JAHRBUCH DER ÖSTERREICHISCHEN
BYZANTINISTIK

Herausgegeben

von

HERBERT HUNGER

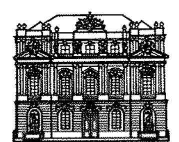
32/4

XVI. INTERNATIONALER BYZANTINISTENKONGRESS

WIEN, 4.—9. OKTOBER 1981

AKTEN

II/4

VERLAG
DER ÖSTERREICHISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
WIEN 1982

XVI. INTERNATIONALER BYZANTINISTENKONGRESS

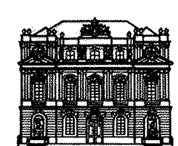
WIEN, 4.—9. OKTOBER 1981

AKTEN

II. TEIL

4. TEILBAND

KURZBEITRÄGE
7. BUCH UND GESELLSCHAFT IN BYZANZ
8. THEOLOGIE UND PHILOSOPHIE
IN DER PALAIOLOGENZEIT
9. BYZANTINISCHE ARCHITEKTUR

VERLAG
DER ÖSTERREICHISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
WIEN 1982

JAHRBUCH DER ÖSTERREICHISCHEN BYZANTINISTIK

Herausgegeben von der Kommission für Byzantinistik der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und dem Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien unter der Leitung von Prof. Dr. H. Hunger.

Redaktion von Band 32/1—7:
Doz. Dr. Wolfram Hörandner
Dr. Carolina Cupane
Dr. Ewald Kislinger

Gedruckt mit Unterstützung durch das Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung

ISSN 0378—8660
ISBN 3 7001 0455 3 (Gesamtband)
ISBN 3 7001 0525 8 (4. Teilband)

In der Garmond Modern Extended gedruckt bei E. Becvar, A-1150 Wien

INHALTSVERZEICHNIS

9.2 BYZANZ UND DIE ANGRENZENDEN KULTURKREISE 479

9.3 STADT UND DORF: SIEDLUNGSSTRUKTUR UND ARCHITEKTUR ... 575

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

7. BUCH UND GESELLSCHAFT IN BYZANZ

7.1 AUTOREN UND KOPISTEN

MARLIA MUNDELL MANGO

PATRONS AND SCRIBES INDICATED IN SYRIAC MANUSCRIPTS, 411 TO 800 AD

The importance of Syriac manuscripts for the history of book production is evident when one makes a comparison between the large numbers - over 300 - of parchment manuscripts which survive from the Early Christian period and those which remain in Greek.[1] Furthermore, among these oldest Syriac manuscripts the number which preserve colophons and notes, often precisely dated, is very high, being over 80.[2] In Greek manuscripts there are 2 notes datable to the Early Christian period[3] and the series of dated colophons does not begin until the ninth century; dated parchment manuscripts written in Coptic and Armenian are not found before the eighth. For the period before the Arab conquest, most of the "signed" Syriac manuscripts were copied in provinces of the Byzantine Empire, notably within the Patriarchate of Antioch. One can with some justification, therefore, call them Byzantine manuscripts written in Syriac. In contrast to most of the extant Greek manuscripts of the period, however, the surviving Syriac ones are largely those of ordinary use and not of deluxe production. They are nearly all undecorated. Only 4 among over 300 manuscripts have some figural decoration (of an early Byzantine character, it must be noted), compared with 6 among the 24 principal Greek manuscripts. The other types of ornament in the Syriac manuscripts are very simple, including canon tables and large crosses as frontispieces and end plates.[4] The prices given in 3 of the Syriac manuscripts written before 640 are low, which accords well with their unpretentious quality and raises certain implications about production and distribution. The notes are deficient, however, in 2 respects. They have not survived in the contemporary secular manuscripts such as those of the translations by Sergius of Resh'aina (died 536) of Aristotle and Galen, which are dated paleographically to the 6th and 7th centuries by Wright.[5] Secondly, the notes contain numerous erasures, particularly of proper names. This latter shortcoming can, I think, be rectified by use of ultra-violet light. Any new information thus obtained would, of course, alter the picture presented here. Furthermore, the collection and study of this group of colophons is part of work done on a doctoral thesis in art history,[6] as yet incomplete so that the figures given in the following summary of evidence may not be final. Due to a lack of space, manuscript accession numbers have not been indicated here.

I. <u>Scriptoria</u> (Fig. 1)

Contrary to one opinion that all Syriac scribes were monks,[7] the manuscript notes discussed here reveal that they worked in city, village, and monastery. In the 86 notes which survive prior to 640, 34 scribes

give their names, but only 9 explicitly indicate a second profession: 5 simple monks, 1 abbot, 1 priest and 1 deacon (all working in monasteries) and 1 deacon (working in a cathedral). Another 4 of the 34 named scribes, including the famous Rabbula, give no title other than scribe, but are working in a monastery. The remaining 21 named scribes were presumably laymen.[8] Most of the 13 manuscripts written in city scriptoria (at Edessa, Amida, Hierapolis and Nisibis) are anonymous: only 2 give their names. Put another way, of 27 manuscripts where the place of origin is known, only 11 were written in a monastery (see below), whether the scribe is named or not.

Among surviving city manuscripts there is direct evidence of scriptoria attached to cathedrals and schools. A scribe, John the deacon, writing in the court of the cathedral of Amida produced part of an Old Testament in 463/4 and an undated New Testament.[9] The former was bought by a village priest. Three scriptural manuscripts obtained at Edessa (in 533/4, 540/1, 548) for monasteries, may have been copied in the cathedral there. There are 2 cases of Edessene cathedral and church scribes documented in 8th-century manuscripts (see below). The first recorded mass production of scriptural books may have been carried out at the cathedral of Caesarea in Palestine when ca. 330 Constantine commissioned 50 bibles from Eusebius the bishop there.[10] In addition to rendering this rather banal book service, cathedral scribes probably assisted their bishops in their literary and translating activities which markedly increased with the Christological controversies of the period. Two manuscripts copied at Hierapolis-Mabbug during the episcopacy of the Syriac writer Philoxenus attest to such activities: one is a translation of canons copied in 501, the other a copy of 510 of his commentary on the New Testament. Another city centre of scribal production was the school. A New Testament of 615 was copi[e]d in the School of Nisibis and we know from sources of at least 1 Nisibis student who earned money copying manuscripts during vacations.[11] A network of schools with scriptoria and libraries was established in Persia by graduates of this school, particularly from the 6th century onwards. A New Testament of 600 was produced in one of these schools east of the Tigris, at Tell Dinawar in Beth Nuhandra. A book of Joshua of 598/9 was collated in a School of the Armenians, which may have been that at Edessa. Two bishops, Rabbula of Edessa in the early 5th century and the legendary Pancratius of Taormina in his Life written in the 7th or early 8th century, specified that every church should have one or 2 copies of the New Testament.[12] Both the schools and the cathedrals undoubtedly

possessed the most trusted editions of the Scriptures which could be copied and used for collation. But it is possible that some of the preserved non-scriptural Edessene manuscripts were written by independent scribes who may have sold their books as did the scribes in Constantinople "who are seated (in the royal portico = the Basilica) and who sell books."[13] Edessa seems to have enjoyed a h[igh] reputation for book production, as it did as an intellectual centre. Chosroes II sent an envoy there to procure books for his wife Širin's monastery,[14] a mission similar to that performed by the humbler patrons of 8 preserved manuscripts written at Edessa between 411 and 565 AD. In addition to the 3 scriptural books just mentioned, there were 5 books of patristic works bought by monks, deacons and a priest. Marutha (died 649), the future Maphrian of Tagrit, travelled from Callinicum to Edessa to learn calligraphy from a monk.[15] Outside Edessa, 6 of the 34 named scribes refer to themselves as "Edessene scribe" (kathob ᵓOrhaiya), as if this amounted to a professional title.

Edessene scribes worked abroad in monasteries and at least 1 village, that of Sarmin northeast of Apamea which was the birthplace of John Scholastikos, patriarch of Constantinople. We have at least three manuscripts produced over 20 years in this village for monasteries in the area. These manuscripts and those of other Edessene scribes working abroad are uniformly the same in page size (ca. 26 x 16 or 38 x 32 cm.), numbers of lines (1 column averaging 23 lines or 2-3 columns averaging 35 lines), rulings and script.

Of the 40 of our manuscripts belonging to monasteries, only 11 were definitely written on the premises and 19 were "bought" elsewhere (10 give no information as to their origin). The earliest dated city manuscript was written in 411. Although the earliest extant dated monastic manuscript in the group discussed here was copied in 509 (by a scribe from Amida working in Syria), already by the year 400, superior scribes are mentioned by John of Ephesus as being active in the Edessenes' Monastery at Amida.[16] When Monophysite bishops expelled from their sees took refuge in monasteries their intellectual work went with them to places such as Qenneshre, Tel 'Ade, and Ennaton near Alexandria. At the last monastery ca. 615 to 617, 2 exiled bishops produced a new version of the Bible, commissioned by the Patriarch of Antioch: the Old Testament was translated from Greek into Syriac (the Syro-Hexapla) by Paul, bishop of Constantina-Tella, and the Philoxenian New Testament was revised by Thomas of Harqel, bishop of Hierapolis-Mabbug. The text of the colophons survive in numerous later manuscripts and suggest some additional copies

were made at the monastery, an activity no doubt curtailed by the Persian capture of Alexandria ca. 618.[17] It is possible to compare the situation of the Monophysite monasteries of the 6th and 7th centuries with that of the Studite monasteries during Iconoclasm, when a forced isolation from cathedral or patriarchal libraries stimulated scribal activity.[18] It should be observed, however, that aside from Ennaton, none of the other monasteries mentioned in the notes produced manuscripts for outside consumption.

II. Libraries (Fig. 1)

Concerning libraries or ownership of books, the set of Syriac manuscript notes up to 640 AD provides information in 4 areas. The first: apparently none of these manuscripts was written for a city library. However, the scribes copying scriptural texts at the cathedral of Amida could be taken as indirect confirmation of a cathedral library there, like the famous library given by Pamphilus to the cathedral of Caesarea in Palestine.[19] It is known from an historical source that Mara, an author and bishop of Amida, bequeathed his large library to his cathedral when he died ca. 530.[20] A manuscript note of 723 refers to "old and reliable copies of books which are in the treasury" of the cathedral at Edessa, a library surely dating back to Early Christian times.[21] Some of the many books seized at Dara by the Persians in 573 and sold subsequently at Ctesiphon for 20,000 staters may have come from a cathedral library.[22]

The evidence for village church libraries given in our notes is more precise. The dicta of Rabbula and St. Pancratius concerning scriptures in every church were observed to some extent. Theodoret gathered and burned 200 Diatessaron New Testaments from churches in his diocese of Cyrrhus.[23] The notes in a number of manuscripts state that they were bought in Edessa or Amida by village priests for their churches. Although some were basic scriptural texts (an Old Testament of 463/4; an Acts and Epistles of 624), others, such as Eusebius' Ecclesiastical History (of 462), the Homilies of Aphraates (of 474) and 2 copies of the Life of Symeon Stylites (of 471 and the 6th century) prove that village church libraries could be more extensive. Outside the geographical area principally considered here, a contemporary inventory of the treasures (keimelia) of the church of Apa Psaius in the Egyptian village of Ibion mentions among 35 types of objects the presence of 21 parchment books (biblia dermatina) and 3 of papyrus (chartia).[24] It is interesting to note that the Egyptian church treasure included only 4 objects in silver (3 chalices, potēria; 1 ewer, xestēs), while the Syrian village churches

may have been considerably better endowed. The architectural remains, both ecclesiastical and domestic, of rural Syria Prima and Secunda provide ample evidence of the prosperity of the communities living there, a prosperity often expressed in donations of decoration and liturgical vessels to local churches. The large silver treasures discovered in Syria this century contain objects dedicated to shrines in the villages of Koraion, Phela and in Beth Misona, and the largest of these treasures may have numbered around 70 pieces donated during the 6th and 7th centuries. The approximate prices of these objects, calculated on their weight, are comparable to those given in three of the Syriac manuscripts of the same period. These three prices are low, however, when compared to middle Byzantine book prices. An Epistles of St. Paul produced in 621/2 cost only 14 carats and an Acts of the Apostles and three Epistles bought 2 years later cost only 12, a mere half a solidus. A more obscure text, the writings of Isaiah the Younger (died 488) copied in 604 cost 3 solidi 21 carats, a price comparable to that given in John Moschos for a New Testament (3 solidi), as well as to that of the Bible (Old and New Testaments) belonging to a 4th-century Egyptian monk (8 solidi).[25] Comparing the 3 Syriac manuscripts of the early period with three middle Byzantine manuscripts of similar format discussed by Nigel Wilson,[26] we obtain the following correspondances. In the smaller format, about 22 x 18 cm., one carat buys 5 to 10 pages in the Syriac, but only 1 page in the Greek. In the larger format, about 32 x 22 cm., the prices are closer: 1 carat buys 1½ pages in the Syriac and 4/5 of a page in the Greek. The first 2 Syriac books cost slightly less than the silver that went into a eucharistic spoon, and the third about the same as the silver of a small candlestick or bowl, or about half the price of a chalice such as the Riha chalice.

As stated already, 40 of the "signed" Syiac manuscripts belonged to monasteries and notes dated 535, 562 and 598/9 specifically refer to their libraries. A monastery at Amida already had a library in the early 5th century and 2 of the manuscripts considered here, the Homilies of Severus of Antioch of 563 and a collection of Christological texts of 569 were produced for the same Syrian monastery at Narab. The subjects of the other monastic books included 7 New Testaments, 1 each of the Psalter, Joshua, Ezekiel and Daniel, 1 Acts of Ephesus II and 26 patristic works and saints' lives. About 20 of these books were bought and donated to the monasteries by their abbots, priests and simple monks, as well as by 5 laymen, including a deaconness and 2 families.

Another group of these "signed" manuscripts were written for, or bought by, private individuals for personal use. These include 2 deacons,

2 priests, 1 hermit and 1 layman, all apparently living in villages. One of John of Ephesus' Oriental Saints, a monk in exile, had 1 tunic, 1 cape and "a small text of the Gospel,"[27] but among these privately owned manuscripts there is only 1 scriptural text. Another 5 are works of Ephraim, Jacob of Sarug, Severus of Antioch and Cyril of Alexandria. Two others are rarer or more specialized texts: the works of Isaiah the Younger already mentioned and a long collection of polemical writings of Severus of Antioch freshly translated a few years before.

III. Summary and the Period after 640

In sum, the group of manuscript notes discussed here suggests that these particular manuscripts were relatively inexpensive, were produced in a variety of places, and bought or owned by a middle stratum of society, that is village churches, rural monasteries and some individuals in these milieux. It is only indirectly that these notes can tell us anything about the luxury book trade which is better represented by the surviving Greek manuscripts of the Early Christian period. Another observation is that the chronological table of information about Syriac manuscripts before 640 suggests a gradual shift from city to monastic scriptoria. This, I believe, is by accident of survival for a glance at the situation after 640 corrects this impression. Between 640 and 800 there are approximately 30 dated notes of which 12 indicate place of origin. Only 2 of these specify a city (namely Edessa) and another 8, monasteries. However, 30 dated notes of the 9th century indicate that 7 were written in cities (Edessa and Harran), 1 in a village and 4 in monasteries. Old traditions persist. Translations from the Greek, including Homer, Galen and Aristotle, continued in Edessa and in monasteries.[28] At least 2 of the Edessa manuscripts (723, 756) were definitely copied in cathedral and church scriptoria.[29] Barsauma who copied what is the earliest dated John Climacus in 817 calls himself an "Edessene scribe."[30] An early 8th-century family of scribes specializing in scriptural texts (at the rate of about 1 month a book), some newly translated by Jacob of Edessa (died 708) at Tel 'Ade, may have worked in Edessa.[31] Two prices from this period - 5½ solidi, possibly for a Pentateuch of 703, and 9 solidi for the manuscript of 756 (a decorated Gospels) just mentioned above - are too ambiguously worded to be of general use. But books continued to be widely produced and owned in the Christian Syriac-speaking community in former Byzantine territory. In a note of 875, a monk (and scribe ?) mentions that he owns 18 books[32] and between 927 and 932 Moses of Nisibis, the abbot of the Syrian monastery in Egypt, travelled widely in that area where he collected 250 volumes of old manuscripts. These

he added to his ever expanding library which ultimately provided the British Museum and other European libraries with over 1000 Syriac manuscripts, among which are most of the 86 manuscripts containing the information discussed here.[33]

NOTES

* I should like to thank Dr. S. Brock, Prof. I. Ševčenko, Mr. N. Wilson, and my husband, Prof. C. Mango, for their kind help.

1 The Syriac number, provisionally 328, is based on a count in the individual library catalogues which vary in precision, particularly regarding the 264 which are dated paleographically. The greatest number of Early Christian manuscripts are in London (262), followed by the Vatican, Milan, Leningrad, Berlin, Paris, Florence, Wolfenbüttal, and with a few known in the Orient. The relevant catalogues are: F. Rosen and J. Forshall, Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur, Pars I (London, 1838); W. Wright, Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum (London, 1870-72) I-III; S.E. and J.S. Assemani, Bibliothecae apostolicae Vaticanae codicum manuscriptorum catalogus in tres partes destributus (Rome, 1756-59); A. Mai, Scriptorum veterum nova collectio (Rome, 1831); A. van Lantschoot, Inventaire des manuscrits syriaques des fonds Vatican (490-631 Barberini Oriental et Neofiti) (Vatican, 1965); J.-B. Chabot in "Le Muséon. 49 (1936), 37 ff.; E. Galbiati in Atti del congresso di studi sulla Lombardia e l'Oriente (Milan, 1963), 190-6; N. Pigulevskaia, Katalog siriiskih rukopisei Leningrada, Palestinskij Sbornik VI (1960); C. Sachau, Verzeichnis der syrischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin (Berlin, 1899); H. Zotenberg, Catalogue des manuscrits syriaques et sabéens de la Bibliothèque Nationale (Paris, 1874); J.-B. Chabot in Journal Asiatique IXe ser., t. VIII (1896); S.E. Assemani, Bibliotheca Medicanae Laurentianae et Palatinae codicum MSS orientalium catalogus (Florence, 1742); J. Assfalg, Syrische Handschriften (Wiesbaden, 1964); and J. Leroy, Les manuscrits syriaques à peintures (Paris, 1964), 128 ff., 207 f.

For the Early Christian Greek manuscripts an incomplete figure of 110 can be obtained from R. Devreesse, Introduction à l'étude des manuscrits grecs (Paris, 1954), pp. 24-26 which lists 26 uncial parchment manuscripts "dont il reste une portion notable" and (ibid., 12 f., 12 126 ff., 152 ff.) 84 fragments of classical and scriptural texts.

2 Many of the texts of the notes as quoted in the catalogues of Wright and Assemani are incomplete; in Mai's catalogue only Latin translation

is given; and the Milan notes are unpublished. Most of the London notes of 411 – 640 AD are summarized rather than translated. No comprehensive study of the content of Syriac colophons has been published, although useful observations can be found in F. Nau, "L'Araméen chrétien (syriaque)," Revue de l'historie des religions, 49 (1929), 249 ff. Other discussions of groups of notes, such as J.P.N. Land, Anecdota Syriaca, I (Leiden, 1862), 65 ff., P.L. Bernhard, Die Chronologie der Syrer (Vienna, 1969), and idem, Die Chronologie der syrischen Handschriften (Wiesbaden, 1971), concentrate on explicitly dated examples from the point of view of paleography or chronology. W.H.P. Hatch, An Album of Dated Syriac Manuscripts (Boston, 1946) does not provide the text or translation of the colophons.

3 That on the donor portrait of the Vienna Dioscorides (ca. 512) and the text (535) of the Nicetas Bible colophon; on the latter see H. Belting and G. Cavallo, Die Bibel des Niketas (Wiesbaden, 1979), 12.

4 For all the decoration see Leroy, Manuscrits, 113-219, Pls. 3, 17-18, 20-48.

5 Catalogue, III, pp. 1114 and 1187. On translations see most recently, S.P. Brock, "From Antagonism to Assimilation. Syriac Attitudes to Greek Learning" in East of Byzantium (Washington, D.C., forthcoming) and idem, "Towards a History of Syriac Translation Technique" in Symposium Syriacum 3 in Orientalia Christiana Analecta (forthcoming).

6 At Oxford University, entitled "Artistic Patronage in the Roman Diocese of Oriens, 312 to 640 AD."

7 Leroy, Manuscrits, 25, incorrectly citing A. Vööbus, Studies in the History of the Gospel Text in Syriac (Louvain, 1951), 133 f., who is speaking of the East Syrians (Nestorians in Persia) whose traditions he has already distinguished from the West Syrians (Monophysite Byzantines), ibid., 122. Nau already observed ("L'Araméen," 253) that many scribes were professionals and not monks. For medieval Byzantine scribes see most recently, A. Cutler, "The Social Status of Byzantine Scribes 800-1500," BZ (forthcoming).

8 It should be noted furthermore that all 5 monks were working on the same manuscript (they are all members ofthe monastery; 1 is called "brother," aḥa, and another "Mar").

9 Chabot (in JA [note 1 above], no. 296) identified the New Testament in Paris (Syr. 196) as being by the same hand as the Old Testament in London (Add. 14425).

10 Devreesse, Introduction, 124 f.

11 Bar 'Idta (died 621/2), cited by Nau, "L'Araméen," 245.

12 Rabbula specifies 1 copy of the 4 Separated (i.e. not the Diatessaron) Gospels, A. Vööbus, Syriac and Arabic Documents Regarding Legislation Relative to Syrian Asceticism (Stockholm, 1960), 49 no. 43. Pancratius recommends 2 Gospel books and 2 Acts of the Apostles, C. Mango, The Art of the Byzantine Empire 312-1453 (Englewood Cliffs, 1972), 137, 265.

13 Vie de Sévère, par Zacharie le Scholastique, ed. and trans. A. Kugener, Patrologia Orientalis 2 (1903), 8; see also N. Wilson, "Books and Readers in Byzantium" in Byzantine Books and Bookmen (Washington, D.C., 1975), 4 and n. 16.

14 E.A.W. Budge, The Book of Governors: The Historia Monastica of Thomas, Bishop of Marga A.D. 840 (London, 1893), II, 81 f.

15 Histoires d'Ahoudemmeh et de Marouta, ed. and trans. F. Nau, Patrologia Orientalis, 3 (1909), 70 f.

16 John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints, ed. and trans. E.W. Brooks, Patrologia Orientalis, 19 (1925), 208 f.

17 See A. Vööbus, The Hexapla and the Syro-Hexapla (Stockholm, 1971), 36-44, 74-78; G. Zuntz, The Ancestry of the Harklean New Testament (London, 1954), 13-33; and A.J. Butler, The Arab Conquest of Egypt, 2nd ed. (Oxford, 1978), 134, 500-504.

18 On this aspect of the Studite scriptoria see C. Mango, "The Availability of Books in the Byzantine Empire" in Bookmen (note 13 above).

19 Devreesse, Introduction, 122-124.

20 The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene, trans. F.J. Hamilton and E.W. Brooks (London, 1899), 209.

21 R.W. Thomson, "An Eighth-Century Melkite Colophon from Edessa," Journal of Theological Studies, 13 (1962), 249 ff.

22 A. Scher, Histoire Nestorienne inédite (Chronique de Séert), Patrologia Orientalis, 13 (1919), 203.

23 W. Wright, A Short History of Syriac Literature (London, 1894), 9.

24 Selected Papyri, ed. and trans. A.S. Hunt and C.C. Edgar (London, Cambridge, Mass., 1952), 432 ff.

25 Devreesse, Introduction, 124 n. 4.

26 "Books and Readers" (note 13 above), 3.

27 John of Ephesus, Lives (note 16 above), PO, 17 (1923), 214.

28 J.B. Segal, Edessa, the Blessed City (Oxford, 1970), 210-213; Wright, Literature, 183-222.

29 Thomson, "Melkite Colophon," 249 ff. and Assemani, Bibl. Medic., 28ff.

30 Wright, Catalogue, II, 590.

31 Cf. Leroy, Manuscrits, 124.

32 Wright, Catalogue, III, p. 1107.

33 Ibid., III, i-xvi; and H.C. Evelyn White, Monasteries of the Wadi 'n-Natrun, II (New York, 1932), 439 ff.

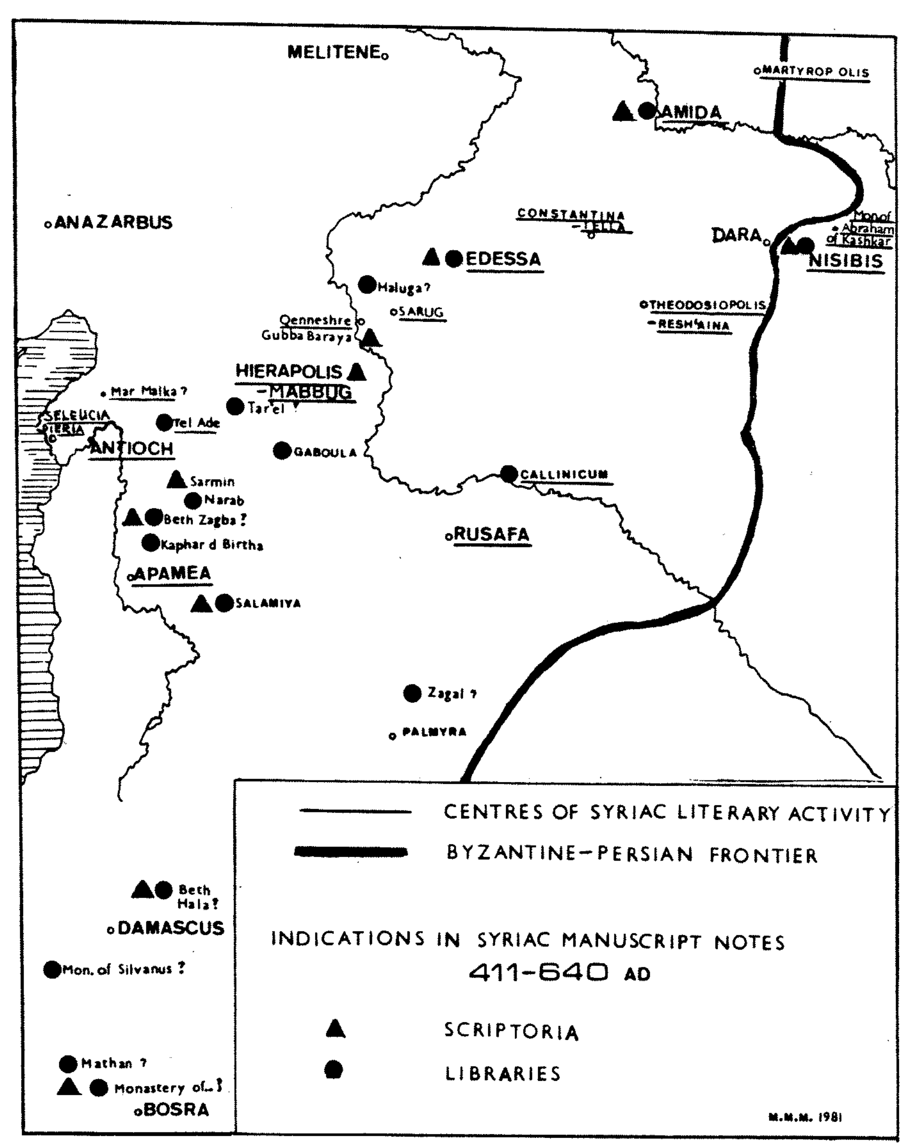

Fig. 1 Scriptoria and Libraries (i.e. Owners of Books) Indicated in Syriac Manuscript Notes, 411-640 AD

COSTAS CONSTANTINIDES

THE SCHOLARS AND THEIR BOOKS IN THE LATE THIRTEENTH CENTURY

The fifty years that followed the recovery of Constantinople in 1261 witnessed one of the most significant flowerings of learning in the whole Byzantine period. The two higher institutions of Constantinople, the Higher Imperial School[1] and the Patriarchal School,[2] were re-established. Famous teachers such as George Akropolites and Maximos Holobolos, gathered around them a great number of students[3] who were to fill the various posts of the civil service and the Church.

However, the re-established higher education required the rediscovery and re-edition or even the writing of new textbooks necessary for this sort of schools which had remained closed for more than fifty years after the disastrous result of the Fourth Crusade and the loss of Constantinople.[4] This process started in Nicaea with Nikephoros Blemmydes who travelled in the Aegean islands, Greece and Mt. Athos to find manuscripts and copy or take them back to Asia Minor. It was after these exploratory tours that Blemmydes was able to compose his own manuals for teaching purposes. The foundation of libraries in the Nicaean cities, too, by the Emperors John Batatzes and Theodore II dates after these events.[5]

It is likely that scholars brought their books back to Constantinople after its recapture in 1261.[6] The imperial and patriarchal libraries seem also to have been re-established and enriched.[7] Nevertheless, the search for exact copies and the critical edition of texts was undertaken with great zeal by the leading teachers of the early Palaiologan period.[8] These scholars acquired for their teaching and their own studies private collections of books. We are aware today how difficult this task was. For writing materials, especially parchment which mostly came from Asia Minor, were in short supply and costly.[9] Maximos Planoudes, for

instance, complained of the high price and the poor quality of parchment available in Constantinople and he took advandage of Alexios Philanthropenos' victories in Asia Minor to obtain parchment coming from the Turkish booty. It was due to this supply of parchment that Planoudes was able to carry out his great attempt at the edition of Plutarch ca. 1294-1296.[10] Even the cheaper bombycine paper seems to have been hardly available to the poorest schoolars before the appearance and the wide-spread use of the cheapest Western paper.[11] George of Cyprus, another scholar of that period who was not famous for the quantity of his writings, asked his addressees to provide him with bombycine paper which had already been used on one side.[12]

The transcription of books made by professional scribes was also a costly affair. It has recently been shown that a scribe of a relatively large parchment volume could be paid the respectable sum of 20 nomismata.[13] It therefore appears that few learned men could afford to possess a rich collection of books. And scholars and schoolmasters were not always rich enough to buy books and in order to meet their needs they were forced either to borrow books from those who possessed them or to copy them themselves. Planoudes' notable example is not the only one known. George of Cyprus says that because of his poverty and his great love for books, though he was not a skilful scribe, he copied for his own use more books than any scholar before him.[14] Two autographs of George Pachymeres' paraphrase of the Aristotelian works have been recently discovered (cod. Berol. Ham 512 and Paris. Gr. 1930).[15] A manuscript in Venice (Marc. Gr. 202) (collocazione 745) containing scholia of John Pediasimos on Aristotle may originate with one of his students if it is not in his own hand.[16] A section of one of Theodore Skoutariotes' books (Par. Gr. 1234) was written with his own hand.[17] Even a manuscript (Vat. Gr. 1899) copied by the learned niece of Michael VIII, Theodora Raoulaina who does not seem to have had financial difficulties, has survived.[18]

After this brief reference to the difficulties of acquiring books and the painstaking effort of copying them, we now turn to examine the kind of books owned by the late

thirteenth-century scholars.

Since scholars at that period were connected either with the Ecclesiastical or with the Imperial Schools one would expect two kinds of private libraries: the theological and the secular. A closer investigation, however, gives a different result. All famous scholars of that time, whether connected with the Patriarchal School or with the Higher Imperial Institution, had similar interests and were predominantly concerned with the classical learning rather than with the teaching of the fathers. Maximos Planoudes, the famous collector and editor of classical authors from poets and rhetors to historians and mathematicians, apart from being a scholar and teacher, was a monk in the capital for nearly half of his life. The twenty or so volumes of his autographs known today nearly all refer to secular authors.[19] These included two collections of poetry (Laur. 32, 16 and Par. Gr. 2722), two volumes of his anthology (Marc. Gr. 481 and Brit. Mus. Add. 16409), another two of his edition of Plutarch (Ambros. Gr. C 126 inf. and Par. Gr. 1671), a volume on arithmetic (Ambros. Gr. & 157), an Aratos and Cleomedes (Edinburgh Adv. 18. 7. 15), two volumes of Thucydides (Monac. Gr. 430 and Casselanus Ms. hist. fol. 3), two volumes of his translations from Latin (Vat. Regin. Gr. 132 and Vat. Regin. Gr. 133), a Plato (Vind. Phil. Gr. 21), a Diophantos,[20] the geography of Ptolemy, [21] and a volume on harmonics.[22] George Pachymeres was a professor in the Patriarchal School but apart from some minor works on Pseudo-Dionysios the Areopagite and some scholia on the psalms his main intellectual activities concern the mathematical sciences (the Quadrivium), rhetoric and philosophy. His own collection of books, therefore, should have consisted mainly of secular and not theological works. Theodora Raoulaina was a bibliophile and author in her own right. Apart from her surviving autograph volume of Aelius Aristides and another parchment commentary on the gospel she had donated to the monastery of Laura on Mt. Athos,[23] we know from other sources of that period that she owned among other books a volume on harmonics,[24] a mathematical volume,[25] a Demosthenes and the Ethika of St. Basil.[26] Fifteen illuminated religious books had recently been attributed to Raoulaina

and further research on that highly educated princess would no doubt bring fruitful results.[27]

However, theology at that period was deeply involved in everyday life and politics. One must not be surprised, therefore, if one finds secular scholars composing lives of saints and polemical treatises against the Latins, as on the procession of the Holy Spirit.

It appears that a student of the Higher Imperial School should have possesed most of the textbooks necessary to his studies and even the main sources referring to the Orthodox dogma and the teaching of the Gospel. This is for example the case with the teacher of rhetoric George of Cyprus, who, among other books, possessed in his library a Plato,[28] an Aelius Aristides,[29] a book containing the works of Demosthenes and other rhetors,[30] a volume of the letters of St. Gregory of Nanzianzus,[31] and two theological volumes, namely the Ethika of St. Basil[32] and a book on the prophets.[33] Constantine Akropolites, a graduate of both the higher institutions of Constantinople and a high official, included in his private library an Aelius Aristides,[34] Plato's Menon, works of Demokritos and Herakleitos,[35] Plotinos,[36] Pisides' poems[37] but also the Hiera Hoplotheke.[38]

A graduate of the Patriarchal School seems to be a so far unidentified owner of a private library in Constantinople who listed the books he had lent to a group of Church officials and the Patriarch John Bekkos in the course of twenty years (1268-1287). In his collection there were included thirteen volumes of both secular and ecclesiastical literature. In the former category were a Homer, a text on rhetoric, the commentary of Doxapatres on Hermogenes, a book on arithmetic, another on music and Aristotle's Organon. The religious books comprise two volumes on the Old Testament, works of John of Damascus, the Asketika of St. Basil, St. Basil's commentary on Isaiah, a nomokanon, and Theodoret on Isaiah. The secular works of this collection were certainly used as textbooks, and this

may also apply to some of the religious ones. This owner may well have been Michael Eskammatismenos who was in fact a son-in-law of Theodore Xiphilinos and had a brother called Leo as is indicated in this list.[39]

Perhaps a few more examples of other scholars may be relevant to the subject under discussion. An educated monk, Theodosios Prinkips, who later held the patriarchal throne of Antioch (after May 1275-early 1283), owned a good collection of theological works but also Aristotle's Physics, books VI-VIII (Laur. Gr. 87, 24).[40] A certain deacon Kallistos possessed in the 1270's the best copy of Aristotle's Ethics.[41] Twenty years later another Kallistos, perhaps the same person, owned a very good text of Homer's Iliad.[42] The astronomer Manuel Bryennios possessed a reliable Diophantos in the 1290's.[43] At about the same time the statesman Nikephoros Choumnos owned Aristotle's Meteora together with the scholia of Alexander of Aphrodisias.[44] At the very end of the thirteenth century Theodore Xanthopoulos owned a volume of epigrams,[45] while the consul of the philosophers Kyprianos was the ktitor of the oldest surviving manuscript of Hipparchos' commentary on Aratos' and Eudoxos' Phaenomena (Laur. Gr. 28, 39).[46]

A glance at the testimonia of the critical editions of some of their works shows that these scholars were familiar with a wide range of theological, classical and post-classical Greek writings. To mention only an example of a grammarian and rhetor, George Lakapenos, who is not the best representative of his age, he cited in his commentary on some thirty letters (epimerismoi) thirty-three classical and post-classical authors more than five hundred times. The most frequently cited authors are Aristophanes, Homer, Synesios, Libanios, Demosthenes, Aelius Aristides, Sophocles, Thucydides, Euripides and Plato. One is surprised, however, to see quotations from Eunapios, Herondas, Simonides and Solon, and though Lakapenos may have taken some of his references directly from lexica the familiarity of the scholars of his day with these authors seems to be unquestionable.[47]

A leading scholar of this period, Nikephoros Choumnos, compares the scholars who did not possess books with bad craftsmen who were not familiar with the tools of their craft for, he says, it is the books which are the means of learning and those who pursue studies without them try in vain.[48] Choumnos' view represents a general attitude in Byzantium and in a recent study it has been shown that book-owning and the habit of reading spread far beyond the narrow circle of the highly educated people.[49]

If today we possess so many manuscripts from this period -some of them the best surviving of their respective authors-this is not because it is nearer to us but because more had been written. The scholars of the late thirteenth century valued books highly and made every effort to acquire and study them. They felt it was their duty to secure the classical inheritance for posterity and they worked diligently and consciously to that end.

(1) W. Lameere, La tradition manuscrite de la correspondance de Gregoire de Chypre patriarch de Constantinople (1283-1289), Brussels-Rome 1937, p. 185, 7-13; Constantine Akropolites, Διαθήκη, ed. M. Treu, DIEEE 4 (1892), 48.

(2) Pachymeres, I, pp. 283-84.

(3) Lameere, op. cit., p. 185, 17-18; A. Vasiliev, Anecdota Graeca, I, Moscow 1893, p. 180.

(4) N.G. Wilson, The Libraries in the Byzantine World, GRBS 8 (1967), 57; K.A. Manaphes, Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βιβλιοθῆκαι, Athens 1972, pp. 55-6, 130-31.

(5) Nicephori Blemmydae Curriculum Vitae et Carmina, ed. A. Heisenberg, Leipzig 1896, pp. 21, 18-19, 33, 25-27, 36,3-37, 7, 72, 8-16; Skoutariotes, ed. K. Sathas, p. 507, 19-20 ans pp. 535, 26-536, 5.

(6) R. Browning, Recentiores non Deteriores, BICS 7 (1960),12; S. Kougeas, Byzantina Metabyzantina I, ii (1949), 61-74.

(7) Planoudes (Maximi Monachi Planudis Epistulae, ed. M. Treu, Breslau 1890, Ep. 67, p. 83, 69-70) speaks of a catalogue prepared for the library of the imperial monastery where he lived when : πρὸς τὴν βασιλίδα πόλιν ὁθενδήποτε μετηνέχθησαν αἱ βίβλοι . Codex Paris. Gr. 1115 copied in 1276 probably at the orders of Michael VIII : ἐνανετέθη ἐν τῇ βασιλικῇ βιβλιοθήκῃ ; see H. Omont, Fac-similes des manuscrits grecs datés de la Bibliotheque Nationale du IXᵉ au XIVᵉ siecles, Paris 1891, p. 13 and plate 62; C. Wendel, Die Kaiserliche Bibliothek in Konstantinopel, ZfB 59 (1942), 193ff.; Manaphes, op. cit., pp. 56-7, 132ff..

(8) Browning, Recentiores, op. cit., pp. 13-19 and references.

(9) For the prices of parchment see N.G. Wilson, Books and Readers in Byzantium, in Byzantine Books and Bookmen, Dumbarton Oaks 1975, pp. 3-4.

(10) Planoudes, Ep. 106, p. 142, 36-45; Ep. 78, p. 99, 37-42; Ep. 109, p. 145, 10-11; Ep. 86, p. 111, 94-96; Ep. 100, p. 135, 3-25; Ep. 95, p. 123, 20-27; Ep. 115, p.161, 35-37.

(11) J. Irigoin, Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin, Scriptorium 4 (1950), 194-204; idem, Les débuts de l' emploi du papier à Byzance, BZ 46 (1953), 314-19.

(12) George of Cyprus, Ep. 102, EPh 3 (1909), 34; Ep. 39, EPh 1 (1908), 435.

(13) Wilson, Books and Readers, op. cit., pp. 3-4; C. Mango, The Availability of Books in the Byzantine Empire, A.D. 750-850, in Byzantine Books and Bookmen, Dumbarton Oaks 1975, pp. 38-39.

(14) Lameere, op. cit., p. 189, 19-24.

(15) D. Halfinger, Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift Περὶ ᾿Ατόμων γραμμῶν, Amsterdam 1971, pp. 357-60 and plates 24-26.

(16) A. Turyn, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, I- II, Urbana-Chicago-London 1972, p. 78 and plates 55, 56.

(17) D. Harlfinger, and D. Reinsch, Die Aristotelica des Paris. Gr. 1741, Philologus 114 (1970), 34.

(18) A. Turyn, Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instruncti, Vatican 1964, pp. 63-65 and plate 36.

(19) Planoudes, RE, 20, 2 (1950), cols. 2202-2253; Turyn, Dated Gr. Mss., op. cit., pp. 28-39, 78-81, 81-87, 90-96; C. Wendel, Planudes als Bucherfreund, ZfB 58 (1941), 77-87.

(20) Planoudes, Ep. 33, p. 53, 7-10.

(21) Ibid., pp. 203-204; S. Kougeas, Analecta Planudea, BZ 18 (1909), 115-18; A. Diller, The Oldest Manuscripts of Ptolemaic Maps, TAPA 71 (1940), 62-67.

(22) Planoudes, Ep. 68, pp. 85-86, 25-28, 46-48; ibid., Ep. 64, p.78, 24-30.

(23) H. Buchtal and H. Belding, Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy (Dumb. Oaks Studies, 16) Washington D.C. 1978, p. 100; R. Devreesse, Catalogue des manuscrits grecs, II. Le fonde Coislin, (Bibliotheque Nationale, Dept. des Manuscrits) Paris 1945, p. 122.

(24) Planoudes, Ep. 68, p. 85, 21-31.

(25) Cod. Ambros. Gr. H 81 sup. Ep. 60, ff. 290^{v}-291^{r}.

(26) S. Kougeas, BZ 16 (1907), 598, 1-5, 10-17, 24ff..

(27) H. Buchtal and H. Belting, Patronage, op., cit., pp. 6-7, 100-101.

(28) George of Cyprus, Ep. 14, EPh 1 (1908), 419-420; ibid., Ep. 28, pp. 427-28.

(29) Ibid., Ep. 38, p. 434; Ep. 26, 425; Ep. 62, EPh 2 (1908), 208; Ep. 75, EPh 3 (1909), 13-14.

(30) Ibid., Ep. 100, EPh 3 (1909), 33; Kougeas, BZ 16 (1907), 598, 20-23.

(31) George of Cyprus, Ep. 98, EPh 3 (1909), 31.

(32) Kougeas, BZ 16 (1907), p. 598, 25ff.

(33) George of Cyprus, Ep. 30 EPh 1 (1908), 429.

(34) Ibid., Ep. 38, pp. 434-35; Ep. 169, EPh 5 (1910), 215.

(35) Cod. Ambr. Gr. H 81 sup., Ep. 59, f. 290^{r}.

(36) Ibid., Ep. 95, f. 306^{r}.

(37) Ibid., Ep. 78, f. 296^{r}.

(38) Ibid., Ep. 61, f. 291^{r}.

(39) I. Mercati et Pius Franchi de' Cavalieri, Codices Vaticani Graeci, I, Codices 1-329, Rome 1923, pp. 249-50; V. Grumel, La Chronologie, Paris 1958, pp. 259-60; PG 141, col. 285CD; F. Miklosich and J. Muller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, VI, Vienna 1890 pp. 214-19; Wilson, Books and Readers, op., cit., p. 7.

(40) A.M. Bandini, Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae, III, Florence 1770, cols. 408-409.

(41) George of Cyprus, Ep. 47, EPh 2 (1908), 196.

(42) Cod. Ambros. Gr. H 81 sup. Ep. 25, ff. 277^{v}-278^{r}.

(43) Planoudes, Ep. 33, p. 53, 7-10.

(44) J.F. Boissonade, Anecdota Nova, Paris 1844, Ep. 76, p. 92, 17-20.

(45) Planoudes, Ep. 28, p. 45, 3.

(46) Bandini, Catalogus, op., cit., II, col. 64.

(47) S. Lindstam, Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae epistulae XXXII cum epimerismis Lacapeni, Gothoburgi 1924, pp. 209-225.

(48) Boissonade, op., cit., Ep. 77, p. 93, 1-16.

(49) R. Browning, Literacy in the Byzantine World, BMGS 4 (1979), 42-46.

ENRICO LIVREA

GESCHICHTE DER TEXTÜBERLIEFERUNG DES MUSAIOS ZWISCHEN BYZANZ UND RENAISSANCE

Nach den Ausgaben von Orsini (1968), Kost (1971) und Gelzer (1974), bleibt die abschliessende Neuausgabe des Musaios noch aus, indem sich die Herausgeber darauf beschränkt haben, aus der recht veralteten Abhandlung A. Ludwichs " Über die Hanschriften des Epikers Musäos" (1896) unkritisch und willkürlich zu schöpfen. Eine ausführliche Durcharbeitung der 40 uns erhaltenen Handschriften des Kleingedichtes, die wir jetzt meinem Schüler P. Eleuteri verdanken (Storia della tradizione manoscritta di Museo, Pisa 1981), hat nunmehr gezeigt, dass eine mit paläographischer und philologischer Sorgfalt bearbeitete Geschichte der Textüberlieferung des Musaios von äusserster Wichtichkeit für die Textgestaltung ist, indem sie zum ersten Male erlauben soll, die παράδοσις vom konjekturellen Eingreifen der Byzantiner und der Humanisten zu unterscheiden. Die vier ältesten Hanschriften (B = Bodl. Bar. 50, s. X ; V = Vatic. Gr. 915, s. XIII ex.; N = Neapol. II D 4, s. XIII ex.; P = Heidelb. Pal. Gr. 43, s. XIII ex.) sind auf zwei verschollene Exemplare zurückzuführen, von denen β (β ⟶ B) vielfach das Echte zu bewahren scheint, während γ (γ ⟶ δ und ε ; δ ⟶ V; ε ⟶ N und P) von wilden, bei V und ε das Kennzeichen des Planudes tragenden Konjekturen entstellt ist. Eine grundlegende Erforschung der recentiores erlaubt, Ihnen einen Platz im neugewonnenen Stemma zuzuweisen, sodass manche bisher als Überlieferung angenommenen Konjekturen als reine Erfindung von Humanisten entpuppt werden können, deren Namen wir ja kennen, wie z.B. Johannes Thessalos Skutariotes, Konstantinos Laskaris, Aristobulos Apostolides, Johannes Rhosos, Demetrios Moschos usw. Es scheint also nicht unangebracht zu sein, die Wirkungen einer solchen neuen textgeschichtlichen Perspektive auf die

Textgestaltung des Musaios anhand einiger Beispiele darzustellen.

45 ὅσσοι ναιετάεσκον ἁλιτρεφέων σφυρὰ νήσων

ναιετάεσκον α : ναιετάασκον T Wp K^2 ναιετέουσιν E | ἁλιτρεφέων α (-λλ- B) ἁλιστρεφέων η C^2 f ἁλιοτρεφέων Wp

Man weiss jetzt, dass die oft von den Herausgebern bevorzugte Lesart ἁλιστεφέων ("die der meerumkränzten Inseln Knöchel" Kost) sehr schwach bezeugt ist, indem es sich um eine Konjektur (bzw. felix error?) des Humanisten **Antonios** Vicecomes in der Hs. Vindob. Phil. Gr. 284, a.D. 1488-9 handelt, die als Kopie der Editio Aldina kaum nennenswert ist. Da übrigens ἁλιστρεφέων keinen Sinn hat, sollte man versuchen, die Lesart des Archetypos ἁλιτρεφέων zu jedem Preis zu verteidigen. ἁλιτρεφής bedeutet "vom Meere genährt" und ist von δ 442 φωκάων ἁλιοτρεφέων wohl geleitet, vgl. ε 422 (κῆτος)...οἷά τε πολλὰ τρέφει...Ἀμφιτρίτη, H.Ven. 5 ἠμὲν ὅσ' ἤπειρος πολλὰ τρέφει ἠδ'ὅσα πόντος, Q.S. 3.272 δελφῖνος ἁλιτρεφέος, Nonn. Dion. 43. 218 ἁλιτρεφέων ἐπὶ νώτων | πομπίλος usw. Aus den oben erwähnten Beispielen ersieht man, dass Musaios das sich ständig auf Seewesen beziehende Adjektiv ganz originell auf die Inseln überträgt, welche uns für einen Augenblick als Lebewesen erscheinen. Zur passivischen Bedeutung von -τρεφής in der literarischen Überlieferung vgl. James, Studies in the Language of Oppian, S. 40-1; beim Wiederaufleben der richtigen Lesart haftet dem Vers mitunter etwas Altertümliches an, das im Gegensatz zur starken Pointierung des Nonnos das Typische des Kleingedichtes darstellt.

228 μή τι παραπλάζοιτο βαλὼν σημήια πύργῳ

nondum expeditum: post 254 transp. Rohde, fort. recte | μή τι H^{pc} ι V C π μηδε B μὴ δὲ κ μὴ δὴ E μή τοι K Dp μὴ ε | βαλὼν β ε K^2 C^2 λαθὼν δ λαβὼν Z | σημήια α σημεῖα B | πύργῳ B H κ K^2 f : πύργῳ η V C^2 ε ἔργα μ

Eine passende Lösung ist für die vieldebattierte Stelle noch nicht gefunden worden. Es ist leider ausgeschlossen, dass man eine solche auf λαβών (Gelzer, vgl. Ludwich. 1.41, 6.49 Dain, Paul. Ep.Rom. 4.11; s. Bem. (2) 42) bauen kann, weil es sich um den Einfall einer sehr späten Hs. aus dem XVII Jh. (Z = Gothan. Ch. B. 238, wieder ein Apographon der Aldina) handelt. Dass die ganze Stelle unheilbar korrupt ist, ergibt sich aus einer dreifachen Argumentation: 1) Der Versuch Giangrandes (143 f.), ὀρφναίην ἀνὰ νύκτα 227 auf die kommende Nacht zu beziehen, vergisst die Tatsache, dass sich die erste Begegnung der Liebenden vollzieht "als sich der Tag, den Glanz einhüllend, zur Neige wandte, und am Horizont der tiefschattige Abendstern aufstieg" (109-11), und würde die zweite, entscheidende Begegnung (231) unpassend vorwegnehmen. Ich bin völlig im Unklaren darüber, aus welchem Grunde Hero und Leander auf die kommende Nacht warten müssen, um ihren Geheimplan durchzuführen: vielleicht verrät diese Inkongruenz einen typischen Zug der Nonnosschule (Gelzer, Introd., 315-6) oder vielmehr eine ungeschickte Benutzung der verschollenen alexandrinischen Quelle; 2) βαλών des Archetypos scheint keinen Sinn zu ergeben: man darf nich mit Giangrande annehmen, Leander habe schon den Turm mit Fackeln für die kommende Nacht versehen ("of course ha has not carried out the installation himself literally" !); von einem Turm auf der asiatischen Seite (Mazzarella-Farao 101; Heinrich 127) kann kaum die Rede sein; auch die Richtung der Strömungen, die anhand einer Strabostelle (13. 591 c) von Keydell und Kost aufgewertet worden ist, spielt hier gar keine Rolle; 3) Am Anfang weist der Vers eine weitere Korruptel auf, denn das unmetrische μὴ von ε die Lesart vom Hyparchetypos γ widergibt, die von V (oder δ) verbessert worden ist; was anzubietet hat, ist vom syntaktischen Gesichtspunt aus kaum zu rechtfertigen.

Hier noch ein Paar Stellen, wo die Lesart des Archetypos trotz antiker und moderner Konjekturen verteidigt werden muss.

I3 πρὶν χαλεπὸν πνοιῇσιν ἀήμεναι ἐχθρὸν ἀήτην

χαλεπὸν α: χαλεπῇσι P χαλεποῖσι N χαλεπαῖς Koechly

Weder Ludwichs Anstoss gegen α ("die Nonnianer pflegen zwei Substantiva nicht so ungleich mit Beiwörtern zu bedenken") noch metrische Bedenken sind zu billigen. χαλεπόν ist als Adverb aufzufassen, vgl. I20, 3II, Q.S. 8.7I ἄηται... λάβρον ἀέντες ; zum Oxytonon vor der Tritemimeres vgl. 54, wo ἀγειρόμενοι vor Pentemimeres zu verteidigen ist.

I7-8 Ἔρως δ'ἀνὰ τόξα τιταίνων

ἀμφοτέραις πολίεσσιν ἕνα ξυνέηκεν ὀιστόν.

ἀνὰ α : ἄρα F[2]K (corr. K[2]) ἐὰ Lehrs ἅμα Graefe ἴσα Dilthey | ξυνέηκεν α : ξύνωσεν Dilthey

Man darf kaum einwenden, die Tmesis sei unnonnisch, vgl. 342 κὰδ δ''Ηρὼ τέθνηκε . Zur Tmesis hat schon Gelzer, Bem. (1),I48 Opp.Hal.2.90 angeführt; den Ausschlag gibt eine weitere unberücksichtigte Oppianstelle, Hal. 2.324 (μύραινα) δύω δ'ἀνὰ κέντρα τιτήνας | δήια φυσιόων προκαλίζεται ἐς μόθον ἐλθεῖν. Zur Bedeutung des Zeitwortes ist Xen. Cyr. 4.1.3 ἀνατεταμένος οὗτος τὴν μάχαιραν ὡς παίσων zu vergleichen: Eros schwingt den Bogen hoch, um einen Pfeil auszuschiessen. Des Archetypos ξυνέηκεν habe ich schon Maia 28, I976, I55-6 als echt bewiesen: = ξυνέβαλεν , vgl. A 8 ~Γ 70.

47 οὐδὲ γυνή τις ἔμιμνεν ἐνὶ πτολίεσσι Κυθήρων

ἐνὶ πτολίεσσι α : ἀνὰ πτολίεθρα K[2] ε (πολ- P, τ add. P[2])

Die Lesart von ε , die man in den Text zu setzen pflegt, ist wahrscheinlich als Echoschreibung aus V. 21, vgl. Ap. Rh. 1.825, 3.824, Q.S. 1.3,I5, entstanden, was zur konjekturellen Tätigkeit des Planudeischen Gelehrtenkreises ganz gut passt. Dass die Lesart des Archetypos eine lectio difficilior voraussetzt, ist kaum zu bezweifeln, denn πολίεσσιν begegnet sehr selten (Opp. Cyn. 1.46, Q.S. 11.276, Nonn.Dion. I7.I8). Vielleicht hat der Homerphilologe Musaios πτολίεσσιν in der Odyssee (φ 252, ω 355) gelesen und es als kyprische

Glosse aufgefasst, was zu diesem Zusammenhang besonders gut passen würde.

I3I καὶ γὰρ ὅτ'ἠιθέοισιν ἀπειλήσουσι γυναῖκες

ἀπειλήσουσι B (η e corr. B[1], fort. ex ει) H (ω suprascr.) λ ἀπειλήσωσι E Vp ἀπειλεύουσι K[2] f ἀπειλείωσι ι ἀπεχθαίρουσι μ ἐπ- ε ἐχθ- V

Erst der Einblick in die Überlieferung erlaubt uns, die richtige Wahl zu treffen. Weder ἀπειλεύουσι , eine nonnische Form, die Kost bevorzugt (z.B. Dion. 20.203), noch ἀπειλήσωσι , die pace Gelzer (Bem. (2),I3) die Syntax abschleift (Nonn. Dion. 22.292, 29.84-5, 34.22), verdienen unsere Beachtung, weil es sich augenscheinlich um glättende Eingriffe von späten Humanisten handelt. δ hat dagegen versucht, die Wiederholung (ἀπειλαί I32) aufzuheben, ohne zu bedenken, dass sie ein Charakteristikum von Musaios' Stil darstellt: was daraus entsteht, ist der reinste Unsinn. Nur ἀπειλήσουσι von B hat das Echte bewahrt, denn wir haben mit einer köstlichen Seltenheit zu tun, vgl. Ap.Rh. 4.I30I ἤ ὅτε...κύκνοι κινήσουσιν ἐὸν μέλος, eine Stelle, die auf eine homerische Variante zurückgeht, B I47 ὡς δ'ὅτε κινήσει (vgl. auch B 395, Π 264, 297-8; und A 5I8, Υ 335, vielleicht Call. fr. II2 Pf.).

288 πολλάκις ἠρήσαντο καθελκέμεν εἰς δύσιν ἠῶ

καθελκέμεν α : κατελθέμεν Σ K[2] η λ μεθελκέμεν V U

Es ist doch unmöglich, dass die jüngeren Handschriften das Echte bewahrt haben; die Paraphrase des Scholiasten von B (πολλάκις ηὔξαντο κατελθεῖν τὴν ἡμέραν εἰς δύσιν) geht auf ein Exemplar zurück, das dieselbe Verschlimmbesserung unabhängig darbietet. Niemand wird V's Konjektur μεθελκέμεν billigen (einzige Ausnahme: Giangrande I45). Wir sind also auf die Lesart des Archetypos angewiesen. καθέλκω ist wohl Terminus technicus der Zaubersprache, der den geläufigen κατάγειν, κατασπᾶν deducere der Zaubertexte entspricht: wie also eine Zauberformel Mond- und Sonnenfinsternis verursachen kann

(vgl. Livrea ad Ap.Rh. 4.59-6I), so wünschen sich die beiden Liebenden, das verfrühte Sinken der Sonne durch Zaubersprüche zu bewirken. V. 23I πολλάκις ἠρήσαντο μολεῖν θαλαμηπόλον ὄρφνην erklärt gleichzeitig die Kostbarkeit der Selbstvariation des Musaios und das Eindringen des banalen κατελθέμεν in einige Hss. Zu dieser Motivik vgl. A.P. 11.262, I4.I40, und die Materialien, die Dodds zu Plat.Gorg. 5I3 a τὰς τὴν σελήνην καθαιρούσας, τὰς Θετταλίδας und Vian zu Ap.Rh. 3.523 ἄστρα τε καὶ μήνης ἱερὰς ἐπέδησε κελεύθους gesammelt haben, und dazu REG 87,1974,489. Das Infinitiv καθελκέμεν begegnet s.s.auch Q.S. 1.600.

297-8 τυπτομένης δὲ
ἤδη νῆα μέλαιναν ἐπέκλυσε διχθάδι χέρσῳ

297 τυπτομένης α : τυπτομένη V -μένην D'Orville 298 ἐπέκλυσε α : ἀπέκλυσε H E Mn T N f ἀπέκλασε v ἐπέκλασε C^{2} | διχθάδι α : διχθὰ δὲ Wp διχάδι V

Der überlieferte Genitvus Absolutus τυπτομένης (sc. ἁλός) ist schon mit Recht von Kost und Gelzer verteidigt worden. Nach Arnaldus' ἐφέλκυσε, von Dilthey in der Stilgerechte Form ἐφείλκυσε wiederhergestellt, hat niemand versucht, die Lesart von α zu rechtfertigen. Dem Verb ἐπικλύζω kann hier eine kausativische Bedeutung beigemessen werden, d.h. quamvis vitaret (ἀλυσκάζων) die treulose Sturmflut, doch liess der Seemann sein schwarzes Gefährt ganz nass werden, d.h. "naves vi undarum alluebantur". Uns steht aber auch die Möglichkeit zur Verfügung, ἐπικλύζειν als κατακλύζειν aufzufassen, d.h. aqua implere, vgl. Aristoph. Pax 843 καὶ τὴν πύελον κατάκλυζε καὶ θέρμαιν' ὕδωρ . Wie man weiss, ist ein mit Wasser gefülltes Boot so gut wie abgetakelt, was in den Mittelmeerländern während des Winters geschicht: so würde der überlieferte Text genau das Gleiche besagen, was die Editoren durch ἐφείλκυσε ("schon lange hatte der Seemann auf das trockene Gestade das Boot sicher gezogen") herauslesen wollen. Musaios hat anscheinend wie oft eine Vox technica vorgezogen. -Über

die Bedeutung vom schwierigen Adjektiv διχθάδι verweise ich auf meinen Aufsatz (Maia 28, 1976, 159-60). Es scheint ja ganz natürlich, dass der Grammatiker gerade bei der Beschreibung einer typischen Szene (Seesturm im Winter) persönlichere Töne anstimmt.

309-IO νὺξ ἦν, εὖτε μάλιστα βαρυπνείοντες ἀῆται
χειμερίαις πνοιῇσιν ἀκοντίζοντες ἀήτας

309 εὖτε ζ ε εὖ B F^{1} K (corr. K^{2}) ξ (corr. C^{2}) ὅτε supra ευ V | βαρυπνείοντες α : βαρυπνείουσιν E ι C^{2} | ἀῆται K H T V C^{2} Dp ε f : ἀῆται B F^{1} Wp Am ἀήταις E^{1} ι C ἀέλαις E 310 χειμερίαις Ludwich: -ίη(ι)ς α -ίοισιν Wp om. F | ἀκοντίζοντες α : ἀκοντίζοντας B F^{1} K H P | ἀήτας B F^{1} K H Wp ξ P ἄητας N ἀῆται K^{2} ι C^{2} ἀέλλας V -λαις E ἀέλλας λ

Schon die Tatsache, dass 3IO ἀέλλας eine vereinzelte Lesart des Vaticanus darstellt, sollte uns gegen diese Konjektur misstrauisch machen, die über gute nonnische Unterstützung verfügt (Dion. 11. 436-7, 39.377-8, 23.I7I): vgl. dazu die von Kost gesammelten Stellen aus der Spätepik. Die Lesart des Archetypos darf aber nicht angetastet werden, indem die Wiederholung ἀῆται ~ἀήτας echt im Stil des Musaios klingt, vgl. 324 ὁρμῇ ~ 325 ὁρμή , und die genaue Beschreibung des Kampfes der Winde 3I6-7. Musaios 'übersetzt' in seine künstliche Sprache Π 765 ὡς δ' Εὖρός τε Νότος τ' ἐριδαίνετον ἀλλήλοιν, Aesch. Prom. I086-7 σκιρτᾷ δ' ἀνέμων πνεύματα πάντων εἰς ἄλληλα στάσιν ἀντίπνουν ἀποδεικνύμενα, ξυντετάρακται δ' αἰθὴρ πόντῳ (~3I5 αἰθέρι μίσγετο πόντῳ~ Dion. fr. 7I.I6 Livrea). Dieselben vv.ll. begegnen uns Ap.Rh. 3.I360, wo die Wahl Vians verfehlt ist. Durch die wiederhergestellte Wiederholung gewinnen wir einen chiastischen Satzbau, der typische ist: βαρυπνείοντες a ~ ἀῆται b/ πνοιῇσιν a ~ ἀήτας b.

Alles in allem. Die Haupttendenz der neuen Musaiosausgabe besteht darin, sich von der sorgfältig wiedergewonnenen παράδοσις kaum zu entfernen und sie auch dort zu verteidigen, wo sie einen Verstoss gegen die stilistischen und metrischen Regeln des Nonnos darzustellen scheint, denn es hat sich gezeigt, dass Musaios in solchen Fällen als Homerphilologe und fachkundiger Nachahmer der gelehrtesten Alexandriner gearbeitet hat.

ATHANASIOS MARKOPOULOS

LA CRITIQUE DES TEXTES AU Xe SIÈCLE

Le témoignage du „Professeur anonyme"

La correspondance du "Professeur anonyme" de Londres, ainsi appelé désormais d'après l'étude fondamentale de P. Lemerle[1], tient sans doute une place à part parmi les recueils épistolaires du Xe siècle[2]. Ses 122 lettres, conservées dans un manuscrit unique (British Museum Additional 36749 ff. 135^{v}-232), qui a toutes les chances d'appartenir au même siècle, constituent, en fait, une mine inappréciable de renseignements sur la vie scolaire et les relations culturelles de l'époque en question. Bien que tous les correspondants soient cités avec leurs titres, les lettres ne sont pas classées par ordre chronologique. Selon Browning, qui a suggeré, un peu trôp vite, il est vrai, quelques identifications, ces lettres ont été écrites entre 920 et peu après 931[3]. La datation a été adoptée par Darrouzès[4] et Lemerle[5]; ce dernier signale[6], cependant, que Mango a proposé entre temps une chronologie plus basse, i.e. entre 925 et 944[7]. A mon avis les arguments de Mango sont en fait convaincants. Néanmoins, la nouvelle édition de l'épistolaire que je suis en train de préparer, offre l'occasion de revenir sur la question et de proposer même une datation définitive.

Notre auteur reste jusqu' à présent anonyme; or il ne l' est pas tout à fait. En effet sa correspondance nous fournit quelques informations à son sujet. Né en Thrace, il abandonne assez vite sa région pour venir à Constantinople, chassé par les invasions bulgares[8]. Dans la capitale, il enseigne et dirige en même temps une école privée[9]; on le voit aussi s' intégrer dans le milieu intellectuel de son temps et échanger des lettres avec des personnalités éminentes[10]. De plus, il est lui-même écrivain (des oeuvres rhétoriques paraît-il[11]) et s' occupe personnellement de sa bibliothèque, bien que le livre demeure à son epoque, économiquement parlant, un produit rare[12]. Ainsi, il achète, vend mais aussi marchande, on le sait, des mss[13]. Mais surtout notre auteur est un copiste, qui accepte des commandes de la part des particuliers. Dans la lettre n° 53, adressée au patriarche, il expose les principes qu' un copiste doit prendre en considération quand il travaille; il remarque, cependant, que lui - même ne peut pas se fier à ses qualités de calligraphe[14]. Parmi ses lettres, celle qui porte le n° 88, aussi intéressante[15] que difficile[16], fera l' objet de l' exposé qui suit.

La lettre, très marquée par la rhétorique, comme tout l' épistolaire d' ailleurs, est envoyée au Patriarche (τῷ πατριάρχῃ). Lequel? Browning

nous propose par élimination Nikolaos Mystikos[17]; cette intelligente identification a été suivie par la plupart des chercheurs.

Dans sa brève introduction notre auteur souligne que son travail était important, ingrat et dépassant parfois ses forces humaines[18], ensuite il expose l' ensemble du problème: le patriarche lui avait confié quelques mss - trois au moins à mon avis- d' un texte inconnu et il l' avait chargé de faire l' établissement du texte et de le copier. Le professeur s' est mis au travail qui se promettait intéressant d' autant plus qu' un des mss avait aussi des notes marginales[19]. En examinant de près ses données l' anonyme s' est vite rendu compte qu' il fallait intervenir pour y appliquer un grand nombre de corrections, à cause des variantes des mss[20]. Il se borne à un seul exemple très caractéristique: un ms fournit la leçon ὁ $\overline{Χς}$ (en abréviation), l' autre $\overline{Χς}$ et le dernier $\overline{θς}$[21]. La ponctuation, elle aussi, est déficiente; il y a, p. ex., des phrases interrogatives avec ou sans le signe d' interrogation[22].

Toutes ces difficultés ont empeché que son travail ait les résultats voulus. Il propose donc deux solutions: le patriarche soit accepte le texte "...τῷ ὑπό λογίου διορθωθέντι ἀρκεσθῆναι ἀνδρός" soit il le confie ainsi corrigé, à un autre copiste dont le travail serait ensuite révisé par notre professeur[23].

Ainsi termine la lettre. Les conclusions qu' on pourrait en tirer se résument comme suit: à travers les lignes de son long exposé, on a la possibilité de tracer le portrait non seulement d' un copiste mais, en plus, d' un philologue méticuleux, conscient et honnête, qui fait preuve d' un esprit critique tout à fait rare pour son temps. Il est évident qu' il n' a pas voulu donner à son éminent client une copie annotée du texte mais, en avançant plus loin, il a eu l' ambition d' établir une édition critique. Ayant travaillé par commande, il n' a pas fait – pour utiliser la terminologie actuelle – la recensio codicum, se contentant des mss transmis par le patriarche. Mais il a fait la collatio, comme il ressort de la critique des différentes variantes qu' il traite dans sa lettre. Par ailleurs, on le voit exprimer les principes de la critique des textes, car bien qu' il constate le besoin d' effectuer des corrections et des éliminations dues à l' abondance des fautes ou mélectures, il respecte cependant l' usus scribendi :"'Εμοί δέ...ἐπεί......πολλῶν ὄντων ἐν οἷς θεωρεῖται προσθήκη ἔλλειψις... ἐκεῖνά μοι πάντως αἱρετά, ἅ μήτε τόν νοῦν συγχεῖ, μήτε τόν λόγον μειοῖ, μήτε τήν δύναμιν παραφθείρει τοῦ δηλουμένου, μήτε τήν ἐναντίαν τοῦ πατρός ἀποφέρεται δόξαν"(Br.450; ci-après pp.3-4)

On se demandera maintenant pourquoi notre personnage – philologue apparemment distingué – s' est limité à des corrections en marge et n' a pas procédé à l' élaboration d' un nouveau ms, comprenant évidemment ses propres corrections. La réponse pourrait être simple; on ne le lui ait pas

commandé. Mais je crois que nous pouvons avancer un peu plus et de lancer l' hypothèse selon laquelle l' anonyme reste reservé parce qu' il ne connaissait pas les objections que le patriarche pourrait lui adresser à cause de son travail; c' est pourquoi il s' explique longuement – en donnant même des exemples – à un homme aussi lettré que lui, Nikolaos Mystikos, qui, il ne faut pas l' oublier, est aussi son client.

Voici arrivé le moment de conclure. Nous espérons avoir de nouveau souligné l' importance de notre document; sans surestimer sa valeur au détriment des autres informations connues, il faut avouer qu' il nous fournit le seul exemple, à ma connaissance, de la façon dont un philologue conçoit son métier de réviseur et éditeur des textes au Xe siècle. De ce point de vue, la lettre, dont nous venons de dresser l' état des problèmes, se révèle un texte unique pour "The History of Byzantine Scholarship", si il m' est permis de paraphraser ainsi Rudolf Pfeiffer.

T e x t e

N° 88

f.211^{v} Τ ῷ Π α τ ρ ι ά ρ χ ῃ πς'

Δέον ἦν καί τό τοῦ ἔργου βαρύ καί τήν εἰς τέλος σκοποῦντας τούτου προαγωγήν τήν ἡμετέραν ὑπερβαίνουσαν δύναμιν, σκυθρωπήν ἀναλαβέσθαι διάθεσιν καί κατοκνῆσαι καί ἀπειπεῖν. Καί πῶς γάρ μή ὠδυνήθημεν καί εἰς ὄκνον καί ἀπαγόρευσιν ἤλθομεν, οἵ διά τά

f.212 συνέχοντα κακά καί τήν ἡμετέραν καταδαπανῶντα ψυχήν, τῆς σῆς || δεσποτικῆς χειρός συνεπιλαμβανομένης ὅσαι ὧραι, δυνάμενοι πρός τό μή ἐπισχύουσαν σχεῖν καί ἐπέχουσαν ἔγνωμεν. Δέον δέ καί πρός τό τοῦ καταβαλλομένου κόπου τέλος ὅ,τι ἄχρηστον ἀπιδόντας καί εὐτελές καί ὅ,τι παρά φαῦλον τίθεσθαι μέλλοι καί λογίζεσθαι εἰς οὐδέν, χερσί τε προσριπτεῖσθαι πολλῶν, βαθεῖ μέν τῆς ἀθυμίας συγκαλύπτεσθαι γνόφῳ, τῷ μόνοις ἐν ἡμῖν τό τῆς παιδείας ἀτιμάζεσθαι τίμιον, πρός ἀναβολήν δέ πλέον ὁρᾶν, τῷ μή ἀπορεῖν ἑτέρῳ τρόπῳ τήν τοιαύτην σπουδήν καταπράξασθαι ἄλλων μέν σχολήν εὑρισκομένων ἔχειν, ἄλλως τε καί τοῦ πρωτοτύπου μή πλέον ἀπαιτουμένων τῇ οἰκείᾳ προστιθέναι γραφῇ κληρουμένων πρός τοῦτο, ἡμῶν δέ πρός ἐπίσκεψιν τῆς ἐκείνων ἀφοριζομένων γραφῆς. Τοῦτο μέν ἵνα μή παραλογισμοῦ ταττώμεθα μοίρᾳ, κἄν ἄξιοι παροράσεως, τοῦτο δέ ἵν'

---

5 Th. 3.39 8 - 9 Ev. Matt. 26,10

---

9 ὅ,τι corr: ὅτι cod. B ἀπιδόντας cod. D: ἀπιδόντες B

10 ὅ,τι corr. ὅτι cod. B

11 προσριπτεῖσθαι cod.D: προσρίπτεσθαι B

16 γραφῇ cod. D: om.B

εἰς ἔργον ἡ δεσποτική κέλευσις προαχθῇ — ἀδυνατήσεις γάρ κατ'οὐδέν συλλογήν ὧν ἡ χρεία ζητεῖ ποιεῖσθαι || f.212v βιβλίων, τοῦ διά τῆς ἔξω γραφῆς παρεντίθεσθαι, εἴ τι τῶν ἀμφιβόλων καί διορθώσεως ἐπιδεομένων εὑρίσκεται, κυρουμένης δηλονότι καί ταύτης κἀκείνης ἐπικρίσει τῶν πρός ταῦτα δεινῶν, οὐκ οἶδα εἰ ἀναμφίβολον τήν παράθεσιν ἐχουσῶν, ἕως ἄν εἰς πολλά μέχρι καί νῦν τά τῆς ἀμφιβολίας ὁρᾶται, καί ἡ ἑτέρα πρός τήν ἑτέρου ἐπίκρισιν διαμάχηται. Καί ταῦτα μέν ὁ λογισμός πρίν ἤ τῇ βίβλῳ, ἀφ'ἧς ἡ μετεκγραφή γενέσθαι παρεκελεύετο, τούς ὀφθαλμούς ἐμελέτησεν. Ὅτε δέ αἱ μέν χεῖρες τό βιβλίον ἀνέπτυξαν, ἐπέβαλε δέ τούτῳ ὁ ὀφθαλμός, ἀναπολεῖν δέ ταῖς ἔξω παραθέσεσι καί ὁ νοῦς ἐναπήρξατο, τόν τοῦτο διορθωσάμενον — εἶχε δ'οὕτω καί ἡ ἀλήθεια — ἐθαύμαζον εἴ τις ἔχοι συνεπισκεπτόμενος πλέον τι διατείνεσθαι συμβαλεῖν καί εἰ ἔστι τις ὁ διατεινόμενος καί λανθάνον εὕροι — φύσεως γάρ ἀνθρωπίνης τοῦτο — τοσαύτης δεῖσθαι ἀκριβοῦς ἐπιδιορθώσεως, ὡς οὐκ ἐξαρκεῖν παρεντιθέναι τοῦτο καί τό περιττεῦον ἤ ἐλλεῖπον σημείοις ὀλίγοις ποιεῖν || f.213 ἐμφανές ἀλλά δι'ἑτέρας μετεγγραφῆς καί ἑτέρας συνεπισκέψεως ἐπικρίνεσθαι. Ἵνα τί γένηται; Ἵν' ἕτερος μέν ὁ Χ(ριστό)ς γράφῃ, ἀπαλείψοι δέ τήν προσθήκην ἄλλος τοῦ ἄρθρου, ὁ δέ μεταβάλοι τό Θ(εό)ς ἀντ'ἐκείνου; Ἤ ἵνα ὁ μέν τῇ κάτω, ὁ δέ τῇ μέσῃ, ὁ δέ τῇ ἄνω στίξοι στιγμῇ; Ἀλλ' ἵνα τό χωρίον ὁ μέν κατ'ἄρσιν, ὁ δέ κατά πρόθεσιν, καί ὁ μέν κατ'ἐρώτησιν, ὁ δέ μή κατ'ἐρώτησιν ἀναγνῷ; Ἀπρόσδεκτος ἤ καί ἐπισφαλής ἔσται διά τοῦτο ἡ τῶν λόγων ἐπιπλοκή; Καί ποῦ ἤ ἐν τίνι καί λόγῳ ποίῳ τά τῆς ἐπικρίσεως στήσεται; Ἤ πάντως οὐδαμῶς, λόγου λόγῳ παλαίοντος, καί τό οἰκεῖον συνιστῶντος ἑκάστου, ταῖς ἑτέρων διαφθονουμένων ἐπιβολαῖς, καί συγκαταβατικώτερον οὐ συνερχομένων πρός ἑαυτούς ὕφεσιν ὥστε μή τῇ τοιαύτῃ συνελεύσει τῆς ὑψούσης τέως λαβεῖν ὑπολήψεως. Ἐμοί δέ πρῶτον μέν ἐπεί τῶν εἰσαγομένων οἷς ἱκανή τῶν ὑπέρ ἐμέ ἡ ἐπίκρισις, δεύτερον δέ, πολλῶν ὄντων ἐν οἷς θεωρεῖται προσθήκη ἔλλειψις, συλλαβῆς πρός τήν ἑξῆς ἕνωσις ἤ διάστασις, f.213v || στιγμῶν διαφωνουμένων ἀνάγνωσις, ἐκεῖνά μοι πάντως αἱρετά, ἅ μήτε τόν νοῦν συγχεῖ, μήτε τόν λόγον μειοῖ, μήτε τήν δύναμιν πα-

27-29 Aesop. 291b   39-41 Phld. Sign. 14   Procl. Prm. 850

27 post παρεκελεύετο προσέχειν add. B   29-30 διορθωσάμενον cod. D: διορθωσόμενον B   33 ἐπιδιορθώσεως cod. D: διορθώσεως B   35 ἑτέρας cod. D: om. B   47 οἷς corr.: εἷς cod. †εἷς B.

ραφθείρει τοῦ δηλουμένου, μήτε τήν ἐναντίαν τοῦ πατρός ἀποφέρεται δόξαν. Σόν οὖν ἐστι, δέσποτα, ἤ τῷ ὑπό λογίου διορθωθέντι ἀρκεσθῆναι ἀνδρός, καί ὀλίγων ἤ καί οὐδενός συναιρομένων δεηθῆναι πρός τοῦτο, ἤ ἑτέροις μέν ἐπιτρέψαι τήν ἀπό τούτου μετεγγραφήν, ἡμῖν δέ τήν ἐπίσκεψιν τῆς γραφῆς ἐγχειρίσαι. Τό δ' εἰς ἀνόνητα γράφειν, οὐδ'ὅσον, φασί, τό οὖς κνήσασθαι σχολήν ἔχοντας, παιδευομένους ἐν μέρει δέ καί παιδεύοντας, οὐκ οἶδα εἰ προνοητικῶς ὡς δεσπότῃ διακεῖσθαι πρός ὑπηκόους ὀφείλοντι ἄξιόν σοι κριθήσεται.

57-58 Luc. Salt. 2

54 ὀλίγων B

SIGLA

cod. = British Museum Additional 36749, ff. 211v-213v.
B = Éd. R. Browning, Byz. 24(1954), 449-450.
D = Corr. J. Darrouzès, EEBS 28(1958), 444-446.

NOTES

1. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971, p. 246 sq.où on trouve toute la bibliographie.
2. Première étude importante est celle de B. Laourdas, Ἡ συλλογή ἐπι - στολῶν τοῦ κώδικος BM, ADD, 36749, Ἀθηνᾶ 58 (1954), 177-198.-Ensuite R. Browning, *The Correspondence of a tenth-century Byzantine Scholar*, Byz. 24(1954), 397-452 et R. Browning - B. Laourdas, Τό κείμενον τῶν ἐπιστολῶν τοῦ κώδικος BM 36749, EEBS 27 (1957), 151-212. Sur ces éditions partielles cf. le commentaire de Lemerle, op. cit., 246 et n. 12(247); il faut aussi noter les corrections proposées par J. Darrouzès, *Corrections aux lettres anonymes de Lond. Addit. 36749*, EEBS 28(1958), 444-446.
3. Browning, *The Correspondence*, art. cit., 433-435.
4. J. Darrouzès, *Inventaire des épistoliers byzantins du Xe siècle*, REB 18(1960), 113.
5. Lemerle, *Humanisme*, 247 et n. 13.
6. Ibid.
7. C. Mango, *The date of Cod. Vat. Regin. Gr. 1 and the "Macedonian Renaissance"*, Institutum Romanum Norvegiae, Acta 4(1969), 121-126.
8. Browning, *The Correspondence*, 434.- Lemerle, *Humanisme*, 247.
9. Lemerle, op. cit., 248.
10. P. ex. avec la despoina Sophia, épouse de Christophore Lécapène (n°s 8, 98, 99), Alexandre de Nicée (n° 69), l' asekretis Parthenios (n° 86) le moine Ephraim (le copiste?) (n^{os}12, 62, 64, 72) et bien d' autres.
11. Cf. les lettres n^{os}5, 21, 101 et 118.
12. Evelyne Patlagean, *Discours écrit, discours parlé. Niveaux de culture à Byzance aux VIIIe- XIe siècles*. Annales 34(1979), 273 avec bibliographie.
13. Cf. Lemerle, 247-248.
14. "... Ἐκεῖνοι γράφειν εἰς κάλλος ἱκανοί, οἳ μελέτην καί τοῦ οἰκείου τοῦτο περιποίησιν ἔχουσι βίου· οἷς εἴ τι τῶν στοιχείων κατά τήν γραμμήν ἢ ξυσμήν διημάρτηται, ἰθυτενῆ τήν θέσιν οὐκ ἐχούσης τῆς σελίδος πᾶν οὐκ ὀρθῶς ἐκκεῖσθαι δοκεῖ· διό καί τῶν μεμψιμοίρων ἕνεκεν ὡς ἄχρηστον ἀποβάλλοντες, ταὐτά πολλάκις γράφειν οὐ κατοκνοῦσιν......... .... ἄνισος γάρ καί λοξός καί τῇ θέσει οὐκ εὔσχημος, πρός δέ καί λεπτόγραμμος καί ἀμβλύς καί ἀκαλλής τῶν στοιχείων ὁ χαρακτήρ........."

Browning, Byz. 24(1954), 443-444. Sur les (possibles) rapports de notre auteur avec le bien connu copiste Ephraim voir l' étude récente de Lidia Perria, *Un nuovo codice di Efrem: l' Urb. gr. 130*, RSBN 14-16(1977 - -79), 33-114.

15. Cf. Darrouzès, *Inventaire*, art. cit., 114 - Lemerle, *Humanisme*, 248 et n. 17. La lettre est éditée par Browning, *The Correspondence*, 449-450. Cf. notre réédition ci-après pp. 3-5.
16. D' après Darrouzès (EEBS 28,1958,444) "...certains passages...sont tellement abstraits qu'il donnerait du fil à retordre aux meilleurs hellénistes".
17. Browning, *The Correspondence*, 432-433.
18. "... Δέον ἦν καί τό τοῦ ἔργου βαρύ καί τήν εἰς τέλος σκοποῦντας τούτου προαγωγήν τήν ἡμετέραν ὑπερβαίνουσαν δύναμιν". (vv.2-3)
19. "... τοῦ διά τῆς ἔξω γραφῆς παρεντίθεσθαι..." (vv.20-21)
20. "... ὅτε δέ αἱ μέν χεῖρες τό βιβλίον ἀνέπτυξαν... καί ὁ νοῦς ἐναπήρξατο τόν τοῦτο διορθωσόμενον... καί εἰ ἔστι τις ὁ διατεινόμενος καί λανθάνον εὕροι...τοσαύτης δεῖσθαι ἀκριβοῦς ἐπιδιορθώσεως..(vv.27-33)
21. "..."Ιν' ἕτερος μέν ὁ Χ(ριστό)ς γράφῃ, ἀπαλείψοι δέ τήν προσθήκην ἄλλος τοῦ ἄρθρου, ὁ δέ μεταβάλοι τό θ(εό)ς ἀντ' ἐκείνου;... (vv.36-38).
22. "...Ἀλλ' ἵνα τό χωρίον ὁ μέν κατ' ἄρσιν, ὁ δέ κατά πρόθεσιν, καί ὁ μέν κατ' ἐρώτησιν, ὁ δέ μή κατ' ἐρώτησιν ἀναγνῷ;" (vv.39-41).
23. "... ἑτέροις μέν ἐπιτρέψαι τήν ἀπό τούτου μετεγγραφήν, ἡμῖν δέ τήν ἐπίσκεψιν τῆς γραφῆς ἐγχειρίσαι". (vv. 55-56).

PAOLO ODORICO

EXCERPTA DI GIORGIO MONACO NEL COD. MARC. GR. 501 (=555)

La tradizione manoscritta della Cronaca di Giorgio Monaco rappresenta un complicato problema di critica testuale: i codici che tramandano il testo sono più di trenta e presentano grosse varianti; l'ampia diffusione dell'opera diede spesso origine ad arbitrarie correzioni di amanuensi che intervennero sul testo e raddrizzarono certe forme a loro avviso troppo popolareggianti; ci fu chi si preoccupò di proseguire l'originaria narrazione che si fermava all'842, portandola prima fino al 948, poi fino al 1081 e per ultimo al 1142.

L'edizione di De Boor (1) rappresenta il logico punto di partenza per lo studio del testo, sia per la mole di codici indagati che per il discernimento critico, qualità assenti dalle precedenti edizioni dell'opera o di estratti di essa (2). Secondo De Boor, l'opera connobbe due redazioni, dovute all'autore stesso: della prima sarebbe sopravvissuto un solo testimone, il *cod.Coisl.*305 (P) del X-XI secolo; mentre da un unico archetipo della seconda sarebbero derivati gli altri codici raggruppabili in due grandi famiglie i cui principali rappresentanti sono da un lato il *cod.Coisl.*310 (A) del X sec., dall'altro il *cod.Coisl.*134 (C) del XIII sec., lo *Scorial.*I Φ 1 (D) del sec. XI e il coevo *Patm.*7 (E) (3). Tuttavia la complessità della tradizione trattenne l'editore dal tracciare uno *stemma codicum*.

I mutati indirizzi della filologia che richiedono una maggiore attenzione al problema della contaminazione (4); l'esigenza di rivedere criticamente gli stemmi bifidi (5); la scoperta di nuovi codici, in particolare il *Leid.Voss.* F 66 del sec. XI (6); la necessità di indagare anche la traduzione slava (7) e gli *excerpta* che De Boor non tenne presenti: sono elementi che dovranno essere attentamente valutati da chi intenda preparare una nuova edizione della Cronaca

A tal proposito vorrei segnalare l'esistenza di un nuovo testimone, il cod.Marc.gr.501 (=555) (8): esso tramanda alcuni brani dell'opera finora sfuggiti all'attenzione degli studiosi, in quanto privi di intitolazioni di sorta ed inseriti come proseguimento di un altro testo di cui dirò più avanti. Il codice marciano, cartaceo del XIV sec. in., appartenne al cardinale Bessarione, che di suo pugno aveva scritto sul f.1 "Liber de diversis rebus et historiis et Sanctae Scripturae quaestionibus" (9).

Due annotazioni di mano anonima sul primo foglio ci aiutano a seguire le peregrinazioni del manoscritto: "μηνὶ 'Ιουλ(ίου) κ' ἡμέ(ρᾳ) ζ' ἐκοιμ(ή)θ(η) ὁ πανιερώτατος ἐπίσκοπος κῦρ Νεαγκωμίτης ἔτους ϛωξα" (=1353); e subito sotto la stessa mano avverte che "Σεπτ(εμβ)ρ(ίου) κβ' ἡμ(έ)ρ(ᾳ) κυριακῇ ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ὅσ(ιος) καὶ πρόεδρος Λευκωσίας ὁ κῦρ 'Ιωακεὶμ καὶ ὁ θεὸς νὰ αὔξει τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἔτους ϛωξβ" (=1353). Indicazioni preziose utilizzabili sia per la storia del codice sia per il travagliato problema della ricostruzione della lista dei vescovi di Cipro: 'Ιωακεὶμ ἐπίσκοπος Λευκωσίας era finora noto esclusivamente per una simile annotazione del cod.Vatic.Barber.gr.537 (f.316^{v}) (10). Nessuna notizia invece a proposito del predecessore (11).

A ciò va aggiunto che sull'ultimo foglio una mano assai incolta ha fatto esercizio di scrittura ripetendo più volte il nome Νεαγκώμη: essendo nota l'esistenza di un monastero dedicato alla Madre di Dio in tale località (12), si può supporre che il manoscritto abbia trascorso alcun tempo in quella biblioteca, ma è impossibile dire se il codice sia stato o no copiato in Cipro: né annotazioni di scribi né caratteristiche paleografiche permettono di avanzare ulteriori ipotesi; la grafia non si avvicina né alla scrittura "carrée" né alla "bouclée", tipiche dell'isola in quest'epoca (13).

Il codice, miscellaneo, reca tracce di diverse numerazioni dei fascicoli, difficilmente valutabili, e contiene oltre agli excerpta di Giorgio Monaco, la Palaea Historia, nar-

razione di vicende dell'Antico Testamento, l'Expositio Historiarum di Nonno e varie opere sacre ed esegetiche (14).

I brani superstiti della Cronaca, contenuti nei ff.72^{v}-141^{v}, sono i seguenti:

ff.72^{v}-73^{v}: 'Ερωταποκρίσεις διάφοροι καὶ ἀποκρίσεις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ἱστορίας περὶ διαφόρων ὑποθέσεων (si tratta di una riduzione a domanda e risposta, senza corrispondenza letterale, dei brani contenuti a pp.6,1-10,12); ff.73^{v}-74^{r}: il testo si rifà con grosse varianti a pp.10,12-12,16; ff.74^{v}-75^{r}: Περὶ τοῦ αἵματος τοῦ κογχυλίου μεθ'οὗ βάπτεται ἡ βασιλικὴ πορφύρα (pp.17,5-23); ff.75^{r}-76^{v}: Περὶ τῆς νήσου τῶν Βραχμάνων, τῶν καὶ Μακροβίων λεγομένων (pp.35,6-37,22); ff.76^{v}-77^{v}: Περὶ γυναικῶν (pp.37,23-39,10); f.77^{v}: Perimetro della terra; e ff.77^{v}-78^{r}: Αἱ γενέσεις (tavola di riassunto con i sovrani di Israele) (non hanno prèciso riscontro col testo edito); ff.78^{r}-80^{r}: Περὶ τοῦ 'Ηλεὶ τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν δύο αὐτοῦ υἱῶν 'Οφνὶ καὶ Φινεές (pp.160,12-162,17); ff.80^{r}: <Περὶ Σαμουήλ> (pp.165,15-166,4); ff.80^{r}-82^{r}: <Περὶ Σαούλ> (pp.166,7-170,4); ff.82^{v}-83^{v}: Αὐτή ἐστιν ἱστορία τῶν φυτῶν (pp.147,11-149,20); ff.83^{v}-84^{v} e 84^{v}-85^{v}: Βασιλεία Δαυίδ (pp.172,12-173,20 e pp.176,10-179,4); ff.86^{r}-87^{r}: Περὶ τῆς 'Ρώμης (pp.21,8-25,22); ff.87^{r}-87^{v}: Περὶ τῆς ἐπωνυμίας τοῦ Φεβρουαρίου μηνός (pp.23,25-24,20); ff.87^{v}-93^{v}: Περὶ τῆς ἐσθῆτος τοῦ ἀρχιερέως (pp.26,12-35,7); ff.93^{v}-95^{v}: Περὶ Δαυίδ (II parte) (pp.186,15-189,4); ff.95^{v}-108^{v}: Περὶ Σολομῶντος (pp.189,5-208,22); ff.108^{v}-109^{v}: <Περὶ 'Ηρῴδου> (II parte) (pp.310,8-311, 13); f.109^{v}: **Περὶ** τῆς Βασιλείας Τιβερίου (pp.311,15-312,9); ff.109^{v}-110^{v}: <Περὶ 'Ηρῴδου> (I parte) (pp.308,11-310,8); ff.110^{v}-112^{v}: <Περὶ Σολομῶντος> (prosecuzione del testo sopra interrotto) (pp.208,22-212,5); ff.112^{v}-113^{v}: Περὶ τοῦ δεῖ μὴ βοηθεῖν ἁμαρτωλῷ (pp.213,16-215,6); ff.113^{v}-114^{v}: Περὶ τοῦ ἀνελεήμονος πλουσίου (pp.216,24-218,8); ff.114^{v}-115^{v}: Περὶ τῆς βασιλείας 'Οζίου (pp.220,6-221,16); ff.115^{v}-120^{r}: <Περὶ 'Εζεκίου> (pp.222,2-232,5); ff.120^{r}-126^{r}: Περὶ 'Ιερουσαλήμ (pp.244,10-251,9); ff.126^{r}-126^{v}: 'Αρχὴ τῆς βασι-

λεία̋ 'Ιεροβοὰμ, βασιλέως Σαμαρείας (pp.251,12-252,4); ff. 126^{v}-128^{r}: <Περὶ 'Αχαάβ> (pp.252,22-256,4); ff.128^{r}-129^{r}: <Περὶ 'Οχοζίου> <Περὶ 'Ιωράμ> <Περὶ 'Ωσηέ> (pp.256,6-256,17 e 263,17-264,9); ff.129^{r}-130^{v}: Βασιλεία Ναβουχοδονόσωρ, βασιλέως Βαβυλῶνος (pp.264,19-266,22); f.130^{v}:<Περὶ Οὐλεμαροδάχ> (p.269,8-9); f.130^{v}: <Περὶ Βαλτάσαρ>(p.270,4-5); ff. 130^{v}-131^{r}: <Περὶ Δαρείου> (pp.271,29-272,14); ff.131^{r}-132^{v}: <Περὶ Κύρου> (pp.273,5-274,18); ff.132^{v}-134^{r}: <Περὶ Καμβύσου> (pp.274,20-276,14); f.134^{r}: <Περὶ Σπερδίου> (p.276,16-17); ff.134^{r}-138^{v}: <Περὶ Δαρείου 'Υστάσπου> (pp.276,19-284,4); ff.139^{r}-141^{v}: <Περὶ 'Αλεξάνδρου> <Περὶ 'Αντιόχου τοῦ 'Επιφανοῦς> (pp.285,17-290,4).

La parte tradita della Cronaca si interrompe, lasciando una frase in sospeso a f.141^{v}, l'ultimo del fascicolo numerato ιθ'. Il fascicolo successivo reca l'indicazione λ': dovrebbero dunque essere caduti i 10 quaternioni κ'-κθ'.

Questi passi, confrontati con il testo edito, presentano omissioni e varianti di incerta interpretazione. Si deve supporre che l'esemplare, da cui il nostro codice fu tratto, fosse ampiamente lacunoso, in pessimo stato e con numerosi fogli fuori posto. Solo così si giustificano gli errori del copista che inavvertitamente passa dalla agonia di re Salomone a quella di Erode e poi nuovamente a Salomone (15) e antepone alla prima la seconda parte del brano su Erode.

L'ipotesi del 'modello disastrato' può anche spiegare perché talvolta i vari paragrafi presentino alcune righe di introduzione che non trovano corrispondenza precisa nel testo di Giorgio Monaco: lo scriba avrebbe tentato di ricuperare quanto più poteva dal suo antigrafo sunteggiando ed adattando passi di connessione tra un argomento e l'altro e introducendo frasi estrapolate dal testo immediatamente precedente. Così ad esempio quando si parla dell'isola dei Bracmani, episodio che nella Cronaca rappresenta una digressione nel capitolo dedicato ad Alessandro Magno; nel nostro codice

il passo forma un capitolo indipendente e presenta questo inizio: "'Η τοιαύτη τῶν Βραχμάνων νῆσος ἐτύγχανε ἐν τῷ ἐνδοτέρῳ μέρει τῆς 'Ινδίας καὶ κυκλοῦντος πᾶσαν τὴν γὴν μεγάλου ποταμοῦ· ἐν ᾗ νήσῳ καὶ ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς 'Αλέξανδρος κατέλαβεν καὶ στήλην αὐτοῦ ἐν αὐτῇ ἔστησεν ἐπιγράφας ταῦτα". Il brano che in Giorgio Monaco precede questo episodio nel codice marciano si trova alcuni fogli dopo, rubricato sotto il titolo "La veste del sommo sacerdote".

Un'ipotesi alternativa potrebbe essere che il copista abbia voluto trascrivere (o abbia già trovato nel suo modello) solo *excerpta* di Giorgio Monaco. Ma non si vede quale potrebbe essere il criterio di scelta dei brani adottato: gran parte dei passi riguarda la storia giudaica, ma ve ne sono altri ad essa estranei (Storia di Roma, Crono, denominazione del mese di Febbraio, tintura della porpora). Né si giustificherebbero la confusione e le trasposizioni del testo. Invece pensare ad un modello mal ridotto da cui lo scriba tenti di ricavare quanto più possibile, mi sembra la risposta più convincente a molti interrogativi. Ad esempio essa può valere per il primo brano, che si presenta sotto il curioso aspetto di "ἐρωταποκρίσεις", che rispecchiano il testo della Cronaca. Una spiegazione possibile è che lo scriba, dopo la *Palaia Historia*, passando alla nuova opera abbia ridotto in domande e risposte quanto incontrava di affine a ciò che aveva già trascritto. Talora introdusse perfino espliciti riferimenti all'opera precedente: f.80^{r}: "ὡς ἡ παλαιά φησι ἱστορία". così ci si può dar ragione delle molte trasposizioni altrimenti incomprensibili di brani, che ci fanno correre avanti e indietro lungo il testo della Cronaca: l'elenco più sopra riportato lo dimostra.

Lo stato frammentario del testo non ci permette di ricorrere a due degli elementi su cui De Boor fondò la divisione in classi della tradizione manoscritta (16): la presenza in A rispetto a C di un passo derivato dalle epistole di Isi-

doro Pelusiota, e la diversa disposizione delle imprese di Michele III: ambedue infatti si inseriscono nella seconda parte dell'opera che il codice marciano non riporta. Tuttavia è possibile ricavare dal testo qualche indizio che ci permette di collocare il nuovo manoscritto tra i codici della seconda famiglia individuata da De Boor: la divisione in paragrafi è vicina a C, in particolare nelle indicazioni "'Αρχὴ τῆς βασιλείας 'Ιεροβοὰμ, βασιλέως Σαμαρείας" (f.126^r) e "Βασιλεία Ναβουχοδονόσωρ, βασιλέως Βαβυλῶνος"(f.129^r)(17). Una omissione a f.117^v = p.226,4 "ὡς διέσπειρε υἱοὺς 'Αδάμ, ἔστησεν" è comune a C. Un passo interessante si trova a f. 136^r = p.279,17-20: il brano "ἔκειντο, τὸ δὲ ἐνδότατον μέρος τοῦδε τοῦ οἴκου πηχῶν μὲν ὑπῆρχεν κ', διείργετο δὲ καταπετάσματι πρὸς τὸ ἔξωθεν, ἐν ᾧ οὐδὲν ἔκειτο", dal codice marciano e da CDFL viene comunemente presentato omettendo la frase τὸ δὲ - κ', che è tuttavia riinserita dopo ἔκειτο, in modo che la riga διείργετο - ἔκειτο viene ripetuta due volte. A f.81^r=p.168,10 il cod. marciano e CF omettono l'espressione κατὰ Σαούλ (18). A p.187,8 il testo dato da tutti i manoscritti è: "καὶ λίθους πολυτελεῖς καὶ ποικίλους καὶ πάντα λίθον τίμιον"; il nostro assieme a CF sposta καὶ πάντα λίθον τίμιον prima di καὶ λίθους πολυτελεῖς.

Un'altra caratteristica del codice è rappresentata dalle omissioni rispetto al testo edito che in parte si possono spiegare come lacune già presenti nel modello,in parte trovano una giustificazione nell'ipotesi del 'modello disastrato' dal quale il copista avrebbe ricavato ben poco: per esempio il "Περὶ Οὐλεμαροδάχ" ed il "Περὶ Βαλτάσαρ"sono ridotti alla semplice indicazione "ἐβασίλευσε ἔτη ...". Altrove, per ragioni che sfuggono, il nostro scriba preferì riassumere un passo mettendovi una esplicita indicazione: p. es. f.80^r= p.166,7-15: "ὃς (i.e. Saul) καὶ διὰ παράβασίν τινα θεοῦ ἐντολῆς ἀφῃρέθη τὰ βασίλεια" (si tratta forse di brani che il copista non riuscì a trascrivere dal modello, ma di cui capì o

intuì il senso).

In altri casi, e sono i più interessanti, le omissioni sono di altra natura e riguardano esattamente citazioni inserite nel testo di Giorgio Monaco. Il caso più evidente è a proposito dell'isola dei Bracmani, un brano derivato dallo Pseudo-Palladio (18): gli abitanti maschi dell'isola - si dice - vivono separati dalle loro donne, che raggiungono a luglio ed ad agosto, i mesi più freddi (p.36,12-16). A questo punto nel testo tràdito dagli altri codici vi è una digressione che spiega perchè questi mesi sono i più freddi (righe 16-21); poi il discorso torna immediatamente ai Bracmani. Tale digressione, assente da Palladio, è un'inserzione proveniente da Teodoreto: il codice marciano la ignora. Un'altra citazione, sempre da Teodoreto, è ommessa a f.81^r=p.167,20-24: vi si narra la furia omicida di Saul contro Achimelec e la città di Nobe; l'unico a salvarsi è Abiatar, figlio di Achimelec, che si rifugia presso David. A questo punto in Giorgio Monaco è introdotto un breve passo di Teodoreto, ma di queste cinque righe, solo la prima è trascritta a mo' di commento di quanto precede. Ugualmente manca un lungo brano a f.127^v = p.254,7-255,8 e tale passo non identificato da De Boor inizia con un esplicito riferimento a Teodoreto. Ancora da Teodoreto proviene una serie di citazioni consecutive inframmezzate da una della Scara Scrittura, contenute a p.205, 10-206,6, anch'esse ignorate, tranne le ultime due, dal nostro copista.

Un problema simile si era già posto a De Boor che aveva notato un diverso utilizzo delle fonti, anche dal punto di vista testuale, tra P e la restante tradizione. Perciò egli aveva supposto che P rappresentasse una prima redazione a margine della quale l'autore avrebbe notato quali brani rivedere ulteriormente. Il copista di P, riproducendo il testo della prima redazione, avrebbe salvato solamente due di queste annotazioni.

Divergendo dalla restante tradizione nell'utilizzo del-

le fonti, il codice marciano, pur relativamente tardo (XIV sec.), ci pone problemi analoghi. Si tratta forse di un estremo testimone di una fase del testo priva di certi inserimenti (di Teodoreto in particolare) entrati in seguito nella opera? o all'opposto si tratta di una redazione impoverita: ma in questo caso perchè e come lo scriba ha potuto eliminare dal testo brevi citazioni prive di qualsiasi indacazione che le riconosca tali?

La mia indagine si ferma a questo punto e con questi interrogativi aperti: una futura edizione della Cronaca dovrebbe dare loro una risposta.

N O T E

1) Georgii Monachi Chronicon, edidit C.DE BOOR, voll.2, Leipzig 1904. Recentemente P.WIRTH ha curato una ristampa dell'opera, Stuttgart 1978, arricchendola di varie aggiunte (tra cui le osservazioni mosse a De Boor da K. PRAECHTER, B.Z. 15 (1906) 307-330 e S.G.MERCATI, A.B. 68 (1950) 132-134). E' questa l'edizione cui farò sempre riferimento.

2) La prima edizione completa fu curata da E.DE MURALT, Pietroburgo 1850. Precedentemente circolavano edizioni di soli excerpta: ne dà l'elenco completo De Boor alle pp. V-XIII.

3) De Boor ritenne opportuno pubblicare la seconda redazione della Cronaca. Per quanto riguarda le datazioni dei manoscritti fornite dall'editore, esse dovranno andare riviste: in realtà tanto C che D sono del XII sec., mentre E appartiene al X sec.ex.-XI in..

4) Tra gli studi più recenti su questo delicato problema si vedano: S.TIMPANARO, La genesi del metodo del Lachmann, Padova 1981[2] (in particolare App. C); S.d'ARCO AVALLE, Principi di critica testuale, Padova 1978[2], pp.52 e ss.; G.B.ALBERTI, Problemi di critica testuale, Firenze 1979.

5) Sugli stemmi bipartiti si veda l'ormai classico J.BEDIER "La tradition manuscrite du 'Lai de l'ombre'", Romania 54 (1928) 161-196 e 321-356; A.KLEINLOGEL, "Das Stemmaproblem", Philol. 112 (1968) 63 e ss.; S.TIMPANARO, op. cit. ed ivi bibliografia; G.B.ALBERTI, op.cit.;

6) Cfr. J.IRIGOIN, "Les manuscrits d'historiens grecs et byzantins à 32 lignes", in Studia Codicologica herausgegeben von K.TREU, Berlin 1977 (T.U.124) p.244. Vanno inoltre ricordati un codice di Ginevra segnalato da F.HALKIN A.B. 90 (1972) 260; uno della Bibl. Naz. di Atene (cfr. M.E.COLONNA, Gli storici bizantini dal IV al XV sec., Napoli 1956, p.51; G.MORAVCSIK, Byzantinoturcica, I, Berlin 1958[2], p.278); e infine il codice di Cipro n. 28 del XV sec. (I.SYKOYTRES, Κυπρ.Χρον.3 (1925) 83-117).

7) Chronika Georgija Amartola, edidit V.M.ISTRIN, Pietroburgo 1922.

8) Un altro codice marciano era già stato segnalato da M.E. COLONNA, loc.cit., con l'indicazione Bibl.SS.Giov. e Paolo 5: si tratta invece del cod.Nanian.228.

9) Cfr. H.OMONT, Inventaire des manuscrits grecs et latins données à Saint Marc de Venise par le Cardinal Bessarion en 1468, Paris 1894, p.23; L.LABOWSKY, Bessarion's Library and The Biblioteca Marciana, Six Early Inventories, Roma, 1979.

10) Cfr. J.DARROUZES, "Notes pour servir à l'histoire de Chy

pre", II, Κυπριακ.Σπουδ. 20 (1956) 58-59, n.79 (=Littérature et histoire des textes byzantins, London 1972, XV).

11) Le ricerche di DARROUZES hanno confermato l'esistenza di un nome femminile Νεγκώμη (in relazione con il paese di Enkomi) ("Notes...", I, Κυπριακ.Σπουδ., 17 (1953) 98-99, num.94 (=Litt. et hist., cit., XIV); e di un 'Αλέξης τοῦ Νεγκομί (sic) (ibidem, p.91,n.24 e nota; "Notes...",II, pp.50-51, num.40).

12) Da una indicazione contenuta nel f.120^{r} del cod.Vatic. Palat.367: cfr. Νέος 'Ελληνομνήμων 15 (1921) 146.

13) La scrittura "carrée" fu segnalata da J.DARROUZES, "Les manuscrits originaires de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris", Rev.Et.Byz. 8 (1950) 162-196 (=Litt. et Hist., cit., XI); cfr. anche "Autres manuscrits originaires de Chypre", Rev.Et.Byz. 15 (1957) 131-168 (=Litt. et Hist., cit., XII). La scrittura "bouclée" è stata recentemente studiata da P.CANART, "Un style d'écriture livresque dans les manuscrits chypriotes du XIVe siècle: la chypriote 'bouclée'", in La Paléographie greque et byzantine, Paris 1977, pp.303-321.

14) Per ulteriori informazioni rinvio al Catalogo dei manoscritti della Biblioteca Marciana curato da E.MIONI ed in corso di stampa, le cui bozze ho potuto vedere per la cortesia dell'autore.

15) Già un lettore antico aveva notato a margine questa illogica prosecuzione, scrivendo "λεῖπη, ἄρχετε τοῦ 'Ιρώδου" (sic!).

16) Cfr. DE BOOR, p.XIX e s..

17) Cfr. DE BOOR, p.XVII.

18) Per i rinvii alle fonti di Giorgio Monaco qui e più sotto, si consulti l'apparato critico dell'edizione.

MELINA ARCO MAGRÌ

PER UNA TRADIZIONE MANOSCRITTA DEI MISCELLANEA DI TEODORO METOCHITES

Con una tavola

J.Bloch,nella Praefatio agli Specimina dei Miscellanea, dopo aver riportato,quale autorevole testimonianza,il testo dell'epitaffio che Niceforo Gregora aveva composto per l'amico e maestro,di seguito alla sua esposizione sentiva di aggiungere:"...fuisse traditur in Theodoro Metochita praeter virtutes supra memoratas,sincera quaedam pietas,morumque sanctitas,tanta denique eloquentia et tam eximia...eruditio,ut Musarum Sacerdos,eloquentiae columen,bibliotheca viva, bonarumque artium thesaurus appellaretur "per concludere,poi,"...factum est,ut quam plurima ac praeclara praesertim in otio suo atque exilio scripta exaraverit,quorum tamen paucissima edita sunt,nonnulla adhucdum in bibliothecis squalent,multa vero perierunt."(I)
Quando il Bloch così affermava,le opere metochitiane giacevano,invero,ormai dimenticate,ma non è dubbio che vivo ed interrotto interesse esse dovettero destare nell'Umanesimo bizantino e nel periodo umanistico-rinascimentale di occidente,se tanto numerosi sono stati i codici esemplati nei varii scriptoria.Che poi il Bloch,fra le tante opere metochitiane di cui aveva cognizione e che forse aveva anche esaminato,ne abbia scelto una che risulta essere tanto ponderosa,è assai probabile sospettare che egli vi sia stato indotto dal fatto che essa rispondeva maggiormente all'interesse di una più vasta cerchia di eruditi. E' da rilevare inoltre che egli,sebbene offra una introduzione ricca di notizie,si limita poi ad una sommaria indicazione di alcuni manoscritti dell'opera(2),della quale ci da solo un resoconto,e riporta,assai di rado,qualche brano di testo.
Lo studio del Bloch,meritorio per quanto limitato,porse, comunque,l'incentivo alla sensibilità letteraria del Müller che decise di portare alla luce per intero il testo dei Miscellanea.L'opera,che è apparsa a Lipsia nel I82I,pubblicata

(I)Cfr.Specimina operum Theodori Metochitae,quae inscribuntur 'Υπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί e codd.Mss.Lutetiae Parisiorum in bibl.regia et Coislin.St.Germanensi asservatis, cum praefatione et notis primum vulgata ab Jano BLOCH.Hauniae I790,pp.24,27.
(2) J.BLOCH,op.cit.,pp.35-37.

postuma dal Kiessling(I) così come il Müller, forse, l'aveva approntata ma ancor non sufficientemente curata, risulta essere una trascrizione(non sempre fedele)del testo tradito dal manoscritto Cizensis 64, corredata talora, in nota, di lezioni attinte a due Monacenses (CXCVII e Augustanus CCCCII)e di altre, in verità pochissime, che il Boissonade, secondo un proprio e alquanto subiettivo giudizio, ha colto per lui da codices Parisini, sui quali lo stesso Kiessling così vagamente si esprime "alter in bibl.Monasterii Coislin.D.Germanens.CLXV., alter in biblioth.regia."(p.XII).
Per quanto detto e alla luce di nuovi e più qualificati studi metochitiani(2), il testo Müller-Kiessling appare insufficiente e fa avvertire la necessità di una edizione critica che, in armonia con l'attuale coscienza critico-filologica, tenga conto di tutto l'apporto offerto dai manoscritti. A tal fine, e in at-

(I)Theodori Metochitae Miscellanea philosophica et historica edd.M.C.G.MÜLLER-M.T.KIESSLING, Lipsiae I82I(=Amsterdam I966).
(2)Fra i tanti che si vorrebbero citare, ne segnaliamo almeno alcuni: H.HUNGER, Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz in Byzantinische Zeitschrift 45(I952), pp. 4-I9 H.-G.BECK, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im I4.Jahrhundert, München I952; H.HUNGER, Der Ηθικὸς des Theodoros Metochites in Πεπραγμένα τοῦ θ' διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονικῆς, III, in Ἑλληνικά 9(I957), pp.I4I-I58; J.VERPEAUX, Nicéphore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantin(ca.I250/I255-I327), Paris I959, pp.52-62; IDEM, Le cursus honorum de Théodore Métochite in Revue des Études Byzantines I8(I960)pp.I95-I98; I.ŠEVČENKO, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos in La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia III), Bruxelles I962; M.GIGANTE, Per l'interpretazione di Teodoro Metochites quale umanista bizantino in Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici I4(I967)pp.II-25; IDEM, Il ciclo delle poesie inedite di Teodoro Metochites a se stesso o sull'instabilità della vita in Byzantinische Forschungen, 2(=Polychordia. Festschrift Franz Dölger, 2)Amsterdam I967, pp.204-224; e, quindi dello stesso studioso l'editio princeps del Saggio critico su Demostene e Aristide di Th.Metochites(Testi e documenti per lo studio dell'Antichità, 27)Varese-Milano I969; I.ŠEVČENKO, Theodoro Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of his Time in P.A. UNDERWOOD, The Kariye Djami, IV, Princeton I975, pp.I7-9I.

tesa di completare l'indagine sistematica avviata sui fondi manoscritti greci esistenti, desideriamo portare un primo contributo segnalando qui alcuni nuovi e inesplorati manoscritti, che contengono interamente o in parte il testo dei Miscellanea.
Focalizzeremo anzitutto la nostra attenzione su un gruppo di essi, che, poiché vergati in un arco di tempo che va dal XV al XVI secolo e, quasi sempre, per mano di copisti assai noti e rinomati, possono intanto illuminare qualche aspetto della tradizione manoscritta dei Miscellanea.
Ci piace dare la precedenza al Vindobonensis phil.gr.8, che contiene per intero e solamente il testo dei Miscellanea(I). E' un manoscritto vergato da una sola mano che verisimilmente è stata identificata con quella di Arsenio di Monembasia(2), copista famoso soprattutto per la notorietà degli autori da lui esemplati, e del quale i primi manoscritti, che recano peraltro la sua firma accompagnata da dati cronologici, ci attestano la sua opera in Creta sin dalla fine del XV secolo(3). Essendo egli

(I)Cfr.H.HUNGER, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, I: Codices historici. Codices philosophici et philologici), Wien I96I, p.I42; e, ad integrazione, cfr. la precisazione cui infra p.I8 n.2.
(2)Per Arsenio di Monembasia(= Aristobulus Apostolides), cfr. H.OMONT, Fac-similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles, Paris I887 (= Hildesheim I974): notice pp.5,6 e tav.6; M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance (Zentralblatt für Bibliothekswesen, 33), Leipzig I909 (=Hildesheim I966), pp.42-44; CH.G.PATRINELIS, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς ἀναγεννήσεως in Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 8-9 (I958-9), pp.68-69; P.CANART, Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Patrinélis in Scriptorium I7(I963)p.73; e, dello stesso studioso la "Note sur l'écriture de Michel et Aristobule Apostolès et sur quelques manuscrits attribuables à ce dernier "in A.L.DI LELLO-FINUOLI, Un esemplare autografo di Arsenio e il "Florilegio" di Stobeo, Roma I97I, pp.I00-I04 e tav.I7-I8; D.HARLFINGER, Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des I5.und I6.Jahrhunderts in La paléographie grecque et byzantine (Colloques Internationaux du C.N.R.S. 559)Paris I977, p.336.
(3) Cfr.É. LEGRAND, Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles, II, Paris I885(= Paris I962)p.4I8; H.OMONT, Catalogue

vissuto all'incirca tra il I465 e il I535(I),il nostro manoscritto,come ci suggeriscono le filigrane illustrate da Hunger nel suo catalogo, è da ascrivere alla fine della sua attività.

Segnaliamo poi un gruppo di manoscritti copiati in scriptoria veneziani negli anni I560 e I56I:

- Mutinensis α.O.4.I7 (olim II-H-I3)(2), cartaceo che al f.263r reca la completa subscriptio attestante che il manoscritto è stato esemplato in Venezia per la mano di Michele Maleas epidauriota (3)ed ultimato il I6 marzo dell'anno I560.
- Neapolitanus III-E-I4,che era fin oggi rimasto sconosciuto.E'un manoscritto cartaceo che comprende anche l'opera di un altro autore:infatti con i Miscellanea di Teodoro(ffI-333v) è esemplato il Commentarius in secundum librum priorum Analyticorum di Alessandro di Afrodisia(ff.334r-437r)(4).

Il manoscritto nella sua interezza presenta la stessa grafia del copista Andrea Darmarios(5),il quale avendo cura di appor-

des manuscrits grecs de la bibliotheque royale de Bruxelles, Gand I885,p.26.

(I)Per una prima descrizione della vita di Arsenio con riferimenti cronologici,cfr.É.LEGRAND,Bibliographie hellénique,I, cit.,pp.CLXV-CLXXIV;e,a complemento,si veda specialmente l'ampio articolo dedicatogli da D.J.GEANAKOPLOS in Greek scholars in Venice,Cambridge (Mass.)I962.

(2)Cfr.V.PUNTONI,Indice dei codici greci della biblioteca estense di Modena in CH.SAMBERGER,Catalogi codicum graecorum qui in minoribus bibliothecis italicis asservantur,I,Lipsia I965,p.5I4 (n.228).

(3)Cfr.M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN,op.cit.,p.3I5sg.; Su Michele Maleas si veda anche D.HARLFINGER,Die Textgeschichte der pseudoaristotelischen Schrift Περὶ ἀτόμων γραμμῶν.Ein Kodikologisch-Kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum,Amsterdam I97I,p.293; IDEM, Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des I5.und I6.Jahrhunderts cit.,336.

(4)Cfr.S.CYRILLUS,Codices graeci mss.Regiae Bibliothecae Borbonicae descripti,atque illustrati,II,Neapoli I832,p.444 sg.

(5)Su questo famoso amanuense di professione e i numerosi manoscritti da lui vergati cfr.M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN,op.cit.,pp. I6-27; CH.G.PATRINELIS,art.cit., pp.75-79; P.CANART,Scribes grecs de la Renaissance cit.,pp.60-6I,75-76;A.DAIN,Copistes grecs de la Renaissance in Bulletin de l'Association G.Budé,IV,3(I963) p.363;K.A.de MEYIER,Scribes grecs de la Renaissance.Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen,de Patri-

re con la sua firma sottoscrizioni singole per ciascuna opera, ci illustra al f.333v,che quella di Teodoro è stata ultimata nel giugno del I560.(I)

- Monacensis gr.I97,dalla cui subscriptio rileviamo che il manoscritto fu copiato per mano di Andrea Darmarios di Epidauro,e finito il 24 ottobre ancora dell'anno I560(2).
- Vaticanus gr.302,cartaceo,la cui sottoscrizione certifica che è stato copiato da Andrea Darmarios ed ultimato il 30 ottobre del I56I (3). E'da sottolineare tuttavia che la prima parte del manoscritto mostra una grafia abbastanza curata con tratti regolari e minuti,mentre,verso la fine,i caratteri diventano alterati ed affrettati e compaiono anche numerosi spazi bianchi denotanti lacune.
- Mutinenses α.T.8.9,(olim II-E-I4),ff.2-5v,8r-I0v(4) e α.J.

nélis et de Canart in Scriptorium I8(I964)pp.259,264 sg.; O. KRESTEN,Der Schreiber Andreas Darmarios.Eine Kodikologischpaläographische Studie.(Diss.),Wien I967;IDEM,Statistische Methoden der Kodikologie bei der Datierung von griechischen Handschriften der Spätrenaissance in Römische Historische Mitteilungen I4(I972),pp.23-63,e,la bibliografia ivi citata a p. 26 n.7;C.CASETTI BRACH,Copisti greci del medioevo e del rinascimento.Aggiunte ai repertori di Vogel-Gardthausen,Patrinelis,Canart,de Meyier e Wiesner-Victor,dai fondi dell'Escorial in Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 42(I975-6)p.242 sg. D.HARLFINGER,Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des I5.und I6.Jahrhunderts cit.,pp.329,336.

(I) Così nel manoscritto,ma erroneamente il Cirillo trascrive (p.445) τέλος σὺν θεῷ εἴληφεν ἡ παροῦσα βίβλος ,αφξα'.

(2)Cfr.I.HARDT,Catalogus codicum mss.graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae,II,München I806,p.283sg;M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN op.cit.,p.I7.

(3)J.MERCATI-P.FRANCHI dè CAVALIERI,Codices Vaticani Graeci,I (Codices I-329)Romae I923,p.438sg;R.DEVREESSE,Introduction à l'étude des manuscrits grecs,Paris I954,p.3I9;M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN,op.cit.,p.I7. Si veda anche la tav.49 in P.FRANCHI dè CAVALIERI-J.LIETZMANN,Specimina codicum graecorum Vaticanorum Berlin-Leipzig I929[2].

(4)Cfr.V.PUNTONI,art.cit.p.480(n.I47);M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN, op.cit.,p.24;ma per una nuova identificazione dello scriba, Nicola Choniates,collaboratore di Andrea Darmarios,cfr.E.GAMILLSCHEG,Zu Kopisten des I6.Jahrhunderts in Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 29(I980),pp.280 n.5,282,286,288 (e la bibliografia ivi citata);ed,ora,E.GAMILLSCHEG-D.HARLFIN-

6.28 (olim III-F-I7)(I)ff.I34-I64,che tramandano parte dell'opera in due momenti;quindi,il cartaceo Mutinensis Arch.II, I2,ascrivibile ancora al secolo XVI(2),che ci testimonia,invece,solo pochi fragmenta.
- Bodleianus Can.gr.98 (3)databile alla metà del XVI secolo.(4)
- Matritensis 477I(Arch.Hist.I64,IO),vergato su carta,in buona parte opera di Andrea Darmarios,la cui sottoscrizione fornisce l'indicazione che il manoscritto è stato completato il IO settembre del I560(5).

Ancora per mano di Andrea Darmarios i
- Barberiniani gr.54 e 55,che contengono l'intera opera,la cui subscriptio,più precisa che altrove,dichiara il copista epidaurota e figlio di un certo Giorgio(6)e che l'esemplare è stato completato in Venezia nell'anno I584(7).

GER,Repertorium der griechischen Kopisten 800-I600(Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften),Wien I98I,(A. Verzeichnis der Kopisten:pp.II3 sg.[n.I92] ,I67sgg.[n.32I]).
E si veda ancora a chiarimento,già prima,O.KRESTEN,Nugae Syropulianae in Revue d'Histoire des Textes 4(I974[I975] p.79sg.; IDEM,Phantomgestalten in der byzantinischen Literaturgeschichte in Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 25(I976) pp.2I3-2I7.

(I)Cfr.V.PUNTONI,art.cit.,p.5I9(n.240);M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN, op.cit.,p.24;E.GAMILLSCHEG-D.HARLFINGER,op.cit.,p.I67 (n.32I).

(2)Cfr.E.MIONI,Catalogo dei manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche Italiane(Istituto Poligrafico dello Stato,I)p.I92; E.GAMILLSCHEG-D.HARLFINGER,op.cit.,p.I67(n.32I).

(3)Cfr.H.O.COXE,Bodleian Library,I Greek manuscripts,Oxford I969,p.92.

(4)Per l'attribuzione a copisti,quali Nicola Choniates,Emanuele Bebenes,cfr.E.GAMILLSCHEG,Zu Kopisten des I6.Jahrhunderts cit.,pp.283,286;e,quindi,E.GAMILLSCHEG-D.HARLFINGER,op.cit., p.II4 (n.I92).

(5)Cfr.C.GRAUX-A.MARTIN,Rapport sur une mission en Espagne et en Portugal.Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal in Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires,II,Paris I892,p.46sg.;M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN,op. cit.,p.I7;E.GAMILLSCHEG-D.HARLFINGER,op.cit.,p.I34 (n.I35).

(6)Per le notizie biografiche,cfr.O.KRESTEN,Der Schreiber und Handschriftenhändler Andreas Darmarios in D.HARLFINGER,Griechische Kodikologie und Textüberlieferung,Darmstadt I980,pp.406-4I9.

(7)Cfr.V.CAPOCCI,Codices Barberiniani Graeci,I(Codices I-I63) (Bybliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti),Romae I958,p.56;CH.PATRINELIS,art.cit.,p.76.

- Cizensis 64,manoscritto cartaceo,che reca la firma del copista Emanuele Bebenes di Monembasia ed è ascrivibile al XVIsec.(I)
- Coislinianus gr.I65(olim Germanensis):manoscritto in bombicina di non facile lettura e senza data esplicita(2).

In questo novero va incluso anche il manoscritto,oggi ormai perduto,Scorialensis E-III-I4,che dalla descrizione resa dal de Andrés risulta un cartaceo del I580 (3).
A questo punto,riservandoci di esibire in uno studio supplementare e in sede meno ristretta,una documentazione esauriente che dimostri puntualmente le relazioni di interdipendenza dei manoscritti sopra elencati,vorremmo intanto anticipare che dal lavoro di collazione è emerso che i manoscritti del filone'darmariano'(4)non sono copia l'uno dell'altro e possono,invece, probabilmente far capo ad un modello;mentre gli altri manoscritti,ex.gr.,Vindobonensis phil.gr.8 e il Cizensis 64,che presentano peraltro punti discordanti tra di loro,si staccano dal gruppo'darmariano'per coincidere più spesso con il migliore ramo della tradizione.

Riprendendo l'elencazione dei manoscritti da noi esplorati, accanto a questi codici minori,che gettano luce sólo su un aspetto della trasmissione del testo,non possiamo non accennare ad altri testimonia più vicini ai tempi del Metochites,almeno a quelli la cui problematica si allarga fino a toccare i presupposti stessi della tradizione manoscritta dei Miscellanea.

(I)Cfr.G.MÜLLER,Notitia et recensio codicum Mss.qui in bibliotheca Episcopatus Numburgo-Cizensis asservantur,(Particula prima)Progr.d.Stiftsgymn.zu Zeitz,P.I.,Lipsiae I806,p.37I; Su Emanuele Bebenes cfr.M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN,op.cit.,p.II7;D.HARLFINGER,Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift cit.,p.409;P.CANART,Scribes grecs de la Renaissance cit.,p.60; E. GAMILLSCHEG,Zu Kopisten des I6.Jahrhunderts cit.,p.286.

(2)R.DEVREESSE(Bibliothèque nationale.Département des mss.grecs II,[Le fonds Coislin] ,Paris I945)ascrive al secolo XVI(cfr.p. I47 e sg.);il Bloch,invece,che ne da una descrizione piuttosto ampia nella praefatio agli Specimina(cui supra p.I)collocherebbe nel secolo XIV (cfr.p.36).

(3)Cfr.G.de ANDRÉS,Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la R.Bibl.de El Escorial,El Escorial I968,p.I33(n.30I).

(4) Si intendono compresi anche i manoscritti vergati in collaborazione con il noto amanuense o da collaboratori del medesimo scriptorium:cfr.ex.gr.,supra p.5 nota 4.

Così, oltre a quello già segnalato e in certo qual modo anche compulsato, seppure saltuariamente, dal Müller, quale - Monacensis(olim Augustanus)402 che tramanda solamente i centoventi capitoli dei Miscellanea in tutta la sua interezza (manoscritto cartaceo dalla grafia nitida e minuta con titoli e iniziali miniati che l'Hardt ascrive al XV secolo)(I)

citiamo un nuovo manoscritto, ancora frutto delle nostre ricerche e neppure menzionato nel profilo degli studi metochitiani, ovvero lo Scorialensis Y-I-9, che già dal lavoro di collazione dimostra la bontà della testimonianza.

Secondo le informazioni fornite dal catalogo curato dal de Andrés, il manoscritto risulta un miscellaneo, ove, per parti che possono ben distinguersi, si mostrano tre mani di copisti. Così il de Andrés, mentre può avanzare fondate ipotesi sui copisti di due parti del manoscritto e quindi risalire, anche con l'aiuto del suggerimento delle filigrane, alle mani che l'hanno vergate(2), per la terza parte, ovvero quella che contiene il testo dei Miscellanea(ff.20I-424), si limita a far notare soltanto una'letra fina y recta'senza aggiungere altro. In verità, la parte metochitiana, che è esemplata in una grafia minuta e fine, presenta tali caratteristiche paleografiche da far ritenere che possa essere stata vergata in tempi precedenti a quelli delle altre due parti. E, secondo un nostro primo studio, che abbisogna certo di adeguato approfondimento, pare che la scrittura di tale esemplare possa inserirsi in un contesto grafico che aiuta a collocarne la stesura tra la fine del XIV e l'inizio del XV secolo(3).

Certo il testimone più autorevole per la constitutio textus dei Miscellanea è il Parisinus gr.2003, manoscritto già da tempo, seppure marginalmente, messo in evidenza da egregi studiosi per altri problemi metochitiani.

E'un esemplare in pergamena, che in veste elegante, mostra fregi e lettere miniate che denotano provenienza orientale, anzi,

(I)Cfr.I.HARDT, op.cit., IV, p.246 sg.

(2)Cfr.G.de ANDRÉS, Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial, II, Madrid I965, pp.89-92, particolarmente p.92; Per i ff.I34r-I82r, cfr.anche C.CASETTI BRACH, art. cit.p.249.

(3)In attesa di documentare il nostro esame con altri dati codicologici e paleografici, ci è intanto di conforto, per la definizione dell'età del manoscritto, l'autorevole concorde parere di accreditati specialisti, quali P.Canart e G.Prato, che qui pubblicamente sento di dover ringraziare.

constantinopolitana. Nei suoi 278 fogli il manoscritto riporta il testo completo dei Miscellanea e risulta vergato da una sola mano piuttosto attenta, il cui ductus si presenta regolare e assai curato, con qualche raro caso di disattenzione, peraltro emendata subito da un revisore contemporaneo che ha operato con lo stesso inchiostro. Nei margini, lasciati abbondanti dal copista, oltre qualche raro graphetai(cfr., ex.gr., ff.36r-v) si leggono note vergate almeno da due mani diverse. La prima, che si palesa in una grafia sicura e di personalità affermata, postilla solo nei ff.49r,52r,II5r-v, che sono resi già noti ed esibiti financo in tavole dal Ševčenko, che ritiene di individuare la mano del Metochites(I); altra mano, poi, nettamente differente e di persona non priva di cultura, ha vergato brevissimi commenti o appuntato termini raffrontandoli al corrispondente latino(2). Qualche volta, poi, quasi a voler fare riferimento a certi concetti filosofico-morali, annota espressioni, quali, ex. gr., λάθε βιώσας (f.I50r) espressione familiare al Metochites, πρόνοια (f.87r), ἡ φιλαυτία (f.57v), etc.(3). Tal'altra, invece, tenta una spiegazione semplicistica dell'etimologia di alcuni termini(4). Già l'Omont ritenne che il manoscritto fosse ascrivibile al XV secolo(5). Ma da studi successivi di illustri specialisti, quali Hunger e Ševčenko, per l'identificazione dello scriba del Parisinus gr.I776 e del Vindobonensis phil.gr.95, è emerso che almeno ancora il Vaticanus gr.I365 ed anche il Parisinus gr.2003 debbono essere stati vergati nel sec.XIV dallo stesso amanuense, il cui usus calligrafico mostra quella stessa grafia che Hunger definisce avere le caratteristiche della scrittura della cancelleria di corte di Andronico II, che imita la "Perlschrift" del secolo XI(6) e che si rileva dai

(I)La stessa mano appare anche nei ff.220v e 364r del Vat.gr. I365: cfr.I.ŠEVČENKO, Études sur la polémique cit., p.282 e n.3.

(2) Sembra presentarsi, inoltre, anche altra mano latina.

(3)Nei margini si leggono pure espressioni quasi a titolare l'argomento del testo, cfr.ex.gr., τὸ μαθεματικὸν τῆς φιλοσοφίας oppure ῥητορικὰς τέχνας (f.I0r).

(4)Cfr.ex.gr., "Plutarchus·ὁ τῆς ἐπιστήμης πλοῦτος "(f.I43v).

(5)Cfr.H.OMONT, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, II, Paris I888, p.I77.

(6)Per tale tipo di scrittura(cfr., anzitutto, H.HUNGER, Die Perlschrift, eine Stilrichtung der griechischen Buchschrift des II.Jahrhunderts in Studien zur griechischen Paläographie [= Biblos-Schriften, 5], Wien I954, pp.30sg., I02 e tav.I0), denominata poi «Metochitesstile», si vedano di H.HUNGER, in particolare, An-

Chrysobulloi logoi dell'epoca;anzi,lo studioso sostiene pure che lo scriba potrebbe essere identificato con lo stesso che ha vergato il Χρυσόβουλλος λόγος della sottomissione del monastero del Monte Athos sotto il Patriarca di Costantinopoli(I).

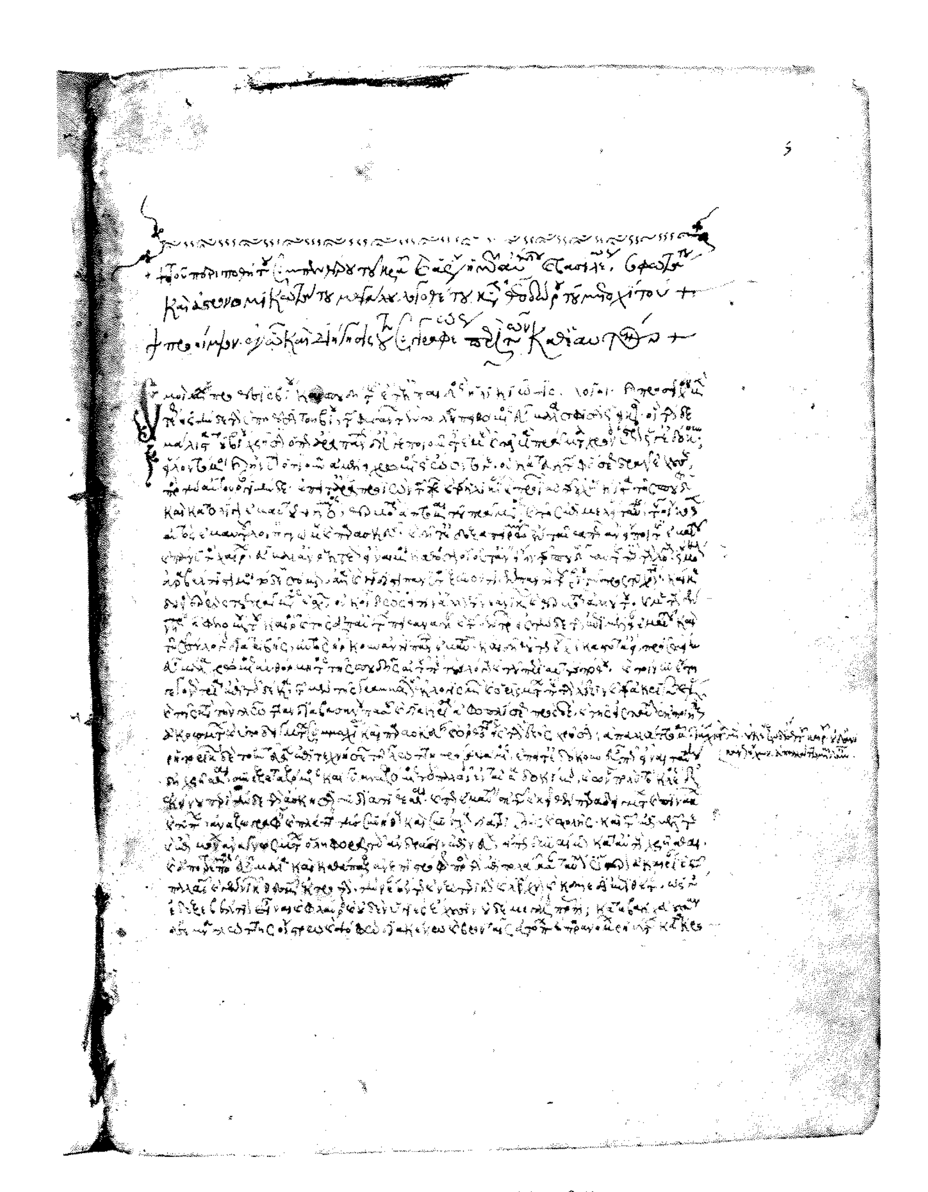
L'esame diretto di tali manoscritti li ha inoltre rivelati come appartenenti alla raccolta curata dal discepolo del Metochites,Niceforo Gregora,la cui mano si è potuta riconoscere per la valida testimonianza del Chortasmenos(2).Infatti nel margine superiore del primo foglio di tutti i manoscritti sopra citati,è vergata come da persona che curi un certo inventario questa iscrizione + τοῦ σοφωτάτου μεγάλου λογοθέτου

---

tikes und mittelalterliches Buch-und Schriftwesen in Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur,I,Zürich I96I,pp.27-I47,precisamente p.IOIsg.e tav. 23;e,in contesto più ampio,Die sogenannte Fettaugen-Mode in griechischen Handschriften des I3.und I4.Jahrhunderts in Byzantinische Forschungen 4(I972)(=Polychordia.Festschrift Franz Dölger),pp.I05-II3;quindi,Archaisierende Minuskel und Gebrauchsschrift zur Blütezeit der Fettaugenmode in La Paléographie grecque et byzantine(Colloques Internationaux du CNRS,n.559), Paris I977,p.284. Per tutta la problematica inerente(con ampia bibliografia),si veda il saggio Scritture arcaizzanti in Scrittura e Civiltà(3[I979]) di G.PRATO che preferisce definire tale tipo di grafia semplicemente"scrittura calligrafica del sec. XIV"(cfr.pp.I56 e n.I7,I84 sg.).

(I)L'insigne bizantinista,infatti,è pervenuto a tali conclusioni dopo aver curato studi molto approfonditi sul Vind.phil. gr.95 nel quale ha potuto anche scoprire,mediante accorgimenti tecnici molto avanzati,la ben nota indicazione'Augerius de Busbecke comparavit Constantinopoli'che ci testimonia che tale ms.,come tanti altri codici greci,è stato acquistato a Costantinopoli da Augerio di Busbech,ambasciatore dell'Imperatore Ferdinando I e spedito a Vienna ancora prima del I562. Si vedano in proposito H.HUNGER,Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz cit.,p.I3 e n.6;IDEM,Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit in Jahrbuch der Österreichischen-byzantinischen Gesellschaft 8(I959)p.I52; quindi,dello stesso autore il Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek,I,cit.p.204; e,infine,I.ŠEVČENKO,Études sur la polémique cit.pp.I77 n.I, I82 sg.e per una nuova revisione dello scriba p.9 n.2.

(2)Sul Chortasmenos,quale insigne bibliofilo che fiorì all'inizio del XV secolo,si vedano M.VOGEL-V.GARDTHAUSEN,op.cit.,

Vaticanus gr. 1087, f. 5r

κυροῦ Θεοδώρου τοῦ μετοχίτου +, ma nel Vat.gr.I365(I), giustapposta ad essa, la mano del Chortasmenos, che si manifesta firmandosi, aggiunge illustrandoci Γρηγορᾶ e nel rigo appena sotto, ancora scrive + τοῦ κατὰ ἀλήθειαν σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου, τοῦ μετοχίτου + (2).
A completare questi dati, già tanto precisi e ricchi, raccolti e forniti dal Ševčenko, ci preme mettere in luce qui, per la prima volta, una testimonianza, certo determinante per tale identificazione, che ci viene dal Vaticanus gr.I087, manoscritto ancor non catalogato(3) e quasi interamente ancora inesplorato, che ci

---

pp.I75, 203; J.BICK, Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften(Museion, Veröffentlichungen aus der Nationalbibliothek in Wien. Abhandlungen, I) Wien-Prag-Leipzig I920, p.I06 n.I43; A.TURYN, The Byzantine Manuscript Tradition of Euripides, Urbana I957(=Roma I970), pp.389-397(e la ricca bibliografia ivi citata) H.HUNGER, Johannes Chortasmenos(Wiener Byzantinische Studien 7) Wien I969; ed ora P.CANART-G.PRATO, Les recueils organisés par Jean Chortasménos et le problème de ses autographs in Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel, I(Verlag.d.Österr. Akad.Wiss.phil.-hist.Kl.383) Wien I98I, pp.I25-I3I.

(I) Manoscritto membranaceo del XIV secolo, fra i più antichi ed autorevoli delle opere metochitiane, che offre la testimonianza dei tre libri dell'ἀστρονομικὴ κατ'ἐπιτομὴν στοιχείωσις cfr.P. DE NOLHAC, La bibliothèque de Fulvio Orsini. Contributions à l'histoire des collections d'Italie et à l'ètude de la Renaissance(Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences phil. et hist., 74), Paris I887, p.I85 n.4; G.MERCATI, Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno(Studi e Testi, 46) Roma I926, p.74 n.5: A.TURYN, op.cit.; pp.393 sg., 396); I.ŠEVČENKO, Études sur la polémique cit., passim(vd.indice p.3I4), ma particolarmente pp.28I-282. E' il ms. maggiormente postillato dal Chortasmenos perché più usato per i suoi spiccati interessi, nel primo foglio del quale, anzi, ha appuntato tale distico per noi assai significativo μονῆς ἡ βίβλος ἥδε τυγχάνει χώρας ἧς ἐστι κτήτωρ, ὁ μέγας λογοθέτης Ed è qui da aggiungere che, ancora per mano del Chortasmenos, così anche si legge sulla rilegatura in legno del ms. Seragliensis gr.85 ἡ βίβλος ἥδε τυγχάνει μονῆς χώρας.

(2) Cfr. A.TURYN, op.cit., p.394; I.ŠEVČENKO, Études sur la polémique cit.p.282; IDEM, Some autographs of Nicephorus Gregoras, cit.p.443.

(3) Ne ha dato una descrizione A.ROME in Revue Bénédictine, 39 (I927) p.I87(che però scrive Teodosio e non Teodoro). Su alcuni tratti specifici o note marginali si veda anche I.ŠEVČENKO, Études sur la polémique cit., passim(vd.indice p.3I4); IDEM, Some

tramanda, nei ff.5r-I22v, l'introduzione della Στοιχείωσις con commento del Metochites. Tale opera astronomica reca una precisa e completa intestazione i cui segni calligrafici dimostrano inequivocabilmente che è stata vergata dal Gregora, il quale appare così non solo ordinatore, revisore e scoliaste ma anche copista delle opere del Metochites. Di sua mano(I) egli illustra nell'inedita inscriptio dell'opera: τοῦ περιποθήτου συμπενθέρου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, σοφωτάτου καὶ ἀστρονομικωτάτου μεγάλου κυροῦ Θεοδώρου, τοῦ μετοχίτου· προοίμιον ἐν ᾧ καὶ διήγησις τοῦ συγγραφέως περὶ τῶν καθ'αὑτῶν (2), ed è la stessa mano che ha compilato anche la parte dell'opera contenuta nel primo foglio(cfr.f.5r)(3).
La testimonianza è utile inoltre perché ci dà ulteriore riprova della grafia del Gregora con i suoi caratteristici angolosi

---

autographs of Nicephorus Gregoras cit., p.446; H.-V. BEYER, Nikephoros Gregoras, Antirrhetika I(Wiener Byzantinistische Studien, I2) Wien I976, p.2I.

(I)Cfr.tav.annessa infra p.I3 e le tavv.V,VI in appendice agli Études sur la polémique cit.di I.ŠEVČENKO.

(2)In tale intestazione si esplicita la parentela del Metochites con il basileus in relazione, certo, al matrimonio della figlia Irene con un nipote di AndronicoII, il panhupersebastos Giovanni Paleologo, figlio di Costantino: cf. in proposito, quanto Teodoro dice nel suo Poema I, ai vv.764-767...μὲν γ'ἐμὲ τιμᾷ βασιλεὺς...καί τε θύγατρα φίλην ἐμὰν ἄλοχον ἀδελφιδῷ ζεύγνυσιν... [cfr.l'ediz.di M.TREU, Dichtungen des Gross-Logotheten Theodoros Metochites(Programm des Victoria-Gymnasiums zuPotsdam, Ostern I895)Potsdam I895]; e come lo stesso Niceforo Gregora espone nelle sue Storie(cfr.I,27I,9-2I Bonn). Un'analoga, e seppure più circostanziata, inscriptio per la Στοιχείωσις che si legge al f.53r dell'autorevole ms.Vat.gr.2I76(τοῦ περιποθήτου συμπενθέρου τοῦ ὑψηλοτάτου καὶ κρατίστου βασιλέως ῥωμαίων ἀνδρονίκου τοῦ πρώτου τοῦ παλαιολόγου, λογιωτάτου σοφωτάτου καὶ ἀστρονομικωτάτου μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου τοῦ μετοχίτου ἀστρονομικῆς κατ'ἐπιτομὴν στοιχειώσεως βιβλίον πρῶτον[cfr.I.ŠEVČENKO, Études sur la polémique cit., pp.42 e n.2, 283 e n.2; altra inscriptio, così particolareggiata, nel Marcianus gr.329(N.C.734), cfr.K.N.SATHAS, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη I, ἐν Βενετίᾳ 1872, p.ρικ']ci induce a supporre che il compilatore del testo testimoniato nel Vat.gr.I087, ha adattato una precedente intestazione che forse era più appropriata all'epoca, magari per dimostrare almeno il grande onore del Metochites d'essere stato parente di un membro della casa imperiale.

(3)Questa nostra identificazione può, in certo qual modo, risol-

e gracili tratteggi (I).
Sulla base di tali confronti grafici, ci sembra di poter scorgere, con tutte le cautele del caso, la mano del Gregora anche nel Vind.phil.gr.95 che, a nostro avviso, compare in alcuni titoli premessi ai logoi. Si evidenzia subito, in verità, all'esame paleografico del ms. che i contenuti sono vergati da un medesimo amanuense(cfr.supra p.9) e i titoli, invece, da mani diverse; e mentre i primi nell'ordine rivelano una stessa mano con caratteri di bella grafia, come richiedeva la ricercatezza del manoscritto, verso la fine(f.303r) una mano per niente calligrafa interviene denunciando quasi persona preoccupata solo di dare un titolo e di colmare dei vuoti(cfr., infatti, inoltre i ff. 3I5v, 320r, 339r, 356r). La grafia di tali intestazioni si può accostare a quella del Gregora. E, volendo qui curare un confronto su due sole intestazioni scelte fra altre perché già note dalle tavole esibite dal Ševčenko, possiamo sottolineare alcune identità:

cfr.Vind.phil.gr.95, f.339r (2)
- la forma τοῦ, già due volte ripetuta, si riscontra uguale nella "formula-timbro" vergata dal Gregora(cfr.supra p.IO) e, assai frequentemente, nel f.5r del Vat.gr.I087.
- il legamento -ιω- del termine ὁσιωτάτου può raffrontarsi con l'-ιο- del termine προοίμιον che si legge nell'intestazione del Vat.gr.I087(f.5r)(cfr.supra p.I3).
- il termine φιλοσοφωτάτου trova identità di tratteggi nel σοφωτάτου che si nota nella "formula-timbro", di cui sopra, e nel φιλόσοφοι che si legge in una nota vergata dal Gregora nel manoscritto Palat.Heidelb.I29, f.37v (3).

cfr.Vind.phil.gr.95, f.320v (4)
- il legamento -ευ- del termine δεύτερος potrebbe trovare l'identico, ex.gr., nel Vat.gr.I087 f.5v ll.20,22, etc.
- il legamento -ερ- "ad asso di picche", ancora dello stesso δεύτερος, può raffrontarsi nei termini περιποθέτου e συμπενθέ-

---

vere i dubbi avanzati dal Ševčenko(cfr.Études sur la polémique cit., p.284 n.I) Della mano del Gregora sono apparsi al nostro esame anche i ff.IOIv-I02r.

(I)Per i tratti peculiari della grafia del Gregora, cfr.I.ŠEVČENKO, Some autographs of Nicephorus Gregoras cit., p.443 e sg.;

(2)Si veda la riproduzione nella tav.27 esibita dal Ševčenko in appendice al suo Observations sur les recueils des Discours et des Poèmes de Th.Métochite et sur la bibliothèque de Chora à Constantinople in Scriptorium 5(I95I) pp.279-288.

(3)Cfr.I.ŠEVČENKO, Some autographs of Nicephorus Gregoras tav.8

(4)Si veda la tav.I in I.ŠEVČENKO, Études sur la polémique cit.

pov dell'intestazione del Vat.gr.1087(f.5r)e,fra i tantissimi altri casi,nel medesimo foglio menzionato:cfr.,ex.gr.f.10. Orbene,se la nostra supposizione è accettabile,suggerendo l'idea che il Gregora abbia anche eseguito il lavoro di copiatura o dato l'avvio o completato il lavoro,quasi per assolvere pienamente il compito di erede spirituale dell'amico e maestro, si può dedurre che tali manoscritti è possibile siano stati esemplati dopo la morte del Metochites(1)quando il Gregora,insegnante nella scuola annessa al monastero di Chora,aveva intrapreso il compito affidatogli,quindi dopo il 1332 e prima della polemica esicastica che,come è noto,assorbì completamente il Gregora(2).Resta fermo tuttavia come terminus ante quem l'anno 1361,che segna la morte del Gregora(3).

Tanto ci induce infine a supporre che manoscritti quali il Vat.gr.1365 e il nostro Paris.gr.2003(e forse anche altri), la cui trascrizione si presenta alquanto corretta e in buona

(1)Così infatti H.HUNGER nel suo saggio Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz cit.p.13"...der Codex phil.gr.95 der Österreichischen Nationalbibliothek, eine prachtvolle Pergamenthandschrift des 14.Jh.,die- wenn nicht noch zu Lebzeiten des Theodoros -so bald nach seinem Tode geschrieben wurde".Per la data del ritorno del Metochites a Chora e,quindi,della sua morte,si veda come convincentemente conclude già il Ševčenko sulla base di un'autorevole notizia restituitaci dal ms.Marcianus gr.79(N.C.461)(cfr.Études sur la polémique cit.p.8 n2);ed,ora,R-J.LOENERTZ,La chronique brève de 1352 in Orientalia Christiana Periodica 30(1964)pp40,50,51.
(2)Cfr.R.GUILLAND,Essai sur Nicéphore Grégoras.L'homme et l'oeuvre,Paris 1926,pp.29-30.Per ulteriori ragguagli e precisazioni cronologiche a riguardo,cfr.C.CARILE,Una sottoscrizione autografa di Giovanni Cortasmeno in ThesaurismataII(1974), p.353.P.L.M.LEONE,Niceforo Gregora,Fiorenzo o intorno alla sapienza,Napoli 1975,pp.24,199;e,quindi,dello stesso autore La corrispondenza di Niceforo Gregora in Studi di Filologia Bizantina(Siculorum Gymnasium 8)Catania 1980,p.208sg.;e per altre notizie in tale e più ampio contesto si veda H.-V.BEYER, Nikephoros Gregoras,Antirrhetika I cit.,pp.17-116,e particolarmente per il momento politico ed ideologico pp.101-116.
(3)Per il registro dei dati cronologici del Gregora,cfr.H.-V. BEYER,Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras in Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 27 (1978)p.1 sg.

forma,e che recano quel segno della "formula-timbro"autografo del Gregora - nell'intento forse,secondo quanto si è evidenziato,di catalogare per il riordino,- siano stati vergati quando il Metochites era in vita,come del resto confortano i segni autografi dell'autore che si leggono solo in questi due esemplari(1).Addirittura è possibile ancora congetturare che tali manoscritti siano stati vergati sotto la stessa guida del Metochites o prima del suo esilio(e quindi prima del 1328) oppure al suo rientro a Costantinopoli avvenuto nel 1330(2),nell'arco di tempo cioè che va dal 1330 all'anno della sua morte, avvenuta il 13 marzo del 1332(3).E' più credibile infatti che il Metochites abbia intrapreso il disegno di sistemare le sue opere nel tranquillo ritiro del monastero di Chora(4),quasi alla fine della sua vita,dal momento che disperatamente sente di raccomandare al suo amico e discepolo il lavoro,da lui iniziato e che non potrà portare a compimento(5).Tenuto conto comunque dello stadio della nostra ricerca propendiamo intanto a ritenere,sicuramente plausibile,a fronte degli elementi raccolti che almeno il nostro Paris.gr.2003 e,quindi,il Vat.gr. 1365 siano stati esemplati negli ultimi anni della vita del

(1)Cfr.supra p.9 e nota relativa.
(2)Per la problematica e la discussione di tale datazione,cfr. V.PARISOT,Cantacuzène,homme d'État et historien,Paris 1845, p.83 e P.L.M.LEONE,Niceforo Gregora,Fiorenzo cit.,pp.186-187.
(3)Cfr.supra p.15 n.1.
(4)La composizione dei Miscellanea potrebbe collocarsi tra il 1326 e il 1328,come sembra si rilevi da un'epistola del Gregora al"gran logoteta":cfr.già R.GUILLAND,Correspondance cit., p.7sg.;ST.BEZDECHI,Le portrait de Théodore Métochite par Nicéphore Grégoras in Mélangés d'Histoire Générale,Cluj 1927,p.65. M.GIGANTE,Saggio critico cit.(introd.p.12 n.13),ed ora soprattutto il recente studio di P.L.LEONE,La corrispondenza di Niceforo Gregora cit.,p.198sg.;Diversamente I.ŠEVČENKO(cfr. Études sur la polémique cit.p.36 n.2)che ritiene invece che l'accenno debba riferirsi alla composizione dell' Ἠθικὸς ἢ περὶ παιδείας ;Ancora sulla cronologia delle opere del Metochites cfr.I.ŠEVČENKO,Études sur la polémique cit.,p.140 sg.; ST.I.KURUSES, Μανουὴλ Γαβαλᾶς,εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60)I,Atene 1972,p.24.
(5)Così chiaramente il Metochites lascia intendere nella"quarta poesia a Niceforo Gregora"(cfr.Paris.gr.1776 e particolarmente ff.65r-68v)come ha già rilevato anche il Ševčenko in Études sur la polémique cit.,p.282 n.3.

Metochites, certamente in area costantinopolitana e, anzi, assai verisimilmente nello scriptorium annesso al monastero di Chora (cfr. supra p.I5sg.). Ci è di conforto in questo la nota del Chortasmenos nel Vat.gr.I365 (cfr. supra p.II), ma soprattutto la testimonianza dei monogrammi ornamentali che compaiono quasi a sphragis nel Paris.gr.2003 all'inizio dell'opera (I), dopo l'indice (f.7r) (2) e alla fine (f.278r), gli stessi che il Metochites aveva effigiato sul cornicione della cupola della chiesa del monastero, splendidamente e superbamente da lui restaurata (3).

(I) Monogrammi uguali si riscontrano anche nei ff.Ir e 557r del manoscritto bessarioneo Marcianus gr.239 (N.C.9II) che tramanda ancora un'opera del Metochites (comm.in Aristotelis libros: cfr. K.N.SATHAS, op.cit., pp. οζ'-πδ'; E.MIONI, Bessarione bibliofilo e filologo in Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici I5 [I968] p.76); e, seppure meno elegantemente, ricompaiono nel ms. Vind.phil.gr.8 al f.4v, ovvero alla fine dell'indice premesso all'opera (cfr. supra p.3 e n.I).

(2) Dal f.Ir si legge l'indice dell'intera opera con il titolo e il numero del capitolo.

(3) Per il monastero di Chora e i restauri del Metochites, cfr. R. JANIN, La geographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I, 3: Les églises et les monastères, Paris ²I969, pp.545-553; P.A.UNDERWOOD, The Deisis Mosaic in the Kahrie Cami at Istanbul in Late Classical and Mediaeval Studies in honor of A.M.Friend, Jr. Princeton I955), pp.254-260; e, in particolare, per i monogrammi del Metochites e la chiesa di Chora: cfr., già prima, A.M.SCHNEIDER, Archäologischer Funde aus der Türkei im Jahre I939 in Archäologischer Anzeiger 55 (I940) p.59I sg.; e, quindi, P.A.UNDERWOOD, Notes ou the work of the Byzantine Institute in Istanbul: I955-I956 in Dumbarton Oaks Papers I2 (I958) pp.269-287, particolarmente p.270; e I.ŠEVČENKO, Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of his Time cit., p.37 e le tavv. A, B, C.

VASILEIOS TH. KONTOVAS

ΕΛΛΗΝΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΧΕΛΑΝΔΑΡΙΟΥ

Ἡ σύνταξις περιγραφικοῦ καταλόγου τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων, πού σήμερα εὑρίσκονται στή μονή Χελανδαρίου, πραγματοποιούμενη ἀπό κοινοῦ μέ τόν, ἐπίσης συνεργάτη τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἱδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀντώνιο Χαρ. Παπαδόπουλο, ἐντάσσεται σέ γενικώτερη προσπάθεια καταλογογραφήσεως τοῦ χειρογράφου θησαυροῦ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἡ ποσότης καί ἡ ποικιλία τῶν νέων στοιχείων ὅμως, πού παρέχεται στόν ἐρευνητή, δημιουργεῖ τήν προδιάθεσι μιᾶς, ὅσο γίνεται πολύπλευρης, καλύψεως τῶν προσφερομένων θεμάτων. Σ'αὐτά ἐντάσσεται καί τό θέμα τῆς πρωταρχικῆς διερευνήσεως τῶν βιβλιογράφων, πού συναντῶνται στά ἑλληνικά χειρόγραφα τῆς μονῆς. Ἡ λειτουργία βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου κατά τή μακραίωνη ἱστορία τῆς μονῆς ὑπῆρξε ὁ κυριώτερος στόχος τῆς ἔρευνας αὐτῆς. Ἑνός ἐργαστηρίου, ὅπου οἱ βιβλιογράφοι θά ἀντέγραφαν ἑλληνικά χειρόγραφα, Ἕλληνες ὄντες οἱ ἴδιοι. Ἀπό τά μεμονωμένα ὀνόματα ὅμως δέν εἶναι δυνατόν νά ἀναχθοῦμε στό συμπέρασμα, ὅτι ἐλειτούργησε κατά μία χρονική περίοδο τό ζητούμενο ἐργαστήριο. Βεβαίως παρόμοια ἐργαστήρια ἤ καί μεμονωμένα ἄτομα ἐργάζονται σ'ὅλο τό Ἅγιον Ὄρος, τόσο στή βυζαντινή, ὅσο καί στή μεταβυζαντινή ἐποχή, σέ μεγαλύτερο μάλιστα ἀριθμό (Λ. Πολίτη, Ἁγιορεῖτες βιβλιογράφοι τοῦ I6ου αἰῶνα, ΕΛΛΗΝΙΚΑ I5 (I957), σ.355), ἀλλ'ὄχι στή μονή Χελανδαρίου. Μόνο στά τέλη τοῦ ΙΗ' καί στίς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ. εὑρίσκομε τέσσερις κώδικες (Νο I24, I27, I28, I42) γραμμένους ἀπό τόν βιβλιογράφο Ἰγνάτιο σέ μιά περίοδο ἀπό τό I768 μέχρι τό I8I2.

Ἡ ἑλληνική συλλογή τῆς μονῆς περιλαμβάνει σήμερα 206 κώδικες, 28 σπαράγματα κωδίκων μικρῆς ἤ μεγάλης ἐκτάσεως καί 2 εἰλητάρια. Ὁ κατάλογος VOGEL-GARDTHAUSEN περιέχει ἀρκετά ὀνόματα βιβλιογράφων χωρίς φυσικά νά καλύπτη ὅλες τίς ἀνάγκες καί νά ἱκανοποιῆ ἐκ τῆς φιλολογικῆς μεθόδου μέ τήν ὁποία συντάχθηκε (Λ. Πολίτου, Περί βιβλιογράφων καί βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων, BYZ.-NEUGR.JAHRBÜCHER I4 (I938), σ.263).

Στή διερεύνησι τῶν βιβλιογράφων καί στήν ἀπόδοσι περισσοτέρων τοῦ ἑνός χφφ. κωδίκων σ'ἕνα γραφέα σημαντικό ρόλο παίζει ἡ ἀντιπαραβολή τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρα, ὥστε πολλοί, χωρίς σημειώματα ἤ χρονολογία, χφφ. κώδικες νά ἐνταχθοῦν σέ μία ὁμάδα καί νά χρονολογηθοῦν μέ ἀκρίβεια, ἐφ'ὅσον ἡ δρᾶσις τοῦ

βιβλιογράφου φθάνει μέχρι 50 ἔτη (Λ.Πολίτου,Περί βιβλιογράφων ...,σ.268). Ἡ ἐργασία ταυτίσεως τῶν χφφ. κωδίκων μεταξύ των ἐπιτυγχάνεται μέ τή βοήθεια ὡρισμένων ἐπικουρικῶν στοιχείων,ἐκτός ἀπό τήν ὁμοιότητα γραφῆς.Τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ἡ διάταξις ὕλης,ἡ ἀρίθμησις τετραδίων,τά κοσμήματα,τό συγκεκριμένο εἶδος κώδικος,πού προτιμᾶ ὁ βιβλιογράφος (λειτουργικούς,φιλολογικούς) καί,ἰδιαιτέρως,ὁ τρόπος ὑπογραφῆς τοῦ βιβλιογράφου.Ἄλλωστε ἡ ὑπογραφή μόνη εἶναι ἱκανή νά βοηθήση στή διάκρισι δύο βιβλιογράφων μέ τό ἴδιο ὄνομα,ἐπειδή λειτουργεῖ σάν σῆμα κατατεθέν (Λ.Πολίτου,Περί βιβλιογράφων...,σ.269).Σ'αὐτά πρέπει νά προστεθοῦν τό ὑλικό γραφῆς,τό σχῆμα τοῦ κώδικος,ἡ χάραξις τῶν φύλλων,ἡ σύνθεσις τῶν περιεχομένων,ἡ σημείωσις τῶν τετραδίων,ἡ ποιότης καί τό χρῶμα τῆς μελάνης (J.IRIGOIN,POUR UNE ÉTUDE DES CENTRES DE COPIE BYZANTINS, I.LES CARACTÈRES EXTERNES DU LIVRE MANUSCRIT,SCRIPTORIUM XII (1958),σ.210).Τέλος ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο εἶναι ἡ ἐπίκλησις τοῦ θείου,πού ἔγραφαν πάνω ἀπό τό ἐπίτιτλο κόσμημα οἱ βυζαντινοί βιβλιογράφοι (Λ.Πολίτη,Βιβλιογραφικό ἐργαστήριο καί βιβλιοθήκη Μονῆς Προδρόμου Σερρῶν,'Αθῆναι 1979,Σερραϊκά Χρονικά 8,σ.38),συνήθεια πού σπανίζει στίς νεώτερες ἐποχές.

Ἔτσι ἡ ἔρευνα στούς ἑλληνικούς κώδικες τοῦ Χελανδαρίου ἄντλησε τίς ἀπαραίτητες πληροφορίες πάνω στά ἐρωτήματα τοῦ ὀνόματος καί τῆς καταγωγῆς τοῦ βιβλιογράφου,τοῦ χρόνου καί τοῦ τόπου δράσεως,τοῦ τρόπου γραφῆς καί τοῦ εἴδους τῶν κωδίκων,στό ὁποῖο ρέπει κάθε βιβλιογράφος ('Αγιογραφικό,Λειτουργικό,Μουσικό,Φιλολογικό,κ.τ.τ.). Ἡ διερεύνησις (μέ τή βοήθεια καταλόγων χφφ. κωδίκων,μεμονωμένων ἀνακοινώσεων καί διεσπαρμένων πληροφοριῶν) καί ἀπόδοσις στόν ἴδιο βιβλιογράφο ἄλλων κωδίκων,πού σήμερα εὑρίσκονται σ'ἄλλες βιβλιοθῆκες ἤ συλλογές,εἶναι ἐπίσης ἕνα θέμα πού ἀπησχόλησε τήν ἔρευνα. Αὐτά ἄλλωστε ὑπῆρξαν καί τά βασικά πληροφοριακά στοιχεῖα,πού περιεῖχε κάθε ἔρευνα σχετική πρός βιβλιογράφους μέχρι σήμερα (L.POLITIS,EINE SCHREIBERSCHULE IM KLOSTER τῶν 'Οδηγῶν,BZ. 51,1958).

Πρίν ἀπό τήν παράθεσι τῶν στοιχείων αὐτῶν κατά αἰῶνα καί βιβλιογράφο πρέπει νά σημειωθῆ,ὅτι τόσο στήν ἀνακοίνωσι αὐτή,ὅσο καί στόν ὑπό ἐκπόνησι περιγραφικό κατάλογο,τηρεῖται ἡ ἀρίθμησις τοῦ Σ.Λάμπρου καί συνεχίζεται πέραν τοῦ χφ.Νο 105,ὅπου καί τελειώνει ὁ κατάλογος τῆς ἐξεταζόμενης μονῆς. 'Εντός παρενθέσεως () τοποθετεῖται ὁ αὔξων ἀριθμός πού ἔχουν οἱ κώδικες μέσα στή μονή Χελανδαρίου,ἐνῶ τό ἐνδεικτικόν ($χ^I$, $χ^2$,$χ^3$) δείχνει τή σειρά τῆς βιβλιογραφικῆς χειρός στόν κώδικα.

1. Θεοδόσιος ἱερομόναχος.226-5 (942).ΙΒ'αἰ.φφ.257.Περγαμηνός. 8ον.Τετραευαγγέλιον.Στό φ.$257^β$ κάτω ὤα,στό τέλος τοῦ κειμένου μέ ἐρυθρογραφία καί μέ τό ἴδιο πρός τό κείμενο χέρι· "Μνήσθ(η)τ(ι) κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Θεοδοσίου·ἱερο(μον)άχ(ου)+:-".Γραφή ἐλαφρά δεξιοκλινής,μικρογράμματη μέ λίγα στοιχεῖα μεγαλογραμμάτου (Β,Γ,Δ,Ε,Κ,Τ).Στίχοι κατά σελίδα: 22-23. Ὁ κῶδιξ ἀναφέρεται ὑπό V.G.,σ.132 (M.VOGEL - V.GARDTHAUSEN,DIE GRIECHISCHEN SCHREIBER DES MITTELALTERS UND DER RENAISSANCE,HILDESHEIM 1966).

2. 'Ιωάννης οἰκτρός μοναχός καί ξένος.225-4 (941).ΙΓ'αἰ. φφ.112.Περγαμηνός.8ον.Ψαλτήριον /φφ.$98^α$-$106^β$:Κατανυκτικά τῶν ὀκτώ ἤχων./($χ^2$).Στό φ.$112^β$ στό τέλος τοῦ κώδικος μέ τό ἴδιο χέρι πρός τό κείμενο:"Ἔχεις τό τέρμα τοῦ πόθου σου,ὦ φίλος:·/κλέος μοναστῶν Γεράσιμε καί γέρας:·/Μέμνησο λοιπόν καί σύ τοῦ γεγραφότοσ:·/οἰκτροῦ μοναχοῦ καί ξένου 'Ιωάννου:·/ σύν σοί τυχεῖν με τῆς ἄνω κληρουχίασ:·/... ταῖς φαειναῖσ τῆσ πανάγνου Μαρίασ:·/...[ἀ]ληθῶσ κυρίασ θεοτόκου·/". 'Αναφέρεται ὑπό V.G.,σ.208.

3. ΠανΚράτιος(;) ἁμαρτωλός Μοναχός.224-3 (940).ΙΓ'αἰ.φφ.126. Περγαμηνός.8ον.Θεοδώρου Στουδίτου Κατηχήσεις,Διαθήκη,Ἴαμβοι ...Στό φ.$125^β$ ἰδιόχειρος ἐπιστολή τοῦ βιβλιογράφου.Γραφή ἔμπειρης καί καλλιγράφου χειρός,μικρογράμματη μέ ἐλάχιστα στοιχεῖα μεγαλογράμματης (Γ,Ε,Κ,Τ,).Στίχοι κατά σελίδα:35.

4. 'Ιωάννης ὁ Κεραμεύς.222-1 (810).ΙΓ'αἰ.φφ.57+[6].Περγαμηνός. Μηναῖον 'Απριλίου β'- 'Ιουλίου ιβ'.Στό φ.$41^β$ στήλη β'διά μελάνης ἀνθρακοκόνεως:"ὁ εὐτε(λ)ῆς ἱερε(ύ)ς καί λειτουργόσ τῆσ ἁγιωτάτησ ἐπισκοπῆσ/Χίου·ὁ καί Γράφασ 'Ιω(ά)ννησ) ὁ Κεραμεύσ.".Κάτω ἀπό τό σημείωμα ἀκολουθεῖ μονοκονδυλική γραφή τοῦ ὀνόματος.Τόν αὐτό κώδικα περιγράφει ὁ ANDRIJA JAKOVLJEVIĆ στό ἄρθρο του του "INVENTORY OF MUSIC MANUSCRIPTS IN THE MONASTERY OF CHILANDAR" στή συλλογή ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК 4, BEOGRAD 1978,σ.220. Ὁ συγγραφεύς τοῦ ἄρθρου μεταγράφει ἐσφαλμένως τό σημείωμα τοῦ φ.$41^β$:" Ὁ εὐτε(λ)ῆς ἱερε(ύ)ς καί κληρικός τῆσ ἁγιωτάτησ ἐπισκοπῆσ/Χίου καί γρα(φεύς) 'Ιω(άννης) ὁ Κριτά (?ИЛИ Κριτάς).Σ'αὐτό α) ἀντί "κληρικός" τό σημείωμα γράφει "λειτουργόσ",β)ἀντί "καί γρα(φεύς)" γράφει "ὁ καί Γράφασ",γ)ἀντί "ὁ Κριτά" ἤ ὅ,τι ἄλλο,γράφει "ὁ Κεραμεύσ". Συνεπῶς ὁ βιβλιογράφος εἶναι ὁ 'Ιωάννης ὁ Κεραμεύς καί ὄχι ὁ 'Ιωάννης ὁ Κριτάς.Τό "Κεραμεύς" πρέπει νά θεωρηθῆ σάν ἐπω-

νύμιο τοῦ ἱερέως. Ἡ γραφή τοῦ κώδικος εἶναι δεξιοκλινής,ἀνεξάρτητη,μέ λίγες ἐπισύρσεις καί στοιχεῖα μεγαλογράμματης. Στίχοι κατά σελίδα:56-58 σέ δύο στῆλες.

5. Γερμανός ἱερομόναχος.II7 (868).Μεταξύ τῶν ἐτῶν I240-I250. φφ.66.Χαρτῶος.4ον.'Ακολουθία 'Ιωάννου Χρυσοστόμου - Μικροῦ Ἁγιασμοῦ - Εὐχαί διάφοροι.Στό φ.I^{α},κάτω ὤα,μέ χέρι κειμένου "✝ μνήσθητι κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Γερμανοῦ Ἱερομονάχου κ(αί) τῶν Γεννητόρ(ων) αὐτοῦ:-".Γραφή θαυμάσια μέ κεραῖες ἐκτεινόμενες στήν ἐξωτερική καί κάτω ὤα,μέ λίγα συμπλέγματα καί μέ μελάνη καφέ ἀνοικτή.

6. Νικόλαος ἱερεύς εὐρϊπϊότης καί κακογράφος.236-I5 (820). I5I3.φφ.I25.Χαρτῶος.8ον.Λειτουργία 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου /φφ.I^{α}-43^{β}/(χ^{I}).Στό φ.43^{β}:"✝ Θ(εο)ῦ τό δῶρον καί πόνος/ἁμαρτωλοῦ δούλου ἰ(ησο)ῦ χ(ριστο)ῦ·/νικολάου ἱερέ(ως),εὐρϊπϊότου:/καί κακοΓράφου,καί εὔχεσθε:/͵$\zeta^{-\omega}\kappa\alpha^{-\omega}$ μηνί A^{ω}:/(Μονοκονδυλιά ὀνόματος καί στή συνέχεια)ἱερομόναχος/".Γραφή ἐπισεσυρμένη καί ἐπιμελής μέ στοιχεῖα μεγαλογράμματης σέ εὐρύτατη χρῆσι (Α,Γ,Δ,Ε,Ν,Ο,Ρ,C,Τ,Φ,Χ,Ψ,Ω). Ὁ βιβλιογράφος εἶναι ἔμπειρος καί καλλιγράφος,διακρινόμενος διά τίς ἐπιμηκύνσεις τῶν κεραιῶν στίς ὤες.Στίχοι κατά σελίδα:I5. Ὁ Λ.Πολίτης περιγράφει τόν βιβλιογράφο καί τό σημείωμά του (L.POLITIS,EINE SCHREIBERSCHULE...,σ.279) σφάλλων κατά τήν μεταγραφή δύο λέξεων.Ἔτσι ἀντί τοῦ ὀρθοῦ "μηνί" γράφει "ἰνδ.",ἐνῶ μετά τήν μονοκονδυλιά τοῦ ὀνόματος "Νικόλαος" ἀκολουθεῖ ἡ ἰδιότης τοῦ γραφέα,"ἱερομόναχος" καί ὄχι "τέρμα"·μάλιστα ἀγνοῶ ποῦ εὑρίσκει τοῦτο.

7. Λαυρέντιος ἱερομόναχος.II3 (980).I554.φφ.97+[I].Χαρτῶος. 8ον.Λειτουργία 'Ιωάννου Χρυσοστόμου /φφ.$I7^{\alpha}$-32^{β}/,Λειτουργία Μ.Βασιλείου /φφ.33^{α}-75^{α}/,Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων/φφ.80^{α} -97^{β}/(χ^{I}).Στό φ.75^{α} τό σημείωμα:"θεοῦ τό Δῶρον κ(αι)΄πόνος Λαυρεντίου/ἱερομονάχου ἐπί ἔτους/͵$\zeta^{-\omega}\xi^{-\omega}\beta^{-\omega}$ Ἰουλίου ιβ΄/ .../"."Ἄλλοι κώδικες τοῦ βιβλιογράφου μνημονεύονται ἀπό τούς: V.G.,σ.258 /I557,I5-3:ATHOUS 'Ιβήρων 4792.672,σ.XVI:ATHOUS Παντελεήμονος 5309.302,---:RICCARD.I7/ καί Σ.Λάμπρου,Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων,Κανταβριγία I395,τ.Β΄,σ.I97.Σωφρ.Εὐστρατιάδου,Κατάλογος τῶν Κωδίκων Μεγίστης Λαύρας,PARIS I925,σ.87 /Λαύρας 585-Ε I23,ὅπου στό φ.80^{α} τό σημείωμα./. Ὁ Εὐστρατιάδης σφάλλει στή χρονολόγησι τοῦ κώδικος.

8. Μεθόδιος (μον)αχ(ός).II3 (980).Χρονολογικῶς προσεγγίζει στόν προηγούμενο προσδιορισμό.Εὐχαί διάφοροι /φφ.I^{α}-$I6^{\beta}$/, Εὐχή συγχωρητική πρό τῆς μεταλήψεως /φφ.76^{α}-79^{α}/(χ^{3}).Στό φ.97^{β} τέλος μέ χέρι κειμένου:"μνήσθητί μου ἅγιε δέσποτα/μεθοδίου (μον)αχ(οῦ)"."Ἄλλοι κώδικες:V.G.,σ.300.

9. Θεόφιλος τάλας φακενδύτης.I72 (930).I537.φφ.500.Χαρτῶος. Ὡρολόγιον.Στό φ.$48I^{\beta}$,στό τέλος τοῦ κειμένου,τό σημείωμα: "ἡ μέν χείρ ἡ γράψασα,μένει τεθῆναι τάφω.ἡ δέ γραφή μένειν, εἰς αἰῶνας...Διό πάντες οἱ ἐντυγχάνοντες τῷ παρόντι βιβλίῳ μέμνησθε/εὐχόμενοι ὑπέρ ἐμοῦ τοῦ δυστήνου μή μηνιοῦντες μοι/ ἕνεκα τῶν σφαλμάτων:-/ἐτελειώθη κατά τό ͵ζμε ἔτος·μηνί ἰου(νίῳ)·ἐν τῷ ἡσυχα/στηρίω τοῦ καί πατρός ἡμῶν βασιλείου,τῶ διακειμ[ε]νω τῇ σεβασμίᾳ / μονῆ τοῦ παντοκράτορος·ἐν τῶ τοῦ ἄθωνος ὄρει.'Επιταγή κ(αι)΄ ἐξόδῳ ἀνδρέου ἱερομονάχου κ(αι)΄ πνευματικοῦ τοῦ ματζουρίας τῆς λαζικῆς Τραπεζοῦντος/ ἡ βίβλος ἔσχεν ἧδε σύν Θεῷ πέρας/πόνῳ θεοφίλου τάλα φακενδύτου:-". Ἄλλοι κώδικες τοῦ βιβλιογράφου μνημονεύονται στούς V.G., σσ.I46-I47,ὅπως:I5I8,'Ιβήρων 4929.809·I523,'Ιβήρων 470I.58I· I523,Πρωτάτου 75.75·I535,CAMBRIDGE,TRINITY COLLEGE I79: I540,Σιμοπέτρας I364.96·I540,'Ιβήρων 4953.833·I542,'Ιβήρων 4639.5I9·'Ιβήρων 4903.783·I542,Παντελεήμονος 5925.4I8·I544, Εἰκοσιφοινίσσης 289 καί 296·I545,'Εσφιγμένου 2I75.I62·I545, Παντελεήμονος 5928.42I·I545,Εἰκοσιφοινίσσης 290 καί 29I· I546,Πρωτάτου 60.60·I546,Κωσταμονίτου CVII·I546,Λέσβος,Λειμῶνος I70·I547,Κουτλουμουσίου 480 CVIII·I548,Πρωτάτου 6I.6I.

IO. Κύριλλος (μον)αχ(ός).230-9 (8I4).I6I2.φφ.564.Χαρτῶος.4ον. 'Αποφθέγματα καί διηγήσεις πατέρων.Στό φ.564^{α} ὑπάρχει τό βιβλιογραφικό σημείωμα γραμμένο στό τέλος τοῦ κειμένου στήν κάτω ὤα·"✝ζρκ΄Κυρίλλου (μον)αχ(οῦ) μηνί Νοεμβρίῳ ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ ὄρει τοῦ Ἄθω:-". Ἡ γραφή κλίνει πρός τά δεξιά καί ἐπισύρεται,ἐνῶ διατηρεῖ ὡρισμένα στοιχεῖα ἀπό τή μεγαλογράμματη γραφή,ὅπως (Γ,Δ,Ξ,C,Τ).Στίχοι κατά σελίδα:27.Σώζονται καί ἄλλοι κώδικες τοῦ βιβλιογράφου,ὅπως εἶναι:α)Κῶδιξ II-30 Κυριακοῦ Ἁγίας Ἄννης,ἔτους I602 /Γερασίμου Μικραγιαννανίτου, Κατάλογος χφφ.κωδ.τῆς βιβλιοθ.τοῦ Κυριακοῦ τῆς...Σκήτης τῆς Ἁγίας Θεομήτορος Ἄννης,ΕΕΒΣ 29 (I959),σ.87-I92 καί ΕΕΒΣ 30 (I960/I),σ.453-560ιδ΄/,β)Κῶδιξ κατοχῆς μητροπολίτου Πρεβέζης Στυλιανοῦ,Νομοκάνων /Λίνου Πολίτη,Παλαιογραφικά ἀπό τήν Ἤπειρο,'Επετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστ.Θεσ/νίκης I2 (I973),σ.363-364/,γ)Θεραπναῖ,μονή ἁγίων Τεσσαράκοντα 5I/46/,

1593,'Εκλογάδιον...,V.G.,σ.240 /Ν.Βέης,Κατάλογος...,'Επετηρίς Παρνασσοῦ 8 (1904),σ.39/ καθὼς καί θεραπναῖ ὁμοίως 60 /49/,1600,Κλῖμαξ 'Ιωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ,V.G.,σ.240.Πρόκειται γιά τόν πολυγραφότατο ἁγιορείτη Κύριλλο,ποὺ γράφει ἐπί 50 περίπου ἔτη (1585-1632).

11. Σεραφείμ...ἐπίκλην κλοκόνιν.237-16 (821).α'τέταρτον τοῦ ΙΖ'αἰ.φφ.234.Χαρτῷος.8ον.Γεροντικόν (χ^{I}).Στό φ.234$^{\beta}$:"-†-'Ετελειώθη δέ ἡ βίβλος αὐτη κατά τήν ,ζ του ἀπριλλίου μηνός/ διά συνδρομῆς κ(αι)'κόπου καί ἐξόδου τοῦ ὁσιωτ(άτου) ἐν ἱερομονάχ(οις)/ καί πν(ευματ)ικοῖς πατρᾶσι παπ(ᾶ) κυρίου σεραφίμ,τοῦ ποτέ ἐφημερίου/ ἐλασῶνος.Τό τ(ε)'ἐπίκλην αὐτοῦ κλοκόνιν ὀνομαζόμενον,/ ταῖς τῶν ὁσί(ων) π(ατέ)ρων τῶν ἐν τῷ νέῳ παραδείσου (!) διΗγουμένου/ π(ατέ)ρες καί εὖ τυχεῖν κ(αι)' πάντ(ων) ἁγί(ων) ἀμήν:ῳ".'Επιδέξια γραφή ἐλάχιστα ἐπισεσυρμένη,κομψή,μέ χρῆσι μεγαλογράμματων στοιχείων (Γ,Ε,Η,C,Τ).Στίχοι κατά σελίδα:28.

12. Κυρίτζης.237-16 (821).1636.Νέος Παράδεισος.Στό φ.231$^{\beta}$ "Οί ἀναγινώσκοντες τήν βίβλοϋ ταύτ(ην).τήν λε/γομένην ΝέοΝ παράδεισον.εὔχεσθαι κα/μοί τῶ ἁμαρτωλῶ κ(αι)'ταπεινῶ ἐλαχίστω/ δούλω.Τόν γράφαντα ταύτ(ην),κὐρίτζη οὕτως/ γάρ φησί τό λόγιον κ(υρίο)υ'ὄν διά τοῦ στόματος Παύλου./ τοῦ πάνυ'ἀλλήλων ἀδελφοί εὔχεσθαι σ(ωτη)ρίαΝ.ὅ/πως πληρωταί τοῦ θείου νόμου γένησται'κἄν κ(αι)'ἐσφάλομεν ἀπό τῆς χορικείας (;) ἡμῶν εἴπατε,τό/ ὁ Θ(εό)ς σώσει αὐτ(όν) κ(αι)'συγχωρήσει καί ἑαυτοῦ πλημε/λήματα:ἐν ἔτη ,ζρμδ ἰνδικτιῶνος ε̄ ".Γραφή πρόχειρη καί κοινή,κατά τά χαρακτηριστικά της,τόν ΙΖ'αἰ.

13. 'Ιερόθεος θύτης καί κουκουζέλης ὁ Κύπριος.246-25 (835). 1604.Χαρτῷος.16ον.φφ.159.'Εξομολογητάριον,Συνοδικοί Κανόνες, 'Ακολουθίες.Στό φ.37$^{\alpha}$ μέ χέρι κειμένου'"Δόξα σοι ἁΓία τρϊάς, ὁ διδούς / ἀρχήν κ(αι)'τέλοσ:~/ -†- χεἰρ ϊεροθέου θύτου,κ(αι)' κουκουζέλη / τοῦ κὐπρίου."Ετους ,ζριβ$^{\alpha}$'ϊεδ^{ος}/ α̃^{ης}.'Εν μηνΐ ἀπριλλΐ ^{ζ}(ω) ΙΔ'ΐ:ἡμέ(ρα)'ε̄^{H}:~/εἰς χῶραν τζερνήτζλανην:σ/". 'Επίσης στό φ.159$^{\beta}$ ἄλλο σημείωμα τοῦ 'Ιεροθέου "-†- Τέλος τοῦ παρόντοσ βιβλίου,κ(αι)'τῷ σωτῆρι/ Δόξα κ(αι)'αἶνος κ(αι)' μεγαλοσύνῃ ἀμήν:~/-†-χέρ ϊεροθέου θύτου'τοῦ κυπρίου':'-".'Η γραφή εἶναι ὄρθια μέχρι ἐλάχιστα δεξιοκλινής μέ κεραῖες γραμμάτων ἐπιμηκυνόμενες ἐπάνω καί κάτω ἀπό τή γραμμή χαράξεως. Χέρι ἐπιμελημένο χωρίς μεγάλη καλλιγραφικότητα.Πρωτογράμματα ἐλάχιστα,ἀλλά φροντισμένα."Αλλοι κώδικες ἀναφέρονται ἀπό τούς

V.G.,σ.161 /1593:BODL.LAUD.29 καί ἀχρονολόγητον,"Ανδρου,Μονῆς τῆς 'Αγίας,29/ καί Μητροπολίτου 'Αθηναγόρα τοῦ ἀπό Μεγ. Πρωτοσυγκέλλων,Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Χάλκῃ Μονῆς τῆς Παναγίας,ΕΕΒΣ 12,(1936),σ.285-316 /135,Ψαλτήριον,1597, σημείωμα σ.308/. 'Ο Λ.Πολίτης /EINE SCHREIBERSCHULE.../παρατηρεῖ ἐσφαλμένως,ὅτι ὁ 'Ιερόθεος Κουκουζέλης ἀνευρίσκεται σέ χρονολογημένα χφφ. μεταξύ τῶν ἐτῶν 1603-1626.Προφανῶς δέν ἔλαβε ὑπ'ὄψιν του τόν πρό 22 ἐτῶν κατάλογο τοῦ μητροπολίτου 'Αθηναγόρα.'Επίσης τοῦ 'Ιεροθέου κώδικες εἶναι οἱ:Σταυρονικήτα 985-120 (ἔτους 1625),Φιλοθέου 1970-206 (ἔτους 1626) (Σ.Λάμπρου,Κατάλογος τῶν ... ἑλληνικῶν κωδίκων...),Λαύρας 558-Ε 96 (ἔτους 1603) (Σωφρ.Εὐστρατιάδου,Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας,PARIS 1925,σ.84),Ξηροποτάμου Κ.176 (ἔτους 1610)(Εὐδοκίμου Ξηροποταμηνοῦ,Κατάλογος ἀναλυτικός τῶν χφφ. κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς... μονῆς τοῦ Ξηροποτάμου,Θεσ/νίκη 1932).

14. 'Αθανάσιος.111 (1030).1678.φφ.184.Χαρτῷος.8ον.Νομοκάνων /φφ.16$^{\beta}$-160$^{\alpha}$/ - Εὐχή συγχωρητική /φφ.160$^{\alpha}$-164$^{\beta}$/ - Μικρός 'Αγιασμός /φφ.169$^{\alpha}$-184$^{\beta}$/(χ^{I}).Στό φ.184$^{\beta}$ μέ ἐρυθρογραφία στή κάτω ὤα καί μετά τό κείμενο,γραμμένο μέ τό χέρι τοῦ βιβλιογράφου τό σημείωμα'"ἐγράφη διά χειρόσ ἀθανασίου κ(α)τ(ά) τό ,αχοη ἔτοσ:" καί γραφή ρέουσα καί ἐλάχιστα καλλιγραφική."Αλλο κώδικα τοῦ βιβλιογ. συναντοῦμε τό Διονυσίου 800,τοῦ 1678, γραμμένο σλαυιστί μέ σημείωμα:"ἐγράφη τό παρόν Εὐαγγέλιον ἐν ἔτει ϠΙ68 (1678) διά χειρός 'Αθανασίου 'Αμαρτωλοῦ ἐπί ἡγουμένῳ Γρηγορίου 'Ιερομ."/Εὐθυμίου Διονυσιάτου Μοναχοῦ,Συμπληρωματικός κατάλ.ἑλλην.χφφ. 'Ι.Μονῆς Διονυσίου,ΕΕΒΣ,'Αθῆναι,1957, σ.267/.'Η σλαυική γραφή ἐμβάλλει στήν ὑποψία μήπως ὁ βιβλ. δέν εἶναι "Ελλην,χωρίς νά μπορῆ νά ἀποδειχθῆ τοῦτο.

15. Χρηστόφορος μοναχός.115 (982).Μέσα ΙΖ'αἰ.φφ.86.Χαρτῷος. 8ον.Εὐχαί καί ψαλμοί διάφοροι.Στό φ.4$^{\beta}$ μέ χέρι μεταγενέστερο ἡ ἐνθύμησις'"μαρτήου 20 'Εν μηνΐ 1770/ τῶ παρῶν βιβλήων ϋπάρχη ἀπο/ χρηστώφόρου μοναχοῦ'καί ὄστΗC/ βουληθῆ λαθρέοσ, ἤγουν/ κρηφήοσ ἀρπάσαι αὐτῶ/ ἐκ τη[σ] ρηθείσας μονῆς ἔστω ἀσῦνχώ/ριτος καί ἄλιωτος μετά θάνατων ⟪ἐκ⟫/ ἐν τω νῆν αἰῶνι, καί ἐν τω μέλλωντη'/ἀμΗν -Η-/χεἰρ ἀνανίου ιερομονάχου ἐκ πόλε(ως)/ Κούλσεβας/".

16. 'Αντώνιος ἱερομόναχος.119 (870).1660.Χαρτῷος.4ον.φφ.84. 'Ακολουθίαι.Στό φ.38$^{\alpha}$ τό βιβλ. σημείωμα'"-†- ἡ παροῦσα ἀκο-

λουθία ἐγράφη χειρί ἀντωνίου ἱερομονάχου ἐν ἔτος ͵ζρξη,/Διά ἐξόδου νεκταρίου ἱερομονάχου.κ(αι)'ἐπροσήλωσα αὐτό εἰς τό πρωτατικόν καλίον τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἕνεκα σωτηρίας ψυχῆς· κ(αι)'ὁ ἀπο/ξενώσας τολμήσαι ἐχέτω αὐτούς ἀντιδίκους,σύν τῷ ἀλύτῳ/ ἀφορισμῷ μετά τῶν ἱεροσύλων,ἀμήν:~ ͵ζρξη:~". Ἡ γραφή ἐπισεσυρμένη,ἐπιμελής,μαρτυρεῖ ἔμπειρο βιβλιογράφο,τοῦ ὁποίου σώζονται πολλοί κώδικες,ὅπως:α)κῶδ.94-Ι3 Κυριακοῦ Ἁγ."Αννης,ἔτους Ι668,φφ.309 /Γερασίμου Μον.Μικραγιαννανίτου,Κατάλογος χφφ. κωδ.Κυριακοῦ Ἁγ. "Αννης ,ΕΕΒΣ 29 (Ι959),σ.Ι72/, β)κῶδ.62 Κυριακοῦ Ἁγ. "Αννης,ἔτους Ι653,φφ.Ι26 /Γερ.Μον.Μικραγιανναντου,...,ΕΕΒΣ 30 (Ι960/Ι),σ.520-52Ι/,γ)'Εσφιγμένου Σ230.2Ι7,ἔτους Ι637,/Σ.Λάμπρου,Κατάλογος...,τ.Α;σ.Ι92/,δ) Λαύρας Ι964 - Ω Ι52,ἔτους Ι635,'Ιωάννου Χρυσοστόμου 'Ομιλίαι με'εἰς τό κατά Ματθαῖον ἅγιον εὐαγγέλιον,ε)Λαύρας Ι407 - Κ Ι20,ἔτους Ι642,Πέτρου Δαμασκηνοῦ,στ)Λαύρας Ι754 - Μ63, Ὡρολόγιον,ζ)Λαύρας 652 - ΕΙ90,ἔτους Ι646,Βίοι Ἁγίων μηνῶν 'Απριλίου,Μαΐου,'Ιουνίου,'Ιουλίου καί Αὐγούστου,η) Λαύρας Ι529 - Λ 39,ἔτους Ι65Ι,Θηκαρᾶς,θ)Λαύρας Ι560 - Λ70,ἔτους Ι656,Μαρτυρολόγιον καί βίοι ἁγίων.ι)Λαύρας Ι200 - Ι ΙΙ6,ἔτους Ι662,Κυριακοδρόμιον Μαξίμου ἱερομονάχου τοῦ Πελοποννησίου,ια)Λαύρας Ι550 - Λ 60,ἔτους Ι664,Θηκαρᾶς,ιβ)Λαύρας Ι966 - Ω Ι54,ἔτους Ι668,Βίοι ἁγίων,ιγ)Λαύρας ΙΙ50 - Ι 66,ἔτους Ι669,Συναξαριστής. Οἱ κώδικες Λαύρας ἀναφέρονται στόν κατάλογο κωδίκων Μεγίστης Λαύρας τῶν Σπυρίδωνος μοναχοῦ Λαυριώτου - Σωφρονίου Εὐστρατιάδου,PARIS Ι925.Σκήτης Ἁγίου Δημητρίου Νο Ι6,ἔτους Ι655-Ι656, Βίος καί πολιτεία 'Ιωάννου Σχολαστικοῦ./ERICH LAMBERZ - Εὐθύμιος Λίτσας,Κατάλογος χειρογράφων σκήτης Ἁγίου Δημητρίου,θεσσαλονίκη Ι978,σ.5Ι/.

Ι7. ἱεροδιάκονος Μελχισεδέκ Λητηνάκις ὁ Κρής.240-Ι9 (824). Ι726.σσ.472.Χαρτῷος.8ον.Τετραευαγγέλιον.Στή σελίδα 47Ι μέ τό χέρι τοῦ βιβλιογράφου τό ἀκόλουθο σημείωμα:"Εἰς τό χϊλιοστῷ εἰκοστῶ ἕκτω,/ ἐν μηνή ἰουνίω Γ¯ ἰνδ.ια.Ημέρα ᾿δ᾽.ὥρα δ ΤΗC Ημέρ(αC):~/'Ετελιώθη τό παρόν ἅγϊον τετραεύα/γγέλϊον ὑπό χειρόC καμοῦ ἱεροδιακό/νου μελχϊσεδέκ λΗτΗνάκι τοῦ κριτόC:•/ ἐκ κόμιC τόπου καί χώραC τΗC επονὕμα/ζόμένΗC γορτΗνΗC:•καί ἱ ἀναγϊνόσκοντ(εC) / αυτόν εὔχεσθε κ(αι)'ὑπερ ἐμ(οῦ):•/τέλοC/ καί τῷ Θ(ε)ῷ δόξα:•/Θ(εο)ῦ τό δῶρον,κ(αι)'μελχισεδέκ πόνος•/ μελανίμονος,κ(αι)'ἀλυτροῦ ἄνδρος•/οὗ μνείαν ποιοῦ,πρός Θ(εό)ν ὀφίλεται/".'Επίσης στή σ.472 ὑπάρχει ἄλλο σημείωμά του·""Ωσπερ οἱ ξένοι χαῖρονται οἰδεῖν πα/τρίδα οἱ ⟪οἱ⟫ ἐχμάλοτεύοντ(ες) οἰδεῖν ἐ/λευθερί(αν) καί οἱ κινδΰνεύοντες εὑρεῖν/λυμένα ἔτιC

(:) καί οἱ ἐγράφοντ(ες) ἰδεῖν/ βιβλίου:-/ τέλοC/ἡ μέν χείρ γράψασα,σήπεται τάφω·ἡ δέ δέλτος αὕτη μένη ἕως αἰῶνας πλείουC/". Ἡ γραφή,ἐλάχιστα δεξιοκλινής,μιμεῖται πρότυπα ΙΣΤ'αἰ. περιλαμβάνουσα καί στοιχεῖα μεγαλογράμματης (Γ,Ε,Κ,Ο,Τ,Φ,Ω). Τό χέρι εἶναι ἔμπειρο,ἀλλά ὁ κῶδιξ στερεῖται κομψῶν πρωτογραμμάτων καί ἐπιτίτλων.

Ι8. Λαυρέντιος ἐλάχιστος ἱερομόναχος τάχα καί καλλιγράφος ἐξ 'Ιωαννίνων.238 - Ι7 (822).Ι737/8.φφ.Ι76.Χαρτῷος.8ον.'Ακολουθίαι ('Ιωάννου Χρυσοστόμου,Μεγ.Βασιλείου,Μικροῦ Ἁγιασμοῦ, Μεταλήψεως,Κοινῆς Παρακλήσεως εἰς τήν Θεοτόκον,'Ακαθίστου "Υμνου). Ὑπάρχουν δύο βιβλιογραφικά σημειώματα στό φ.76$^{\beta}$ καί στό φ.Ι76$^{\alpha}$,ἀντιστοίχως,ὡς ἑξῆς·"'Ετελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος/ διά χειρόC κά/μοῦ ἐλαχίστου ἱερομονάχου / τάχα καί καλλιγράφου/ Λαυρεντίῳ/ἔτους ͵αψλζ'/Μηνί Φεβρουαρίῳ/κε /" καί "'Ετελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος/ διά χειρόC κάμοῦ τοῦ ἐλαχίστου ἱερο/μονάχου Λαυρεντίῳ/ἔτους ͵αψλη' μηνί Νοεμβρίῳ κα'/τοῦ ἐξ 'Ιωαννίνων/".Τό δεύτερον ἐγράφη μέ χρυσᾶ γράμματα,ἐνῶ ἡ γραφή γενικῶς εἶναι καλλιτεχνική μέ ὀλίγα συμπλέγματα γραμμάτων,μέ ἐπιμηκύνσεις καί κεραῖες στίς ὦες καί μέ τάσι τετραγωνισμοῦ τῶν γραμμάτων.Στίχοι κατά σελίδα:Ι7.

Ι9. Γρηγόριος ἱερομόναχος ὁ φαχνός.228 - 7 (8Ι2).ΙΗ'αἰ.Χαρτῷος.φφ.239.'Επιστολή 'Αντιόχου μοναχοῦ /φφ.Ι$^{\alpha}$-99$^{\beta}$/,'Αποφθέγματα καί διδασκαλίαι ἁγίων πατέρων /φφ.Ι00$^{\alpha}$-27Ι$^{\beta}$/,Συνοδικοί καί 'Αποστολικοί Κανόνες /φφ.272$^{\alpha}$-278$^{\beta}$/,Λόγοι Γερόντων/φφ.278$^{\alpha}$ -288$^{\beta}$/.Στό φ.66$^{\beta}$ στήν κάτω ὤα ὁλογράφως μέ τό χέρι τοῦ βιβλιογράφου "Γρηγόριος ἱερομόναχος",καθώς καί στό φ.220$^{\alpha}$ κάτω ὤα μέ κόκκινη μελάνη καί χέρι κειμένου "Γρηγόριος ἱερομόναχος ὁ φαχνός". Ἡ γραφή εἶναι ἀμιγής μικρογράμματη,ἔργο ἐπιμελοῦς γραφῆς χωρίς ἐπιτηδευμένα πρωτογράμματα καί ἐπίτιτλα.Μετά τό φ.Ι30 τό χέρι γράφει ταχύτερα καί ἀνεπιτήδευτα.Στίχοι κατά σελίδα:35.

20. 'Ιωάννης αἰτωλός.234-Ι3 (829).Ι764.Χαρτῷος.8ον.φφ.265. Διάφορα /Μαθηματάριο μέ διάστιχη ἐξήγησι/.Σημειώματα βιβλιογραφικά ὑπάρχουν ὡς ἑξῆς:α)φ.76$^{\alpha}$ στό τέλος τοῦ κειμένου·"εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων,ἀμήν·(Μονοκονδυλιά) 'Ιωάννης Αἰτωλός" β)φ.76$^{\beta}$ στήν ἀρχή "εἴληφε τέρμα ἐν ἔτει χιλιοστῷ ἑπτακο/σιοστῷ ἑξηκοστῷ τετάρτῳ αὐγούστου ιε'·τῷ Θ(ε)ῷ /κλέος·ἐμοί δέ φωτισμός κ(αι)'ἐπίδοσις·/".γ)φ.84$^{\alpha}$ στό τέλος τοῦ φύλλου "ἀμήν —ς τέλος τοῦ μαθήματος/ ἰωάννησ/" δ)φ.220$^{\beta}$ στό τέλος:

"ἰωάννου αἰτωλοῦ κτῆμα/ κ(αι)'πόνημα/" ε)φ.228$^{\beta}$ "Εἴληφε τέλος πρὸς τοὺς αφξδ'/ τῆς η^{ης} Φαρμοθ^{ης} ἐν τῇ Σμύρνῃ/".στ)φ.229$^{\alpha}$ ἄνω ὤα "αφ[ξ]δ' Νοεμβρίου θ".". Ἡ γραφὴ δεξιοκλινής,ἀμιγής, μικρογράμματη,προϊὸν ἐμπείρου βιβλιογράφου,χωρὶς ὅμως καλλιτεχνικὴ τάσι.Στίχοι κατὰ σελίδα:27.Τοῦ Ἰωάννου ἔργο εἶναι καὶ ὁ κῶδιξ 57 Κυριακοῦ Ἁγ.Ἄννης,ἔτους I750,Λόγοι ψυχωφελεῖς - Γεροντικόν:"Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ (τὸ ὄνομα ἐξεσμένον) τοῦ ἐξ αἰτωλίας πόνος"/Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγιανναννίτου, Κατάλογος...,ΕΕΒΣ 30 (I960/I),σ.496-504/.

2I. Γαβριὴλ ἐν ἱερομονάχοις ἐλάχιστος καὶ πνευματικὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους.239-I8 (823).ΙΗ'αἰ.γ'τέταρτον.Χαρτῶος.8ον. φφ.I64.Διηγήσεις καὶ βίοι πατέρων.Στὸ φ.I3I$^{\beta}$ κάτω ὤα τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα "-†-ἐν ἱερομονάχ(οις) ἐλάχιστος κ(αι)' πν(ευματ)ικὸς τοῦ ἁγίου ὄρος'/γαβριήλ:-/.Τοῦ Γαβριὴλ εἶναι καὶ ὁ κῶδιξ I00 (999),τοῦ ἔτους I77I,Χελανδαρίου,Παπαδική, φφ.480[+3].Χαρτῶος.Στὸ φ.464$^{\alpha}$ τὸ βιβλ.σημείωμα "ἐγράφη ἡ παροῦσα παπαδικὴ εἰς τόμους δύο διὰ χειρὸς/ κἀμοῦ τοῦ εὐτελοῦς καὶ ἀμαθοῦς Γαβριὴλ ἱερομονάχου/ καὶ οἱ μελωδοῦντες εὔχεσθαι ὑπερημῶν ε̄ I77I:-/ δεκεμβρίου εἰς τὰς 3 εἰς τὴν μονὴν τοῦ ζωγράφου/ Ι ρόΔ ΒοΛΓάρCΚα". Ὁ κῶδιξ I00 μνημονεύεται ὑπὸ ANDRIJA JAKOVLJEVIĆ,INVENTORY....,(ἀ/α I03).

22. Ἰάκωβος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων.24I-20 (825).I723.Χαρτῶος.8ον. φφ.97.Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ Λόγοι /φφ.75$^{\alpha}$-90$^{\beta}$ καὶ 9I$^{\alpha}$-96$^{\beta}$/(χ^{2}). Στὸ φ.97$^{\alpha}$τὸ σημείωμα "I725:ἰουλίου 24:ἰάκωβος ὁ ἐξ ἰωαννίνων/ ἔγραψα τὰ ὅσα ἔχειν τὸ κελλίον ἡ μολυβοκκλησία:".Τὸ χέρι εἶναι τοῦ βιβλιογράφου,ἡ γραφὴ κοινὴ τοῦ ΙΗ'αἰ.χωρὶς καλλιγραφικότητες καὶ περίτεχνα πρωτογράμματα καὶ ἐπίτιτλα.Γραφὴ πολὺ ἐπισεσυρμένη καὶ σύμπλεκτη.Ἄλλοι κώδικες /Λίνου Πολίτη, Παλαιογραφικὰ ἀπὸ τὴν Ἤπειρο,ΕΕΦΣ Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης I2 (I973),σσ.362-363./.Στὸ ἄρθρο αὐτὸ εὑρίσκονται ὅλα τὰ πληροφοριακὰ στοιχεῖα.

23. "Θ" "Μ".I06 (I000).I72I.Ψαλμοὶ Δαυΐδ,Ὠδαὶ Ἀναβαθμῶν, Προσευχαὶ προφητῶν,Εὐχὴ τοῦ Χρυσοστόμου, Ὁ Ν'Ψαλμὸς.Χαρτῶος. 4ον.φφ.I48.Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐμπρόσθιου καλύμματος δύο καλλιγραφικὰ ἀρχικὰ γράμματα,"Θ" "Μ",στὸ κέντρο τοῦ καλύμματος στολισμένα μὲ πλουσίως διακλαδούμενους κλαδίσκους.Στὴν ἄνω ὤα ἐπίσης "͵αφκα'φευρβαρίου κηδ̄ (29)(λοιπὰ δυσανάγνωστα)...". Στὸ φ.I$^{\alpha}$,ἄνω ὤα,"͵αφξς^{η} "-" ε..τρωσις ἦλθα εἰς τὸ ἅγιον ὄρος εἰς τὸ βατοπέδι".Τὸ χέρι τῶν σημειωμάτων εἶναι τοῦ βιβλιογράφου.Στὸν κατάλογο τοῦ D.BOGDANOVIĆ,σσ.80 καὶ 302 στὸν κώδικα No 96 συναντῶμε βιβλιογράφο,ποὺ ἔγραφε τὸ I686 κώδικα στὴ σλαβονικὴ καὶ ὑπέγραφε σὰν "ΤΕΟΟΔΟCИJE МИОЧАНИН" ὅπου τὰ ἀρχικὰ στὴν ἑλληνικὴ ταυτίζονται.Δὲν ἔχομε ἀπόλυτη βεβαιότητα, ὅτι ὁ Θεοδόσιος εἶναι ὁ βιβλιογράφος τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικος I06,οὔτε ὅτι εἶναι Σλάβος τὴν καταγωγή.

24. Κοσμᾶς.I23 (873).I748.φφ.34.Χαρτῶος.4ον.Ἀκολουθία Κοιμήσεως Θεοτόκου καὶ Λόγοι εἰς τὴν Κοίμησιν.Στὸ φ.24$^{\alpha}$,μετὰ τὸ τέλος τοῦ κειμένου τὸ σημείωμα'"ἡ παροῦσα φυλλάδα ἐγράφη διὰ χειρὸς Κοσμᾶ.I748'". Ἡ μελάνη εἶναι ἀνθρακόκονις καὶ ἡ γραφὴ ἐπιμελημένη.Στὸν Κοσμᾶ ἀνήκει καὶ ὁ κῶδιξ Κυριακοῦ Ἁγ.Ἄννης 86-5,ἔτους I743 /Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγ.,Κατάλογος...,ΕΕΒΣ 29(I959),σ.I40/.

25. Εὐστάθιος...υἱὸς γεωργίου... ἀπὸ χωρίον...μαχαλᾶν.I3I(878). ΙΗ'αἰ.μέσα.Χαρτῶος.4ον.Ἐπιστολαὶ (Χρυσοστόμου,Μ.Βασιλείου, Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου).Στὸ φ.6I$^{\beta}$ "χειρὶ Γραφεῖσα ἐμοῦ τοῦ εὐσταθίου'"εὐθὺς ἀμέσως "Καὶ τόδε σὺν τοῖ ἄλλοις εὐσταθίου υἱοῦ/γεωργίου,ὁ ὁποῖος ὑπῆρχεν ἀπὸ χω/ρίον ὀνομαζόμενον μαχαλᾶν:-".Δὲν πρόκειται διὰ κτητορικόν,ἀλλὰ βιβλιογραφικὸν σημείωμα.Στὴ συνέχεια μὲ τὴν ἴδια γραφὴ "κ(αι)'ἐδόθι δια χάριν φιλίας/ τοῦ κὺρ Cάββα μοναχοῦ,τῷ ἐκ τῆς Ἱερᾶς κ(αι)'βασιλικῖς μονῆς τοῦ χιλιανταρίου,...(ἐσβήσθησαν ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου) χρηματίσαντος κ(αι)'καλλιγράφως ὁμοῦ/σων του ἀδελφὸν ἀπο τοῦ Cαραφείμ./οἵτηνες κατάγονται τὸ γένος/ Βουλγάροι,ἀπο χορᾶσ γάμπροβου/".Γραφὴ ῥέουσα,δίστηλη (κείμενον-σχόλιον).Ἄλλος κώδικας τοῦ βιβλ.εἶναι ὁ Ξηροποτάμου 238I.48,ὅπου στὸ τέλος τὸ σημείωμα'"Ἐτελειώθη ἐν ἔτει ͵αφμε'ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ θ'καὶ τόδε πρὸς τοῖς ἄλλοις Εὐσταθίου υἱοῦ Γεωργίου ὅστις ὑπῆρχεν ἐκ χώρας ὀνομαζομένης Μαλαλᾶ)(Σ.Λάμπρου,Κατάλογος...,τ.Α,σ.202).

26. Βησσαρίων.I32 (879).I784/5 - I790.φφ.4I6.Χαρτῶος.4ον.Μαθηματάριον.Στὸ φ.2$^{\alpha}$:"Βησσαρίων I785 δεκε/[μβρίου]".Στὸ φ.3I$^{\alpha}$ "⟨͵αψπδ$^{\omega}$⟩ ὀκ/[τωβρίου] ⟨κα⟩/"μὲ ἐρυθρογραφία στὴν ἄνω ὤα. Στὸ φ.90$^{\alpha}$ ἐπίσης μὲ ἐρυθρογραφία στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου: "I790 νοεμβρίου 26".Τὰ τρία σημειώματα εἶναι τοῦ βιβλιογράφου (χ^{I}).

27. Ἰωάννης χ:γεωργακίου.I32 (879).ΙΗ'αἰ. Ὁμιλίαι Μ.Βασιλείου /φφ.44$^{\alpha}$-89$^{\beta}$/(χ^{2}).Στὸ φ.69$^{\beta}$ στὸ τέλος κειμένου τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα'"ὁ γράφας Ἰωάννης χ:γεωργακίου.".Ταχεῖα γραφή,ἐπι-

σεσυρμένη.

28. Βασίλειος ἐκ Σύμης (Συμαῖος).I32 (879).I787/8 - I790.Μαθηματάριον /Πλουτάρχου-Θεμιστίου-Λουκιανοῦ Σαμοσατέως ἔργα (φφ.226$^{\alpha}$-4I3$^{\beta}$)/($χ^{3}$).Βιβλιογραφικά σημειώματα ὡς ἑξῆς:φ.I$^{\alpha}$ "Βασίλειοσ"·φ.253$^{\beta}$ στό τέλος τοῦ κειμένου "αφπζ μαρτίου ιε./Βασίλειοσ γράφει αὐτό ἐν Σύμη·χρ(ιστός)/"·φ.255$^{\alpha}$ "αφπζ$^{\omega}$ ἰουλίου κδ^{η}."·φ.3I3$^{\alpha}$ ἄνω ἀρχή "αφ^{η} πζ$^{\omega}$(I787) νοεμβρίου α."·φ.332$^{\beta}$ "»κἀμοῦ συγγραφέντος τοῦ λόγου βασιλείου συμαίου·οὗ ἡ =/[χεῖ]ρα κέφυτο τοῦ ἰωάννου ἱερέως συμαίου τοῦ κουνελ/λέ·κ(αι)᾽παραδοθέντος ἐν τῇ «ν» τῆς σύμης σχο-/λῇ,ὑπό τοῦ εἰσηγητοῦ γερασίμου ἱεροδι-/ακόνου τοῦ περκυραίου/τέλος/":φ.387$^{\alpha}$,ἄνω ὤα "αψπη$^{\omega}$ σεμπτεμβρίου ις".Γραφή ταχεῖα ρέουσα.

29. Ἰωάννης ὁ ἐλάχιστος.I33 (880).ΙΗ᾽αἰ.τέλη.φφ.239.Χαρτῶος.4ον.Μαθηματάριον /φφ.I$^{\alpha}$-33$^{\beta}$/($χ^{I}$).Στό φ.83$^{\beta}$ μέ κιννάβαρι στήν κάτω ὤα τό σημείωμα "Ἐγώ ὁ ἐλάχιστος Ἰωάννης ἔγραφα τόν παρόντα λόγον μέ πολήν μόχθον χάριν τοῦ ἐμοῦ φίλου καί εὐεργέτου μελετίου".

30. Πέτρος Ἰαννίδης (Ἰωαννίδης;) τοῦ πόκλης (;) μάτλα.I33 (880).Μαθηματάριον /φφ.84$^{\alpha}$-239$^{\beta}$/($χ^{2}$).Στό φ.234$^{\beta}$στό τέλος τοῦ κειμένου·"τετέλεσται τόδε τό παρρόν μάθημα παρά / χειρός φιλοπόνου κ(αι)᾽ἐμμελοῦς ἐν ἱδρῶ:/κ(αι)᾽ πολλῶ πέτρου ἰαννίδη τοῦ πόκλης / μάτλα,οὗ μέμνησθε οἱ ἐντυγχάνοντες ἐν ταῖς πρός Θ(εο)ύ ἐντολέσ·".

31. Ἰωάννης.I34 (88I).I765.Χαρτῶος.4ον.φφ.I92.Μαθηματάριον. Σημειώματα:α)φ.4$^{\alpha}$ ἐντός ἐπιτίτλου καί περί σταυρόν "I765)(ὀκτωμβρίου 27)(ἰωάννης".β)φ.I9I$^{\alpha}$ τέλος κειμένου "Τέλος εἴληφαν οἱ κανόνες ἐν τῷ I765 ἐν μηνί δεκεμβρίῳ κη κ(αι)᾽τῷ θεῷ δόξα".Γραφή ρέουσα συνήθης τοῦ ΙΗ᾽αἰ.

32. Μανουήλ ὁ ἐκ Κοζάνης.55 (974).I795.Χαρτῶος.8ον.φφ.254.Παπαδική.Φέρει δύο ἀριθμήσεις·ἔτσι στό φ.I98(παλαιά)/209(νέα ἀρίθμησις):"Τέλος κ(αι)᾽τῷ ἁΓίῳ θεῷ δόξα:-᾽Εγράφη δέ/ διά χειρός ἐμοῦ,μανουήλ:-του ἐκ κοζάνΗς/ δέομαι δέ ὅπως οἱ ἐντυΓχάνοντες τῷ / παρόντι ἔντευξιν ποιΗτε ὑπερ ἐμοῦ προς / κύριον ὡς ἐκ μέρους τΗς βίβλου·/I795$^{-ε}$ μαρτί(ου) 8^{ε}/".Τόν αὐτόν κώδικα περιγράφει καί ὁ ANDR. JAKOVLJEVIĆ,INVENTORY...,σ.2I4 ὑπό στοιχεῖα (65)55 σφάλλων στή μεταγραφή δύο λέξεων.Στίχοι κατά σελίδα:I2.

33. Σιμίας Ρόδιος. 242-2I (832).ΙΗ᾽αἰ.Χαρτῶος.Ι6ον.σσ.III. Γραμματική,Σύνταξις,Ποιητική καί Μετρική τέχνη.Στή σελίδα III,στό ἄνω μέρος:"σι/μίας/ ῥόδιος/ μ᾽ἐπόίη/σεν οὕ/τως/". Γραφή μικρογράμματη,ἐπιμελημένη,ἔργον ἐμπειρότατου βιβλιογράφου.Στίχοι κατά σελίδα:20.

34. Ἰγνάτιος.I24 (874).ΙΗ᾽αἰ.περί τά τέλη.Χαρτῶος.4ον.φφ.58. Ἀκολουθία Κοιμήσεως Θεοτόκου καί ἐγκωμιαστικός λόγος εἰς αὐτήν.Στερεῖται βιβλιογ.σημειώματος,ἀλλ᾽ἐταυτίσθη πρός τόν βιβλιογράφο βάσει γραφῆς καί χάρτου.
I27 (877).φφ.28.Χαρτῶος.4ον.᾽Ακολουθία ὁσίων Σάββα καί Συμεών.Στό φ.27$^{\beta}$ μέ τό χέρι τοῦ βιβλιογ."ἰγνατίου",μέ ἐρυθρογραφία.
I28 (935).I8I2.φφ.38.Χαρτῶος.4ον.᾽Ακολουθία καί ᾽Εγκώμιον ὁσίων ᾽Αθωνιτῶν Πατέρων,᾽Ακολουθία ὁσίων Σάββα καί Συμεών.Στό φ.2$^{\alpha}$,κάτω ὤα,βιβλιογραφικό σημείωμα "I8I2":φ.28$^{\beta}$ στά τέσσερα τμήματα τῶν κεραιῶν σταυροῦ $\frac{\alpha}{\iota}$ ┼ $\frac{\omega}{\beta}$ ".
I42 (I002).I768.φφ.54.Χαρτῶος 4ον.᾽Ακολουθία καί Λόγοι εἰς τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου ($χ^{I}$).Στό φ.54$^{\alpha}$,στό τέλος τοῦ κειμένου τό βιβλιογραφικό σημείωμα·"᾽Εγράφη ἡ παροῦσα ἀκολουθία τῶν εἰσοδίων/ τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου/ ἐν ἔτει σωτηρίῳ·I768·ἐν μηνί·/ἰουλλίῳ:-".Τό ὑπογραμμισμένο τμῆμα εἶναι ἐρυθρογραφία.
Οἱ τέσσαρες κώδικες /I24,I27,I28,I42/ εἶναι ἔργα τοῦ βιβλιογράφου ᾽Ιγνατίου,ὁ ὁποῖος μιμεῖται παλαιότερη γραφή, γράφει μέ ἐπιμέλεια καί χρησιμοποιεῖ μελάνη ἀνθρακόκονιν καί κιννάβαρι.

35. Διονύσιος ἱεροδιάκων. I29 (I033).φφ.77.Χαρτῶος.8ον.᾽Ακολουθίαι ($χ^{2}$).Στό φ.54$^{\beta}$, τό βιβλ.σημείωμα·"Διονύσιος ῾Ιεροδιάκων τοῦ ἁγίου /π(ατρός):Μοσχοννησίων κυρίου Καλλινίκου/Γέγραφα:-".

36. Καζανλίκης (ἐπιστολογράφος).I35 (882).I8I0-I8I2.φφ.76. Χαρτῶος.4ον.᾽Επιστολαί ἰδιωτικῆς φύσεως./Καζανλίκης/:τό ὄνομα αὐτό ἀπαντᾶ σέ ὅλες τίς ἐπιστολές σάν συντάκτης.Γραφή ρέουσα καί ἀτημέλητη μέ μελάνη ἀνθρακόκονι.

37. ᾽Αθανάσιος.I37 (884).ΙΘ᾽αἰ.φφ.322.Χαρτῶος.4ον.Μαθηματάριον. Στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ ἐμπρόσθιου καλύμματος μέ χέρι τοῦ κειμένου "ἀθανάσιος".Γραφή πρόχειρη,ἄκομψη,πού μαρτυρεῖ πιθανῶς ξενικῆς καταγωγῆς βιβλιογράφο·Βούλγαρο(;).Κώδικες τοῦ

'Αθανασίου μνημονεύει ὁ ANDRIJA JAKOVLJEVIĆ,INVENTORY...,
τοὺςὑπ'ἀριθμόν (I8)56I /'Ανθολόγιον,φφ.I07,Μουσικόν χφ./σ.204
καί (I30) I66 /'Ανθολόγιον,φφ.2II,Μουσικόν χφ./σ.226.

38. Μακάριος προηγούμενος Χιλιανταρινός.I55 (IOII).I805.φφ.72. Χαρτῶος.4ον.Κατάλογος χρυσοβούλλων,προσταγῶν καί γραμμάτων, σχετικῶν πρός τήν μονή καί τάμετόχια αὐτῆς·περί διαφορῶν Χελανδαρίου καί 'Εσφιγμένου ὡς πρός κτήματα·ὀνοματολόγιον μοναχῶν.Στό φ.2α "Εἰς δέ τούς χιλίους ὀκτακοσίους πέμπτου (;), ἐγράφοισαν παρεμοῦ ὁ τα/ποινός μακάριος προηγούμενος χιλιανταρινός..."(χI).Κώδικες τοῦ Μακαρίου μνημονεύει ὁ JAKOVLJEVIĆ τούς:α)(3)309 μέ χρονολογίες I7..,I790,I82I,'Ανθολόγιον καί Στιχηράριον.(σελ.I99),β)(60)32,ἔτους I8I8.'Ανθολόγιον,(σελ.2I3),γ)(70)58,ἔτους I8I3,Ψαλτική,(σελ.2I5).

39. Προηγούμενος 'Ιωνᾶς χιλανταρινός.I79 (948).I307.φφ.92 [+I4].Χαρτῶος.'Ακολουθία καί λόγος τῶνὁσίων·'Αθωνιτῶν πατέρων.Στό πφ.Iα σημείωμα στή σερβική γράφει περίπου τά ἑξῆς: "Τό ἔτος I307 Φευρουαρίου 2.Αὐτή ἡ φυλλάδα καί ἡ ἀκολουθία τῶν ἁγίων πατέρων ἁγιορειτῶν ἀντεγράφη νά εὑρίσκεται εἰς τήν Μονήν Χελανδαρίου διά τήν χρῆσιν τῶν γνωριζόντων τά ἑλληνικά, διότι ἀπό τήν σλαβικήν ἀκόμη δέν μεταφράσθη... ὁ πονήσας προηγούμενος 'Ιωνᾶς Χελανδαρινός τελευταῖος εἰς τήν ἀδελφότητα." 'Ο ANDR.JAKOVLJEVIĆ μνημονεύει καί τόν κώδικα (58)83,I782, Μουσικόν 'Ανθολόγιον (σελ.2I2):-

ROBERT S. NELSON

THEODORE HAGIOPETRITES AND THESSALONIKI

With four plates

The late Byzantine scribe, Theodore Hagiopetrites, was active between 1277/78 and 1307/8. Today seventeen of his signed manuscripts survive, and sixteen of these are dated.[1] For several years I have been studying this material from the varied perspectives of palaeography, codicology, textual criticism, and art history in an effort to define the characteristics of Hagiopetrites' oeuvre and to elucidate the stages of his career. In the process it has been possible to attribute other manuscripts to him and to identify books written by related scribes.[2] In the present paper I would like to present some of these findings in the course of attributing one particular manuscript to Theodore. This manuscript, in turn, can tell us something about where Theodore may have worked.

The book in question is a copy of the four Gospels in the Universitätsbibliothek in Göttingen, theological codex 28, dated by a scribal colophon to 1289/90.[3] The opening of Mark in the volume (fig. 1) may be compared with the same text in a manuscript finished by Hagiopetrites in 1291/92 and now at Oxford (Christ Church Wake gr. 20, fig. 2).[4] Both pages are written in a neat, orderly minuscule that is characteristic of religious books of the period. The resemblance between the two is more than a matter of contemporaneity, because many letter forms are identical, as in the cases of the Eusebian chapter numbers in the right margin, or the words in the third and fourth lines, ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, or the ligature of ευθ, a few lines below. Even the pattern filling the two headbands is the same.

The documented manuscripts of Hagiopetrites present interesting codicological information about his craft practices. There is great variety in certain details, such as page size, number of lines per page, and ruling pattern, but one feature, the placement of quire signatures, is absolutely consistent throughout his work. Theodore always numbers the gatherings in the lower inner corner of the first and last pages, and the Göttingen manuscript has quire signatures in the same places.

All of Theodore's seventeen signed manuscripts are ecclesiastical, and his particular specialty was the New Testament. Of the seventeen books, eleven are of some portion of the New Testament. None of these eleven contain the four Gospels, and an examination of their prologues indicates that Theodore chose an unusual group, including the six line

poem written at the top of the aforementioned Oxford page (fig 2).[5] To my knowledge, this preface is unique to Theodore, and the appearance of this and other characteristic prologues in the Göttingen codex is significant.[6] The Eusebian canon tables in Theodore's manuscripts are also distinctive, because they are only four pages long and always begin on the recto side of a folio. Again the Göttingen manuscript (fig. 3) conforms to the rule, and even the visual form of its tables resembles those of Theodore's Gospel books, such as the contemporary Oxford codex (fig. 4). Common to both are the following: the semi-circles framing the titles at the top, and the form of certain letters there, especially those in the central arch; the smaller circles surrounding the abbreviated names of the evangelists and the ligatures of those abbreviations; the basic frame for the tables; and finally the bulbous corner finials, which are bisected by a wavy line. In addition, the Göttingen tables have been painted, but this and its illuminated headpieces and evangelist portraits are merely signs of its more luxurious character.

The general association between the Oxford and Göttingen volumes is so close that the latter must have been written by Theodore in 1289/90. In fact, the foregoing arguments would scarcely have been necessary, if part of the book's colophon on f. 171r had not been erased by a later owner. The person responsible was Antonios Malakis, a man who possessed four other books as well. In one finished in 1286/7, he is called the archbishop of Veroia.[7] Malakis probably acquired the Göttingen Gospels of 1289/90 not too long after Theodore had completed it.

The fact that the book belonged to the archbishop of a city seventy-five kilometers southwest of Thessaloniki does not, of course, necessarily imply anything about where Theodore wrote the volume. Nevertheless, this owner entry is part of a consistent pattern of evidence linking the scribe with Macedonia and specifically with Thessaloniki. Although others have maintained that Theodore resided in Constantinople, I follow the lead of Professor Turyn, who first suggested the association with Thessaloniki, because one of Theodore's books was written at the expense of the skevophylax of the Philocales monastery in that city.[8] Second, Professor Turyn has reported to me that another manuscript, Kosinitza 35, contains a hagiographic text about the Latamos monastery in Thessaloniki.[9] Third, according to an owner entry of 1308/9, still another codex, Vatopedi 962, belonged to a member of the Sarantinos family, prominent landowners in Macedonia in the fourteenth cnetury.[10] Finally, eleven of the seventeen signed manuscripts are, or once were, in libraries of Northern

Greece.[11] Of the six remaining books, five are first documented only in Western European collections, and the last manuscript is at Mt. Sinai, where it is not likely to have originated.

Thus a variety of textual evidence suggests that Theodore resided in Macedonia and perhaps in Thessaloniki itself and worked for lay and monastic patrons of the region. This conclusion also finds corroboration in the art historical details of his manuscripts. For example, in a Gospel book of 1294/95 (Williamstown, Mass., Williams College, Chapin Lib. cod. DeRicci 1, f.56r, unpublished) one headpiece has two circular vines, growing from a central vase, and a border of rosettes. Ultimately derived from a twelfth-century design, as found in Lavra A44 (f.312r, unpublished), the same pattern reappears in a Palaeologan lectionary, Lavra A111.[12] Except for the differing birds at the top, the two panels agree in almost all aspects. The same colors are even used for the vase, the large red flowers in the corners, and the rosettes in the border. The lectionary was donated to the Lavra monastery by an empress Eirene, most likely the second wife of Andronicus II, a lady who spent most of her marriage in Thessaloniki.[13] Since this particular ornamental detail does resemble Theodore's work, could it be that Eirene sent to Athos a manuscript that she commissioned or bought in Thessaloniki?

Theodore's most luxurious book is Pantocrator 47, written in 1300/1 and decorated with headpieces and evangelist portraits, Recently, Professor Hans Belting compared the portrait of John in the manuscript with contemporary frescoes from the Protaton church on Mt. Athos and the church of St. Clement at Ochrid.[14] Indeed, if the miniature is juxtaposed with the Protaton fresco, many details of the garments of the two evangelists agree. The only major difference is the gesture of John in the fresco. At Protaton, the evangelist points to Prochoros, but at Ochrid he appears alone and holds a book in the manner of the Pantocrator figure. Because of certain codicological details, it is unlikely that Theodore painted these miniatures. Rather, Theodore, a professional scribe, has collaborated with a professional painter, and it is only reasonable to suppose both craftsmen worked in the same locality.

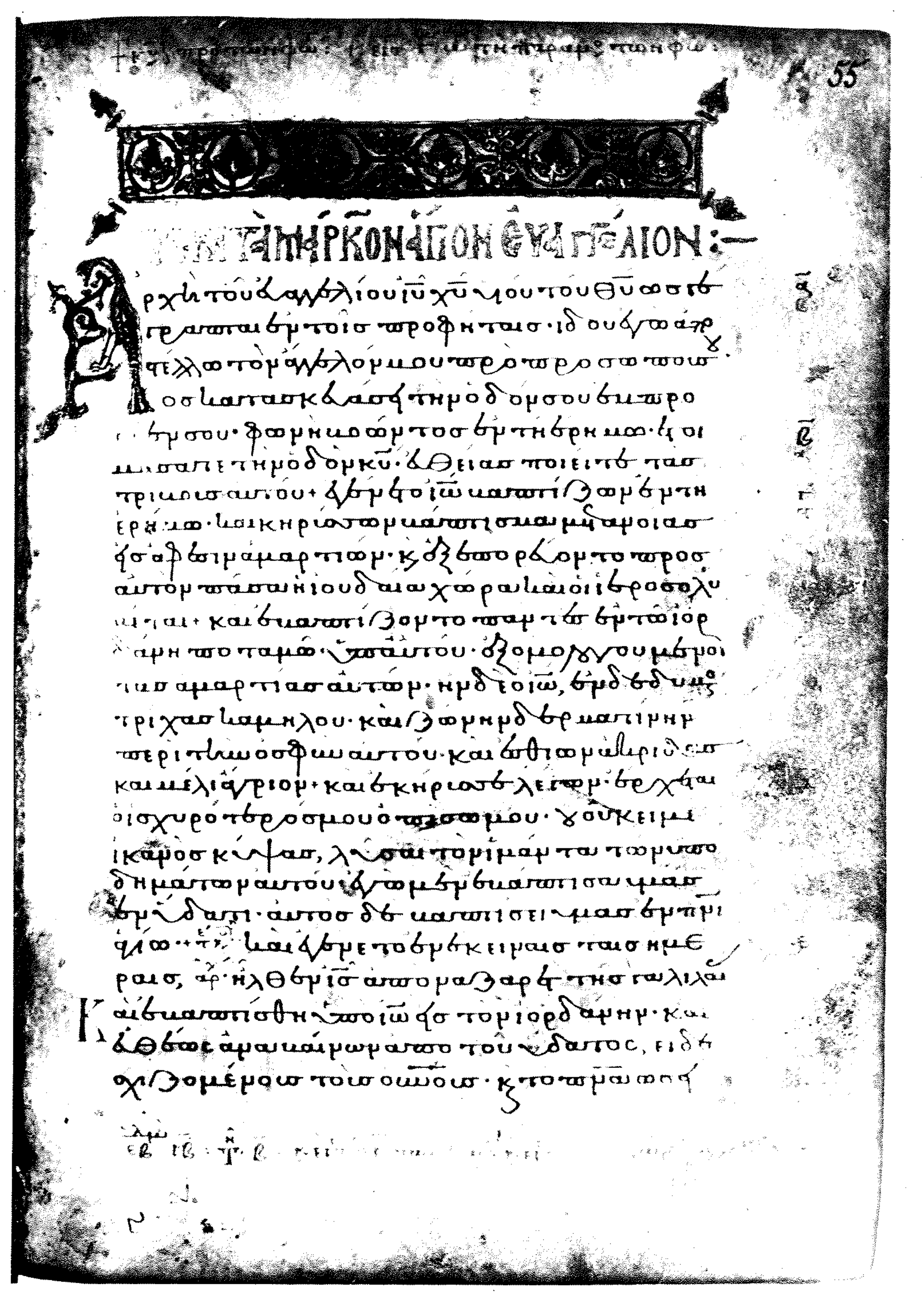
The Pantocrator miniature, therefore, resembles the frescoes at the Protaton and Ochrid, because all share a common regional style and iconography. Relationships also exist among other books that can be associated with the scribe, and thus the portrait of Mark (unpublished) in the attributed Göttingen manuscript has details in

common with the same evangelist in Venice, Bibl. Marc. gr. I, 20 of 1302.[15] The latter was written not by Theodore, but by a younger associate, the monk Theodosios, who must have worked with or even have been taught by the master scribe.[16] Furlan has recently suggested that the illustrations in the Venice codex resemble frescoes in Macedonia,[17] so once more we are drawn back to this region. For many years we have known about the importance of monumental painting in Macedonia during the Palaeologan period and of the formative role of Thessaloniki. Now, through the work of Theodore Hagiopetrites and the scribes and painters associated with him, we can begin to appreciate the manuscript production of Macedonia, if not of Thessaloniki itself.

Notes

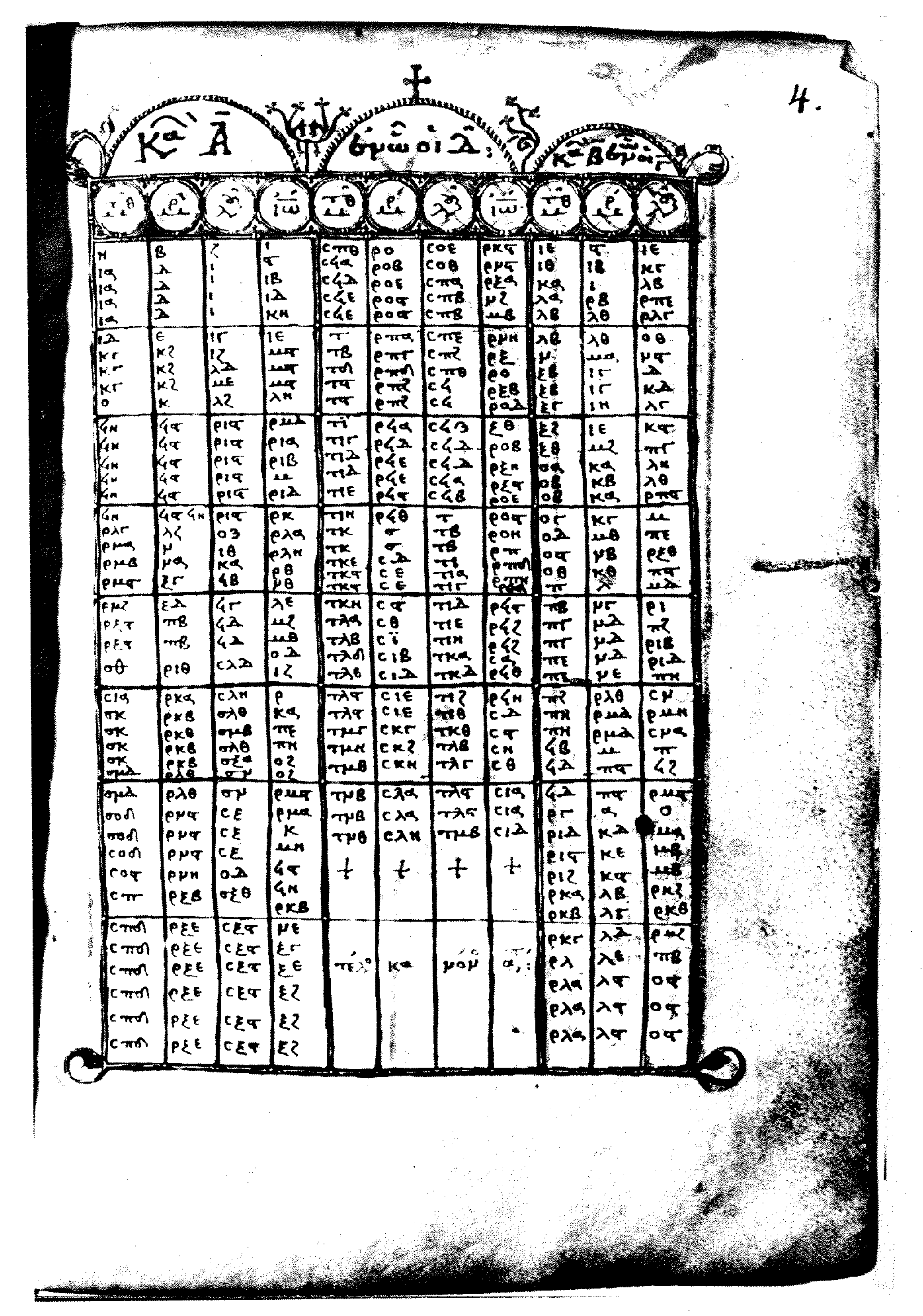
1. Copenhagen, Kongelige Bibl. GKS 1322, 4°, 1277/8; Rome, Vat. gr. 644, 1279/80; Mt. Athos, Vatopedi cod. 962 (760), 1283/4; Oxford, Christ Church Wake gr. 20, 1291/2; London, Brit. Lib. Burney 21, 1291/2; Amsterdam, Univ. Bibl. Remonstr. 145, 1292/3 (a late fifteenth- or early sixteenth-century copy of a manuscript by Theodore of 1292/3); Moscow, Synodal Library cod. 354, 1294/5; Williamstown, Mass, Williams College, Chapin Lib. cod. De Ricci 1, 1294/5; Meteora, Monastery of the Transfiguration cod. 545, 1296/7; Mt Athos, Pantocrator cod. 47, 1300/1; Venice, Bibl. Marc. gr. I, 19, 1300/1; Paris, Bibl. Nat. Coislin 13, 1303/4; Serres, Monastery of St. John Prodromos, cod. 7, 1304/5 (missing); Kosinitza, Monastery of Mary, Ms. 35, 1306/7 (missing); Monastery of Zavorda, Synopsis Metaphrastica, 1307; Mt. Sinai, Monastery of St. Catherine, gr. 277, 1307/8; Mt. Athos, Lavra roll no. 11, undated. The latest studies on the scribe include Alexander Turyn, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain (Washington, 1980), 60-62; and Annemaire Weyl Carr, "A Note on Theodore Hagiopetrites," forthcoming in Scriptorium; Italo Furlan, Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana, III (Milan, 1980), 27-29.

2. Manuscripts to be attributed to Theodore Hagiopetrites: Rome, Vat. Ottob. gr. 381 of 1281/2 (I thank Dr. I. Spatharkis for first drawing my attention to this manuscript); Mt. Athos, Vatopedi cod. 1223; Göttingen, Universitätsbibliothek cod.

1. Göttingen, Universitätsbibl.; cod. Theol. 28, f. 55r

2. Oxford, Christ Church Wake gr. 20, f. 65r

3. Göttingen, Universitätsbibl., cod. Theol. 28, f. 4r

4. Oxford, Christ Church Wake gr. 20, f. 7r

theol. 28 of 1289/90; Chicago, University of Chicago Library ms. 46. Manuscripts by related scribes: Mt. Athos, Iviron cod. 30; Chicago, University of Chicago Library, ms. 727; Venice, Bibl. Marc. gr. I, 20, 1302. The latter is written by the monk Theodosios, probably a student or apprentice of Theodore, as discussed below.

3. Wilhelm Meyer, Verzeichniss der Handschriften im Preussischen Staate. I Hannover, 2 Göttingen 2 (Berlin, 1883), 324-325. Here the manuscript is dated 1006 A.D., a date found in verses on f. 171v, but the text is written in the hand of the manuscript's original scribe, who also wrote the date 1289/90. The latter is to be preferred. The poem in question also appears in a fifteenth-century manuscript at the Iviron monastery, Ms. 159, as noted by Silvio Giuseppe Mercati, "Intorno ai versi sugli otto echi e sui quattro evangelisti contenuti nel codice del Monte Athos 4279 (Iviron 159) del secolo XV," Byzantion, 29-30 (1959-60), 175-186.

4. G. W. Kitchin, Catalogus codicum mss. qui in bibliotheca Aedis Christi apud Oxonienses adservatur (Oxford, 1867), 13. He overlooked the date on f. 207r.

5. The text is actually two epigrams written together. See Hermann Freiherr von Soden, Die Schriften des Neuen Testaments, I, 1 (Berlin, 1902), 378 (no. 6) and 384 (no. 59).

6. The other prologue, that is Theodore's hallmark and which appears in Göttingen 28, is the prose preface to John, no. 103, in von Soden, I, 1, 306. This is combined with prefaces, no. 120, for Matthew, Mark, and Luke in his first seven Gospel books in Copenhagen, Vatopedi, Oxford, London, Amsterdam (the copy), Williamstown, and Meteora. In his last two Gospels at the Pantocrator and the Marciana from 1300/1, he switched to preface no. 120 for John and added one or two lines to the standard verses for Matthew (no. 5 in Von Soden, I, 1, 378). By including preface no. 103, the Göttingen manuscript, thus, conforms to Theodore's earlier practice, as befits the book's date. Its only atypical feature is the presence of verses for Luke and John (nos. 7 and 8 in Von Soden, I, 1, 378), which Theodore does not normally use.

7. On Malakis see Alexander Turyn, Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy (Urbana, 1972), 53-54; and Boris L. Fonkitch, "Notes paléographiques sur les manuscrits grecs des bibliothèques italiennes," Thessaurismata, 16 (1979), 159.

8. Dated Greek Mss....Great Britain, 61.

9. A. Papadopoulos-Kerameus, "Ἔκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θρᾴκῃ καὶ Μακεδονίᾳ," Ἑλλ.Φιλ.Συλλ., 17 (1886), 51-52. I wish to thank Professor Turyn for his generosity in sharing this information with me.

10. Sophronios Eustratiades and Arcadios, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos, (Cambridge, Mass., 1924), 176. On the family see Georgios I. Theocharides, Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινή (Thessaloniki, 1972), 51-60. I thank Dr. Paul Magdalino for this reference.

11. Mt. Athos, Pantocrator 47, Lavra roll no. 11, Vatopedi, 962; Oxford, Christ Church Wake gr. 20; Paris, Bibl. Nat. Coislin 13; Meteora, Transfiguration 545; Moscow, Synodal Library 354; Serres, cod. 7; Kosinitza, ms. 35; Zavorda, Synopsis Metaphrastica; London, Brit. Lib. Burney 21.

12. S. M. Pelekanides et al., The Treasures of Mount Athos, III (Athens, 1980), fig. 51.

13. Hans Belting, Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft (Heidelberg, 1970), 55; Hugo Buchthal, The 'Musterbuch' of Wolfenbüttel and its Position in the Art of the Thirteenth Century (Vienna, 1979), 48. Both remark on the possible provincial or Macedonian character of the manuscript's inserted evangelist portraits. I suspect that the entire manuscript may be from this region.

14. In Hugo Buchthal and Hans Belting, Patronage in Thirteenth-Century Constantinople, an Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy (Washington, 1978), 64-65, pl. 81. Another point of comparison is the figure of Mark at the Protaton versus the Matthew of Pantocrator 47.

15. Furlan, Codici greci illustrati, III, fig. 16.

16. It is not possible to develop this point in the present context, but suffice it to say that Venice, gr. I, 20 and Theodore's manuscripts share similar ornament, texts (prefaces and canon tables), script, and codicology (ruling pattern).

MARIAROSA FORMENTIN

LA GRAFIA DI MASSIMO PLANUDE

La grafia del Planude, nonostante l'attento studio cui sono stati più volte sottoposti gli autografi a noi pervenuti, necessita ancora di una minuziosa analisi che contribuisca ad illuminarci ulteriormente sulla figura di questo dotto bizantino che sul finire del sec. XIII e nei primi anni del secolo successivo svolse a Costantinopoli un'azione di primo piano nel campo del rinnovamento culturale.

Il presente studio vuole essere un apporto alla ricostruzione dell'attività e degli interessi di Manuele-Massimo attraverso l'esame della grafia nei testimoni autografi.

I due manoscritti datati a noi noti, sono i *Laurentianus Plut.* **32.** *16* e *Marcianus gr. 481.* Il *Laurenziano*, una silloge di poesia in esametri, presenta a f. 8v la sottoscrizione in dodecasillabi di Manuele-Massimo e a f. 296r la data 1 settembre 1280: il manoscritto quindi fu iniziato prima di tale data e completato gradualmente fino al 10 aprile 1283, anno in cui Manuele Planude diventa monaco con il nome di Massimo(1). Il *Marciano*, come si legge a f. 122v, fu terminato di scrivere dalla mano di Massimo Planude a Costantinopoli, nel monastero τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Ἀκαταλήπτου(2) nel settembre dell'anno del mondo 6810 (=1301). L'ultima cifra della data, come è noto, è riscritta su rasura e il numero dell'indizione non corrisponde all'anno: la data originale era 6808 (=1299), corretta dallo stesso Massimo in 6810. La composizione del codice è da porsi di conseguenza nel 1299 e la sua revisione e correzione tra quest'anno e il 1301/2(3).

Oltre ai due manoscritti sopra citati, composti ad una distanza di più di vent'anni l'uno dall'altro, sono senza dubbio ascrivibili al Planude gli *Ambrosiani ET 157 sup.* e *C 126 inf.* che il Turyn, basandosi su dati storici desunti dall'Epistolario di Massimo, data rispettivamente 1292/93 e 1294/95(4).

Laur. Plut. 32.16(5), a. 1280, bombicino, mm. 252x170, ff. VI.391.V, due colonne di mm. 180/185x60/65 separate da mm. 10 ca., righe 30/33. I 48 fascicoli erano all'origine numerati nell'angolo superiore interno del primo foglio e nell'angolo inferiore interno dell'ultimo(6). Il codice è scritto da mani diverse; sono del Planude i ff. 2-6v; il colofone a f. 8v; ff. 174; 177-186v (il 186r è privo di scrittura); 256 lin. 13-319v; 322 (partim); 339-356v; 361-381v. Il colore dell'inchiostro in alcuni fogli è quasi nero, in altri invece è molto sbiadito. Lettere iniziali e titoli in rosso. Iota muto per lo più omesso. La

rilegatura attuale è in cuoio rosso. E' una raccolta di opere poetiche.

Ambr. ET 157 sup. (7), ca. a. 1292/93, bombicino, mm. 345x237, ff. 21 (+ 11 bis e 12 bis), linee 38/42 in uno spazio scritto di mm. 205/207x 175/180. Tutti i fogli sono restaurati ai margini con altri provenienti da manoscritti per lo più latini. Alcuni fogli sono rovinati dai tarli e dall'umido. Il codice è composto da 5 binioni e da un fascicolo di 3 fogli, ma l'attuale rilegatura è del tutto sbagliata e i fogli nel giusto ordine dovrebbero susseguirsi: 1-3, 5-7, 10, 12 bis, 11 bis, 12, 11, 4, 13-14, 8, 18, 20, 15, 9, 16-17, 19, 21 . Manca la numerazione originaria dei fascicoli e i singoli fogli, ad esclusione di f. 21, sono numerati con lettere greche α'-κρ': sono però omessi i numeri ζ', η', ι', ϑ'. Tutto il codice è scritto dalla mano del Planude. Inchiostro bruno; iniziali, titoli e una semplicissima fascia a f. 1r sono in rosso. Iota muto omesso. Rilegatura in cartone. Contiene frammenti di Giamblico, Psello, Diofante e un brano dei *Calculi secundum Indos* dello stesso Planude.

Ambr. C 126 inf. (8), ca. a. 1294/95, membranaceo, mm. 330x240, ff. II.398, linee 40 in una superficie scritta di mm. 225x165. Lo schema di lineatura è Lake I, 26 b tolta una linea orizzontale nel margine superiore del foglio (= Leroy 33D1d); il sistema di incisione è il n. 1 del Leroy. I fascicoli sono tutti quaderni ad eccezione di uno di 7 fogli (ff. 185-191), due di 6 fogli (ff. 200-205 e 238-243), uno di 3 fogli (ff.396-398). Sono numerati nel margine superiore esterno del primo foglio di ciascuno e nel margine inferiore interno dell'ultimo fino a f. 184v e poi solamente nel margine superiore esterno del primo. Nei fascicoli da lui vergati, il Planude nell'ultimo foglio del fascicolo ripete la parola iniziale della pagina successiva. Il codice è scritto da parecchie mani; sono di Massimo i ff. 30-31 lin. 6; 191 lin. 8-12 (la parte rimanente di f. 191r è priva di scrittura); 192-195v; 268; 272v lin. 29-279v; 303v. L'inchiostro nelle pagine scritte da Massimo è alquanto sbiadito, in altri punti del codice è molto scuro. Iniziali e titoli in rosso. Iota muto omesso. La rilegatura, del tutto sfasciata, ha i piatti in legno ricoperti in cuoio naturale. Contiene Plutarco, *Moralia* 1-69.

Marc. gr. 481 (coll. 863)(9), a. 1299-1301/2, membranaceo, mm. 273x 211, ff. 123, 2 colonne di mm. 195x65/70 separate da mm. 10 con 36 righe ciascuna nella parte contenente gli Epigrammi, di mm. 210x70 separate da mm. 10 con 40 righe ciascuna nella Parafrasi del Vangelo di s. Giovanni di Nonno. Lo schema di lineatura è Lake II, 19 b (= Leroy 32D2), il sistema è il n. 1 del Leroy. I fascicoli sono tutti quaderni e iniziano dal lato-carne. Sono numerati con lettere maiuscole dal chiaroscuro molto accentuato, poste nell'angolo superiore esterno del primo foglio di ciascun fascicolo e ripetute nell'angolo inferiore interno dell'ultimo a partire da f. 2. Nell'ultimo foglio di ciascun fascicolo era ripetuta la parola iniziale della pagina successiva, ma nella rifilatura dei fogli è stata quasi sempre tagliata. Il codice è scritto da tre mani, sono del Planude i ff. 2-16 lin. 4; 19v; 22 lin. 12-16; 23 lin. 37-40; 24-115 (eccettuata l'ultima riga della colonna di destra di f. 82); 115v-123v lin. 14. Inchiostro molto scuro in alcune pagine, quasi biondo in altre. Nomi degli autori degli epigrammi e lettere iniziali in rosso. Iota muto per lo più sottoscritto nell'Antologia, ascritto o sottoscritto nella Parafrasi. Rilegatura in cuoio comune ai manoscritti Marciani del Fondo antico.

I quattro manoscritti, due bombicini e due membranacei dalle bianche pelli lavorate con perizia, sono accomunati a due a due dalla materia di cui sono composti più che dal contenuto: le due sillogi poetiche infatti, pur simili nel formato e nell'estensione della superficie scritta, differiscono di molto tra loro, l'una in un codice curato e calligrafico, l'altra in uno destinato probabilmente all'uso scolastico quotidiano.

I due codici membranacei presentano schemi di rigatura che si possono considerare corrispondenti; analoghi sistemi; analogia si riscontra anche nella composizione dei fascicoli e nella loro numerazione nell'angolo superiore esterno del primo foglio e in quello inferiore interno dell'ultimo, nonchè nella ripetizione nell'ultimo foglio della parola iniziale del successivo. Mostrano inoltre una scrittura curata e calligrafica che si contrappone a quella affrettata e con tratti corsivi più numerosi dei due manoscritti bombicini. Nello studio della fascicolatura l'incompleto *Ambr. ET 157 sup.* non fa testo; il *Laurenziano*, originariamente composto da quaderni, porta la numerazione nel primo e nell'ultimo foglio di ciascun fascicolo come i manoscritti membranacei, anche se le lettere sono poste nell'angolo superiore sinistro del primo foglio di ciascun fascicolo. I quattro manoscritti sono pressochè privi di elementi decorativi e l'unico colore usato è il rosso; l'inchiostro non è mai di un'unica tonalità all'interno di uno stesso codice.

Nella composizione di questi manoscritti il Planude si è fatto affiancare da collaboratori cui ha permesso di intervenire più o meno estesamente a seconda dei vari codici: l'unica eccezione è costituita dai pochi fascicoli che formano l'attuale *Ambr. ET 157 sup.* che originariamente dovevano essere parte di un volume molto più consistente. In ogni caso, indipendentemente dal numero dei collaboratori e dallo spazio loro concesso, in tutti questi codici il ruolo di Massimo non fu solo

la partecipazione materiale come scriba, ma fu sempre anche quello di editore e di revisore del testo. Infatti anche nelle pagine che non sono scritte da lui personalmente, i suoi interventi dotti si manifestano in correzioni al testo, scolii o glosse.

La grafia di Massimo nei quattro testimoni, si presenta sempre minuta, tracciata con un calamo dalla punta sottile, verticale o appena inclinata a destra soprattutto nella seconda parte del rigo, appesa al rigo. E' una grafia rotonda in cui le lettere a nocciolo, soprattutto ο e σ, sono tracciate con un cerchio perfetto appena schiacciato alla sommità; accanto a queste però si ritrovano delle forme decisamente angolose come ν minuscolo appuntito e le legature a punta o ad angolo retto di ε con la lettera successiva. Però l'impressione d'insieme che la pagina fornisce a colpo d'occhio è quella della rotondità del tratteggio. Lo spazio interlineare non è molto ampio, ma dato che la grafia è poco sviluppata al di sotto del rigo, le linee di scrittura risultano ben spaziate tra loro. E' di modulo alquanto minuto ed equilibrato nelle proporzioni delle varie lettere; sono talvolta ingrossati ε di tipo minuscolo, ο e β maiuscolo, ω ad occhielli chiusi. Tutto questo però avviene sempre all'interno di un certo equilibrio del rapporto modulare alieno da eccessi. La minutezza della grafia, che è forse la peculiarità che salta maggiormente all'occhio di fronte a una pagina scritta da Massimo, non preclude mai la sua chiarezza dato che è vergata con calamo dalla punta sottile e il tratteggio risulta nitido e sicuro. E' quindi di una scrittura essenziale, equilibrata nei rapporti, senza svolazzi, ma pure senza uso eccessivo di abbreviazioni: la pagina nell'insieme dà l'impressione di ordine e di una certa regolarità, anche nei punti in cui il *ductus* è più corsivo.

Non ho ritenuto opportuno esporre l'esame della grafia singolarmente per ciascun manoscritto, visto che i dati desunti dimostrano come non sussistano cambiamenti di rilievo all'interno di appena un ventennio rappresentato da questi testimoni. Può essere maggiore o minore il numero delle legature, può esserne prediletta una più di un'altra, la grafia può apparire particolarmente curata o più corsiva, ma i tipi delle singole lettere, le abbreviazioni usate, le legature più comuni, si mantengono inalterati, forse perchè l'arco di tempo considerato comprende gli anni della maturità di Massimo ed anche nel testimone più antico ci troviamo di fronte ad una grafia completamente formata e sicura.

Non penso quindi che si possa parlare, per quanto riguarda i testimoni analizzati, di una vera e propria evoluzione della grafia del Planude, ma piuttosto che si debbano distinguere due espressioni diverse della grafia già matura di uno stesso individuo: quella intenzionalmente e attentamente curata dei due codici calligrafici (l'*Antologia* Marciana e il *Plutarco* Ambrosiano) e quella più istintiva e spontanea degli altri due testimoni e della parte del *Marciano* contenente Nonno. Da notarsi invece che mentre nei tre manoscritti più antichi lo iota muto è omesso, nel *Marciano* è sottoscritto nell'*Antologia* e ascritto o sottoscritto nella *Parafrasi*.

Presento i caratteri particolari della grafia del Planude con un breve commento.

α
β
γ
δ
ε
ζ
η
θ
ι
κ
λ
μ
ν
ξ
ο
π
ρ
σ
τ
υ
φ
χ
ψ
ω

γὰρ γὰρ γὰρ δὲ δὲ δὲ δὲ δευ δρο ειν ἐπὶ ἐπὶ ἐπὶ

ευρ πρι θερ θρα καὶ καὶ καὶ καὶ κατὰ κατὰ κεν

λϑε μαρ μὲν μὲν μετὰ παρὰ παρὰ περὶ περὶ πρὸς πῶς

ρχο σεβ σϑω στε τερ τεσ τρι τρο ὑπὲρ χει χϑει

χρο

α nei due tipi minuscolo e maiuscolo in tutti i manoscritti; il maiuscolo è in genere meno usato. Da notare la legatura con ρ in cui α è al di sopra del rigo.

β il tipo minuscolo è il meno comune; gli altri due sono usati indifferentemente con una netta preferenza ora per l'uno ora per l'altro a seconda delle pagine. Il tipo maiuscolo ha l'asta verticale ridotta, il corsiveggiante è costituito da un tratto lunato con le estremità che si chiudono ad occhiello.

γ in tre tipi: il minuscolo è il meno comune, usato per lo più in legatura αγ e εγ; il maiuscolo alto e basso sono usati indifferentemente, però in legatura e nella congiunzione γὰρ la preferenza va al tipo maiuscolo basso.

δ i due tipi coesistono fin dal manoscritto più antico: c'è una leggera preferenza per il minuscolo con l'asta molto corta che si piega subito verso la lettera successiva. Da notare la legatura con ε in cui quest'ultimo diventa un filiforme prolungamento dell'asta del δ; molto simile la legatura con ι.

ε i due tipi sono usati indifferentemente; il maiuscolo, che di solito è minuto, quasi filiforme, in legatura con ι tende a ingrandirsi notevolmente. La legatura del minuscolo con π e ξ può essere a punta, ad angolo retto o tonda anche nella stessa pagina.

ζ in tre tipi: il maiuscolo corsiveggiante, a forma di numero 2, è il più comune ed è una delle lettere tipiche; non lega quasi mai con la lettera successiva. Gli altri due tipi sono assai rari; quello minuscolo, a forma di numero 3, si trova alcune volte nell'*Ambr. C 126 inf.* solamente in legatura con α; il terzo tipo si trova assai raramente nelle pagine calligrafiche dell'*Antologia*.

η in due tipi usati indifferentemente; il maiuscolo è di dimensioni molto ridotte.

ϑ in tre tipi: il minuscolo di tipo antico è assai raro; il tipo "a mandorla" con la sbarra trasversale inscritta presenta l'ovale molto stretto e spesso leggermente appuntito alla sommità; è abbastanza comune e talvolta nel *Laurenziano* tende a diventare tondeggiante. Il corsivo è di gran lunga il più usato, presenta l'asta verticale quasi diritta, senza curvatura a sinistra.

ι può essere basso, della stessa dimensione delle lettere piccole o raggiungere l'altezza delle lettere alte γ, τ; a volte è sinuoso e scende al di sotto del rigo. In genere è usato con la dieresi.

κ i due tipi coesistono e sono usati indifferentemente; il maiuscolo è comunemente di piccole dimensioni.

λ il più usato è il tipo maiuscolo; l'altro tipo, simile a quello della minuscola antica, si trova preceduto da α o ε.

μ di tipo molto simile al minuscolo, in genere stretto, con la prima asta inclinata e l'altra stesa sul rigo.

ν nei tre tipi, minuscolo, minuscolo appuntito e maiuscolo, comune soprattutto in fine di riga.

ξ dei due tipi quello con l'uncino ripiegato all'interno è di gran lunga più comune ed è una delle lettere tipiche. Da notare che nella sottoscrizione del *Laurenziano*, Massimo si firma con il tipo di ξ meno frequente, mentre nel *Marciano* usa l'altro.

ο di solito di piccolo modulo, anche se talvolta tende ad ingrandirsi

π nei due tipi aperto e chiuso di cui il primo è più frequente.

ρ col nocciolo di piccole dimensioni e l'asta ridotta che si curva verso destra. Interessanti le legature con ο e ω; nelle legature αρ e ερ ha l'occhiello aperto.

σ di tre tipi: minuscolo con il tratto orizzontale in fine leggermente arricciato verso l'alto; lunato piccolo e lunato più grande, raramente di dimensioni eccessive rispetto alla media delle lettere, a volte con la parte inferiore dell'asta ripiegata verso il basso. I due tipi lunati sono usati preferibilmente in fine di parola.

τ tutti i tipi sono conosciuti fin dal manoscritto più antico e usati indifferentemente. Di seguito a π, τ è sempre alto.

υ spesso con dieresi, non è mai allargato.

φ il tipo "a chiave di violino" con l'asta di piccole dimensioni è il più comune; in entrambi i tipi, l'asta non scende mai molto al di sotto del nocciolo della lettera.

χ in un unico tipo in cui il tratto obliquo da sinistra a destra è appena serpeggiante. Interessante la legatura con ϑ.

ψ in un unico tipo in cui il tratto semilunato, che presenta a sinistra una piccola appendice, si apre fino quasi a distendersi sul rigo. L'asta verticale scende appena al di sotto del punto di intersezione col tratto lunato.

ω i due tipi, aperto e chiuso, sono usati indifferentemente; entrambi in fine di riga possono essere di poco ingrossati.

Accanto ai notissimi autografi precedentemente esaminati, sussiste una ricca schiera di manoscritti in cui è stata individuata o supposta la presenza della mano del Planude anche solo in correzioni del testo, annotazioni marginali, note varie e meriterebbero anche di essere esaminati tutti quei codici che si suppone provengano dall'ambiente planudeo e dal circolo culturale di Massimo. Mi limito ad un parziale e veloce *excursus*.

Il *Monac. gr. 430*, un Tucidide del sec. X/XI, presenta a f. IIv un'annotazione del 6 dicembre 1300 riguardante Teodora Raoulaina(10). Il Kugéas(11) identifica la mano dell'annotazione con quella del Planude istituendo un confronto tra questa e la sottoscrizione del *Marciano*. L'identificazione è approvata anche dal Diller(12). Ritengo invece che non si possa riconoscere la mano di Massimo che ha sempre la peculiarità di vergare una grafia minuta, di piccolo modulo, rotonda, anche nelle pagine più corsive. Oltre a "l'impression d'ensemble" il dato maggiormente probante è la legatura εξ in cui ε è tracciato costantemente da Massimo in tutti i manoscritti, partendo da destra per poi scendere e risalire a sinistra formando il nocciolo della lettera e non viceversa come avviene nel *Monacense*.

E' altresì attribuita alla mano del Planude un'annotazione in minutissima grafia presente nel *Vat. gr. 177* f. 1v(13): si può negare con sicurezza che la mano che ha trascritto l'epigramma IX,577 dell'Antologia Palatina sia quella di Massimo.

La mano del Planude ha sicuramente vergato il testo e gli scolii dei *Phaenomena* di Arato dell'*Edimburgensis*, National Library, Adv. 18. 7.15, datato 1290(14). La grafia è molto vicina a quella dell'*Ambr. ET 157 sup.*; iota muto è omesso.

Il *Par. gr. 1671* presenta vari interventi della mano del Planude (15). Nei ff. 30v-39v del *Vindob. Phil. gr. 21*, scritto attorno al 1300, si riscontra una testimonianza della grafia del dotto monaco(16).

Il Wilson riconosce la mano di Massimo nei ff. 13v-15v del *Par. gr 2722*(17). L'esame della grafia mi porta a concordare con questa identificazione individuando in queste pagine la mano corsiva e non eccessivamente curata simile a quella del *Laurenziano* o della parte del *Marciano* contenente Nonno. Iota muto è omesso.

Sono stati recentemente attribuiti al Planude gran parte dei fogli del *Vat. Urb. gr. 125*(18).

Nei codici *Marc. gr. X,3, XI,1, XI,15*(19), pur provenienti dalla cerchia culturale del Planude, non si legge mai la grafia del dotto.

(1) Per la data dell'ingresso in monastero cfr. S. Kugéas, *Analekta Planudea*, "Byzantinische Zeitschrift", 18 (1909), 106-146; C. Wendel, *Planudea*, "Byzantinische Zeitschrift", 40 (1940), 406-445. Per l'identificazione dello scriba del colofone con Massimo Planude cfr. P. Maas, "Byzantinisch-Neugrechische Jahrbücher", 4 (1923), 268; C. Gallavotti, *L'edizione teocritea di Moscopulo*,"Rivista di filologia e istruzione classica", n. s. 12 (1934), 361-363; C. Gallavotti, *I codici planudei di Teocrito*, "Studi italiani di filologia classica", n. s. 11 (1934), 290; A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteeth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, Urbana, Illinois 1972, 29-30 e tav. 223 *b* e *c*.

(2) Wendel, *Planudea*, 406-410; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, III, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 518-520; Turyn, *Dated...*, tav. 231 *c*.

(3) C. Gallavotti, *Planudea*, "Bollettino del Comitato per la preparazione dei classici greci e latini", n. s. VII (1959), 30 n. 10; E. Mioni, *L'Antologia greca da Massimo Planude a Marco Musuro*, in *Scritti in onore di C. Diano*, Bologna 1975, 266-267.

(4) Turyn, *Dated...*, 78-87.

(5) Gallavotti, *Planudea*, 37-50; Turyn, *Dated...*, 28-39 e tav. 16-23; Mioni, *L'Antologia...*, 265.

(6) Gallavotti, *Planudea*, 37-45.

(7) A. Martini-D. Bassi, *Catalogus codd. graec. Bibl. Ambrosianae*, II, Milano 1906, 875-876; Turyn, *Dated...*, 78-81 e tav. 57; A. Allard, *L'Ambr. ET 157 sup. un manuscrit autographe de M. Planude*, "Scriptorium", 33,2 (1979), 219-234 con tavola.

(8) A. Diller, *Codices Planudei*, "Byzantinische Zeitschrift", 37 (1937), 295; Wendel, *Planudea*, 410-414; Turyn, *Dated...*, 81-87 e tav. 59-68. Il manoscritto presenta un'ottima redazione per Plutarco, *Moralia* 1-69 ed è indicato con la sigla *a* nelle edizioni critiche; è l'antigrafo del *Par. gr. 1671* (=A).

(9) K. Preisendanz, *Zur Griechischen Anthologie*, (Beilage zum Jahresbericht des Gymnasium zu Heidelberg 1910), Progr. Leipzig 1910, 3-17; Turyn, *Dated...*, 90-96 e tav. 71-74; Mioni, *L'Antologia...*, 265-269.

(10) *Cat. codd. graec. Bibl. Bavaricae*, ed. I. Hardt, IV, Monachii 1810.

(11) S. Kugéas, *Zur Geschichte der Münchener Thukydideshandschrift Augustanus F*, "Byzantinische Zeitschrift", 16 (1907), 588-609 con tavola.

(12) Diller, *Codices Planudei*, 295-301.

(13) E' attribuita alla mano del Planude anche l'annotazione latina di f. 1r ripetuta pure nel *Vat. gr. 202* f. IIv, cfr. *Codices Vaticani graeci*, rec. I. Mercati-P. Franchi de' Cavalieri, Romae 1923, 204, 245; Diller, *Codices Planudei*, 295-301; Wendel, *Planudea*, 406-410.

(14) C. Cunnigham, *Greek Manuscripts in the National Library of Scotland*, "Scriptorium", 24,2 (1970), 367-368; N. G. Wilson, *Planudes and Triclinius*, "Greek Roman and Byz. Studies", 19 (1978), 390.

(15) Turyn, *Dated...*, 83.

(16) Turyn, *Dated...*, 214; Wilson, *Planudes...*, 393.

(17) M. Papathomopulos, M. Πλανοῦδε μετάφρασισ τῶν 'Οβιδίου ἐπιστολῶν, Jannina 1976, V-XI non è concorde con l'individuazione; Wilson, *Planudes...*, 389-394.

(18) B. L. Fonkitch, *Notes Paléographiques sur les manuscrits grecs des Bibliothèques italiennes,* "Θεσαυρίσματα", 16 (1979), 161-163 e tav. 12-13.

(19) *Codices graeci manuscripti Bibliothecae D. Marci Venetiarum,* rec. E. Mioni, III, Roma 1973, 40-43, 75-78, 97-100.

GREGORIO DE ANDRÉS

LES COPISTES GRECS DU CARDINAL DE BURGOS, FRANCISCO DE MENDOZA

Il existe deux types de collectionneurs de manuscrits. Ceux qui les obtiennent par achat ou donation ou ceux qui se servent de copistes pour les posséder en vue de les étudier ou, tout simplement, pour enrichir leurs bibliothèques. Il y a, encore, un troisième cas, celui qui se sert des deux méthodes pour augmenter sa collection des textes grecs.

C'est le cas du Cardinal de Burgos, Francisco de Mendoza et Bovadilla, qui utilisa le troisième procédé pour arriver à constituir une riche bibliothèque de livres imprimés et de manuscrits de près d'un millier de volumes d'oeuvres selectes. Ils contiennent une centaine d'oeuvres imprimées en grec et plus de cent vingt et un manuscrits dans la même langue. Près des deux tiers de ces derniers en séjour entre 1545 et 1557, année de son retour en Espagne.

Le Cardinal avait une formation humanistique de tout premier rang, surtout en ce qui concerne les langues classiques. Voici les paroles de Marcel Bataillon à son égard: "Il révéla dès l'âge de douze ans, à Salamanque, son aptitude aux lettres humaines, mais il attacha à son personne les plus savants professeurs de dialéctique, philosophie et théologie".

En réalité, il put à peine développer cette précoce initiation dans le monde classique. La raison en était, son noble lignage qui le poussait à occuper hautes positions dans la politique et dans le hiérarchie ecclesiastique. De toutes façons, ce fut l'origine d'une vraie passion pour acquérir des textes grecs. Il souhaitait, sans doute, qu'un jour ils pourraient lui servir de viaticum senectutis, -paroles de son secrétaire J. Páez de Castro- au moment de se retirer des affaires politiques, pour pouvoir jouir paisiblement de la lecture de ces auteurs qui sont source d'inspiration et de tranquilles jouissances.

Pour nous, en ce moment, nôtre intérêt se limite a sa bibliothèque grecque manuscrite, et de manière toute spécial, les livres copiés pendant son séjour à Rome, Je n'oublierai pas, toutefois, les copies faites à Bologne, Venise et Florence, cités où il envoya, sans doute, ses copistes par le fait de s'y trouver là les "originaux". D'autre part, nous devons mentionner que le Cardinal se trouva a Florence et a Venise pendant quelques mois de l'année 1553 et il est fort possible que dans ces villes il y achetât ou fît copier quelques oeuvres grecques.

Lorsqu'il arriva à Rome en 1545 comme agent de Carles V, pour renforçer l'action diplomatique de l'ambassadeur accrédité Juan de Vega devant le Pape Paul III, il s'aperçut que l'occasion était fort propice pour former une splendide bibliothèque. Pour cela, il se sentait encouragé par l'entourage de collectionneurs, bibliophiles et par un abondan marché de livres mais, surtout, par la possibilité d'utiliser les grecs émigrés qui pullulaient à Rome, en quête de pouvoir servir comme copistes aux mécènes generaux.

Le plus grand succès du Cardinal de Burgos fut d'attirer près de lui et de prendre à son service le grand humaniste espagnol Juan Páez de Castro qui travaillait à Venise, depuis 1545, sous les ordres de son maître le grand mécènes et bibliophile Hurtado de Mendoza. Páez de Castro arrive a Rome en octobre de 1547 pour se mettre au service du Cardinal de Burgos. Son principal rôle serait l'engagement des copistes grecs et la surveillance de leur travail. Son temps libre il l'employait a la lecture et correction des textes grecs et latins: " Ces jours-ci -dit il- je me suis occupé de Théophraste car je possède un exemplaire manuel convenable et je suis en train de collationner Gaza, Pline et Dioscorides". En même temps, il ne manquait pas d'acheter des manuscrits grecs pour sa bibliotheque privée, de laquelle il s'en enorgueillissait quand il disait à son ami Jérome Zurita:" Je crois que je formerait, Dieu aidant, une gentille librairie grecque et latine, circonstance fort plaisante pour moi si, de cette sorte, Dieu est bien servi".

En ce concerne l'engagement de copistes grecs pour son maître le Cardinal, nous connaissons une curieuse lettre de de Páez de Castro écrite quelques années plus tard a Matthieu Vázquez, secrétaire du roi Philippe II, dans laquelle il nous dévoile l'accord réalisé avec un copiste grec, Jean Mauromates de Corfou, un des plus connus scribes du XVIeme siecle pour la transcription du Myriobiblos de Photius et les oeuvres de Sextus Empiricus, pour Mendoza sur la base d'un demi real par feuille. C'est un renseignement fort intéressant pour connaître le prix de copie d'une oeuvre vers la moitié du XVIème siecle.

Il est logique que nous pensions que le travail de Páez de Castro ne se limitait pas au contrat des copistes. Il devait aussi, naturellement, chercher les textes qui plaisaient a son mécènes dans les bibliothèques romaines pour s'en servir comme modeles de transcription, fusse au Vaticane, chez les Cardinaux ou parmi les bibliophiles. Lui-même nous le confesse quand il écrit à son ami Zurita en 1548: "Je me conduis avec grande diligence dans la librairie du Pape et je ferai de même dans les librairies particulières des Cardinaux".

La bibliothèque manuscrite grecque du Cardinal de Burgos est actuellement réduite au tiers de sa primitive importance. En deux siècles, elle a souffert diverses transfers avec de telles pertes qu'elle a été réduite a soixante seize volumes des cent vingt et un qui renfermaient près de deux cents oeuvres. Aujourd'hui les volumes mentionnés se trouvent à la Bibliothèque National de Madrid.

Comme l'objet de la présente étude verse sur les copies contemporaines au séjour du Cardinal à Rome pendant les années 1545-1557, nous excluons les manuscrits antérieurs à cette époque-là, actuellement de l'ordre de douze, ce qui porte le nombre de manuscrits copiés au cours de ces dix années à soixante six. Nous y incluons deux manuscrits qui se conservent à la Bibliothèque Royale de l'Escurial. Rappelons que le Cardinal laissa à sa mort cent volumes copiés pendant les dites années. Ces soixante six manuscrits existants ont été copiés en totalité ou en partie par des copistes que nous avons dûment identifiés.

Après avoir étudié avec soin l'écriture de ces soixante six manuscrits nous pouvons les classifier, d'accord

avec leurs scribes en trois groupes: 1) copistes avec souscription: huit.- 2) copistes identifiés par le ductus : quatre.- 3) copistes inconnus: les restans. En plus il existe un calligraphe d'une belle écriture à qui nous avons donné le nom de "Librarius Burgensis", puisqu'il a copié trois manuscrits pour Mendoza.

Il est fort probable que toutes les oeuvres signées fussent commandées par le Cardinal de Burgos, malgré qu' aucune n'en fasse mention. En ce qui concerne les scribes inconnus, il se peut que les textes aient été achetés par notre collectionneur sans préalable commande de copie, puisqu'il existe plus de cinquante graphies de scribes méconnus.

Étudions maintenat en particulier, chaque copiste dont le nom apparaît dans le manuscrit ou dont la lettre a été identifiée, d'accord avec un rigoureux critère paléographique. Naturellement nous comprenons qu'en matière d'attributions nous nous mouvons dans un terrain fréquemment subjectif, que nous avons signalé en cas de doute avec un point d'interrogation.

Avant tout, nous voulons rendre hommage à Charles Graux qui fut le premier à s'occuper des études des copistes grecs de Mendoza et Bovadilla dans son oeuvre magnifique, Essai sur les origines du fonds grec de l'Escurial.

1) JEAN MAUROMATES DE CORFOU.

Il travailla à Venise pour Diego Hurtado de Mendoza depuis 1542. Il le suivit à Rome vers 1548 où il transcrit pour lui plusieurs manuscrits. Après il fut engagé par Juan Páez de Castro pour copier différentes oeuvres pour son seigneur le Cardinal de Burgos depuis 1549 à 1555. On croit aussi qu'il fut envoyé a Florence en 1554 et à Bologne en 1555 pour transcrire des oeuvres destinées a la collection de Francisco de Mendoza.

Sa lettre, si typique, est bien connue des catalogueurs, cursive et rapide, avec des traits gracieux qui nous dévoilent une main très habile. Il signa huit manuscrits: à Rome en 1549; mss. 4709 (ff. 1-228v) et 4719; en 1550, le ms. 4751; en 1552, les mss. 4721 et 4722; en 1553 le ms. 4718; a Florence, en 1554, les ms. 4728 et à Bologne, en 1555, le ms. 4712. Appartiennent aussi à la plume de

Mauromates suivant leur ductus, malgré qu'ils soient anonymes, les trois suivants manuscrits: 4603 (ff. 273-343), 4744 (ff. 1-144v, 177-242a) et 4759 (ff. 232-238). En resumé: once manuscrits transcrits totale ou partiellement par Jean Mauromates aux frais du Cardinal de Burgos.

2) CAMILLE VENETUS

C'est un des copistes le plus fécond de son époque, quoiqu'il ne signa presque jamais ses copies. Toutefois, nous en connaissons une de 1562 (Paris. Gr. 2455) et une autre de 1552 du Cardinal de Burgos, dans laquelle apparaît son surnom toponymique écrit "Gianetos" équivalent à Venetus, comme nous pouvons lire dans le f. 479 du ms. 4715. Ici il nous indique qu'il travaillait à Rome pendant le pontificat de Paulo III. Sa lettre cursive, inclinée et sérrée apparaît dans quinze manuscrits: 4672 (ff. 174-217), 4673, 4715 (ff. 1-319, 456-479), 4717, 4727 (?), 4741 (ff. 1-15v), 4744 (ff.394-563v), 4745 (ff.1-237,278-357v)(?), 4746, 4747, 4754 (ff.1-43), 4755 (ff.148-165), 4756, 4757 et 4796 (?).

3) CORNEILLIE MURMURIS DE NAUPLIA

Il travailla à Venise depuis 1554 jusqu'à 1557 pour le Cardinal de Burgos. C'est même probable que Mendoza l'engagea vers la fin de 1553 puisque le Cardinal se trouvait à cette époque-là à Venise, en chemin pour rencontrer l' Empereur Charles V en Allemagne. Signées par Murmuris, nous avons six copies du Cardinal et deux sans souscription: Voici le détail: en 1554, le ms.4713; en 1556, le ms. 4749 (ff.1-185v); en 1557, le ms. 4708; et les trois manuscrits 4703, 4704 et 4705 qui renferment une oeuvre exclusivement "Chaine sur les Psaumes", copiée en 1556. D'après le ductus, sont de sa main avec une écriture espacée, ferme et inclinée, les mss. 4750 (ff. 1-86v) (?) 4706 (ff. 33-99v) (?).

4) GEORGE TRYPHON D'EPIDAURE

Voici un autre des copistes probablement engagé par le Cardinal à Venise en 1555, date de ses copies. Tryphon se singularise par sa disposition à signer ses transcriptions moyennant une terminaison cryptographique. Sa lettre verticale, séparée, moins élegante que les antérieures apparaît dans les quatre manuscrits suivants de l'année

1555: les mss. 4669 (ff. 385-688v), 4711, 4723 et 4725.

5) GEORGE DE CONSTANTINOPLE

Né a Bizance. Il travailla, paraît-il, comme scribe à la ville de Messine. Suivant mon opinion, il transcrit pour le Cardinal de Burgos deux manuscrits de grandes proportions avec une belle lettre verticale, avec des traits ornamentés et dessins de fleurs qui respirent l'archaïsme. En 1547 il copie par ordre de l'archimandrite du monastère de Saint Sauveur du Phare, Anibal Ezpatafort le ms. 4592 qui contient les oeuvres du Pseudo-Denys l'Aréopagite et autres exégétiques et synodales aux frais, paraît-il, de Mendoza. Le gros volume de manuscrit 4591, copié vers cette date et qui renferme les oeuvres inédites de Nilus Doxopatres, possède les mêmes caracteristiques, puisqu'il ne porte pas de souscription. Les deux manuscrits furent envoyés dès Messine à Rome pour enrichir la collection de Mendoza.

6) PIERRE CARNABACA DE MONEMBASIA

Ce scribe fait des copies a Venise, depuis 1542 pour Diego Hurtado de Mendoza. Dans la collection de notre Mendoza, il existe un seul ms. 4599, signé et daté en 1549, peut-être à Rome, mais avec le nom de Carneades, surnom qu'il adopta depuis 1547 pour des motifs qui nous sont inconnus. D'apres le ductus les mss. 4600 et 4758 (ff. 89-115v) semblent être aussi de sa plume.

7) GEORGES BEBENES D'EPIDAURE

Il travailla pour Hurtado de Mendoza à Trente où il copia le ms. Esc. T. II. 3. Dans la collection du Cardinal de Burgos il existe le ms. 4602 signé par Bebènes a Venise en 1546. Il y a encore un autre ms. 4603 (ff.220-272v) qui est aussi de sa main malgré qu'il ne soit pas signé; nous le croyons ainsi à cause de son écriture typique et archaïque avec beaucoup d'abréviations, propres d'une personne cultivée.

8) MICHEL MALEAS D'EPIDAURE

Il travailla à Florence et à Venise comme nous le dévoilent les souscriptions de ses copies. Il est probable que le Cardinal de Burgos, pendant son séjour à Florence en 1553, lui fit un contrat. Avec son écriture inclinée vers la droite, élegante et séparée, il copie le ms. 4601

en 1550, qui contient la Paraphrasis aux oeuvres d'Aristote, de Georges Pachymère . Elle est signée à Florence où il vivait dans la pauvreté à cause de la perte de sa patrie, comme il nous signale dans la souscription. D'après la ductus il semble aussi de sa main le ms. 4755 (ff. 166-184).

9) NICOLAS MURMURIS DE NAUPLIA

Il est, paraît-il, parent de Jean et de Corneille Murmuris -j'en ignore le grade- qui travaillèrent pour le Cardinal de Burgos. Il copia pour Diego Hurtado de Mendoza à Venise, entre 1541 et 1543, différents manuscrits qui se conservent dans la Bibliothèque Royale de l'Escurial. Dans la collection du Cardinal il existe uniquement une copie de sa main, suivant le ductus, avec lettre allongée et écriture cursive, comme nous pouvons apprécier dans le ms. 4759 (ff. 167-231v).

10) NICOLAS MALAXOS DE NAUPLIA

Malgré qu'il ait travaillé pour le Cardinal de Burgos, comme testifient divers manuscrits, la réalité est que nous ne connaissons pas de copie signée par lui. Son écriture apparaît aussi dans la collection de manuscrits grecs de son parent Hurtado de Mendoza. Lettre calligraphique, verticale, avec de traits rapides, comme nous pouvons apprécier dans les dix manuscrits suivants: 4705 (ff.228-300), 4710 (ff. 1...148 lin. 8), 4716, 4720 (?), 4750 (ff. 121a-301), 4752, 4801 (ff. 24v...420), 4844 et les deux manuscrits escurialenses qui furent du Cardinal de Burgos: mss. Y. I. 4 et Y. I. 6.

11) JEAN MURMURIS DE NAUPLIA

J'ignore si ce copiste arriva à travailler à Rome, car ses copies signées se rapportent toujours a Venise, ville ou il fut, peut-être, engagé par le Cardinal. Cependant dans la collection de ce mécènes ne figure aucun manuscrit signé par ce scribe. Suivant le ductus de son écriture, petite, séparée et inclinée, nous avons identifié les cinq manuscrits suivants: 4668, 4670 (ff. 38-409), 4674, 4707, 4745 (ff. 239-277v, 358-390, 441-477v).

12) FRANCISCUS GRAECUS I (Iohannes Franciscus de Candia).

Nous savons que ce copiste crétois travaillait a Rome les années 1554 et 1555. Au cours de ces années il transcrit quelques manuscrits pour le Cardinal de Burgos, probablement sous sa commande et a ses frais. De sa belle lettre inclinée vers la droite, espacée, révélatrice de beaucoup d'habilité et de souplesse nous avons deux copies identifiées moyennant le critère paléographique: mss. 4748 (ff. 1-408), 4744 (ff. 145-176a).

13)JEAN CHONIANOS

Protonotaire de Monembasie, il semble qu'il travailla dans l'atelier de Nicolas Choniatès à Venise probablement. Nous connaissons un seul manuscrit copié par lui avec sa lettre verticale, élégante, souplesse et séparée, commandée, peut-être, par le Cardinal de Burgos avant l'année 1555: ms. 4735 (ff.274-408v).

14)LIBRARIUS BURGENSIS

Nous avons donné ce nom à un copiste anonyme dont l'écriture est sans identifier. Sa lettre harmonieuse et verticale, est, dans mon opinion, la plus calligraphique des copistes de François de Mendoza. Nous pouvons l'apprécier dans les trois manuscrits suivants: 4706 (ff. 1-31), 4745 (ff. 478-500v) et 4672 (ff.232-295v).

ΔΑΜΙΑΝΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΣΙΝΑ

ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΝΕΩΣΤΙ ΕΥΡΕΘΕΝΤΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΕΝ ΤΗ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΣΙΝΑ

Σεβασμιώτατε ἅγιε Αὐστρίας καί ἀγαπητέ
ἐν Χριστῷ ἀδελφέ, κ. Χρυσόστομε,
Κύριε Πρόεδρε τοῦ Συνεδρίου,
'Αγαπητοί Σύνεδροι

Χάριτι Θεοῦ, εὑρίσκομαι ἐδῶ εἰς τό ἐν Βιέννῃ συνερχόμενον 16ον Διεθνές Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν μέ δύο Σιναΐτας Μοναχούς, κατόπιν εὐγενοῦς προσκλήσεως τοῦ Προέδρου τοῦ Συνεδρίου καί τῆς 'Ακαδημίας 'Επιστημῶν Αὐστρίας,Καθ. H. Hunger.

Σκοπός μας εἶναι νά ἐνημερώσωμεν τούς παρισταμένους Συνέδρους καί τό εὐρύτερον ἐπιστημονικόν κοινόν ἐπί τῶν νεωστί εὑρεθέντων ὑπό τῶν Πατέρων τῆς καθ'ἡμᾶς 'Ιερᾶς 'Ιουστινιανῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ (καί ἐντός τοῦ Βορείου τείχους αὐτῆς) παλαιῶν χειρογράφων.

'Επειδή δέ πρό 2-3- ἐτῶν ἐξ ἀφορμῆς πληροφορίας Ἕλληνος καθηγητοῦ (πού ἁπλῶς εἶδε τά ταξινομημένα εἰς πρώτην φάσιν ἐντός μάλιστα κλειστῶν χαρτοκιβωτίων τεθημένα εὑρήματα) ἐγένετο ἄκαρπος καί ἄστοχος θόρυβος εἰς τόν διεθνῆ καί ἑλληνικόν τύπον, ἔνθα ἐγράφησαν πολλά ἀνακριβῆ καί φαντασιώδη , ἐθεωρήσαμεν πλέον ἐπάναγκες νά προβῶμεν εἰς ὑπεύθυνον ἐνημέρωσιν ἐπί τοῦ θέματος, τώρα πού εἴμεθα εἰς θέσιν νά ἔχωμεν ἀκριβεστέραν ἐπιστημονικήν γνῶσιν τοῦ ἤδη ἱκανοποιητικῶς τιθασσευθέντος ὑλικοῦ.

'Η εὐκαιρία τοῦ παρόντος Συνεδρίου παρουσιάζεται ἀπό τάς καλυτέρας, διότι οἱ κ.κ. Σύνεδροι τυγχάνουν λάτραι καί μελετηταί τοῦ τρόπου ζωῆς καί σκέψεως τῶν Βυζαντινῶν. Καί τοῦτο δέν εἶναι ἄσχετον πρός τήν καθ'ἡμᾶς 'Ιεράν Μονήν πού διαφυλάσσει ἐν μέσῳ τρομερῶν ἀντιξοοτήτων, χάριτι θείᾳ, οὐχί μόνον τά ἐκπληκτικῆς ἀξίας καί πλούτου προϊόντα τῆς τέχνης καί τοῦ γραπτοῦ λόγου τοῦ

. / .

θεολογοῦντος Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά καί τήν ἀρχαίαν παράδοσιν καί ἦθος, μέ μίαν ἀδιάκοπον συνέχεια ζωῆς ὡς Μοναστικῆς 'Αδελφότητος καί ἀνθρωπίνης κοινότητος πού βυθίζει τάς ρίζας της, προγενέστερον τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐν λόγῳ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, εἰς τό τέλος δηλαδή τοῦ 3ου αἰῶνος.

Εἰς τήν παροῦσαν εἰσήγησιν θά ἀναφερθῶ ἐν συντομίᾳ εἰς

α) Τό 'Ιστορικόν τῆς ἀνακαλύψεως

β) τήν μεθόδευσιν ἐργασίας καθαρισμοῦ, ταξινομήσεως, ἀποσυρικνώσεως καί φιλμογραφήσεως

γ) τό εὑρεθέν ὑλικόν καί τό περιεχόμενόν του καί

δ) τήν σημασίαν τῶν εὑρημάτων καί τήν περαιτέρω ἐπιστημονικήν τῶν ἀξιοποίησιν.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΕΥΡΕΣΕΩΣ

'Η Μονή εἰς τά πλαίσια εὐρυτέρων ἔργων εἶχε ἀποφασίσει τήν " ἀποχωμάτωσιν " καί τόν ἐξωραϊσμό τοῦ χώρου ὑπό τό παρεκκλήσιον τοῦ 'Αγ. Γεωργίου, εἰς τό Β. τεῖχος τῆς Μονῆς, ἐκεῖ πού δημιουργεῖται ἕνα διεύρυσμα 2½ περίπου μέτρων πάχους ἐπί 7 περίπου μέτρων μήκους. 'Υπόνοιες εὑρέσεως κειμηλίων ὑπῆρχον ἐλάχιστες. Τήν 25.5.1975 ὁ ὑπεύθυνος ἐπί τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ Σκευοφύλαξ τῆς Μονῆς 'Αρχιμ. Σωφρόνιος διέκρινε, τό ἀπόγευμα, μεταξύ τῶν χωμάτων ὑπό τῶν ἐργατῶν Βεδουΐνων ριπτομένων, ἐκ τοῦ ἔσω χώρου, μικρόν τεμάχιον μεμβράνης. Τήν ἑπομένην πρωΐ ἤρχισε νά ἐρευνᾶ ἐπιμελῶς τά ριφθέντα χώματα καί εὗρε ἕνα ἀκόμη τεμάχιον, μικρότερο τοῦ χθεσινοῦ . Ἤρχισε ἀμέσως συστηματική ἔρευνα ἐντός τοῦ διαπλατυσμένου εἰς τό σημεῖο αὐτό τοῦ τείχους χώρου , ὅπου ὑπῆρχε ὄγκος χωμάτων καί ξύλων καί εὗρε ἕνα ὁλόκληρο μεμβράνινο φύλλο. Αἱ ἀκόλουθοι ἡμέραι, ἀπό τάς 27/5 ἕως καί 14/6, ἦσαν ἐξαιρετικῶς καρποφόροι. 'Ο ἐν λόγῳ ἀδελφός τῆς Μονῆς ἀναγράφει λεπτομερῶς εἰς τό ἡμερολόγιόν του ὅλας τά φάσεις τῆς ἐκσκαφικῆς ἐργασίας, πού ἐγένετο κατ'ἐπιστημονικόν σχεδόν τρόπον καί ὑπό συνθήκας φοβεράς, λόγῳ τῆς πολλῆς σκόνης καί τῆς ἐλλείψεως ἀνοιγμάτων δι'ἐξαερισμόν. 'Εγώ ἀπουσίαζα εἰς 'Ιεροσόλυμα δι'ὑποθέσεις τῆς Μονῆς. 'Επληροφορήθην τό γεγονός ὅταν ἐπέστρεψα εἰς τάς 5.6.1975. Εἰσῆλθον ἀμέσως εἰς τό δωμάτιον-κρύπτη. 'Εθαύμασα τάς σκληράς συνθήκας ἐργασίας τοῦ μεσήλικος τούτου ἀδελφοῦ τῆς Μονῆς, ὑπό τήν φοβεράν ἐκείνην σκόνην πού ἐσκότιζε τό φῶς καί τάς λάμπας. 'Ο θαυμασμός ὅμως καί ἡ

. / .

ἔκπληξίς μου ἐμεγάλωσαν ὅταν τά μάτια μου προσαρμόσθέντα ἀπό τόν φωτεινόν ἥλιον εἰς τό ἐλάχιστον ἐκεῖνο φῶς, διέκριναν 4 κιβώτια γεμᾶτα μεμβράνες πού ἦταν ἡ συγκομιδή τῆς ἡμέρας ἐκείνης, μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης (μεσημέρι). Μετά δέους ἐψηλάφισα τάς μεμβράνας. Αἱ πλεῖσται ἦσαν μεγαλογραμμάτου γραφῆς. Κάποια στιγμή διέκρινα ὡραία, λεπτή, λευκή μεμβράνη. Τήν ἔσυρα μετά προσοχῆς ἀπό τόν σωρόν καί ἀφοῦ τήν ξεσκόνισα, εἶδα τετράστηλο κείμενο καί ἀνεφώνησα " Σιναϊτικός κώδικας " . 'Ο κ. Σωφρόνιος μέ τό χαρακτηριστικό φλέγμα του μοῦ ἀπήντησε μέ φωνή βραχνή ἀπό τήν σκόνη ἀλλά καί μέ ἐπιστημονική παρατηρητικότητα, " τό ἐπρόσεξα κι ἐγώ, δέν εἴμαστε ὅμως βέβαιοι πρίν τό ἐξετάσωμε ". Παρέλαβα μαζί μου τήν μεμβράνη. Ἦταν 4 διπλωμένα φύλλα. Μετά προσοχῆς τά ἄνοιξα. Τά ἀνέγνωσα καί μέ τήν βοήθεια τοῦ εὑρισκομένου εἰς τήν Βιβλιοθήκην μας φωτοστατικοῦ ἀντιγράφου τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικος, διεπίστωσα ὅτι πράγματι ἦσαν φύλλα ἐκ τῶν ἐλλειπόντων τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικος. Τό τεμάχιον ἐκεῖνο ἦταν ἀπό τό βιβλίον τῶν 'Αριθμῶν.

Τάς ἀμέσως ἑπομένας ἡμέρας εὑρέθησαν ἄλλα 5 φύλλα τοῦ Σιναϊτικοῦ Κώδικος ἀπό τό βιβλίον τῶν Κριτῶν καί ἕνα πολύ ἐφθαρμένον ἀπό τό Δευτερονόμιον.

'Η διαπίστωσις αὐτή, ὡς καί ἡ πρώτη πρόχειρος ἔρευνά μας εἰς μερικά μεγαλογράμματα (μεταξύ τῶν ὁποίων τό ἐφθαρμένον τετράδιον ἐκ τοῦ 'Ιωάννου τῆς Κλίμακος, πολύ παλαιό) μᾶς ἔκαναν νά συνειδητοποιήσωμεν ὅλοι οἱ Πατέρες, ἐκ τῶν πρώτων ἤδη ἡμερῶν, τήν σημασίαν τῶν εὑρημάτων, τηρῶντες ἀκόμη μυστικό τό γεγονός. Τό βάρος τῆς ἐργασίας τό ἔφερε κυρίως ὁ 'Αρχιμ. Σωφρόνιος, τῶν ἄλλων πατέρων ὀλίγον βοηθησάντων, τόσον κατά τάς 20 ἡμέρας περισυλλογῆς τῶν χειρογράφων ἐντός τοῦ στενοῦ χώρου, ὅσον καί κατάς τάς ὑπολοίπους 22 ἡμέρας καθ'ἅς ἐσυνεχίσθη ἡ πρώτη τακτοποίησις, τό ξεσκόνισμα καί ἡ χονδρική διαλογή, ὡς ἑξῆς περίπου γενομένη: εἰς ἑλληνικά καί ξένα, μεμβράνινα καί χαρτῷα, μεγαλογράμματα καί μικρογράμματα, ἀκέραια σώματα, εἰλητάρια, κ.λ.π.

. / .

β)ΜΕΘΟΔΕΥΣΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

'Εγκαίρως μᾶς ἀπασχόλησε ἡ μεθόδευσις τῆς περαιτέρω ἐργασίας. 'Η μεγάλη χαρά ἐμετριάζετο ἀπό τήν μεγάλην εὐθύνην μας. Εἰς ἀλλεπαλλήλους συνεδριάσεις τῆς 'Ιερᾶς τῶν Πατέρων Συνάξεως, ὑπό τήν προεδρίαν μου (ἡ 5μελής Σύναξις ἀποτελεῖ διοικητικόν ὄργανον τῆς Μονῆς), ἐλάβομεν ὑπ'ὄψιν μας τά ἑξῆς σημεῖα :

1.- Μέ ποῖον τρόπον θά ἀξιοποιηθοῦν ἐπιστημονικῶς τά εὑρήματα, χωρίς νά διαταραχθῇ ὁ ρυθμός τῆς μοναστικῆς ζωῆς τῶν πατέρων;

2.- Πῶς θά κρατηθῇ μία δικαία ἰσορροπία εἰς τάς ἀπαιτήσεις καί τόν σκληρόν, συνήθως, ἀνταγωνισμόν τῶν ἐπιστημονικῶν φιλοδοξιῶν, διατηρούσης, φυσικά, τῆς Μονῆς τό ἀποκλειστικόν καί κυριαρχικόν δικαίωμα νά ρυθμίζῃ τήν περαιτέρω πορείαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας;

3.- Ποῖαι θά εἶναι αἱ ἀντιδράσεις τῶν ἁρμοδίων Κρατικῶν ἀρχῶν, (εἰς μίαν τόσον εὐαίσθητον πολιτικῶς περιοχήν), διά τά εὑρήματα;

4.- Ποῖον θά εἶναι τό βασικόν διάγραμμα τῶν περαιτέρω φάσεων, ἤτοι: καθαρισμοῦ, ταξινομήσεως, ἀποσυρικνώσεως, φωτογραφήσεως, φιλμογραφήσεως, ἐκδόσεως καταλόγου, δυνατότητος διαθέσεως ἀντιγράφων, μικροφίλμς κ.λ.π.

'Απεφασίσθησαν δέ τά ἑξῆς:

α) Νά μή κοινολογηθῇ τό γεγονός εἰς εὐρύ κύκλον, ἄχρι δημιουργίας τῶν καταλλήλων συνθηκῶν.

β) Νά κληθοῦν ἐξ 'Ελλάδος εἰδικοί παλαιογράφοι καί συντηρηταί χειρογράφων, ἀφ' ἑνός μέν διά τήν ἐκτίμησιν τῶν εὑρημάτων καί ἀφ'ἑτέρου διά τόν προγραμματισμόν τῆς ὅλης τεχνικῆς ἐργασίας. ('Η προτίμησις 'Ελλήνων εἰδικῶν τυγχάνει εὐνόητος, λαμβανομένης ὑπ'ὄψιν τῆς ἐμπολέμου καταστάσεως τότε, μεταξύ Αἰγυπτίων διεκδικούντων τό Σινᾶ καί 'Ισραηλινῶν κατεχόντων αὐτό).

γ) Νά γίνῃ διακριτική ἐνημέρωσις τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν τοῦ Νοτίου Σινᾶ τόσον εἰς τήν 'Ισραηλινήν πλευράν, ὅσον καί εἰς τήν Αἰγυπτιακήν. ("Οπερ ἐγένετο ὀλίγον ἀργότερα καί ἐφάνησαν ἱκανοποιημέναι αἱ ἀνωτέρω 'Αρχαί ἀπό τόν χειρισμόν τοῦ θέματος).

δ) Νά δημιουργηθῇ ἡ ὑποδομή, ἤτοι αἱ ἔμμεσοι καί ἄμεσοι προϋποθέσεις, διά τήν περαιτέρω τεχνικήν καί ἐπιστημονικήν ἐργασίαν. Δηλαδή: 'Ηλεκτρική ἐνέργεια μέ αὐτονόμους γεννητρίας.

. / .

Συστήματα πυρασφαλείας καί ἀσφαλείας ἐκ κλοπῶν εἰς τούς χώρους τῶν κειμηλίων καί τῶν εὑρημάτων. Διαμόρφωσις χώρου βιβλιοθήκης. Μεταφορά ξενῶνος ἐκτός τῆς Μονῆς διά τήν ἀξιοποίησιν χώρων καί δημιουργίαν συνθηκῶν ἡσυχίας διά μελέτην. Διαμόρφωσις μερικῶν δωματίων, ὥστε νά ὑπάρχῃ στοιχειώδης ἄνεσις διά μελετητάς, κ.ἄ.

ε) Νά ἐφοδιασθῇ ἡ Μονή μέ τά κατάλληλα μηχανήματα συντηρήσεως, φιλμογραφήσεως κ.λ.π., ὡς καί μέ τά ἀναγκαῖα χρηστικά βιβλία διά χρονολόγησιν χειρογράφων, ταύτησιν κειμένων κ.λ.π..

στ) Νά ἀνακοινωθῇ διά τοῦ Τύπου τό γεγονός μετά τήν ὁριστικήν καταλογράφησιν καί φιλμογράφησιν.

Πρός ἐνίσχυσίν μας διά τήν ἐφαρμογήν τῶν ἀνωτέρω, ἀπευθυνθήκαμε εἰς τό 'Ελληνικόν Προξενεῖον 'Ιεροσολύμων. 'Ο τότε Γενικό Πρόξενος εἰς τά 'Ιεροσόλυμα καί νῦν Σύμβουλος τῆς 'Ελληνικῆς Πρεσβείας ἐδῶ εἰς τήν Βιέννην, κ. Κωνσταντῖνος Πρεβεδουράκης ἔδειξε ἰδιαίτερον καί σημαντικόν ἐνδιαφέρον καί ἔκαμε ὅλα τά ἀναγκαῖα διαβήματα, ἐν συνεννοήσει πάντοτε μετά τῆς Μονῆς. Οὕτω, ἄν καί ἐπιμόνως κατ'ἀρχάς ἐζητήσαμεν τήν ἀποστολήν εἰδικῶν ἐπί τῆς παλαιογραφίας καί συντηρήσεως χειρογράφων, τό 'Υπουργεῖον Πολιτισμοῦ καί 'Επιστημῶν τῆς 'Ελλάδος μᾶς ἔστειλε δύο καθηγητάς Πανεπιστημίου μέ σκοπό νά ἴδοῦν τό συγκεντρωθέν ὑλικόν καί ἐνημερώσουν, αὐτοπροσώπως, τόν τότε 'Υπουργόν τοῦ ἐν λόγῳ 'Υπουργείου. Οὗτοι, εἶδον τό ὑλικόν καί ἔλαβον, παρά τίς ἐπιφυλάξεις μας, μερικάς δειγματοληπτικάς φωτογραφίας, τάς ὁποίας ἀργότερον ἐδημοσίευσαν εἰς τόν ἑλληνικόν καί ξένον τύπον, παρά τήν ὑπεύθυνον δήλωσίν των, ὅτι δέν θά προβοῦν εἰς δημοσιεύσεις ἄνευ συγκαταθέσεως τῆς κυριάρχου Μονῆς, πού θά κρίνῃ τήν καταλληλότητα τοῦ χρόνου. Τόν 'Απρίλιον τοῦ 1976 ἔφθασε εἰς τήν Μονήν μας ἡ ὁμάς τῶν εἰδικῶν, πού ἐξ ἀρχῆς ἐζητήσαμεν, ὑπό τήν διεύθυνσιν τοῦ Δ/ντοῦ τότε τοῦ τμήματος Χειρογράφων καί 'Ομοιοτύπων (καί νῦν Διευθυντοῦ τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης) κ. Παναγιώτου Νικολοπούλου, δρ. φιλολογίας καί εἰδικοῦ ἐπιστήμονος ἐπί τῆς παλαιογραφίας. 'Η ἐν λόγῳ ἐπιτροπή, ἀφοῦ εἶδε τό ὑλικόν καί ἔκαμε μερικόν καθαρισμόν καί πρώτη ταξινόμησιν, διά νά βοηθηθῇ εἰς τήν ἐκτίμησιν τῶν εὑρημάτων, συνεζήτησε μεθ'ἡμῶν τόν τρόπον περαιτέρω τεχνικῆς ἐργασίας καί ἀνέλαβεν ἐπίσης τήν ὑποχρέωσιν νά μή κοινολογήσῃ τό γεγονός, οὔτε νά προβῇ εἰς δημοσιεύσεις ἄνευ συναινέσεως τῆς Μονῆς,

. / .

ὑπόσχεσιν τήν ὁποία ἐτήρησε μέχρι σήμερον.

Ἀπό τό ἔτος 1976 ἕως σήμερον, ἐγένοντο πολλαί ἀποστολαί εἰδικῶν ἐπί τῆς συντηρήσεως καί ἀποκαταστάσεως χειρογράφων, πάντοτε ὑπό τήν ὑπεύθυνον διεύθυνσιν τοῦ κ. Π. Νικολοπούλου. Ἐν τῷ μεταξύ οἱ ἑκάστοτε βιβλιοθηκάριοι τῆς Μονῆς εἶχον ὀργανώσει τήν βιβλιοθήκην διά νά ὑποβοηθήσουν τήν ἐργασίαν τῶν εἰδικῶν, οἱ δέ λοιποί Πατέρες τῆς Μονῆς εἶχον ἀποδυθῆ εἰς ἀγῶνα δημιουργίας τῶν ἐμμέσων καί ἀμέσων προϋποθέσεων διά τήν διευκόλυνσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ὡς ἀνεφέρθησαν ἀνωτέρω εἰς τάς παραγράφους δ καί ε. Ἦταν ἀγῶνας μακρύς καί ἐπίπονος, πού προσετίθετο εἰς τό ἤδη φορτωμένονπρόγραμμα τῆς Μονῆς καί πού ἐδυσκολεύετο ἔτι περισσότερον ἀπό τήν ἔλλειψιν τῶν ἀναγκαίων οἰκονομικῶν πόρων, τίς τεράστιες ἀποστάσεις (950 περίπου χιλιόμετρα συνήθως ἐντός τῆς ἐρήμου) πού μετεφέροντο τά ὑλικά καί ἀπό τάς ἐν τῷ μεταξύ ἐπισυμβάσας πολιτικάς ἀλλαγάς, καθ'ἃς ἡ περιοχή τοῦ Σινᾶ σταδιακῶς μεταβιβάζετο ἀπό τό Ἰσραήλ εἰς τήν Αἴγυπτον, ὥστε ἐπί ἕνα μεγάλο διάστημα αἱ μετακινήσεις καί αἱ μεταφοραί νά δυσχεραίνονται σοβαρῶς.

Ὅμως, παρά τάς δυσκολίας, μέ τήν βοήθεια τοῦ Θεοῦ, διά πρεσβειῶν τῆς προστάτιδος τῆς Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ἐπιτεύχθησαν οἱ τεθέντες στόχοι εἰς ἱκανοποιητικόν βαθμόν.

γ) ΕΥΡΕΘΕΝ ΥΛΙΚΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ

Ἐκ τῶν προλεχθέντων καθίσταται σαφές ὅτι τό ὑλικόν πού εὑρέθη ἀφορᾶ κυρίως εἰς χειρόγραφα ἐπί παπύρου, μεμβράνης καί χάρτου. Ἐκτός αὐτῶν εὑρέθησαν καί μερικά ἔντυπα, βιβλία, τεμάχια ἐπιστολῶν, ἀποκολληθεῖσαι σταχώσεις, ὀμφαλοί κοντακίων, καθώς καί μερικά ἄλλα ἀντικείμενα μή ἀφορῶντα εἰς τήν παροῦσαν ἀνακοίνωσιν.

Ἀναλυτικώτερον, ὡς φαίνεται ἀπό τόν συνοπτικόν πίνακα πού κατήρτισεν ὁ κ. Π. Νικολόπουλος, τό ὑλικόν τῶν νέων εὑρημάτων σύγκειται ἀπό:

1.- Παπύρους: Ἀνευρέθησαν 36 κομμάτια παπύρων, ὅλα σχεδόν προερχόμενα ἀπό τάς πινακίδας μεταγενεστέρων σταχώσεων, καθώς

. / .

ἐπίσης καί 19 σπαράγματα παπύρων.

2.- Χειρόγραφοι κώδικες: Τελικά διαμορφώθηκαν 1148 σώματα. Ἐξ αὐτῶν οἱ 305 εἶναι πλήρεις κώδικες, οἱ δέ 209 φέρουν καί τάς πινακίδας καί τήν ράχιν των.
Ἀπό τά 1148 σώματα, τά 836 εἶναι ἑλληνικοί χειρόγραφοι κώδικες, πλήρεις καί μή, καί τά ὑπόλοιπα ξενόγλωσσοι χειρόγραφοι κώδικες, πλήρεις καί μή, ἤτοι ἀραβικοί, συριακοί, σλαβονικοί, ἀρμενικοί, δύο λατινικοί, δύο αἰθιοπικοί καί ἕνας ἑβραϊκός.

3.- Διάφορα: Ἐπίσης εὑρέθησαν 20 ἔντυπα βιβλία καί περί τά 200 τεμάχια διαφόρων ἐγγράφων, ἐπιστολῶν καί καταστίχων.

Ὅσα ἐκ τῶν μεμονωμένων φύλλων δέν ἦτο δυνατόν νά τεθοῦν μεταξύ τῶν σωμάτων, ἐτοποθετήθησαν εἰς ἰδιαιτέρους φακέλλους, ὅπως ἐπίσης καί τά σπαράγματα, τά ὁποῖα ἐτοποθετήθησαν εἰς κυτία τά ὁποῖα ἐκατασκευάσθηκαν εἰς τό ἐργαστήριον τῆς Μονῆς.

Ὡς πρός τό περιεχόμενον των, τά νέα εὑρήματα τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ εἶναι κυρίως θρησκευτικῆς φύσεως, ἀπ'ὅτι γνωρίζομεν διά τά ἑλληνικά τουλάχιστον καί μερικά ἐκ τῶν ξενογλώσσων, ἤτοι:
α) Ἁγία Γραφή, (Ἀναγνώσματα Π. Διαθήκης, Προφητεῖαι, ψαλτήριον Εὐαγγελιστάρια, Πραξαπόστολοι καί Ἀπόστολοι)
β) Λειτουργικά (Κανόνες, τροπολόγια, μηναῖα, ὡρολόγια, λειτουργίαι κ.λ.π.).
γ) Εὐχολόγια, ἀκολουθίαι διαφόρων ἑορτῶν, βίοι ἁγίων καί μερικά μουσικά χειρόγραφα.
δ) Ἐλάχιστα Πατερικά καί ἀσκητικά (Χρυσόστομος, Ἀναστάσιος, Σιναΐτης, Ἡσύχιος, Ἰωάννης Κλίμακος, Νεῖλος, Ἐφραίμ ὁ Σῦρος κ.λ.π.)
ε) Ἀπό τούς ἀρχαίους κλασικούς συγγραφεῖς δέν ἔχομεν παρά ἐλάχιστα δείγματα εἰς μεμονωμένα φύλλα, ὅπως μερικά φύλλα παραφρά-σεως ραψωδιῶν Ἰλιάδος καί μερικά τοῦ περί ἑρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλους
ζ) Νομοκανονικά κείμενα ἐλάχιστα. Εὑρέθη ὅμως ἕνας σχεδόν πλήρης κώδιξ τοῦ Νόμου Στρατιωτικοῦ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, τό ὁποῖον τῇ ἀδείᾳ τῆς Μονῆς δι'εἰδικόν λόγον χορηγηθεῖσαν, ἐδημοσίευσεν ὁ Καθηγητής κ. Σπῦρος Τρωϊάνος.

. / .

'Από τήν γενικήν αὐτήν ἐπισκόπησιν τοῦ περιεχομένου τῶν νέων Σιναϊτικῶν εὑρημάτων προκύπτει ἔκδηλον τό συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται διά κείμενα γνωστά καί κοινά, εἰς εὑρεῖαν χρῆσιν ἐντός τῶν Χριστιανικῶν καί μάλιστα τῶν Μοναστικῶν κοινοτήτων-

"Ενα δεύτερον στοιχεῖον τῶν νέων εὑρημάτων εἶναι οἱ τύποι γραφῆς τούς ὁποίους παρέχουν τά νεοευρεθέντα χειρόγραφα.

Οἱ τύποι γραφῆς τῶν μεγαλογραμμάτων νεοευρεθέντων Σιναϊτικῶν χειρογράφων ἀνήκουν εἰς τούς τύπους πού διεμορφώθησαν κατά τήν κυρίως βυζαντινήν ἐποχήν, δηλ. μεταξύ Η' καί Ι' αἰῶνος. 'Ελάχιστοι εἶναι οἱ τύποι πού ἀνήκουν εἰς παλαιοτέρας μορφάς μεγαλογραμμάτων γραφῆς, ὅπως ἡ τοῦ Σιναϊτικοῦ Κώδικος.

"Ολοι σχεδόν οἱ γνωστοί τύποι τῆς μικρογραμμάτου γραφῆς ἐκπροσωποῦνται καί εἰς τά νέα εὑρήματα τοῦ Σινᾶ.

Καί εἰς τά χαρτῶα χειρόγραφα μικρογραμμάτου γραφῆς ἐμφανίζονται αἱ ἄλλοθεν γνωσταί γραφαί.

Τό τρίτον στοιχεῖον πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ χρονολόγησις τῶν νέων Σιναϊτικῶν εὑρημάτων. Αὕτη καλύπτει μίαν ἀρκετά ἐκτεταμένην χρονικήν περίοδον. 'Αρχίζει ἀπό τόν 4ον αἰῶνα (Σιναϊτικός κῶδιξ) καί φθάνει ἕως τόν 17ον αἰῶνα . 'Αρκετά ἀπό νέα εὑρήματα χρονολογοῦνται ἀκριβέστερον ἀπό σωζωμένους κολοφῶνας ἤ καί ἀπό ἄλλας ἐνδείξεις.

Λαμβανομένου ὑπ'ὄψιν ὅτι τά νέα εὑρήματα δέν εἶναι μεταγενέστερα τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος, δυνάμεθα νά ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ χῶρος τῶν εὑρημάτων ἦτο χῶρος ἤ ἕνας ἀπό τούς χώρους, ὅπου ἐφυλάσσοντο τά χειρόγραφα τῆς Μονῆς πρό τῆς μεταφορᾶς των (τά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος) εἰς τόν χῶρον πού εἶχε διαμορφώσει εἰς βιβλιοθήκην ὁ 'Αρχιεπίσκοπος Σινᾶ Νικηφόρος Μαρθάλης εἰς τό μεσαῖον συγκρότημα τῶν κτισμάτων τῆς Μονῆς. (Εἰς τόν χῶρον τῆς σημερινῆς βιβλιοθήκης μετεφέρθησαν πρό 35 περίπου ἐτῶν ἀπό τήν βιβλιοθήκην αὐτήν). 'Υπάρχουν ἀρκεταί ἐνδείξεις πρός τοῦτο καί δεδομένου ὅτι ὑπῆρχον ἔμπροσθεν τοῦ χώρου, ἐφαπτόμενα τοῦ τείχους ἄλλα προσκτίσματα, χρησιμοποιούμενα μᾶλλον ὡς σκευοφυλακεῖα, τυγχάνει εὐνόητος ἡ προτίμησις τοῦ χώρου αὐτοῦ ὡς ἀποθήκευσις τῶν δυσχρήστων πλέον χειρογράφων, διά τήν Λειτουργικήν χρῆσιν καί τάς ἐπί Τραπέζαις ἀναγνώσεις.

. / .

'Εν τῷ μεταξύ, τά προσκτίσματα κατέρρευσαν ἀπό μόνα τους ἤ κατεδαφίσθησαν καί ἡ πρόσβασις πρός τά ἔσω δωμάτια τοῦ τείχους ἀπεκόπη. 'Επειδή δέ κατέρρευσεν καί τό δῶμα τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ διπλοῦ καί πεπλατυσμένου τείχους ἀπό σεισμό ἤ ἄλλη αἰτία, ἐκαλύφθησαν μέ τόν μεγάλον ὄγκον τῶν χωμάτων τά ἐκεῖ φυλαγμένα χειρόγραφα καί ἔκτοτε ἐλησμονήθησαν παντελῶς, συντελούντων ἴσως καί ἄλλων λόγων. 'Οπωσδήποτε ὅμως, ὁποιαδήποτε ἑρμηνεία διά τό πῶς εὑρέθησαν ἐκεῖ τά χειρόγραφα θά ἦτο παρακεκινδυνευμένη, πρό τῆς εὑρέσεως περισσοτέρων γραπτῶν στοιχείων.

δ) <u>ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΩΝ</u>

'Η Σημασία τῶν νέων Σιναϊτικῶν εὑρημάτων εἶναι προφανής, διότι:

α) Προσεγγίζουν πρός τούς λεγομένους " σκοτεινούς " αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας ('Ιουστινιανός-Φώτιος), ἀλλά δέν συμπίπτουν πρός αὐτούς, ὅπως ἐγράφη ὑπό τό κράτος τῶν πρωΐμων ἐνθουσιασμῶν. Συντελοῦν ἄρα ἐμμέσως εἰς τήν λύσιν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

β) Συμβάλλουν σημαντικῶς εἰς τήν παλαιογραφικήν ἔρευναν λόγῳ ἀρχαιότητος καί ποικιλίας τύπων γραφῆς πού παρέχουν. Δημιουργοῦν ὅμως καί πολλά ἐρωτηματικά πού θέτουν εἰς ἀμφισβήτησιν θεωρίας ἄχρι τοῦδε παραδεδεγμένας.

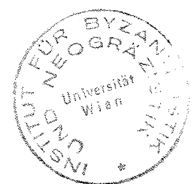
γ) "Αν καί δέν ὑπάρχουν ἄγνωστα κείμενα, ἀπ'ὅτι φαίνεται τουλάχιστον εἰς τά ἑλληνικά , συμβάλλουν ὅμως σημαντικῶς εἰς τήν κριτικήν ἔρευναν τῶν κειμένων. Θά συμβάλουν ἀκόμη πρός τήν κατεύθυνσιν αὐτήν, ὅταν ἀναγνωσθοῦν καί τά παλίμψηστα πού διατηροῦν παλαιοτέρας γραφάς, ὁμοίως καί οἱ πάπυροι.

δ) Διά τῶν 12 φύλλων καί τῶν σπαραγμάτων (5) τοῦ Σιναϊτικοῦ Κώδικος ἀναπληροῦται μέρος τῶν ἐλλειπόντων φύλλων τοῦ περιφήμου τούτου χειρογράφου καί προάγεται ἡ κριτική ἔρευνα τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης εἰς τά ὁποῖα ἀνήκουν τά ἐν λόγῳ φύλλα.

ε) Διά τῶν ἀποκολληθεισῶν σταχώσεων, πολλαί τῶν ὁποίων εἶναι πρωταρχικαί, εἶναι εὐκολοτέρα ἡ μελέτη τῆς ἐξελίξεως τῶν σταχώσεων

στ) Συμπληρώνουν ἐν μέρει τά ἤδη γνωστά χειρόγραφα τῆς Μονῆς Σινᾶ, τῶν ὁποίων φύλλα, ἤ τετράδια, ἤ καί μεγαλύτερα σώματα δέν ἀποκλείεται νά εὑρίσκωνται μεταξύ τῶν νεοευρημάτων.

. / .

ζ) 'Εμπλουτίζουν γενικώτερον τήν βιβλιοθήκην χειρογράφων τῆς Μονῆς Σινᾶ, καί καθιστοῦν αὐτήν κιβωτόν θρησκευτικῶν κειμηλίων ἐξαιρετικῆς σημασίας καί φάρον πνευματικῆς ἀκτινοβολίας.

'Η ἀξιολόγησις ὅμως τῶν νεοευρεθέντων Σιναϊτικῶν χειρογράφων δέν εἶναι δυνατόν νά γίνῃ μέ ἐπιστημονικήν πληρότητα, ἄν αὐτά δέν συσχετισθοῦν μέ τά ἤδη γνωστά χειρόγραφα τῆς Μονῆς καί μέ αὐτά πού κατά καιρούς, εἰς τό ἀπώτερα παρελθόν, ἔχουν ὑπεξαιρεθῆ ἀπό τήν Μονήν ἤ ἀπό τά διάφορα Μετόχια της καί εὑρίσκονται εἰς ξένας βιβλιοθήκας (ὅπως π.χ. ὁ Σιναϊτικός κώδικας, τό ψαλτήριον τό λεγόμενον τοῦ Οὐσπένσκις, τό Σιναϊτικόν σλαβονικόν Εὐαγγέλιον τοῦ Βατικανοῦ κ.λ.π.). Συναφές καί σύλογον εἶναι τό ἐρώτημα: Πῶς γενικώτερον δύνανται νά ἀξιοποιηθοῦν ἐπιστημονικῶς τά νέα εὑρήματα;

Ὅπως ἐλέχθη ἤδη, ἡ προετοιμασία τῶν ἐμμέσων ἤ ἀμέσων προϋποθέσεων ἔχει μέν προχωρήσει εἰς ἱκανοποιητικόν βαθμόν, δέν ἔχει ὅμως φθάσει εἰς τό ἐπιθυμητόν ἐπίπεδον. Οὕτω , π.χ. τά " χρηστικά " λεγόμενα βιβλία δέν ὑπάρχουν ὅλα εἰσέτι. Τά ἐργαστήρια συντηρήσεως καί φιλμογραφήσεως δέν εἶναι πλήρη, παρά τάς φιλοτίμους προσπαθείας μας. Ἔτσι ἡ γενομένη φιλμογράφησις δέν ἔχει περατωθῆ. Πρέπει ἀκόμη νά ἐφοδιασθῆ ἡ Μονή καί μέ ἄλλα κατάλληλα μηχανήματα διά παραγωγήν καί ἀναπαραγωγήν μικροφίλμς καί μέ μηχανήματα ἀναγνώσεως.

Σημαντικόν εἶναι τό γεγονός ὅτι εὑρίσκεται ὑπό ἐκτύπωσιν ἐκτεταμένος τόμος μέ μακράν εἰσαγωγήν (ἀφορῶσαν τό ἱστορικόν τῆς ἀνακαλύψεως, εἰς τά στάδια τοῦ καθαρισμοῦ, ἀποσυρικνώσεως, ταξινομήσεως, καταλογραφήσεως, φιλμογραφήσεως) μέ συνοπτικόν κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν κατ'ἀρχάς χειρογράφων καί μέ πολλούς ἐγχρώμους πίνακας ἀπό δειγματοληπτικάς φωτογραφίας τῶν νεοευρεθέντων χειρογράφων. Περαιτέρω στόχος μας εἶναι νά δημοσιευθῆ συνοπτικός κατάλογος τῶν ξενογλώσσων νεοευρεθέντων Σιναϊτικῶν χειρογράφων μετά φωτογραφιῶν πολλῶν, ἐργασία ἥτις ἔχει ἤδη ἀρχίσει διά τά πλεῖστα ἐξ αὐτῶν.

Σημειώνομεν ἐδῶ τήν φιλότιμον ἐπιστημονικήν προσπάθεια, τῆς Μοναχῆς Φιλοθέης (προερχομένης ἀπό τό ἐν Φαράν τῆς καθ'ἡμᾶς 'Αρχιεπισκοπικῆς περιφερείας Γυναικεῖον Ἡσυχαστήριον, ἱδρυθέν πρό 4ετίας), ἥτις ἔχει σχεδόν περατώσει σύντομον κατάλογον τῶν Συριακῶν αἰθιοπικῶν , λατινικῶν καί ἑβραϊκῶν χειρογράφων.

. / .

Φυσικά ἐδῶ δέν ἐξαντλεῖται τό ἐπιστημονικόν ἐνδιαφέρον. 'Η παρουσίασις μέ εἰδικούς ἐπιστήμονας τῶν σημαντικωτέρων ἐκ τῶν χειρογράφων εἰς αὐτοτελῆ τεύχη ἤ τόμους θά εἶναι τό προκεχωρημένον στάδιον, ἡ ἐφαρμογή τοῦ ὁποίου εἶναι μέν καί ἡμετέρα βαθεία ἐπιθυμία, ἀλλά ἐξαρτᾶται συγχρόνως καί ἀπό ποικίλους ἀσταθμήτους παράγοντας τῆς πάντοτε ταραχώδους καί ἐμπεριστάτου περιοχῆς τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ.

Περαίνοντας, μετά τάς εὐχαριστίας πού ὀφείλομεν πρός τόν Κύριον, ἐπιθυμῶ νά εὐχαριστήσω, ἐκ μέρους τῆς Μονῆς τῆς 'Αγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ καί ἐκ τῆς θέσεως ταύτης, πάντας τούς μετά τῆς Μονῆς συνεργασθέντας καί ποικιλοτρόπως κοπιάσαντας ἄχρι τοῦ παρόντος, ἰδίως δέ τούς προαναφερθέντας Διευθυντήν τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης κ. Π. Νικολόπουλον, μέ τούς συνεργάτας του, τόν Σύμβουλον κ. Κ. Πρεβεδουράκην καί ὅλους τούς ἁρμοδίους τῶν 'Υπουργείων 'Εξωτερικῶν καί Πολιτισμοῦ 'Ελλάδος, διά τό ἐνδιαφέρον των καί τήν ποικίλην συμπαράστασίν των, ὑλικήν καί ἠθικήν.

Εὐχαριστῶ τέλος 'Υμᾶς κ. Πρόεδρε τοῦ Συνεδρίου καί 'Υμᾶς Σεβασμιώτατε ἅγιε ἀδελφέ καί πάντας τούς ἀγαπητούς συνέδρους διά τήν ὑπομονήν πού εἴχατε νά μέ ἀκούσετε.

Diskussion

Hunger

Ich glaube als Präsident des Kongresses im Namen aller Kongessisten zu sprechen, wenn ich seiner Heiligkeit unsere Dankbarkeit dafür ausspreche, daß er uns diese Informationen gegeben hat. Es geht daraus hervor, wie zahlreich und wie vielfältig die neuen Funde auf dem Sinai sind. Sie werden bestimmt den Gelehrten wichtiges Material in die Hand geben zur weiteren Erforschung der griechischen und byzantinischen Kultur im weitesten Sinne. Die entscheidende Frage wird sein, wie weit es den wirklichen Fachleuten, den Experten, möglich sein wird, auf dem Sinai im Kloster zu arbeiten und welche Möglichkeiten hier bestehen werden in den nächsten Jahren, diese Quellen wirklich auszuwerten. Das wird nicht nur zum Vorteil der Byzantinistik sein, sondern es wird auch zum Ruhm des Klosters dienen.

Erzbischof Damianos

Λέγω στὸν κύριο πρόεδρο πῶς οἱ ἐπιστήμονες μποροῦν νὰ συνεχίζουν τὴν ἐργασίαν ἢ ἐρχόμενοι στὸ μοναστήριο κάπως ἀλλοιῶς · λέγω τι ἀναμφιβόλως ἀπὸ τώρα θὰ εἶναι βέβαια δυνατὴ ἐντὸς πιστεύω ἐλαχίστων μηνῶν ἡ διάθεσις μικροφίλμς, ἀντιγράφων μικροφίλμς. Πέραν τούτου ἡ μερικὴ καὶ πάντοτε διακριτικὴ διὰ τὴν δική μας ἐποχὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ γίνει βέβαια κατόπιν ἰδικῆς αἰτήσεως τῶν ἐνδιαφερομένων ἐφ'ὅσον ἀφορᾶ σε μία σοβαρὰ ἔρευνα.

7.2 DAS BUCH ALS GEBRAUCHSGEGENSTAND

YVONNE BURNS

THE HISTORICAL EVENTS THAT OCCASIONED THE INCEPTION OF THE BYZANTINE GOSPEL LECTIONARIES

The most fundamental characteristic that distinguishes the Byzantine gospel lectionaries from others is the fact that the Byzantine system commences on Easter Sunday, and that the lection for that day is the first half of the prologue to the gospel of John instead of the story of the Resurrection.

It is the purpose of this paper to show how this state of affairs came about and at what time, as well as showing that a particular group of eight Greek lectionaries preserve some of the earliest stages in the development of the Byzantine lectionaries, while a second group of six preserve some of the slightly later stages when the earliest single cycle MSS had been rearranged into two cycles. This division into a lunar cycle retaining all the lections depending on the variable date of Easter and a solar cycle commencing with the Beginning of the Indiction of 1st September is the second important characteristic of the Byzantine gospel lectionaries.

Textual scholars have discovered that Greek gospel lectionaries are not, in general, textually homogeneous in their various parts, but that if any particular set of lections be studied in many MSS a remarkable degree of uniformity exists,[1] both in the synaxarion and in the greater festivals of the menologion. This is due to the fact that such lectionaries have been copied faithfully one from another during the centuries, new sets of lections having been added at various times to the existing lectionaries when they were copied. One method of deciding upon the nature of more primitive forms of the lectionaries is therefore to strip off the additional layers one by one, searching for each stage in the extant manuscripts. In early times lections were chosen because the contents of the pericopae in question referred to the days on which they were read, but later, when a number of such festivals had been fixed, it was desired to choose lections for series of days, and such pericopae were chosen in Bahnlesung[2] from a particular gospel, utilising portions of the text that had not been previously allocated to other days.

If we remove one series in Bahnlesung after another from the fullest type, the weekday lectionaries, we obtain the following: Saturday-Sunday lectionaries with 8 weeks of weekdays after Easter, Saturday-Sunday lectionaries with 7 weeks + 1 weekday after Easter, Sunday-only lectionaries + a few additional lections after Easter, and finally a very simple system when the Matthean and Lucan Sundays

are removed. Examples of all these types have been found.

If we now turn our attention to the state of affairs which we know to have existed at an earlier period than the extant Byzantine MSS, we cannot doubt that there must have been a time when, in addition to commemoration of martyrs, the ecclesiastical year contained festivals to commemorate at least the following:

Christmas/Epiphany, Carnival, Resurrection, Ascension, Pentecost, The Elevation of the Cross.

The acceptance of Christianity as the religion of the state by Constantine the Great early in the IV century had been a turning point in the history of the Church, one of the effects of which had been a number of innovations in the organisation of the Church Year.

It is well known that in the IV century the "chief of the festivals of the Church"[3] was Epiphany, during the course of which the Christmas story was read. It must have been instituted after the time of Origen, since he does not include it among the festivals of the Church.[4] It was, however, being celebrated in Jerusalem by the time the pilgrim Aetheria visited the Holy City at the end of the IV century.[5]

The celebration of Christmas as a separate festival was a later development still. Not only does the earliest version of the Doctrina Apostolorum not mention it, while the V century version does so, but the Armenian Church refused to accept it, with the result that the Armenian lectionary[6] preserves the earlier state of affairs.

Presentation represents an extension of Nativity, being forty days later, according to the chronology of Luke's gospel. It is celebrated forty days after January 6th in the Armenian lectionary, but forty days after December 25th in the Georgian.[7] It is not mentioned among the festivals in the earliest Syriac lection system, but the rubric in the Syriac British Library Additional MS 1445 referring to Simeon the Aged indicates the introduction of this day.[8] In this way the period between Epiphany and Carnival, the marker for Lent, had been spanned.

Lent itself was only instituted in the IV century, when it was a separate fast of forty days which was concluded before the fast of Pascha began.[9] It was followed by the Sunday before Easter, so that the period between Carnival and Easter was spanned.

Following Easter was the "pentecost of fifty days" which brought the Church Year to Whit Sunday, which had come to be celebrated as a festival in its own right, taking over the name "Pentecost".[10] Forty days after Pentecost, according to the Armenian lectionary,[11] was the feast of Transfiguration, at the appropriate time of the summer solstice.[12]

September saw the feast of the Elevation of the Cross, inaugurated by Constantine the Great to commemorate the finding of a piece of the true cross by his mother, the Empress Helena, and the showing of it to the people at the dedication of the Church of the Resurrection which he had built in Jerusalem. The actual dedication ceremony was described by Eusebius[13] and Sozomenos,[14] while Aetheria[15] was present for an eight day festival commemorating it in 385 AD. In addition, Severus of Antioch spoke on the Dedication of the Holy Cross in 513 AD.

The celebration of Christmas as a festival separate from that of Epiphany was a change that brought in its train a number of other changes. To begin with there was the festival of Circumcision on its octave, and the feast of Presentation after forty days. Moreover, the Lucan story of the birth of John the Baptist six months before Jesus would encourage the introduction of that feast in the East, just as it had already done in the West. Since this feast would have to be introduced at the time of the summer solstice, it may have been the reason why the feast of the Transfiguration is found in versions other than Armenian on August 6th, since otherwise both feasts would have been celebrated at the solstice.

These changes, however, were slight in comparison with two great changes that followed, changes that were set in train by those we have just mentioned, but which had far-reaching effects upon the lection system because of the historical circumstances of the time. These were the inauguration of the feast of the Annunciation as a separate festival, and the establishment of what we now call the Byzantine gospel lection system, which commences on Easter Sunday with the beginning of the gospel of John. We know the Annunciation was introduced by Justinian[16] and we seek to show that this action either led to, or was contemporaneous with, the establishment of the peculiarly Byzantine gospel lectionaries in their most primitive form.

It is normal for lectionaries and calendars in all languages and at all periods to be confined within a period of one or more complete years, and the Christian lectionaries were so confined when the Church year commenced at Epiphany in January and the last important festival was the Elevation of the Cross in September. Neither was there anything untoward when the festival of Christmas was introduced in December. It was a different matter, however, when the Festival of the Annunciation was introduced as a separate festival nine months before Christmas, because if the chronological order of the actual

events had been maintained, then the festivals would have extended over a period of eighteen months. In addition, the Festival of the Annunciation and that of the Resurrection fell at approximately the same time of year. It was therefore only the logical climax of the earlier alterations in the festival that commenced the year (Epiphany giving way to Christmas, Christmas giving way to Annunciation) that finally and definitively the Church year should commence with the Resurrection instead of with the Annunciation, the latter festival being written at the end of the list. This arrangement also had the advantage of emphasising the long-held symbolism of the wheel turning a full circle, the coincidence of birth and death having developed into that of conception and re-birth.

The fact that Byzantium copied and re-copied the ecclesiastical manuscripts so carefully and in such numbers has tended to obscure the fact that the use of the prologue to the gospel of John for the lection on Easter Sunday is an exception to the rule that the earliest and most important festivals simply use the pericope that describes the event whenever such an event is described in the New Testament. There is no doubt that the celebration of the Resurrection was a very early phenomenon. We need only quote Origen, who, in the third century stated, "The Resurrection of the Lord is not celebrated merely once for all the year, but also always every eighth day."[17] It is significant, therefore, that the interpretation of this pericope[18]

> "In the beginning was the Word and the Word was with God and the Word was God .... and the Word was made flesh and dwelt among us."

was the crux of the protracted theological controversy of the fifth century which resulted in the Councils of Ephesus and Chalcedon, the decisions of which encouraged increased emphasis on the Theotocos, and so led to the inauguration of the Annunciation as a separate festival. There is, therefore, a direct connection between the inauguration of the Annunciation as a separate festival and the re-arrangement of the calendar so that the year commenced with the Resurrection and used this particular pericope instead of the one that recounted the story of the Resurrection.

In addition, the Council of Chalcedon gave Constantinople, "New Rome", as it was called, the position of supremacy in the East. This, together with Justinian's mastery of Church and State, with his extensive building of churches throughout the Empire, caused the lectionary of Constantinople to become the lectionary of the whole Eastern Orthodox Church.

It is well-known that cycles of frescoes exist depicting the twelve festivals of the Church in the original order, commencing with the Annunciation, but there is also one Greek manuscript extant that retains this order.[19] This is a small volume of dark blue parchment, written with silver minuscule letters, the titles and initials being in gold. Ascribed to the fourteenth century, it is to be found in the Vatican Library under the shelf mark Ottob. Gr. 326. Not only does this order indicate an early date for its predecessors, but also the fact that the festivals consist of eleven festivals of Jesus, together with the Emperor Constantine's festival of the Elevation of the Cross, confirms its early origin.

Another Greek lectionary in the Vatican Library,[20] Codex Vaticani Gr. 351, although copied four centuries earlier, shows a stage in the development of the lectionary several steps beyond that found in the first lectionary. It, too, consists of the lections for the same festivals, but not only has it rearranged the festivals to start with the Resurrection and to finish with Maundy Thursday, but it has added the lections for the Assumption of the Theotocos, for the Beginning of the Indiction and for the Birth of the Virgin, writing them in the appropriate places. Moreover, it has added lections for services on Sunday mornings, as well as one for the morning of Palm Sunday. These, however, have not been added in suitable places and are clearly additions made during the process of copying.

There are six[21] other lectionaries of a similar type, each showing a different stage in the process of adding extra lections to a simple lectionary during the copying process. All seven lectionaries of this type write the lections in the order of the days on which they would be read, combining, as do lectionaries that are not Byzantine, the lections for the movable feast days with those for the immovable ones into one cycle. Nevertheless, most of them have also added extra lections at the end: it would have rested with the copyists of the next generation to incorporate such lections into the body of their later copies. Many of them have the characteristic of numbering the festivals, and of making a list of the contents. They also tend to use the word "evaggelion" in the sense of "lection" in their rubrics. Both of these characteristics indicate an ancient origin.

It does not seem feasible to suppose that seven such lectionaries, capable of being arranged in the chronological order of the development of the lection system (as found in the gospel lectionaries) according to theoretical considerations, could have resulted from independent

selections from fuller lectionaries. The only satisfactory way of explaining them is to suppose that they are copies of earlier manuscripts which pre-dated the earliest extant Byzantine lectionaries, and which had developed from the first very simple lectionaries which had to be compiled after the Councils of Ephesus and Chalcedon in order to inform every church throughout the Empire of the important changes that had been made. In addition, Justinian's construction of churches throughout the Empire meant that many more ecclesiastical books had to be copied, including gospels and lectionaries. The man who codified the civil law would hardly leave the contents of the ecclesiastical books unsupervised.

Every gospel manuscript extant up to and including the ninth century has been studied, either in the relevant library or on the microfilms of the Institute for New Testament Textual Research in Münster, Westphalia, and no evidence of the Byzantine lection system has been found prior to the seventh century, neither in the form of rubrics beside a continuous text, nor as lections. This is consistent with a system beginning in the sixth century and undergoing rapid development.

The system under discussion is the one that was written down in lectionaries or is recognisable in rubrics, and the paucity of festivals does not imply that gospel lections were not read on other days also, and, indeed, certain lections may have been current for specific days over a long period. Nevertheless, the weight of evidence points to the codification having taken place under the supervision of Justinian.

As more and more lections were added to the lectionaries, it became impossible to continue to write them all in one cycle, perhaps as a result of introducing such festivals as that for St. George on April 23rd., which falls between Easter and Pentecostal Sundays and so during the particularly important post-Easter period.

Thus the movable feasts, dependent upon Easter which is calculated upon the lunar calendar, were written in one cycle, and the fixed feasts, calculated upon the solar calendar, were written in a second cycle beginning with September 1st., the Beginning of the Indiction. The latter festival exemplifies the marriage of Church and State characteristic of Justinian's attitude to both. That this division into two cycles did indeed take place very quickly after the inception of the Byzantine system is suggested by the fact that there exist four further lectionaries[22] showing similar elementary forms of the lection system to those found in the seven single-cycle manuscripts already described, but which arrange the lections into two cycles, the form that was to become characteristic of Byzantine lectionaries.

The earliest lections to be incorporated into the lectionaries during the period between Easter and Pentecost were the Sunday after Easter and Mid-Pentecost, Ascension Day having been included from the beginning. Other lections were added until there were lections for all the days of the Octave of Easter, as well as for each Sunday of the Pentecost of fifty days. The festival of Pentecost (on the fiftieth day) was then extended, in the lectionaries, by the addition of a lection for the following Sunday, just as earlier Easter had been extended. The Morrow of Pentecost was also included.

The double-cycle manuscripts paved the way for the extension of the period beyond the Octave of Pentecost, and for the writing down of the pre-Easter lections that followed. Such a lectionary is the tenth century uncial manuscript Sinai 204,[23] which contains exactly these lections for the seven weeks beginning on Easter Sunday and ending on the Sunday of Pentecost, and continuing beyond that day, not only with the following Sunday, but with a total of eleven Sundays. That this represents a genuine stage in the development of the lectionary is confirmed by the fact that there are exactly eleven Resurrection Gospels to be read on consecutive Sundays at Morning Service. Although the latter continued to be read throughout the year at that service, later stages added special lections for the Liturgy until each Sunday had its specific gospel lection. This resulted in the type of lectionary known as a Sunday Lectionary,[24] even though it contained the few lections for other days we have mentioned.

Eventually lections were added to complete the Pentecostal period, and it was probably at the same time as Saturday lections were added throughout the year. The resulting lectionary is known as the Saturday-Sunday Lectionary, the most commonly found Byzantine lectionary.

A similar process of extension and completion resulted in lections for weekdays extending beyond Pentecost, first for one day and then for one week. On this basis further weekdays were added, first in one type, then in a revised type so that more weekdays had lections, and finally these two types were combined and rationalised in the koine Byzantine type probably in the late tenth or early eleventh centuries.

The same desire to extend the number of days with lections that we find in the Easter cycle, also can be seen in the solar cycle.

We have been considering manuscripts which show early stages in the development of the gospel lectionaries, regardless of the date when they were copied, but we must now briefly return to the earliest extant manuscripts containing the Byzantine lection system.

The earliest[25] consists of one leaf ascribed to the seventh century,

which contains the end of one and the beginning of another lection contained in the Byzantine Saturday-Sunday system, and it seems to present a transitional form between continuous text and lectionary format, since the lections have been written in the order of the gospel narrative, and not in the order of the days on which they are read, and yet it differs from a continuous text in that it omits the words not used by either lection (more than a verse), and includes the stereotyped incipit as part of the text.

From the eighth century, however, we find three complete Saturday-Sunday lectionaries[26] and five portions of lectionaries[27] (each consisting of either two or four leaves) of which two[28] had come from weekday lectionaries. Also from this century are three continuous text codices rubricated wholly or in part for the Saturday-Sunday system[29], while from the ninth we also find weekday lectionaries of the first two types. The third type is not found before the beginning of the eleventh century.

The earliest extant Greek gospel manuscripts containing the typically Byzantine lection system are therefore consistent with the inception of that system no later than the seventh century, while the evidence of the versions implies that it had not yet come into being at the time of the Council of Chalcedon which separated the monophysites from Orthodoxy. When we consider the historical development of Byzantium during the period after that Council and before the end of the seventh century, both ecclesiastical and political, it seems more consistent with the inception of the Byzantine lection system having occurred in the sixth century during the reign of Justinian, rather than earlier or later, with the object of affirming Orthodoxy by increased emphasis on the Theotocos and the essential nature of Jesus through the festivals of the Church, the content of the passages from the gospels read on those festivals, and the wide dissemination of the changes throughout the Empire in all the newly-built churches, as well as in those already built.

FOOTNOTES

1. Ernest Cadman Colwell (ed.), Studies in the Lectionary Text of the Greek New Testament, I, Chicago, 1933
2. Excerpts chosen in the order in which they are found in the continuous text, but each does not necessarily continue where the previous one ends.
3. F.C.Burkitt, The Early Syriac Lectionary System, Proceedings of the British Academy, X, London, 1921-3
4. Origen, Against Cels us, VIII, 22
5. John Wilkinson, Egeria's Travels, London, 1971. This early traveller has been identified by various scholars as Aetheria, Egeria and Silvia
6. F.C.Conybeare, Rituale Armenorum, Oxford, 1905

7. M.Tarchnischvili, Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jérusalem, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 189, Scriptores Iberici, tomus 10, Louvain, 1959
8. Since the festival of Presentation commemorates the presentation of Jesus to Simeon in the Temple.
9. J.W.Tyrer, Historical Survey of Holy Week, Alcuin Club Collections, 29, London, 1932
10. Yvonne Burns, The Numbering of the Johannine Saturdays and Sundays in early Greek and Slavonic Gospel Lectionaries, Paleobulgarica, 2,2, Sofia, 1977, pp 46-7
11. F.C.Conybeare, op. cit.
12. The gospel narrative states that Jesus' face shone like the sun.
13. Eusebius, Life of Constantine, IV, 43-7
14. Sozomenos, Ecclesiastical History, II,25
15. John Wilkinson, op. cit.
16. R.A.Fletcher, Three early Byzantine Hymns, Byzantinische Zeitschrift, 51, 1958, pp 53-65
R.A.Fletcher, Celebrations at Jerusalem on March 25th. in the Sixth century, A.D., Studia Patristica, 5, 1962, pp 30-4
17. Origen, Homily on Isaiah, V,2
18. John i:1-17
19. Lect. 132, according to the standard list of Greek New Testament lectionaries (Kurt Aland, Kurzgefasste Liste der Griechischen Handschriften des Neuen Testaments, Berlin, 1963)
20. Lect. 35
21. Lects. 46, 1044, 1101, 123, 142, 675
22. Lects. 117, 1390, 757, 1911
23. Lect. 300
24. Such as Lect. 367
25. Lect. 355
26. Lects. 563, 627, 689
27. Lects. 565, 354, 360, 352, 525
28. Lects. 354, 360
29. e 044, 07, 019

ELPIDIO MIONI

UN LESSICO INEDITO DI MASSIMO PLANUDE

Due manoscritti, il Laurenziano 57,47 (=L) e il Ferrarese 155 (=F), presentano un lessico greco che inizia con le parole 'Αγορὰ τὸ πλῆθος καὶ ὁ τόπος, opera inedita e mai segnalata tra quelle del Planude (1).

Il Laurenziano (2) per la sua scrittura e per le filigrane si deve attribuire al primo trentennio del sec. XIV. E' opera di tre copisti: il primo ha scritto le declamazioni di Libanio (ff.3-38), il secondo una collezione di epistole dello stesso Libanio (ff.40-125), il terzo il lessico, che è anonimo, a cui seguono brevi trattati di grammatica (ff.127-180).

Il Ferrarese (3) è scritto da Demetrio Pyrules, che ha apposto il proprio nome e la data: 'Ετελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς (ἐμοῦ) ἐν ἔτει ,ϛωμε' (= a.D. 1336-1337) βασιλεύοντος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡ(μῶν) αὐθ(έντου) (κα)ὶ βασιλέως 'Ανδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου ἰνδικτιῶνος ε' Δημητρίου τοῦ Πυρούλη. Dopo opere di Teocrito, Pindaro, Esiodo e alcuni testi grammaticali di Frinico, Erodiano e Coirobosco, ha aggiunto l'Ecloga dei nomi attici di Tomaso Magistro, a cui segue (ff. 182-219) il nostro lessico con l'iscrizione a lettere maiuscole: Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη. La stessa iscrizione è ripetuta in corsivo, forse da mano diversa, nel foglio precedente.

I due manoscritti sono indipendenti l'uno dall'altro in quanto ciascuno ha lacune proprie dovute soprattutto all'eliminazione di articoli, particelle e di qualche termine grammaticale. Si tratta di copisti dotti che deliberatamente, senza mai alterare il testo, tralasciano talvolta qualche espressione o frase che ritengono poco rilevante. Queste omissioni impediscono di formulare l'ipotesi di una diretta derivazione di F da L, forse più antico di almeno un decennio. Inoltre i pur rari errori comuni, le pochissime varianti testuali, nessuna delle quali si può dire dirimente, ed infine l'appendice sulla sintassi di alcuni nomi e verbi, inducono ad ammettere un archetipo o antigrafo comune ad ambedue.

Il lessico è certamente opera di uno studioso, che ha una profonda conoscenza dei classici, dei quali riporta espressioni senza neppure nominarli, più volte adduce esempi tratti da Demostene, Filostrato, Libanio, Luciano, Sinesio, Sofocle, Teocrito e dal Teologo

(Gregorio Nazianzeno). Una sola volta ricorda Aristide, Esiodo, Falaride, Ippocrate e Platone. E' lo studio di un erudito che annota, mentre legge i testi degli antichi, i vari significati delle parole, i costrutti sintattici, le forme irregolari, il valore che assumono le diverse voci unite a preposizioni ecc., ma le numerose ripetizioni di parole già trattate e poi riprese, magari per mettere in luce accezioni diverse, danno l'impressione più di uno zibaldone, che non ha avuto una stesura definitiva, piuttosto che di un'opera organica in sè compiuta.

Questo nuovo lessico è strettamente legato al complesso degli studi sintattico-grammaticali che vanno sotto il nome di tecnologie o epimerismi. I veri epimerismi, come dice chiaramente l'etimologia della parola, scompongono i vocaboli in partibus, come aveva fatto nel sec. II lo pseudo-Erodiano, e analizzano di ciascuno le radici,i suffissi e le desinenze. Gli epimerismi bizantini scèlgono da un testo qualche voce, nominale o verbale, ne esaminano il significato e le sue varie accezioni, e si soffermano talora a studiare le forme grammaticali e i costrutti sintattici. Nell'età paleologa autori di simili composizioni, che poco si differenziano dalla schedografia, furono soprattutto Massimo Planude e Manuele Moscopulo (4).

Una prima serie commenta le Imagines di Filostrato, che rientravano nelle antologie scolastiche tra i libri di lettura delle paideia bizantina: inizia dal proemio e prosegue con ordine fino al cap. 26 del libri I. L'una, opera del Planude, che seguendo la distinzione del Lindstam (5) chiamerò "Tecnologia II", comincia con le parole Τὸ ὅστις μὴ ἀσπάζεται e finisce con ἐλευθεριάζῃ καὶ χαίρῃ. In molti manoscritti, tra i quali annoto gli Ambros. E 81 sup. (=295) e Q 1 sup. (=509), i Vat. gr. 20, 97, 98, 100, 1823, Vat. Urb. gr. 152, i Laurent. 55,7 e 58.23, il Marc. XI 15, il Paris. gr. 2562, essa è posta ai margini del testo di Filostrato. L'altra, "Tecnologia I", opera del Moscopulo, che inizia Τὸ ἀσπάζεσθαι καὶ τὸ φιλεῖν e finisce Μωσῆς καὶ Μοϋσῆς κύριον καὶ ἕτερα, negli stessi manoscritti già citati, ad eccezione del Laur. 58,23 dove manca, è collocata subito dopo ciascun capitolo o alla fine delle Imagines, ad integrazione di quella del Planude, scritta invece nei margini.

Questa suddivisione proposta dal Lindstam deve essere accolta con qualche cautela, perché alcuni scolii relegati ai margini, secondo il Keaney (6), si devono attribuire al Moscopulo. Nel Marc. gr. X. 3, che non contiene le Imagines, le due tecnologie sono scritte a piena pagina, l'una di seguito all'altra, come se si trattasse di due lessici. Anzi il testo attribuito normalmente al Moscopulo ha una nuova impostazione, in quanto presenta le voci in ordine alfabetico, circoscritto alla lettera iniziale, e non è limitato solo a Filostrato, ma contiene anche il commento di parole tolte da altri scrittori e poeti, come dice il titolo: (f.155) Ὀνομάτων ἀττικῶν ἐκλογή, ἐκλεγεῖσα ἀπὸ τῆς τεχνολογίας τῶν εἰκόνων τοῦ Φιλοστράτου, ἣν ἐξέδοτο ὁ σοφώτατος καὶ λογιώτατος κύριος Μανουὴλ ὁ Μοσχόπουλος καὶ ἀπὸ τῶν βιβλίων τῶν ποιητῶν· συνετέθη δὲ ἐνταῦθα κατὰ στοιχεῖον. Un titolo poco dissimile si legge anche nel Vat. gr. 97 f.1. L'iscrizione è equivoca perché non dice espressamente che il lessico alfabetico sia opera del Moscopulo e induce ad ammettere che un altro studioso abbia raccolto e posto in ordine, come ritiene il Keaney, la tecnologia del Moscopulo su Filostrato e quelle su altri scrittori. (7)

Oltre alle due tecnologie i manoscritti conservano una seconda serie di epimerismi. L'una è attribuita esplicitamente al Planude nei manoscritti Ambr. M 51 sup. (=516), Laur. 57, 24, Papiensis 363, Upsal. 28, Vat.gr.93 e 953, mentre è anonima in altri manoscritti, tra i quali cito l'Ambr. L 54 sup. (=482), Marc. gr. X. 3, Vallicellianus F 24, Vat. gr. 97 e 113. Si suddivide in due parti. La prima, che inizia Φοινίκη ἡ Συρία, analizza, seguendo l'ordine del testo, voci tolte dal proemio dell'Heroicus di Filostrato (I, 1-3) e dalle Imagines I 27. 28. 29. 31 (8), quasi come continuazione e complemento delle tecnologie che si arrestavano al cap. 26. Segue poi in quasi tutti i manoscritti citati (9), senza soluzione di continuità, una seconda serie (=Epim. I) con inizio Ἀγοράζω· τὸ εἰς ἀγορὰν διατρίβω καὶ τὸν ἐκ Κυρήνης τινὲς μαθόντες ἀγοράζοντα κατακτείνουσιν. Il testo non è in ordine alfabetico e non deriva da un solo autore come è avvenuto per la Tecnologia II, ma raccoglie le voci da vari testi classici, soprattutto da Omero, Esiodo, Aristofane, Luciano e dai tragici. Le prime parole analizzate sono: ἀγοράζω, διαιτῶ, συκάζω, σιτοῦμαι, ἀνίσχειν, εὔνους, βούλομαι, ἐπαινέσομαι, διά, ἐξεγένετο, πυνθάνομαι, χαίρω, δέδηγμαι, γάνος, τὰ κινητικὰ ῥήματα, σπένδω, ὀδεύειν, πλωίζεσκεν, ἔκπορος, περικάθηνται, διάγειν, κατάθου, συνέπεσεν, ἀγανακτῶ, ἐπιβάλλομαι, ἐπέδραμε, ἕλικες etc.

La seconda serie degli epimerismi (Epim.II) che è attribuita al Moscopulo dal cod. Marc. gr. X. 3, f. 102 e inizia essa pure con le parole Ἀγοράζω· τὸ εἰς ἀγορὰν διατρίβω, appare come un estratto, con lievi varianti ed aggiunte, degli Epim. I, che sono molto più

ampi e completi. Difatti le prime voci ἀγοράζω, διαιτῶ, σκιάζω, σιτοῦμαι, πυνθάνομαι, τὰ κινητικὰ ῥήματα, σπένδω, περικάθηνται, συνέπεσεν, ἐπιβάλλομαι, ἐπέδραμε, ἕλικες ripetono con esattezza le parole di Epim. I.

Non si può quindi parlare di due collezioni di epimerismi, ma di un'unica serie, opera di uno studioso, probabilmente Planude, che va annotando, mentre legge i vari autori, per studio proprio o per uso didattico, le parole che meritano qualche chiarificazione sia lessicale che grammaticale. Un altro erudito ne ha fatto un ampio estratto nel Marc. gr. X.3, apportando qualche lieve modifica.

Oltre a questi testi è necessario tener presente l'opera più organica e completa in questo campo di studi, attribuita comunemente al Moscopulo, la Συλλογὴ Ἀττικῶν ὀνομάτων, che sfrutta ampiamente le tecnologie e gli epimerismi, ma che nell'ordine alfabetico a noi pervenuto è forse opera di qualche altro grammatico greco coevo (10).

Tra le due tecnologie, gli epimerismi e la Silloge, s'inserisce ora il nuovo lessico, in ordine alfabetico, che il codice Ferrarese, come già detto, attribuisce al Planude. Esaminandone la composizione si nota che all'inizio delle singole lettere dell'alfabeto è riportata la prima serie Φοινίκη degli epimerismi del Planude. Così, p.es., la lettera α riporta come prime parole ἀγορά, ἀρότης, ἀποδίδωμι, ἅρμα, ἄγω, Ἀθῆναι, ἀπόλλυμι, ἀγαθός, ἀναρύπτω, ἀκούει, ἄστυ, ἀργός etc., che sono le voci che iniziano con la lettera α negli epimerismi planudei. Altrettanto la lettera β inizia con βλέπει, γ con γλεῦκος, δ con δραχμή e così di seguito. Anche la lunga voce τὰ εἰς -ις θηλυκά è riferita per intero (f.199). In alcuni casi l'ordine è spostato, talora al testo più antico sono aggiunte ulteriori spiegazioni, ma si può affermare che quasi tutti gli epimerismi del la serie Φοινίκη sono inseriti nel lessico con estrema esattezza e senza varianti degne di rilievo.

Esaurito il primo repertorio, il lessico continua e si sviluppa nelle singole lettere con molte altre voci, che non provengono da un unico autore, ma che anche in questo caso sono scelte soprattutto dalle opere dei tragici e dei poeti. Tutta questa seconda parte meriterebbe portata alla conoscenza degli studiosi, ma in una comunicazione posso dare solo un breve saggio limitato alle lettere β γ, che riporto per intero (correggo tacitamente gli errori ortografici e normalizzo gli accenti).

βλέπει πῦρ	ὁ πυρώδεις ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς καὶ βλέπει μάχην ὁμοίως ὁ μαχίμους αὐτοὺς ἔχων.
βάσις	σημαίνει δύο· τὴν πορείαν καὶ τὴν σύστασιν.
βούλομαι	ἐγὼ ἀγαθὸς εἶναι, οὐδέποτε δὲ δύναται εἰπεῖν βούλομαι ἐγὼ εἶναι με τοιόνδε, βούλομαι δέ σε ἀγαθὸν εἶναι· καὶ ἐπὶ τρίτου βούλομαι τὸν δεῖνα πλουτεῖν.
βουλή	ἡ συνάθροισις τῶν βουλευτῶν καὶ ὁ τόπος· βουλευτήριον ἔνθα συνάγονται οἱ βουλευταί, ἕως οὖν καθήμενοι βουλεύονται καλεῖται βουλή, ἀφ'οὗ δὲ τελεσθῇ λέγεται βούλευμα καὶ βουλὴ τὸ σκέμμα, βούλημα δὲ ἡ θέλησις.
βάλλω	τὸ τιτρώσκω καὶ τὸ ἐπιτυγχάνω· μετὰ τῆς ἐπί, ὡς φαμέν, ἐπήβολος γνώσεως ἤτοι ἐπιτυχής· παθητικῶς δὲ γράφεται, ὡς τὸ βαλλόμενος εἰς νοῦν, ἤτοι νοήσας, καὶ βεβλημένος εἰς νοῦν, καὶ συμβαλεῖν ἀντὶ τοῦ νοῆσαι.
βρύχα	ἡ ὑποβάθρα ποιητικόν, ὑποβρύχιον γράφεται τὸ ὑπὸ τῶν κυμάτων καλυπτόμενον.
βῆμα	ἡ βάσις καὶ βῆμα ὁ τόπος ἐν ᾧ κάθηται ὁ βασιλεὺς ἢ ὁ κριτὴς τοῦ πλήθους παρισταμένου.
βδέλλα	ἀπὸ τοῦ βδάλλω, τὸ ἀμέλγω, ἐξ οὗ καὶ νεόβδαλτον γάλα τὸ νεωστὶ ἀμελχθέν (Nicander Ther. 606).
βία	ἐστὶν ἡ παρὰ φύσιν ὁρμή· βία καὶ ἡ ἰσχύς.
βαῦνον	λέγεται τὸ πῦρ καὶ βάναυσος τέχνη ἡ διὰ τοῦ πυρὸς ἐνεργουμένη.
βρύα	γράφεται μνία ποιητικόν (om. F).
βασιλίς	ἡ βασίλισσα γράφεται.
βίοτος	ἡ ζωή, μικρόν· βιωτὸς δὲ βίος ὁ βεβιωμένος, μέγα.
βοηθός	ἐστὶν ὁ συνεφαπτόμενος τινὶ εἰς πᾶν ἔργον· τιμωρὸς δὲ ὁ αὐτὸς κυρίως ὁ ἐκδικητής ἐστιν, ὁ τινὰ παθόντα κακῶς παρά τινος ἐκδικῶν.
βαλανεῖον	ὁ τόπος ὁ περιέχων· λουτρὸν δὲ λέγεται τὸ θερμὸν ὕδωρ τὸ πρὸ τὸ λούειν ἑτοιμασθέν.
βαιός	ἐπὶ ἀριθμοῦ καὶ ἐπὶ μεγέθους.
βιοῦν	ἀντὶ τοῦ ζῆν, ἀποβιοῦν τὸ τεθνηκέναι.
βρενθύεται	ἀντὶ τοῦ ἐπαίρεται ἀπὸ τοῦ βρένθον τὸ μύρον,

	οἱ γὰρ ἀλαζονευόμενοι (ἐπαιρόμενοι F) μύρῳ χρίεσθαι εἰώθασι.
βάλλομαι	τὸ νοῶ ἀεὶ παθητικῶς· τὸ δὲ ῥίπτω ἐνεργητικῶς.
βλέπειν	τὸ ἁπλῶς ὁρᾶν καὶ τὸ ἐλπίζειν, οἷον εἰς σὲ βλέπω, καὶ τὸ προορᾶν, ὅθεν καὶ βλέποντες οἱ προφῆται.
βιόω	βιῶ τὸ ζῶ καὶ ἀπὸ τούτου ῥῆμα εἰς -μι ἕτερον, βιῶμι ἄχρηστον μὲν ἐν τῷ ἐνεστῶτι, κανονίζεται δὲ ἀπὸ τούτου τὸ ἐβίων καὶ βιῶναι καὶ ὁ βιούς, ὥσπερ ἀπὸ τοῦ γνῶμι ἀχρήστου καὶ αὐτοῦ, τὸ ἔγνων καὶ γνῶναι καὶ ὁ γνούς.
βρύω	τὸ θάλλω δοτικῇ, ἐπὶ δὲ πηγῆς αἰτιατικῇ.
βουλεύω	τὸ θέλω, ἤτοι τὸ βουλὴν ἔχω, συμβουλεύω δὲ τὸ παραινῶ, ὡσαύτως καὶ βουλεύομαι (βούλομαι L) τὸ σκέπτομαι περί τινος πράγματος, συμβουλεύομαι δὲ τὸ σκεπτόμενον ἄλλοις κοινοῦμαι.
βεστιοπράτης	ὁ ῥάπτης· βέστια γὰρ παρὰ ῥωμαίοις τὰ ἱμάτια, ἐξ οὗ καὶ βεστιάριον κυρίως ἐν ᾧ τὰ βασιλικὰ ἐνδύματα φυλάσσονται.
γλεῦκος	ὁ νέος οἶνος ὁ κοινῶς λεγόμενος μοῦστος· ἀνθοσμίας ὁ εὐώδης οἶνος· ἐκτροπίας δὲ καὶ ὀξίνης ὁ παρατραπεὶς καὶ ὀξώδης γενόμενος.
γνώμη	ὁ τρόπος λέγεται (λεγ. ὁ τρ. F) καὶ ὁ λογισμός.
γράφω	ἐνεργητικῶς καὶ δηλοῖ τὸ ζωγραφῶ· γράφομαι δὲ παθητικῶς τὸ κατηγορῶ καὶ συντάσσεται ἀπὸ αἰτιατικῆς καὶ εἰς γενικήν, ὡς τό· τίς οὐ γράφεταί σε ἀτοπίας;
γενέθλη	καὶ γένεθλον ποιητικόν, γενέθλιον δὲ γράφεται καὶ δηλοῖ τὴν ἐπὶ (τῇ add. L) γεννήσει ἑορτήν.
γινώσκω	τὸ μανθάνω, διαγινώσκω τὸ διακρίνω, καταγινώσκω τὸ ἐπὶ κατηγορίας.
γραψάμενος προστάτας	ἀντὶ ἐπιγραψάμενος καὶ ἰδιοποιησάμενος.
γῆρας	γαλεώτου τὸ δέρμα νοητέον· ἔοικε δὲ τὸ

	ζῷον κατὰ τοὺς ὄφεις εἶναι καὶ γὰρ ἐπὶ τούτων φαμὲν γῆρας ὄφεων. γηράσκοντες γὰρ οἱ ὄφεις ἀποξύουσι τὸ τῆς λεβηρίδος πάχος.
γόητες	κυρίως οἱ ἐπῳδαῖς τισι χρώμενοι ἐπὶ ἀνακλήσει τῶν κατοιχομένων καὶ γοητεία ἡ ἐπὶ τῇ ἀναγωγῇ τῶν νεκρῶν γινομένη· ἀπὸ τοῦ γόος ὁ θρῆνος, ὥσπερ μαγγανεία ἡ ἐπίκλησις δαιμόνων τινῶν ἀγαθοποιῶν πρὸς ἀγαθοῦ τινος σύστασιν.
γελῶ	μεταβατικῶς αἰτιατικῇ, οἷον γελᾷ τὸν ἄνθρωπον.
γαστήρ	ἡ κοιλία καὶ κλίνεται τῆς γαστρὸς κατὰ ἀποκοπήν· ἀπὸ τούτου κατὰ σύνθεσιν γαστριμαργία καὶ γαστρίμαργος, ὁ τὴν γαστέρα μάργος, ἤγουν μαινόμενος καθ'Ὅμηρον ὡς τὸ διέπρεπε γαστέρι μάργῃ (Odyss. 18,2) ἢ ὁ ἀργὸς αὐτὸς κατὰ ἀντίφρασιν· κατὰ τὸν εἰρηκότα τοὺς κρῆτας γαστῆρας ἀργούς, ἤγουν γαστριμάργους, ὡς καὶ λαίμαργος ὁ τὸν λαιμὸν ἀργός.
[περι]γράφειν	τὸ περιορίζειν, διαγράφειν τὸ διαχωρίζειν, ἐπιγράφειν τὸ τάττειν καὶ ἐπιτιθέναι.
γένυς	γένυος ὁ τόπος τῶν σιαγόνων, γένειον δὲ ἡ τρίχωσις.
γινώσκω	ἐγώ τινα, γνωρίζω δὲ ἕτερον ἑτέρῳ, ἤγουν γνώριμον ποιῶ.

Dall'esame delle singole voci delle due lettere β γ si rileva che uno stretto legame unisce il lessico alla Silloge. In questa mancano soltanto i lemmi βάσις, βρύω, γενέθλη, (περι)γράφειν; le voci βία, βίοτος, βιοῦν,βιόω sono incluse sotto l'unico lemma βία; βλέπω e γένυς sono introdotti con le dizioni del lessico e poi ampliate; γινώσκω in una lunga didascalia inizia e finisce con le frasi del lessico ed intere frasi del lessico sono incluse nelle voci βάλλω, βάλλομαι , molto più complete nella Silloge; solo il verbo γράφω è totalmente diverso. Tutte le altre voci, oltre i 2 terzi, sono ripetute con rigorosa esattezza nella Silloge, salvo qualche variante di nessun rilievo. La stessa proporzione è confermata nell'intera Silloge, che usufruisce del lessico, delle tecnologie e degli epimerismi. Un solo esempio, fra i tanti che si potrebbero citare, dal

quale risulta chiaro come l'ultimo studioso abbia rielaborato la voce θάλαμος, includendo le spiegazioni dei suoi predecessori:

Tecn. II θάλαμος τὸ κοινῶς κελλίον, ἀττικῶς καὶ δομάτιον καὶ παραχρηστικῶς κοιτών, πρόδρομος ὁ μετὰ τὸν θάλαμον οἶκος, δόμος ὁ μετὰ τὸν πρόδρομον

Tecn. I: la voce manca.

Epim. I-II: θάλαμος ὁ οἶκος ὁ τοὺς νυμφίους δεχόμενος, θαλάμη δὲ ἡ στενὴ ὀπή· ἐκ τῆς θαλάμης προῆλθε, φασί.

Lessico: θάλαμος παρ' Ὁμήρῳ ὁ λεγόμενος παστός, δομάτιον ἀττικῶς, θαλάμη δὲ ἡ κατάδυσις τοῦ ὄφεως.

Silloge: θάλαμος ὁ τοὺς νυμφίους περιέχων οἶκος, γάμου τελουμένου· ὁ κοινῶς λεγόμενος παστός, ἤτοι τὸ κελλίον καὶ ἀττικῶς δομάτιον καὶ παραχρηστικῶς κοιτών· θαλάμη δὲ ἡ κατάδυσις τοῦ ὄφεως· πρόδρομος etc. come Tecn. II

Queste osservazioni portano a formulare delle ipotesi, su cui mi riservo di dare più ampia dimostrazione, ma che appoggiano su solide basi e in parte sulle testimonianze dei manoscritti:

1) Il Planude compone la Tecnologia II, alla quale segue la Tecnologia I del Moscopulo, che completa la precedente, assai raramente riprendendo le stesse voci.

2) Il Planude scrive una collezione di epimerismi: in una prima parte commenta voci tolte dall'Eroicus e dalle Imagines di Filostrato; in una seconda parte i lemmi sono ricavati da vari autori, soprattutto dai poeti. Le due serie sono unite senza soluzione di continuità e i manoscritti le attribuiscono ad un unico autore (Epim.I). La seconda serie di epimerismi del Marc. gr. X. 3 è soltanto un'ampia scelta da Epim. I, con poche innovazioni.

3) Il Planude pone in ordine alfabetico la prima parte dei suoi epimerismi e aggiunge poi molti altri lemmi, ripetendo talora la Tecn. II e gli Epim. I. Forma così il nuovo lessico.

4) Uno studioso, forse il Moscopulo, compone la Silloge nella quale molte volte ripete alla lettera, talora raccoglie e rielabora quanto trova nel lessico e nelle tecnologie. Tuttavia questa Silloge è solo un'ampia scelta di quanto offrono gli epimerismi e le stesse tecnologie, che attendono ancora un'edizione che le inserisca validamente nella lessicografia bizantina.

NOTE

(1) C. WENDEL, RE., XX. 2, col. 2226, s.v. Planudes.

(2) A. M. BALDINI, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, tom. II, 426-427. Nei fogli contenenti il lessico la filigrana rappresenta una croce sormontata da altra croce (Mošin Traljic 3534-3536 = a. 1317).

(3) E. MARTINI, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche Italiane*, I 2, Milano 1896, 345-348; A. TURYN, *Dated greek Manuscripts on the thirteenth and fourteenth centuries in the libraries of Italy*, Urbana Illinois 1972, I, 188-190; II, tav. 152-154.

(4) Le due tecnologie e gli epimerismi attribuiti al Planude e al Moscopulo sono inediti. Per i vari confronti nelle tecnologie uso il manoscritto Marc. gr. X. 3 (coll. 1228), cfr. E. MIONI, *Bibliothecae D. Marci Venetiarum Codices graeci manuscripti*, vol. III, Romae 1973, 40-43. Per gli epimerismi seguo il Vat. gr. 97, dato che nel Marciano sono incompleti: quella attribuita al Moscopulo si ferma alla voce μετοχή (= Vat. gr. 97, f. 177, lin. 26), l'altra del Planude alla voce ἐξετάζω (= ibid., f. 176, lin. 21).

(5) S. LINDSTAM, *Senbyzantinska Epimerismsamlingar ochs ordböcher*, "Eranos", 19 (1919-20), 57-92; S. LINDSTAM, *Die Philostratoskommentare und die Moschopulos-Sylloga*, "Göteborgs Högskolas Årsskrift", 31/2 (1925), 173-184; FRID. IACOBS, in *Philostratorum Imagines et Callistrati Statuae*, Lipsiae 1825, p. 163 sqq., ha pubblicato dai mss. Guelpherb. 25 e 82 glosse e scolii, del tutto diversi dalle tecnologie e dagli epimerismi.

(6) J. J. KEANEY, *Moschopulea*, "Byzantinische Zeitschrift", 64(1971), 313-317.

(7) Segnalo, come esempio, il Marc. gr. XI. 29 (sec. XIV in.), dove le due tecnologie, senza alcuna distinzione (mancano nelle Imagines 11-17), sono riunite dopo ogni Imagines. Il Marc. gr. 309 ha i due commenti, l'uno nei margini e l'altro dopo ciascuna Imagines, soltanto fino a I. 19. Nel Marc. gr. 514, dopo la tecnologia del Planude, scritta nei margini fino a I. 26, gli scolii continuano fino a II. 30. Ignoto l'autore, forse il Planude.

(8) Questa parte è pubblicata dal LINDSTAM, *Senbyzantinska*, 65-67.

(9) L'Upsal. 28 conserva soltanto un frammento della prima serie. L'Ambr. L. 54 sup., per la perdita di molti fogli dopo il f. 149, presenta circa metà della prima serie e l'ultima parte della seconda.

(10) KEANEY, *Moschopulea*, 314. La Silloge è pubblicata in *Dictionarium Graecum* etc., II, ed. ANDREAS ASULANUS, Venetiis 1524, 135-164.

MARIA ELISABETTA BOTTECCHIA

IL LESSICO AN(N)AΛΙΩΝ DEL VIND. PHIL. GR. 124

Con una tavola

Dopo avere studiato il lessico di glosse nomiche ἀνναλίων nei codici del sec. XII (*Escor.* T. III.13., *Marc. gr.* Z. 172, *Vatic. gr.* 845)[1] ho pensato di estendere l'analisi ad altri codici, in particolare al *Vind. Phil. gr.* 124 che, a quanto mi risulta, è l'unico manoscritto del secolo XIII contenente tale lessico.

Più per scrupolo d'informazione che perchè lo ritenga necessario do in sintesi alcune notizie essenziali.

Si sa che con il nome di "glosse nomiche" è definita una serie di lessici greci formati da trascrizione in greco di voci facenti parte della terminologia del diritto romano e traduzione o definizione in greco. Contrariamente ad un'opinione assai diffusa che le faceva risalire ai Basilici, pare che esse abbiano avuto origine all'epoca di Giustiniano; aggiungo che non si deve confondere l'origine delle glosse con la formazione dei glossari, ovviamente di epoca posteriore. La questione, comunque, è dibattuta e potrà essere risolta solo attraverso lo studio interno delle glosse. Giovanni Triantaphyllopoulos[2], ad esempio, nel suo studio sul lessico μαγκίπιουν del ms. G^2 I 37 n. 7 della Biblioteca Universitaria di Basilea, analizza e ricerca la storia della glossa πρεϊουδίκιουμ, e la dice attinta non alla Parafrasi 4, 6, 13 di Teofilo, come crede Schulting, ma allo scolio (8) πραεϊουδίκιον di Stefano a Ulpiano l. 9 ad ed. D. 3, 3, 35, 2 = B. 8, 2, 35, 2. Anche per questo motivo, dunque, è importante la soluzione del problema fondamentale, che è quello di restituire ai lemmi la forma nella quale sono nati, cioè la forma originale latina dalla quale deve muovere ogni indagine di ordine giuridico e storico. E' ovvio che qui ci si imbatte continuamente nella difficoltà di cogliere la forma esatta nelle glosse date dal manoscritto, difformi talora dall'originale al punto da non lasciarlo intravvedere. Se infatti è facile leggere *vitium habet* al di là di βιτούαδε (registrata altrove come βιτονάδε/βιτονάδετ/βιτονάβε/βιτονάβαι...) più difficile è leggere *inter vivos* sotto ἠντερέβλους ed è ir

riconoscibile οὐκασαπιτεύει (da *usucapere)*, per non citare che alcuni dei casi più semplici. A questo proposito faccio osservare che Labbé[3] registra βιτονάδε[4], ἠντερβίβους[5] / ἰντερβιβος / ἰντέρβιβος / ἰντερβίβου[6], οὐκουσαπητεύει[7], voci errate ed incomprensibili tutte se non fosse per la definizione greca che le accompagna e che in ogni caso non dovrebbero - in tali forme e grafie - rientrare in un repertorio di "glossae verborum iuris" che voglia avere dignità di lavoro scientifico. Parole corrotte sono entrate anche nel *Thesaurus juris Romani*[8], che può considerarsi una ristampa del Labbé, addirittura forme inesatte furono incorporate nel dizionario greco del Du Cange.

Il lessico ἀν(ν)αλίων del *Vind. Phil. gr.* 124 (=H) occupa i fogli 1 - 3^{v} del codice. Nel catalogo di Hunger[9] si dice che ai fogli 1^{r} - 4^{v} c'è un glossario giuridico latino-greco: *inc.* Ἀναλίων ecc., *des.* κῆνσος, ἡ ἐξέτασις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πλήθους. λεντία, ὀθόνιον. Ora, leggendo tali indicazioni, poiché l'*incipit* (Ἀναλίων, λεγάτων ἐτησίων. ἄκτος, πρᾶξις. ἀρεδάτος, ὁ μὴ κληρονομῶν.) concorda con gli altri lessici ἀνναλίων e l'*explicit* è di glosse *kappa* e *lambda* nuove rispetto alla tradizione manoscritta nota di ἀνναλίων, pensai potesse trattarsi di un repertorio diverso dagli altri, cioè o molto più ampio, calcolandone approssimativamente la consistenza in 400/450 glosse per le prime 10 lettere dell'alfabeto (quindi più del doppio rispetto ai lessici noti), oppure non rispettante, se non in parte, l'ordine alfabetico e intercalante glosse nuove alle voci già note. Invece in H il lessico ἀν(ν)αλίων si interrompe al *sigma* (glossa σιγνοφόροι σημειοφόροι :·) all'inizio del foglio 3^{v}. Segue un altro lessico latino-greco (Ἑτέραι λέξεις ῥωμαϊκῆς διαλέκτου ὅσοι δηλονότι καὶ παρ' ἡμῶν ἐξ ἤθους παλαιοῦ ἀντὶ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ συνεχὲς ἀποστοματίζονται :·) *inc.* Ἀνόννα *(sic.)* παροχὴ ἀγρῶν., *expl.* κῆνσος ἡ ἐξέτασις τοῦ ῥωμαϊκοῦ πλήθους. λεντία ὀθόνια :· (cioè con l'*explicit* dato da Hunger all'ἀν(ν)αλίων, salvo la lettura ὀθόνια anziché ὀθόνιον), che occupa i fogli 3^{v}, 4^{r} e 4^{v} del codice.

Nondimeno lo studio di ἀνναλίων in H è importante ed interessante.

In esso le glosse sono distribuite tra *alpha* e *sigma* e disposte in ordine alfabetico limitatamente alla lettera iniziale, secondo un uso consueto in repertori analoghi; nessuna glossa compare alle lettere *zeta*, *theta* e *xi*. Il loro numero è di oltre 400, ma devo far notare che anche in questo, come negli altri manoscritti da me esaminati, ho riscontrato numerose ripetizioni, poichè la stessa glossa è talvolta ripetuta sia in forme uguali sia con diversa grafia o diversa desinenza, oppure compare sotto lettere diverse: ciò avviene per lo più quando l'interscambio *eta/iota* o l'aggiunta dell'articolo o la caduta della prima lettera ne modificano l'iniziale.

Non mi soffermo in questa sede sulle particolarità grafiche e fonetiche delle glosse, che è come dire sul passaggio dal latino al greco, sul modo di trascrizione, sugli errori di interpretazione e di copiatura: nelle nostre glosse il modo di trascrizione è quello riscontrato negli altri lessici e gli errori sono quelli comuni a tutte le glosse nomiche e già studiati da A. Dain[10] e da me stessa[11] che ne diedi notizia in altra sede. Dirò invece del confronto tra H e la tradizione manoscritta nota di ἀνναλίων.

Ho collazionato H con l'edizione di Labbé, con i tre manoscritti del secolo XII, l'*Escor.* T. III.13. (=E), il *Vatic. gr.* 845 (=V), il *Marc. gr.* Z. 172 (=M) ed inoltre con due manoscritti posteriori, il *Marc. gr.* 183 (sec. XIV, a. 1359) ed il *Vind. Hist. gr.* 34 (sec. XV, a. 1430)[12].

Le glosse di H si ritrovano per la maggior parte nel Labbé, sia pure non sempre con uguali grafie e desinenze; in H riscontriamo però lezioni più corrette e glosse che nel Labbé non compaiono. Queste ultime sono 67, cioè, in percentuale, circa il 15% delle glosse complessive di H: è chiaro, quindi, che H non fu utilizzato da Labbé per la sua compilazione.

Il confronto con E V M rivela che H ha una formazione indipendente rispetto ad essi, nonostante la presenza di numerose glosse comuni; vi riscontriamo infatti non solo diverso ordine e discordanza di grafia e forma nelle glosse comuni, ma la presen

za di molte glosse nuove. Il seguente schema, in cui il confronto è fatto su E, il più completo tra i manoscritti sopra citati, ne dà i dati precisi:

	glosse di E	glosse di H	glosse nuove di H
alpha	44	37	11
beta	12	20	9
delta	46	27	4
epsilon	37	32	4
iota	19	24	7
kappa	64	60	16
lambda	14	10	3
mi	24	23	6
omicron	32	30	5
pi	32	26	3
sigma	42	32	6

Nelle glosse comuni le lezioni di E V M sono generalmente più corrette, o, secondo i casi, meno corrotte, cioè meno difformi dall'originale:

βίτον ἄβαι	E: βιτούαδε	H *(vitium habet)*
ἐξερεδάτευσεν	E: ἐξεδεράτευσεν	H *(da exheredo)*
ἠντερβίβους	E: ἠντερέβλους	H *(inter vivos)*
ἠνφάντης	E: ἠνφάτηρ	H *(infantes)*
ἰνποτέσταται	E: ἰνποστάται	H *(in potestate)*
προδιγίοσον	E: προδουγίωσον	H *(prodigiosum)*

Il *Marc. gr.* 183 (=P) ed il *Vind. Hist. gr.* 34 (=H^{g}), che di P può considerarsi apografo, indipendenti nella formazione rispetto ad E V M poichè oltre a difformità nelle glosse comuni presentano alcune voci nuove, debbono considerarsi indipendenti anche rispetto ad H per gli stessi motivi. Utile tuttavia il confronto dei testi; in P, ad esempio, *in potestate* compare nella forma ἰνποτάτε , cioè ulteriormente corrotta rispetto ad ἰνποστάται di H, e l'ablativo *bona fide*

si è trasformato nel sostantivo o participio maschile ὁ βοναφίδε (=ὁ καλῶς πιστεύων) contro βόνα φίδε (= καλὴ πίστις) di E e βονεφίδε (= καλῇ πίστει) di H.

Sulla base dei dati forniti dalla collazione si può dunque affermare che senza dubbio nell'insieme i documenti più antichi sono i migliori: in questo tipo di testo, il cui contenuto è almeno per la metà incomprensibile a chi lo scrive, dove la stessa grafia riproduce suoni inusitati, è ovvio che la possibilità di errore aumenta nell'esemplazione progressiva del testo, per cui le parole vanno progressivamente deformandosi.

Tuttavia resta pur sempre valida la vecchia lezione del Pasquali *recentiores non deteriores:* anche nel nostro caso, sia pure nel limite ristretto di poche voci, H restituisce alle glosse lezioni migliori di E, o più facilmente ne lascia intravvedere la lezione esatta. Ad esempio συνεδοῦτουῥισάκτουριτάτε E: : σινεδουτόριον σάκτουριτάτε ***H (= sine adiutoris auctoritate).***

In conclusione, poichè contiene glosse che gli sono peculiari e poichè la sua utilizzazione è determinante nella ricostruzione di qualche glossa comune, H va senz'altro preso in considerazione.

Aggiungo che un ulteriore elemento di interesse è rappresentato dalla scrittura.

E' una personalissima grafia del XIII secolo, ricca di abbreviazioni e articolata secondo moduli molto caratterizzanti:

alpha — in due forme principali, una con l'asta di destra corta e diritta, l'altra con l'asta lunga ed obliqua, talvolta leggermente curva, usate indifferentemente in ogni posizione della parola e del rigo;

beta — a grandi occhielli asimmetrici e con un particolare chiaroscuro creato dal modo con cui la lette-

ra è vergata: partendo a sinistra dall'alto in basso e quindi sullo stesso tratto dal basso in alto per poi piegarsi nei due occhielli;

delta δ δ δ δ δ
con occhiello chiuso e asta discendente a grande arco;

zeta ζ ζ ζ
più sviluppata nella parte superiore, inizia dall'alto con un arco aperto verso destra;

kappa Κ
di grandi dimensioni;

sigma σ
chiuso e lineare;

ypsilon ϋ
molto largo;

omega ω ω ω
ad occhielli larghi, più spesso aperti;

epsilon-rho ερ ερ ερ
in legamento a punta quasi "ad asso di picche".

Nell'insieme tale grafia appare vicina al Fettaugen.

Anche per questo motivo il manoscritto è interessante e viene dunque proposto all'attenzione degli studiosi.

NOTE

1. - M.E. BOTTECCHIA, *Il lessico* ἀνναλίων *del Marc. gr.* Z.172. Comunicazione al XV Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Atene, 5-11 settembre 1976; M.E. BOTTECCHIA, *Glosse nomiche dei codd. Esc.* T.III. 13. e *Vatic. gr.* 845. Comunicazione al IV Congresso di Studi Bizantini, Lecce, 21-24 aprile 1980.

2. - J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Le manuscrit de gloses nomiques* μαγκίπιουν *de la Bibliothèque Universitaire de Bâle*. In "Actes du XII Congrès International d'Études Byzantines" (Ochride 10 - 16 septembre 1961), II, Beograd 1964, pp.519-523.

3. - CH. LABBÉ, *Veteres glossae verborum iuris quae passim in Basilicis reperiuntur*, Parisiis 1606, pp. 148.

4. - CH. LABBÉ, op. cit., p. 15.

5. - CH. LABBÉ, op. cit., p. 38.

6. - CH. LABBÉ, op. cit., p. 45.

7. - CH. LABBÉ, op. cit., p. 81.

8. - A. SCHULTING, *Thesaurus juris Romani*, 2ª ediz., Utrecht 1733, III, col. 1697-1820.

9. - H. HUNGER, *Katalog der Griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. I, Wien 1961, pp. 234-235.

10. - A. DAIN, *La transcription des mots latins en grec dans les "gloses nomiques"*, in "Revue des Études Latines", 8 (1930), pp. 92-113.

11. - Si veda la mia comunicazione cit. al Congresso di Atene.

12. - H. HUNGER, op. cit., p. 36.

Vind. Phil. gr. 124, f. 3v

E. K. PJOTROVSKAJA

ON THE OLD RUSSIAN VERSION OF "CHRISTIAN TOPOGRAPHY" BY COSMAS INDICOPLEUSTES

Among other documents of Byzantine literature which have found a wide reflection in old Russian culture, an undoubtedly important part belonged to the so-called "Christian Topography" written by Cosmas Indicopleustes, a Byzantine author of the 6-th century. Cosmas was a merchant who took monastic vows towards the end of his life. He made many voyages across three seas - the Romaios (Mediterranean), Arabian and Persian, saw and heard much, and took down various geographical and historical information gathered among the peoples of the lands he has visited.[1] Having an inquisitive mind, he copied two Greek inscriptions which he found while travelling through Adulis; these inscriptions are a valuable historical source and survived only in the works of Cosmas.[2]

---

1) On Cosmas and his works see: Pigulevskaya N.V., Vizantia na puti v Indiyu (Byzantium on the way to India). Moscow - Leningrad, 1957, p.129-156; Udaltsova Z.V., Stranichka iz istorii vizantiyskoy kultury. Kosma Indicoplov i yego "Khristianskaya topografia" (A page of the history of Byzantine culture: Cosmas Indicopleustes and his "Christian Topography"). In: "Vizantinovedcheskiye etiudy" (Byzantological Studies). Tbilisi, 1978, p.82-90.

2) See: Wolska W., La Topographie Chrétienne de Cosmas Indicopleusteès. Théologie et science au VIe siècle. Paris, 1962. For the latest commented critical edition of the Greek version see also: Wolska-Conus W., Cosmas Indicopleus-

The main subject of the "Christian Topography" is the description of the structure of the Universe. Details on cosmology, information on stars, seas, rivers, birds and beasts, stories of remote past, of the first days of creation etc. - all this can be found in Cosmas' book. His views and opinions, which were of more than one and a half thousand year standing, were criticized even in the circles of Byzantine men of letters, but were for a very long time widely spread in the medieval book-lore. Cosmas' book attracted its reader not only by the eternal problems of the history of the Universe, but also by its numerous and beautiful illustrations (the four cardinal points, the picture of the Earth, sunrise and sunset, greater and minor prophets, the Mount Calvary cross, the Apostles, the saint hierarchs, Noah's Ark and the like, rare beasts and plants such as palms, antelopes, giraffes etc). The miniatures of the oldest Greek manuscripts are believed to strictly follow the tradition of the original itself.

But for the old Russian book culture the reflection of Cosmas' book is important not only from the point of view of perception of naturalistic opinions and historical descriptions by Russian scribes, but also from that of iconographic trends and styles, possible succession of the devices and techniques of Byzantine masters by the old Russin

---

tes. Topographie chrétienne. Introduction, texte critique, illustrations et notes. -T.I-III. In: Sources chrétiennes, №№ 141. 159, 197. Paris, 1968-1975.

miniature painters. The "Christian Topography" by its subject and object stood close to the translations of such works as "Hexameron" (Shestodnev) of Basil the Great, "Hexameron" of John Exarch of Bulgaria, "Laudation to the Creation of all Creatures" of Georgios Pisides, "Hexameron" of Severien of Gabala, Palaia, Chronographs, Physiologues and other similar books.

Now it should be noted that - though the iconographic tradition of the "Christian Topography" in its old Russian version is fairly well known (we mean here the fundamental work of E.K.Redin[3]; basing on style analysis of more than twenty full illuminated copies he traced their fate in the history of the old Russian book miniature, their relation to the original book, and proceeding from the above he singled out 7 editions of the old Russina version), - but the history of the old Russian text itself, the date of its translation and its comparison to the Greek version of the text remain up to now vague. The first to make a preliminary comparative analysis of the distinctions between the old Russian and the Greek texts was I.I.Sreznevsky.[4] He gives an adequately detailed list of the peculiarities of the old Russian text and compares Monfaucon's Greek edition of the

---

3) Redin E.K. Khristianskaya Topografia Kozmy Indicoplova po grecheskim i russkim spiskam. (Christian Topography of Cosmas Indicopleustes in Greek and old Russian copies). P.1, Moscow, 1916.

4) Sreznevsky I.I. Svedenia i zametki o maloizvestnykh i neizvestnykh pamiatnikakh (Data and notes on little known and unknown monuments). SPb, 1887, P.II, p.1-19.

year 1706 with the copies from the Synodal Collection of Old Russian Manuscripts (we do not know which exactly). Though at the time of his studies of the old Russian manuscript tradition there were found no copies of the text dating earlier than late 16th century, I.I.Sreznevsky assumed that the fact that fragments of the text were found in other Slav-Russian manuscripts (in particular in the Sofiysky Sbornik of the XIV-XV centuries), as well as the archaic language of the text allow to consider it possible, that Cosmas' book appeared in Russia at an earlier date. Later A.I.Sobolevsky[5] studied the characteristics of the translation and the peculiarities of its linguistic structure. His opinion was that lexical analysis of the text serves as an evidence of the Russian and not South-Slavictranslation of the text as it might be presumed.[6] The problem of the versions of translation remains however also unsolved. The questions are: whether all the texts of the existing copies can be traced back to the same original text or there were several translations, what are the relations between the texts of the fragments

---

5) Sobolevsky A.I. Osobennosti russkikh perevodov domongolskogo perioda.(Peculiarities of the Russian translations of the pre-Mongol period. In: A.I.Sobolevsky. Istoria russkogo literaturnogo yazyka.(History of the Russian literary language). Leningrad, 1980, p.139.

6) Only one South-Slavic copy of the book is known up to now. See: Jagič V., Kozma Indikoplov po Srpskomu rukopisu g.1649-e. In: Spomenik Srpske Kraljevske Akademije, 44,2(38) Beõgrad, 1922. But this copy as proven by V.Jagič, was copied from an old Russian version.

in existing copies and those of the complete illuminated manuscripts, etc.[7]

It appears to us that now, when we have a fundamental research of Cosmas Indicopleustes' work in its Greek versions by W.Wolska-Conus, and all existing old Russian manuscripts and their fragments gathered in the collections of the USSR and BRD are scrupulously investigated and listed by Angelica Jacobs[8], the time has come to return to the study of the old Russian tradition of "Christian Topography". It seems essential to undertake a textological investigation of the old Russian textbasing on the analysis of readings of existing copies and their fragments, a study of the codicological composition of collections in which the fragments are found, an analysis of the linguistic layer of the readings and - if possible - its correlation with the modern observations and statements concerning the translation techniques of the old Russian and Slav scribes.

What concerns the present paper, we would like to offer some of our observations which arose in the process of study-

---

7) Basing on the analysis of a fragment of the Story of the Building of Babel Tower in a Chronograph in ZGADA Collection, 902-1468, V.M.Istrin presumed that there could exist several versions of translation. Yet he did not deny the possibility that this translation could have been made specially for this copy of the Chronograph,(Zamechanya o sostave Tolkovoy I-III Palei " (Notes on the composition of "Tolkovaya I-III Paleia") Reprint.

8)Jacobs Ang., Kosmas Indicopleustes. Die Christliche Topographie in slavischer Übersetzung.-Byzantinoslavica,XL(2), Prague 1979, S.183-198.

ing the written tradition in the existing fragments of the old Russian version of the book. It should be noted that the number of copies of existing fragments amounts to 40, i.e. to nearly as much as of the complete text (54 copies)[9]. The copies of the fragments of the "Christian Topography" belong to XV - XIX centuries; as a rule these copies are not illuminated. In analyzing the existing fragments it becomes evident that the majority of copies, namely 11 of them are fragments of the Second Oration of Cosmas, i.e. that part of the "Christian Topography" in which the author gives a detailed description of the hypothesis on the figure and position of the Universe, and also where many historical and geographical facts are given (as an example of such a fragment we may mention a text from the Archives of the Leningrad Section of the Institute of the History of the USSR, Ac.Sci.USSR, Collection of the Archeographic Commission No.245, XVI cent., sheet 62-97 rev.); this part gives a detailed description of the Earth-a plane surrounded by the Ocean, tells of the "silk country", i.e. China, the Ethiopia, barter trade in the Axumite kingdom, the Adulitan stone, details on the reign of the Egyptian Ptolemies etc. In the Second Oration of Cosmas the description of the structure of Earth and the settling of peoples are given in parallel with the story of creation and the building of the Babel Tower according to the Old Testament, i.e. in Biblical treatment.

For further study of the old Russian version of the "Christian Topogrphy" we dare to put forth the following assumption:

9) Jacobs Ang. Kosmas... S.191-198.

are not the above observation another evidence of an older than the 15th century translation of the book into old Slav? We mean that the book could have appeared among old Russian scribes just when - in the earliest period of Christianity in Russia - together with Biblical notions of the historical process first notions of natural sciences were formed. Probably the study of the history of cosmographic and cosmogonic concepts in the old Russian literature began with the "Christian Topography" together with other translated books. Further textological research of the written tradition of the book will give an answer to the problem.

As a conclusion we would like to cite a scribe's remark which exists only in the Russian version: "Men endeavoured to gather gold, others - to capture land or pearls, or various riches, but the Master of this book sagely sought not pearls or pricely gems, and not gold, but a worthy picture of the Universe, and he gathered a wealth which will never vanish. Decay comes to all things on the Earth and only the Word remains".[10] Is not this philosophical concept an answer to the question on the cause of extraordinary popularity of Cosmas' book in the medieval book-lore?

10) Sreznevsky I.I. Svedenia... p.5.

7.3 TEXT UND BILD: SKRIPTORIEN UND ATELIERS

GIUSTINA OSTUNI

MESSAGGIO SCRITTO E MESSAGGIO FIGURATO
UNA PREMESSA

"Una frase é una rappresentazione della realtà" (4.0I).
E' di Wittgenstein questo concetto della proposizione come *pittura* di una situazione e,quindi,della lingua come repertorio di fedeli immagini della realtà.(I)Questa concezione,uno dei punti essenziali della teoria del linguaggio del filosofo viennese,trova i suoi antecedenti nell'antichità,in particolare con Aristotele.(2)

Non a caso abbiamo scelto questo binomio concettuale proposizione-*pittura* e lingua-*immagine*.Esso ci permette infatti di osservare come,grazie a moderne teorie,antiche affermazioni possono essere chiarite e illuminate.Partendo da questo presupposto,vorremmo proporre una breve,ma forse significativa analisi di uno dei luoghi comuni più diffusi-l'*ut pictura poesis*,creato da Simonide e ripreso da Orazio-,con particolare riguardo ai testi patristici.

Ora,una lettura dei testi patristici che voglia essere finalizzata alla ricerca di una,seppure allusiva,concezione estetica, dovrà procedere non solo alla definizione del concetto d'immagine in senso figurativo (mimetico?),ma anche all'identificazione dell'immagine in senso stretto-se é vero che l'estetica antica si muove nel campo della retorica-,immagine che rinvia, con l'intreccio delle sue varianti,ad una figurabilità del testo che é poi quella che permette una sua traducibilità visiva.

Il concetto d'immagine nel mondo bizantino fu elaborato non nel mondo autonomo dell'arte,ma a contatto dei dogmi su Dio e l'uomo.(3) L'elaborazione del termine in senso stretto avvenne comunque nell'ambito della retorica:da εἰκών ,che é confronto (4) e μεταφορά ,che é visione immediata (5),sino alle varie figure del linguaggio e dello stile pittorico (6),come la diatiposi definita "discorso narrativo che pone le cose davanti

agli occhi come un pittore".(7) E' tutta una terminologia che i retori hanno cercato di unificare o almeno di rendere coerente. Sia nella retorica antica che nel pensiero patristico l'agente comune dell'universo interno dell'immagine é la mimesis. Il suo originario significato di azione venne esteso da Platone a quello di riproduzione, imitazione (8) e questo gli servī per illustrare la sua teoria delle arti e affermare cosi nel libro X della Repubblica il rapporto pittore-poeta, la cui variante pittore-retore si ritrova nel Sofista. Già Simonide, come ricorda Plutarco (9), aveva per primo accostato la poesia, definibile una pittura parlante, alla pittura, poesia silenziosa. Ma questo rapporto servi a Platone per giustificare la sua critica della poesia.(IO) Aristotele attenua l'opposizione delle due arti, riprendendo e precisando il concetto di mimesis:"...il poeta fa opera d'imitazione esattamente come un pittore (ζωγράφος) o un altro artista di figure (εἰκονοποιός)...".(II) Dione Crisostomo nelle varie differenziazioni tra arti figurative e poesia, insiste sui caratteri di eternità (I2) e di espressione simbolica della scultura (I3), ricordando che l'udito, al contrario della vista, può essere ingannato dal fascino delle parole.(I4)

Prenderemo in esame questo antico rapporto, essenzialmente mimetico, di pittore-retore o pittore-poeta, estendendolo a quello più ampio di immagine-testo, per arrivare a proporre un'ipotesi di lavoro nello studio del manoscritto miniato.

Diversi sono i passi patristici in cui questo rapporto si rivela chiaramente o viene sottinteso dall'uso di alcuni termini ambivalenti (εἰκών, γράφω, ὑπογράφω, διαγράφω, ζωγράφω) che in modo speculare ci rassicurano sempre sulla reciprocità originaria dei termini o meglio delle arti a confronto.

Basilio nella lettera a Massimo parla di discorso che "disegna" (ὑπογράφω) i tratti dell'anima.(I5) Eusebio nella Preparazione evangelica parla della virtù raffigurata "come in una immagine dipinta" (ὡς ἐν εἰκόνι γραφῆς). (I6) Clemente Alessandrino cita un ritratto di Zenone di Kition che sembra "schizzato" e i cui tratti sono come "scolpiti" (ἀνδριαντουργέω) (I7) e ancora, le immagini della Virtù e del Vizio "disegnate" da Prodicos.(I8) Attraverso la raffigurazione della lotta "come su un quadro" (καθάπερ ἐπὶ πίνακος) (I9) o della bellezza dipinta "come su un'immagine" (ὥσπερ ἐν εἰκόνι) (20), Gregorio di Nissa esemplifica la sua "pittura delle parole".

Il λόγος, considerato indipendentemente dagli atti, é per lui simile ad un'immagine senza vita che riproduce con falsi colori una fisionomia dal bel colorito.(2I) Nelle lettere egli vedrà elaborata come una "statua" della carità.(22) E Gregorio di Nazianzo mostrerà un "quadro" della virtù del martire.(23)

Il riferimento all'arte potrà essere ancora più esplicito. Gregorio di Nazianzo nella lettera a Nicobulo, per definire il modo di scrivere le lettere, utilizza la tecnica del disegno come elemento comparativo.(24) Giovanni Crisostomo parla della creazione tecnica di un quadro: tracciate le linee, non si comprende il significato dell'immagine se non quando i colori sono applicati e la rendono chiara e distinta.(25) E ancora, Giovanni Damasceno:"...i pittori sul legno tracciano le linee e disegnano l'ombra...essi aggiungono poi la verità dei colori". (26) Descrizione che ricorda quella di Cirillo d'Alessandria: "le ombre grafiche sul legno sono i primi tratti, a cui si aggiungono la lucentezza e lo splendore dei colori".(27)

Estrarre dal contesto queste frasi é forse un'operazione arbitraria, ma credo sia il presupposto necessario per uno studio

che voglia evidenziare il rapporto tra il testo e l'immagine. Nei passi patristici sinora esaminati s'impone la figura del retore-pittore.E' dunque evidente il rapporto del testo come immagine.A questa equivalenza corrisponde quella dell'immagine come testo.Gregorio di Nissa afferma:"...avendo lavorato con i colori come in un libro parlante,l'artista ha chiaramente raccontato le lotte del martire...la pittura silenziosa (γραφὴ σιωπῶσα)parla sul muro...".(28)Basilio proclama:"ciò che una descrizione storica trasmette attraverso l'udito,la pittura mostra tacendo attraverso l'imitazione".(29) Espressione che viene ripresa e commentata da Niceforo(30),da Germanio(3I) e da Giovanni Damasceno.(32) Il concetto di "immagine come libro degli illetterati" risale a Nilo (33),ma viene riproposto da Giovanni Damasceno:" l'icona è per gli illetterati ciò che la Bibbia è per coloro che sanno leggere". (34)
All'immagine come testo,enunciato dagli iconoduli, si contrappone il testo come quadro vivente(εἰκόνες ἔμψυχοι) , enunciato dagli iconoclasti. (35) E così che, al di là delle rispettive motivazioni ideologiche, entrambi realizzano un'armonia degli opposti, confermandone inconsciamente la loro evidente reciprocità.
E' l'<u>ut pictura poesis</u> alla base del concetto d'immagine come testo, interpretato spesso secondo un criterio pedagogico. L'immagine è considerata una sorta di scrittura plastica e in questa sua assimilazione alla scrittura essa si determina come <u>segno</u>, che deve significare più che rappresentare.Questa accentuazione dell'immagine come segno,caratteristica della iconografia bizantina,è infatti accentuazione dell'immagine nel suo contenuto semantico,nel suo riferimento al testo sacro.(36) Non a caso abbiamo insistito sul confronto tra le

arti(pittura e poesia),sul piano della loro capacità imitativa Questo confronto infatti denota un'evidente ascendenza storica con la moderna definizione del <u>segno</u> artistico,che si iscrive nel quadro della sem iotica. (37) Eco afferma:" anche un'opera d'arte visiva risulta un <u>testo</u> e come tale andrà esaminata". (38) Il visibile" è "leggibile":ogni figurazione può essere tradotta in formulazioni linguistiche,ogni pittura può tradurre una descrizione verbale. (39) L'approccio semiotico,auspicabile nello studio del linguaggio iconografico bizantino,rispetta l'autonomia del messaggio individuale dell'opera d'arte. E permette di ovviare alla pratica dell'iconografia in senso stretto,che è quella non di trattare l'immagine come un testo, ma di doppiarla di un altro testo,a partire dal quale si può accedere all'intelleggibilità.
Ilconcetto privilegiato di immagine come testo non esclude comunque affermazioni di priorità esplicita di uno dei due termini.Come Giovanni il Grammatico(40),il synodikon dell'ortodossia propende per la parola,la dottrina della scrittura,pur non proponendo una chiara gerarchia.(4I)Al contrario,Basilio sottolinea che il linguaggio pittorico è più ricco di quello verbale nella trasmissione dell'informazione incomprensibile.L'immagine che i pittori hanno dipinto"con i colori della loro sapienza" illumina e offusca la sua raffigurazione verbale del martire. (42)La superiorità della vista sugli altri sensi sarà espressa chiaramente anche da Niceforo.(43)
Vorremmo precisare che il privilegio dell'immagine come testo o del testo come immagine non comporta necessariamente l'esclusione del concetto opposto,sia esso definito o sottinteso.E' così che entrambi possono sussistere in uno stesso autore.
L'immagine e il testo sono di fatto definiti da un comune prin-

cipio di reciprocità e referenzialità e sono pertanto perfettamente reversibili.Ne é prova anche l'ambivalenza dell'unico termine (γραφή) che può designarli e di cui Niceforo precisa il significato.(44) La forma d'arte in cui essi trovano la loro più felice espressione é il manoscritto miniato,che per la sua stessa struttura ne permette un immediato confronto.
Niceforo parla di antichi manoscritti in cui si può ammirare, in una perfetta comunità tra testo e immagine,da una parte l'abilità dello scriba,che rivela l'insegnamento della storia divina,e dall'altra l'arte del pittore,che parallelamente rivela le stesse cose.Testo e immagine traducono dunque uno stesso pensiero e l'immagine,grazie a questa identificazione col testo evangelico,ne assume la stessa credibilità ed ha diritto allo stesso rispetto.(45)
Il manoscritto dovrà quindi esser studiato come un'ampia unità strutturale dove si articolano il testuale e il figurale.con una stessa funzione,cioé quella di permettere al lettore iniziato la riconoscenza del significato.E la loro reciprocità dovrà essere evidenziata:il testo permette,é vero,una più esatta comprensione dell'immagine,ma questa a sua volta lo illumina ed ha nei suoi confronti valore e funzione di commento.
Vorremmo infine accennare ad una particolare forma del testo illustrato dove il rapporto tra il pittore e il poeta si realizza in una stessa immagine.È il carmen figuratum,in cui forma grafica e forma metrica trovano un'unica espressione (46) e di cui gli scolii figurati sono una variante.(47)
Il rapporto pittore-poeta solleva un'ultima riflessione sul rapporto dei loro rispettivi canoni o formulari:la connessione tra retorica letteraria e retorica plastico-grafica é probabilmente ricca di frutti.

NOTE

I)L.Wittgenstein,Tractatus logico-philosophicus,Torino,I964
2)Aristotele,Dell'espressione,I6 a 2-8.Si rinvia a T.de Mauro, Introduzione alla semantica,Bari,I975,pp.42-52
3)G.B.Ladner,The concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic controversy,DOP VII(I953),pp.3-34; V.Byčkov,L'estetica bizantina,trad.Perillo,Centro di studi bizantini di Bari,collana"Idee,simboli,immagini",n.I,Bari, in corso di stampa.
4)Aristotele,Retorica,lib.III,4,I406b20,I407aI4 e IO,I4IOb
5)ibidem,4,I406b.Cfr.Poetica,cap.XXI e XXII
6)ibidem,II,I4IIb2I-24
7)Rhetores graeci,ed.L.Spengel,vol.III B.G.Teubner,Lipsia, I856,I80
8)E.Keuls,Plato and Greek Painting,Leiden,I978,pp.9-32.Sul concetto di mimesis e sulla revisione critica del termine.
9)Plutarco,De gloria Atheniensium,3 e Quaestionum convivalium, 9,I5,2
IO)E.Keuls,op.cit.,pp.33-48.L'autrice si oppone alla tesi di Platone nemico della pittura e considera le allusioni ad essa di natura metaforica e prive di giudizio critico.
II)Aristotele,Poetica,I460b8
I2)Dione Crisostomo,De Dei cognitio,or.XII,69-70.Ed.G.Budé, Teubner,Lipsia,I9I6
I3)ibidem,59 e 65
I4)ibidem,7I
I5)Epistola CCLXXVII,PG.32,col.IOI3a
I6)Lib.VII,PG.2I,col.5I7c
I7)Paedagogi,lib.III,PG.8,col.649d
I8)ibidem,col.529a
I9)In S.Stephanum protomartyrem,PG.46,col.704c

20)De virginitate,PG.46,col.36Ic
2I)ibidem,col.405c
22)Epistola XIX,PG.46,col.I073a
23)In laudem Basilii Magni,PG.36,col.604a
24)Epistola,LI,PG.37,col.I05a
25)In dictum Pauli "Nolo vos ignorare",PG.5I,col.247
26)De imaginibus Or.II,PG.94,col.I3I6a
27)Epistola XLI,PG.77,col.2I7c
28)De S.Theodoro martyre,PG.46,col.737d
29)In quadraginta martyres,Om.XIX,PG.3I,col.509a
30)Antirrheticus III,PG.I00,col.38Id
3I)Epistola IV,PG.98,col.I72d
32)De imaginibus Or.I,PG.94,col.I268
33)Olympiodoro eparcho PG.79,col.577d
34)De imaginibus,Or.I,PG.94,col.I248c
35)Textus byzantinos ad iconomachiam pertinentes,ed.H.Hennephof,Leiden,I969,n.238 e 24I
36)C.Brandi,Segno e immagine,Milano,I960,pp.63-75
37)T.Todorov,Theories du symbole,Paris,I977,pp.I6I-I78
38)U.Eco,Trattato di semiotica,Milano,I975,pag.70
39)È la teoria della semiotica linguistica
40)P.Lemerle,Le premier humanisme byzantin,Paris,I97I,pag.I46 citato da J.Spieser,Image et culture:de l'Iconoclasme à la Renaissance macédonienne in"Méthodologie iconographique: Actes du Colloque de Strasbourg" ed.G.Siebert,Strasburgo, I98I,pp.95-I06
4I)J.Gouillard,Le synodikon et sa doctrine des images,in "Travaux et mémoires" 2 (I967),Pag.I79
42)In Barlaam martyrem,om.XVII,PG.3I,col.489

43)Antirrheticus III,PG.I00,col.38I
44)ibidem,col.356a-b
45)ibidem,col.6I e col.384a-b
46)Si veda in generale:H.Hunger,Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner,II,München,I978,p.I05 sq.
47)Si ricorderà,in particolare,il manoscritto della Biblioteca Nazionale di Parigi,gr.2I6,le cui figurazioni sono in gran parte inedite.Una breve menzione in:K.Weitzmann,Die byzantinische Buchmalerei des 9 und I0 Jahrhunderts,Berlin, I935,pag.7,fig.33.Una descrizione del manoscritto,che é del X secolo e contiene gli Atti degli Apostoli,in:Byzance et la France médievale,Paris,I958,n.I3.

PER JONAS NORDHAGEN

THE USE OF PALAEOGRAPHY IN THE DATING OF EARLY MEDIEVAL FRESCOES

With one plate

Seventy years ago, in his publication of the fresco material from S. Maria Antiqua, W. de Grüneisen collaborated with an epigrapher for the presentation of the painted inscriptions from the church. A chapter in the volume itself was devoted to them, and in addition they were reproduced, large scale, in a separate atlas of plates. [1] The author of these studies was V. Federici, an Italian specialist. Despite his efforts, the method led to fairly poor results, partly from the fact that his assistants were inexperienced in the art of copying epigraphic material, and partly because Grüneisen interfered with his work and forced him to accept some of his speculative dates for the frescoes as the basis for his palaeographic chronology. The time at my disposal does not allow me to go into details, but let me quickly make a comparison between one of Federici's "copies" and a modern photograph to demonstrate the kind of **inaccuracies that mark his collection of samples (Figs.1-3). As to Grüneisen's role in undermining Federici's chronology, I have treated that subject in one of my earlier studies.**[2]

Possibly it was due to this infelicitous beginning that palaeographic studies and argumentation have had such a low status in the field of Early Medieval art history. Or, this situation may be due to there never having been a real continuation of Federici's work, whether in correcting its errors or in extending it to other fresco material from the period. Attempts at using palaeography as an indicator of date have been few, and very little attention has been paid to them. I will point to a few cases in which the method has been applied, but where this kind of evidence, it would seem, does not carry the weight of that age-old instrument, stylistic comparison, which although blunted by wear still retains much of its magic .

Shortly before the last war, C. Cecchelli studied the huge icon of the Madonna della Clemenza in S. Maria in Trastevere.[3] In an attempt to date the then heavily overpainted panel he pointed to the palaeography of the inscription on its frame and its closeness in types and ductus to the painted inscriptions of the decoration of John VII in S. Maria Antiqua. Twentyfive years later his idea was taken up by C. Bertelli who in his monograph on the same icon devotes a chapter to the palaeography of the letters on the frame, with the comparative material from S. Maria Antiqua also presented as tracings.[4] Further he brought into the discussion more samples of Early Medieval script to place the Roman material in perspective. To myself - and to many others, I would assume - Bertelli's epigraphic arguments amount to nothing less than proof that the date he proposes for the icon is correct, and that it therefore should be regarded as a product of the artistic milieu that was created by Pope John VII in the earliest years of the eighth century. Nevertheless, his suggested date is still regarded as "controversial". I will present a few more examples of such "controversial" dates which are bolstered by palaeographic reasoning.

H. Torp in his first extensive survey of the work done by Scandinavian scholars in the "Tempietto" at Cividale, published as an article in 1959, made use of palaeography as a means to pin-point the date of the building and its decoration to the langobardic period, and more precisely, to the second half of the eighth century.[5] But he employed the method also to throw light on the problem of the dating of S. Salvatore at Brescia, a monument which contained fragments of a decoration in stucco that is a close parallel to that in the Tempietto itself. I believe his reasoning is an outstanding example of the use of this scholarly weapon, and I would like to show a few of his tables of comparison to convince you of its relevance to our discipline.

The first is a comparison of letter-types in context, i.e. samples

which give parts of inscriptions, to demonstrate idiosyncracies of the painting and spacing of the letters.[6] The two upper examples are from S. Salvatore at Brescia, the lowest from the Tempietto at Cividale. In the next table one proceeds to the study of the individual letter, the epigraphic material being broken down into alphabeths for closer comparison. Here the first and the third row are from S. Salvatore, the second and the last from the Tempietto.[7] With the tables here shown Torp has added weighty arguments to his hypothesis concerning the contemporaneity of the two monuments. With his third, he attempts to fix the date of the Tempietto through a confrontation with epigraphic material drawn from surely dated monuments of the second half of the eighth century, such as the paintings in S. Maria Antiqua from the pontificates of Zaccharias and Paul I.[8] Further, he adds samples of letters from manuscripts, and in his comments to this plate he scrupulously lists his sources. He rounds off his chapter on the lettering with paragraphs that point to the changes that occur in the style of writing both in painted and lapidary inscriptions with the establishment of the carolingian realm.

Has Torp's involvement in the history of Early Medieval letter-forms added substantial arguments to the discussion of the Tempietto at Cividale ? To my knowledge his thesis has not been contradicted, but rather ignored. One prefers, it seems, to carry on the debate along the time-honoured lines of stylistic appreciation. But, with regard to the Tempietto, the case can be reopened any day. The monuments under discussion are so well preserved that further palaeographic autopsy can be conducted on them as soon as the matter is taken seriously. Let us now turn to a decoration where such after-thoughts cannot be followed up and where the palaeographic material is lost forever due to negligence.

As to S. Maria di Castelseprio, by many regarded as one of the most important discoveries of this century in the field of art his-

tory, it is of historiographical interest that no investigation of the letter-forms of its tituli were undertaken in the two publications which we regard as the fundamental ones, that of Bognetti, Chierici and Capitano d'Arzago and that of K. Weitzmann. Thanks to C. R. Morey the question of the palaeography was brought into the subsequent discussion. He could draw on the opinion of one of the greatest experts on epigraphy. I quote from Morey's article (1952) :"The mixed capitals and uncials of the inscriptions are quite consistent with a dating anywhere from the fifth to the eighth century, and the forms of the letters, difficult to parallel in the tenth century, have impressed our best authority on medieval Latin palaeography, E. A. Lowe, as indicating the early rather than the later date".[9] Morey added an observation of his own, that the letter V in Simeon's label in the Presentation "has exactly the form of the upsilons of the Greek inscriptions of S. Maria Antiqua".

Morey's attempt inspired G. P. Bognetti, who in 1953 cited Lowe's opinion and stressed - as it proved, too late - the importance of the epigraphic material for the questions of date.[10] He also added further observations concerning the correspondence which existed between the letter types of the North Italian church and those of S. Maria Antiqua. Most of these remarks, however, are confined to his notes. Here he also conveys an important piece of information concerning the inscriptions at Castelseprio - "they are today almost completely obliterated". This was due, it seems, to the flaking off of the tempera part of the fresco, a process which began only a short time after the uncovering of the decoration.

In his article Bognetti published two of the tituli, in tantalizingly bad photographs, as if to make up for not having paid them enough attention earlier.[11] As no tracings exist, very little can be done to reconstruct the details of their <u>ductus</u>. A close-up of one more of the inscriptions is found among the colour plates of the Italian publication; but again in this case, the quality is in-

3. Inscription of St. Panteleimon, tracing

2. Inscription of St. Panteleimon, photograph

1. Inscription of St. Panteleimon. From the decoration of Pope John VII (705—707 AD) in S. Maria Antiqua

sufficient for a close comparison with related material.[12] We are left with the contention that had measures been taken in time to have the tituli of Castelseprio properly photographed and drawn, there is a strong possibility that the arguments which link the monument with the art of ca. 700 A.D. would have been considerably strenghtened. Another photograph of tituli from John VII's decoration in S. Maria Antiqua will prove the point. I know of no other painted epigraphic material from the Early Middle Ages where stress was laid to such a high degree on the beauty of the letters, where the epsilons and O-s are more harmoniously rounded and the form of the staffs and the ceriphs better drawn. The same tendency, I believe, can be perceived in the few photographs existing of the inscriptions from Castelseprio.[13]

Rather than lament the shortcomings of scholarship, one should work systematically to provide better instruments for future research. To establish a useful chronology of letter forms in the painted inscriptions that will match N. Gray's excellent survey of the carved material, more epigraphic material has to be brought together. Tracings and detail photographs are the tools with which the palaeography should be recorded. Even today, most scholars prefer to transcribe the inscriptions rather than take the trouble of having them photographed and drawn. Every time one feels tempted to adopt this more leiseurely procedure, one should think of Castelseprio and do it the hard way.

NOTES

1. W. de Grüneisen, Sainte Marie Antique, Rome 1911; V.Federici, Sainte Marie Antique, Album épigraphique, 1911.
2. P.J. Nordhagen, The Frescoes of John VII (705-707 A.D.) in S. Maria Antiqua in Rome, Rome 1968, pp. 5ff.
3. C. Cecchelli, S.Maria in Trastevere (Le chiese di Roma illustrate), Rome 1938.
4. C. Bertelli, La Madonna di Santa Maria in Trastevere, Rome 1961, Chapter III: L'iscrizione, pp.34 ff.
5. H. Torp, "Il problema della decorazione originaria del Tempietto langobardo di Cividale del Friuli", Quaderni della Face, 18, 1959, pp. 5ff.
6. Ibid., Fig.17.
7. Ibid., Fig. 19.
8. Ibid., Fig. 21.
9. C.R.Morey, "Castelseprio and the Byzantine 'Renaissance' ", Art Bull., 34, 1952, p.194.
10. G.P. Bognetti, "Un nuovo elemento di datazione degli affreschi di Castelseprio", Cahiers archéologiques, 7, 1954, pp. 139ff.
11. Ibid., Figs. 1-2.
12. G.P. Bognetti, G.Chierici, A. de Capitano d'Arzago, Santa Maria di Castelseprio, Milan 1948, Pl. LXV b.
13. Time did not allow a discussion of this particular style of lettering, of which we have ample testimony in the frescoes of John VII. It stands out in strong contrast to the less articulated, more cursive palaeography of Roman seventh century inscriptions, as well as to the lanky lettering of the advanced eighth century. Whether these changes reflect a universal, i.e. Byzantine, development or were the outcome of trends particular to the minor cultural centers, we do not yet know.
14. N. Gray, "The Palaeography of Latin Inscriptions in the eighth, ninth and tenth centuries in Italy", Papers of the British School at Rome, 16, 1948, pp. 38ff.

articulated, more cursive palaeography of Roman seventh century inscriptions, as well as to the lanky lettering of the advanced eighth century. Whether these changes reflect a universal, i.e. Byzantine, development or were the outcome of trends particular to the minor cultural centres, we do not yet know.

14. N. Gray, "The Palaeography of Latin Inscriptions in the eighth, ninth and tenth centuries in Italy", Papers of the British School at Rome, 16, 1948, pp. 38 ff.

OTTO MAZAL

BILD UND TEXT IN DER „WIENER GENESIS“

Die "Wiener Genesis", Cod.theol.gr.31 der Österreichischen Nationalbibliothek zu Wien, ist eine Purpurpergamenthandschrift des 6.Jahrhunderts, die wohl in Antiochia entstanden ist und in die Zeit vor 540 zu datieren sein dürfte. Das hervorragende Denkmal frühbyzantinischer Buchkunst ist durch seine Miniaturen zum Bibeltext eine der bedeutendsten Bilderhandschriften. Von den ursprünglich vorhandenen 96 Blättern mit der Anzahl von etwa 500 Einzelszenen sind heute noch 24 Blätter mit 48 Miniaturen erhalten, die 125 Einzelszenen umfassen. Eines der hervorstechendsten Merkmale des Textes, den die Bilder begleiten, ist dessen Bearbeitung durch einen Redaktor, der den überlieferten Text den Bedürfnissen einer Bilderbibel anzupassen hatte. Bild und Text wurden Seite für Seite einander zugeordnet und angepaßt, wobei dem ikonographischen Aspekt der Vorrang zukam, dem sich der textliche Aspekt unterzuordnen hatte. Allerdings wurde nicht in allen Fällen eine Harmonisierung erreicht, sei es etwa, daß in den Bildern Motive aufscheinen, die im Text keinen Rückhalt haben, sei es, daß Bild oder Text von einer Seite auf die andere übergreifen, sei es, daß in der Miniatur nur bestimmte TEile des Textes illustriert und andere übergangen wurden. Im wesentlichen hat der Redaktor seine Aufgabe gut gelöst und den Bildern soviel an Text gegenübergestellt, als notwendig und möglich zugleich erschien.

Die Betrachtung der erhaltenen Teile der "Wiener Genesis" zeigt, daß in der Textredigierung zwei Komplexe einander gegenübertraten. Sämtliche Kapitel der Genesis bis zur Geschichte des ägyptischen Joseph sind mehr oder weniger stark gekürzt, die

Texte der Josephsgeschichte sind hingegen im wesentlichen ungekürzt wiedergegeben. Eine erste Konsequenz der redaktionellen Bearbeitung im ersten Teil der "Wiener Genesis" (Bl.1r - 14r) war die Streichung von Stellen, die für die Illustrierung ungeeignet waren, sowie die Kürzung der illustrierten Texte auf ein unbedingt notwendiges Maß. Textkomplexe wie genealogische Stammbäume oder Erzählungselemente wie Monologe, längere Reden, Wiederholungen von Reden wurden unterdrückt. Die Kürzungen betrafen nicht nur ganze Kapitel oder Verskomplexe; selbst im Rahmen eines einzigen Verses konnten Teile getilgt werden, die für das Verständnis nicht unbedingt nötig waren; mancher Satz ist auf diese Weise auf ein knappes Minimum reduziert worden.

Der Redakteur hat freilich auch Stellen, die durchaus illustrierfähig waren und in anderen Bildtraditionen auch tatsächlich illustriert worden sind, weggelassen. Die Gründe hiefür konnten mehrfach sein. Einerseits bot das Konzept einer Bilderbibel nur einen beschränkten Raum an. Zwar lieferte die Kompositionstechnik der "Wiener Genesis" eine Möglichkeit für eine umfassende Illustrierung dadurch, daß in der Einheit einer Miniatur eine Mehrzahl von Einzelszenen einkomponiert werden konnte; doch war der Platz nicht unbeschränkt erweiterbar. Ein weiterer Faktor waren die den Malern vorgegebenen Bildquellen, die einen bestimmten Schatz von Illustrationen darboten. Nicht zuletzt ergriffen Redaktor und Maler die Möglichkeit einer eklektischen Behandlung des Bibeltextes; unter Beibehaltung der wesentlichen Momente der HAndlung war dabei die Freiheit gegeben, unter den einzelnen Episoden zu werten und zu wählen. Gelegentlich dürften auch theologisch anstößige Stellen eliminiert worden sein.

Mit dem Zyklus um den ägyptischen Joseph setzt ein Wendepunkt in der Arbeitsmethode des Redaktors ein. Dieser Zyklus fand die besondere Ausmerksamkeit der Schreiber und Maler. In die Ikonographie

sind sogar Quellen eingeflossen, die außerbiblischen, speziell jüdisch-rabbinischen Ursprunges sind. Außerdem war sowohl im jüdischen wie im christlichen Bereich die Aussagekraft des Zyklus um Joseph derart stark, daß Kürzungen nicht am Platze gewesen wären. Joseph war es, der nach dem göttlichen Heilsplan den Weg Israels zu seiner nationalen Bestimmung lenkte; er konnte als Vorbild Jesu in der typologischen Bibelerklärung betrachtet werden. Sollte die Bilderbibel didaktischen Zwecken dienstbar gewesen sein, dann eignete sich gerade die Josephsgeschichte vorzüglich für diese Zweckbestimmung; daher sind ab Blatt 14v nur mehr gelegentlich kleine Retuschen sprachlicher Art angebracht und der Text im übrigen ungekürzt belassen.

Die vielfältigen Möglichkeiten bei der Gestaltung der Miniaturen und ihres Verhältnisses zum Text seinen in Kürze vorgeführt. Eine Textstelle kann entweder durch eine einzige Hauptszene erläutert werden oder aber durch mehrere Szenen, die zu einer neuen Bildeinheit zusammengefaßt werden. Eine Mehrzahl von Szenen kann aus gleichberechtigten Bildern bestehen oder aber aus Hauptszenen, denen Nebenszenen - etwa illustrierender, spezifizierender oder genrehafter Natur - beigesellt sind. Die Anordnung der Bilder kann von oben nach unten, von rechts nach links oder umgekehrt gelesen werden, Szenen können über- oder nebeneinander oder schleifenförmig angeordnet sein. Eine Kontamination von Szenen liegt vor, wenn Elemente zweier verschiedener Ereignisse ineinander geschoben werden; in diesem Fall können entweder zwei oder mehrere Geschehnisse in einer einzigen Szene zusammengefaßt werden oder aber G egenstände oder Personen einer bestimmten Szene in eine andere Szene hinüberwechseln. Mehrere Szenen können isoliert gegenübergestellt werden oder aber durch verschiedene kompositionelle Gegebenheiten miteinander mehr oder weniger lose verbunden sein, wobei der Spielraum von der losen Anknüpfung bis zur festen Ver-

klammerung reichen kann. Die Verteilung der Einzelszenen auf die Blätter der "Wiener Genesis" ist die folgende:

Seite	Szenen	Seite	Szenen
1	3	25	5
2	3	26	4
3	1	27	4
4	2	28	2
5	1	29	3
6	3	3o	4
7	3	31	3
8	3	32	2
9	5	33	2
1o	3	34	2
11	3	35	2
12	4	36	2
13	2	37	3
14	3	38	2
15	3	39	1
16	3	4o	1
17	2	41	1
18	5	42	2
19	3	43	3
2o	5	44	1
21	2	45	1
22	1	46	1
23	5	47	1
24	3	48	2

Im Folgenden seien für die verschiedenen Möglichkeiten des Verhältnisses von Text und Bild charakteristische BEispiele angeführt.

Eine monoszenische Darstellung, bei der sich Bild und Text

vollkommen decken, ist etwa auf Blatt 22v (Bild 44) zu sehen: der Text Gen.43,17 Schluß - 32,21 nimmt zur Gänze die Episode der Einführung der Jakobssöhne in das Haus Josephs und deren besorgte Rede mit dem Hausverwalter ein. Dementsprechend greift die Miniatur die durch ihre redenden Gesten charakterisierte Gruppe der Brüder vor dem Hausverwalter heraus.

Bild 4o - Ruben verlangt von Jakob die Mitreise Benjamins nach Ägypten - ist ein Beispiel einer monoszenischen Darstellung, die den Inhalt eines Textes im wesentlichen zusammenfaßt. Der Größte Teil des Blattes 2ov (Gen.42,36-38; 43,1-2) ist dem Dialog zwischen den Jakobssöhnen mit ihrem Vater entnommen; daran schließt sich der Bericht über die Verschlimmerung der Hungersnot an und Jakobs erneute Aufforderung zur Reise nach Ägypten. Die Miniatur konzentriert sich auf den in Gen.42,36-38 überlieferten Dialog, dessen einzelne Phasen in einem einzigen Bild festgehalten sind: Jakobs Anklage an seine Söhne, ihn seiner Kinder zu berauben, wird sowohl wie seine Weigerung, Benjamin ziehen zu lassen, durch seinen Redegestus und sein düsteres Gesicht ausgedrückt. Rubens Ersuchen um Ausfolgung des Bruders und das Angebot der Tötung seiner beiden Söhne im Falle eines Unglücks erscheint durch die redende Haltung des vordersten Mannes der Gruppe ausgedrückt. Benjamin wird in gemütvoller Weise als sich zwischen die Beine des Vaters flüchtendes Kleinkind abgebildet; seine Anwesenheit wird aus dem Bibeltext erschlossen.

Ein hervorstechendes Beispiel einer Monoszene, die nur einen Teil des Textes herausgreift und sogar zu Streichungen veranlaßt hat, ist mit dem Bild der Sintflut auf Blatt 2r gegeben. Die Quelle des dramatischen Bildes mit der schwimmenden Arche und den ertrinkenden Menschen wird in einem Monumentalfresko zu suchen sein. Der Redaktor hatte hier die beste Möglichkeit, den detaillierten und langatmigen Text zu straffen, ohne das Verständnis zu mindern; auch war die Aussagekraft des Bildes so stark, daß der Text von selbst in den Hinter-

grund treten mußte. Der Redaktor brachte daher auf Blatt 2r allein sieben Kürzungen an, sodaß der Textkomplex von Gen.7,19-18,3 auf die Verse 7,19-24 und 18,1.4.13 zusammenschmolz. Der umständliche Bericht vom Untergang aller Lebewesen fiel aus, des weiteren war durch die monoszenische Darstellung eine Berücksichtigung der Begebenheiten um Noe bis zum Auszug aus der Arche verunmöglicht. Daher entfielen sogar Verse, die durchaus illustrierbar gewesen wären und in anderen Traditionen denn auch illustriert wurden: vor allem die reizenden Erzählungen von der Aussendung des Raben und der dreimaligen Aussendung der Taube, aber auch das Aufsetzen der Arche am Ararat, Gottes Besinnen auf Noe und die Lebewesen, das Aufhören des Wasserstromes. Als Überleitung zu Bl.2v blieb lediglich die Bemerkung von der Öffnung des Daches der Arche durch Noe in 8,13 stehen.

Einen bemerkenswerten Fall einer polyszenischen Darstellung mit Kürzungen in Text und Bild bietet das erste erhaltene Bild mit dem Text von Gen.3,4-24. Auf Blatt 1r sind drei Szenen vorgeführt: die Verführung Adams durch Eva, die ERkenntnis der Schuld und der Scham und das Verstecken vor Gott. WÄhrend der Text der Verführungsszene für das Verständnis wichtig war und daher ungekürzt blieb, befand der Redaktor, daß in Vers 8, in dem davon die Rede ist, wie Adam und Eva die Stimme des abends im Garten lustwandelnden Gottes hörten und sich daher im Gehölz verbargen, ein stärkerer Eingriff ohne Störung des Verständnisses möglich war. Weggelassen wurde daher das Motiv des lustwandelnden Gottes, die abermalige Nennung der Stammeltern und die nähere Charakterisierung der Art ihres Versteckens vor Gott. Die Streichung des Motivs des wandelnden Gottes mag auch auf das Streben zur Vermeidung anthropomorpher Züge zurückgehen, zumal in der jüdischen Bildtradition die Präsenz Gottes nur durch dessen aus dem Firmament ragende Hand angedeutet wird. Eine Bestätigung dieser Ansicht findet sich auch in einer Predigt des Johannes Chrysostomos, in der der Kirchenvater die

Vorstellung vom persönlichen Spazierengehen Gottes ablehnt. Die Streichung der näheren Beschreibung der Art des Versteckens konnte sowohl aus Platzersparnis erfolgen wie auch aus der Tatsache, daß die bildhafte Darstellung das Geschehen ohnedies genug deutlich veranschauliche.

Ein klassischer Fall einer Zusammenfassung und Kontamination von ursprünglich vier Bildeinheiten zu einer einzigen Szene liegt in der Szene der Vertreibung aus dem Paradies auf Blatt 1v vor: die Begebenheiten der Verfluchung der Schlange, der Verfluchung der Stammeltern, deren Bekleidung mit Felltuniken und der Befehl zum Verlassen des Paradieses. Relativ locker sind noch die beiden Bildhälften verknüpft, da die um den Baum der Erkenntnis geringelte Schlange und das verfluchte Menschenpaar unabhängig nebeneinander stehen; die Hand Gottes, die die Stimme des Herrn symbolisiert, ist jedoch auf die die Bildeinheit gerichtet und verklammert beide Hälften; das Reden Gottes wird durch die eine Hand ein für allemal für sämtliche Anreden an die Schlange und die Menschen angedeutet. Im bekleideten und schreitenden MEnschenpaar ist die Kontamination noch nachhaltig durchgeführt: die Verfluchung sollte eigentlich das noch unbekleidete Paar treffen, dann folgt die Bekleidung mit den Fellgewändern, sodann die Vertreibung aus dem Garten. Alle diese Einzelmomente sind in ein einziges Bild zusammengefaßt. Sogar die gesenkte Haltung des Kopfes und der traurige Ausdruck der Gesichter der Stammeltern sind aus zwei Szenen genommen: demütig und durchtsam nehmen sie die Verfluchung entgegen, trauring und verzweifelt schreiten sie aus dem Paradiese.

Ein anderer Fall von Szenenkontamination liegt im Bild von Noes Trunkenheit vor. Offensichtlich ist die in anderen Traditionen belegte Szene von Noes Tätigkeit als Winzer weggelassen; dafür ist die Szene der Verfluchung Chams und Kanaans unter einen großen Weinstock gesetzt, der offensichtlich ein Relikt der Weinbau- oder

Kelterszene ist. In der rechten Bildhälfte liegt ein FAll vor, in dem zwei Szenen in das gleiche Interieur gestellt sind: die Mitteilung Chams an seine Brüder über den trunkenen Vater und die Bedeckung der Blöße Noes durch Sem und Japheth; das vorne offene Haus muß für zwei chronologisch aufeinanderfolgende Szenen zugleich dienen.

Ein Übergreifen der Illustration über den auf einer Seite gebotenen Text auf folgende Textpartien liegt im Bild 11 vor. Die Miniatur auf Blatt 5r bringt die erneute Verheißung an Abraham, dessen Rückkehr zu seinen Knechten und den Aufenthalt in Beerseba zum Ausdruck. Das Problem ergibt sich im unteren Bild, in dem Abraham aufmerksam der Rede von Boten zuhört; die Lösung bietet sich an, wenn man diese Szene als seitenübergreifend, nicht mehr auf den Text von Blatt 5r gestützt auffaßt : der Text auf Blatt 5r endet mit dem Bericht von der Rückkehr Abrahams nach Beerseba, die Miniatur weist aber voraus auf den Bericht an Abraham über die Nachkommenschaft seines Bruder Nachor und seiner Schwägering Melcha.

Eine große Anzahl der polyszenischen Bilder besteht aus gleichberechtigten Einzelszenen, die in verschiedener Art der Komposition nebeneinandergereiht werden. In einzelnen Fälllen stehen die Bilder jedoch im Verhältnis von Haupt- und Nebenszenen zueinander, wobei letztere die Aufgabe haben, erstere zu spezifizieren oder genrehaftes Detail zu liefern. Ein bezeichnendes BEispiel hiefür ist die Miniatur auf Blatt 4v mit der Verheißung von Nachkommenschaft an Abraham. In der oberen Bildhälfte sind zwei Hauptszenen - die des im Traume die Verheißung empfangenden und unter dem Sternenhimmel stehenden Abraham - angebracht; in der unteren Bildhälfte wird eine nächtliche Hirtenszene vorgeführt, die als komplementäre Begleitszene zu den Abrahamsbildern zu gelten hat. Abraham hatte seine Kinderlosigkeit beklagt und seinen Hausgenossen Eliezer als Erben angesehen, was Gott unter Verheißung einer zahlreichen Nachkommenschaft aber zurückweist. Eben dieser Eliezer, um den die Gedanken des Patriarchen kreisen und den Gott als Erbe ausschließt, wird in der Figur des in der Nacht stehenden Hirten zu erblicken sein; genrehaft sind die malerischen Effekte und Stilmittel, nicht aber der Inhalt des Bildes selbst, das sehr wohl seinen Platz im Gedankengefüge der Miniatur hat.

Ein besonderes Problem liegt dort vor, wo das Bild Gegebenheiten aufweist - seien es Gegenstände, Personen oder ganze Szenen -,die keine Entsprechung im Text selbst finden. Hier gilt es, die Herkunft der dahinterstehenden Einflüsse aufzuzeigen und das Erbe zu umreißen, das der Künstler benützt hat. Die Einflüsse, denen Bildelemente, die nicht im Bibeltext verankert sind, entspringen, können recht verschieden sein. Eine Quellnymphe beim Brunnen in der Rebekka-Episode etwa ist ein Erbgut hellenistischer Landschaftsmalerei. Die DArstellung eines christlichen Altares in der Szene von Abraham und Melchisedek steht vor dem Hintergrund christlicher typologischer Exegese des Alten Bundes, im konkreten Fall der sakramentalen Typologie. Bedeutsam ist die Zahl der aus der jüdischen Kunst und Bibelexegese stammenden ikonographischen Gegebenheiten. Auf den jüdischen Einfluß sei besonders eingegangen, weil dadurch dargetan werden kann, wie stark die Vorlagen der "Wiener Genesis" in jüdischem Milieu verwurzelt sein konnten. So werden auf Bild 2 (Blatt 1v) Adam und Eva, die eben aus dem Paradies vertrieben sind, von eienr Frauengestalt begleitet; diese Gestalt kann auf Grund literarischer Belege als Personifikation der Tora, des Gesetzes, aufgefaßt werden, das nach der rabbinischen Überlieferung von Gott bereits vor der SChöpfung geschaffen worden war und nun zur Norm der Handlungen des MEnschen wird; die mit der Weisheit identifizierte Tora rettete Adam gemäß einer Aussage der Weisheit Salomons (10,1). Auf dem Bild der Flucht Lots und seiner Familie (Bild 9) sind neben Lot, seiner Frau und seinen Töchtern noch andere Personen abgebildet, worin der Nachhall nichtkanonischer Bildtradition zu sehen ist. Im Josephszyklus sind diese Beigaben sehr häufig, sodaß dessen Quelle in einem illustrierten Targum gesucht werden könnte.

Beim Abschied Josephs von Jakob, der auf die Suche nach den Brüdern in Sichem auszieht, begleitet ein Engel den Scheidenden; in jüdischen Apokryphen wird der Mann, der Joseph den Weg nach Dothan weist, als Erzengel Gabriel aufgefaßt, in der Legende wird die Begleitung durch den Engel bereits an den Anfang der Sendung Josephs gesetzt. Der Hund, der Josephs Füße auf dem gleichen Bild beschnuppert, geht auf einen Midrasch zurück, wonach die Brüder Hunde auf Joseph hetzten, die ihn töten sollten. Eine breitangelegte Szene mit Kindern und Frauen begleitet die Szene von der Verführung Josephs durch die Frau des Potiphar. Hier ist keineswegs eine genrehafte Kinderstubenszene zu erblicken; vielmehr dürfte die Lösung in einer Vision Josephs von seiner künftigen Verbindung mit Asennet, der Tochter des Prieters Potiphera von On (der hier mit Potiphar geglichen wird) zu sehen sein; die Kindheitsschicksale der kleinen Aseneth, der Tochter einer SChwester Josephs, die nach der jüdischen Legende von einem Engel an den Hof des Potiphar gebracht und dort als dessen Pflegetochter aufgezogen wurde, spiegeln sich in der Astrologenszene neben dem sinnend zurückblickenden Joseph wieder. Auch die neben dem Kerkermeister stehende Frau in der Kerkerszene auf Bild 33 (Blatt 17r) darf als Potiphars Frau aufgefaßt werden, da nach jüdischen Legenden das lüsterne Weib selbst im Gefängnis dem Joseph nachstellte. Der greise Hofmann in der Szene der Deutung der Träume des Pharao durch Joseph (Bild 36, Blatt 18v) darf als Potiphar gedeutet werden, der nach jüdischer Überlieferung Zeuge der Erhöhung Josephs zum Vizekönig Ägyptens wird. Die Anwesenheits Asenets bei der Segnung ihrer Söhne Ephraim und Manasse durch den greisen Jakob geht auf eine jüdische Überlieferung zurück, wonach erst die Intervention Aseneths den Segen bewirkt habe.

Die Analyse des Verhältnisses von Bild und Text in der "Wiener Genesis" wirft einen mehrfachen Ertrag ab. Einerseits wird Licht auf die gemeinsame Arbeit von Redaktor und Künstler in der Formung des Textes und der jeweils diesem zugeordneten Bildeinheit geworfen wie auch der

Wertigkeit der Textstellen in dem Atelier der Handschrift nachgegangen. Es werden die kompositorischen Lösungen der Probleme der Bildgestaltung erhellt und der Beitrag des Textes zur Illustrierung ebenso wie die Rückwirkung des Bildprogrammes auf den Text beobachtet. Ferner werden die verschiedenen Schichten von Einflüssen auf die bildhafte Konkretisierung des Textes abgehoben; damit wird ein Beitrag zur Geistesgeschichte des 6. Jahrhunderts geleistet, wenn das komplexe Erbe, das in der "Wiener Genesis" verarbeitet erscheint, bewußt gemacht wird.

NANCY P. ŠEVČENKO

SIX ILLUSTRATED EDITIONS OF THE METAPHRASTIAN MENOLOGIUM

With four plates

Albert Ehrhard's study of Byzantine hagiographic manuscripts has shown that the Lives of the Saints composed by Symeon Metaphrastes in the late 10th century were being regularly copied during the 11th century in editions consisting of ten volumes.[1] Some volumes covered just one month: Volume I, for example, contained the saints celebrated in September, and Volume II, those of October. Others covered only half a month (Volume III is for the first half of November), while others combined several months into one (thus Volume X includes the saints from May through August).

Some, though apparently not many, of these ten-volume editions were adorned with illustrations. A preliminary checklist of the illustrated Menologia was provided by Ehrhard,[2] and later amplified by Pavle Mijović in a report to the Ochrid Congress of 1961, and in his book Menolog.[3] A close look at these illustrated versions reveals such striking resemblances between several of the manuscripts in question that we can now argue that certain of them actually belong together, being separate volumes of the same original edition.[4]

There are today 44 surviving illustrated manuscripts or manuscript fragments of the Metaphrastian Menologium (I do not include in this figure manuscripts which have illustrated ornament, but no figural miniatures, or Menologia which do not conform to the "standard" edition in ten volumes).[5] All date from the 11th and early 12th centuries. Of these 44 manuscripts, 20, or nearly half, can now be assigned to six distinct editions.

The earliest of these editions is dated 1055. Four volumes have survived: Volume I is today in Oxford (Bodl. Barocci 230); Volume II in Vienna (Öst. Nationalbibl., hist. gr. 6); Volume IV is in the Bibliothèque Nationale in Paris (divided between gr. 580 and 1499); and Volume VII is on Mt. Sinai (gr. 512). These four volumes are identical in format and script, and all have the same type of illustration: a frontispiece page showing the saints of that month lined up in rows, much as on a calendar icon (Fig. 1). The only other decoration consists of illuminated pylons or strips separating one Vita from the next.

Each volume of another edition (Volume VII is Vatican, gr. 817; Volume X is Meteora, Metamorphosis, gr. 552) has a frontispiece containing the full-page portrait of the very first saint celebrated therein--in the Vatican manuscript St. Paul of Thebes (Fig. 2) and in the Meteora volume, St. Arsenios (Fig. 3); there is no further illustration. In another edition of which Volumes II, III, V and VI have survived (Oxford, New College 149; Thessalonica, Blatadon 3; Florence, Laur. Plut. XI:10; and Jerusalem Greek Patriarchate, Stavrou 6, respectively), there is again only one miniature per volume, a framed portrait of the first saint placed directly over the beginning of his text, the first Life in the volume: St. Ananias in the Oxford manuscript (Fig. 4), and St. Barbara in the Florence one (Fig. 5); the remaining Lives lack any accompanying miniatures.[6] In the edition comprising a Volume IV in Genoa (Bibl. Franzoniani, Miss. Urb. 36) and a Volume X in Alexandria (Greek Patriarchate, 35), the decoration is somewhat more elaborate; there is a little unframed miniature, usually a portrait, before every single text.[7] Another more ambitious edition (Volume II is Moscow, Hist. Mus., gr. 175, and Volume IV is Copenhagen, Kon. Bibl., GKS 167) has not only the portrait of a saint before each text, but occasionally a scene of his martyrdom at the end as well. Fig. 6 shows the death of St. Clement and the portrait of St. Peter of Alexandria in the Copenhagen manuscript.

Finally, there is a richly illuminated edition comprising a Volume III on Mt. Sinai (gr. 500) and a Volume X in Moscow (Hist. Mus., gr. 9). According to a colophon in the Moscow volume, this edition was completed in 1063. Every one of the texts in these two volumes has a framed miniature or series of miniatures preceding it; while these are often mere portraits, there are also scenes of martyrdom, of saints performing miracles (fig. 7 shows two miracles of Sts. Cosmas and Damian in the Sinai manuscript), and of the story of various Constantinopolitan relics.

These six editions involve 20 of the 44 surviving illustrated manuscripts of the Menologium. Before turning to the 24 "non-aligned" manuscripts, I should like to review the criteria I used to assign these 20 manuscripts to specific editions. Pictorial style and palaeography, though obviously my starting points, did not in the end prove the most reliable guides. I looked instead at particular elements of content and format; these were often easier to measure, and hence offered more objective criteria, than judgments based on miniature style or palaeography alone.

The following eight points proved the most useful to me when it came to deciding whether two very similar Menologium manuscripts originally belonged to the same edition. I list them here as a tentative set of guidelines for future research:

1. Contents: It is important to ask how closely a manuscript adheres, in its choice of texts, to the standard Metaphrastian Menologium, as defined by Ehrhard. I found the degree of "purity" of a manuscript to be a helpful criterion; in other words, a volume with strictly Metaphrastian contents and one with many added texts are unlikely to belong to the same edition. And if there are additions, they should be of the same kind throughout; in the Oxford-Salonica-Florence-Jerusalem edition, for example, the added texts are almost all Homilies of John Chrysostom. It is, incidentally, worth taking note of any departures from the Metaphrastian norm in the dates on which particular saints are celebrated; a study of such variants may someday prove helpful when we come to the task of assigning certain manuscripts to specific geographic areas or scriptoria.

2. Rulings: Generally speaking, the ruling pattern stays the same for all volumes of an edition. If two manuscripts show the same ruling pattern, they may belong together, though this obviously cannot be considered proof of their relationship. But if two otherwise quite similar manuscripts show a different pattern, the chances are high that they were not of the same edition.

3. Number of lines per page: This may change from volume to volume of one edition, and even, though rarely, change within a single volume. But the differences should be minimal; the number should vary by no more than one or two lines.

4. Quire numbering: The location of the "signatures" or quire numbers should remain consistent throughout all manuscripts of one edition.

5. Script:

a) Color of ink. I have not yet examined in person enough of these Menologia to be able to say for sure whether

the color of the ink remains the same throughout the ten volumes. I suspect it will, and that it may prove a reliable criterion.

b) How the dates are written. The day of the month on which the saint is to be celebrated is always written in the upper margin of the manuscript page, over the column where his text begins. In some editions, this date is written in uncials, in others in semi-uncials, sometimes in gold, sometimes in red ink. The chosen form should remain consistent throughout the surviving volumes of any one edition.

c) Titles. The titles to the text are almost always written in semi-uncials (Auszeichnungsschrift), and their form is therefore relatively meaningless as a guide. But it is useful to note whether the formula κύ(ριε) εὐλόγησον is ever inserted at the end of the title, as some manuscripts include it regularly, others not at all.

d) The major initials. It is important to note whether these are illuminated or plain, figured or not; and whether the same type is continued throughout the volume. They are a good criterion, as, for example, I know of no case in which one volume of an edition has many figured initials and another none at all.

e) The minor initials. These may be gold or red, or even illuminated like the major initials. All volumes of one edition should follow the same system.

f) The captions to the miniatures. These are usually written in red semi-uncials, but occasional differences should always be noted.

6. The Pinax formula: By "Pinax formula" I mean the phrase which serves as the title to the Pinax, or Table of Contents, a phrase saying in essence: "Here is what this book contains." There are roughly nine variants in this period, but manuscripts of the same edition always use the identical formula. In the Oxford and Vienna manuscripts of the edition of 1055, the Pinax formula is beautifully framed in a full-page quattrefoil (Fig. 8), though more often there is no frame at all. The Pinax itself, incidentally, is often considered a sort of frontispiece, and its folia not included in the numbered sequence of quires.

7. Other relevant entries: Notes written into the manuscript at a later date may often shed light on its subsequent history and owners, and confirm an old association between two manuscripts. The September volume in Oxford and the January volume on Mt. Sinai, for example, both have a note in a 13th-century hand saying, "This book [or "this Metaphrasis"] is St. Chariton's," indicating that both volumes belonged at that time to the same monastery, probably the Lavra of St. Chariton in Palestine. Similarly, a certain 13th-century gentleman, Constantine Cavasilas of Euphemopolis, wrote his name in two closely related Menologia, Florence, Laur. Plut. XI:10 (Fig. 5) and Salonica, Blatadon, 3. Marginal entries such as these serve to strengthen any hypothesis we may make that two manuscripts belonged together from the outset.

8. Illumination: It is important to identify the most general characteristics of the illumination: what sort of miniatures there are, where they are placed with reference to the text, whether they are framed or not, and with what colors they are painted. Even if the figure style changes, these characteristics tend to stay the same.

These elements of content and format are the basis on which I assigned the 20 manuscripts to six editions. It is very likely that these criteria will need refinement or revision; on the one hand, they may be too strict, and there may be more manuscripts among the "non-aligned" ones which do after all belong to one of these known editions; on the other, they may turn out to be insufficiently precise, and time may prove that some of these very similar manuscripts were never parts of the same original enterprise at all, but merely products of the same scriptorium.

But attention to such elements of format leads to some interesting questions about scriptorium procedures. They clearly imply the existence of an overall "book designer," one who determined the way in which the texts were to be divided, and what type of miniature decoration was to be used for the whole sequence of ten volumes. Was this the scribe himself? Or, as seems more likely, was this type of book design simply the standard practice of his particular scriptorium? To what extent do certain elements of format--not just rulings and such, but overall design--characterize specific scriptoria? In this regard we should look closely at other collections of non-Biblical texts which were being illustrated in this same period, such as the Liturgical Homilies of Gregory of Nazainzus, where we may be luckier with

colophons. These Gregory manuscripts show a comparable range of designs dividing the numerous texts in the volume from one author--titles, headpieces framing portraits or scenes, figured initials, etc.--and they will certainly be relevant to any further study of where and how our illustrated Menologia were produced.

The 24 remaining "non-aligned" manuscripts show great variety of format and may be divided loosely into three main types: a) luxury volumes with a large number of framed miniatures and elaborate illuminated ornament; b) more modest volumes with a miniature, framed or unframed, before each text; and c) volumes with miniatures only in their initials. Our two prime examples of the luxury volumes are the London Menologium B.M. Add. 11870, and that in Venice, Marc. Z 586. Both are September volumes. The Venice manuscript has a large frontispiece showing St. Symeon, and both have handsomely framed miniatures preceding each life. Those in the London Menologium even illustrate up to four different episodes in the life and trials of certain martyrs. It may be no coincidence that both are Volume I of the series; we might well ask whether their succeeding nine volumes were ever completed on such a scale. But there are a few other manuscripts and fragments in our list of Menologia which prove that illustration on this ambitious level could indeed be extended through a full ten volumes. Athos, Lavra Δ 51, for example, has a similar elaborate format, and is a volume VI, and two fragments with impressive framed miniatures (Vat. gr. 859 and Istanbul, Greek Patriarchate, Chalke 103) come from a lost Volume III and VIII, respectively. And another luxury volume containing many narrative miniatures, though within simpler frames, is a tenth or final volume (Paris, B.N. gr. 1528).

The more modest manuscripts have a miniature before each text, and occasionally at the end of the text as well. They often share many characteristics with certain of our established editions; Milan, Ambros. gr. 1017 (E 89 inf), for example, is very similar to the Moscow-Copenhagen edition, though of considerably higher quality.

The group with figured initials is quite extensive and varied. Manuscripts such as London B.M. Add. 36636, and Vatican, gr. 1679, exhibit a great deal of grace and inventiveness; others, particularly the somewhat cruder ones,

specialize in "revenge miniatures," wherein the emperors responsible for the demise of the martyrs are shown getting their just reward: strangled, speared or eaten by snakes (cf. Fig. 4 for a comparable type).[9]

The considerable variety of material offered by these illustrated Menologia raises a number of problems, of which I shall mention only two. One is the question whether any of these manuscripts can be assigned to a specific scriptorium, given our lack of concrete evidence in any one of them as to the circumstances of its production. Jeffrey Anderson has assigned the Moscow/Sinai edition of 1063 to Studius,[10] an attractive hypothesis when we think of the large number of hagiographic miniatures very similar in tone adorning the Theodore Psalter (London, B.M. Add. 19352), which was executed at Studius only a few years later, in 1066. The London Menologium, B.M. Add. 36636, which has elaborate initial miniatures, adds to an otherwise standard choice of texts the life of Theodore of Studius (Nov. 11), which suggests that this particular manuscript too may have been a Studite product. But much work remains to be done.

The second question is: To what extent do the miniatures in these illustrated Menologia rely on the older hagiographic tradition reflected in the Menologium of Basil II and the "imperial" Menologia, and to what extent are the illuminators of the Metaphrastian manuscripts creating an iconography of their own to accompany the newly "rephrased" texts? What we find is that the portrait aspects of our miniatures--the physiognomy and costume of each saint--and the scenes of martyrdom rely heavily on types inherited from the past, and since portraits and martyrdoms together make up the bulk of our miniatures, the illustrations in these Menologia do often appear stereotyped and traditional. But not always: the miracle scenes in the Moscow/Sinai edition of 1063, for example, and the figured initials of other editions, show considerable inventiveness. Their component parts are thoroughly traditional, but the actual compositions are new, imagined afresh for each edition, and rarely, if ever, repeated again.

Footnotes

1. Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche, II (Leipzig, 1938), pp. 306-717.

2. op. cit., pp. 690-692.

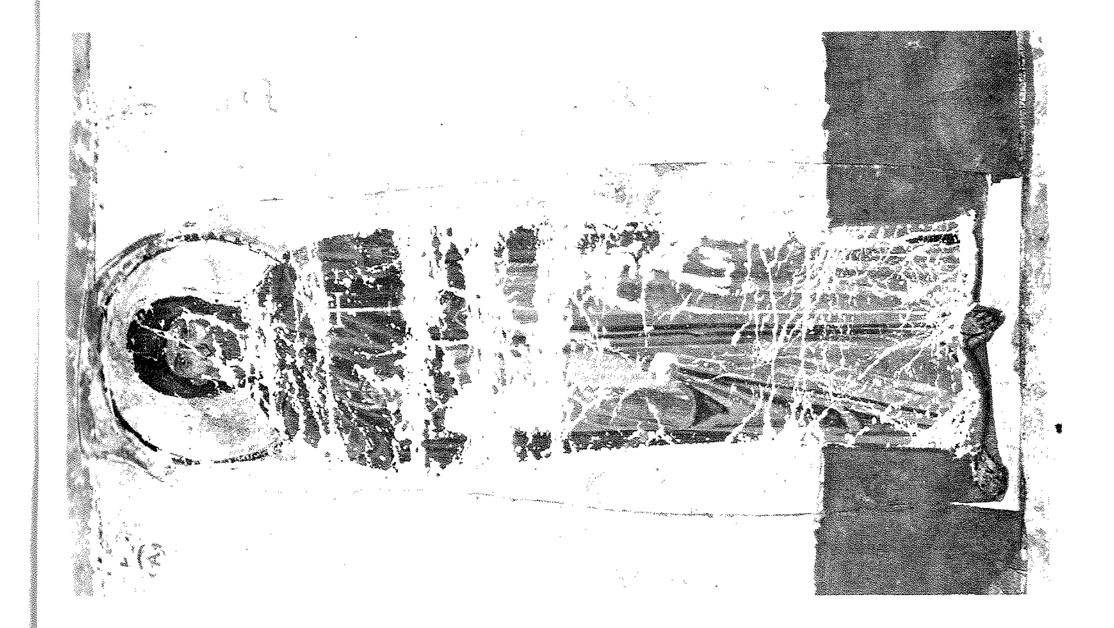
3. P. Mijović, "Une classification iconographique de ménologes enluminés," Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, (Belgrade, 1964), pp. 271-279, and his Menolog (Belgrade, 1973), pp. 188-218, which contains bibliography for most of the manuscripts discussed below. Cf. also S. Der Nersessian, "Illustrations of the Metaphrastian Menologium," Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr. (Princeton, 1955), pp. 222-231.

4. N.P. Ševčenko, "An eleventh century illustrated edition of the Metaphrastian Menologium," East European Quarterly, 13 (1979), pp. 423-430. I am presently preparing a book on these Menologia which will describe and reproduce the miniatures of most of these illustrated editions.

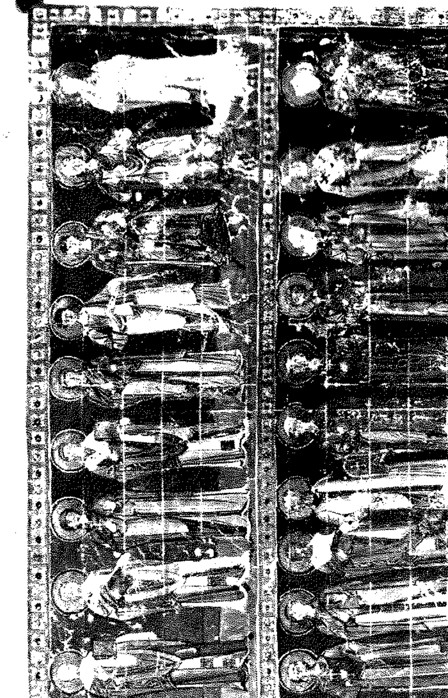
5. I therefore exclude two famous manuscripts which have Metaphrastian texts but were not part of a ten-volume series: Athos, Esphigmenou 14, and Turin, B.N., B II 4. Cf. my "Eleventh century edition..." (note 4 above), pp. 426-427. The Turin manuscript has recently been studied by Kurt Weitzmann, "Illustrations to the Lives of the Five Martyrs of Sebaste," Dumbarton Oaks Papers, 33 (1979), pp. 97-112.

6. The miniature in the Blatadon manuscript represents Sts. Cosmas and Damian. There is no miniature in the Jerusalem manuscript, as the beginning of this volume is now lost.

7. Eleni Deliyanni-Dori has recently proposed that a Menologium in Venice (Marc Z 585) and the Alexandria Menogium be considered two volumes of the same edition, "Μία ἔκδοση τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστοῦ," Abstracts of the First Symposium of Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art (Athens, 1981). I am somewhat hesitant to accept her proposal, since, despite their overall similarity, these two manuscripts are neither written by the same scribe nor illustrated by the same artist; the way in which the days of the month and the titles are written also differs from one to the other, as does the type of initials. The Menologium in

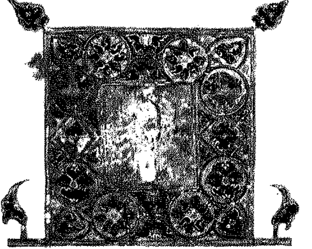
2. Biblioteca Apostolica Vaticana, gr. 817, f. 2v. St. Paul of Thebes

1. Vienna, Österr. Nationalbibliothek, hist. gr. 6, f. 3v. The saints of October

3. Meteora, Metamorphosis, 552, f. 2v. St. Arsenios

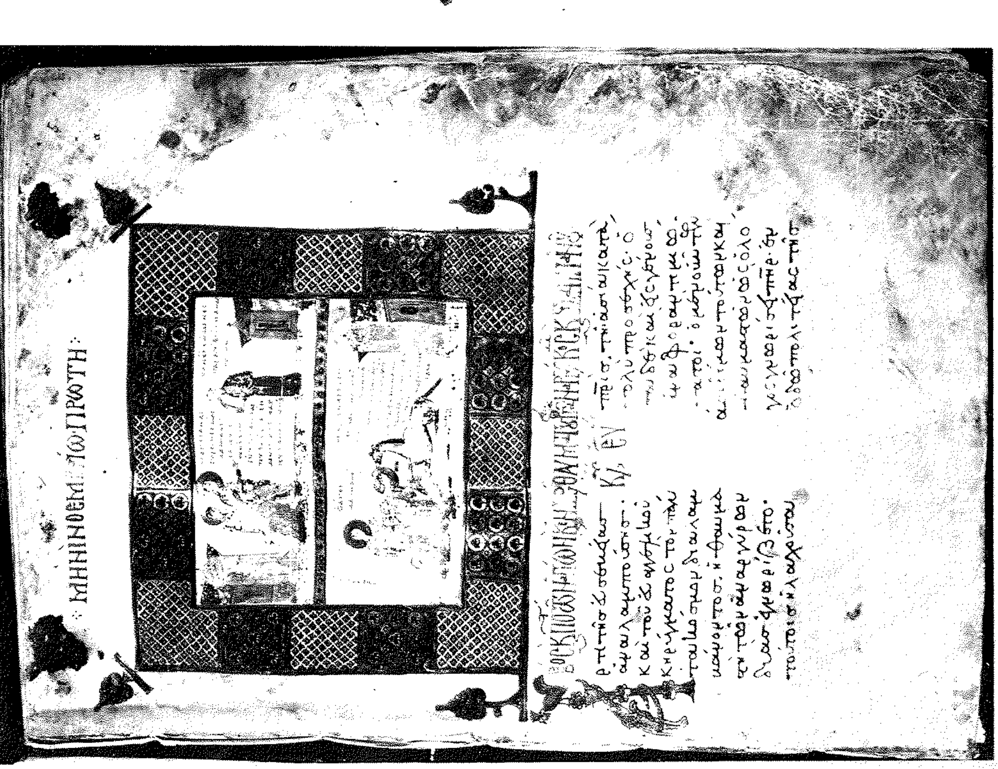

4. Oxford, New College, 149, f. 3r. St. Ananias

5. Florence, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut. XI, 10, f. 2r. St. Barbara

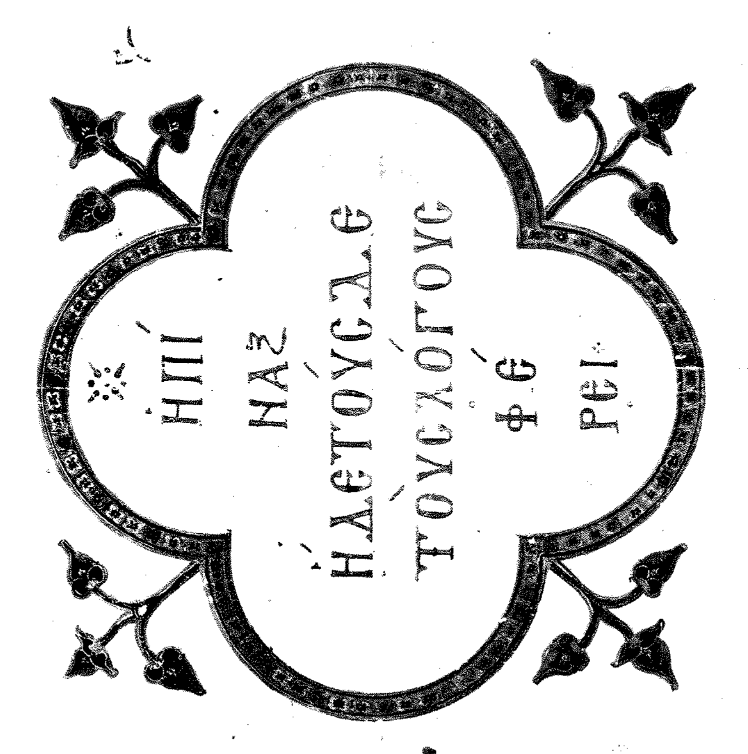

6. Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, GKS 167, f. 146v. The death of St. Clement; St. Peter of Alexandria

7. Mt. Sinai, gr. 500, f. 5r. Miracles of Sts. Cosmas and Damian

8. Oxford, Bodleian Library, Barocci 230, f. 1v. Pinax title

Genoa, on the other hand, apparently conforms in most of these respects to the one in Alexandria, though it admittedly differs in certain others. At any rate, our first step must be to acquire full codicological information on Alexandria 35, for only then can the precise relationship of these three manuscripts be resolved.

8. A folio in Leningrad with a miniature of "The Holy Five" (GPB, gr. 373) was cut out of the Sinai manuscript; cf. my "Eleventh century edition..." (note 4 above), pp. 424-425.

9. Cf. C. Walter's article on this type of miniature in Vat. gr. 1679, "The Triumph of St. Peter in the Church of Saint Clement at Ohrid and the Iconography of the Triumph of the Martyrs," Zograf 5 (1974), pp. 30-34.

10. His study, as yet unpublished, is entitled, "The Date and Purpose of the Barberini Psalter."

Photo credits: Figure 1: Öst. Nationalbibliothek, Vienna; Figure 2: Biblioteca Apostolica Vaticana; Figure 3: after N. Bees, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων (Athens, 1967), pl. LXV; Figures 4 and 8: Bodleian Library, Oxford; Figure 5: Biblioteca Medicea-Laurenziana, Florence; Figure 6: Det Kongelige Bibliotek, Copenhagen; Figure 7: Library of Congress, Washington, D.C.

JOHN LOWDEN

THE PRODUCTION OF THE VATOPEDI OCTATEUCH

The Vatopedi Octateuch, Mount Athos, Vatopedi cod.602, is one of the finest surviving works of late thirteenth century manuscript illumination. But it is not a copy of some magnificent lost model, as has hitherto been supposed. In fact it reproduces the text and illustration of the twelfth century Octateuch, Vat. gr. 746. I have demonstrated the relationship elsewhere by a detailed study of the two manuscripts. In this paper I shall make a few comparisons between miniatures in the Vatopedi Octateuch and its model.[1]

Compare, for example, two miniatures from the book of Judges in the Vatopedi and Vat. gr. 746; their overall similarity is at once obvious. They illustrate the passage which tells how the Israelites defeated the Midianites, and having killed their kings Zeb and Oreb brought their heads to Gideon from beyond the Jordan. Closer examination reveals some differences between the two versions. The artist of the Vatopedi has added the names ZHB and ΩPHB on the shields of the headless victims in the foreground, thus identifying them as the two unfortunate kings. Across the middle of the scene he has added the serpentine form of the Jordan, thus illustrating how the heads were brought to Gideon from beyond the Jordan - ἀπὸ πέραν τοῦ Ἰορδάνου. In this miniature, therefore, we see the copyist consciously improving on the iconography of his model. We can even say what prompted these changes, for the artist must have based his improvements on his reading of the text that surrounded the miniature in his model.

The miniatures in Vatopedi 602 follow those of Vat. gr. 746 closely for the most part, but some changes were prompted by practical considerations. At the bottom of folio 334 of Vat.gr.746 occurs a miniature depicting Moses with Aaron and Miriam at the left, and Moses despatching the spies into Canaan in a second scene at the right. The miniature is almost 24 cms wide. The Vatopedi Octateuch was produced on pages of much smaller format than those of its model, only some 21 cms wide, and so there was insufficient space for the broad miniature to be included. Instead, it was divided into its two constituent scenes, and the scribe left two spaces in the text, one for each part. These spaces were chosen so as to place the miniatures near the texts they illustrate. The artist was also affected by the changes. The figures of Aaron and Miriam were left substantially the same as in the model, but Aaron's halo, omitted by the twelfth century artist, was supplied by the later copyist: a minor iconographic correction. The ciborium and the figure of Moses in the left half of the composition were altered more radically. Beneath the pointed roof of the ciborium the Vatopedi artist made a successful attempt to suggest the recession of the structure by his treatment of the columns; but his handling of the altar is less happy. The Vatopedi Moses has become a stooping figure, enveloped by his himation so that only a narrow strip of chiton is revealed around his ankles. His clothing hangs in a complex fold from his arms, and twists itself around his legs. The changes introduced in this miniature are characteristic of Palaeologan style, as shown by a comparison with, for example, the Moses of the Transfiguration fresco in the Protaton on Mount Athos.

So far we have seen iconographic and stylistic changes, the latter perhaps prompted in part by practical demands. But these are fairly minor improvements when compared to the changes found in some of the miniatures in the book of Joshua. In this double register miniature Joshua despatches the spies to Ai in the upper scene, and they report back to him in the lower one. Among the differences between the Vatopedi and Vat. gr. 746, we can note in the upper scene the addition of a seated female figure at the left, a change to Joshua's throne and the figure beside it, the transformation of the architecture at the right into a walled town surmounted by a seated figure, and the omission of a tree at the extreme right. The lower scene shows fewer changes except for the addition of an architectural and landscape background. What prompted the thirteenth century artist to make these changes?

Weitzmann suggested many years ago that the Vatopedi artist had referred to the Joshua rotulus, Vat. palat. gr. 431. This hypothesis can now be confirmed, and the nature of the Palaeologan debt to the rotulus can be studied in detail. Thus in the upper scene we find the inspiration for the seated personifications, and for the walled town at the right, in the rotulus. But the Vatopedi artist has modified what he has taken from the rotulus, moving the personification of Ai. And the changes he made to the central figure are not based on the rotulus; his ornate armour and billowing cloak make him a typically Palaeologan creation. The cloak, for example, can be paralleled by that of S. Peter in the Transfiguration fresco at Sv. Nikita, Cucer.

The artist of the Vatopedi Octateuch might therefore be prompted to alter what he copied from Vat.gr.746 under

the influence of another model, in this last case the Joshua rotulus. But was he limited to looking at minor arts alone? Compare the two versions of the miniature in which Balaam on his ass encounter the angel. It is only in the left part of the miniature that the later artist has departed from his model. In Vat.gr.746 the ass walks forward stiffly and turns its head as if to speak to Balaam, who raises his arm in front of his head. In Vatopedi the ass appears to be about to sit down. It bends its back legs, braces one foreleg, and arches its neck. Balaam draws his hand towards his mouth in surprise and fear. There is a very similar composition in the Tree of Jesse at Arilje, dated A.D. 1296. The poses of man and animal, and details such as the treatment of the saddle, recur in a directly comparable way in both works. In this case, therefore, a possible explanation for the differences between the Vatopedi and its manuscript model could be that the Palaeologan artist knew a monumental composition like that at Arilje.

We can now summarise briefly how scribe and artist worked on the production of the Vatopedi Octateuch. The twelfth century Octateuch Vat.gr.746 was used as the model. The scribe transmitted the textual lacunae of Vat.gr.746, but improved on his model visually by his calligraphic script and careful layout of the texts. He also changed the format so that his copy was much smaller than its model. The artist received the manuscript with blank spaces left in the text into which it was his task to copy the miniatures of Vat.gr.746. Like the scribe, he consistently produced work of a quality higher than that in his model.

Some miniatures he reworked in a conspicuously Palaeologan style. He was able to identify the scenes he was copying, and sometimes made corrections and improvements to the iconography on the basis of his reading of the surrounding text. Furthermore, he had access to the Joshua rotulus, which provided him with some details for inclusion in the Joshua cycle, and with one miniature which did not appear in Vat.gr.746.

Since scribe and artist were certainly both experienced craftsmen, a study of how they worked on the Vatopedi Octateuch may help us to understand the production of other illuminated Byzantine manuscripts.

Notes

1. This paper is derived from my doctoral dissertation, The Vatopedi Octateuch and Its Sources, (University of London, 1980). Its arguments, illustration, and annotation, will also be found more fully expounded in an article, "The Production of the Vatopedi Octateuch", DOP (forthcoming).

ANGELA DANEU LATTANZI

ANIMAZIONE E DIREZIONALITÀ DELLE INIZIALI ITALO-BIZANTINE

L'elaborazione del secondo volume del mio Catalogo dei Manoscritti e Incunaboli miniati della Sicilia,in corso di stampa,in cui sono inclusi circa quaranta codici bizantini del Fondo SS.Salvatore della Biblioteca Universitaria di Messina,mi ha confermato più da vicino le parentele tra la cultura bizantina e quella latina d'occidente,saldatesi in quella stessa terra, Italia meridionale e Sicilia,che fu a lungo sotto la dominazione o l'influsso bizantino.[1] Le osservazioni che ho avuto modo di fare relativamente a scambi e influssi vicendevoli riguardano alcuni sviluppi ed esiti non soltanto nel campo dell'ornamentazione, ma anche delle iniziali, che mostrano come l'arte bizantina abbia offerto modelli di forme e ritmi, prediletti e rielaborati da noi anche fino in età rinascimentale ed oltre, quando se ne era in parte dimenticata l'origine.Tali osservazioni, basate sull'esame di codici di provenienza italiana segnalati da WEITZMANN e da GRABAR(1), saranno illustrati con esempi tratti dai codici di Messina.

Grabar ha isolato la"peinture régionale" che la miniatura bizantina dell'Italia meridionale rappresenta,per alcuni caratteri distintivi, dalle altre pitture regionali dell'impero bizantino.Benché varia nella stessa regione , pur vasta, ha come comune denominatore un doppio aspetto: l'accoglimento di suggerimenti derivanti dal mondo latino, in particolare carolingio, e la predilezione,a svantaggio dell'illustrazione figurativa, per l'ornato, che si incentra nell'iniziale dipinta e arricchita di motivi vari, tra cui può apparire anche la figura umana.

Inoltre,chiarendo l'influsso della miniatura insulare sull'arte carolingia ed europea, ha rilevato la buona accoglienza fatta dai nostri miniatori,bizantini e non,a mo-

tivi zoomorfici come parti costitutive delle iniziali ornate.

Tra le forme insulari assunte colpiscono in verità i motivi zoomorfi, presenti in gran numero e varietà di combinazioni, anche teratologiche. Spesso, anziché l'animale, compare solo una parte di esso: testa, becco, ali, zampe, o, se si tratta della figura umana, testa, braccia, mani, gambe. GOMBRICH ha osservato come l'animazione, ch'è sempre presente nell'arte medievale, è dovuta anzitutto all'insinuazione di motivi fitozoomorfi, che danno il movimento, conferendo all'ornato una dinamica propria(2).

Ma i suggerimenti dell'arte insulare non si limitano a ciò. Un suggerimento importante e duraturo mi sembra sia venuto da un particolare accorgimento, sistematicamente messo in opera negl'incipit, onde indirizzare l'occhio del lettore entro il primo rigo del capitolo. Alla grande iniziale, in genere posta in obliquo e decrescente verso destra nel limite inferiore, le altre lettere seguono in dimensioni sempre minori, sino a raggiungere l'altezza di quelle comuni del testo (si vedano le Figg. in NORDENFALK : n.4 relativa al Book of Durrow (Dublin, Trinity College) ; n.8,12,14,15,17 relative al Catach di S.Columba (ibid., in The Royal Irish Academy, sec.VI-VII); e n.16,21 relative ai Vangeli della Cattedrale di Durham A.II.17, fine del sec. VII) (3).

La pronunciata asimmetria delle iniziali porta di conseguenza un allontanamento prospettico di esse e quindi una decisa direzionalità verso il senso della scrittura, cioè verso destra. Pertanto l'iniziale appare in marcia verso destra. Ricordiamo a tale proposito che le figure della scrittura pittografica guardavano verso la direzione della scrittura. Si noti come, date le dimensioni maggiori dell'iniziale, questa s'incunea almeno in parte entro la colonna dello scritto, i cui righi a sinistra risultano

decurtati in corrispondenza del diminuendo della lettera.

Un'altra importante conseguenza del diminuendo inferiore della lettera era il prolungamento e appesantimento di essa in basso a sinistra, ove anzi la base veniva rincalzate mediante un ingrossamento del serif, o dell'ornato.

Tutto ciò ha influito, se non erro, in modo sostanziale sulle iniziali italobizantine e più vistosamente che su quelle latine. Esse si presentano in posizione asimmetrica anziché frontale, dirette verso la seconda lettera, che può essere più grande delle lettere comuni del testo; nei titoli latini a grandi maiuscole esse possono occupare un rigo intero, o più. Il prolungamento della base a sinistra, quasi costante, s'avvale di ogni stilema consentito dalla morfologia ornamentale adottata; può essere un racemo, un groviglio, una testa che morde l'asta, una macchia d'ombra dietro un motivo carminato (Figg.1-5).

E' pur vero che nel primo medioevo erano già apparsi appesantimenti alla base di iniziali latine, come nell'Orosio della Biblioteca Laurenziana, Pl.LXV,1 (VI sec.), sia della P la cui base, in scorcio verso destra in alto, ha una linea di prolungamento a sinistra, sia della A alla cui forma classica viene prolungato il serif basso a sinistra, sia delle a "en pie" (Nordenfalk Fig.10a,b,13a,c), alla cui unica asta inclinata è appeso un pesce di essa più grosso che in basso scende oltre il rigo inferiore. Ma la tendenza a porre l'iniziale in scorcio e le altre caratteristiche a ciò collegate sono più marcate nelle iniziali italo-bizantine; e mi sembra che l'esempio insulare, che realizzava un espediente certo atto a facilitare di molto la lettura, possa sostenere l'ipotesi di una derivazione da esso dello uso direi costante nelle nostre iniziali. Così, comunque, si risolve in esse il problema di tradurre in chiave ornamentale la funzionalità della lettera nel suo aspetto duplice, la leggibilità e il compito d'indicare rapidamente

l'ubicazione dell'incipit.Si potrebbe pensare che l' uso dell'asimmetria fosse determinato dal bisogno di accorgimenti propedeutici in regioni povere di mezzi culturali e prive delle scuole funzionanti per la gioventù, esistenti nella capitale bizantina.

L'animazione direzionale poneva dei problemi per quelle iniziali aventi i segni caratteristici a sinistra cioè non rivolte nel senso della scrittura.Un'iniziale particolarmente ingrata doveva risultare l'alfa "en pic", derivante dall'onciale e molto frequente nelle nostre regioni nella forma epigrafica(4).Ma l'animatore non si confonde e le dà la compagnia d'un essere vivo,uccello,cane,pesce,putto,uomo,che si arrampica sull'asta,o la cavalca,o vi si arrotola (FOLLIERI,Tav.35) (5),talora la tiene alla sua sinistra,accovacciandosi o rattrappendosi per formare la relativa mandorla e guarda il lettore,o lo scritto dinanzi a sé(Figg.6,7). Alla c.6 del codice Vat.Gr.749 vi sono tre teste che guardano a destra: due alle estremità dell' asta dell'alfa,un'altra il cui corpo fa da mandorla e,integrato da una coda arcuata forma,da modello latino,l'altra asta ; inoltre un putto nudo cavalca la bestia abbracciando il collo della testa superiore,che ha un becco ricurvo(sec.IX).

Anche più complesse erano le iniziali contro-verso in cui si dovesse rendere la figura di un determinato personaggio senza alterare la forma sostanziale della lettera. Molti esempi se ne trovano nei codici vaticani Barber.Gr. 285 e Ottob.Gr.14(entrambi del sec. X)e in altri.Nel primo, alla c.12,iniziale del Salmo 17,la figura di David a sinistra dell'asta dell'alfa ha il corpo rivolto a sinistra e la testa rivolta alla scrittura,mentre le braccia tenendo lo scettro formano la mandorla,una positura simile a quella di altre iniziali nello stesso codice.Ma tale figura si deve leggere anzitutto come lettera,a cui l'immagine comunica un suo moto che cerca di correggerne,per così dire,

il vizio d'origine. A questo spesso si ovviò con ritocchi in base a modelli latini,prolungando la mandorla o altro elemento sostitutivo sino e oltre la linea di base (come nell'Orosio Laurenziano)per recuperare la seconda asta e, se ricurva,rinforzandola nel serif relativo.Senza l'identificazione della lettera la figura resterebbe incomprensibilmente stravagante e se ne perderebbe la funzione di orientamento verso la scrittura.Lo sforzo di adattare la sagoma della capitale romana all'alfa appare anche in varie forme,e ciò può essere un indizio dell'origine italobizantina del codice.Un testo ricchissimo iniziali alfa è quello di Teodoro Studita,ove una grande quantità di capitoli comincia con ἀδελφοί . Nei due esemplari della Biblioteca Universitaria di Messina,apparentati nella scrittura e nell'ornato, ce n'è una grande quantità.

Facili alla lettura,all'inverso, erano le iniziali per la loro stessa forma rivolte a destra e disposte ad ospitare un braccio,una mano,l'indice,che,tesi orizzontalmente,andavano dritti allo scopo,raggiungere,talora toccare o prendere nel pugno la seconda lettera.Molto frequente la ε,ch'ebbe varie modifiche,in epoca tarda si ridusse a un contorno alle estremità quasi filiforme,munito di grossi serif a forma di cuneo;oltre a ospitare una mano benedicente o indicante,nella sezione centrale poteva contenere un gruppo di teste.

Una delle iniziali più facilmente disponibili all'asimmetria era la χ,che apprestava due gambe all'esigenza di ricavare il dislivello della base dalla sinistra in basso alla destra in alto(Fig.8),dislivello che visualizzava il passo in atto compiuto verso destra, mentre la "spalla"anteriore puntava sulla seconda lettera.E' questa una posa rimasta classica per la χ ed è in questa forma "in cammino"ch'essa è stata assunta nell'alfabeto latino; anzi nel nome sacro Christus si è conservata eguale anche la secon-

da lettera, la ρ nella forma greca, come una P latina, in codici anche parecchio tardi.

Un fantasioso animatore di iniziali fu il miniatore di Ciriaco, il quale amò spesso magnetizzarle accendendovi qua e là sguardi, con l'effetto di affascinare il lettore. Un'asta orizzontale, della T per esempio, che si presti a far da architrave, mediante una doppia curva sotto cui s'aprano due cerchi con pupille, diviene una fronte pensosa(cod.Vat. Gr.2020, c.207); una zampetta munita di cerchietti configuranti delle unghie, con l'aggiunta di pupille e pochi peli è tramutata in civetta(ibid.c.197; v. anche Vat.Gr.2138, c. 10v).

Ma la deformazione delle iniziali mediante l'asimmetria di sghimbescio da sinistra a destra è l'elemento determinante dell'animazione, anche senza insinuazioni zoomorfe. E' la funzione indicatrice dell'iniziale a "dettare dentro", il vero contenuto d'una forma che lo esprime identificandosi in esso. Il risultato di forme espressive condensanti in sé tante componenti, la lettera, il suo legame con le successive, l'animazione che la rendeva autonoma come personaggio-carattere, tutto ciò doveva compensare largamente l'artista dell'aniconismo. Le mentite spoglie(astratte o metaforiche) gli davano modo di spaziare nel campo dell'arte creativa senza dover rinunciare alla figurazione, dato che il fonèma si risolveva esso stesso in figura o in gesto antropomorfico. Il rapporto umano che si sarebbe stabilito, sia pure indirettamente, fra docente(e miniatore) e lettore, a quello guidava la mano responsabilmente; ciò traspare spesso dall'impegno che vediamo come sedimentato negli elaborati.

Nel codice Vat.Gr.1554(sec.X-XI), a c.48v, il ramo interno di due che formano una ε protende i lobi a destra indicando con l'ultimo lobo, terminante a spina, il resto della parola. L'elemento è fitomorfo, il gesto antropomorfo,

carico di civettuola grazia. Non raramente vediamo la grazia sconfinare nell'umorismo. Una K del Messan.Gr.44 (1139) con testa occhiuta, orecchie e becco (altrove, nel medesimo codice sostituita da un trifoglio) cammina verso destra con un paio di grandi scarpe rumorose(Fig.2). Nel codice Vat.Gr. 866, probabilmente capuano della fine del sec.X, c.336v, una K con il corpo formato di laschi intrecci di nastri dai colori vivaci, ha la testa canina con lingua di serpe e le zampe terminanti in teste di drago, e fa lunghi passi indicando spiritosamente, con due enormi dita, la seconda lettera.

C'è da fare un'altra osservazione a proposito dello zoomorfismo connesso con gl'intrecci di nastri. Questi nastri intrecciati, questi grovigli derivati anch'essi dall' arte insulare-nordica, ma analoghi ad altri assai antichi estremo-orientali, fanno capo a un lontano mondo di magia, anche se di un'origine non esattamente individuabile(6). Talora nei nostri codici potrebbero essere frantumi di antiche apotropaiche formole, trasformate traverso copie da copie. Ma talora è la loro stessa illeggibilità a conferire loro l'aspetto magico utile allo scongiuro. Un esempio è nel Messan.Gr.12, ove in una ε con mano indicante, di cui due unghie terminano a spina, resti d'una forse innocente manica drappeggiata a smerli hanno l'aspetto di due labbra chiuse, di cui il miniatore ha creduto forse poter moltiplicare l'effetto propiziatorio riproducendole in vari punti della testata(Fig.9). Non mi è stato difficile seguire le modifiche attraverso modelli precedenti.

Concludendo questa breve analisi d'iniziali italobizantine, che attraverso altri moltissimi esempi potrà definirsi meglio, mi sembra che le caratteristiche di esse sono accomunate da un forte senso, direi dominante, della funzionalità propedeutica, anche a costo di modificare le forme canonizzate. Esso sta anzitutto nel particolare impegno

impegno del disegnatore e si esprime traverso una notevole comunicatività delle figure, spesso vive anche se astratte. σοφόν τι χρῆμα ζωγράφων χείρ , concedeva Metafraste.

Tra oriente e occidente, strettamente legate all'ambiente italo-bizantino, che si denuncia per inflessioni comuni alle due lingue ed arti, nella pittura e nell'alfabeto, tali forme con tali caratteristiche rappresentano, credo, la nota più originale del nostro mezzogiorno, quella che soprattutto lo diversifica dall'arte costantinopolitana, cristallina ed aulica nella compostezza classica di forme e colori, anche quando accoglie composizioni zoomorfe dalle regioni periferiche, compresa la nostra. Il Prof. Grabar ha chiarito che la produzione migliore appartiene ai secoli IX-XI, a cui risalgono gli esempi da lui portati. Le mie osservazioni, basate, come dicevo, su tali ed altri esempi, hanno trovato conferma nei codici del fondo messinese (di cui pochissimi sono anteriori al XI e molti ancora posteriori). Le caratteristiche osservate si sono così dimostrate costanti per un lungo periodo.

Per altro, resta valida la testimonianza di esse, come avvertono anche gli studiosi di paleografia e codicologia, per contribuire a chiarire certe anche più tarde flessioni stilemi degli ornati dei codici latini e delle stesse iniziali, a cui ho potuto qui soltanto accennare (7).

Se l'influsso bizantino trasmesso dalla Sicilia si esercitò nell'Europa del nord soprattutto grazie ai mosaici (8), tuttavia non furono trascurabili gli scambi avvenuti, traverso l'Italia meridionale e la Sicilia, di quegli strumenti mobili di cultura che sono i libri e le carte. La storia del libro è la sola storia della lingua e del pensiero trasmesso con la lingua, dato che la lingua parlata antica non fu registrata da nessuno, se non in segni di scrittura. E proprio le testimonianze, anche se talora modeste, offerte da tali oggetti di scambio acquistano un significato particolare sol che si pensi che fu nell'Italia del meridione che vennero precoci e importanti stimoli alla rinascita di quel gusto e culto per l'antichità classica ed i suoi valori in arte e letteratura, che segnò il rinascimento europeo (9).

Mi rendo conto che occorreranno molti confronti con i codici provenienti da altre regioni periferiche dell'impero bizantino, o adiacenti, per controllare influssi o scambi con esse ed eventuali priorità. Intanto le osservazioni qui esposte potranno valere per l'Italia meridionale e la Sicilia, come indizi di condizioni storico-ambientali che abbiano favorito lo sviluppo d'uno stile locale.

---

(1) K. WEITZMANN, Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin, 1935; A. GRABAR, Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IX XI siècles) Paris, 1972.

(2) E.H. GOMBRICH, The sense of order, a study in the Psychology of decorative art, "The Wrightsman Lectures", IX, New York, 1979.

(3) K. NORDENFALK, Before the Book of Durrow, "Acta Archaeologica, XVIII, København, 1947.

(4) H. HUNGER, Minuskel und Auszeichnungsschriften im 10.-12. Jahrhundert, in "La paléographie grecque et byzantine" p. 207.

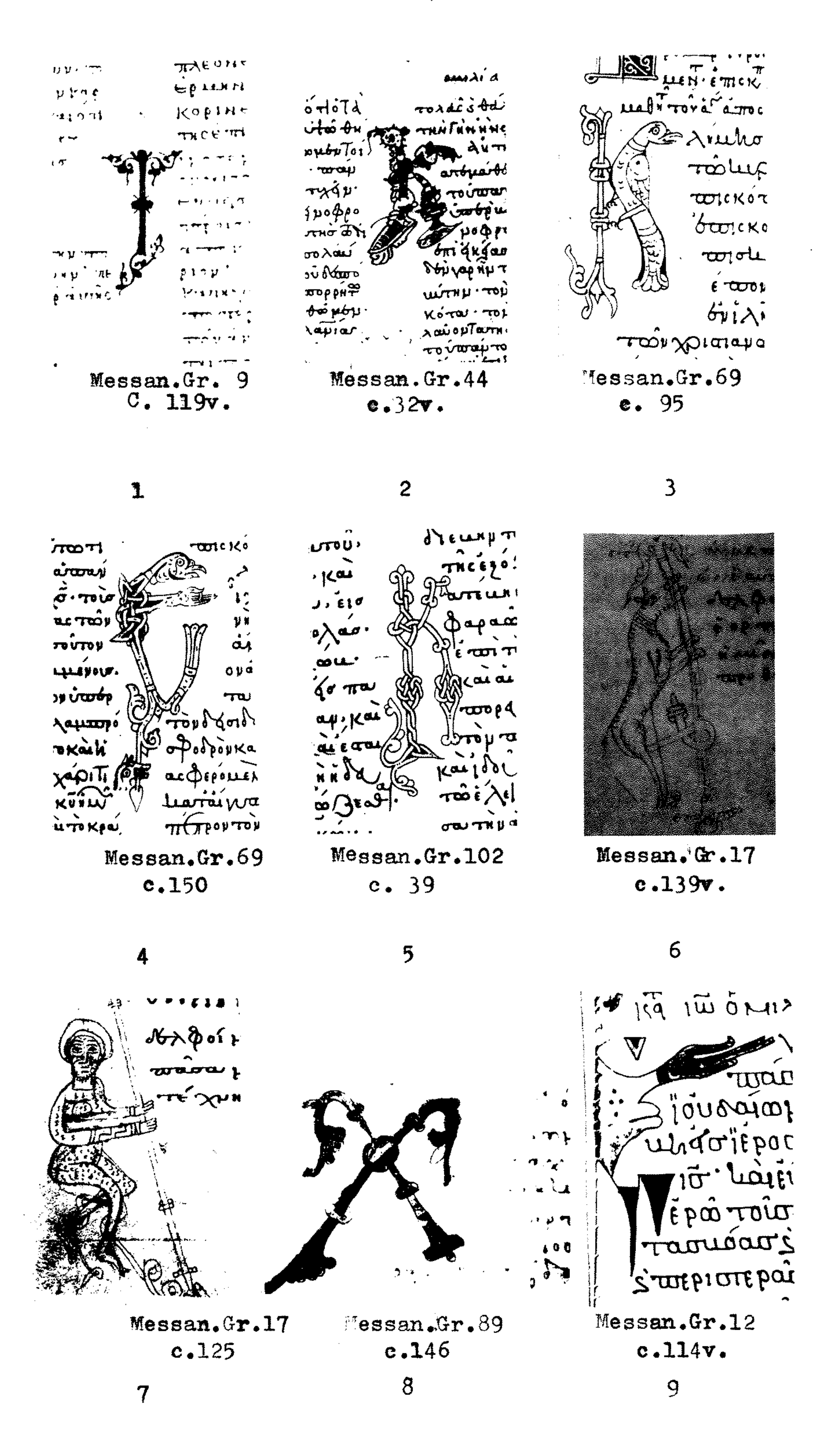
(5) E. FOLLIERI, Codices graeci Bibliotecae Vaticanae selecti, Città del Vaticano, 1969.

(6) E.H. GOMBRICH, op. cit., passim e cap. X, "The edge of Chaos".

(7) P. CANART, Le livre grec en Italie méridionale sous les règnes Normand et Souabe: aspects matériels et sociaux, in "Scrittura e civiltà", 2, 1978; P. CANART - J. LEROY, Les manuscrits en style de Reggio. Etude paléographique et codicologique, in "La Paléographie grecque et byzantine", Paris, 1977; J. LEROY, Le Parisinus gr. 1477 et la détermination de l'origine des mss. italo-grecs d'après la forme des initiales, in "Scriptorium", XXXII, 1978.

(8) E. KITZINGER, Norman Sicily as a source of Byzantine influence in Western Art in the twelfth century, in "Byzantine Art - an European Art", Athens, 1966.

(9) A. PERTUSI, Leonzio Pilato e la tradizione di cultura italo-greca, in "Byzantino-Sicula", Quaderni, "Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici, 2, Palermo, 1966.

Messan.Gr. 9 C. 119v. — 1
Messan.Gr.44 c.32v. — 2
Messan.Gr.69 c. 95 — 3
Messan.Gr.69 c.150 — 4
Messan.Gr.102 c. 39 — 5
Messan.Gr.17 c.139v. — 6
Messan.Gr.17 c.125 — 7
Messan.Gr.89 c.146 — 8
Messan.Gr.12 c.114v. — 9

BRANISLAV TODIĆ

LES SCRIBES MINIATURISTES SERBES DANS LA PEINTURE MURALE

Le problème des plus difficile qui se pose devant les chercheurs de l'art ancien serbe est celui de la présentation des peintres grecs et des peintres autochtones dans la réalisation de la peinture murale. Autrefois, surtout après le IVe Congrès d'Etudes Byzantines (1934), plusieurs byzantinistes avaient étudié ce problème, ayant élargi leurs recherches dans le domaine de l'art médiéval d'autres pays slaves. En dehors de Millet[1], Xyngopoulos[2], Hallensleben[3] et autres, ce problème avait été étudié surtout par les spécialistes bulgares (Mavrodinov, Mijatev)[4], russes (Lazarev)[5] et serbes (V. Petković, Radojčić, Djurić)[6]. Leurs textes, ayant quelquefois l'accent polémique, avaient démontré la complexité du problème qui ne pourrait pas être résolu seulement à la base de l'emploi de la langue grecque ou slave et à l'aide d'une analyse de style simplifiée. Certaines recherches plus récentes, les découvertes de nouveaux monuments et leurs études dans le cadre de la situation historique et politique complexe, avaient contribué à la possibilité de pouvoir poser cette question d'une manière plus correcte sur le plan général.

On avait conclu d'abord que l'emploi de la langue slave ou grecque dépendait surtout du fait de l'appartenance du monument à une certaine organisation ecclésiastique[7]. Dans le cas de la Serbie, il est évident que l'église serbe indépendante insistait sur l'emploi conséquent de la langue serbe sur les fresques. Cette tendance s'était déjà montrée dans le monastère de Studenica où, en dehors de la signature du peintre en grec[8], toutes

les inscriptions sont écrites en langue serbe[9], probablement grâce à son supérieur (igoumène) Sava, qui deviendrait plus tard le premier archevêque serbe. Depuis le temps où l'église serbe devint indépendante (1220), ce pratique de la langue serbe avait été employé dans tous les monuments du territoire sous la juridiction de l'Eglise serbe. En même temps, seule la langue grecque avait été employée dans le territoire de l'archévéché d'Ohrid. Vers la fin du XIIIe siècle, après la conquête de certaines parties de ce territoire par le roi Milutin, apparaît une symbiose intéressante de langues: les inscriptions serbes se trouvent sur les fresques les plus importantes et les plus en vue, et la langue grecque sur les autres, pour signifier le respect de la tradition[10]; on emploie également parfois la rédaction macédonienne de la langue ancienne slave (dans l'église de la Vierge à Sušica)[11].

En ce qui concerne la Serbie, ce sont les monuments dans le territoire de l'Etat et de l'église serbe où l'on trouve certaines inscriptions grecques qui sont très importants, bien qu'il n'y ait pas de raisons justifiés pour leur présence. C'est le cas de la peinture de l'église à Arilje qui, d'après une inscription, est attribuée aux peintres de Thessalonique[12]. En dehors des inscriptions en serbe, on y trouve des textes grecs sur les parties des fresques moins en vue, comme par exemple les rouleaux des prophètes sur la présentation de l'Arbre de Jessé. On a remarqué aussi que, sur les fresques de la même période dans la chapelle de Dragutin à Djurdjevi Stupovi, on avait employé la langue serbe altérée avec certains mots grecs[13]. Dans la dernière fondation du roi Milutin, l'église de Gračanica (1321), les inscriptions serbes sont plus nombreuses que les inscriptions grecques[14]. On trouve sur les

inscriptions serbes, correctement écrites dans la plupart des cas, des différences orthographiques et paléographiques (la lettre F est écrite parfois comme la lettre grecque Ψ) et dans le sanctuaire, devant les noms des évêques écrits en serbe, apparaît l'article masculin grec[15]. Enfin, la scène "Thomas montrant la ceinture de la Vierge aux apôtres" est suivie de l'inscription qui ne se rapporte pas du tout à cette scène[16].

Les exemples mentionnés nous suggèrent la supposition que les peintres grecs n'avaient pas eux-mêmes écrit les inscriptions en serbe (à Studenica) ou bien qu'il recevaient des textes serbes tout faits et les inscrivaient ensuite à fresque sur les murs. Ils faisaient donc des fautes plus ou moins grandes ne comprenant pas souvent les textes qu'ils étaient en train de copier. C'est aussi le cas de Gračanica où la scène du cycle de la Dormition de la Vierge est suivie du texte qui devait expliquer la représentation du Crucifiement du Christ (Les Hébreux brisant les genoux aux larrons). Ils ajoutaient même aux noms des saints serbisés les articles et les terminaisons grammaticaux grecs (à Djurdjevi Stupovi et à Gračanica).

Il parait qu'aujourd'hui nous avons encore une preuve de la présence des copistes serbes travaillant avec les peintres grecs. Dans certains monuments serbes du XIIIe et XIVe siècles, sur différentes compositions peintes, en remarque cependant que les rouleaux portés par les hauts dignitaires ecclésiastiques, les prophètes ou les ermites, sont inscrits avec beaucoup d'application, en imitant la manière minutieuse de l'écriture sur les parchemins. C'était presque toujours le cas des rouleaux écrits en langue serbe. Naturellement, nous y devons prévoir la possi-

bilité que les peintres, ayant le désir de représenter un parchemin s'appliquaient à imiter les caractéristiques de l'écriture d'un manuscrit, mais nous proposons également une autre interprétation à la base des exemples suivants.

Sur les rouleaux peints dans l'Eglise du roi Milutin de Studenica, les lettres initiales sont toujours plus grandes et en couleur rouge, en imitant les initiales dans les manuscrits[17]. Le texte est écrit en ancien serbe. Ce sont probablement les peintres Michel et Eutychios[18] qui avaient peint l'Eglise du roi, dont les oeuvres antérieures montrent des inscriptions grecques ou de rares exemples des textes en langue serbe. C'est à cause de ce fait que nous soulignons l'emploi de la langue serbe dans l'Eglise du roi.

L'église de Lesnovo (d'avant 1346) donne un meilleur exemple. Ce monastère, la source du culte du saint Gavrilo Lesnovski, avait été avant son reconstruction au milieu du XIVe siècle, un centre important de copistes. C'est au cours d'une vingtaine d'années que le copiste connu Stanislav y travaillait[19]. Lorsque le grand voïvode Jovan Oliver avait entrepris avant 1346 la reconstruction de l'église, il employa un peintre pour la décoration picturale du sanctuaire et du naos[20]. C'était probablement un peintre grec - car sur le mur nord se trouve sa signature en grec[21]. Cependant, toutes les inscriptions dans l'église sont écrites en serbe. Les rouleaux portés par les dignitaires ecclésiastiques et les ermites dans la première zone attirent surtout l'attention: ils imitent parfaitement les feuilles manuscrites - lettres initiales soulignées, la première ligne décorée par des lettres rouges calligraphiées, etc[22]. La comparaison de ces rouleaux avec les manuscrits conservés

de Stanislav Gramatik de Lesnovo (par exemple son Prologue conservé dans les Arrchives de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts à Belgrade, No 53) nous montre certaines ressemblances de langues, et paléographiques aussi[23]. Nous pouvons donc supposer que pour l'écriture des manuscrits sur les fresques les peintres avaient été aidés par des copistes des manuscrits serbes qui avaient travaillé dans la même période à Lesnovo.

La peinture de l'église de Gradac (dernières décennies du XIIIe siècle), dont les peintres avaient eu l'intention d'attendre dans le domaine du style les grandes maîtres de la peinture de Sopoćani, nous donne encore une preuve de la possible participation des copistes locales dans l'écriture des inscriptions. Dans le sanctuaire de cette église des freques sont assez bien conservées[24]. Les rouleaux des dignitaires ecclésiastiques dans la composition "Adoration de l'agneau" sont écrits minutieusement et avec les lettres initiales décorées. La ligne verticale de la lettre T, par exemple, est peinte avec deux rubens, tressés en forme du nombre huit, et la lettre G (cyrillique) dans la partie inférieure a une décoration en forme de petites feuilles; de cette manière, la lettre passe aussi dans la ligne suivante du texte. Ces formes des lettres T et G sont semblables à un grand nombre des initiales dans les manuscrits serbes du XIIIe siècle[25]. C'est de ce fait que nous pouvons supposer que des copistes serbes avaient aidé aux peintres pour faire les inscriptions sur les fresques de Gradac.

Nos conclusions ci-dessus sont naturellement hypothétique, mais elles indiquent une relation possible entre les artistes et les copistes autochtones, qui

avaient travaillé dans un même monastère, bien que deux travaux différents. D'autre part, les recherches présentes, sans insister sur le moment national, peuvent approfondir nos connaissances sur la décoration des manuscrits dans une période déterminée, conservées par l'intermédiaire de la peinture à fresque.

1 G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile, Paris 1960, 631-633.

2 A. Xyngopoulos, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, 26-75; Idem, L'activité des peintres macédoniens au Mont-Athos, Byzantinische Zeitschrift 52 (1959) 61.

3 H. Hallensleben, Die Malerschule des Königs Milutin, Giessen 1963.

4 N. Mavrodinov, Starobulgarskata živopis, Sofija 1945, 123-125; K. Mijatev, Bulgarie, peintures murales du Moyen âge, UNESCO 1961, 26.

5 V. N. Lazarev, Istorija vizantijskoj živopisi, I, Moscou 1947, 139, 140, 142, 211 et passim.

6 D'un nombre assez grand de textes qui s'occupent de ce problème, nous citerons les suivants: V. R. Petković, Un peintre serbe du XIVe siècle, in Mélanges Ch. Diehl, II, Paris 1930, 133-136; S. Radojčić, Majstori starog srpskog slikarstva, Beograd 1955, 5-51; V. J. Djurić, Solunsko poreklo resavskog živopisa, Zbornik radova Vizantološkog instituta (= ZRVI) 6, Beograd 1960, 112-128; Ibid, Jedna slikarska radionica u Srbiji XIII veka, Starinar XII, 1961, 63-70.

7 V. J. Djurić, Najstariji živopis isposnice pustinožitelja Petra Koriškog,5, Beograd 1958, 184-189.

8 S. Radojčić, op. cit., 7.

9 V. J. Djurić, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974, 32.

10 Ibid. 47-48.

11 En ce qui concerne les dates et les fresques de Sušica v. G. Babić, Les fresques de Sušica en Macédoine et l'iconographie originale de leurs images de la vie de la Vierge, Cahiers archéologique, XII, Paris 1962, 303-339.

12 S. Radojčić, Natpis MAPΠOY na ariljskim freskama, Studije o umetnosti XIII veka, Glas SAN, CCXXXIV, 7, Beograd 1959, 40-45.

13 V. J. Djurić, La peinture murale serbe au XIIIe siècle, in L'art byzantin du XIIIe siècle, Beograd 1967, 156 et n. 44.

14 V. R. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, II, Beograd 1931, pl. LXII/1, LXX/3, LXXII/2, LXXIII/1.

15 Ibid, pl. LXXIV/2.

16 Ibid, I, Beograd 1930, fig. 47/a.

17 V. R. Petković, Manastir Studenica, Beograd 1924, fig. 88, 89.

18 P. Miljković Pepek, Deloto na zografite Mihail i Evtihij, Skopje 1967, 213-217.

19 V. Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, I, Beograd 1902, No 56, 73-76; Z. Rasolkoska-Nikololovska, Crkvata sv. Gorgi vo Goren Kozjak, in: Simpozium 1100-godišnina od smrtta na Kiril Solunski, I, Skopje 1970, 222-223.

20 Sur la peinture de Lesnovo v. N. L. Okunev, Lesnovo, in L'art byzantin chez les Slaves, I/2, Paris 1930, 222-263.

21 G. Millet, L'art serbe. Les églises, Paris 1919, fig, 16.

22 V. R. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, I, fig. 121b; II, pl. CLVI/1.

23 Les ressemblances paléographiques ne peuvent être étudiées que sur les titres des chapitres dans le manuscrit, où des lignes entières sont inscrites en cinabre, en lettres capitales. Comparer par exemple le rouleau dans les mains du saint Joachim et le manuscrit dans les Archives de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts à Belgrade, No 53.

24 G. Millet - A. Frolow, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie, I, Paris 1957, pl. 51/1-2.

25 V. par exemple S. Radojčić, Staro srpsko slikarstvo, Beograd 1966, 79; J. Maksimović, Iluminacija beogradskog parimejnika, Zborn. za lik. umetn. Matice srpske 16, N. Sad 1980, fig. 29; Katalog izložbe kopija ornamentike srpskih srednjovekovnih ćiriličnih rukopisa XIII-XVI veka, Beograd 1980, pl. 9-11.

AXINIA DJOUROVA

LA TRADITION LITTÉRAIRE BULGARE DANS LA BIBLIOTHÈQUE DU VATICAN

En 1980 trois personnes - le Prof. Axinia Djourova, le D-r Marko Djapundjić et le D-r Krassimir Stančev ont entrepris de dresser le catalogue scientifique complet des manuscrits slaves dans la Bibliothèque apostolique du Vatican qui sera publié sous la rédaction scientifique de l'Acad. Ivan Dujčev. Maintenant que la partie principale de ces travaux est achevée, nous pouvons indiquer l'importance de ce recueil pour l'étude de la tradition littéraire médiévale bulgare. Les manuscrits entièrement bulgares sont peu nombreux - mais parmi eux se trouvent des monuments exceptionnels de la culture écrite vieux-bulgare comme l'Evangéliaire d'Assémani et la copie vaticane de la Chronique de Manassès (celle d'Ivan Alexandre). Mais l'intérêt des chercheurs bulgares ne se limite pas à ces seuls manuscrits. Hétérogène par sa composition, cette collection comprenant des manuscrits de presque toutes les régions du monde slave, écrits en caractères glagolitiques, cyrilliques, latins, grecs et même dans des variantes inventées de l'écriture cyrillique, nous donne la possibilité rare de suivre de différents points de vue le rôle et l'influence de la Bulgarie médiévale sur la tradition écrite des autres pays slaves et non slaves.

I. AU CARREFOUR ENTRE L'ORIENT ET L'OCCIDENT

(Les manuscrits glagolitiques au Vatican)

La tradition glagolitique est représentée au Vatican par l'Evangéliaire d'Assémani (Xe s.) - le manuscrit glagolitique connu le plus ancien - et par 13 codex et un rouleau-amulette, écrits entièrement ou partiellement en glagolitique croate parmi lesquels on remarque quelques prototypes

exceptionnels des manuscrits croates glagolitiques les plus anciens du XIVe-XVe s. Ce qui permet d'étudier aussi bien les prototypes de la configuration et de l'ornementation glagolitiques que leur développement et modification. En même temps, ces manuscrits - et surtout les notes ajoutées - montrent les rapports entre les alphabets cyrillique et glagolitique dans la tradition manuscrites des Slaves du sud.

Apparu probablement dans la seconde moitié du Xe s., l'évangéliaire d'Assémani est directement lié aux traditions de Cyrille et Méthode apportées par les élèves des deux frères de Bulgarie. Originaire du milieu littéraire d'Okhrid et ayant gardé dans le ménologe la mémoire de Cyrille, de Méthode et de Clément d'Okhrid, il doit être la copie d'un manuscrit ayant reflété la première traduction de Cyrille et Méthode des Evangiles, et respectivement - la configuration et l'ornementation glagolitiques les plus anciennes. C'est justement la riche ornementation dans les vignettes et les initiales qui permet de chercher les prototypes en dehors de l'art byzantin de la capitale, dans les provinces greco-orientales et en partie dans la tradition copte. En même temps, on peut voir aussi dans le choix de certains motifs et dans la manière de stylisation des parallèles avec l'ornement de certains manuscrits grecs, sortis des provinces de l'Italie du sud. Quatre-cinq siècles plus tard, dans les manuscrits glagolitiques croates, apparus au carrefour entre l'Orient et l'Occident et réunissant les anciennes traditions glagolitiques et les influences de la configuration latine, nous pouvons voir l'état ultérieur, l'évolution des éléments gréco-latins, évoqués timidement dès le Xe s. Alors que dans l'ornementation de l'évangéliaire d'Assémani domine l'ornement géométrique avec ses motifs caractéristiques - la croix,

les rubans, la tresse, le cercle et des éléments végétaux, zoomorphes et anthropomorphes évoqués à peine, dans les manuscrits glagolitiques croates dominent les motifs végétaux tressés, représentant un mélange particulier du style byzantin fleuri (avec sa variante plus tardive - néobyzantine) et une profusion d'éléments fleuris, végétaux et tressés, également caractéristique des manuscrits latins de l'époque de la Renaissance. Dans les manuscrits croates les initiales portent encore la configuration caractéristique de l'alphabet glagolitique, d'autres sont empruntées à la tradition cyrillique, alors que ceux qui sont sous l'influence des manuscrits latins ont modifié aussi bien leur grandeur que leur disposition, occupant parfois toute la marge ou l'espace entre les deux colonnes de texte. La gamme des couleurs dans les manuscrits glagolitiques croates est également modifiée - au lieu des anciens tons mélangés (dans l'évangéliaire d'Assémani on trouve trois variantes du brun), on voit des tons épurés et l'on trouve de plus en plus souvent l'emploi de l'or, absent dans l'ornementation des manuscrits glagolitiques anciens (mais caractéristique de toute une série de manuscrits latins, grecs et cyrilliques).

Par conséquent, alors que l'ornementation de l'évangéliaire d'Assémani permet davantage de parallèles avec les traditions syro-palestiniennes et coptes, adoptées bien sûr par l'intermédiaire de Byzance, les manuscrits croates tardifs glagolitiques montrent à côté des traits du prototype, la co existence de l'influence du style fleuri byzantin et néo-byzantin qui s'était imposé, enrichi par la large expansion de motifs végétaux au cours de la Renaissance européenne.

II. LA COPIE VATICANE DE LA CHRONIQUE DE MANASSÈS

(État nouveau et hypothèses)

La copie vaticane de la Chronique de Manassès est un des "best-seller" de la Bibliothèque apostolique du Vatican - et ceci, non seulement de la collection des manuscrits slaves. Les raisons en sont nombreuses - l'arrivée ancienne du manuscrit à la bibliothèque, la connaissance qu'a pu en prendre le monde des chercheurs, la grande importance de son texte pour l'histoire de la langue et de la littérature médiévales bulgares et surtout les 69 miniatures représentant 109 scènes, illustrant aussi bien le texte de Constantin Manassès que les ajouts faits à Tirnovo. Rappelons tout de suite le fait évoqué par l'Acad. Ivan Dujčev qu'aucun des manuscrits byzantins présentant le texte de la chronique de Manassès n'est illustré. Cela fait de la copie du Vatican une source extrêmement précieuse pour l'étude non seulement de l'art médiéval bulgare, mais pour l'histoire de la miniature byzantine également. Mais cela fait naître aussi quelques moments nouveaux dans les problèmes apparus lors de la nouvelle étude attentive du manuscrit même.

La traduction de la Chronique de Constantin Manassès (dont le texte grec est en vers) a été faite à Tirnovo durant les années 30 du XIVe s. En 1344-45 ont été exécutées deux copies sur la commande du roi Ivan Alexandre - l'une écrite par le pope Philippe (aujourd'hui à Moscou) et l'autre, la variante du Vatican, écrite par un calligraphe inconnu. On n'a pas encore établi ce qui est arrivé à ce manuscrit richement enluminé après la chute de la Bulgarie. Probablement, s'est-il trouvé pendant quelque temps en Croatie ou Dalmatie d'où, en 1471 il est entré au Vatican (la date d'entrée a été précisée il y a deux ans par Monseigneur José Ruysschaert, Vice-

préfet de la Bibiliothèque apostolique du Vatican. Comparé aux autres manuscrits médiévaux bulgares, celui de la Chronique de Manassès a une "biographie" de voyageur plus modeste. Cependant les problèmes qu'il pose sont nombreux et beaucoup en attendent leur solution.

Les recherches au microscope entreprises dernièrement et la nouvelle copie photographique minutieuse du manuscrit ont montré que certaines observations et opinions préalables d'un possible remaniement secondaire sur une partie des miniatures sont fondées. On a trouvé sur une partie des personnages et des décors architecturaux un contours secondaire; en d'autres endroits on remarque le grattage des figures au moyen d'un instrument pointu et sur la surface effacée, la pose de nouvelles scènes, dessinées librement, avec élan, ce qui les différencie de l'exécution minutieuse des miniatures authentiques où les figures sont soigneusement modelées; en de nombreux endroits l'or des représentations et des inscriptions est effacé, etc. Il est difficile de préciser à l'heure actuelle la date de ce remaniement - avant la sortie du manuscrit de Tirnovo ou ensuite, pendant la période ayant précédé l'entrée au Vatican. Ce qu'on peut dire avec certitude, c'est que dans leur première variante, les miniatures étaient beaucoup plus élégantes - telles qu'on les voit dans les quelques enluminures primaires. Par conséquent les affirmations d'un style primitif-expressif du manuscrit sont le résultat de son état actuel mais ne répondent pas au caractère de l'ornementation authentique, qui porte les traits stylistiques de son époque et école.

Les problèmes continuent de se multiplier lorsqu'on observe les notes. Celles de Cyrille sont l'œuvre du copiste même et marquent le contenu des titres (ajoutés à l'encre

rouge) ou alors sont de brefs commentaires (des gloses) au texte. A un seul endroit le copiste s'éloigne de l'Histoire pour évoquer les problèmes de son époque tumultueuse: "Ah, Dieu céleste, apporte ton aide à notre roi contre les barbares impies qui veulent la guerre", écrit-il dans la marge supérieure du f° 95. Au f° 108 il ajoute dans la marge une précision qui ne cesse d'étonner: "San est dexios (gr), c'est-à-dire offic (officium, lat)". Si la langue grecque est habituellement connue par les hommes cultivés bulgares au Moyen âge, l'explication d'un mot slave (san) par le latin est une chose tout à fait inattendue. Mais il s'avère que même dans le texte de la Chronique de Manassès, le traducteur a expliqué certains mots latins (par exemple au f° 66), c'est-à-dire que celui qui a fait la traduction connaissait le latin. Pourquoi le latin? Ne s'agit-il pas d'un récit d'auteur byzantin? Cependant... On considère comme acquis le fait que le récit de la guerre de Troie qui a trouvé place dans la traduction de la Chronique de Manassès soit venu de sources occidentales et non pas grecques. N'y aurait-il pas non plus certains côtés obscurs quant au prototype de la traduction du principal texte de la chronique? Et l'absence aujourd'hui de manuscrits grecs enluminés de ce récit ne cache-t-elle quelque chose de plus?

Ici entre en jeu un autre fait, constaté lors du dernier examen du manuscrit. Par endroits, les titres en rouge des différents chapitres (situés au-dessus) concernent les inscriptions latines dans la marge, considérées comme des ajouts du milieu croate en tant qu'explication du contenu du monument. Or, les titres sont écrits par le copiste-même du manuscrit après avoir écrit le texte de base. Sur le f° 32 la peinture de la miniature a coulé sur le texte latin (de la

note), etc. Les questions se multiplient, d'autres se posent de telle manière qu'on ne peut exclure la possibilité de l'utilisation d'un prototype latin (entièrement ou partiellement). Donc, le "best-seller" pose de nouveaux problèmes dont la solution demande les efforts conjugués des historiens de la langue, des paléographes, des historiens de l'art en vue d'une étude globale du codex dont les résultats pourront, ne serait-ce qu'en partie, satisfaire notre curiosité, pourront éclaircir certains problèmes liés à l'apparition et à l'histoire plus tardive du manuscrit, apporteront de nouvelles données à l'histoire culturelle de la Bulgarie du temps d'Ivan Alexandre.

III. LA DIFFUSION DES TRADITIONS D'EUTHYME HORS DE LA BULGARIE

Vers le milieu du XIVe s. sur les Balkans commence le processus multiforme de la réforme du rituel liturgique (l'introduction de l'onciale de Jérusalem), du corpus des livres liturgiques, de la langue et du style littéraires. La base idéologique de cette activité réformatrice est l'isichasme et son épicentre - les monastères du Mont Athos. C'est là que les hommes de lettres bulgares comme le vieillard Jean, Zakhée le Philosophe, le vieillard Joseph et d'autres entreprennent d'effectuer une nouvelle traduction des livres bibliques et liturgiques pour les mettre à l'unisson des nouvelles exigences. Cette activité est poursuivie plus tard par Théodose et Euthyme. Ce dernier, déjà avec les droits de patriache bulgare, confère à la réforme son côté officiel, la "légalise", la développe quant aux genres et aux recherches stylistiques. Des centres littéraires multinationaux du Mont Athos, la réforme pénètre rapidement aussi bien en Serbie qu'en Russie, et, par l'intermédiaire du

métropolite Cyprien, Grégoire Tzamblak et Konstantin Kostenecki dans sa forme définitive que lui avait conférée l'Ecole d'Euthyme, elle s'impose au monde orthodoxe slave, de même qu'en Valachie et Moldovie où nombreux sont ceux de l'Ecole littéraire de Tirnovo qui trouvent asile après 1393.

Un nombre important de manuscrits au Vatican reflètent ce processus dont le point culminant est l'activité d'Euthyme et de ses élèves. Le plus ancien est le livre des prières-rouleau du milieu du XIVe s. (Vaticano slavo 9) contenant la liturgie de Jean Chrysostome dans une variante caractéristique de la traduction nouvelle du livre (celle du Mont Athos, et ensuite, celle d'Euthyme). L'orthographe de la copie est serbe mais le D-r O. Gorbač indique dans son étude quelques bulgarismes qui, d'après lui, sont les "traces d'un original bulgare sur lequel le livre des prières-rouleau est copié". Les observations sur ce monument nous permettent de partager l'opinion de Dj. Radojčić qu'il est apparu au milieu ou dans le troisième tiers du XIVe s. Certains moments dans le texte de la liturgie laissent ouverte la question à savoir si le rouleau du Vatican a été destiné à une église, dépendant à l'époque du territoire du Royaume de Serbie mais restée sous la dépendance spirituelle de l'Archevêque d'Okhrid. Les rapports avec Tirnovo sont confirmés aussi par le contenu du livre des prières d'Isidore (Vat. slav. 14) correspondant à la rédaction d'Euthyme apportée par Cyprien en Russie. Il témoigne par ailleurs de l'attitude personnelle de Cyprien face à la tradition apportée - à la fin du livre est ajoutée une nouvelle traduction (probablement cyprienne) du Déroulement de la liturgie du Patriarche Philotée de Constantinople. Apparu le plus probablement à Novgorod ou à Pskov, le manuscrit s'est trouvé

entre les mains du Métropolite Isidor (environ 1385-1463), qui adopte plus tard l'Eglise orthodoxe uniate et devient cardinal du Pape. C'est lui qui a probablement ajouté au f° 111 en langue grecque une liste des évêques dépendant du Métropolite de Kiev.

Le livre des prières épiscopal, faisant partie du fond Borgiano illirico sous le n° 15, a une origine directement kievienne. Il a été écrit durant les années 60-70 du XVIe s. mais son contenu reflète le choix lié aux traditions d'Euthyme apportées par Cyprien et à l'activité de Grégoire Tzamblak comme métropolite de Kiev (en partie y ont trouvé place les disputes entre Kiev et Moscou de l'époque).

Le livre des prières le plus tardif au Vatican (ne figurant pas dans les listes d'inventaires plus anciennes) date du premier tiers du XVIIIe s. (Vat.slav. 44). Il imite les incunables - aussi bien pour l'écriture, la graphie que pour l'ornementation. Même les miniatures (faites à la plume) rappellent les gravures imprimées. Une note sur le f° 138 indique que le manuscrit a été dans l'évêché de Przemyśl (Pologne). Cela explique aussi son caractère - missel uniate, copié par un copiste orthodoxe mais avec des ajouts le soumettant au dogme catholique.

Tous ces manuscrits reflètent la position personnelle, caractéristique de la Russie des traditions d'Euthyme, liée aussi bien aux changements dans la langue (l'adjonction d'éléments russes sur une racine du moyen bulgare) qu'au contenu (nouvelles traductions, etc.). Les traditions de l'Ecole de Tirnovo sont beaucoup plus pures dans les manuscrits écrits dans les principautés au nord du Danube. Le milieu linguistique non slave et l'autorité du Patriarcat de Tirnovo avec lequel ils sont liés pendant longtemps favorisent la copie

exacte des prototypes moyen-bulagres. Parmi ces manuscrits, le plus ancien est un Octoikh du XVe s. (Vat.slav. 27) écrit par quelques copistes, présenté simplement, pratiquement non orné. Du point de vue linguistique, il respecte les règles de l'Ecole d'Euthyme. Il n'y a pas d'indications quant à son origine mais toute sa présentation le rattache à la tradition valaco-moldave. Le Menée du XVIe s. (Vat.slav. 28) doit avoir une origine russe du sud; il suit les prototypes moyen-bulgares mais semble-t-il par l'intermédiaire de la Moldavie. Y trouve place une messe des saints russes Boris et Gleb. Le manuscrit a été apporté de Roumanie - il a été utilisé apparemment en Moldavie. Dans les milieux du sud de la Russie et de la Moldavie a dû servir aussi un autre Menée datant de la première moitié du XVIe s. (Vat. slav. 29) dont la langue et l'orthographe sont russes mais fortement influencées par le moyen-bulgare. Le prototype tirnovien apparaît non seulement dans la langue, mais aussi dans le contenu - on y trouve la messe de Ste Petka de Tirnovo.

Dans les terres roumaines, sur une base moyen-bulgare, sont écrits deux autres manuscrits - un Livre des prières (Vat.slav. 53, XVI-XVIIe s.) et un petit recueil liturgique (Vat.slav. 49, XVII-XVIIIe s.) Dans les deux manuscrits, parallèlement au texte moyen-bulgare (dans le petit recueil avec quelques russismes et moldavismes)figurent des textes écrits en roumain avec des caractères cyrilliques.

8. THEOLOGIE UND PHILOSOPHIE IN DER PALAIOLOGENZEIT

8.1 DIE KIRCHENVÄTERTHEOLOGIE IN SPÄTBYZANTINISCHER DEUTUNG

REINHART STAATS

BEOBACHTUNGEN ZUR DEFINITION UND ZUR CHRONOLOGIE DES MESSALIANISMUS

Hans-Georg Beck vertritt die These, daß man eine "ununterbrochene Folge messalianischer Phänomene in der byzantinischen Kirchengeschichte" beobachten könne. Tatsächlich begegnen seit dem 10. Jh. in häresiologischen Texten neben Paulikianern und Bogomilen immer wieder sogen. Messalianer (syrisch="Beter"). Der Begriff "messalianisch" sollte eine eigentümliche mystische Geisteshaltung als häretisch abstempeln "im Rückgriff auf jenen geistlichen 'Sensualismus', den die alte Kirche verurteilt hat und der sich angesichts der Erfahrungen des mystischen Lebens, die kaum in dogmatische Begriffe gezwängt werden können, doch immer wieder - hier zu Recht und dort zu Unrecht - aufdrängt". Nach Beck war ein "klassischer Messalianer" der Paphlagonier Eleutherios, der um 950 in Lykaonien das Kloster Morokampos gründete. Und kein geringerer als Symeon der Neue Theologe ist mit seiner Theologie einer geistlich versöhnten Sinnlichkeit ins messalianische Zwielicht geraten (anders Deppe). In der zweiten Hälfte des 11. Jh.'s hört man von einer Bewegung sogen. Phundagiagiten ("Bettelsackträger"?) und argwöhnt messalianische Irrlehren. Überraschende Übereinstimmungen mit altkirchlichem Messalianismus wurden in den 1140 entdeckten Schriften des Konstantinos Chrysomallos festgestellt, der sogar Äbte und hohe Adlige für seine Sache gewann. Auch kann man in der um 1300 vom Athoniten Nikephoros entwickelten Methode des "Herzensgebetes" einige Übereinstimmungen mit altkirchlichem Messalianismus beobachten. Das sich gerade auf solche Gebetspraxis berufende hesychastische Athosmönchtum hat sich dann ja auch nach 1334 gegen den Vorwurf des "Messalianismus" zur Wehr setzen müssen. Schließlich verraten Gregorios Palamas selbst und alle Palamiten insofern unabsichtlich eine leicht messalianisierende Tendenz, als sie ihre mystische Theologie gern auch von Makarios von Ägypten herleiten. Hinter diesem Namen verbirgt sich jedoch, was sie nicht wissen konnten, Ps.Makarios oder Makarios-Symeon,

ein Zeitgenosse der Kappadozier und des Chrysostomus, von dem einige Schriften, wie wir heute sicher wissen, zum Grundbestand des messalianischen "Asketikon" gehörten und die darum 426 in Konstantinopel tatsächlich auch als messalianische Urkunden verurteilt worden waren (Dörries).

Darf man also schließen, daß der Messalianismus ein für die byzantinische Kirchengeschichte typisches Phänomen ist? Die Antwort auf diese Frage hängt zusammen mit der Wesensbestimmung des Messalianismus. Werden dabei nur die äußeren Urkunden der Ketzergeschichte zugrunde gelegt (jetzt Dörries 1978 im Unterschied zu seinem Buch von 1941; auch Guillaumont), wird man die Frage eher verneinen müssen. Beachtet man einige Analogien zu protestantischen Erweckungsbewegungen und besonders zum Pietismus (H. Chadwick), wird man die Frage bejahen können. Aber der überstiegene Heilsindividualismus und die dem entsprechende asoziale Haltung, die den Messalianern immer wieder vorgeworfen wurde, steht den neuzeitlichen pietistischen Bewegungen doch ferner, mögen sich auch u.a. Johann Arndt, Gottfried Arnold und John Wesley an Homilien des Makarios-Symeon erbaut haben (Benz, Dörries). Außerdem steht einer so weiten "pietistischen" Definition des Messalianismus die Tatsache im Wege, daß in der Kirchengeschichte des Ostens der Messalianismus gerade nicht zu einem auch positiven Merkmal orthodoxen Verhaltens wurde, was doch dem Pietismus in der neueren Kirchengeschichte des Westens weithin gelungen ist.

Trotzdem empfiehlt sich eine möglichst umfassende Definition des Messalianismus, wenn man nicht nur die über Messalianer richtenden Urkunden, sondern auch die messalianischen oder messalianisierenden Selbstzeugnisse in einer der Ostkirche bis heute wichtigen Mönchsliteratur zugrundelegt, vor allem Makarios-Symeon (etwa 360-410) und Diadochos von Photike (um 430), die ja beide noch im 19. und 20. Jh. vermittelt durch die "Philokalia" den ostkirchlichen Frommen sehr viel bedeuten. Wo immer sich Konvergenzen zwischen äußeren und inneren Zeugnissen feststellen lassen, können diese der Wesensbestimmung dienen. Manche

Bestimmungen werden sich dann aber auch als zu weitgehend erweisen, wie H.-V. Beyer beispielhaft am Vergleich der Lichtlehre des Gregorios Sinaites, des Euagrios Pontikos und des Makarios-Symeon zeigt (s. Beyers Rapport auf diesem Kongreß). Auch asketischer Radikalismus und Kritik an kirchlichen Institutionen, was schon um 340 eine Synode im kleinasiatischen Gangra monierte, sind für sich noch nicht typisch messalianisch.

Ich schlage vor, daß der Messalianismus unter mehreren historischen Perspektiven gemeinsam begriffen werden sollte:

a) Sozialgeschichtlich ist der Messalianismus ein im 4. Jh. aus Syrien kommendes und das theodosianische Reich durchsetzendes Wandermönchtum, dessen Geisteshaltung (Mentalität) in der byzantinischen Kirchengeschichte immer wieder repräsentativ werden konnte. Folgenreich wurde eine indifferente Haltung sowohl gegenüber philosophischer Aufklärung als auch kirchlichem Dogma und gegenüber kirchlichen Institutionen überhaupt (keine strenge Klosterzucht, die später sogen. Idiorythmie; Indifferenz gegenüber Kultus, Heiligenverehrung und Bildern).

b) Geistesgeschichtlich ist der Messalianismus eine christliche Erweckungsbewegung, in der alles menschliche Verhalten darauf ausgerichtet ist, daß der Einzelne im intensiven Gebet den heiligen Geist spürbar erfährt und wirklich erlebt. Diesem pneumatophorischen Ziel entspricht die Lehre von der Dämonie und Radikalität des Bösen, das auch nach der Taufe seine Macht behält, und diesem Ziel entspricht auch die Begründung der Urteilskraft im "Gefühl" (αἴσθησις, russisch: čuvstvo).

c) Dogmengeschichtlich gehört der Messalianismus auch in die Wirkungsgeschichte der kappadozischen Normaltheologie und entspricht besonders der Lehre von der Gottheit des Geistes bei Basilius und Gregor von Nyssa. Das Aufkommen der Messalianerbewegung in zeitlicher und geographischer Nähe zum Konzil von Konstantinopel 381 hat auch dogmatische

Auswirkungen; denn das messalianische Geisterlebnis konnte im Sinne der Pneumatologie des Nizäno-Konstantinopolitanums für orthodox gelten. Die messalianische Geistethik scheint auch nicht das der abendländischen Theologiegeschichte seit dem pelagianischen Streit inhärente Problem des Synergismus zu kennen. Jedenfalls fehlt eine Ethik der Arbeit.

d) Rechtsgeschichtlich ist der Messalianismus seit dem Gesetz von 428 eine der gefährlichsten christlichen Häresien, da fortan die "Messalianer, Euchiten oder Enthusiasten" den Manichäern gleichgestellt waren (Cod.Theod.XVI,5,65). Die Bischofssynoden von Side (um 400) und Konstantinopel (426) haben dieser Entscheidung vorgearbeitet.

Eine so weit ausholende und scheinbar auch in sich disparate Definition geht aus von relativ sicheren Hauptdaten der messalianischen Bewegung. Die Chronologie hatte sich bisher orientiert an einer Frühdatierung der Synode von Side (Pamphylien). Gribomont datierte die Synode auf das Jahr 383 wegen der 381-383 erlassenen Reichsgesetze gegen radikale Asketen (Cod.Theod.XVI,V,7,9 u.11). Doch widerraten m.E. diese Gesetze einer Frühdatierung, weil sie unter einer Reihe von merkwürdigen Titeln (u.a. Hydroparastaten und Sakkophoren) gerade keine Messalianer namhaft machen. Die Reichsgesetze mögen zwar eine wichtige Voraussetzung für eine erste offizielle und direkte Auseinandersetzung mit Messalianern sein, belegen aber zunächst nur die Vielzahl der asketischen Gruppen im theodosianischen Reich. Auch Dörries neigte eher zur Frühdatierung von Side, ließ aber mit der Angabe 383-394 vieles offen. Mir scheint am wahrscheinlichsten die Spätdatierung um 400, weil erst nach dem Tode höchst einflußreicher Messalianersympathisanten der Weg frei wurde für ein offizielles Vorgehen. Diese Annahme beruht auf meinen früheren Untersuchungen über messalianisierende Tendenzen bei Gregor von Nyssa und über die asketenfreundliche Haltung des Prätorianerpräfekten Rufin. Gregor starb nach 394, Rufin starb 395. Gregors Bemühen um Integration der messalianischen Bewegung in das kirchliche Mönchtum hatte das Werk seines Bruders Basilius fortgesetzt. Denn schon das basilianische Reformmönchtum läßt sich als Anpassung enthusiastischer asketischer Lebensformen

an kirchliche Normen begreifen (Gribomont, Desprez). In der Frühgeschichte des Messalianismus bis zur Synode von Side um 400 lassen sich dann folgende wichtige, wenn auch meist aus relativer Chronologie erschlossene Daten nennen:

Um 350 wandert der Asket Adelphios von Edessa (Syrien) zu den Vätern der ägyptischen Wüste. Eine Zeit lang gehört er dort zum Antoniuskreis. Antonius soll ihn vom asketischen Ideal überzeugt haben, daß der einzelne Christ in die Lage kommen könne, eine reine Seele, Apathie und himmlische Visionen zu erlangen. Heimgekehrt widmet sich Adelphios in einer Einsiedelei bei Edessa harter Askese und andauernden Gebeten. Nach Zeugnissen des 5. Jh.'s gilt Adelphios als der eigentliche Begründer der Messalianerbewegung: Der Satan soll ihm in einer Lichtgestalt als Paraklet erschienen sein und ihm völlige Ruhe und Apathie verheißen haben. Philoxenos von Mabug, Epistola ad Patricium; Theodoret, Hist.Eccl.IV,10; Haer.Fab.Comp.IV,11.

Um 370 weiß Ephrem von arbeitsscheuen, autoritätsfeindlichen Asketen zu berichten, die er "Messalianer" nennt. Das älteste Zeugnis für diesen Namen. Ephraem Syrus, ex Serm. XXII adv.haer.

Um 375 schreibt Epiphanios einen polemischen Bericht über die "Messalianer": In Mesopotamien lungern christliche Asketengestalten beiderlei Geschlechts wie Bettler auf den Straßen herum, arbeitsscheu wollen sie nur von Almosen leben. Bisweilen treffen sie sich unter freiem Himmel zu gemeinsamen Gebet und Hymnengesang. Gern lassen sie sich mit Prophet, Patriarch, Engel, ja gar Christus anreden. Wandernd dringen sie nach Westen vor und haben schon Antiochien erreicht. Epiphanius verkennt nicht, daß das normale syrische Mönchtum dieses häretische Treiben begünstigt. Panarion 80,1-9.

Um 375 muß Gregor von Nyssa vor Asketen seiner Umgebung in Kappadozien und Kleinarmenien warnen, welche die Handarbeit ablehnen, weil sie ein Schaden der Seele sei. Sie leben als Mann und Frau in freier "Bruderschaft" zusammen und geben ihre Träume als Offenbarungen aus. Einige fasten sich zu

Tode, andere lehnen Fastenvorschriften ab, einige gehen in die Einsamkeit, andere besuchen predigend und seelsorgend die Ortschaften. Gregor anerkennt ihr Streben nach Vollkommenheit; nur fürchtet er, daß ihre Exzentrik das gerade wachsende kirchliche Mönchtum ins Gerede bringen könne. Er weist die Irrenden hin auf Basilius (gest. 379), gleichsam auf die zur Zeit noch lebende Mönchsregel. De virg.23.

Um 375 hat auch Basilius sein Werk "Über den heiligen Geist" abgeschlossen. Vom esoterischen und eigentlich nur frommen Asketen spürbaren Walten des Geistes spricht Basilius im berühmten 9. Kapitel: Der Geist durchglüht wie eine Sonne den Pneumatiker, so daß er über das Charisma der Prophetie und andere Gnadengaben verfügt, mit den Engeln lebt und die Verähnlichung auf Gott hin erlebt, "schließlich das höchste Ziel: Gott selbst zu werden". Dieses Kapitel wurde später auch gesondert überliefert unter den Schriften des Makarios, was auf seine Beliebtheit in messalianischen Kreisen schließen lassen kann. De spiritu sancto 9.

379-380. Gregor von Nazianz, der Prediger über das Trinitätsdogma in der Anastasiakirche zu Konstantinopel, kann gelegentlich auch darüber klagen, daß seine Gemeinde gewaltsam bedroht werde, weil sie aus sozial Schwachen, aus Betern, Psalmensängern und aus Fremden und Einwanderern besteht. Sogar einen Mordanschlag habe der Stadtpöbel auf einen ausländischen "Geronten", einen "abrahamitischen Vater" verübt. Gregor von Nazianz, Oratio 33.

381. Zu Beginn des Konzils zu Konstantinopel, das bald als zweites ökumenisches Konzil zählen wird, hält Gregor von Nyssa eine Rede auf die Wahl seines Namensvetters Gregor von Nazianz zum Bischof der Reichshauptstadt. Zum Schluß preist die Rede eine Gruppe von in Konstantinopel anwesenden Asketen, die Gregor, um die pneumatomachischen Separatisten zu beeindrucken, als leuchtendes Beispiel der Wiederkehr eines urchristlich, apostolischen Charismatikertums vorstellt: "Landsleute unseres Vaters Abraham, die von Mesopotamien aufgebrochen sind". Gregor schildert sie als Geronten, welche, ohne akademische Bildung, über ihre Leidenschaft (πάθος) herrschen, gegen Dämonen kämpfen und so durch

ihre Glaubenstaten die Gegenwart des hl. Geistes leibhaftig demonstrieren. Die Rede bringt Gleichnisse, die auch Makarios-Symeon vertraut sind. Gregor von Nyssa, Oratio in Gregorii Nazianzeni ordinationem (vulgo: In suam ordinationem).

Um 385. Makarios-Symeon schreibt einen "Großen Brief", worin er seinen Asketen das Ziel völliger Seelenreinheit und ganzheitlicher Erfahrung des heiligen Geistes vor Augen stellt und dieses Ziel aus dem Gesamtzeugnis der Bibel ausführlich begründet. Offensichtlich schon unter dem Verdacht mangelnder Rechtgläubigkeit beruft sich der Messalianertheologe auf die Trinitätstheologie des Konzils von 381. Daraufhin bescheinigt Gregor von Nyssa seinerseits den Asketen um Makarios-Symeon die Rechtgläubigkeit. Doch Gregor versucht auch, diese Asketen seelsorgerlich für die Institution des basilianischen Klosters zu gewinnen. Makarios-Symeon, Epistola magna. Gregor von Nyssa, De instituto christiano.

Um 390. Gregor von Nyssa schreibt einen Brief an die Presbyter von Nikomedien, um die dort notwendig gewordene Wahl eines neuen Bischofs zu beeinflussen. Gregor entwickelt dabei das Bild eines idealen Mönchsbischofs mit auffallenden Entsprechungen nicht nur zur origenistischen Amtstheologie, sondern auch zu der des Makarios-Symeon: Keine rechtlichen Normen qualifizieren zum Bischofsamt oder gar eine akademische Bildung. Vielmehr komme es darauf an, daß der Bischof über geistliche Vollmacht aus privater Lebenserfahrung verfügt: wahrhaftige Bischöfe seien Arme und Laien (πένητες καὶ ἰδιῶται), wie es die Apostel selbst waren. Ep.17. Jedoch konnte Gregor seine Vorstellungen in Nikomedien nicht durchsetzen. Denn Helladios, der Metropolit von Caesarea und als solcher Gregors Vorgesetzter, konnte in Nikomedien einen Kandidaten seiner Richtung inthronisieren, einen gewissen Gerontios, der freilich schon nach wenigen Jahren (397) vom großen Chrysostomus aus dem Amt gejagt wurde, weil man ihm ungeistliches Verhalten vorwarf. Wahrscheinlich nur kurz nach jener Bischofswahl von Nikomedien schreibt Gregor einen Beschwerdebrief an Flavian, den Metropoliten von Antiochien, voll dunkler Anspielungen. Bitter beklagt sich Gregor darin, daß er wie ein exkommunizierter Häretiker behandelt worden sei und daß ihm

Helladios sogar gesagt habe, er, Gregor, sei in seinen Augen der "Urheber der schlimmsten Übel" (ep. 1,4. Pasquali 4,4). Gregor verteidigt sich mit dem Hinweis, daß er nur eine "Feuersbrunst" zu löschen sich bemühe, die so gefährlich ist, daß sie schon Antiochien erreicht habe. Das müsse doch Flavian selbst wissen. Auch treffe ihn der Vorwurf mangelnder Orthodoxie gar nicht, da er ebenso wie sein Widersacher Helladios von einer Synode (wahrscheinlich von Konstantinopler Konzil 381) zum Garanten der Orthodoxie bestellt worden sei. Cod.Theod.XVI,1,3. Gregor Nyss.ep.1. Gregor von Nyssa vollendet in diesen letzten Lebensjahren seine berühmten asketisch-mystischen Werke, den Hoheliedkommentar und "das Leben des Moses", worin sich manche Anklänge an die Theologie des Makarios-Symeon finden.

394. In Rufinianae vor den Toren Chalkedons findet eine Bischofssynode statt, an der auch Asketen teilnehmen, angeblich auch der berühmte ägyptische Asket Ammonios. Gastgeber ist der 392-395 amtierende Prätorianerpräfekt Rufin, der nun die Politik im Orient weithin bestimmt, nachdem der Kaiser 388 seine ständige Residenz nach Mailand verlegt hatte. Rufin empfängt auf dieser Synode die heilige Taufe. Auch Gregor von Nyssa ist anwesend, es ist sein letztes Lebenszeugnis. Rufin läßt in der Nähe seines Landgutes Rufinianae eine Kirche und ein Kloster errichten. Später, um 430, wird Alexander, der Gründer des Akoimetenklosters, dort in Rufinianae aufgenommen, nachdem man ihn aus Konstantinopel als "Messalianer" vertrieben hatte. Mansi III,851ff. Sozomenos, h.e.VIII,17. Palladios, Hist.Laus.11. Kallinikos, Vita Hypatii.

Um 400. Auf einer Synode zu Side in Pamphylien werden Messalianer erstmals kanonisch verurteilt. 25 Bischöfe unter Leitung des Amphilochios von Ikonium werfen den Messalianern Ketzerei vor und verfassen ein Protokoll über die Irrtümer. Als Führer des Messalianismus werden genannt Dadoes, Sabbas, Adelphios, Hermas und Symeon (= Makarios-Symeon?). Die Hauptvorwürfe, die sich dann auch auf den späteren Synoden wiederholen, sind: Die Messalianer verachten das Taufsakrament, weil sie behaupten, daß ein böser Dämon das Leben der Christen auch über die Taufe hinaus begleite. Allein

der heilige Geist sei stärker als der Dämon. Durch andauerndes und inständiges Gebet könne der Asket den heiligen Geist vollkommen und in sinnlicher Erfahrung in sich aufnehmen, der den Dämon vertreibe. Dann werde der Asket der höchsten Gnadengaben teilhaftig, empfange himmlische Offenbarungen, dürfe Gott schauen und könne ohne gesetzlichen Zwang ein Leben in Freiheit führen; Messalianer lehnen die Handarbeit ab und selbst führerlos verachten sie das kirchliche Amt. Im Anschluß an die Synode von Side hält auch Flavian von Antiochien auf einer kleineren Synode mit 3 Bischöfen, 30 Presbytern und Diakonen Gericht über die neue Häresie. Flavian hatte Adelphios vorgeladen und konnte ihn persönlich der Irrlehre überführen. In Antiochiens Diözese, besonders in der Gegend des syrischen Edessa, werden messalianische Klöster in Brand gesteckt und ihre Mönche vertrieben. Damit beginnt die Geschichte der harten Verfolgung des Messalianismus. Aber trotzdem sollte das charismatische Christentum der Messalianer in der späteren byzantinischen Kirchengeschichte immer wieder einmal in feinerer oder in gröberer Form aufleben. Vgl.u.a. Theodoret, h.e.IV,10. Adv.haer.IV,11. Johannes Damascenus, De haeresibus 80. Timotheus Constantinopolitanus, De iis, qui ad ecclesiam accedunt. Photius, Biliotheca, Cod. 52.

LITERATUR:

H.-G. Beck, Das byzantinische Jahrtausend, München 1978, S. 278. Ders., Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich, KIG 1/D1, Göttingen 1980, S. 141f., 177, 216, 219ff. E. Benz, Die protestantische Thebais. Zur Nachwirkung Makarios des Ägypters im Protestantismus des 17. und 18. Jahrhunderts in Europa und Amerika, AAWLM.G 1963. H. Chadwick, Die Kirche in der antiken Welt, Berlin 1972, S. 208. Ders., Messalianerne - en evangelisk bevegelse i det 4. århundre, Tidsskrift for Theologi og Kirke 49, 1979, S. 161-172. K. Deppe, Der wahre Christ, Eine Untersuchung zum Frömmigkeitsverständnis Symeons des Neuen Theologen und zugleich ein Beitrag zum Verständnis des Messalianismus und Hesychasmus. Diss.theol. Göttingen

1971. V. Desprez in: Pseudo-Macaire, Oeuvres spirituelles I, SC 275, Paris 1980, Introduction S. 37ff. H. Dörries, Symeon von Mesopotamien. Die Überlieferung der messalianischen "Makarios"-Schriften. TU 55,1. Leipzig 1941. Ders., Geist und Geschichte bei Gottfried Arnold. AAWG.PH 51, Göttingen 1963. Ders., Die Messalianer im Zeugnis ihrer Bestreiter. Saeculum 21, 1970, S. 213-227. Ders., Die Theologie des Makarius/Symeon. AAWG.Ph 103, Göttingen 1978. A. Guillaumont, Messaliens. DSp 10,2. 1980, Sp. 1074-1083. J. Gribomont, Le dossier des origines du messalianisme. In: Epektasis. Festschrift Jean Daniélou, Paris 1972, S. 611-625. Ders., Saint Basile et le monachisme enthousiaste. Irenikon 53, 1980, S. 123-144. R. Staats, Gregor von Nyssa und die Messalianer. PTS 8, Göttingen 1968. Ders., Die basilianische Verherrlichung des heiligen Geistes auf dem Konzil von Konstantinopel 381. Kerygma und Dogma 25, 1979, S. 232-253.

DAVID BALFOUR

PALAMAS' REPLY TO GREGORAS' ACCOUNT OF THEIR DEBATE IN 1355

This communication concerns four documents: Gregoras' description of the debate (over 21000 words)[1]; Phakrases' version of it (about 5500)[2]; Palamas' 1st and 2nd Discourse (8000 +16000)[3] against Gregoras' version. But that total of over 50000 words of Greek must be covered in under 4000 of English! Obviously, only a few points can be treated. They concern 1) Manuel Candal's edition of Phakrases, 2) the historical facts and 3) Palamas' treatment of the debated question. I shall not discuss the philosophico-theological arguments in Gregoras' text, which, published 126 years ago, may be taken as known. I aim to present new unpublished material and to make a few points of textual and historical critcism.

But first I would like to utter a warning against the Latin translations to hand. That of Gregoras given by Migne, derived from Bekker's edition, is full of grave mistakes; Candal's version of Phakrases is no better. I suggest an appeal should be made to all concerned to give up using Latin as an aid to the understanding of Greek texts. In this 20th century, surely we should use the major modern languages for translation and reject the use of Latin as not only pointless today but often misleading, since it gives a false impression of linguistic competence.

Unfortunately Candal's Greek text, of which he gives a defective translation, is itself defective. After it appeared in 1950, Jean Darrouzès, reviewing it briefly next year in the Revue des études byzantines, remarked: "Une collation de certains manuscrits [and he names some] eût été désirable; cet effort supplémentaire aurait donné plus de poids à l'édition. Comme le titre présente des variantes intéressantes,

---

[1] Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία 30-31, CSHB (Bonn 1855) Vol.III; reproduced in Migne PG 149, 233-330 (="Hist.").

[2] Φακρασῆ τοῦ Πρωτοστράτορος...διήγησις κλπ. Edited with Latin translation and introductory commentary in Spanish by Manuel Candal S.J. in Orientalia Christiana Periodica 16 (1950) 303-357 (="Candal", followed by page and line nos).

[3] Text as yet unedited. A collation of several Athos mss. is used here.

il peut en être de même pour le reste.." Having made a collation years ago from five mss. on Athos and one in Oxford, I can confirm the existence of some notable variants. The Patriarchal Institute in Salonica, when it produces its critical text for inclusion in Prof. Chrestou's next volume of Palamas' Works, will no doubt bring them out and choose between them. But apart from variants, Candal has simply misread his Greek ms. in several places. The most outstanding instance is in his para.20, where one is surprised to find Palamas telling Gregoras that God the Son is ἀνθυπόστατος[4], whereas all my mss. have αὐθυπόστατος (self-subsistent). It would be unkind to enumerate all the blemishes in this text. I only wish to suggest that a new edition is required.

Candal's commentary does provide a useful analysis of the historical circumstances and a valuable summary of the arguments used on both sides. But why does he presume from the very start that St Gregory Palamas can be simply described as "el innovador"? Catholic opinion has learnt to overcome such prejudices[5]. And does not Candal perhaps exaggerate the importance in this affair of Paul of Smyrna, the Papal Legate? There is no reason to doubt Gregoras' in-

[4] The word ἀνθυπόστατος , which Candal translates as "qui pro persona supponit", has probably never existed. It is not in the Liddell/Scott/Jones Lexicon, though it does quote ἀνθυπόστασις, meaning "convertibility of substance", from Damaskios, a minor Athenian philosopher of the 5th-6th century A.D. Readers of the Philokalia may object that ἀνθυπόστατα occurs in the 17th chapter of the 2nd century of Maximos the Confessor's Κεφάλαια θεολογικά (οὔπω γὰρ αὐτῷ τὰ τῶν ἀγαθῶν ἀνθυπόστατα εἴδη καθώς εἰσιν ἐθεάθησαν). But checking this with a good Bodleian ms., Cod. Baroccianus gr. 128, parchment, 11th cent., I have found that it too is an editor's mistake for αὐθυπόστατα, which appeared in the first edition of the Philokalia, whence it got into subsequent editions, whereas in Migne PG 90, 1133 A, where we have a better text reproducing Combefis' collation (Paris 1675), we find the correct reading αὐθυπόστατα.

[5] Take for example the following declaration by a Dominican theologian, M.-J. Le Guillou: "Que Grégoire Palamas soit un défenseur de l'expérience spirituelle orientale, nul ne peut songer à le nier. Qu'il n'ait voulu être qu'un témoin de la longue tradition ecclésiale, dont il s'est fait le compilateur, c'est une non moins grande évidence.." - Contacts 106 (1979) 329.

formation that this man was present at the disputation, but the fact is that neither Phakrases nor Palamas mention him at all[6]. And anyway, Gregoras' account of the Legate's interest in the Palamite controversy and of his initiative in causing this debate to be laid on[7] is not necessarily truthful. Though Gregoras' great learning and acute intelligence are beyond doubt, he was unscrupulous and conceited, unbalanced in his judgments on men and unreliable in his statements of fact. And we too must get the facts right. I think Jean Meyendorff is wrong in saying[8] that shortly before the big debate John V had "arranged a meeting between him [Paul] and Palamas"; what Gregoras seems to say John did, was to have a conversation himself with Palamas, at which Paul listened in (ὁμιλῆσαι τῷ Παλαμᾷ, καὶ ὧν λέγει, αὐτὸν αὐτήκοον γεγονέναι τὸν Λατῖνον). For the Legate, he says, had simply asked to see Palamas (τοῦτον εἰς ὄψιν ἀφῖχθαί μοι), not to talk to him, being intrigued by reports of his appalling heresies. But obviously the description of them attributed to Paul by Gregoras[9] is really Gregoras' own description, not Paul's, though the latter may, as Meyendorff suggests, have been predisposed against Palamas by Varlaam himself. How well was Paul able to follow and understand the difficult technical Greek in which the Byzantines conducted their theological debates on this abstruse subject? If the speech

[6] The mention of Paul in a marginal appendix to the title of Phakrases' account in Cod. Dionysiou 194 — παρῆν τηνικαῦτα καὶ ὁ λεγάτος — is unique and, though written in the same hand, is not authoritative, being probably based rather on Gregoras' account than on independent information. True, the whole ms. is attributed by Lampros to the year 1363 in virtue of a note towards its end, which would make it almost contemporary with the event. But this note and all Lampros' final item 48, after it, had disappeared by 1938, when I collated the ms.; and Lampros failed to record that there are at least three hands in it. It now comprises 414 leaves. In my opinion the early part, down to page 399^v, including Phakrases' διήγησις on leaves 17^r-23^v, belongs to the 15th or 16th century, not the 14th.

[7] Hist.29, ch.27-28 (PG 149, 229 B - 232 A).

[8] A Study of Gregory Palamas, 2nd English ed. 1974, p.108.

[9] Ibid. ch.28 (229 C-D).

of the two contestants was anything like their prose, it must indeed have been a severe test for this Calabrian who, though knowing some Greek, had received, as a Dominican, an entirely Latin theological education. I suspect that much of what Paul heard was beyond his comprehension. He was subjected to pressure from strong personalities — Gregoras on one side and John/Joasaph Cantacuzene on the other — to regard the Archbishop of Thessalonica either as an out and out arch-heretic or as a trustworthy exponent of traditional patristic doctrine. But he steered a middle course, like John V, and did not allow the Palamite controversy to affect his Reunion negotiations. Such behaviour would have been strange indeed, had the Legate been persuaded by Gregoras that most of the Greek hierarchy were now involved in a new heresy about the very nature of God. Nor did this matter come up during the Council of Ferrara/Florence 83-84 years later, though that seems to have been mainly due to an intervention of John VIII which nipped its discussion in the bud.

Candal admits that the objectivity of Gregoras' account may be doubted[10]; he also suspects the debate was not really such a sudden surprise as Gregoras maintains.[11] He contradicts himself by saying first that when he arrived at the palace Palamas was lying in wait for him, ready to debate,[12] yet later that it was not clear whether he was there purposely or by chance[13]. Again, Gregoras implies that he brought with him only one disciple,[14] whereas Phakrases reports on the very active part played by a group called οἱ προσκείμενοι τῷ φιλοσόφῳ[15] or οἱ τοῦ φιλοσόφου[16] or οἱ περὶ τὸν φιλόσοφον[17], whose noisiness had to be restrained by the ἄρχοντες and the Emperor[18] and ended by bringing the discussion more or less to a standstill[19]. Candal has it that Palamas too was surrounded by partisans who interfered with the debate,[20] but Phakra-

[10] Candal 325 [11] Candal 306 [12] Hist.29, ch.28 (PG 149, 232 B) [13] Hist.30, ch.2 (233 B) [14] Ibid. (233 C)
[15] Candal 334,15; 338,3; 342,12; 356,30 [16] Candal 340, 12
[17] Candal 352, 31 [18] Candal 334,17 [19] Candal 346, 8
[20] Candal 307

ses lends no support to that version; it stems from Gregoras, who mentions the intervention of "one of Palamas' pupils"[21] at a late stage, and towards the end of his account describes Palamas as urged on by "followers like himself"[22] who "ignorantly supported" him by turbulent behaviour[23], till finally the Basileus rose and put an end to the meeting. Perhaps at the end a good many members of the audience had become heated participants. The two protagonists probably entered with one assistant disciple each; it is unlikely that a rabble of uninvited supporters on each side could have gained entrance to the palace. But Gregoras cannot really have come quite unprepared. He was already campaigning to persuade John V to reverse Cantacuzene's policy in favour of the Hesychasts; by calumniating Palamas he had incited the Legate to seek such an encounter; he saw to it that it was well attended by supporters of his. The result was not as he expected: the debate broke up in confusion and the Emperor was not persuaded to take any action. Disappointed, Gregoras began next day to pen the venomous pasquinade now incorporated in his Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία as Books 30 and 31. It is not really history, but it does include, alongside much odious vituperation, some intelligent argument and quite an impressive array of patristic references. It called for a reply.

Phakrases' account may well have been seen and vetted by Palamas, but I do not believe it was wholly written by him. It looks much more like a version called for by the Basileus and his entourage (which still included, behind the scenes, his father-in-law Cantacuzene) to counter Gregoras' description of the debate and above all of the Emperor's attitude during it. Gregoras had made a ruthless attempt to discredit with the authorities the occupant of the archiepiscopal throne of the Empire's second capital. His conduct at the palace had been insulting enough; but his written version of what happened there was even more outrageous, since it presented the Emperor and his court as complacent spectators of

[21] Hist.30, ch.25 (PG 149, 285 C)
[22] Ibid., ch.30 (297 C): ὁποῖος αὐτὸς θιασώτας.
[23] Ibid., ch.31 (301 A)

the atrocious bullying of that widely respected hierarch, whom it even accused of indecent exposure during the proceedings,[24] and maintained that the Basileus' abstention from all action was due to kindly weakness, procrastination, hesitancy and political calculation[25]. In reality, of course, Gregoras cannot have gone anywhere near so far as he claims in his insulting tone and behaviour. This needed pointing out. But above all, the Emperor's reputation needed protecting. Hence the mandate given to Georgios Phakrases, the Protostrator or Chief Master of the Horse, to put out a more objective version, correctly describing, inter alia, John V's rôle.

For in this last respect, Gregoras' and Phakrases' accounts directly contradict each other. Gregoras presents John as pretending the debate had not been prearranged, and saying he had signed the Tome of 1351 involuntarily, in ignorance and under duress, but intended later to arrange for a synodal enquiry into its alleged errors; meanwhile, he just wanted a little personal initiation into its much disputed subject[26]. But according to Phakrases, the Emperor rejected Gregoras' suggestion that the Tome should be burnt; for the purpose of the meeting, he said, was not a new judgment and decision, since that had taken place and could not now be undone; but he would agree, for his own information, to hear what the two contestants had to say[27]. On Gregoras' complaining of blameworthy doctrine in the Tome, "everyone and especially the Basileus" said it was a synodal document adopted by the whole Church, whose business it was to put it forward; but by all means let there be a discussion of the texts referred to in it[28]. And when Gregoras' supporters began to intervene noisily, the ἄρχοντες and the Basileus tried in vain to limit the discussion to the two protagonists[29].

Palamas too, in his two as yet unpublished anonymous[30]

[24] Hist.30, ch.28 (PG 149, 292C-293A)
[25] Ibid., ch.32-33 (301 D-308 B) [26] Ibid., ch.2 (236 B-C)
[27] Candal, 328, 19-23 [28] Ibid., 330, 3-7 [29] Ibid., 334, 15-22
[30] Or pseudonymous, for some mss.go beyond describing them as ὡς ἀπό τινος ἑτέρου συγγραφέντες and name a certain Hieromonk as author. In what follows, the page references are to Cod.Dionysiou 192, in which they occupy ff.48r to 115v. In a slip on f.110v (ἡμῖν) Palamas breaks through his anonymity.

Λόγοι περὶ τῆς τοῦ Γρηγορᾶ ψευδογραφίας ὁμοῦ καὶ δυσσεβείας, gives a very different version of the Emperor's stance. Gregoras, he protests, is calumniating John by attributing to him a statement that he signed the Tome under duress; in reality his signing it was not even mentioned. Nor did John condemn Palamas; he was faithful to the tradition of his family, and particularly of his father, Andronikos III. He often attended Palamas' liturgies in Thessalonica; and later in Constantinople, when Palamas concelebrated with the Patriarch, John sometimes attended and openly took Palamas' blessing[31]. Above all, soon after this disputation, when Palamas returned to Thessalonica, John provided him with imperial προστάγματα, recommending and highly approving him[32].

Palamas complains of Gregoras' haughty and superior tone towards him, a consecrated bishop, "taught wisdom by God and proclaimed a teacher by his works". Gregoras claims to preside arrogantly like a judge or tyrant and treat as ἀναλφάβητος one who, at the age of 17, discoursed on Aristotle's logic before Andronikos II's court and won admiration and high praise,[33] whereas Gregoras has grown old in profane study and has therefore, as Gregory of Nyssa taught, remained an abortion and never become a man.[34] Such spiritual and intellectual self-praise, even though veiled by pseudonymity, is unpalatable; however, Gregoras' insulting mode of address is so odious, that some reminder of Palamas' education, monastic career and episcopal status does seem called for. But Palamas too is insulting, only rather less so, throughout his two long replies. He describes Gregoras as often reduced to silence in the debate, being devoid of oratorical talent, speaking incoherently and with coarse rusticity, being mightier (δεινότερος) with his pen.[35] This may well be so. On the other hand, Gregoras complains of Palamas' deceptive volubility, his ἐπιδεικτικὴ φαντασία and πολυλογία[36]. Whatever the value of his arguments, he was an eloquent speaker.

[31] 52r [32] 52v [33] 53v [34] 54r-54v [35] 55r
[36] See especially Hist.29, ch.26 (PG 149, 232A) and Hist.30, ch.2 (236A); ch.3 (240C); ch.24 (284 B, 285A); ch.30 (297C); ch.33 (304 B). He attributes the same complaint to the Grand Logothete.

So much for the factual aspects. What of the theological?

Palamas complains that Gregoras' account is so voluminous that, even if condensed as far as possible, his own discourse "is perforce inadequate". The same applies to any attempt to give a résumé of Palamas' reply, which is even lengthier. Rather than follow in detail the endless skirmishing with patristic quotations as weapons, let us concentrate on a few salient features. Gregoras claims to differ from Varlaam and Akindynos but Palamas tries to bring out his identity, particularly with Akindynos. He takes texts quoted by Gregoras and shows how they can be used against him. Like Gregoras, he constantly argues by reductio ad absurdum, proving how statements of his opponent, if pushed to their logical conclusion, result in appalling heresies, long ago condemned; and he professes to be scandalised, as though Gregoras had intended such heresies. Again and again, Gregoras is found to be calling "creatures" things which, as Palamas appears to demonstrate, the Fathers recognised as "uncreated"[37]. Palamas attributes this to exaggerated reliance on logical ratiocination, and maintains that Gregoras and Akindynos try to introduce confusion between God and His attributes in order to safeguard His simplicity, as being "superior theologians"[38].

Here we come up against what, for Palamas, is a vital principle: there are in God certain relationships and distinctions which are θεοπρεπεῖς and so not subject to the canons of human reasoning. Gregoras, as philosopher, fails to recognise this, with the result that instead of theologically conciliating apparent opposites he is continually enhancing their mutual incompatibility[39]. Following Pseudo-Dionysios, who declared that "negative statements about God have priority over positive, and in the positive there is a recognition of greater and lesser which is orthodox, but not in terms of uncreated and created", Palamas applies this to negative statements too, and proceeds to justify that as follows:

> "For it is - it really is - impossible for those judging sensibly not to perceive these things in the distinctions of the one God: there must be either a splitting up which tends rather to denial of God, or a distinction appropriate to God, which separates without separating[40] and refers the things distinguished back to one cause and displays one God endowed with energies and omnipotent"[41].

And elsewhere Palamas quotes the case of the Trinity as a parallel example of this type of mysterious distinction which is "proper to God" alone. That the divine essence and energy are both God's does not mean, he says, that there is no difference between them, just as God is wholly a Monad and wholly a Triad, yet His three Hypostases differ from each other and from His essence[42]. "Just as we do not call the incarnate Word another God, though He differs hypostatically from the Father, so neither do we call the divine energy another God, though it differs from the essence"[43]. A similar parallel can, of course, be drawn with the mystery of the two Natures in the one Hypostasis of the incarnate Word. But in these two Λόγοι Palamas does not draw it, though he dwells several times on the Incarnation with reference to the 6th Ecumenical Council, which, condemning monothelitism, stated that each Nature in Christ had its own natural energies.

We have seen how Palamas reproaches Gregoras with "setting kataphatic and apophatic theology in mutual opposition"[44]. Ἡ ἀποφατικὴ καὶ καταφατικὴ θεολογία διαφέρουσί τε ἀλλήλων καὶ συναληθεύουσιν ἀλλήλαις[45]. For apophatics may be misused to prove that God has no uncreated energy[46].

---

[37] Among these, of course, is the Divine Light of Thabor (f.38r-38v). [38] 84v-85r [39] The following passage is a typical example: Καὶ νῦν μὲν τὴν θείαν ἕνωσίν τε καὶ διάκρισιν ἐπανέστησεν ἀλλήλοις, νῦν δὲ τὴν καταφατικὴν καὶ αἰ ἀποφατικὴν θεολογίαν, καὶ ἁπλῶς τὰ πρὸς ἄλληλα διαφωνεῖν δοκοῦντα τῶν ἁγίων· δι' ὧν καὶ πᾶσαν τὴν θεόπνευστον γραφὴν αὐτὴν ἐφ' ἑαυτὴν ἐγείρει καὶ τοὺς θεοφόρους θεολόγους ἐπιστρατεύει καθ' ἑαυτῶν τε καὶ ἀλλήλων (56v). For Palamas, the combination of ἕνωσις with διάκρισις lies at the very root of theology.

[40] διάκρισις θεοπρεπής, ἥτις ἀδιαιρέτως διαιρεῖ. [41] 85r

[42] 91r. Cf. the same parallel, in similar words, on 94v

[43] 100v-101r; cf. 104r and 107r. [44] See n.39, above. [45] 108v

[46] Cf. the whole of ch.123 of his Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, κτλ.ρν' (Φιλοκαλία, Athens 1966, τ. Δ'177-8), which begins: Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία οὐκ ἐναντιοῦται οὐδὲ ἀναιρεῖ τὴν καταφατικήν, and ends by blaming τοὺς διὰ τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας ἐπιχειροῦντας ἀναιρεῖν ὡς ἔχει ὁ θεὸς καὶ οὐσίαν καὶ ἐνέργειαν ἄκτιστον.

Palamas had been criticised, from the start of the controversy, as drawing a distinction between the "upper" and "lower" in God and speaking of several "divinities"[47]. Naturally, Gregoras too brings this up. But Palamas replies that when dealing with things inherent in God's very nature, one may speak of "superior" and "inferior", but not in the sense of uncreated and created or of denying their mutual equality and oneness. Here again one must recognise that "distinction in union" is something "peculiar to God"; and he quotes Maximos the Confessor as saying that things belonging to the One by nature "are together yet distinct" in Him. There is in such distinctions a θεοπρεπὴς τάξις or σχέσις which necessarily leads to recognition of "higher" and "lower"[48].

Though the above points are worth noting, there is nothing very novel in them. Palamas went over the same ground repeatedly, notably in his two treatises Περὶ θείας ἑνώσεως καὶ διακρίσεως and Περὶ θείων ἐνεργειῶν[49].

Gregoras uses many patristic passages from the period when the first preoccupation of orthodox theology was to defend the simplicity of God against the Arian and Christological heresies. Palamas is not always very successful in parrying such quotations: the writers' purpose differs from his and their terminology is sometimes inappropriate to his theme. Perhaps he prefers the Areopagite and Maximos. But he seems at home with Gregory of Nyssa and Cyril of Alexandria and makes good use of Basil the Great's celebrated passage which ends: Αἱ γὰρ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσι, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος[50].

---

47 Actually, Palamas protested that it was not he, but Varlaam, who first introduced the controversial expression θεότης ὑφειμένη, and denied that he taught two divinities, transcendent (ὑπερκειμένη) and lower. See Meyendorff, op. cit., 61. Nor does he use the plural θεότητες here.

48 Τὰ γὰρ τῷ ἑνὶ φυσικῶς ὁπωσδήποτε προσόντα ὡς ἑνὸς ἕν ἐστιν· ἔστι δέ, κατὰ τὸν θεῖον Μάξιμον εἰπεῖν, ὁμοῦ καὶ διακεκριμένα ἐν αὐτῷ· καὶ τὸν μὴ συνορᾶν τὸ ἐν τῇ ἑνώσει διακεκριμένον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἐν τῷ διακεκριμένῳ θεοπρεπῆ τάξιν, ἢ τὸ ὑπερέχον καὶ τὸ ὑπερεχόμενον ἐξ ἀνάγκης ἐνορᾶται, μόνων τῶν αἱρετικῶν ἐστι.

49 Ed. Chrestou, II, 69-95 and 96-136.

50 Ep.234,1 (PG,32, 868 C - 869A). Gregoras claims (Hist. 30, ch.16-17) that these energies are creatures, but the context points to eternal attributes inherent in God's nature.

Palamas does not defend himself: he counter-attacks with vigour and scorn. In such a limited résumé, the best one can do is to pick out a typical example so as to give some idea of his type of argument. The following sentence of Gregoras is one which Palamas treats repeatedly and at length: οὐσία καὶ οὐσιῶδες καὶ φύσις καὶ φυσικὸν καὶ ἔμφυτον, ἐπὶ Θεοῦ λεγόμενα, ἁπλῆν ἔχει τὴν σημασίαν καὶ μοναδικήν, καὶ μηδὲν μηδαμῇ παραλλάττουσαν, πλὴν τῇ προφορᾷ τῆς λέξεως[51]. Palamas replies, quoting Cyril of Alexandria[52], that τὰ φυσικῶς προσόντα τῷ Θεῷ are many; so if "φυσικὸν" is identical with φύσις, God has many essences — which is polytheism. That He has these many φυσικὰ does not make Him σύνθετος because, unlike in the case of composite created beings, nothing is added to Him; they are all the fruits of His own nature (Cyril of Alexandria[53]). There must be a difference between these φυσικῶς προσόντα; otherwise, for example, to create would be the same as to procreate, whence creatures would be identical with God the Son[54]. Yet that difference does not impair the oneness of the Divinity, because τὰ προσόντα φυσικῶς are ὡς ἑνὸς ὄντα καὶ πρὸς ἓν ἔχοντα πάντα τὴν ἀναφορὰν καὶ ἀχωρίστως αὐτῷ προσόντα . The 6th Ecumenical Council attributes Christ's acts of forgiving sins, raising the dead etc. to His ἄκτιστος ἐνέργεια[55], as God. Gregoras, who first said φύσις and φυσικὰ are identical, now makes the latter κτιστά, whence the divine nature must be created too! Because he identifies the attributes of God with His very nature, it emerges that since the attributes differ among

---

51 Palamas (62^r) is quoting from Gregoras, Hist.30, ch.4 (PG 149, 241 B).

52 Θησαυροί, 31 (PG 75, 444)   53 Ibid., 7 (100 B)   54 64^r

55 Actually, the voluminous Greek Acts of this Council (Mansi XI, 207-736) contain no reference at all to ἄκτιστος ἐνέργεια! They simply repeat ad nauseam the formula δύο φυσικὰ θελήματα καὶ δύο φυσικαὶ ἐνέργειαι (θεία καὶ ἀνθρωπίνη) in which of course the uncreatedness of the θεία ἐνέργεια may be held to be implicit. Palamas holds a trump card, but is overplaying it. The nearest approach to ἄκτιστος is in Pope Agathon's ἀναφορὰ to the Emperor Constantine IV, where he says (ibid. 240 and 249) that the Son has a divine will and energy ἐξ ἀϊδίου and assumes a human one χρονικῶς through the Incarnation. This was the basic document of the whole Council.

themselves, each revealing a σχέσις θεοπρεπὴς in God, He has many various natures. It is no use Gregoras quoting the Fathers as saying "only the divine nature is uncreated", for obviously the φυσικὰ ἰδιώματα participate in that uncreatedness. Take the case of God's will. Does Gregoras call it a creature? Or will he identify it with God's nature? But if so, ἡ γέννησις will be identical with that nature too; so that, there being no difference between γέννησις and θέλησις, the product of γέννησις, God the Son, is a creature. It is not Palamas, but Gregoras, who is teaching many θεότητες. How can there be a φύσις which has no φυσικά? One ends by denying that God is God![56] Later, Palamas again quotes[57] Gregoras' sentence and declares it leads to Sabellianism, merging of the Hypostases of the Trinity; and also the heresy of Eunomios, of whom Gregory of Nyssa wrote, that "he melts down into one notion all the energies under review and makes everything one"[58]. Further[59], it makes God composed of many essences; and this he refutes by citing Cyril of Alexandria[60].

Three factors distinguish the two contestants' approach from ours of today. Firstly, they make no effort to appreciate objectively each other's real position and its motivation. Secondly, they seem to be juggling in an unreal way with abstract terms[61]. But if we feel this to be unrealistic, are we then perhaps "logical positivists"? Such use of abstract adjectives and universals is after all traditional in Greek theology, patristic, conciliar and liturgical. Thirdly, there is their conviction that the Fathers must all teach the same, being θεοφόροι. But I would conclude by prolonging the quotation from Père Le Guillou which I began above in note 5: "Personne n'oserait contester qu'il demeure des ambiguités dans cette longue tradition ecclésiale".

---

56 This paragraph, so far, has been a précis of 62^r–70^r.
57 74^v 58 Πρὸς Εὐνόμιον 12 (PG 45, 1065) 59 83^v
60 Εἰ γὰρ ἕκαστον τούτων οὐσίαν σημαίνει, ἐκ τοσούτων οὐσιῶν συγκεῖται ὁ Θεός, ὅσαπερ ἂν αὐτῷ φυσικῶς προσόντα φαίνηται. — Θησαυροί 31 (PG 75, 444 B-C).
61 Palamas even calls τὸ τοῦ Θεοῦ ἄτρεπτον καὶ ἀΐδιον καὶ τὸ ἁπλοῦν...τὸ προγνωστικὸν καὶ παντοδύναμον κττ. "things" (πράγματα) on the grounds that τὸ ὁπωσδήποτε ὂν καὶ μὴ λεγόμενον μόνον, πρᾶγμα (83^v).

DIMITRIJE BOGDANOVIĆ

РЕЦЕПЦИЯ ВИЗАНТИЙСКОГО БОГОСЛОВИЯ В СЕРБИИ XIV—XV ВВ.

Для культуры сербского средневековья большое значение имело отношение к византийскому богословию. Совершенно известно, что в основах христианизации сербского народа, еще с последних десятилетий IX в., - византийское православие, но из этого исторического факта еще нельзя извлечь и определенное знание о том, в чем именно состоялось и как выглядело восприятие византийского богословия у сербов: было ли это механическим перениманием форм и содержаний; было ли перенято византийское богословие целиком или в отдельностях; было ли это простым пересаживанием и дальнейшим развитием одной богословской системы, одного учения, или отражением религиознобогословской мысли в различных областях духовного творчества.

Заметна определенная самостоятельность сербской духовности по отношению к различным течениям богословия в Византии. Не воспринималось все безразлично, только потому что приходит из Византии, но выбиралось согласно с точкой зрения, окончательно созданной у нас в XIII веке. Сербская религиозная мысль обосновывалась на подлинном святоотеческом предании и на богословии вселенских соборов. Во всех источниках наших исторических знаний об основании автокефальной церкви в 1219 г., видно желание "обновления" истинной православной веры. Сербские церковные соборы, начиная с первого, в Жиче 1220 г., выдвигают

в первый плаи этот вид православного ревнительства, а св. Савва, первый архиепископ молодой сербской церкви, вдохновляется в древних патриархиах Востока и в монашеской среде Афона, Синая и Палестины в большей степени, чем у современных ему греческих богословских авторов.

Главные свойства этой духовности: в отсутствии схоластики; в живой и опытной, подвижнической мысли; в литургическо-поэтическом виде богословского мышления.

Отсутствие богословской схоластики и верность "преданиям отцов" в произведениях ранневизантийской патристики, - первый признак сербского богословия. Отцы "золотого века" патристики (Иоанн Златоуст, Василий Великий, Григорий Богослов, Кирил Иерусалимский и др.) преобладают в сербских рукописях с богословским содержанием. Интерес к их творчеству возобновился в XIV в., в пересмотренных и исправленных переводах (главным образом преславского или охридского происхождения) или в новых, сербских переводах больших сборников ("златоустов", "торжественников" и т.п.). При этом необходимо иметь в виду и самостоятельные компиляции без прототипа в греческом рукописном наследии. Можмо говорить и о непосредственном литературном влиянии отцов церкви на творчество таких крупных сербских писателей, начиная с XIII в., какими являются Доментиан, Феодосий, Даниил и др. Интересна, на пример, эгзегетическая парафраза библейского текста, развитая в древнесербской литературе по образцу гомилетической литературы Иоанна Златоустого, а к тому-же и особая склонность сербских писателей к псалтырю и к ветхозаветной библейской речи.

Живое богословствование в практическом осуществлении духовности - другое важное свойство сербского богословия. У сербов, также как ни у болгар, не развилось ученое и теоретическое богословие, ни оригинальное, ни подражательное. Нет схоластических повторений и стэреотипов. Вместо того, богословие понималось

как импульс духовной жизни, которая высказывается в нравственном поведении и в более или менее поэтическом виде литературного творчества. Потому так сильно влияет на старщх сербских писателей литература египетско-палестинских патериков и все афонское мистическое богословие. Без преувеличения можно сказать, что источники сербской духовности находятся в сущности на Афоне, что сербская богословская мысль - в том виде, в котором она существует - имеет монашеский и афонский характер. Мне не известны собственно сербские трактаты о Святой Троице, о Христе, о исхождении Духа; учение отцов церкви и вселенских соборов воспринимаются в этой области как несомненная и авторитетная догма. Но зато вся древнесербская литература, с небольшимисключением некоторых второстепенных жанров, пропитана совершенно темиже богословскими "рассуждениями" какими обозначена вся аскетическая и мистическая литература Византии, от Макария Египетского и Иоанна Лествичника, до Григория Синаита.

В сербской литературе средних веков особенно заметна роль византийской гимнографии, как источника религиозного сознания. У сербов-писателей развился литургический способ богословского мышления. Дух, стиль и язык церковных песнопений пронизивают древнесербскую литературу. Поэтому с уверенностью можно сказать, что сербское богословие создано восприятием византийской литургической, а не богословской литературы в прямом смысле слова. Это проявляется не только в службах и песнопениях, но и в остальной, житийной литературе, на пример. Даже и аренги в сербских грамотах имеют элементы гимнической молитвенности и поэтики.

Все это хорошо обьясняет близкую, непосредственную связь сербской богословской мысли XIV и XV вв. с теми течениями византийской духовности, в которых обновлялось древнее мистическое богословие монашеского Востока. Поэтому, в сущности, то-

лько в этот период (вернее, в другой половине XIV и в первой половине XV в.) можно говорить о настоящем восприятии византийского богословия, но исключительно в той его мистично-подвижнической, афонской, исихастской версии. Аскетические писания и ученые исихастские трактаты (Григория Паламы и др.) переводят сразу на старославянский, в сербской и болгарской среде, под непосредственным влиянием исихастов. Существуют ученые духовники (Никон Иерусалимец, на пример), а от них не отстают образованные миряне (Стефан Лазаревич, Елена Балшич, Джурадж Бранкович и др.); но и с ними не будет создано у сербов свое, хотя бы и несамостоятельное ученое богословие. Рецепция исихастического богословия у сербов в конце XIV в. выражена в жанрах литургической, житийной и панегирической литературы, а в особенности, очень своеобразно, в одухотворенном, богословски богатом и обдуманном искусстве церковной живописи "моравской школы".

THOMAS PROVATAKES

ΕΝΑ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΥΚΛΙΚΩΝ ΦΩΤΟΣΤΕΦΑΝΩΝ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ

Στόν 261 χειρόγραφο κώδικα τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς Διονυσίου[1] περιλαμβάνεται μεταξύ ἄλλων καί μιά μικρή πραγματεία πού ἀναφέρεται στούς κυκλικούς φωτοστεφάνους τῶν εἰκονιζομένων ἁγίων[2]. Τό κείμενο καλύπτει τέσσερις πυκνογραμμένες σελίδες, στίς ὁποῖες μεταγενέστερα προστέθηκαν οἱ ἀριθμοί ἀπό 318$^{\alpha}$ ἕως 319$^{\beta}$. (Πίν. Α'- Δ').

Ἡ γραφή εἶναι μικρογράμματη· παρεμβάλλονται ὅμως σπάνια καί μερικά κεφαλαῖα στοιχεῖα, ὅπως π.χ. τό Γ, Δ, Η, Θ κ.ἄ. Βραχυγραφίες παρατηροῦνται κατά κανόνα στόν σύνδεσμο "καί" καί κατά διαστήματα στίς καταλήξεις διαφόρων λέξεων. Σημαντικά ὀρθογραφικά σφάλματα δέν ὑπάρχουν· τά πιό συνηθισμένα ἀναφέρονται στήν στίξη. Διορθώθηκαν ὅμως κατά τήν μεταγραφή τοῦ κειμένου. Στόν τονισμό πού δέν εἶναι πάντοτε ἀκριβής, διατηρεῖται καί ἡ βαρεῖα.

Ἡ γλῶσσα εἶναι ἰδιόρρυθμη καί ἡ σύνταξη σέ μερικά σημεῖα ὄχι καθαρή. Παρατηροῦνται καί ἀρκετές ἐπαναλήψεις λέξεων. Μεγάλη ἔκταση τοῦ κειμένου καταλαμβάνουν ἀσυνήθιστοι ὅροι φιλοσοφικοῦ καί θεολογικοῦ χαρακτῆρα. Ἀκόμη ἡ πραγματεία περιέχει πολλά σχήματα ἀναφορᾶς, ποικίλους συμβολισμούς, παρομοιώσεις καί μεταφορές, φανερώνει δέ ἔντονο κλῖμα θρησκευτικότητας καί μυστικισμοῦ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ. ΤΑ ΘΕΩΡΗΜΑΤΑ

Ὁ συντάκτης τῆς πραγματείας μας στήν προσπάθειά του νά ἑρμηνεύσει καί νά θεμελιώσει τήν εἰκονογραφική παράδοση περί τῶν κυκλικῶν φωτοστεφάνων τῶν ἱερῶν προσώπων συσχετίζει τό σχῆμα τοῦ κύκλου καί τίς ἰδιότητές του πρός τά ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ σέ συνάρτηση μέ τίς ἀρετές τῶν ἁγίων. Παρουσιάζει δηλαδή τά αἰσθητά στοιχεῖα τοῦ κύκλου, πού ἀνήκει στήν κοσμική σφαῖρα, γιά νά δείξει ἀναλογικά τά ὑπεραισθητά τοῦ Θεοῦ, πού ἀνήκει στήν πνευματική καί νά αἰτιολογήσει ἔτσι τήν σχεδίαση τοῦ κυκλικοῦ σχήματος γύρω ἀπό τίς κεφαλές τῶν εἰκονιζομένων ἱερῶν προσώπων[3], τά ὁποῖα μέ τήν ἐνάρετη ζωή τους ἔγιναν φωτοφόρα καί ὀνομάσθηκαν ἀκόμη καί θεοί.

Ἄν καί τό μικρό κείμενο πού ἐξετάζομε ἀποτελεῖ ἐννοιολογικά ἑνιαῖο σύνολο, ὅμως μποροῦμε νά δεχθοῦμε τυπική διαίρεσή του σέ δυό τμήματα, γιά δύο βασικά λόγους: Πρῶτον γιατί στήν τελευταία σειρά τῆς πρώτης σελίδας καί ὕστερα ἀπό συμπέρασμα σημειώνεται "ἕτερα θεωρήματα εἰς τό αὐτό τοῦ αὐτοῦ ἀδελφοῦ οὐδέ εἰκῆ καί περιττῶς οὐδ' ὡς ἔτυχε" καί δεύτερον γιατί μετά ἀπό τήν φράση αὐτή ἀκολουθεῖ συνοπτική ἑρμηνεία τοῦ περιεχομένου τοῦ ὑπολοίπου τμήματος. Στήν περίπτωση αὐτή τό πρῶτο μέρος καλύπτει

τήν πρώτη σελίδα καί περιέχει τέσσερα θεωρήματα καί τό δεύτερο τίς ὑπόλοιπες καί περιλαμβάνει ὀκτώ. Ἡ διάκριση τῶν θεωρημάτων στηρίζεται στήν ἀλλαγή τοῦ περιεχομένου κάθε φορά καί σέ ἐνδεικτικές λέξεις πού παρεμβάλλονται στό κείμενο.

Μετά τήν ἐπιγραφή,πού ἀναφέρεται στόν συγγραφέα καί στό ἀντικείμενο τῆς συγγραφῆς,ἀκολουθεῖ ἀμέσως τό θέμα. Ὁ κύκλος, σημειώνεται εἰδικώτερα, παρέχει πολλές αἰσθητές εἰκόνες τοῦ ὑπεραισθητοῦ Θεοῦ, πού εἶναι αἴτιος τῶν ὅλων. Οἱ κυριώτερες ἀπό τίς αἰσθητές καί συμβολικές αὐτές εἰκόνες εἶναι οἱ ἀκόλουθες :

1. Ὅπως ὁ κύκλος, ὡς γεωμετρικό σχῆμα, δέν φαίνεται νά ἔχει οὔτε ἀρχή οὔτε τέλος ἔτσι καί ὁ Θεός, σύμφωνα μέ τήν γνωστή θεολογική διδασκαλία, εἶναι "ἄναρχος καί ἀτελεύτητος".

2. Ὅπως ὁ κύκλος δημιουργεῖται ἀπό κέντρο καί ἀπό περιφέρεια, δηλ. ἀπό στοιχεῖο σταθερό καί ἀπό στοιχεῖο κινούμενο, πού εἶναι ἀντίθετα, ἡ δέ ἀπλατής γραμμή του, σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῶν μαθηματικῶν, ὁρίζει τό κοῖλο καί τό κυρτό καί παρέχει, ὅταν κινεῖται, τό "ἔμπροσθεν" καί τό "ὄπισθεν" πού κι' αὐτά ἀπό τήν φύση τους εἶναι ἀντίθετα, ἔτσι καί ὁ Θεός εἶναι παράλληλα φῶς καί ὄχι φῶς γιατί εἶναι "ὑπέρφωτος", ζωή καί ὄχι ζωή γιατί εἶναι "ὑπέρζωος", σοφία καί ὄχι σοφία γιατί εἶναι "ὑπέρσοφος" καί γενικά"ὤν καί μή ὤν"γιατί εἶναι τῶν πάντων αἴτιος καί ἀπό τά πάντα χωρισμένος.

3. Ὅπως ὁ κύκλος, ὅταν περιστρέφεται, φαίνεται ὅτι κατέχει τόν ἴδιο τόπο "ἀδιαστάτως" ἔτσι περίπου καί "ἡ ὑπερούσιος...φύσις καί δύναμις" ἐνῶ εἰσχωρεῖ σ'ὅλα "ἀχρόνως καί ἀχράντως", ἐνῶ διέρχεται μέσα ἀπ'ὅλα "ἀοράτως" καί ἐνῶ καταλαμβάνει ὅλες τίς οὐσίες "ἀμιγῶς" ἐν τούτοις παραμένει πάντοτε σέ χωριστή καί σέ μόνιμη θέση. Γιά τούς λόγους αὐτούς καί γιά μερικούς ἴσως ἀκόμη ὁ κύκλος, ὅταν σχεδιάζεται, εἰκονίζει συμβολικά τόν ἀπερίγραπτο Θεό. Ὅπως δέ τονίζουν οἱ θεολόγοι ὁ συμβολισμός αὐτός τοῦ κύκλου στηρίζεται στίς ἀνόμοιες ὁμοιότητές του μέ τό θεῖον.

4. Τόν κύκλο αὐτόν δέχεται καί ἐπιτρέπει ἡ εἰκονογραφική μας παράδοση γύρω ἀπό τίς κεφαλές τῶν εἰκονιζομένων ἁγίων γιατί ἔτσι βεβαιώνει καί διακηρύσσει τό "θεομίμητον" καθώς καί τό "θεοφόρον καί θεοειδές" πού κατά τό δυνατόν πραγματοποίησαν, στοιχεῖα μέ τά ὁποῖα ἀξιώθηκαν καί ἐκεῖνοι νά ὀνομασθοῦν "ἱερωνύμως" θεοί.(Συμπέρασμα τοῦ πρώτου τμήματος).

Στή συνέχεια θίγει τό ἔργο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, τονίζει τόν ἀναγωγικό ρόλο τῶν αἰσθητῶν συμβόλων καί τῶν ἀπλῶν παραδόσεων καί μνημονεύει τούς "τύπους" καί τίς "προσηγορίες" πού ἔθεσε ἡ θεότητα γιά τόν ἑαυτό Της, γιά τίς οὐράνιες δυνάμεις -πού σταθερά ἔχουν ἱδρυθῆ κάτω ἀπ'Αὐτήν- καί γιά τούς ἱερούς ἄνδρες. Ἐκεῖ δέ στηριζόμενος ἑρμηνεύει τήν προέλευση τῶν κυκλικῶν φωτοστεφάνων τῶν ἁγίων. (Ἐπεξηγηματική εἰσαγωγή τοῦ δευτέρου τμήματος).

5. Ὅπως ὁ κύκλος ἔχει κέντρο πού εἶναι σημεῖο "ἀμερές" καί διάστημα πού περιβάλλει τό κέντρο ἔτσι καί ἡ "ὑπέρ φύσιν Φύσις" πού εἶναι "ἀμερής" καί "ἄτμητος" ἐπέχει θέση Κέντρου, γύρω ἀπό τό Ὁποῖον στέκουν οἱ νοερές δυνάμεις, ὅπως τίς εἶδε ὁ Προφήτης Ἠσαΐας, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι τά Χερουβείμ ἔστεκαν γύρω ἀπό τόν θρόνο τοῦ Θεοῦ

καί, ἀποχωρισμένα ἀπό τά ἔξω, ἐνατένιζαν ἀκατάπαυστα τό Κέντρο καί ἐσέβιζαν ἀδιάκοπα πρός Αὐτό, χωρίς νά παύουν ποτέ νά βλέπουν καί τήν "οἰκείαν ἐνδότητα" καί νά ἐξετάζουν παράλληλα "τά καθ'ἑαυτούς".

6. Ὅλες οἱ εὐθεῖες πού ξεκινοῦν ἀπό τό κέντρο πρός τήν περιφέρεια εἶναι ἴσες μεταξύ τους. Καί οἱ "ἀγαθοδότιδες" ἀκτῖνες πού προνοητικά ξεκινοῦν ἀπό τόν Θεό καί κατευθύνονται σ'ἐκείνους πού ἀθλοῦνται στ'ὄνομά Του δέν διαφέρουν μεταξύ τους. Ὅλες οἱ δωρεές, μικρές καί μεγάλες, διαιροῦνται ἀπό τόν Θεό μέ ἰσότητα· ἄν στήν ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπων δέν φαίνεται αὐτή ἡ ἰσότητα τοῦτο ὀφείλεται στήν "ἀνομοιότητα τῶν ὑποδεχομένων".

7. Ὁ κύκλος εἶναι ἐπίπεδο σχῆμα, περιέχεται σέ μιά γραμμή καί δέν ἔχει τίς διαστάσεις τῶν στερεῶν σωμάτων. Ἔτσι εἶναι τό πιό ἁπλό ἀπό τά σχήματα, ὅπως ἀκριβῶς ἁπλό εἶναι καί τό θεῖον, τό ὁποῖον εὑρίσκεται ἔξω ἀπό κάθε σύνθεση. Κατ'ἐπέκταση ὅσοι ἑνώνονται μέ Αὐτό (τό θεῖον) ἀπομακρύνονται ἀπό κάθε ποικιλία καί οἰκειοποιοῦνται τήν "ἀπρόσυλο καί ἀνατατική θείαν ἁπλότητα". Ἑνώθηκαν δέ μέ τόν Θεό, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἄν καί μέ τά σώματα πού εἶχαν παρουσίαζαν διαστάσεις στερεῶν, ὅμως δέν παρέμειναν στά πάθη τοῦ σώματος, ἀλλά σάν ἀσώματοι σχεδόν ἔζησαν τήν ζωή τους. Καί γιά τό λόγο αὐτό "καλῶς" τοποθετεῖται ὁ κύκλος γύρω ἀπό τίς ἱερές κορυφές τους.

8. Ὅπως ὁ κύκλος δείχνεται ἴσος μόνο μέ ἄλλο κύκλο καί δέν σχετίζεται μέ κανένα ἀπό τά ἄλλα σχήματα ἔτσι καί τό θεῖον ὁμοιάζει μόνο μέ τόν ἑαυτό Του καί δέν σχετίζεται μέ κανένα ἀπό ὅλα τά ἄλλα ὄντα γιατί εἶναι ἐπάνω ἀπό κάθε ὕλη καί "ἀϋλία".Ἐπειδή δέ οἱ "τηροῦντες τό κατ'εἰκόνα" διακρίνονται ἀπό τούς ἄλλους καί δέν σχετίζονται μέ τούς ἀνιέρους παρά μόνο στό ὄνομα -τό ἀγαθό ἀντίκειται στό κακό- ἁρμόζει, ὅταν, εἰκονογραφοῦνται νά τοποθετεῖται γύρω ἀπό τίς ἱερές κεφαλές τους ὁ κύκλος, ὁ ὁποῖος εἶναι εἰκών τοῦ Θεοῦ καί τῶν θείων.

9. Ἐπειδή ὁ μέν προπάτορας ἀπώλεσε μέ τήν παρακοή του τήν πνευματική του εὐδαιμονία, οἱ δέ ὅσιοι ἄνδρες μέ τήν ἀκριβή τήρηση τῶν θείων ἐντολῶν ἐπανῆλθαν στήν ἀκτημοσύνη καί ἔλαβαν τήν ἀρχική δόξα τους, ἤτοι πραγματοποίησαν κυκλοειδῆ κατά κάποιο τρόπο κίνηση μέ τήν ἐπιστροφή τους στό ἀγαθό, γιά τό λόγο αὐτό εὔλογα τοποθετεῖται γύρω ἀπό τίς ἱερές κορυφές τῶν δευτέρων ὁ κύκλος.

10. Ὅπως στά στερεά σώματα ἡ σφαῖρα θεωρεῖται ὅτι χωρεῖ τά περισσότερα καί στά ἐπίπεδα ὁ κύκλος ἔτσι καί ὁ Θεός περιέχει, διακρατεῖ, συνέχει καί κυβερνᾶ τά σύμπαντα, ἑνώνεται μέ τούς "ἱερῶς πολιτευομένους" ἄνδρες καί καταυγάζει μέ τίς δικές Του ἀκτῖνες τόν νοῦ τους, πού, ὅπως λέγουν, ἑδρεύει στίς κεφαλές[4]. Σέ ἔνδειξη καί αὐτῶν τῶν στοιχείων τοποθετεῖται εὔλογα ὁ κύκλος γύρω ἀπό τίς ἅγιες κορυφές τους.

11. Τό σχῆμα τοῦ κύκλου εἶναι τό τιμιώτερο ἀπ'ὅλα τά ἄλλα. Φανερή ἀπόδειξη τούτου εἶναι ὅτι τό ἴδιο σχῆμα ἔχουν ἡ γῆ, ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καί τά ἄλλα ἄστρα. Ἐπειδή καί οἱ θεῖοι ἄνδρες καλλιέργησαν τήν θεία καί ἀθάνατη ἀρετή καί ἔγιναν μέ τό βίωμά τους "ἡλιοειδεῖς" εὔλογα, ὡς πολυσέβαστα πλέον πρόσωπα, ἔλαβαν γύρω ἀπό τίς κεφαλές τους τό τίμιο αὐτό σχῆμα.

12. Ἐάν δέ κάποιος νομίσει ὅτι τοποθετεῖται ἀπό τόν Θεό ὁ κύκλος ὡς στέφανος

στίς κορυφές τῶν ἁγίων πού διάνυσαν καλῶς τόν θεῖον δρόμο, αὐτός ὁ στέφανος θά τοποθετηθῆ στό μέλλον καί θά εἶναι στέφανος τῆς θείας δικαιοσύνης, πού δέν ἀπανθεῖ οὔτε ἀπομαραίνεται. Βλέποντες δέ καί ἐμεῖς τό ἀποτέλεσμα τῆς δοκιμασίας τους, ὅτι δηλαδή ὁ μόχθος τους κατέληξε σέ τρυφή καί σέ στέφανο, μιμούμεθα, σύμφωνα μέ τόν Ἀπόστολο Παῦλο, τήν πίστη καί τήν ὅλη ἀρετή τους.

Συνοπτικά τό περιεχόμενο τῶν θεωρημάτων πού ἐξετάζομε ἔχει ὡς ἀκολούθως : Ὅπως ὁ κύκλος 1. δέν φαίνεται νά ἔχει οὔτε ἀρχή οὔτε τέλος, 2. δημιουργεῖται ἀπό ἀντίθετα στοιχεῖα -ἤτοι κέντρο καί περιφέρεια, κοῖλο καί κυρτό, ἔμπροσθεν καί ὄπισθεν- 3. ὅταν περιστρέφεται φαίνεται ὡς νά κατέχει τόν ἴδιο τόπο "ἀδιαστάτως", 4. ἔχει κέντρο "ἀμερές" καί διάστημα, 5. ἔχει ὅλες τίς ἀκτῖνες του ἴσες μεταξύ τους, 6. περιέχεται σέ μιά γραμμή καί εἶναι ἐπίπεδο σχῆμα, 7. εἶναι ἴσος μόνο μέ κύκλο καί δέν σχετίζεται μέ τά ἄλλα σχήματα καί 8. θεωρεῖται ὅτι ἀπό τά ἐπίπεδα σχήματα χωρεῖ τά περισσότερα, ἔτσι καί ὁ θεός εἶναι ἀντίστοιχα α΄. ἄναρχος καί ἀτελεύτητος, β΄. φῶς καί ὄχι φῶς, ζωή καί ὄχι ζωή, σοφία καί ὄχι σοφία,"ὤν καί μή ὤν", γ΄. εἰσχωρεῖ σ'ὅλα ἀοράτως καί καταλαμβάνει "ἀμιγῶς" ὅλες τίς οὐσίες, ἐνῶ συγχρόνως παραμένει σέ χωριστή καί σέ μόνιμη θέση, δ΄. εἶναι "ἀμερής" καί "ἄτμητος" καί κατέχει θέση κέντρου, γύρω ἀπό τό ὁποῖο στέκουν τά Χερουβίμ, ε΄. χορηγεῖ μέ ἰσότητα ὅλες τίς δωρεές Του σ'ἐκείνους πού ἀθλοῦνται γιά Ἐκεῖνον, στ. εἶναι ἕνας καί ἁπλός, ζ΄. ὁμοιάζει μόνο μέ τόν ἑαυτό Του καί η΄. περιέχει καί διακρατεῖ τά σύμπαντα. Ἀπό τήν σχέση αὐτή, πού τοποθετεῖται ἀσφαλῶς σέ πλαίσια "ἀνομοίων ὁμοιοτήτων", παρουσιάζεται ὁ κύκλος ὡς σύμβολο τοῦ Θεοῦ καί ὡς τέτοιο σχεδιάζεται γύρω ἀπό τίς κεφαλές τῶν ἱερῶν προσώπων, τά ὁποῖα ἐπειδή ἀκριβῶς πραγματοποίησαν τό "θεομίμητο καί τό θεοφόρο", ἐπανῆλθαν στήν εὐδαιμονία πού εἶχαν ἀπωλέσει οἱ προπάτορες, ἔγιναν φωτοφόροι καί "ἡλιοειδεῖς" καί ὀνομάσθηκαν κι'ἐκεῖνοι "ἱερωνύμως" θεοί.

ΠΗΓΕΣ ΤΩΝ ΘΕΩΡΗΜΑΤΩΝ

Μέ τήν παραπάνω σύντομη παρουσίαση τοῦ κειμένου μας δόθηκαν, νομίζομε, οἱ συνισταμένες πού καθορίζουν τά πλαίσια, μέσα στά ὁποῖα κινήθηκε ὁ συντάκτης του. Καί τά πλαίσια αὐτά, ὅπως εἴδαμε, εἶναι φιλοσοφικά, θεολογικά καί ἀπολογητικά. Στά ἴδια ὅμως πλαίσια, ὅπως εἶναι γνωστό, τοποθετοῦνται γενικά τά συγγράμματα τῶν μυστικῶν θεολόγων τῆς Ἀνατολῆς ἀπό τοῦ ψευδοΔιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (τοῦ λοιποῦ μόνο ψευδοΔιονυσίου) μέχρι καί τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Συστηματικώτερη μάλιστα μελέτη τῶν θεωρημάτων πού μᾶς ἀπασχολοῦν ὑπενθυμίζει σχεδόν ἀμέσως θέσεις καί ἀπόψεις τοῦ ψευδοΔιονυσίου. Λεπτομερέστερη δέ σύγκριση τοῦ κειμένου πού ἐξετάζομε μέ τό περιεχόμενο τῶν ἔργων τοῦ τελευταίου ὁδηγεῖ στήν διαπίστωση ὅτι ὄχι μόνο τήν δομή τῶν σκέψεων καί τήν πορεία τῶν συλλογισμῶν του ἀλλά καί τούς ὅρους του, ἀκόμη δέ καί τήν σύνταξή του ἀκολουθεῖ ὁ Πεδιάσιμος Θεόδωρος. Μάλιστα στά σημεῖα πού χρησιμοποιοῦνται θεολογικοί ὅροι ἡ φραστική ὁμοιότητα τῶν δύο συγγραφέων φθάνει σχεδόν στήν ταυτότητα.

Σχέσεις ἀξιομνημόνευτες ἀκόμη παρουσιάζει τό κείμενό μας μέ τήν Θεολογική Στοιχείωση καί τό De malorum subsistentia τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Διαδόχου Πρόκλου[5].

Οἱ σχέσεις ὅμως αὐτές περιορίζονται στά ὅρια τῶν σχέσεων τῶν ἔργων τοῦ ψευδοΔιονυσίου καί τοῦ Πρόκλου[6]. Ἡ δέ λεκτική σχέση πού μπορεῖ κανείς νά παρατηρήσει μεταξύ ἐλαχίστων σημείων τῶν θεωρημάτων καί σχετικῶν ἐννοιῶν πού ἀπαντοῦν σέ ἔργα τῶν Πυθαγορείων, τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Πλωτίνου[7] δέν ἀρκεῖ γιά νά θεμελιωθῆ πραγματική συγγένεια μεταξύ τους. Τέτοια συγγένεια, συγγένεια ἐννοιολογική καί φραστική, ἐντοπίζεται βασικά στά ἔργα τοῦ ψευδοΔιονυσίου μέσα δέ ἀπό ἐκεῖνον καί στά ἔργα τοῦ Πρόκλου.

Ἡ συσχέτιση εἰδικώτερα τῶν ἰδιοτήτων τοῦ κύκλου πρός τά ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ καί ἡ εὕρεση ὁμοιοτήτων μεταξύ τους, πού, ὅπως εἴδαμε, τό σκεπτικό αὐτό ἀποτελεῖ τήν βάση τῶν θεωρημάτων τοῦ Θεοδώρου, ἀπαντᾶ καί στόν ψευδοΔιονύσιο[8] καί στόν Πρόκλο[9]. Ἡ ἀναγωγική δέ μέθοδος πού ἀκολουθεῖ ὁ συγγραφέας μας καί τά σχήματα ἀναφορᾶς πού χρησιμοποιεῖ[10] παρατηροῦνται ἐπίσης στόν ΨευδοΔιονύσιο[11] καί στόν Πρόκλο[12]. Οἱ θεολογικές ἀκόμη διδασκαλίες πού μόνο θίγει χωρίς νά ἀναπτύσσει ὁ συντάκτης τῶν θεωρημάτων περί τοῦ Θεοῦ[13], τῶν ἀγγέλων[14] καί τῶν ἁγίων[15] περιέχονται στά ἀρεοπαγιτικά συγγράματα, ἀπό τά ὁποῖα μάλιστα ὁ Θεόδωρος ἀρκετές φορές ἔχει δανεισθῆ ἀκόμη καί φράσεις ὁλόκληρες. Μερικές ἀπό τίς ἀπόψεις αὐτές,ὅπως π.χ. ὅτι ὁ Θεός εἶναι ἕνας[16], ἁπλός[17] καί ἀμερής[18] καθώς καί ἡ διδασκαλία γιά τούς "θείους νόες"[19] ἀπαντοῦν καί στόν Πρόκλο. Ὡς πρός τούς θεολογικούς ὅρους πού χρησιμοποιεῖ ὁ Θεόδωρος, αὐτοί ἀποτελοῦν φανερά δάνειά του ἀπό τήν πρώτη πηγή·[20] δέν ἀπουσιάζουν δέ καί ἀπό τόν Πρόκλο μερικοί τουλάχιστο ἀπό ἐκείνους, ὅπως π.χ. "θεοειδές"[21] "ἀδιαστάτως"[22] "ἑνοειδές"[23] κ.ἄ. Ἀλλά καί εἰδικές-χαρακτηριστικές φράσεις τοῦ ψευδοΔιονυσίου ἀπαντοῦν στό κείμενο τῶν θεωρημάτων[24]. Τέλος ἡ ἐξάρτηση τοῦ Θεοδώρου ἀπό τόν συγγραφέα τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων φθάνει πολλές φορές καί στήν ἐπανάληψη ἁπλῶν-συνηθισμένων φράσεων, χωρίς καμμιά ἰδιαίτερη θεολογική ἤ ἀπολογητική ἔννοια[25].

Ἄν τώρα στά παραπάνω στοιχεῖα προστεθῆ καί τό ἰδιόρρυθμο ὕφος τοῦ Θεοδώρου καί ἡ ἀδυναμία στήν καθαρή σύνταξη, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καί στά ἔργα τοῦ ψευδοΔιονυσίου, τότε, νομίζουμε, δέ μένουν πλέον ἀμφιβολίες γιά τίς πηγές πού χρησιμοποίησε ὁ συγγραφέας τῶν θεωρημάτων ὡς πρός τό θεολογικό μέρος. Ὡς πρός τά στοιχεῖα τῆς Γεωμετρίας πού καταχώρησε στήν πραγματεία του δέν ἦταν δύσκολο νά τά δανεισθῆ ἀπό ἕνα γεωμετρικό ἐγχειρίδιο.

Ὁ Πεδιάσιμος Θεόδωρος λοιπόν προσπάθησε νά συγχωνεύσει "ἑτερογενῆ στοιχεῖα" γιά νά θεμελιώσει θεολογικά καί φιλοσοφικά τήν εἰκονογραφική παράδοση[26] τῶν κυκλικῶν φωτοστεφάνων τῶν ἁγίων. Ἄν καί, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, ἀπορροφήθηκε σχεδόν ἀπό τίς πηγές του καί οἱ συσχετισμοί του σέ ὁρισμένα σημεῖα παρουσιάζουν δογματισμό καί κυρίως ἐκζήτηση, ὅμως ὁ τρόπος πού πραγματοποίησε τήν σύνθεσή τους γιά νά φθάσει στό συμπέρασμά του εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιόλογος. Μεταξύ τῶν αἰτημάτων τῆς ἐποχῆς του -ἡ ὁποία, ὅπως θά φανερωθῆ παρακάτω ἐντάσσεται στήν περίοδο τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ- ἦταν ἀσφαλῶς καί ἡ ἑρμηνεία τῆς παραδόσεως τῶν κυκλικῶν φωτοστεφάνων τῶν εἰκονιζομένων ἱερῶν προσώπων. Ἀπάντηση στό αἴτημα αὐτό ἔδωσε ὁ

Θεόδωρος, ἀφοῦ παραλλήλισε γνωστές γεωμετρικές καί θεολογικές θέσεις. Σημασία λοιπόν στήν περίπτωση αὐτή δέν ἔχουν τά νέα καί ἄγνωστα ἤ παλαιά καί γνωστά στοιχεῖα πού χρησιμοποίησε, ἀλλά ὁ τρόπος πού ἔκανε τήν σύνθεσή τους καί ἡ μέθοδος πού ἀκολούθησε γιά νά θεμελιώσει τήν ἑρμηνεία του. Καί στό σημεῖο αὐτό πρέπει, νομίζουμε, νά τοῦ ἀναγνωρισθῆ χωρίς καμμιά ἀμφιβολία ἡ τιμή τῆς πρωτοτυπίας.

Τέλος γιά νά κλείσουμε τήν σύντομη αὐτή παρουσίαση ἀπαραίτητη εἶναι καί μιά μικρή ἀναφορά στόν συγγραφέα τῶν θεωρημάτων καί τόν μεταγενέστερο ἀντιγραφέα τους.

Σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή τοῦ κειμένου μας συντάκτης του εἶναι κάποιος Πεδιάσιμος Θεόδωρος[27], τόν ὁποῖον ὁ ἀντιγραφέας ὀνομάζει "κυρό" καί "ἀδελφό"[28]. Ἐπειδή οἱ βυζαντινοί μέ τόν ὅρο "κυρός" χαρακτήριζαν πρόσωπο, τοῦ ὁποίου ὁ θάνατος ἦταν πρόσφατος καί ἐπειδή ὁ ὅρος "ἀδελφός" ἀπαντᾶ συνήθως σέ προσφωνήσεις μοναχῶν ἔχομε τήν γνώμη ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν θεωρημάτων καί ὁ μεταγενέστερος ἀντιγραφέας τους ἔζησαν σέ διαδοχικές ἐποχές καί ὅτι ὁ δεύτερος τουλάχιστον ἀπό ἐκείνους ἦταν μοναχός. Ἐφόσον δέ ὁ ἀντιγραφέας ἔζησε στόν 15ο αἰῶνα, ὅπως φανερώνουν οἱ τύποι τῶν γραμμάτων καί τά ἄλλα κωδικολογικά στοιχεῖα[29], μποροῦμε νά τοποθετήσουμε τόν συγγραφέα τῶν θεωρημάτων πού ἐξετάζουμε πρός τό τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα καί ἀκόμη νά τόν ταυτίσουμε μέ τόν ὁμώνυμό του σύγχρονο λόγιο, τόν γνωστό "ὕπατο τῶν φιλοσόφων Πεδιάσιμο Θεόδωρο" στηριζόμενοι βέβαια καί στίς ἄλλες σχετικές πληροφορίες πού ἔχουμε μέχρι σήμερα γύρω ἀπό τό πρόσωπό του[30]. Τήν ἴδια ἐξ ἄλλου ἐποχή πραγματοποιήθηκε, ὡς γνωστόν, ἡ ἀναβίωση τῆς πλατωνικῆς καί νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, ὁπότε τά ἔργα τοῦ ψευδοΔιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου γνώρισαν τήν μεγαλύτερη διάδοση τους[31] καί τήν πιό πλατειά, ἴσως, ἐπίδρασή τους σ᾽ὁλόκληρο τόν χριστιανικό κόσμο[32]. Ἕνας ἀπό τούς καρπούς αὐτῆς τῆς ἐπιρροῆς ἦταν ἀναμφίβολα καί τά θεωρήματα τοῦ Πεδιασίμου Θεοδώρου περί τῶν κυκλικῶν φωτοστεφάνων τῶν ἱερῶν προσώπων, τά ὁποῖα καί παρουσιάσαμε ἐδῶ μόνο ὅσο μᾶς ἐπέτρεψαν τά στενά χρονικά ὅρια μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀνακοινώσεως.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Σ.ΛΑΜΠΡΟΥ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τ. I-II, Cambridge 1895, 1900. Βλ. τ. I, σ. 387, ἀριθμ. (3795/261).

2. Οἱ φωτοστέφανοι τῶν ἱερῶν προσώπων στά ἔργα τῆς χριστιανικῆς ζωγραφικῆς γενικά καί σέ πολλά τῆς γλυπτικῆς δέν ἔχουν μόνο τό σχῆμα τοῦ κύκλου στίς διάφορες γνωστές παραλλαγές του. Κατά καιρούς φιλοτεχνήθηκαν κι᾽ἄλλοι βασικοί τύποι φωτοστεφάνων, καθ᾽ἕνας ἀπό τούς ὁποίους ἐπίσης ἀπαντᾶ σέ ποικῖλες παραλλαγές. Οἱ τύποι εἶναι τέσσερις: Ὁ τετράγωνος ἤ ὁ ὀρθογώνιος, ὁ τριγωνικός, ὁ ρομβοειδής καί ὁ ἀκτινωτός. Ὁ πρῶτος φιλοτεχνήθηκε κατά τήν πρώτη κυρίως χιλιετία, γύρω ἀπό τίς κεφαλές ζώντων προσώπων καί δή κληρικῶν, ἱδρυτῶν ἤ δωρητῶν τοῦ ναοῦ, στόν ὁποῖον ἱστορήθηκαν· ὁ δεύτερος παρουσιάζεται σέ δυτικές ἀπεικονίσεις τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀπό τόν 13ο αἰῶνα περίπου, ἀπό τήν Δύση δέ ἀργότερα μεταδόθηκε στίς ὀρθόδοξες ἀνατολικές χῶρες· ὁ τρίτος ἐμφανίζεται στά ἔργα τοῦ Δ. Θεοτοκοπούλου καί ἄλλων ζωγράφων τῆς μεσαιωνικῆς Δύσεως καί ὁ τέταρτος, ἄν καί ἀπαντᾶ ἀπό τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή σέ δυτικά ἔργα, ὅμως προτιμᾶται ἰδιαίτερα ἀπό τούς σλάβους κυρίως καλλιτέχνες πού ἔζησαν στόν 17ο, 18ο καί 19ο αἰῶνα. Μερικές φορές συνδυάζονται δύο ἀπό τά παραπάνω σχέδια ὅπως π.χ. ὁ κύκλος καί οἱ ἀκτῖνες,ὁπότε παρέχεται καί ἄλλος,μεικτός τύπος. Σέ πολλά παραδείγματα οἱ φωτοστέφανοι αὐτοί καί κυρίως οἱ κυκλικοί φέρουν ποικίλη διακόσμηση μέσα ἤ ἔξω ἀπό τό σχῆμα, τό ὁποῖον ἔχουν. Πλούσια θεώρηση τοῦ θέματος μᾶς ἔδωσε ἡ M. COLLINE - GUERIN στήν μελέτη της : Histoire du Nimbe, Nouvelles ēditions Latines, Paris 1961, σσ. 315-716. Σύντομες θεωρήσεις περί τῶν φωτοστεφάνων βλ. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, Ἡ ζωγραφική τῆς Ὀρθοδοξίας, Ἱστορική, αἰσθητική καί δογματική ἑρμηνεία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 167 -171. H. LECLERCQ, Nimbe, στό DACL, τ. XII, 1(1935), στήλ. 1272-1312. G. DE JERPHANION, Le nimbe rectangulaire en Orient et en Occident, στό "Etudes 50e annēe", t. 134 (1913), 85-93. A. KRÜCKE, Der Nimbus und verwandte Attribute in der frühchristlichen Kunst, στό "Kunstgeschichte des Auslandes", τ. XXXV, Strasburg, ἐκδ. J.H.Ed. Heitz, 1905. J. WILPERT, Studi sur l' iconografia cristiana antica : Le nimbe carrē ā propos d' un monie peintre au Musēe egyptien au Vatican, στό "Melanges d' Archeologie et d' histoire" τ. XXXV. I(1906) 1-26.

3. Κυκλικούς φωτοστεφάνους φέρουν πολλές φορές -πλήν τῶν θείων προσώπων,τῶν ἀγγέλων καί τῶν ἁγίων, στούς ὁποίους ἔγινε κανόνας, ὡς γνωστόν, τό εἰκονογραφικό αὐτό στοιχεῖο μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις- καί ἄλλα πρόσωπα, ἐξέχοντα συνήθως, ὅπως π.χ. οἱ Τρεῖς Μάγοι, ἄρχοντες, βασιλεῖς, αὐτοκράτορες καί ὁ Ἰούδας. Σχετικά παραδείγματα βλ. ἐνδεικτικά : Τῶν Τριῶν Μάγων, M. GRAMER, Koptische Buchamalerei , Recklingausen 1964, πίν. XV. Ἀρχόντων, ὅπως τοῦ Πιλάτου, Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, πίν. 49. Βασιλέων, ὅπως τοῦ Ἡρώδου, Ν. ΜΟΥΡΙΚΗ. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτῆρα κοντά στό Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, πίν. 50-51. Αὐτοκρατόρων, ὅπως τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ Κομνηνοῦ σέ Χρυσόβουλλο τοῦ ἰδίου, Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ κλπ., Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους τ.Α΄πίν. σελ. 40. Ὁ κυκλικός φωτοστέφανος τοῦ Ἰούδα, ὅταν δέ παραλείπεται ἔχει χρῶμα βαθύ μπλέ ἤ μαῦρο. Τήν ἑρμηνεία τοῦ θέματος βλ. Θ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, Ὁ Διάβολος εἰς τήν βυζαντινήν τέχνην, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 278. Βλ. καί M. COLLINET-GUERIN, μνημ. ἔργο, σσ. 429-430.

4. Ἡ ἁπλῆ χάραξη ἑνός μόνο κύκλου γύρω ἀπό τίς κεφαλές τῶν ἱερῶν προσώπων, ὅπως παρατηρεῖται συχνά σέ πολλά χριστιανικά ἔργα τῆς Δύσεως δέν ἀρκεῖ, νομίζομε γιά νά δείξει τήν ἀκτινοβόλο δόξα τῶν εἰκονιζομένων ἁγίων ἤ ἀγγέλων.(Ἔξοδ. λδ΄,29-30) Ἐφ᾽ὅσον δείχνει τήν φωτεινότητα ἐκείνων πού τό φέρουν ἀπαραίτητο στοιχεῖο εἶναι τό φωτεινό χρῶμα καί εἰδικώτερα τό χρυσό ἤ τό θερμό κίτρινο, γιατί ἔτσι ἐκφράζεται καλύτερα ἡ προσωπική ἀνταύγεια τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν, τό φῶς τό ἐσωτερικό, πού ἔλαβαν μετά τήν μέθεξή τους μέ τόν Θεό, καί γενικά ἡ ἁγιότητά τους. Αὐτήν τήν ἔννοια ἔχει καί τό παραπάνω θεώρημα. Ἐκτός ὅμως ἀπό τά χρώματα αὐτά χρησιμοποιήθηκαν,ὡς γνωστόν, κατά καιρούς στά φωτοστέφανα, ἀλλά σέ περιορισμένη ὁπωσδήποτε κλίμακακαί ἄλλα, ὅπως π.χ. τό κόκκινο, τό πράσινο, τό μπλέ καί τό καστανό κ.ἄ. Γιά τήν

συμβολική λειτουργία τῶν χρωματιστῶν φωτοστεφάνων καί τήν ἄλλη, τήν πρακτική ἤ διακοσμητική, (διάκριση συνήθως τῶν ἱερῶν προσώπων πού ἱστορήθηκαν σέ ὁμάδες) βλ. Ν. ΜΟΥΡΙΚΗ, μνημ. ἔργο, σσ. 37-38, ὅπου καί ἄλλη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη, Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, Αἱ Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, 'Αθῆναι 1975, σ. 137. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Βυζαντινά καί Μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 49-50. Κ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗ, 'Εκκλησίες τῆς δυτικῆς Κρήτης, Δ΄'Επαρχία Σελίνου, στά "Κρητ. Χρονικά", 'Ηράκλειον Κρήτης, τ. ΚΒ΄(1970), 194. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριώτισσα, 'Αθήνα 1967, πίν. ἔγχρ. σελ. 111.

5. Κριτική ἔκδοση τοῦ πρώτου πραγματοποίησε ὁ E. DOODS, Proclus the Elements of Theology, Oxford ²1963. Τό δεύτερο, πού γράφηκε τό 440, ὑπάρχει σήμερα μόνο σέ μιά λατινική μετάφραση πού ἐκδόθηκε ἀπό τόν ἐκδ. Cousin στό Παρίσι τό 1864.

6. Τό ἄν ὁ ψευδοΔιονύσιος ἐπωφελήθηκε ἀπό τό ἔργο τοῦ Πρόκλου ἤ ἀντίστροφα εἶναι ἕνα πρόβλημα πού δέν λύθηκε ἀκόμη ὁριστικά. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ πλάστιγγα κλείνει ὑπέρ τῆς πρώτης ἀπόψεως. Μεταξύ τῶν πολλῶν μελετῶν, στίς ὁποῖες ἐξετάζονται προβλήματα σχετικά μέ τά ἀρεοπαγιτικά συγγράμματα, ἡ πιό τεκμηριωμένη θεωρεῖται τοῦ R. ROQUES, L' univers dionysien, Paris 1954.

7. Βλ. π.χ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Εἰ τόν Τίμαιον 37 D.
ΠΛΩΤΙΝΟΥ, 'Εννεάδες VI, 9 καί 4. IV, 1-3. V,4. καί ἀ. P.-J. ABOUT, Plotin et la quête de l'un, Paris 1967, σσ. 67-75.

8. Περί θείων ὀνομάτων 4,14. PG 3,712.

9. Θεολογική Στοιχείωση κεφ. 146. E.DOODS, μνημ. ἔκδ., σ. 128.

10. Βλ. τά θεωρήματα 1-3, 5-8, 10-11.

11. Περί τῆς Οὐρανίου 'Ιεραρχίας, 1,3. PG 3, 121. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Περί 'Εκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, 1,2 PG 3, 373. κ.ἄ.

12. E DODDS, μνημ. ἔκδ., σ. 187

13. Ὅτι ὁ θεός εἶναι ἄναρχος καί ἀτελεύτητος (θεώρ. 1) βλ. PG 3,71˙ ὅτι εἶναι φῶς, ζωή, σοφία καί γενικά ὤν, παράλληλα δέ τίποτα ἀπ'αὐτά (θεώρ. 2) βλ. ἀντίστοιχα PG 3, 997, 1025. 857, 856,640, 953, 868, 869. 817-825˙ ὅτι εἰσχωρεῖ σ'ὅλα ἀμιγῶς καί συγχρόνως παραμένει σέ ξεχωριστή καί σέ μόνιμη θέση (θεώρ. 3) βλ. PG 3, 641, 1109, 916˙ ὅτι κατέχει θέση κέντρου καί εἶναι "ἀμερής" καί "ἄτμητος" (θεώρ. 5) βλ. PG 3, 820-821˙ ὅτι χορηγεῖ μέ ἰσότητα τίς δωρεές του σ'ἐκείνους πού ἀγωνίζονται στό ὄνομά Του (θεώρ. 6) βλ. PG 3, 397˙ ὅτι εἶναι ἕνας καί ἁπλός (θεώρ. 7) βλ. PG 3, 112, 592, 872˙ ὅτι ὁμοιάζει μόνο μέ τόν ἑαυτόν του (θεώρ. 8) βλ. PG 3, 913-916˙ καί ὅτι περιέχει καί διακρατεῖ τά σύμπαντα (θεώρ. 10) βλ. PG 3, 936.

14. Τήν διδασκαλία γιά τούς "νόες" καί δή γιά τά Χερουβείμ (θεώρ. 5) γενικά δέ γιά τίς θ. οὐσίες καί τήν συσχέτιση τῶν δύο ἱεραρχιῶν βλ. PG 3, 121, 124, 137, 140, 373. 209-212, 304. 536, 537, 376, 373.

15. Τό ὅτι ὀνομάζονται καί οἱ ἅγιοι θεοί (θεώρ. 4) καί τό ὅτι ἀποτελοῦν παράδειγμα γιά μίμηση (θεώρ. 12) βλ. PG 3, 293. 437.

16. Θεολογική Στοιχείωση κεφ. 126, E. DODDS μνημ. ἔκδ., σ. 112. Βλ. καί σσ. 4 καί 5 ὅπου τό κεφ. 4 καί 5.

17. Ὅπ. π. κεφ. 127, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, μνημ. ἔκδ., σ. 112. Βλ. καί κεφ. 126 καί 59 στίς σελ. 112, καί 66 ἀντίστοιχα.

18. Ὅπ. π. κεφ. 89, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, μνημ. ἔκδ., σ. 82.

19. Ὅπ. π. κεφ. 110, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, μνημ. ἔκδ., σ. 98.

20. Ὅπως π.χ. οἱ "θεομίμητον", "θεοειδές", "τελεταρχία", "θεαρχία", "ὑπερώνυμος" κ.ἄ. ἀπαντοῦν ἀντίστοιχα : PG 3, 404,441,512. 377,428,513. 124,165,209. 196, 372,376,501,553,589,1068,1069. 593,596.

21. Κεφ. 129, E. DOODS, μνημ. ἔκδ., σ. 114.

22. Κεφ. 176 ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, μνημ. ἔκδ., σ. 154. Βλ. καί σ. 170.

23. Κεφ. 89. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, μνημ. ἔκδ., σ. 52

24. Ὅπως π.χ. "ἀνομοίους ὁμοιότησιν", βλ. PG 3,337.

25. Ὅπως π.χ. "'Ως ἐν αἰσθητοῖς", βλ. PG 3, 124, 328, 329, 373, 376, 385,397, 473˙ "τοῖς ἱεροῖς θεολόγοις", βλ. PG 3, 897, 913, 916˙ "τῶν ἁγίως βεβιωκότων", βλ. PG 3, 437˙ "ὡς ἡμῖν ἐφικτόν", βλ. PG 3, 509, 293, 329, 889, "συλλήβδην εἰπεῖν" βλ. PG 3, 337.

26. 'Η παράδοση τῶν φωτοστεφάνων τῶν ἱερῶν προσώπων ἀναπτύχθηκε μέν ἰδιαίτερα κατά τήν χριστιανική ἐποχή, ἐκτείνει ὅμως τίς ρίζες της σέ πολύ παλαιότερες, ἤτοι, στήν προκλασσική καί μυθολογική περίοδο. Βλ. π.χ. ΙΜΕΡΙΟΥ, Λόγοι ΙΔ, 10. ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, 'Ιφιγένεια ἐν Ταύροις 1236. ΗΣΙΟΔΟΥ, Θεογονία 346, ΟΜΗΡΟΥ, 'Οδύσσεια, τ, 86 κ.ἄ.'Αλλά ἡ ἔρευνα τοῦ θέματος αὐτοῦ εἶναι ἔξω ἀπό τά ὅρια αὐτῆς τῆς εἰσηγήσεως.

27. 'Η ἀνάγνωση τοῦ Σ. Λάμπρου "Τοῦ τε διασήμου..." εἶναι λανθασμένη. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, μνημ. ἔργο, τ. Ι, σ. 387 (ἀριθμ. 3795/261). Τό ὅτι εἶναι "Τοῦ Πεδιασίμου" καί ὄχι "τοῦ τε διασήμου" φανερώνεται καί ἀπό τήν ὀρθογραφία τῆς λέξεως "Πεδιασίμου".

28. 'Ο μέν ὅρος "κυρός" περιλαμβάνεται στήν ἐπιγραφή τῆς πραγματείας, ὁ δέ "ἀδελφός" στήν πρό-τελευταία γραμμή τῆς πρώτης σελίδας τοῦ κειμένου (Πίν. Α΄).

29. Α. ΣΙΓΑΛΑ, 'Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, ἔκδ. Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 255-261.

30. K. KRUMBACHER, Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453) München, ἔκδ. C.H. Beck's 1897, σσ. 486-487. GOLTZ H., Zur Ikonosophie des Kreises: Theodoros Pediasimos und der Symbolismus der Rublevschen Troica, στό Byzantinischer Kunstexport, ἔκδ. H.L. NICKEL, Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität „ Halle-Wittenberg 1978/13 (K4) Halle (Saale), σσ. 289-300, ὅπου καί ἄλλη βιβλιογραφία. Εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ τόν φίλο νομικό κ. Κ. Πιτσάκη, γιατί ἀφοῦ ἄκουσε τήν ἀνακοίνωση αὐτή στό XVI Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Βιέννη, 'Οκτώβριος 1981) μοῦ ἔδωσε ἀφορμή νά ἐπιμείνω καί πρός τήν ἔρευνα τοῦ θ. Πεδιασίμου.

31. Μόνο στίς βιβλιοθῆκες τῶν μονῶν τοῦ 'Αγίου Ὄρους τά χειρόγραφα τῆς περιόδου αὐτῆς (13ος - 15ος αἰών) μέ περιεχόμενα ἔργα τοῦ ψευδοΔιονυσίου, σχολιασμένα ἤ ὄχι, ὑπερβαίνουν τά εἴκοσι πέντε. Περισσότερα γι'αὐτά βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, μνημ. ἔργο, τ. I-II, ἀριθμ. χειρογρ. 229, 1268, 3164, 3251, 3597, 3622, 3747, 3795, 3799, 4310, 4613, 4779, 6277, 6309 κ.ἄ. Πολλές ἐπίσης εἶναι οἱ σύγ-

χρονες μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ ψευδοΔιονυσίου τόσο μεταξύ τῶν σλαβικῶν λαῶν - οἱ ὁποῖες ὅμως ἀπ'ὅσα γνωρίζουμε δέν ἔχουν ἀκόμη ἐρευνηθῆ διεξοδικά- ὅσο καί μεταξύ τῶν δυτικῶν, ἀπό τούς ὁποίους μάλιστα δέν ἀμφισβητήθηκε ποτέ, ὡς γνωστόν, ἡ αὐθεντικότητα τοῦ συγγραφέα τους.

31. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, Περί θείων ὀνομάτων, μετάφραση Ι. ΣΑΚΑΛΗ, εἰσαγωγή Μ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1978, σσ. 9-10, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

ΜΟΝΗ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (ΑΘΩΣ), ΚΩΔ. ΑΡ. 261, ΦΥΛΛ. 318^{α} - 319^{β}.

Φ 318^{α} ΤΟΥ ΠΕ ΔΙΑΣΙΜΟΥ Κ(ΥΡ)ΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ[1] ΘΕΩΡΗΜΑΤΑ[2] ΕΙΣ ΤΑ ΦΕΓΓΙΑ[3] Τ(Ω)Ν ΑΓΙΩΝ. ΟΤΙ ΔΗ ΠΟΤΕ ΠΕΡΙ ΤΑΣ ΚΕΦΑΛΑΣ ΑΥΤΩΝ ΖΩΓΡΑΦΟΥΝΤΑ(Ι) ΚΥΚΛΟΕΙΔΩΣ :-

κύκλος πολλάς, ὡς ἐν αἰσθητοῖς[4], εἰκόνας φέρει τοῦ πάντων αἰτίου θ(εο)ῦ[5] αὐτίκα γάρ, ὥσπερ ὁ κύκλος, οὔτε ἀρχήν[6], οὔτε τέλος φαινόμενον ἔχει, οὕτω δή κ(αί) οὗτος, ἄναρχός τε κ(αί) ἀτελεύτητος τοῖς ἱεροῖς θεολόγοις[7] ἐξύμνηται: τί τό τοῦ κύκλου σχῆμα[8], ἐξ ἐναντίων ἔχει τήν γένεσιν· ἔκ τε κινουμένου δηλαδή κ(αί) μένοντος· οὐ μήν, ἀλλά κ(αί) ἡ τοῦδε γραμμή, ἁπλατής οὖσα κατά τούς μαθηματικούς, ὁμοῦ τό κοῖλον κ(αί) κυρτόν περιφέρει. ὧν ὑπεναντίος ἡ φύσις. σύν δή τούτοις, ὁμοῦ τε εἰς τοὔμπροσθεν κ(αί) τοὔπισθεν ἀμείβει κινούμενος· ἅπερ δή πάντα, θαυμαστῶς ἔχειν φαίνετ(αι). τόν αὐτόν δή τρόπον, κ(αί) τῆς ὑπερθαυμάστου κ(αί) μακαρίας φύσεως, κ(αί) τά πάντα κατηγορεῖται, κ(αί) οὐδέν τῶν πάντων. φῶς γάρ ὁ θ(εό)ς, ἀλλά κ(αί) οὐ φῶς, ὑπέρφωτος γάρ·[9] ζωή, κ(αί) οὐ ζωή, ἐπείπερ ὑπέρζωος·[10] σοφία, κ(αί) οὐ σοφία, ὑπέρσοφος γάρ·[11] κ(αί) συλλήβδ(ην) εἰπεῖν[12], ὤν, κ(αί) οὐκ ὤν·[13] τό μέν, ὡς πάντων αἴτιος, τό δέ, ὡς πάντ(ων) ἀρρήτως ἐξῃρημένος.[14] προσθήσω δή κ(αί) τοῦτο τοῖς εἰρημένοις. ὅτι ὥσπερ ὁ κύκλος κινούμενος[15], τόν αὐτόν ὅμως ὁρᾶτ(αι) κατέχων ἀδιαστάτως τόπον, ὥσπερ τά ἀκίνητα τῶν πραγμάτων κ(αί) μένοντα, παραπλησίως δή κ(αί) ἡ ὑπερούσιος[16] κ(αί) πάντ(ων) ἐπέκεινα φύσις κ(αί) δύναμις, κ(αί) διά πάντ(ων) ἀχρ[illegible]νως κ(αί) ἀχράντως χωρεῖ, κ(αί) ἐπί πάντα διήκει ἀοράτως[17], ἀμιγῶς πάσαις οὐσίαις ἐπιβατεύουσα[18], καί ἐφ'ἑαυτῆς ἵδρυται, ἐν ἀκινήτω κ(αί) μονίμω κ(αί) ἐξῃρημένη στάσει ἀεί ὡσαύτως ἔχουσα·[19] οὕτω κ(αί) καθ' ἑτεράττα τοιαῦτ'ἴσως, ἡ τοῦ κύκλου περιγραφή τόν ἀπερίγραπτον ὡς ἐν αἰσθηταῖς εἰκόσι[20], κ(αί) κατά τούς ἐνθέους θεολόγους[21], ἀνομοίοις ὁμοιότησιν εἰκονίζει συμβολικῶς· τοῦτον τοίνυν[22] ἡ καθ'ἡμᾶς ἱερά τῆς εἰκονογραφίας παράδοσις ἐπί τῶν σε

πτῶν τῶν ἁγίως βεβιωκότων[23] εἰκόνων περί τάς ἱεροτύποις κεφαλάς περιγράφειν ἐνδοῦσα κ(αί) ⟨ἐ⟩πιτρέψασα[24], τό θεομίμητον[25] αὐτῶν κ(αί) θεοφόρον κ(αί) θεοειδές[26], ὡς ἐφικτόν, ὑπογράφει· θεοί γάρ ἱερωνύμως κ(αί) οὗτοι, πρός τῆς ὑπερωνύμου θεότητος, προσηγορεῖσθαι ἠξίωνται[27]: ⟨ἕ⟩τερα θεωρήματα εἰς τό αὐτό[28] : τοῦ αὐτοῦ ἀδελφοῦ· ⟨ο⟩ὐδέ εἰκῆ κ(αί) περιττῶς, οὐδ'ὡς ἔτυχε, τῇ καθ'ἡμᾶς ἱεραρχίᾳ

Φ 318^{β} πρός τῆς ἀνωτάτω δρᾶν τελεταρχίας[29] ἀφώρισται[30]. ἀλλ' ἡμῖν οἰκείως ἅμα κ(αί) συμφυῶς· δι'αἰσθητῶν συμβόλων καί δοκούντων χαμερπῶν παραδόσεων, ἐφ'ἁπλᾶ κ(αί) ἀφανῆ κ(αί) ἀτύπωτα[31], τόν ἡμέτερον ἡ τελετάρχις[32] διασκεψαμένη νοῦν ἀνάγειν θεαρχία[33], ἑαυτῇ τε πρῶτον τύπους κ(αί) προσηγορί(ας) ἡ ὑπερώνυμος[34] κ(αί) ἄφθεγκτος ἀνέθηκεν ὕπαρξις. εἶτα κ(αί) ταῖς ὑπ'αὐτήν ἀΰλαις εὐσταθῶς ἱδρυμέναις οὐσίαις·[35] ναί μήν κ(αί) τοῖς ἐξ ἡμῶν ἱερῶς ὡς αὐτήν μεταφοιτῶσιν ἀνδράσι[36], θεοπρεπῶς τε μάλα κ(αί) ὡς ἐχρῆν μυσταγωγήσασα ξύμπαντα· ἔνθέν τοι κ(αί) ταῖς τῶν ἀπαθῶς ἱεραῖς κορυφαῖς τόν τῆδε βίον περαιωσάντων, περιγράφειν παραδέδοται κύκλον·[37] ἔστι γάρ κἀκ τοῦ σχήματος τούτου θεοειδῶν ἀνδρῶν, καί τοῦ τῶν ὅλων ὡς ἐν αἰσθητοῖς ἐξευρεῖν εἰκόνας θ(εο)ῦ. ὡς γάρ ὁ κύκλος[38] κέντρω τέ κ(αί) διαστήματι περιγράφετ(αι), οὕτω δή κ(αί) τό θεῖον, κέντρου τάξιν ἐπέχον, τό γάρ κέντρον σημεῖον· ἀμερές δ'ἐστί τό σημεῖον, ἀμερής καί ἄτμητος δ'ἐστίν ἡ ὑπέρ φύσιν φύσις[39], περί ἑαυτό τούς τε ἱερούς ὡσανεί τίνα περιφερῆ γραμμήν περιέστησε νόας[40], ὡς κ(αί) ὁ θεῖος Ἡσαΐας ἑώρακε[41]. τά χερουβίμ εἱστήκεσαν φησί κύκλω αὐτοῦ[42], κ(αί) τούς ὁσίους ἄνδρας, τούς ἀμεταπτώτοις ἱδρύσασι (;) περί αὐτόν εὐσταθ(ῶς) ἱδρυμένους, οἵ τῶν ἔξω μηδένα ποιούμενοι λόγον, ἀλλ'ἀποκύρτούμενοι, κ(αί) ὡσανεί πως τά ἔξω διαδιδράσκοντ(ες), εἰς ἑαυτ(ούς) ἀεί νεύουσι, κ(αί) ἀσκαρδαμυκτί τῷ κέντρῳ ἐνατενίζουσι, καί τήν οἰκείαν ἐνδότητα[43] καθορᾶν οὐκ ἀφίστανται πώποτε, τά καθ'ἑαυτούς διερευνώμενοι κάλλιστα. ἔτι : πᾶσαι αἱ ἀπό τοῦ κέντρου πρός τήν περιφέρειαν ἀγόμεναι εὐθεῖαι[44], ἴσαι ἀλλήλαις εἰσίν· ἀλλά κ(αί) αἱ πρός τῆς θεαρχίας[45] εἰς τούς δι' αὐτήν ἀθλοῦντας ἀγαθοδότιδες προνοητικῶς ἀκτῖνες διαφοιτῶσαι[46], ἀλλήλων κατ'οὐδέν ὑπερέχουσιν· οὔτε μήν τις ἐξ αὐτῶν, πρός τῆς ἴσης ἴσως ὑπέρ ἴσων ἀγαθοπρεπῶς ἀφιέμεναι. εἰ γάρ μικρῶς κ(αί) μεγάλως,

Φ 319α ἀμυδρῶς τε κ(αί) πλουσίως, αἱ δωρεαί διαιροῦνται θεόθεν, ἀλλ᾽οὐχ ἥ κιστα κ(αί) οὕτω τό ἄνισον ἀπελήλαται τῆς θεαρχίας·[47] δείκνυται γάρ κἄν τῷ ἀνίσω τό ἴσον διά τήν τῶν ὑποδεχομέ(νων) ἀνομοιότητα. ἔτι. κύκλος ἐστί[48] σχῆμα ἐπίπεδον ὑπό μιᾶς γραμμῆς περιεχόμενον. κ(αί) διά τόν ὅρον τόνδε, καλῶς τοῖς ἱερῶς βεβιωκόσι[49] τό τοῦ κύκλου περιτίθεται σχῆμα· εἰ γάρ τῶν σχημάτων τά μέν ἐπίπεδα, τά δέ στε ρεά, τοῖς γάρ δυσί τούτοις μόνοις ἅπαντα τά σχήματα τέμνεται, κ(αί) οὐδέν τι τῆς τούτων διαιρέσεως ἔξω πίπτει ποτέ, κ(αί) τά μ(έν) ἐπίπε δα οὐ πάντα τά τοῦ σώματος διαστήματα κέκτηται, τά δέ στερεά, πρός τοῖς ἄλλοις, ἔχει κ(αί) βάθος, εἰκότως τοῖς τόν θεῖον διαπεράσα σι δρόμον, ὅτιπερ οὐ πάντη τοῖς τοῦ σώματος ἐνέμειναν πάθεσιν, ἀλλά πῆ μέν ὡς σῶμα περικείμενοι, πῆ δέ ὡς⁘ ἔξω σώματος, τόν τῆδε βίον ἐ ∴ ἀσώματοι περαιώσαντο, ἐπίπεδον σχῆμα περιτίθεται. κ(αί) τῶν ἐπιπέδων οὐκ ἄ λλο ἤ τό τοῦ κύκλου· ὅτι τοῦτο μόνον τῶν ἀλλ(ων) ἁπάντων ὑπό μιᾶς γρα μῆς περιέχεται· τοῦ δ᾽ἑνός οὐδέν τι τῶν ὄντων ἁπλούστερον· ἁπλοῦν δέ τό θεῖον κ(αί) ὑπεξῃρημένον πάσης συνθέσεως[50] . κ(αί) τοῖς τῇ θεία ἑνουμένοις ἁπλό τητι οὐκ ἄλλως τό ἑνοῦσθαι προσγίνεται, ἤ διά τῆς τῶν ποικίλων σε πτῆς ἀπαρνήσεως κ(αί) ἀπροσύλου κ(αί) ἀνατατικῆς κ(αί) θείας ἁπλότητος. ἔτι. εἰ ὁ κύκλος[51], κύκλω μόνω δείκνυται ἴσος, οὐδενί δέ τῶν ἄλλων ἐξι σωθείη ἄν ποτε σχήματι, τό δέ θεῖον τοιοῦτον. ἑαυτῷ τε μόνω ὄν ἐμφε ρές κ(αί) οὐδενί τῶν ὄντων κατ᾽οὐδέν παραπλήσιον[52], πάσης ὕλης τέ κ(αί) ἀϋλίας ἀσυγκρίτως ὑπερανῳκισμένον· πρός δέ κ(αί) οἱ τό κατ᾽εἰκό- να τηροῦντες ἀλώβητον, τῇ προσηγορία μόνη τοῖς ἀνιέροις ἄν δρᾶσι κοινωνοῦντες, ὥσπερ κ(αί) ὁ κύκλος μόνω τοῖς ἄλλοις τῷ σχή- ματι διακεκριμένοι κατ᾽ἄλλα τυγχάνουσι. τό γάρ ἀγαθόν τῷ κακῷ κα τ᾽ἄκρον ἀντίκειται[53]. ἐπεί ταῦθ᾽οὕτως ἔχει, ἁρμοζόντως ὁ κύκλος ταῖς ἱεραῖς κορυφαῖς περιτίθεται· ἀποδεδειγμένος θ(ε)ῶ τε κ(αί) τ(ῶν) θείων εἰκών. ἔτι. ἐπειδήπερ[54] ὁ μ(έν) προπάτωρ τήν οἰκείαν εὐγένειαν ἀπο λωλεκώς, ὅτι φεῦ μοι τήν ἐντολήν οὐκ ἐτήρησε, τοῦ παραδείσου κ(αί) τῶν οἷς ἐνετρύφα χρηστῶν ἐξόριστος γέγονε, κ(αί) κατήφεια κ(αί) ἁμαρ τία τήν εὐδαιμονίαν ἐλεεινῶς διεδέξατο[55], οἱ δ᾽ὅσιοι ἄνδρες ὀρθήν περί τό θεῖον ἐσχηκότες ὑπόληψιν, κ(αί) τῶν ἐντολῶν ἀκριβεῖς τηρηταί

Φ 319β γενόμενοι, πρός τήν πρώτην εὐκληρίαν ἀνέδραμον, κ(αί) τήν προ⟨τέρ⟩ -αν ἀπειλήφασι δόξαν, κ(αί) ὡσανεί τίνα κύκλον εἰργάσαντο. ἐξ ἀγα θοῦ διά τόν προπάτορα μεταπεφοιτηκότες, κ(αί) αὖθις τῷ ἀγα θῷ προσπελάσαντες, εἰκότως εἰς δεῖγμα τοῦδε, ταῖς αὐτῶν κο ρυφαῖς περιτίθεται κύκλος. ἔτι. εἰσφέροις λόγον[56], ἐν ἐπιπέδοις ὁ κύκλος ἐπέχει, ὡς γάρ πολυχωρητότατον ἐν στερεοῖς ἡ σφαῖρα, οὕτως ἐν ἐπιπέδοις κύκλος. πάμφορος δέ χώρα κ(αί) παγκρα τής ἑστία θ(εός), περιέχουσα κ(αί) διακρατοῦσα κ(αί) συνέχουσα κ(αί) δια κυβερνῶσα τά ξύμπαντα[57], τοῖς ἱερῶς πολιτευομένοις ἀνδρᾶσιν ἑνούμενος κ(αί) τοῖς ἡγεμονικοῖς αὐτῶν ἐπιλάμπων ἅ ταῖς κεφα λαῖς ἐγκαθιδρύσθαι φασί, κ(αί) καταυγάζων ταῖς οἰκείαις ἀκτῖσι[58], δεόντως εἰς ἔνδειξιν τῶν εἰρημέ(νων), ταῖς ἁγίαις κορυφαῖς περι τιθέμενος ὁ κύκλος ὁρᾶται. ἔτι. τιμιώτερον[59] τό τοῦ κύκλου σχῆ μα τ(ῶν) ἄλλων· τούτου δέ ἐναργές τεκμήριον, ὅτι τοιαῦτα τά λαμπρά κ(αί) ἀΐδια σώματα. γῆ τε γάρ κ(αί) τῇ καθόλου σφαῖρα, κ(αί) ἡλίω κ(αί) σελήνη κ(αί) ἄστρασι, τό τοιοῦτον πρόσεστι σχῆμα. ἐπεί οὖν κ(αί) οἱ θεῖοι ἄνδρες ἡλιοειδεῖς ἑαυτούς ἀπειργάσαντο[60] κ(αί) ἀρετήν ἐξησκήκασιν, ἀρετήν, τό θεῖον κ(αί) ἐξαίρετον κ(αί) ὡς ἀληθῶς ἀΐδιον κ(αί) ἀθάνατον κτῆμα, κ(αί) ἅπερ ἐκείνοις ἀπροαιρέτως, ταῦτα τούτοις διά χρηστήν προσῆν αἵρεσιν, εἰκότως ὡς αἰδεσιμοτάτοις, τό τίμιον τοῦτο περιτίθεται σχῆμα. εἰ δέ τις[61], ὡς τόν θεῖον εὖ ἤδη διηνυκόσι δρόμον, τό τοῦ στεφάνου περικεῖσθαι νομίσειε σχῆμα, ὁ γάρ στέ φανος κύκλος, εἰκονογραφοῦντος τοῦ σχήματος, τόν θεόθεν ταῖς αὐτῶν κορυφαῖς ἐπιτεθέντα, κ(αί) ἐπιτεθήσεσθαι τρανώτε(ρον) μέ λλοντα τόν τῆς δικαιοσύνης θεῖον, κ(αί) μή ἀπανθοῦντα μήδ᾽ἀπο μαραινόμενον στέφανον[62], ὡς ἄν κ(αί) ἡμεῖς τήν ἔκβασιν τῆς ἐκείνων ἀνα στροφῆς καθορῶντες, ὅτιπερ εἰς τρυφήν κ(αί) στέφανον ὁ ἐκείνων μόχθος κατέληξε, τήν πίστιν κατά τόν μακάριον Παῦλον[63], κ(αί) τήν ἄ λλην ἅπασαν ἀρετήν ἐκμιμούμεθα[64]. εἴ τις διά ταῦτα τό τοῦ κύκλου σχῆμα τοῖς ἁγίοις νομίσειε περικεῖσθαι, ὀρθῶς ἐννοήσει καί τοῦ εἰκότος οὐκ ἔξω: οὕτω περί κύκλου, ὅς ταῖς τῶν ἁγίων κορυφαῖς περιτίθε(ται) ὡς ἡμῖν ἐφικτόν[65], κ(αί) ἐπί τοσοῦτον εἰρήσθω +

ΣΧΟΛΙΑ

1. Βλ. τήν τελευταία παράγραφο τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς καί τίς ὑποσημειώσεις της μέ τούς ἀριθμ. 29-32.

2. Τεχνικός ὅρος ὁ ὁποῖος σέ πληθυντική ἔκφραση σημαίνει τίς ἀρχές, τίς μεθόδους, τούς τρόπους, τίς τέχνες καί γενικά τίς ἐπιστῆμες.

3. Οἱ βυζαντινές λέξεις φεγγίον καί φέγγος (λατ. nimbus, γαλλ. auréole) δηλώνουν δόξα ἤ στέφανο δόξας. Βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Παναγιώτου Δοξαρᾶ Περί ζωγραφίας χειρόγραφον τοῦ ‚ΑΨΚS΄ νῦν τό πρῶτον μετά προλόγου ἐκδιδόμενον, Ἐν Ἀθήναις 1871,σ.λδ΄. Ὁ ὅρος φεγγίον ἀναγράφεται τρεῖς φορές σέ ἀχρονολόγητο ἁγιορειτικό ἔγγραφο, πού φυλάσσεται στή μονή Ἁγίου Παντελεήμονος καί δημοσιεύθηκε ἀπό τόν T. FLORINSKIJ, Acta, praesertim Graeca, Rossici in monte Athos monasterii. Ἐν Κιέβῳ 1873, σ. 50 κ.ἑ. Ἡ λέξη φέγγος ἀπαντᾶ στήν "Ἀπογραφή τῶν σκευῶν, βιβλίων καί ἱερῶν ἀναθημάτων καί ἐπίπλων" τῆς μονῆς τῆς Στρούμνιτζα. H. OMONT, Inventaire du trēsor et de la bibliothēque du monastēre de Stroumnitsa, στό Melanges H.Weil, Ἐν Παρισίοις 1898, σ. 313.

4. Ἡ φράση "ὡς ἐν αἰσθητοῖς" ἀπαντᾶ πολλές φορές στά ἔργα τοῦ ψευδοΔιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Βλ. π.χ. PG 3, 124, 328, 329, 373, 376, 385, 397, 473.

5. Μέ τήν πρώτη πρόταση "Κύκλος πολλάς... αἰτίου Θεοῦ" ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου θέτει τήν βασική θέση τῶν θεωρημάτων πού ἀκολουθοῦν καί παρέχει παράλληλα τήν σύνοψη ὅλης τῆς πραγματείας.

6. Ἀπό τό "ὥσπερ ὁ κύκλος, οὔτε ἀρχήν" ἕως τό "ἐξύμνηται" περιέχεται τό πρῶτο θεώρημα. Τήν συσχέτιση τοῦ κύκλου μέ τόν Θεό πραγματοποιεῖ καί ὁ ψευδοΔιονύσιος:"Τό ἀτελεύτητον ἑαυτοῦ καί ἄναρχον ὁ θεῖος ἔρως ἐνδείκνυται διαφερόντως, ὥσπερ τις ἀΐδιος κύκλος ... ἐν ἀπλανεῖ συνελίξει περιπορευόμενος... καί προϊών ἀεί, καί μένων, καί ἀποκαθιστάμενος". Περί θείων ὀνομάτων 4,14. PG 3, 712. Κυκλική κίνηση τῶν "θείων προόδων" σημειώνει καί ὁ Πρόκλος στήν Θεολογική του Στοιχείωση (Κεφ. 146): "Πασῶν τῶν θείων προόδων τά τέλη πρός τάς ἑαυτῶν ἀρχάς ὁμοιοῦται, κύκλον ἄναρχον καί ἀτελεύτητον σώζοντα διά τῆς πρός τάς ἀρχάς ἐπιστροφῆς". E. DODDS, Proclus the elements of theology, Oxford ²1963, σ. 128. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ κυκλική κίνηση συνεπάγεται τό ἄναρχο καί τό ἀτελεύτητο -ἡ ὁποία ὡς γνωστόν, ἔχει τίς ρίζες της στήν ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία (βλ. π.χ. G. MUGLER, Deux thēmes de la cosmologie grecque: devenir cyclique et pluralité des mondes, Paris 1953 (σποραδικά)- καταπολεμήθηκε ἀπό τόν Μ. Βασίλειο μέ βάση τήν βιβλική διδασκαλία· θεώρηση τοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. Δ. ΤΣΑΜΗ. Ἡ Πρωτολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 53-58. Τήν γνωστή βιβλική καί πατερική διδασκαλία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Θεός εἶναι "ἄναρχος" καί "ἀτελεύτητος", μνημονεύει συχνά καί ὁ ψευδοΔιονύσιος στά ἔργα του. Βλ. π.χ. PG 3, 825.

7. Βλ. π.χ. PG 3, 897, 913, 916.

8. Μέ τήν πρόταση "τί τό τοῦ κύκλου σχῆμα" ἀρχίζει τό δεύτερο θεώρημα, τό ὁποῖον τελειώνει στίς λέξεις "ἀρρήτως ἐξηρημένος" καί στό ὁποῖο συσχετίζονται ὁ κύκλος καί ὁ Θεός μέ βάση τίς ἀντιθέσεις τους.

9. Ἡ Χριστιανική διδασκαλία περί τοῦ "θείου φωτός" ἀναπτύχθηκε πλουσιώτατα,ὡς γνωστόν, ἀπό τούς Πατέρες καί κυρίως τούς μυστικούς (ψευδοΔιονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, Νικήτας Στηθᾶτος, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς κ.ἄ.). Βλ. σχετικά γενικά ἔργα: R. ROQUES, L' univers dionysien, Paris 1954. I. HAUSHERR, (Éd), System le Nouveau Theologien, sa vie par Nikitas Stētatos, στό "Orient Christ". t XII (1928). Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κλπ., Γρηγορίου Παλαμᾶ, Συγγράμματα, τ. Α-Γ΄ Θεσσαλονίκη 1962, 1966, 1970. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, Παλαμικά, Θεσσαλονίκη 1973, D. STIERNON, Bulletin sur le Palamisme, στό REB 30(1972) 231-337. J. MEYENDORFF, St. Gregoire Palamas et la mystique Orthodoxe, Paris 1976. D. STATHOPOULOS, Aus der Theologie der Ostkirche, Das göttliche Licht, Ἀθῆναι 1971. Θ. ΖΗΣΗ, Μυστικοί Πατέρες καί Ἀσκητικοί συγγραφεῖς. Μυστικισμός καί ἄσκησις εἰς τόν ἑλληνισμόν, Θεσσαλονίκη 1978 κ.ἄ), Τό κατηγόρημα ὅμως τοῦ Θεοῦ ὅτι εἶναι "φῶς καί οὐ φῶς" καθότι "ὑπέρφωτος" ἀπαντᾶ εἰδικώτερα στόν ψευδοΔιονύσιο: "Φῶς οὖν νοητόν λέγεται τό ὑπέρ πᾶν φῶς ἀγαθόν ὡς ... ἀρχίφωτος καί ὑπέρφωτος". Περί θείων ὀνομάτων 4,6. PG 3,701. Βλ. καί 997, 1025.

10. Ἡ διδασκαλία περί τοῦ Θεοῦ "ὡς ζωῆς καί οὐ ζωῆς" ἀπαντᾶ ἀρκετές φορές καί στόν ψευδοΔιονύσιο: " Ἡ γάρ ὑπέρζωος καί ζωαρχική ζωή καί πάσης ζωῆς ἐστίν αἰτία καί ζωογόνος... ἡ αὐτόζωος καί ὡς ὑπέρ πᾶσαν ζωή ζωοποιός καί ὑπέρζωος". Περί θείων ὀνομάτων 6,3. PG 3,857. Πρβλ. καί στ. 856, 640, 953.

11. Ἡ ἄποψη αὐτή τοῦ συντάκτου τῶν θεωρημάτων,ὅτι δηλαδή ὁ Θεός εἶναι σοφία καί παράλληλα ὄχι σοφία γιατί εἶναι ὑπέρσοφος εὑρίσκεται καί στόν ψευδοΔιονύσιο:"Ἡ ὑπέρσοφος καί πάνσοφος αἰτία καί τῆς αὐτοσοφίας ... ἐστίν ὑποστάτης... πῶς δέ αὐτός ὁ Θεός ὁ ὑπέρσοφος". Περί θείων ὀνομάτων 7,1. PG 3,868. Πρβλ. καί στ. 869, 865.

12. Ἡ ἴδια φράση ἀπαντᾶ καί στόν ψευδοΔιονύσιο. Βλ. π.χ. PG 3, 337.

13. Τῆς βιβλικῆς αὐτῆς διδασκαλίας (Ἔξοδος 3,14) σχετική ἀνάπτυξη εἶχε πραγματοποιήσει καί ὁ ψευδοΔιονύσιος μέ συγγενεῖς ἐννοιολογικά φράσεις: "Ἡ τ'ἀγαθοῦ θεωνυμία... εἰς τά ὄντα καί εἰς τά οὐκ ὄντα ἐκτείνεται καί ὑπέρ πάντα τά ὄντα καί τά οὐκ ὄντα ἐστίν". Περί θείων ὀνομάτων 5,1. PG 3, 816. Βλ. καί στ. 817-825.

14. Καί ἡ φράση αὐτή προέρχεται ἀπό τόν ψευδοΔιονύσιο: "Ὅτι πάντων μέν ἐστί τῶν ὄντων αἴτιον, αὐτόν δέ οὐδέν, ὡς πάντων ὑπερουσίως ἐξηρημένον". Περί θείων ὀνομάτων 1,5. PG 3, 593. Βλ. ἀκόμη τίς στ. 592, 648, 588, 1040, 1048, 1109 καθώς καί 821 - 825.

15. Ἀπό τό "ὥσπερ ὁ κύκλος κινούμενος" ἕως τό "εἰκονίζει συμβολικῶς" περιέχεται τό τρίτο θεώρημα.

16. Ὁ ὅρος αὐτός μέ τήν ἴδια ἔννοια ἀπαντᾶ καί στόν ψευδοΔιονύσιο ἀρκετές φορές, βλ. π.χ. PG 3, 588 (δύο φορές) κ.ἄ.

17. Φανερή εἶναι ἡ σχέση τῆς φράσεως "Καί ἡ ὑπερούσιος..... ἀοράτως" μέ τά ἑξῆς τοῦ ψευδοΔιονυσίου : "Αὕτη δ'οὖν ἡ ἀπειροδύναμος τοῦ Θεοῦ διάδοσις εἰς πάντα τά

ὄντα χωρεῖ καί οὐδέν ἐστι τῶν ὄντων ὁ παντελῶς ἀφήρηται τό ἔχειν τινά δύναμιν". Περί θείων ὀνομάτων 8,3. PG 3, 892. 'Ακόμη : "'Επί πάντα πρόεισι, καί ἐν τῷ παντί γίγνεται καί περιέχει τά πάντα". 'Επιστολή 9,3. PG 3, 1109. Βλ. καί στ. 825.

18. 'Η φράση "ἀμιγῶς πάσαις οὐσίας ἐπιβατεύουσα" σχετίζεται μέ τό τοῦ ψευδοΔιονυσίου: "Κοινόν καί ἡνωμένον καί ἕν ἐστί τῇ ὅλῃ θεότητι, τό πᾶσαν αὐτήν ὅλην ὑφ' ἑκάστου τῶν μετεχόντων μετέχεσθαι καί ὑπ'οὐδενός οὐδενί μέρει' καθάπερ σημεῖον ἐν μέσῳ κύκλου πρό πασῶν τῶν ἐν τῷ κύκλῳ περικειμένων εὐθειῶν". Περί θείων ὀνομάτων 2,5. PG 3,641.

19. Οἱ ἴδιες θέσεις καί μέ τίς ἴδιες σχεδόν λέξεις ἀπαντοῦν καί στόν ψευδοΔιονύσιο: "'Αλλ'ἐξήρηται τῶν ὅλων αὐτός ἐν ἑαυτῷ ταυτῶς καί ἀϊδίως ὤν καί ἑστηκώς καί μένων καί ἀεί κατά ταυτά καί ὡσαύτως ἔχων... καί προϊών ἐπί πάντα καί μένων ἐφ'ἑαυτοῦ καί ἑστώς ἀεί καί κινούμενος". "Πλήν ἐπειδή καί ἐπί πάντα προϊοῦσα μένει ἐν ἑαυτῇ καί ἕστηκεν ἐν ἀκινήτῳ ταυτότητι καί παντελῶς ἀνεκφοιτήτῳ ἑαυτῆς ἱδρυμένη, μονίμως καί ἀοράτως". 'Επιστολή 9, 3. PG 3, 1109. Βλ. ἀκόμη τίς στ. 916, 705, 121, 713.

20. 'Εδῶ δίδει συμβολικά τήν γνωστήν εἰκόνα τοῦ κύκλου γιά νά δείξει μέσα ἀπό τό αἰσθητό τό ὑπεραισθητό.

21. Βλ. τό σχόλιο ἀρ. 7.

22. Τό περιεχόμενον τῆς φράσεως πού ἀρχίζει ἀπό τό "τοῦτον τοίνυν" ἕως τό "ὑπογράφει" δηλώνει ὅτι ἡ σχεδίαση τοῦ κυκλικοῦ φωτοστεφάνου γύρω ἀπό τίς κεφαλές τῶν ἱερῶν προσώπων ἀποτελοῦσε παλαιά εἰκονογραφική παράδοση.

23. "Τῶν ἁγίως βεβιωκότων". 'Απαντᾶ καί στόν ΨευδοΔιονύσιον: "'Ανακηρύττει τούς ὁσίους βεβιωκότας...". Περί 'Εκκλ. 'Ιεραρχίας, 3,9. PG 3, 437.

24. Στήν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία ἀποτελοῦσε σχεδόν πάντοτε κανόνα καί ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελῆ καί σήμερα ἡ τοποθέτηση τῶν κυκλικῶν φωτοστεφάνων γύρω ἀπό τήν κεφαλή τοῦ εἰκονιζομένου ἱεροῦ προσώπου γιατί αὐτή, ὡς γνωστόν, θεωρεῖται τό κέντρο τοῦ πνεύματος. 'Ο εἰκονογραφικός αὐτός κανόνας φανερώνει τόν πνευματικό χαρακτῆρα πού ἔχει στήν ὀρθόδοξο 'Ανατολή ὁ φωτοστέφανος. Δηλώνει δηλαδή τό ἀποτέλεσμα πού εἶχε ὁ εἰκονιζόμενος ἅγιος μετά τήν "μεθεξη" του μέ τόν Θεό. Μέ ἄλλα λόγια ὁ φωτοστέφανος ἐκφράζει τήν ἀκτινοβόλο δόξα, τήν προσωπική ἔλλαμψη καί φωτοφορία καί γενικά τήν ἁγιότητα ἐκείνων πού τόν φέρουν. Μέ τά φωτοστέφανα ἀκόμη ἐπιδιώκεται, ἴσως, ἡ προαίσθηση τοῦ ἐσχατολογικοῦ φωτός. 'Αντίθετα στήν Δύση θεωρήθηκε ὡς ἐξωτερικό στοιχεῖο, ὡς ἁπλῆ μόνο ἐπίστεψη νίκης καί ὄχι ὡς προσωπική ἀκτινοβολία πού προερχόταν "ἐκ τῶν ἔσω". γιά τό λόγο αὐτό σχεδίαζαν ἀπό τήν ἐποχή κυρίως τῆς 'Αναγεννήσεως τά κυκλικά ἤ ἐλλειψοειδῆ φωτοστέφανα ἔξω καί ψηλότερα ἀπό τίς κεφαλές τῶν εἰκονιζομένων ἱερῶν προσώπων. Περισσότερα γιά τόν χαρακτῆρα τῶν φωτοστεφάνων βλ. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, 'Η Ζωγραφική τῆς 'Ορθοδοξίας, 'Ιστορική, Αἰσθητική καί Δογματική ἑρμηνεία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 167-171. K. KEYSNER, Nimbus (Lichtschein der Gottheit), στό "Pauly-Wiss Krolls Realencycl" t. XVII, 1(1936), 591-624.

25. 'Ο ὅρος "θεομίμητον" ἀπαντᾶ πολλές φορές καί στόν ψευδοΔιονύσιο. Βλ. π.χ. PG 3, 404, 441, 512.

26. "Θεοειδές". Χρησιμοποιεῖται ἐπίσης πολλές φορές ἀπό τόν ψευδοΔιονύσιο. Βλ. ἐνδεικτικά: PG 3,377, 428, 513, 553. Μέ τόν ὅρον αὐτόν ὁ Πρόκλος (κεφ. 129) χαρακτηρίζει τό σῶμα. E. DODDS, μνημ. ἔργο, σ. 114.

27. Τήν ἴδια ἄποψη ἐκφράζει καί ὁ ψευδοΔιονύσιος: "Εὑρήσεις δέ ὅτι καί θεούς ἡ θεολογία καλεῖ... καί τούς παρ'ἡμῶν φιλοθεωτάτους καί ἱερούς ἄνδρας". Περί 'Εκκλ.'Ιερ. 12, 3. PG 3, 293.

28. Μέ τήν φράση "Ἕτερα θεωρήματα εἰς τό τό αὐτό" ἀρχίζει τό δεύτερον τμῆμα τῶν θεωρημάτων τοῦ Θεοδώρου. 'Ακολουθεῖ ἡ σύνοψη, ἡ ὁποία φθάνει ἕως τό "ἐξευρεῖν εἰκόνας Θεοῦ". Συνόψεις συνηθίζει νά προτάσει στά ἐπί μέρους θέματά του καί ὁ ψευδοΔιονύσιος. Βλ. π.χ. PG 3, 120, 300 κ.ἄ.

29. 'Ο ὅρος αὐτός ἀπαντᾶ πολλές φορές καί στόν ψευδοΔιονύσιο. Βλ. π.χ. PG 3, 124, 165, 200, 209. 'Ακόμη τούς συνώνυμους ὅρους "τελεταρχική σκέπη", καί "τελετουργική ἀγαθότης" βλ. στόν ἴδιο PG 3, 512, 513 κ.ἄ.

30. 'Η συσχέτιση καί ἀντιστοιχία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας πρός τήν οὐράνιο ἀναπτύσσεται καί στόν ψευδοΔιονύσιο: "'Η καθ'ἡμᾶς ἱεραρχία... ταῖς οὐρανίαις ἱεραρχίαις ὁμοειδής ἐστί". Περί 'Εκκλ. 'Ιερ. 6,5. PG 3,536-537. Βλ. καί στ. 121, 376-377, 373.

31. 'Η βασική μέθοδος πού ἐφαρμόζει ὁ Θεόδωρος στά θεωρήματά του εἶναι ἡ ἀναλογική-ἀναγωγική. 'Αρχίζει ἀπό τά ἁπλᾶ, τά γνωστά ἀνάλογα καί γενικά τά αἰσθητά γιά νά φθάσει στά σύνθετα, τά ἄγνωστα καί τά ὑπεραισθητά, ὅπως κάνει καί ὁ ψευδοΔιονύσιος (βλ. π.χ. PG 3, 121, 373 κ.ἄ. ὡς καί τό ἔργον τοῦ V. Lossky, La notion des "analogies" chez le psDenis l' Areopagite, στό "Archive d' histore doctrinate et litteraire du Moyen Age", t.V, (1930), 279-309) καί ὁ Πρόκλος. (E. DODDS,μνημ.ἔκδ.σ.187).

32. 'Ο ὅρος ἀπαντᾶ ἀρκετές φορές καί στόν ψευδοΔιονύσιο μέ τήν ἴδια ἔννοια. Βλ. π.χ. PG 3, 648, 564.

33. 'Ο ὅρος αὐτός ἀλλά καί ἄλλοι συνώνυμοι χρησιμοποιοῦνται καί ἀπό τόν ψευδοΔιονύσιο. Βλ. ἐνδεικτικά PG 3, 177, 196, 372, 376, 553, 429, 501, 553, 589, 1068, 1069 κ.ἄ.

34. 'Επίσης καί ὁ ὅρος αὐτός ἀπαντᾶ πολλές φορές στόν ψευδοΔιονύσιο. Βλ. π.χ. PG 3, 593, 596 κ.ἄ.

35. "Καί ταῖς ὑπ'αὐτήν (τήν θεότητα) ἀΰλαις εὐσταθῶς ἱδρυμέναις οὐσίαις" Σχετίζεται ἄμεσα μέ τό τοῦ ψευδοΔιονυσίου: "Τάς ὑπερτάτας οὐσίας... ὑπό Θεόν καί μετά Θεοῦ καί περί Θεόν ἱδρυμένας". Περί 'Εκκλ. 'Ιερ. 13, 4. PG 3, 304. Βλ. ἀκόμη 1089, 181 κ.ἄ.

36. 'Εδῶ ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου συσχετίζει τίς οὐράνιες δυνάμεις μέ τούς ἁγίους γενικῶς.

37. Βλ. σχόλιο ἀρ. 24.

38. 'Από τήν φράση "'Ως γάρ ὁ κύκλος" ἕως τό "διερευνώμενοι κάλλιστα" ἀναπτύσεται τό πέμπτο θεώρημα.

39. Τήν ἄποψη ὅτι "ἡ ὑπέρ φύσιν φύσις" εἶναι "ἀμερής" καί "ἄτμητος", ὅπως εἶναι

καί τό κέντρο τοῦ κύκλου εὑρίσκει κανείς καί στόν ψευδοΔιονύσιο, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει "τόν Θεόν, οὐ μόνον ὡς ἀμερῆ καί ἀπαρέγκλιτο, ἀλλά καί ὡς ἐπί πάντα καί διά πάντων ἐπίσης διαφοιτῶντα". Περί θείων ὀνομάτων 9,10. PG 3, 917. Σέ ἄλλο σημεῖο τονίζει ὅτι "ἡ αὐτο-ὑπεραγαθότης" ὑμνεῖται γιατί "ἐξ αὐτῆς καί ἐν αὐτῇ... τό εἶναι καί αἱ τῶν ὄντων ἀρχαί καί τά ὄντα πάντα καί τοῦτο ἀσχέτως καί συνειλημμένως καί ἑνιαίως...Καί ἐν κέντρῳ πᾶσαι αἱ τοῦ κύκλου γραμμαί κατά μίαν ἕνωσιν συνυφεστήκασι· καί πάσας ἔχει τό σημεῖον ἐν ἑαυτῷ τάς εὐθείας ἑνοειδῶς ἡνωμένας πρός τε ἀλλήλας καί πρός τήν μίαν ἀρχήν, ἀφ'ἧς προῆλθον καί ἐν αὐτῷ μέν τῷ κέντρῳ παντελῶς ἥνωνται". Περί θείων ὀνομάτων 5,6. PG 3, 820-821. "'Αμερές" καί "ἑνοειδές" καλεῖ τό "ὄντως ὄν" καί ὁ Πρόκλος (κεφ. 89). E. DODDS, μνημ. ἔκδ. σ. 82.

40. Ὅπως ὁ συγγραφέας τῶν θεωρημάτων πού ἐξετάζομε ἔτσι καί ὁ ψευδοΔιονύσιος "νόες" καλεῖ τίς οὐράνιες δυνάμεις. Βλ. π.χ. PG 3, 3,121, 124, 137, 140, 373, 817. Περί "θείων νοῶν" κάνει λόγο καί ὁ Πρόκλος. Θεωρεῖ ὅτι ἀνήκουν στήν "νοερά σειρά" καί ὅτι "ἐδέξαντο θεῶν μεθέξεις" (Κεφ. 110). E. DODDS, μνημ. ἔκδ., σ. 98.

41. Κεφ. 6ον

42. Εἶναι ἡ πρώτη τάξη ἀγγέλων γύρω ἀπό τόν θρόνο τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ ψευδοΔιονυσίου, ὁ ὁποῖος καί ὁμιλεῖ γι'αὐτήν ἰδιαίτερα πλατειά στό ἔργο του Περί Οὐρ. 'Ιερ. 7,4. PG 3, 209-212.

43. 'Ο ὅρος μέ τήν ἴδια ἔννοια ἀπαντᾶ καί στόν ψευδοΔιονύσιο, PG 3, 121.

44. 'Από τήν φράση "πᾶσαι αἱ ἀπό τοῦ κέντρου πρός τήν περιφέρειαν ἀγόμεναι εὐθεῖαι" ἕως "τήν τῶν ὑποδεχομένων ἀνομοιότητα" τό ἕκτον θεώρημα.

45. Βλ. τό σχόλιο, ἀριθμ. 33.

46. "'Αλλά καί αἱ πρός τῆς θεαρχίας... διαφοιτῶσαι". 'Η φράση σχετίζεται μέ τό τοῦ ψευδοΔιονυσίου: "'Η τῆς θείας μακαριότητος ἀγαθότης... τάς τοῦ οἰκείου φωτός ἀγαθοεργέτιδας ἀκτῖνας, ἐπί πάσας ἀφθόνως ἁπλοῦσα τάς νοεράς ὄψεις". Περί 'Εκκλ. 'Ιερ. 2,3. PG 3, 397.

47. Βλ. τό σχόλιο, ἀριθμ. 33.

48. 'Από τό "κύκλος ἐστί" ἕως τό "ἀνατατικῆς καί θείας ἁπλότητος" τό ἕβδομο θεώρημα.

49. Βλ. τό σχόλιο, ἀριθμ. 23.

50. 'Η διδασκαλία περί τῆς θείας ἁπλότητος ἀπαντᾶ καί στόν ψευδοΔιονύσιο καί στόν Πρόκλο. Τοῦ πρώτου: "Πάσης ἁπλότητος ὁ θεῖος ὑπερήπλωτε Λόγος καί πάντων ἐστίν ὑπέρ πάντα...τόν ὑπερούσιον ἀπολελυμένος". Περί θείων ὀνομ. 7,6. PG 3,872. Βλ. καί τίς στ. 121, 592 κ.ἄ. Τοῦ δευτέρου: "Πᾶν τό θεῖον ἁπλοῦν...καί διά τοῦτο αὐταρκέστατον. Ὅτι μέν γάρ ἁπλοῦν, ἐκ τῆς ἑνώσεως φανερόν (Κεφ. 127). E. DODDS, μνημ. ἔκδ., σ. 112. Βλ. καί κεφ. 126 καί 59 στίς σελ. 112 καί 56 ἀντίστοιχα.

51. 'Από τό "εἰ ὁ κύκλος" ἕως τό "θεῷ τε καί τῶν θείων εἰκών" τό ὄγδοο θεώρημα.

52. Καί ἡ διδασκαλία ὅτι ὁ Θεός εἶναι ὅμοιος μόνο μέ τόν ἑαυτό του καί ὅτι μέ κανένα ἀπό τά ὄντα δέν ὁμοιάζει ἀπαντᾶ στόν ψευδοΔιονύσιο: "Τόν Θεόν... ὡς ὅλον δι-

όλου ἑαυτῷ μονίμως καί ἀμερίστως ὄντα ὅμοιον... οἱ δέ θεολόγοι τόν ὑπέρ πάντα θεόν, ᾗ αὐτός οὐδενική φασίν εἶναι ὅμοιον". Περί θείων ὀνομάτων, 9,6. PG 3, 913. Βλ. καί 9,7. PG 3, 916. "Τοῖς πᾶσιν ἀσύντακτον (τόν Θεόν)... ὅτι μηδέ εἶναί τι ὅμοιον αὐτῷ". Καί ἡ γνωστή διδασκαλία περί τῆς "ἑνικότητος" τοῦ Θεοῦ ἀπαντᾶ καί στόν ψευδοΔιονύσιο (PG 3,977, 980 κ.ἄ.) καί στόν Πρόκλο (κεφ. 126, E. DODDS, μνημ. ἔκδ. σ. 112).

53. "Τό γάρ ἀγαθόν τῷ κακῷ ἀντίκειται". Σχετίζεται μέ τό "εἰ τῷ ἀγαθῷ τό κακόν ἐναντίον, τοῦ κακοῦ τά αἴτια πολλά" τοῦ ψευδοΔιονυσίου, Περί θείων ὀνομάτων, 4, 31. PG 3, 732. Περισσότερα σχετικά βλ. στίς στῆλες 713-736.

54. 'Από τό "ἐπείπερ" ἕως τό "περιτίθεται κύκλος" ἀναπτύσεται τό ἔννατο θεώρημα.

55. Τήν ἀλλαγή αὐτήν ἡ χριστιανή τέχνη τήν ἀπέδωσε ἀπό τήν παλαιοχριστιανή ἐποχή μέ τήν ἔλλειψη φωτοστεφάνου γύρω ἀπό τίς κεφαλές τῶν Πρωτοπλάστων, τούς ὁποίους παρουσιάζει, συνήθως, κατά τήν στιγμή τῆς πτώσεως. Σχετικά εἰκονογραφικά παραδείγματα βλ. J. WILPERT, Die Malerein der Katakomber Roms, Freiburg 1903, τ. I-II, τόμ.II, Πίν. 101, 186 (Κατακόμβη Πέτρου καί Μαρκελλίνου), 197[2] 227, 240 (Κατακόμβη Δομιτίλλης) (3ος καί 4ος αἰώνας).

56. 'Από τό "εἰσφέροις λόγον" ἕως τό "ὁ κύκλος ὁρᾶται" περιλαμβάνεται τό δέκατο θεώρημα.

57. Σχετικά πρός τήν φράση αὐτή εἶναι καί ὅσα ὁ ψευδοΔιονύσιος λέγει γιά τόν Παντοκράτορα Θεό ὁ 'Οποῖος, τονίζει, ὀνομάζεται ἔτσι "διά τό πάντων αὐτόν εἶναι παντοκρατορικήν ἕδραν, συνέχουσαν καί περιέχουσα τά ὅλα καί ἐνιδρύουσαν, καί θεμελιοῦσαν καί περισφίγγουσαν...τό πᾶν ἀποτελοῦσαν καί ἐξ αὐτῆς τά ὅλα... προάγουσαν, καί εἰς αὐτήν". Περί θείων ὀνομάτων. 10.1. PG 3, 936.

58. 'Η φράση ἀναφέρεται στόν χαρακτῆρα τῶν φωτοστεφάνων (βλ. καί σχολ. ἀριθμ. 24) ὅτι δηλαδή ἡ μέθεξη τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν μέ τό θεῖον ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀκτινοβολία τοῦ προσώπου τους. Χαρακτηριστικό εἶναι τό γεγονός πού μνημονεύεται στήν Παλαιά Διαθήκη "'Ως δέ κατέβαινεν Μωϋσῆς ἐπί τοῦ ὄρους, καί αἱ δύο πλάκες ἐπί τῶν χειρῶν Μωϋσῆ· καταβαίνοντος δέ αὐτοῦ ἐκ τοῦ ὄρους Μωϋσῆς οὐκ ᾔδει ὅτι δ ε δ ό ξ α σ τ α ι ἡ ὄ ψ ι ς τ ο ῦ χ ρ ώ μ α τ ο ς τ ο ῦ π ρ ο σ ώ π ο υ α ὐ τ ο ῦ ἐν τῷ λαλεῖν αὐτόν αὐτῷ. Καί εἶδεν 'Ααρών καί πάντες οἱ πρεσβύτεροι τόν Μωϋσῆν καί ἦ ν δ ε δ ο ξ α σ μ έ ν η ἡ ὄ ψ ι ς τ ο ῦ χ ρ ώ μ α τ ο ς τ ο ῦ π ρ ο σ ώ π ο υ α ὐ τ ο ῦ, καί ἐφοβήθησαν ἐγγίσαι αὐτοῦ". Ἔξοδ. λδ΄, 29-30. Γιά τό λόγο αὐτό στά ἔργα τῆς χριστιανικῆς ζωγραφικῆς, στά ὁποῖα ἱστορεῖται ὁ Μωϋσῆς φέρει φωτοστέφανο.

59. 'Από τήν λέξη "τιμιώτερον", ἕως τήν φράση "τό τίμιον τοῦτο περιτίθεται σχῆμα" περιέχεται τό ἑνδέκατο θεώρημα.

60. Βλ. σχόλ. ἀρ. 24 καί 58.

61. 'Από τό "εἰ δέ τις" ἕως τό "ὀρθῶς ἐννοήσει καί τοῦ εἰκότος οὐκ ἔξω" ἀναπτύσεται τό τελευταῖο θεώρημα, τό ὁποῖον μπορεῖ νά θεωρηθῇ καί σάν συμπέρασμα ὅλης τῆς πραγματείας.

62. 'Ο στέφανος ὡς ἔμβλημα νίκης τῶν πιστῶν στήν παροῦσα ζωή μνημονεύεται ἀπό πολλούς ἱερούς συγγραφεῖς καί Πατέρες. Βλ. ἐνδεικτικά : 'Ιακώβου 1,12. Α΄ Κορ.9,25. Πέτρου Α, 5, 4. 'Αποκ. 'Ιωάννου 2, 10. PG 62, 546. 'Ο ἐπινίκιος αὐτός στέφανος ὑπενθυμίζει τόν στέφανον τῶν ἀρχαίων"ἱερονικῶν" καί τῶν χριστιανῶν μαρτύρων, γιά τούς ὁποίους βλ. περισσότερα Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Χριστιανοί Στεφανηφόροι, στό "'Ημερολ. Μεγάλης 'Ελλάδος" 1925, σσ. 365-376, ὅπου καί ἄλλη σχετική βιβλιογραφία.

63. Β΄. Τιμοθ. 4, 6-8.

64. Τό περιεχόμενο τῆς περιόδου αὐτῆς ἀπαντᾶ στόν ψευδοΔιονύσιο: "Τούς ὁσίως βεβιωκότας...ἡμᾶς μέν ἐπί τήν δι'ὁμοιότητος αὐτῶν μακαριστήν ἕξιν καί θεοειδῆ λῆξιν προτρέπουσα καί χειραγωγοῦσα, τούς δέ ὡς ζῶντας ἀνακηρύττουσα καί, ὡς ἡ θεολογία φησίν, οὐ νεκρωθέντας, ἀλλ'εἰς θειοτάτην ζωήν εἰς θανάτου μεταφοιτήσαντας". Περί 'Εκκλ. 'Ιερ. 3, 9. PG 3, 437.

65. Συνηθέστατη στόν ψευδοΔιονύσιο εἶναι ἡ φράση "ὡς ἡμῖν ἐφικτόν" . Βλ.π.χ. PG 3, 509, 592, 293, 121, 329, 889 κ.ά.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίν. Α΄ Μονή Διονυσίου ("Αθως), Κώδ. ἀριθμ. 261, φύλλ. 318α.
15ος αἰώνας.

Πίν. Β΄ Μονή Διονυσίου ("Αθως), Κώδ. ἀριθμ. 261, φύλλ. 318β.
15ος αἰώνας.

Πίν. Γ΄ Μονή Διονυσίου ("Αθως), Κώδ. ἀριθμ. 261, φύλλ. 319α.
15ος αἰώνας.

Πίν. Δ: Μονή Διονυσίου ("Αθως), Κώδ. ἀριθμ. 261, φύλλ. 319β.
15ος αἰώνας.

8.2 ORTHODOXE UND WESTLICHE THEOLOGIE

ALBERT FAILLER

LE PRINCIPE DE L'ÉCONOMIE ECCLÉSIASTIQUE VU PAR PACHYMÈRE

Dans son Histoire, Georges Pachymère cite plusieurs cas d'application du principe de l'économie ecclésiastique[1]. Les notations éparses qu'on peut relever à ce propos dans l'ouvrage ne présentent généralement aucune originalité et constituent de simples allusions fugitives. Un cas cependant fait exception, car dans ce passage l'historien développe sa pensée et propose une appréciation originale du principe de l'économie. Voici le contexte de ce passage. Georges Pachymère rapporte que plusieurs années après la conclusion de l'union de Lyon (1274) l'épiscopat grec persévérait intérieurement dans son opposition, bien qu'il eût souscrit à plusieurs reprises à la politique de Michel VIII Paléologue et de Jean Bekkos; les évêques se référaient au principe de l'économie pour justifier une signature donnée de mauvais gré et pour soulager leur conscience.

Voici le texte de Georges Pachymère[2]: Οἱ περὶ τὸν 'Εφέσου καὶ πολλοὶ τῶν ἀρχιερέων, πολλὰ παθόντες πρὸς τὸ καταδέξασθαι τὴν εἰρήνην, οὕτω μόλις καθυπεκλίθησαν καὶ τῷ δοκεῖν εἰρήνευον, θεραπεύοντες τὴν συνείδησιν οὐκ ἀπὸ γραφῶν μᾶλλον — οὐ γὰρ ἦν ἐκ τούτων καιρός —, ἀλλ' ἐκ τοῦ πολλὰ τοιαῦτα πολλάκις οἰκονομηθῆναι τῇ ἐκκλησίᾳ χάριν μειζόνων καλῶν, ἀντιστατικῶς εἴποι ἄν τις τῶν ῥητορευόντων, ὅταν τι τῶν οὐ καλῶν γένηται καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ πεπραγμένου μεῖζον ἀπαντήσῃ καλόν.

Ce passage peut être ainsi traduit : "L'évêque d'Ephèse[3] et son entourage, ainsi que nombre d'évêques, eurent beaucoup de mal à accepter la paix; ils se soumirent tout juste et n'adhéraient à la paix qu'en apparence : ils soulageaient leur conscience non pas tellement à partir des Ecritures, qui n'en fournissaient pas en effet l'occasion, mais par cette considération que de nombreuses mesures d'économie identiques furent souvent prises par l'Eglise en vue de biens supérieurs, selon un principe de compensation, dirait un rhéteur : il se produit quelque chose qui n'est pas bien et, à

travers cette réalisation même, se présente un bien supérieur"[4].

Dans ce passage, Georges Pachymère ne donne sans doute pas une nouvelle définition de l'économie ecclésiastique, et comparaison n'est pas raison. Néanmoins, la métaphore de l'historien peut éclairer le lecteur sur les connotations réelles, sur le sens et la valeur de l'économie. Mais il faut expliquer au préalable le mot ἀντιστατικῶς, qui fait partie du vocabulaire de la rhétorique grecque et dont il est impossible de donner une traduction précise. Voici comment Hermogène définit l'ἀντίστασις : Γίνεται γὰρ ἀντίστασις ὅταν ὁμολογῶν ὁ φεύγων πεποιηκέναι τι ὡς ἀδίκημα, ἀνθιστᾷ ἕτερόν τι εὐεργέτημα, δι' αὐτοῦ τοῦ ἀδικήματος πεπραγμένον[5].

En d'autres termes, le prévenu avoue le délit, mais objecte à l'accusation qu'à travers ce délit a été obtenu un bien. Les rhéteurs étaient coutumiers de ces schémas oratoires. Citons en exemple trois des cas exposés par Georges Pachymère dans ses <u>Declamationes</u>[6] :

1. Un général a fait incendier la flotte avant la bataille. Il se justifie en affirmant que par ce procédé il a obtenu que la guerre se concentrât uniquement sur terre, où se trouvait le seul espoir de victoire. S'il n'avait pas commis cet acte, la défaite était inévitable, et la flotte aurait été de toute manière détruite, mais par l'ennemi cette fois.
2. Un étranger monte sur les remparts pour défendre la ville, alors que la loi l'interdit à un étranger. L'accusé répond que la ville aurait été détruite, s'il avait observé la loi, et il ajoute que par la même occasion auraient disparu les lois que le tribunal entend défendre.
3. Un héros tue son fils licencieux pour mettre fin au mal que celui-ci commet. Il justifie son meurtre en affirmant l'avoir commis pour faire disparaître le mal et triompher le bien.

Le schéma apparaît clairement : le délit est justifié dans la mesure où il amène la disparition d'un mal plus important que le délit lui-même et dans la mesure où il a pour résultat un bien.

Tel est donc le schéma que Georges Pachymère entend appliquer à l'économie ecclésiastique : la mesure est en elle-même mauvaise, mais elle est justifiée par le double fait qu'elle évite un mal plus grand encore et qu'elle provoque un bien. Dans le cas

présent, il s'agit de l'union conclue à Lyon entre les Eglises de Rome et de Constantinople, sur la proposition de l'empereur. L'union est mauvaise dans la mesure où elle n'est pas fondée sur l'identité de foi et de dogme, comme elle devrait l'être, mais elle est justifiée par le double fait qu'elle écarte la guerre et amène la paix, du moment qu'à cause de cette union le pape de Rome empêchera Charles d'Anjou d'attaquer et de prendre Constantinople. La guerre, qui amènerait l'anéantissement de l'orthodoxie byzantine, doit être considérée comme un mal pire que les déficiences de l'union ecclésiastique conclue avec les Latins. Telle est du moins la thèse de Michel VIII Paléologue et de Jean Bekkos, les promoteurs de l'union. Quant aux ennemis de l'union, qui obtiendront satisfaction après la mort de l'empereur, ils ne récusent pas l'image de l'économie ecclésiastique présentée ici par Georges Pachymère, mais ils nient que cette mesure puisse être appliquée en ce cas, parce qu'elle conduit à l'altération du symbole.

\+ + + + +

Il va de soi qu'une telle approche de l'économie ecclésiastique aboutit à en donner une image plutôt négative : l'économie n'est pas un bien en soi, mais un moindre mal. Telle est bien pourtant l'idée que Georges Pachymère entend exprimer. Un autre passage de l'Histoire va dans le même sens et a le mérite d'éclairer, de manière classique d'ailleurs, l'économie ecclésiastique en la référant à sa source et à son modèle : l'économie du salut. Dans le discours que, selon l'historien, Michel VIII Paléologue tint aux membres du clergé de Sainte-Sophie au début de l'année 1274, après que le synode eut accepté de ratifier l'union, la paix religieuse avec Rome et en particulier la commémoraison du pape à Constantinople sont ainsi justifiées : "De combien d'économies nos pères n'usèrent-ils pas pour obtenir quelque avantage? Le fait même que Dieu devint homme, subit la croix et accepta une mort simplement indigne de Dieu ou même de Dieu incarné dans un corps, voilà que cela s'est fait selon la plus sublime économie et que, par l'accomplissement de ces choses indignes de Dieu fait chair, le monde entier a été sauvé. Ainsi l'économie est une chose admirable. En ce qui nous concerne, si nous pouvions écarter, en usant de l'économie, le danger suspendu sur nous, non seulement cela ne sera pas

imputé à péché, mais ceux qui en ont une connaissance parfaite approuveront"[7]. Comme les souffrances et la mort du Christ, "ces choses indignes de Dieu fait chair", sont justifiées par la grandeur et la portée du salut, de même les imperfections ou les fautes qui accompagnent la mise en oeuvre de l'économie ecclésiastique sont tolérées à cause du grand bien qui en découle.

Il faut d'ailleurs ajouter que cette conception de Georges Pachymère concorde parfaitement avec celles de la meilleure tradition patristique. C'est ainsi que Cyrille d'Alexandrie emprunte la même métaphore pour décrire à son correspondant les conditions d'application de l'économie ecclésiastique : Ὥσπερ γὰρ οἱ τὴν θάλασσαν ναυτιλλόμενοι, χειμῶνος ἐπικειμένου καὶ κινδυνευούσης τῆς νεώς, ἀλύοντες ἀποφορτίζονταί τινα ὑπὲρ τοῦ σῶσαι τὰ λοιπά, οὕτως καὶ ἡμεῖς ἐν τοῖς πράγμασιν, ὅταν μὴ ἐξῇ τὸ λίαν ἀκριβὲς ἀποσῴζειν, παρορῶμέν τινα, ἵνα μὴ τοῦ παντὸς πάθωμεν ζημίαν[8].

L'exemple des marins constitue la meilleure et la plus simple illustration du procédé rhétorique de l'antistasis : on jette une partie de la cargaison à la mer, mais c'est dans le but de ne pas la perdre entièrement et d'en sauvegarder la plus grande partie possible. L'exemple est tellement classique que Georges Pachymère l'utilise lui aussi dans la première des trois Declamationes qui ont été mentionnées plus haut : Καί μοι καὶ ναύτας βλέπε, δεινῷ χρησαμένους χειμῶνι, ἑκούσαις χερσὶ πολλὰ τῶν φορτίων πρὸς θάλασσαν ῥίπτοντας, ὡς ἂν τὴν ναῦν καὶ ἑαυτοὺς σώσωσι[9]. Cet exemple, il est vrai, revêt un aspect moins négatif et moins sévère que les trois cas tirés des Declamationes et cités plus haut; à ce titre, il traduit sans doute mieux le climat réel dans lequel s'exerce l'économie ecclésiastique. Observons néanmoins que le schéma reste le même.

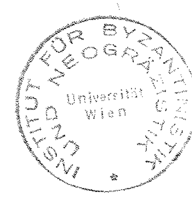
\+ + + + +

Un autre point mérite d'être évoqué : d'essence ecclésiastique et religieuse, l'économie pouvait-elle être utilisée dans des buts politiques? En renouant avec le pape, Michel VIII Paléologue recherchait en effet le bien de l'Etat; il arriva d'ailleurs par ce biais à immobiliser les troupes de Charles d'Anjou, qui brûlait d'envahir l'empire. Il est vrai qu'il protesta souvent auprès du pape de ses sentiments religieux, mais il y était poussé par les besoins de sa politique plutôt que par les exigences de sa foi. D'ailleurs, cette distinction moderne entre les plans politique et religieux a-t-elle un sens, lorsqu'il s'agit de l'empire byzantin? On peut en douter. Quoi qu'il en soit, on pourrait invoquer l'opinion du patriarche Attikos (406-425) pour justifier l'application de l'économie ecclésiastique dans le cas de l'union de Lyon : selon ce patriarche, l'économie est appliquée ὑπὲρ τῆς εὐσταθείας καὶ τῆς τῶν λαῶν ὁμονοίας τε καὶ εἰρήνης[10].

De plus, il faut remarquer que les empereurs bénéficiaient de certains privilèges en matière d'économie. On peut en trouver une confirmation éloquente, bien que l'idée ne soit jamais exprimée, chez Théodore Studite, qui pose à propos de l'économie ecclésiastique les questions suivantes[11] : Καὶ εἰ ἐπὶ τῶν βασιλέων μόνων; ... Καὶ πῶς ἐπὶ τῶν βασιλέων ὑποχωροῦσιν αἱ τοῦ Θεοῦ ἐντολαί; ... Ὅτι μηδὲ βασιλέως ὑποχωρεῖ νόμος, μὴ ἑτέρου βασιλέως αὐτὸν διαδεχομένου;

Rappelons également les termes de l'acte émis en faveur de Michel, fils de Michel II Angélos, et de la fille de Michel VIII, Anne Palaiologina[12]. Le même principe est accepté dans la réponse au tomos impérial de 1273, composé par les orthodoxes les plus sourcilleux[13]. C'est dire que l'économie ecclésiastique était un élément de la vie politique; elle était invoquée en particulier dans les changements de patriarche qu'opérait le pouvoir politique et qui amenaient schismes et divisions. Dans le maquis canonique que créait cette situation, en particulier pour les ordinations faites par chaque clan, l'économie permettait d'apporter des solutions. Cette mesure de tolérance permettait de réconcilier les chrétiens et les membres de la hiérarchie et d'obtenir, par exemple, la reconnaissance par tous des ordinations faites par les chefs successifs de l'Eglise.

Mais revenons au cas précis de l'union de Lyon. Les adversaires de l'union ont, dès le début, mis en avant l'argumentation suivante : l'économie ne peut être pratiquée à l'égard des Latins, puisque ceux-ci sont hérétiques[14]. En ajoutant le Filioque au symbole, les Latins ont créé une fracture irréparable; aucun accommodement, aucune dérogation ne peuvent être tolérés sur ce point[15], même si depuis la période patristique était admise, en vertu du principe de l'économie ecclésiastique précisément, une certaine diversifi-

cation du vocabulaire théologique[16]. En ce sens, l'accusation des Grecs portait davantage sur l'addition au symbole que sur la doctrine de la procession du Saint Esprit.

\+ + + + +

On peut conclure que le champ d'application de l'économie ecclésiastique n'est pas circonscrit de manière précise, si l'on s'en rapporte à la tradition de l'empire byzantin. Vouloir éclairer le problème en séparant les domaines ecclésiastique et politique, qui avaient tous deux un contenu religieux, est sans doute vain et anachronique. Dans l'empire chrétien fondé par Constantin le Grand, ces distinctions restent souvent théoriques.

En fait, la tradition orthodoxe a rejeté le compromis de Lyon. Après la mort de Michel VIII Paléologue, qui vit d'ailleurs son échec consommé lorsque le pape l'excommunia, Andronic II Paléologue annula les décisions de son père et fit déposer le patriarche Jean Bekkos. L'accord que signa Michel VIII Paléologue avec le pape lui avait cependant permis d'échapper aux armées de Charles d'Anjou. Mais son accord avec Rome a été considéré par les orthodoxes comme une innovation et une violation du dogme, non comme une dérogation licite et une mesure d'économie, bien que, devant un clergé récalcitrant, l'empereur eût affirmé le contraire, selon Nicéphore Grégoras[17] : οἰκονομίαν εἶναι λέγων τὸ πρᾶγμα καὶ οὐ καινοτομίαν.

NOTES

1. Sur l'économie ecclésiastique, son extension et les conditions de son application, on peut consulter en particulier le livre de I. I. KOTSÔNIS, Προβλήματα τῆς "ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας", Athènes 1957.

2. PACHYMÈRE : Bonn, I, p. 480^{3-11}. Ce passage n'est pas repris dans la version simplifiée et abrégée de l'Histoire, qui éclaire souvent le texte plus recherché de l'original.

3. Il s'agit d'Isaac d'Ephèse, dont Pachymère souligne l'influence sur l'empereur et l'hostilité contre Jean Bekkos (Bonn, I, p. 451^{9-12}, 452^{9-11}, 459^{10}-460^{3}, 483^{11-14}).

4. Suivent trois exemples classiques d'économie : l'apôtre Paul se fit raser et purifier et fit circoncire Timothée; Théodore de Mopsueste ne fut pas excommunié par le troisième concile malgré son hérésie; saint Basile accepta les dons de Valens, l'empereur arien.

5. HERMOGÈNE, Περὶ στάσεων, 2 : H. Rabe, p. 38^{21}-39^{1}. Nicéphore Blemmydès (Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina : A. Heisenberg, Leipzig 1896, p. 2^{25-26}) et Georges Pachymère (Ch. WALZ, Rhetores graeci, I, Tübingen 1832, p. 555^{18-19}) font explicitement référence à la Rhétorique d'Hermogène.

6. Il s'agit respectivement des Declamationes 4, 7 et 11 de l'édition de J. F. BOISSONADE (G. Pachymeris Declamationes XIII, Paris 1848).

7. PACHYMÈRE : Bonn, I, p. 387^{8-17}.

8. CYRILLE D'ALEXANDRIE, lettre 56 : PG 77, col. 320^{B}. I. I. KOTSÔNIS (op. cit., p. 76) cite un seul texte, d'ailleurs tardif (19e siècle), qui qualifie l'économie de moindre mal : ἔγνωμεν συγκαταβάσει χρήσασθαι καὶ ἐν δυσὶ προκειμένοις κακοῖς τὸ μὴ χεῖρον ἑλέσθαι.

9. PACHYMÈRE, Declamationes, 4 : J. F. Boissonade, p. 70^{21-23}.

10. PG 146, col. 1140^{D}. I. I. KOTSÔNIS (op. cit., p. 46) tend à minimiser la portée de cette affirmation. Ailleurs (p. 96-97), il entend limiter l'application de l'économie aux questions purement ecclésiastiques.

11. PG 99, col. 1077^{D}. Ainsi s'expliquent les plaintes de Michel VIII Paléologue contre le patriarche Arsène : loin de bénéficier d'une mesure de faveur au lendemain de son excommunication en 1262, il était traité par le patriarche plus sévèrement qu'un simple fidèle et n'obtenait aucune mesure d'économie; voir en particulier PACHYMÈRE : Bonn, I, p. 251-255.

12. V. LAURENT, Regestes, n° 1441; voir aussi PACHYMÈRE : Bonn, I, p. 440^{17}-441^{2}.

13. V. LAURENT et J. DARROUZÈS, Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277), Paris 1976, p. 139^{24-28}.

14. Il est clair en effet qu'il n'y avait pas de place pour une mesure d'économie, si le synode admettait que les Latins étaient hérétiques, et non simplement schismatiques. Les Latins furent expressément taxés d'hérésie par Jean Bekkos à l'ouverture des tractations entre l'empereur et le synode (PACHYMÈRE : Bonn, I, p. 376^{6-10}; Anonyme contre Bekkos : V. LAURENT et J. DARROUZÈS, op. cit., p. 335^{25-28}).

15. Voir l'avis synodal anonyme publié avant la signature de l'accord entre l'empereur et le synode en décembre 1273 : V. LAURENT et J. DARROUZÈS, op. cit., p. 307^{15}- 309^{31}.

16. Voir par exemple l'opinion du patriarche Euloge, citée dans la Bibliothèque de Photius (R. Henry, IV, Paris 1965, p. 112^{13}-113^{29}), ou celle de Cyrille d'Alexandrie, citée dans l'anti-tomos de 1273 (V. LAURENT et J. DARROUZÈS, op. cit., p. 273^{4-6}); cf. I. I. KOTSÔNIS, op. cit., p. 45.

17. GRÈGORAS : Bonn, I, p. 126^{17-18}. Ici comme ailleurs, le PSEUDO-SPHRANTZÈS (Bonn, p. 22^{7-8}) copie son modèle : Ὁ βασιλεὺς οἰκονομίᾳ ἔλεγε γενέσθαι τὸ πρᾶγμα, οὐχὶ καινοτομίᾳ. Malgré cette opposition classique, le mot kainotomia ne semble pas avoir toujours un sens péjoratif, comme le montre le texte suivant, où il est question d'une mesure prise par le patriarche Jean le Jeûneur (P. GAUTIER, Le chartophylax Nicéphore, REB 27, 1969, p. 178^{27-28}) : ... κατὰ τὸ δοθὲν αὐτῷ πνευματικὸν χάρισμα κεκαινοτόμηκέ τι, ἐπ' ὠφελείᾳ πάντως τὸ οἰκονομούμενον οἰκονομῶν.

NIKOLAJ ŠIVAROV

GRÜNDE FÜR DEN WIDERSTAND DER BULGARISCHEN ORTHODOXEN KIRCHE GEGEN DIE UNION VON LYON

1. Abschluß der Union von Lyon, ihre Anwendung in Byzanz und ihre Abschaffung. Michael VIII. sah im Abschluß der Union mit dem Papst eine Möglichkeit, den Angriff seines Gegners, Karl von Anjou, zu verhindern.[1] Dann konnte er auch der Lage im Lande Herr werden, nachdem ihm Patriarch Arsenius wegen des Erblindens Johannes IV. den Kirchenbann auferlegt hatte.[2] So wollte er seine Pläne verwirklichen, Byzanz bis zu den früheren Grenzen wieder auszudehnen.

Die Verhandlungen über die Union begannen unter Urban IV. und durchliefen viele Stadien.[3] Bald nachdem Gregor X. den Thron bestiegen hatte, beschloß er, 1274 in Lyon ein Konzil einzuberufen, und zwar mit der dreifachen Aufgabe: Reform in der (westlichen) Kirche, Union mit den Byzantinern und Hilfe für das Heilige Land.[4]

Das Konzil wurde am 7.Mai 1274 eröffnet.[5] Auf seiner zweiten Sitzung wurde die Glaubensnorm bezüglich des Filioque festgelegt: "Der Heilige Geist geht ewig vom Vater und Sohn aus, aber nicht als aus zwei Prinzipien und nicht durch zwei Spirationen".[6] Die byzantinischen Gesandten trafen in Lyon erst am 24.Juni ein. Doch auch nachher gab es im Laufe der offiziellen Tagungen des Konzils zwischen den Vertretern beider Kirchen wegen derer Unterschiede keine Diskussionen.[7] Während der vom Papst zelebrierten Messe am 29.Juni wurde das Credo gesungen und das Filioque dreimal wiederholt.[8] Am 6.Juli wurde im Namen des Kaisers ein Eid abgelegt. Die griechischen Bischöfe legeten ebenfalls einen Eid ab, doch später stellte man fest, daß der Text wieder den Schwur des Kaisers und nicht den der Bischöfe enthielt.[9]

In Konstantinopel wurde Gregor X. als ökumenischer Papst proklamiert und sein Name wurde in den Diptychen eingetragen. Die von Patriarch Bekkus einberufene Synode(April 1277) erkannte das Primat und das Filioque an, wiederholte jedoch nicht die Formulierung des Lyoner Konzils.[10] Gegen die Union

brach eine Reihe von Aufständen aus, die Michael VIII. grausam unterdrückte.[11] Die Lage verschlechterte sich, als Nikolaus III. die römischen Ansprüche erhöhte. Er forderte nicht nur schrifliche Eidablegung, sondern auch, daß das Filioque in das Nicäno-Constantinopolitanum aufgenommen wird, daß alle Byzantiner beichten und wegen ihrer Teilnahme am Schisma die entsprechende Absolution bekommen, während der Patriarch und alle hohen Geistlichen ihre Bestätigung von Rom erhalten sollten.[12] Die Lage wurde vollends unerträglich als Karl von Anjou gegen Byzanz ins Feld zog und der neugewählte Papst Martin IV.(22.2.1281), von ihm beeinflußt, Michael VIII. unter dem Vorwand, sein Verhalten wäre verräterisch, den Kirchenbann auferlegte. Michael reagierte scharf darauf und verbot die Erwähnung des Papstes im Gottesdienst.[13]

Nach dem Tode Michaels VIII. sagte sich sein Nachfolger Andronikos von der Union los, während sich Patriarch Bekkos gezwungen sah, seinen Thron zu verlassen. Auf zwei aufeinanderfolgenden Synoden (1283 und 1284) wurde die Union angeprangert.[14]

2. Die byzantinische Politik in Bezug auf die Bulgarische Kirche vor dem Konzil von Lyon und auf dem Konzil selbst. Bald nachdem Gregor X. beschlossen hatte, 1274 ein Konzil einzuberufen (d.h.März/April 1272), unternahm Michael VIII. einen wichtigen diplomatischen Schritt. Im August 1272 überreichte er dem Erzbischof von Ochrid eine Urkunde, in der er Justinian den Großen und Basilius II. als Gründer seines autokephalen Erzbistum vorstellte. Dabei bestätigte er die Chrysobulla von Basilius II., verschwieg jedoch, daß dieser byzantinische Kaiser das Erzbistum als bulgarisches gegründet hatte, da es der Nachfolger des Bulgarischen Patriarchats des Ersten Bulgarischen Reichs war. Anstelle dessen brachte er seine falsche Besorgnis über die Wiederherstellung der Gesamtheit des Erzbistums zum Ausdruck.[15] Auf diese Weise beabsichtigte er, das autokephale Bulgarische Patriarchat von Tarnowo und das autokephale Serbische Erzbistum zu liquidieren, als Beginn für die allmähliche Unterwerfung Bulgariens und Serbiens. So mußte der ihm unterstellte Erzbischof von Ochrid als sein Werkzeug in dieser Angelegenheit dienen. Doch immerhin war Michael VIII. ein genügend realistischer Politiker, um zu wissen, daß sich

Bulgarien und Serbien nicht von der Autokephalie ihrer Kirchen lossagen würden. Deshalb plante er, als er sein Chrysobull herausgab, auch Gregor X. in die Verwirklichung seiner Pläne gegen das Patriarchat von Tarnowo einzubeziehen. Daher wurde am Lyoner Konzil "seitens Kaiser Michael vorgeschlagen, die Diözese Serbiens und Sagoriens (Bulgariens,u. B.) auf den alten Stand zu bringen, denn ohne die Autorität des römischen Pontifex wurden sie autonom, nachdem die Stadt Konstantinopel von den Lateinern erobert worden war, als sich jenes Imperium in aller größten Wirren befand, und die Bulgaren und die Serben mit den Griechen zusammenströmten (sich vereinigten,u.B.), um die Lateiner zu vertreiben, auf Grund dessen nämlich sich diese Völker vermischten; und da sie auch Mischehen untereinander eingingen und fast ein und dasselbe Volk waren, erhoben sie Serbien zur Metropole (Erzbistum, u.B.) und Sagorien (Bulgarien, u.B.) zum Patriarchat entgegen der Kanones und der kirchlichen Gewohnheiten, weil ohne des Wunsches des apostolischen Stuhls weder ein Patriarch ernannt werden konnte, noch eine kirchliche Würde verleiht werden kann".[16] In ihrem starken Wunsch, daß die Autokephalie der erwähnten beiden Kirchen auch seitens Roms abgelehnt werde, äußerten sich die byzantinischen Vertreter schmeichelhaft über den Papst und nahmen auch die falsche Identifizierung von Ochrid mit Justinian Prima auf, indem sie hervorhoben, daß gerade der Papst Vigilius (+ 555) Ochrid zur Metropole erhoben hatte (d.h.zum Erzbistum nach östlicher Auffassung), der die Territorien der späteren Staaten Bulgarien und Serbien unterstanden.[17] Welche Antwort Gregor X. gab, ist nicht bekannt. Ohne Zweifel hatte er gewollt, daß er in der Rolle von Innozenz III. in Bezug auf Bulgarien sein sollte. In diesem Moment war jedoch für ihn und seine Nachfolger die Festigung der Union in Byzanz selbst erstrangige Aufgabe.

3. Die Beziehung zur Union in Bulgarien. a) Die Union zur Zeit Zar Kalojans und Papst Innozenz III. Aus der Korrespondenz des Papstes und des bulgarischen Zaren geht hervor, daß die Union auf die Anerkennung des päpstlichen Primats und das Recht auf Appelation nach Rom beinhaltete. Deshalb wurde seitens Innozenz III. keine Forderung nach einer Korrektur des Glaubensbekenntnisses oder der kirchlichen Riten im Bereich der Jurisdiktion der Bulgarischen Kir-

che entsprechend der Dogmen und der Praxis der Römischen Kirche gestellt. Trotzdem erteilte der Papst nach der bulgarischen Forderung des Erbistum von Tarnowo das Recht, selbst das hl.Myron zu weihen, was nach östlicher Auffassung das Recht einer autokephalen Kirche darstellt. Nach dem Sieg über Balduin I. blieben die Briefe Innozenz an Kalojan und den Erzbischof Wassilij bezüglich des Friedensvertrags mit dem lateinischen Imperium ohne Folgen.[18] Das spricht für eine Vernachlässigung oder "Einfrieren" der Union, ohne daß sie formell angeschafft wurde. Als 1235 der Bulgarischen Kirche vom Patriarchen von Konstantinopel Germanos II. in Übereinstimmung mit den Patriarchen Nikolaos von Alexandrien, Symeon von Antiochia und Athanasios von Jerusalem die Patriarchatswürde verliehen wurde, schrieb Gregor IX. an Ivan Assen II., sich von dem Bündnis mit Vatazes loszusagen und die feindlichen Handlungen gegen die Lateiner einzustellen, anderenfalls würde er ihm den Kirchenbann auferlegen.[19] So könnte man das Jahr 1235 als das letzte Jahr der fast drei Jahrzehnte formell bestehenden Union bezeichnen. 1245 schrieb Innozenz IV. einen Brief an den Zar Kaliman und versuchte, die Union zu erneuern. Er brachte sogar sein Einverständnis mit der Einberufung eines ökumenischen Konzils zum Ausdruck, um das Schisma zu beenden.[20] Die Antwort darauf ist nicht bekannt, doch aus dem weiteren Verlauf der Geschichte ist nämlich klar, daß der päpstliche Brief keine Folgen hatte.

b) Das Verhalten des bulgarischen Herrscherhauses zur Union von Lyon. Zur Zeit Konstantin Tichs (1257-1277) drohte Bulgarien von zwei Seiten Gefahr - von Ungarn und von Byzanz, besonders nachdem Michael VIII. den Lateinern Konstantinopel genommen hatte. Deshalb erklärte sich Konstantin Tich bereit mit Karl von Anjou in Verbindung zu treten.[21]

Durch den Druck zweier Länder, welche dem Bekenntnis nach und kanonisch mit Rom verbunden waren, sollte man erwarten, daß Bulgarien Schritte zur Erneuerung der alten Union unternimmt. Einiger Gründe wegen wurde dies nicht gemacht: 1.Wahrscheinlich kam die Information über die Vorschläge der byzantinischen Gesandten in Lyon rechtzeitig in Bulgarien an, daß die Diözese des Patriarchats von Tarnowo in die Diözese des Erzbistums von Ochrid einbezogen werden sollen. 2.Der bulgarische Hof sollte ebenfalls benachrichtigt werden, daß

die Anzahl der Feinde der Union in Byzanz ziemlich groß war und, falls die Bulgaren sich mit diesen verbündeten, würde Michael VIII. wahrscheinlich abgesetzt werden und die Gefahr seitens Byzanz abgewendet werden.[22]

In der Position des bulgarischen Staates nahm die Zarin Maria eine wichtige Rolle ein. Diese war in Verbindung mit ihrer Mutter und mit der Opposition in Byzanz. Sie stiftete ihrem Gatten zum Krieg gegen Michael VIII. an. In Bezug darauf reiste eine bulgarische Gesandtschaft mit einem gewissen Josif, genannt Katar, an der Spitze zu Verhandlungen mit dem ägyptischen Sultan. Aber das Resultat war nicht positiv. Die Gesandten wurden mit Mißtrauen empfangen, da zum erstenmal jemand aus Bulgarien in diplomatischer Mission in Ägypten erschien.[23] Die Verschlechterung des gesundheitlichen Zustands von Konstantin Tich, der Volksaufstand von Ivailo und die tartarische Invasion beendeten die Aktivität des Hofes von Tarnowo gegen die Union von Lyon.

c) Das Verhalten des bulgarischen Patriarchats gegen die Union. Die vom Patriarchen Bekkos im April 1277 zur Bestätigung der Union v.Lyon einberufene Synode in Konstantinopel war eine Lokalsynode des Patriarchats von Konstantinopel. Hefele behauptet, daß auch der Erzbischof von Tarnowo an dieser Synode teilnahm. Er bringt diese Partipation mit der Tatsache in Verbindung, daß sich der König von Bulgarien gleich nach der Gründung des lateinischen Kaisertums für den lateinischen Ritus entschieden hatte.[24] Die Reise nach Konstantinopel und die Teilnahme des bulgarischen Patriarchen an der Synode ist aber ziemlich unwahrscheinlich. Die Intrigen der Zarin Maria und derer Mutter gegen die Union haben schon begonnen. Die erwähnte bulgarische Gesandtschaft in Ägypten, wie aus den Angaben Pachymeres zu entnehmen ist, war schon im Jahre 1276 dort.[25] Außerdem hätte sich der Patriarch v.Tarnowo kaum bereit erklärt zur erzbischöflichen Würde herabgesetzt zur Synode zu reisen, wenn man in Betracht zieht, daß er auch sogar noch auf Bestätigung seiner erzbischöflichen Würde und Pallium vom Papst warten hätte müssen.

Das Patriarchat v.Tarnowo handelte gemeinsam mit dem bulgarischen Staat. Dieselbe Gesandtschaft, welche im Auftrag des Staates zu Verhandlungen mit dem Sultan von Ägypten reiste, kam zuerst nach Jerusalem. Dort informierte sie den orthodoxen Patriarchen Gregorios über die Union v.Lyon. Der

Patriarch versprach gegen sie zu fungieren, selbst im Falle, daß Patriarch Athanasios v.Alexandrien und Euthymios von Antiochia an der Seite Michaels VIII. treten.[26]

Währenddessen hatte bereits Ignatij den Thron des Patriarchen v.Tarnowo bestiegen. In einer Zusatzeintragung wurde er als "Säule des rechten Glaubens" verherrlicht- als Stütze der Orthodoxen im Gegensatz zu den Unierten. Das war 1276-1277.[27] Selbstverständlich war eine solche Hochschätzung die Folge entscheidender Stellungnahmen und Maßnahmen des Patriarchen v.Tarnowo, doch leider ist uns nichts näheres bekannt. Sicher ist aber, daß Ignatij seine Position nicht nur auf Wunsch des Hofes einnahm. Er sorgte für die Erhaltung der Patriarchatswürde seiner Kirche, welcher Würde vom Papst nicht anerkannt war, als die Union 1204 beschlossen wurde. Gleichzeitig hatte er die Gefahr der Abschaffung der Autokephalie seiner Kirche im Auge und daß sie dem Erzbistum v.Ochrid untergeordnet wird, welches der Kontrolle von Byzanz unterstand. Außerdem waren der Klerus und das Volk nicht geneigt, den Glauben und die Riten zu ändern.

4. Die bulgarische orthodoxe Tradition und die römisch-katholischen Forderungen in Zusammenhang mit der in Lyon geschlossene Union. Die Union vom Jahre 1204 ist verhältnismäßig leicht geschlossen und durchgeführt worden,dank der politischen Lage und der Tatsache, daß Innozenz III. als ein guter Diplomat seine Forderungen auf ein Minimum beschränkte - bis auf die Anerkennung des Primats und des Appellationsrechtes an Rom. Die päpstlichen Forderungen in Verbindung mit der Union v.Lyon wuchsen jedoch fortwährend, bis sie ihren Höhepunkt unter Nikolaus III. erreichten. Das noch von Klemens IV. ausgearbeitete Symbol vorschrieb den Verzicht auf einige traditionelle Glaubensnormen und Gebräuche: Anerkennung des Primats in seinem ganzen Ausmaß de jure et de facto, Einschub des "Filioque" in das Nicäne-Constantinopolitanum, Eucharistie mit Azymon, Konfirmation nur seitens eines Bischofs, Ablehnung einer zweiten Eheschließung zu Lebzeiten des ersten Ehegatten u.a.[28]

All das würde ernste Folgen für das ganze kirchliche Leben mit sich bringen, im Falle daß die Union angenommen werde, da das bulgarische Volk schon eine vierjahrhundertjährige orthodoxe Tradition hatte. Die Veränderung des Rituals beim Vollzug der Sakramente Eucharistie und Konfirmation würde z.B. schon auf Pfarrebene unter den Gläubigen Unruhe stiften. Die enge Verbindung der drei Initiationssakramente - Taufe, Konfirmation und Eucharistie, welche in der alten Kirche und in der bulgarischen noch von ihrem Anfang an praktiziert wurde, wäre verletzt worden. Auch die Ablehnung einer zweiten Ehe nach der Scheidung zu Lebzeiten des ersten Ehegatten würde nicht nur vom Hof und von den Bojaren schwer angenommen werden.

In der Praxis zeigte sich die Anerkennung des päpstlichen Primates auf der Basis der Union im Jahre 1204 durch die Erwähnung des Papstes in der Liturgie und die Bestätigung der neuernannten Erzbischöfe und Bischöfe.[29] Infolge der Union v.Lyon, wie schon erwähnt, wurden eine Reihe neue Erfordernisse seitens Rom gestellt. Doch in Bulgarien lebte die alte Tradition weiter, daß Apostel Petrus keinerlei außerordentliche Vollmächte und Rechte über die anderen Apostel hatte, daß jeder Bischof Nachfolger aller Apostel einschließlich Petrus ist. Das ist z.B. in der Predigt des bedeutenden bulgarischen Schriftstellers Johannes Exarch vom hl.Johannes des Theologen deutlich aufgezeigt. In dieser Predigt erklärte er, daß der Glaube (nicht Apostel Petrus selbst) der Felsen ist, der nicht überwältigt werden kann, auf dem die Kirche aufgebaut wurde.[30] Eine Anzahl von Übersetzungen der Werke der Kirchenväter dienten ebenso zur Festigung dieses Verständnisses.[31]

Nicht weniger unannehmbar war für alle das Filioque. In der altbulgarischen Literatur vertrat man ausdrücklich die Meinung, daß der Hl.Geist ewig ganz und allein vom Vater ausgeht. Die Tradition von Kyrill und Methodij selbst war Träger dieses Bekenntnisses. Es genügt einige Beispiele anzuführen. Im Kap.I der ausführlichen Vita des hl.Methodij. welche heute als Bekenntnis beider Brüder betrachtet wird, betont man folgendes: "Von diesem selben Vater geht auch der Hl.Geist aus, weil es der Sohn selbst mit seiner Gottesstimme sagte:"Der Geist der Wahrheit, der vom Vater ausgeht"."[32] In einem anderen Werk, unter dem Titel "Auslegung des rechten Glaubens" bekannt, wurde von Klerus und der Laien eine Erklärung der orthodoxen Lehre als Bekenntnis des heiligen Kyrills vorgelegt. Darin wurde an einigen Stellen das Verhältnis des Hl.Geistes mit dem Vater behandelt: "(Ich glaube) ... auch an den Hl.Geist, der einzig und allein vom

Vater ausgeht" und noch: "Er (der Hl.Geist,u.B.)geht vom Vater aus".[33] Dieser Glaube der beiden Brüder fand auch im Gottesdienst zu ihren Festtagen einen Ausdruck, von dem ein ganzes Volk jahrhundertelang Belehrung schöpfte. In den Texten hieß es, daß der hl.Kyrill "mit der orthodoxen Lehre geschmückt" war; es wurde betont, daß der hl.Methodij "den Paraklet, vom Vater, nicht vom Sohn ... ausgehend" predigte.[34] Durch die kirchliche Literatur erfuhren die Gläubigen, daß auch die Schüler von Kyrill und Methodij treue Prediger und Bekenner dieser orthodoxen Lehre waren. Hl.Kliment belehrte sie folgendermaßen: "Ich lobpreise auch den lebendig machenden Geist als Gott ... Der Vater war nie ohne den Sohn und ohne den Hl.Geist, denn unzertrennlich sind der Vater, der Sohn, geboren von ihm, und der Hl.Geist, ausgehend vom Vater" und weiter: "Der Hl.Geist ist wahrhaftig der Geist, weil er vom Vater und nicht vom Sohn ausgeht".[35] Alle derartigen Zeugnisse des orthodoxen Bekenntnisses der hl.Kyrill und Methodij und deren Schüler wurden mit ähnlichen Aussagen im theologischen und liturgischen Schrifttum, welches übersetzt wurde und in den Pfarrkirchen zugänglich war, vervollständigt.[36]

5. Die Brandstiftung des Klosters Zograph auf Athos. Michael VIII. machte es möglich, daß ein lateinisches Heer auf den Athos kam und Greueltaten verübte. Lateinische Soldaten drangen gewaltsam auch in das bulgarische Kloster Zograph(ou) ein und steckten den Turm in Brand, der den Namen des Zaren Asen trug. Da hatten alle Mönche, an der Spitze mit dem Abt, die nicht aus dem Kloster geflohen waren, Zuflucht gefunden. Bei dem Brand kamen 22 Mönche und 4 Laien ums Leben. 193 Bücher - damals unermeßlicher geistiger Schatz - verbrannten.[37] Dieses Verbrechen am 10.Oktober 1275 wurde sicher schnell in Bulgarien bekannt und war ein Grund, den Widerstand gegen die Union zu verstärken. Der Einmarsch des lateinischen Heeres erfolgte sicher deshalb, weil sich die Mönche nicht der Union unterwarfen; Athos war nämlich ein geistiges Zentrum mit einem großen Einfluß über die orthodoxen Länder des Balkans.

Der Widerstand des bulgarischen Patriarchats zur Verteidigung der orthodoxen Lehre, der Autokephalie und Patriarchatswürde fand einen großen Wiederhall im Volk. Leider war

die Zeit für eine freie Absprache der strittigen Glaubens- und rituellen Fragen und für eine Vereinigung gegen die wachsende Gefahr aus Klein Asien noch nicht reif. Die fremde Invasion (der Tartaren, später der Osmanen) hinderte die Bulgarische Kirche eine Stellung gegenüber eine geplante Vereinigung der Kirchen im XVI. Jh. einzunehmen.

Anmerkungen

*) Es wird ein vollständiger Text in bulg.Sprache erscheinen.

1 Pachymeres, PG 143, 578ff,601f,608,611f; RAYNALD, Contin. Annal.Baron.ad.ann.1262,33.34.39, 1263,19.22sqq; В.Н.ЗЛАТАРСКИ, История на бълг.държава през средните векове,Ш,София 1972,497.520-1.524; М.ДРИНОВ, Въпрос за Бълг.и Сръб.църкви пред съд.на Лион.събор 1274 г. Съч.т.2,Соф.1911,217.221 сл.

2 Pachymeres, PG 143,500f,531ff; Nic. Gregoras, PG 148,226ff

3 Pachymeres, PG 143,810f,813f; C.J.v.HEFELE, Conciliengeschichte, Bd.6, Freib.i.Br.1890,S. 120ff; RAYNALD, 1276,72-81; Aug.POTTHAST, Regesta Pontificum Romanorum inde ab a post Christum natum MCXCVIII ad.a MCCCIV,Berolini,II,1608

4 Pachymeres, PG 143,823ff,840-4; RAYNALD, 1272,9.12f,17.21-24.28; J.D.MANSI,Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio,(Graz 1961),XXIV, 39; HEFELE, 6,125.133.

5 MANSI, XXIV, 61ff; RAYNALD, 1274, 1-3. /264.

6 MANSI, XXIV,63,81; vgl. HEFELE, 6, 145-6;Gregoras,PG,148,

7 HEFELE, 6, 136f. 143f.

8 MANSI, XXIV, 64ff.

9 MANSI, XXIV, 74.77; HEFELE, 6, 142.

10 Pachymeres, PG 143, 852-6; vgl.1211-2; RAYNALD, 1277,29-39; MANSI, XXIV, 183ff.

11 PACHYMERES,918-9; RAYNALD, 1277,40-2; MANSI, 183ff; Nic.

12 RAYNALD, 1278,7ff; HEFELE, 6,158-9. Gregoras,PG 148, 268.

13 PACHYMERES, 143,919-26.936ff.967-70.979ff; RAYNALD,1280, 19ff, 1281,25.26; HEFELE, 6, 161-2.

14 PACHYMERES, PG 144, 18-42.49ff.58-63; MANSI, 494ff,595ff

15 BENESEVIC, Catal.cod.manuscript.graec.qui in mon.S.Catharine in M.Sina asservantur, Petropoli 1911, 542ff; Е.ГОЛУБИНСКИЙ, Краткий очерк ист.правосл.церк.болг.,серб.и рум. или молдо-валаш.,М.1871,126-7,258 сл.; ДРИНОВ,224; Ив.СНЕГАРОВ, Ист.на Охрид.архиепископия,Соф.1931,548-9; Константин ИРЕЧЕК, История на българите, София 1978, 321.

16 Franzesco CAPECELATRO, Storia del regno di Napoli,1840, 350-4 (nach М. ДРИНОВ, 226-7; s. bei ИРЕЧЕК , 321, den spanischen Originaltext von Zurrita (1512-1581).

17 CAPECELATRO, a.a.O.

18 Fontes latini historiae bulgaricae,III,Sofia 1965,311. 308-73.328.363ff.369f; PL 214, 1113-5.17-228.280-2.705.706 1162; Ив.ДУЙЧЕВ, Преписката на папа Инокентия Ш с българите Год.истор.фил.фак.Соф.унив.XXXVII,2, София 1942,23-25.21-109.38.69 сл.75 сл.

19 Im bulg.Synodikon (1211) wurde der Papst nicht erwähnt. (s. М.Г.ПОПРУЖЕНКО,Синодик царя Борила,Соф.1928, 80. 82) Es gibt keine Angaben über bulg.Teilnehmer am IV.Konzil v. Lateran. Über den Brief an Iv.Assen s. ЗЛАТАРСКИ, 395.

20 ЗЛАТАРСКИ, 427.

21 Pachymeres, PG 143, 624-5.651-3.793-800; Acrop. c.88; ЗЛАТАРСКИ, 524-5.

22 Ducrh Gesandten von Karl v.Anjou und durch Eulogia, die

Schwester Michaels VIII. und Mutter der Zarin Maria.
23 PACHYMERES, PG 143, 884-5.
24 RAYNALD, 1277, 29-39; MANSI, XXIV, 183ff; HEFELE, 6,157. Anm.3 (auf Grund von Farlati, Illir.sacr.,t.VIII,238 und Wiltsch, Kirchliche Statistik,Bd.II, 112.339).
25 vgl. P.POSSINI, Observ.Pachymerianarum,III,PG 143,1211-2
26 PACHYMERES, PG 143, 884.
27 стльпоу правовѣриꙗ (V. Hanka, Casopis Ceskeho Musea,1855, 1,155-7; Ђ.Даничич in Starine,1,1869 - Златарски, 155,Anm. 1). Diese Zusatzeintragung bezeugt, daß bereits Ignatij auf dem Thron des Patriarchen v.Tarnowo war, als Bekkus mit seine Synode dem papst im Jahre 1277 aufriehtigen Gehorsam versprach.
28 s. Fontes, 327; PL 214,280-2; Дуйчев, ,38. Innozenz beruhigt den Erzbischof v.Tarnowo Wassilij, daß Primas und Patriarch "fast ein und dasselbe sind", da er ihm nicht den Titel eines Patriarchen verleiht. Es ist eine andere Frage, daß Wassilij schreibt, er hätte durch Kardinal Leo "die ganze Fülle des Patriarchenwürde" bekommen.(Fontes, 361; PL 214, 553-4; Дуйчев, 67). Betr. des Symbols v.Klemens IV. s. MANSI, 70; HEFELE, 6, 139-140.
29 vgl. Fontes, 337; PL 289-290; Дуйчев, 46.
30 Homilia zu Math 12,10. Zwar ist in den Menaia Apostel Petrus, von dem die Päpste annahmen, ihre besondere Macht bekommen zu haben, "Fundament der Kirche"(16.I, Doxa nach Kyrie ekekraxa), "der Fels Christi der Kirche" (29.VI,Stichirion 1 der Ainon) usw benannt. Mit diesen Ausdrücken werden die Würde und die Verdienste Petrus hervorgehoben. Dieselben hörten die orthodoxen Bulgaren im XIII Jh.jedoch auch recht häufig bezüglich anderer Apostel und Heiligen, sodaß sie zu der Überzeugung kamen, daß für Christus alle seine treuen Diener gleichwärtig waren.(Vgl.z.B.Gregor der Theologe - "Säule der Kirche"(25.I,Doxa nach d.1 Stichologion); Pankratios Tauromenios - "Fundament der Kirche"(9. VII, Stichirion 1 nach Kyrie ekekraxa),"würdigster Fels" (Kanon, Lied 1, Strophe 2); Apelles - "kostbarer Eckstein" (31.X,Kanon, Lied 5, Strophe 3); Johannes Chrysostomos - "als unzerstörbares Fundament seiner Kirche hat dich Christus befestigt"(30.I, Mikros Esperinos, Stich 3 nach Kyrie ekekraxa); Apostel Paulus - "Fundament der Kirche"(29.VI, Stich.2 der Liti),"Felsen des Glaubens"(Stich.5 der Liti). (s.ausführlich in Д.В.ДЮЛГЕРОВ, Злоупотреби с правосл.богослуж.книги,Год.Богосл.фак.,XVIII,София 1941, 35-47.)
31 vgl.z.B. Gregor v.Nyssa, PG 46, 312C; Ps.-Dionysius Areopagita 7,7.
32 КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ, Събрани съчинения,т.3,София 1973, 196.
33 Г. ИЛЬИНСКИЙ, "Написанiе о правой вѣрѣ" Константина Философа /Сбор.в чест на Вас.Н.Златарски по случай на 30-год.му научна и профес.дейност, София 1925, 79-80/
34 А.ТЕОДОРОВ-БАЛАН, Кирил и Методи,II,Соф.1934, 53 ; der ganze Text - S.55-58; s.noch: "Als Gegner aller Häresien erscheinst du, Methodij, mit Gnade durch würdige Antworten sagend, daß der Paraklet vom Vater und nicht vom Sohn ausgeht"(БАЛАН , 76), sowie S. 70, 43 usw.
35 КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ, Събр.съчинения,I, 639; II, 240.
36 z.B.durch die übersetzen griechischen Menaia, sowie durch Übersetzungen der Kirchenväter.
37 ЙОРДАН ИВАНОВ, Бълг. старини из Македония,Соф.1970,437-444; ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ, Литер. на Втората бълг.държава,ч.I, Литературата на XIII в.,Соф.1977, 285 сл.; БОНЮ СТ.АНГЕЛОВ, Три истор.разказа. Изв.инст.за история,т.14-15,Соф., 476.

E. MOUTSOPOULOS

THOMISME ET ARISTOTÉLISME À BYZANCE: DÉMÉTRIUS CYDONÈS

Des deux grands courants philosophiques occidentaux du XIVe siècle, thomisme et avérroïsme, seul le premier s'est infiltré à Byzance après la domination franque, et à la faveur des conditions que cette dernière y avait créées. Un siècle environ après la mort de Thomas d'Aquin, sa philosophie se trouvait déjà solidement établie en Europe, pour qu'elle seule pût exercer une influence considérable sur les exprits,en plein domaine de l'orthodoxie, en tant qu'une philosophie issue d'une doctrine chrétienne indiscutable,pour rejoindre et renforcer les tendances "latinisantes" qui se manifestaient en Orient. Religieuses, philosophiques ou politiques, ces tendances ont trouvé leur expression la plus accomplie dans l'activité des frères Prochoros et Démétrius Cydonès dont le deuxième s'est affirmé comme le représentant par excellence de la pensée occidentale,en raison de son oeuvre originale, certes, mais, surtout, en raison de ses traductions des écrits de Thomas d'Aquin, notamment de la Somme théologique et de la Somme contre les gentils, tout comme de certains écrits de saint Augustin(1).

(1)Cf. E.MOUTSOPOULOS, L'hellénisation du thomisme au XIVe siècle, Atti del Congresso Internazionale San Tommaso (1974), t. 2, Napoli, Edizioni Domenicane Italiane, 1976, pp. 324-328; Annuaire Scientifique de la Faculté de Philosophie de l'Université d'Athènes, t.24, 1975, pp. 131-136; Introduction, dans D.CYDONES, Thomas d'Aquin: Somme théologique, hellénisée, t. 15, éd. critique et commentée par G.Léontsinis et Ath. Glycophrydou-Léontsini, Athènes, Fondation de Recherche et d'Editions de Philosophie Néohellénique, 1976 (Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, publié sous la direction de E. Moutsopoulos), pp. 7-12; cf. IDEM, Influences aristotéliciennes dans les traductions des oeuvres de saint Thomas par D. Cydonès (XIVe siècle); Introduction,dans D.CYDONÈS, op. cit., t. 16, éd. crit. et comment. par Photios Dimitrakopoulos, Athènes, F.R.E.P.N.H., 1979 (Corpus Philos. Gr. Rec.), pp. 7-10; cf. IDEM,La technique de reconstitution des citations aristotéliciennes chez Démétrius Cydonès, Actes du Congrès "Aristote", Thessalonique, 1978 (sous presse); Introduction, dans D.CYDONÈS, op. cit., t. 17, éd. par Ph. Dimitrakopoulos, Athènes F.R.E.P.N.H., 1980 (Corpus Philos.Gr. Rec.), pp. 7 et suiv.; cf.IDEM, Une influence occidentale décisive sur la philosophie byzantine au XIVe siècle: Démétrius Cydonès, Thomas d'Aquin et la tradition aristotélicienne, (sous presse).

Ce que Cydonès apporte à la pensée byzantine, c'est le goût d'un monde méprisé, sinon haï, qui prospérait en Europe. On n'a pas manqué de souligner l'analogie, d'ailleurs évidente, entre la structure de la Somme théologique et celle d'une cathédrale gothique du milieu du XIIIe siècle. La personnalité de Cydonès qui se situe au croisement du monde grec et du monde latin offrait d'énormes possibilités d'une synthèse de ces deux mondes dans une certaine direction particulière. Presque entièrement coupée de la tradition directe de l'esprit classique grec, la pensée occidentale du XIIIe siècle s'était vue obligée de recourir à la traduction de Moerbeke pour saisir le message philosophique que l'oeuvre d'Aristote présentait pour elle. Thomas d'Aquin constitue un exemple typique de penseur qui se fie à cette tradition en vue d'en extraire l'essentiel de l'enseignement aristotélicien, quitte à passer sur les imperfections et surtout sur les imprécisions du traducteur du Stagirite, qui s'avèrent déformantes de cette pensée sur un grand nombre de points.

Le problème auquel Cydonès devait faire face était de demeurer fidèle au texte de Thomas tout en essayant de reconstituer, de réstaurer, le texte d'Aristote. Le résultat obtenu est une nouvelle approche d'Aristote, aussi bien du point de vue des textes mêmes que d'une interprétation des conceptions aristotéliciennes. Il est significatif que le traducteur rectifie les citations d'Aristote contenues notamment dans la Somme théologique en s'inspirant du texte original dont il se rapproche le plus possible. On peut même suivre le travail de reconstitution selon les cas envisagés, de sorte qu'il est permis d'établir plusieurs types de techniques employées à cet effet. D'une manière générale, Cydonès se situe à mi-chemin entre les formules concises d'Aristote et les formules plus étalées, plus analytiques, dont se sert Thomas d'Aquin; en revanche, il se situe entre le style d'Aristote, qui favorise la coordination, et celui du texte latin qui favorise la subordination syntaxique. Dans les deux cas, le souci évident du traducteur est de rapprocher les textes afin de demeurer fidèle, autant que possible, à l'esprit des auteurs.

Il y parvient moyennant la méthode visiblement suivie: en effet, il n'y a pas de doute que Cydonès travaille à l'aide d'au moins un manuscrit de la Somme, qu'il traduit de manière suivie et continue, ainsi qu'à l'aide d'au moins un manuscrit contenant une ou plusieures oeuvres d'Aristote à la fois, et auquel il se reporte dès qu'il doit traduire une citation. Une reconstitution plus poussée de cette méthode permettrait, en tenant compte de détails paléographiques, de former une image détaillée et aussi complète que possible de Cydonès à sa table de travail. De plus, il serait nécessaire de se rappeler que Cydonès écrit vers 1355, et que, de ce fait, les manuscrits d'Aristote, et surtout de Thomas, dont il se sert doivent être, d'une façon générale, extrêmement fiables. Si l'on dispose aujourd'hui d'un nombre énorme de manuscrits de la Somme, il est plus que certain qu'un siècle à peine après sa rédaction le nombre de manuscrits qui en étaient disponibles était très restreint. Ceux dont Cydonès s'est servi ont dû être de la meilleure qualité. Une recherche bien menée pourrait même conduire à leur identification éventuelle. Supposer qu'il en est de même des manuscrits contenant les oeuvres d'Aristote, que Cydonès a eu sous les yeux relèverait-il d'un domaine de pure fantaisie ?

Quoisqu'il en soit, on pourrait, sans danger d'excès, soutenir que Cydonès s'affirme aussi bien sur le plan de la technique de la traduction que sur celui des idées, de provenance double, voire opposée, dont il est à la fois le véhicule, un modérateur aussi bien qu'un modernisateur; que les volumes de sa traduction publiés jusqu'ici, suffisent déjà à alimenter une recherche au second degré, concernant l'appréciation des divers manuscrits; et que ce que nous avan- **cions au début, à savoir que les textes cydonéens présentent une importance considérable pour l'étude de l'histoire du thomisme autant que de l'aristotélisme, n'a rien d'exagéré.**

PHOTIOS DEMETRACOPOULOS

DEMETRIUS KYDONES' TRANSLATION OF THE SUMMA THEOLOGICA

Though the name and works of Demetrius Kydones are well known to Byzantinists --thanks to the efforts of Giovanni Mercati[1], Loenertz[2], and Stylianos Papadopoulos[3]--, his ideas and activities have not been discussed thoroughly. No complete biographical study of him yet exists, and none after Loenertz[4] seems to have seriously dealt with Demetrius Kydones's life and works.

Demetrius Kydones was born in 1324 in Thessalonica and died in 1397/8, probably in Constantinople. His family was one of the noblest and wealthiest in Thessalonica, and his father had connections with the emperor Andronicus III's (1328-41) grand domestic, John Cantacuzenus. A great deal of our knowledge about his life and activities derives from his apology to the Orthodox Greeks, published by Mercati[5], which is in fact an autobiographical source. He received his education in Thessalonica and had among his teachers Nilus Cabasilas, who later became metropolitan of this city. Demetrius says that he was an excellent student, but when his father died in 1341, he had to take care of his mother and brothers, as the eldest son of the family. After the civil war between John Cantacuzenus and the regency (1341-1347), Demetrius's family was financially ruined and he came to the emperor John VI Cantacuzenus, who then appointed him as counsellor in the imperial court. That was the beginning of his political career, which lasted for nearly forty years in the service of John VI Cantacuzenus (1347-1354) and John V Palaeologus (1355-1386).

Demetrius seems to have been an anti-Palamist from his youth, though it is not quite certain that he had an acquaintance with Barlaam[6]. He says that as a student he liked "to touch the most accurate learning which demands intellect and mind"[7]; we can also see from his writings and translations that he liked to apply a rational approach to theological subjects, something that led him normally to prefer Latin theology. In his government career he followed a policy of resistance to the Turks and attempt to obtain an alliance with the West. Inevitably, he came to see the Latins not as a threat, but as the only possible help in fighting against the enemies of Byzantium. Thus, he confronted his Orthodox opponents, but he remained faithful to his ideas and finally he became a convert to catholicism.

In his Apology Demetrius Kydones tells us that he decided to learn Latin in order to be able to deal with Westerners coming or living in Constantinople[8]. Certainly there were imperial interpreters, but Kydones finds their skills very dubious. He describes this decision as connect-

ed with his official duties, but in another passage of his texts he confirms that he was very interested in learning a language which would acquaint him with the Western wisdom.[9] He had a Dominican friend living in Pera, whom he portrays as a very learned man; this Dominican monk realized Kydones's desire and praised him, promising to make every effort in order to help him. For a certain time, the Dominican left his monastery and stayed with Kydones. The latter was trying very hard, since he had a lot of work to do, carrying on his official duties. Despite the thing that everyone around him at palace disapproved his willingness to learn Latin or gave negative predictions, he finally succeeded in learning the language. He replied to their ironies, reminding them that Socrates had decided to learn music in his old age. His Dominican teacher, regarding his zeal, gave him for further exercise a book containing the treatise of Thomas Aquinas "Summa Contra Gentiles, Liber de veritate fidei christianae contra errores infidelium". Kydones expressed his deepest fascination from the persuasive methods of Thomas's wisdom. He then decided to translate part of the work in order to persuade his incredulous friends and make them accept the benefit from Aquinas's thought. So he translated some chapters of this work and used to read them to the emperor John Cantacuzenus when they had free time. Demetrius says that the emperor encouraged him to translate the whole treatise, since he was delighted from what he read. The translation was completed before November 1354[10] and immediately the emperor ordered his scribes to make a copy for him, as did many other men of letters.

The "Summa Contra Gentiles" was written in order to help the Dominican missionaries in Spain, providing them with the necessary material to their fighting against the islamic and ethnic elements in that country.[11] The sub-title of this work is much more indicative about the contents:"Liber de veritate fidei christianae contra errores infidelium". Among the infidels there were the Orthodox Greeks, as well. Kydones, soon after he had finished the translation of the "Summa Contra Gentiles", began to translate the "Summa Theologiae" of Thomas Aquinas. The "Summa Theologiae" is the most extensive and important work of Thomas, written in the last and most mature and prosperous period of this author's life. It is the most systematic theological and philosophical work not only of Aquinas, but also of the whole Western Middle Ages.[12] Thomas Aquinas, based on the Aristotelian thought and method, tries to prove the truth of the Christian faith in a rational process, combining Aristotelism with the spirit of the Holy Bible and the Church Fathers, especially the Latins. The "Summa Theologiae" consists of three parts

prima pars, secunda pars et tertia pars), of which the secunda pars is divided in two sections (prima secundae, et secunda secundae). Demetrius Kydones translated the prima pars and the secunda pars. A few articles from different chapters of the tertia pars and 76 articles from the Supplement, which does not belong to Thomas, were translated by his brother Prochoros Kydones.[13] We do not know when exactly the translation of the "Summa Theologiae" was made, and for how long he worked on it. Nevertheless, we have the evidence that the translation was completed between the years 1355-1357.[14] Demetrius was eager to translate more works for the benefit of Byzantine erudites, being basically concerned with finding a common intellectual bond between Byzantines and Latins. And he says that he was proud of finding the time among his official duties to write his translations. Some Byzantines praised and thanked him for his work, but the most of them criticized his efforts, supporting the view that they had nothing to profit from the Latins. But he answers that "had somebody paid attention to their writings, he could see that they had exuded sweat in the Aristotelian and Platonic labyrinths".[15]

The initial success of his translation of the "Summa Contra Gentiles" is ascertained by what he says in his Apology:"many notable people had a copy made and now this book of Thomas is in the hands of many people, a book which brings praise to its writer and profit to the reader".[16] We know seventeen manuscripts of the "Summa Contra Gentiles" written in the 14th and 15th centuries;[17] in other words, most of the seventeen manuscripts of this work were copied within a hundred years from 1357 up to 1453, when Constantinople fell to the Turks. There exist also eighteen manuscripts of the "Summa Theologiae" copied in the 14th and 15th centuries.[18] Totally thirty five are the manuscripts of these two extended works, and this is not a small number at all within a hundred years --or a few more, if there was an interest in such works after the fall of the Byzantine capital. The text of the translations remains still unpublished. There are also some other manuscripts with Thomas Aquinas's works translated in Greek, especially the "Quaestiones disputatae" and "De rationibus fidei contra Saracenos, Graecos et Armenos", but certainly Demetrius Kydones is not the translator of all these treatises.[19] As Demetrius says, after his translations Byzantine theologians were divided into supporters and critics;[20] we know the names and works of them: "Philothomistai" were his brother Prochoros Kydones, Manuel Calecas,the brothers Andreas and Maximos Chrysoberges, and Bessarion, but the "antithomistai" were more, Neilos Kabasilas, Matthaios Angelos Panaretos,the patriarch Philotheus Kokkinos, Makarios metropolitan of Ankara, Joseph Bryennios, Demetrius Chrysoloras, Marc metropolitan of Ephessus and Kal-

listos Angelikoudes.

My knowledge of the way Demetrius Kydones worked on translating the text of the"Summa Theologiae" derives mainly from the edition of two volumes with the translation of the chapters 17-22 and 23-33 of the Secunda Secundae.[21] The series "Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum"under the direction of professor E. Moutsopoulos has undertaken the effort to publish Demetrius Kydones's translation of the "Summa Theologiae". At present three volumes[22] have been edited and a fourth is in press. These volumes contain the translation of the Aquinas's treatise on the three theological virtues, faith, hope and charity. From the collation of the Greek with the Latin text, Demetrius Kydones is proved to be an excellent and accurate translator with a thorough knowledge of Latin. But we should talk first about the manuscript tradition of the Greek text.

There is an autograph manuscript of Demetrius Kydones,with chapters of the "Summa Theologiae", in the ff. 8v-131v, 168-171v of the codex Vaticanus graecus 609;[23] Prochoros Kydones is also one of the other writers of this codex. In the ff. 8v-131v, 147-172v we have the translation of the first one hundred chapters ("quaestiones") of the "prima pars". This autograph helps us to have a mostly accurate idea on the way Demetrius translated. Mercati in his "Notizie" has reproduced a facsimile of the f. 23r, which contains the translation of the tenth quaestio, second article of the prima pars. We can see in the middle of the fourth line that he has left a blank between the words ἐν τῷ -- τῆς ἐξόδου, which should be filled with the number of the chapter quoted from Exodus. The same happens in the second line. We now can fill in the blanks the words ιε΄ in the fourth line, and κγ΄ τῶν πη΄ , because in the Latin text we have the number of the chapters. What does this mean? We can answer either that the Latin manuscript from which Kydones translated had these blanks itself, or that he sometimes could not decipher the Latin numbers of the quotations. We shall see that it is the latter which really happened. Blanks in the spaces where we should have quotation numbers are also sometimes left in the four manuscripts of the "Summa Theologiae" which we have used in our edition of some questions of the "Secunda Secundae". Furthermore, at the end of the fourteenth line of the facsimile there is also a blank, but Kydones has noted in the margin the Latin verb which could not understand what it meant: it is the verb "parificatur", as he has noted and as we can see from the Latin text of the Summa as well. We could fill in the blank the word ἐξισοῦται, the meaning of "parificatur" in Greek. We also have come across such blanks in the four manuscripts of our edition. Finally, we can see that Kydones has corrected his translation in the fourth line, by obliterating the words τὸν αἰῶνα, εἰς αἰῶνα and replacing them by the words ἐξ ἀϊδίου in the margin. We have exactly the same in the fifteenth line. Both are quotations from Exodus 15.18; the Latin text gives us "Dominus regnabit in aeternum et ultra". Kydones translates Κύριος βασιλεύων τὸν αἰῶνα καὶ ἐπ᾽ αἰῶνα καὶ ἔτι, which is exactly the Greek citation from the Bible, but not an accurate translation. He knew the Greek phrase and he wrote it, but he later changed his mind and wanted to be more precise, in exact conformity with the Latin text:he had always translated the word aeternus by ἀΐδιος and aeternitas by ἀϊδιότης , so he notes in the margin the words ἐξ ἀϊδίου in correspondence with the Latin in aeterno. It is obvious that Demetrius Kydones was in a hurry to have the translation completed and then disseminated, and that he intended to make a revised edition in the future, as in fact he did with the "Summa Contra Gentiles".[24] The cd. Vatic. gr. 616, containing the third and fourth book of this treatise, has a great deal of additions and corrections written by Demetrius's own hand.[25] Of course, it was not an easy thing to translate the two "Summae" of Aquinas within a few years of simultaneous official duties. It is very important to listen to what he says about these obstacles in a letter to his friend Maximus Chrysoberges:[26] "If it is something in the translation which you do not understand,this is probably due to Thomas's subtlety of senses... but it may happen because of my ignorance,too. For, I was very young when I first dealt with Thomas's works and I had not taken as much as I wished from the Italian; on the other hand, I was entangled among my official duties. All these things did not let me verify the text of my translation. A third reason was the lack of books; for, it was only one manuscript from which I had to translate, thus I could not easily find out or correct its corruptions, because there was no way to collate it with another manuscript and think about the truth. We had no treasury of Latin books, so we had to content ourselves with what handily existed". Thus, bearing in mind that Kydones was translating only from one Latin manuscript, we can easily understand why he left the blanks in his manuscript, blanks which were reproduced in the manuscript tradition of his translation.

In the edition of Demetrius Kydones's translation of the "Secunda secundae Summae Theologiae" we have used four manuscripts, which have transmitted the text of the "Secunda secundae". The codex Vaticanus 612 was written in the 14th century, while the other three (cdd. Parisinus graecus 1235, Parisinus 1237 and Bodleianus Roe graecus 21) were written in the 15th century.[27] We have the evidence from the established text that the witness of the Vaticanus is the most reliable. We can accept that this manuscript comes directly from a fine exemplar, very likely

from an autograph of Kydones, independently of the three others. The witnesses of the three 15th century manuscripts agree with each other most of the times (see for example pp. 70-73 in the apparatus criticus of the volume II,17 A), something which shows that they belong to the same branch. In this branch the two Parisini codices prove to derive from a common exemplar, while the variants of the Bodleianus make us assume it derives from a better exemplar, closer to Vaticanus. This assumption can be supported by the lack of titles of the articles in both codices, Vaticanus and Bodleianus, and we know that these titles are not translated by Kydones in his autograph manuscript, Vaticanus graecus 609. We do not know whether the translator or somebody else added the titles in the Greek manuscript tradition.

As Demetrius Kydones says in his Apology and his letter to Maximus,he had not enough time available to his translation. Obviously, he did not try to verify Thomas's quotations by counseling their original text. In fact, he wanted to give an accurate and comprehensive translation as soon as possible. Thomas's quotations from Aristotle, from the Holy Bible, and the Church Fathers have been translated by Demetrius almost word by word. Most of Thomas's Aristotelian quotations are from the "Ἠθικὰ Νικομάχεια" , and sometimes Kydones seems to be closer to the original Greek text than to the Latin text as quoted in the "Summa Theologiae". For example, we read in the Latin text:"magis a vero declinat in minus";[28] Kydones translates:ἐπὶ τοὔλαττον μᾶλλον ἀποκλίνει τοῦ ἀληθοῦς; the Aristotelian passage reads:ἐπὶ τὸ ἔλαττον δὲ μᾶλλον τοῦ ἀληθοῦς ἀποκλίνει.[29] He translates the Latin with the Aristotelian expression and he puts the words ἐπὶ τοὔλαττον in the beginning of the phrase, as it is in the Greek text. Another example:Thomas gives, "impossibile est simul affirmare et negare",[30] which Kydones translates ἀδύνατον τὸ αὐτὸ ἅμα φάναι καὶ ἀποφάναι , where Aristotle reads ἀδύνατον ἅμα καταφάναι καὶ ἀποφάναι.[31] Kydones has used the same verbs with the Greek Aristotelian text, καταφάναι καὶ ἀποφάναι. Other times, he uses a key-word from Aristotle, being not only an accurate translator, but also an expert on conceiving the exact and proper Greek philosophical term. This could only happen if he had a very good knowledge of Aristotelian philosophy to rely on it. Concerning the quotations from the Bible, especially from the New Testament, Kydones most of the times gives the exact passage, as found in the original Greek text. His exactitude now is more frequent than with the Aristotelian passages, and this is not surprising; for, as a real Byzantine, he was more familiar with the New Testament than with any ancient philosophic text. Can we say that he intentionally cared to reproduce the Greek New Testament text in his translation, in order to seem more

persuasive to his fellow-byzantines? Let us examine also the passage from the book of "Exodus" I have already mentioned. Thomas writes:"Dominus regnabit in aeternum et ultra"; Kydones translates "Κύριος βασιλεύων τὸν αἰῶνα καὶ ἐπ' αἰῶνα καὶ ἔτι" , which is exactly what we read in Exodus, but not what we read in Thomas! Kydones omitted to give the number of the chapter and left a blank, probably because he could not decipher a corrupted Latin number. But had he quoted the exact passage after looking it up in the book of Exodus, he would not have forgotten to note the number of this chapter. We can ascertain our assumption that he never looked the passages up in their original by a noteworthy error in his translation. Whenever he comes across a quotation from the book of "Siracides"--Σοφία Σιρὰχ in Greek-- he always translates the title of this book by the word Ἐκκλησιαστής, which, of course, is another Old Testament book. Why? Because in Latin the title of Σοφία Σιρὰχ is "Ecclesiasticus", a confusion which brought about this misunderstanding.[32] Had he tried once to collate the Greek with the Latin text, he would have seen his error. Another passage from Σοφία Σιρὰχ is also clear; we read ...κατὰ τὸ μη' τοῦ [blank] περὶ τοῦ Ἠλία καὶ τοῦ Ἐλισσαίου ὅτι...etc.[33] He knew that the book of the Ἐκκλησιαστής has nothing to do with the prophets Elias and Elissaios, since this book contains only proverbs and advices. So, he was surprised in seeing that, he left the blank in the manuscript, and never looked the passage up!

A project with which John V tried to approach the pope Innocent in the late 1355 could be co-related with Kydones's efforts to acquaint Byzantines with the Latin texts.[34] John V asked the pope's help, suggesting among other terms that he could set up in Constantinople institutions to teach Latin to the sons of the nobility. One could say that this project was an attempt to furthering the results of Kydones's translations by the teaching of Latin at Byzantine schools. Let us listen to what Kydones says in his Apology trying to convince his fellow-Byzantines that he had found a common intellectual bond between Greeks and Latins:[35] "after a comparison of the treatises of the ancient Church Fathers, I have come to the result that both sides are really in agreement on all major issues in theology, including the question of the procession of the Holy Spirit, both are of one mind, being divided only by languages".

Certainly Demetrius Kydones's translations of the Thomist works were not a best-seller of the time, but they did exercise a great influence or reaction to the Byzantine theological minds. With Kydones's translations at their disposal studious Greeks had every opportunity of acquainting themselves with Latin thought. On the eve of the Council of Florence Bessarion expressed an anguished request to Andreas Chrysober-

ges, asking him to clarify some passages from Thomas Aquinas and give him answers to queries Bessarion proposed on Aquinas's arguments.[36] Marcus metropolitan of Ephesus had also some knowledge of the Thomistic translations, since he refers to Thomas even before the Council of Florence (1438-39).[37] As a preparation for the Council, Scholarius and Eugenicos had been assigned the task of studying Nilus Cabasilas's treatise against the teaching of Thomas's on the procession of the Holy Spirit.[38]

The religious evolution of Demetrius Kydones was determined by his discovery that in Thomism ancient Greek philosophy was priced more than in Greek Byzantium. But generally speaking the ancient Greek tradition was not better kept in Latin West than in Byzantine East. The cult of Hellenic learning had survived even in the works of churchmen devoted to the Hesychast camp, men such as Isidore of Thessalonica, Nicolas Cabasilas, Theodore Melitiniotes, the Patriarch Philotheos. I would like to finish this paper with some observations taken from an article of prof. D. Nicol[39]:"The byzantine ignorance of the Latins of which Demetrius Kydones complains was not due to lack of contact, social or political. The Byzantines of the 14th and 15th centuries were all too well aware of why they disliked the Latins... For the ordinary people Greek translations of Thomas Aquinas brought little comfort. In the middle of the 14th century Alexius Makrembolites' Λόγος ἱστορικὸς is eloquent of the feelings and reactions of the Byzantine middle class. Above all Alexius blames the Italians, the Westerners who had been granted commercial quarters across the Golden Horn and now they had turned out and bitten the hand that fed them. But what, Alexius says, could one expect of Latins, whose corruption and savagery surpassed even that of the Scythians and the Arabs?" I think the Byzantines could not easily accept Kydones's acclamation:Τίνες 'Ρωμαίοις 'Ρωμαίων οἰκειότεροι σύμμαχοι;[40]

NOTES.

(1) Giovanni Mercati,Notizie di Procoro e Demetrio Cidone[etc.], Città del Vaticano 1931 (Studi e Testi 56).

(2) Raymond-J.Loenertz, Démétrius Cydonès Correspondance,t. I-II, Città del Vaticano 1956, 1960 (Studi e Testi, 186, 208).

(3) Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, 'Ελληνικαὶ μεταφράσεις Θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ, 'Εν 'Αθήναις 1967.

(4) R.-J.Loenertz, Démétrius Cydonès. I. De la naissance à l'année 1373, OCP 36(1970) 47-72. II. De 1373 à 1375, OCP 37(1971) 5-39.

(5) Mercati, op.cit., pp.359-403. Cf. also Frances Kianka, The Apology of Demetrius Cydones:A Fourteenth-Century Autobiographical Source, Byzantine Studies/Etudes Byzantines 7 (1980) 57-71.

(6) See Papadopoulos, op.cit., p.81.

(7) Demetrius Kydones' Apology, Mercati, p.359, line 16.

(8) Ibid.,p.360,11. 39 sq. (9) Ibid., p.385, 11.35 sq.

(10) Papadopoulos, op.cit.,p.31. (11) Ibid., p.25, n.1.

(12) Ibid., p.43. (13) Ibid., pp.46,91. (14) Ibid., p.47.

(15) Kydones' Apology, Mercati, p. 366, 11. 93-96.

(16) Ibid., p. 363, 11. 26-29.

(17) See Papadopoulos, op.cit.,pp.35-42.

(18) Ibid.,pp. 49-52. (19) Ibid., pp.53-64.

(20) Kydones' Apology, Mercati, p.366, 11.87-91. Cf. Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Συνάντησις ὀρθοδόξου καὶ σχολαστικῆς θεολογίας,Θεσσαλονίκη, 1970, p.71.

(21) Φωτίου Α. Δημητρακοπούλου, Δημητρίου Κυδώνη, Θωμᾶ 'Ακυινάτου Σοῦμμα Θεολογική, ἐξελληνισθεῖσα, Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, t.II 16, 'Αθῆναι 1979, t.II 17A, 'Αθῆναι 1980.

(22) The first vol. of the edition was published byΓ.Λεοντσίνη καὶ Α.Γλυκοφρύδου-Λεοντσίνη, t. II 15, 'Αθῆναι 1976.

(23) See R.Devreesse, Codices Vaticani Graeci, t.III, cdd. 604-866, in Bibl. Vaticana, 1950, pp. 16-18.

(24) Cf. Papadopoulos, 'Ελληνικαὶ μεταφράσεις..., p. 32.

(25) Cf. Mercati, op.cit., p.6, n.2.

(26) R.-J. Loenertz, Dem.Cyd. Corr., II,pp. 266-8, no 333.

(27) A brief survey of these Mss. see in G. and A. Leontsinis,op.cit., pp. 14-16.

(28) 2a 2ae, 109,4. (29) Eth. Nicom.,Δ 7,1127b7.

(30) 2a 2ae, 1,7. (31) Met., Γ 6, 1011b20-21.

(32) See Demetracopoulos, op.cit., II 16, p.60, n.2.

(33) Ibid., p.52, n.3.

(34) Joseph Gill, Church Union:Rome and Byzantium(1204-1453), Variorum Reprints, London 1979, no XIX, p.80.

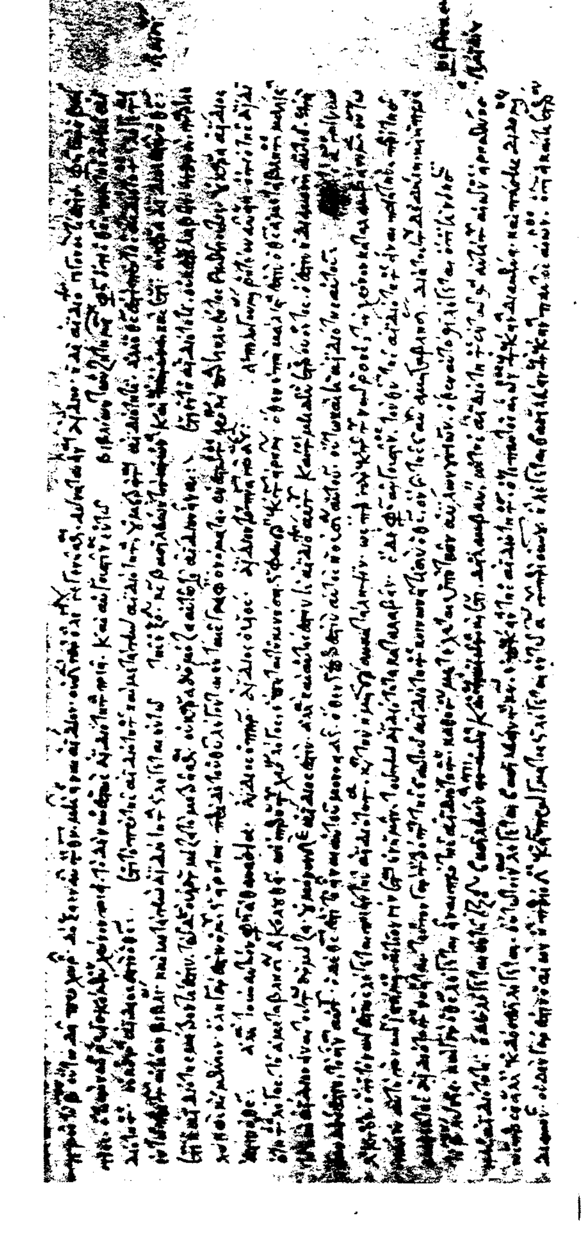
(35) Mercati, op.cit., p.367, 11.48 sq.

(36) Gill, op.cit., XIII,385

(37) Papadopoulos,op.cit.,p.148. (38) Gill, ibid.

(39) Donald M.Nicol, Byzantium:its ecclesiastical history and relations with the western world, Variorum Reprints, London 1972,I,pp.337-8.

(40) Demetrius Kydones' Oratio pro subsidio Latinorum, PG 154,977D.

c. Vatic. gr. 609 f. 23 r. Autograph of Demetrius Kydones's translation of the Summa Theologiae (I,10,2).

MESROB KRIKORIAN

GRIGOR OF TAT'EV. A GREAT SCHOLASTIC THEOLOGIAN AND PHILOSOPHER

Introduction

Vardapet Grigor Tat'ewac'i (of Tat'ew) has been a dominating figure in XIV - XVth century Church history of Armenia. As a theologian and teacher he achieved so much that he influenced even the events and orientation of the Armenian Church in the following centuries. His pupils and later Armenian authors generously and of course rightly call him "the great Vardapet" (teacher), "heavenly champion", "the brilliant torch of Tat'ew", "eternally shining sun", "a source propagating the teachings of Christ", "Second Enlightener" (the first being Grigor the Parther, the first official Patriarch of Armenia), "Second John Chrysostom" etc.

The second half of XIVth century was a very difficult time for the Armenians. The Mongol-Tartar hordes, under the leadership of Timur Läng (1336 - 1405) were raiding, plundering and destroying Greater Armenia, whereas the Mamelukes of Egypt were continuously attacking Little or Cilician Armenia which finally lost its independence in 1375. The Armenian Church also was suffering due internal and external conflicts and struggles: the local Patriarchal See of Alt'amar near Lake Van (the present Ahtamar in Turkey) had revolted against the Mother See whose centre was still located at Sis, in Little Armenia. At the beginning of XIVth century, according to a missionary program, Rome endeavoured persistently to win the Orthodox Armenians and Syrians and to bring them under its authority. The Franciscan fathers preached and taught in Cilicia, Northern Armenia and Georgia, whereas the Dominicans laboured in Greater Armenia and Persia. The leaders of the Armenian Church were very disturbed about this challenging situation and sought a solution for the crisis.

A short Biography

Grigor was born about 1346 in the province of Vayoc' Jor at the village T'mkaberd. His father Sargis, originally from Arčēs, had married a girl from P'arpi and settled down in Vayoc' Jor, in the country of Siwnik'. After the elementary education, he entered the monastery of Aprakunik' to learn near the famous vardapet Yovhannēs of Orotn. According to reliable historical accounts, he studied 28 years with his teacher. This presumably would mean, after completing the Seminary he continued as assistant-lecturer in the monastery. He was ordained a priest in Jerusalem during a visit; in Erzinka he received the title of Vardapet (Church doctor), and in 1387 the degree of Higher Vardapet at the same monastery of Aprakunik'. Upon the death of his teacher Yovhannēs on 13th January 1388, Grigor was elected as rector of the Theological School. He remained only two years in the Seminary of Aprakunik', then because of financial difficulties he was compelled to move to Tat'ew where he enjoyed the support of the prince Smbat Orbelean, son of Iwanē and grandson of Burt'ēl, as well as of Archbishop Aṙak'el, his uncle's son. In the Seminary of Tat'ew gathering numerous pupils around him, he taught and trained them, propagated education among the people and promoted cultural activities. In his syllabus, besides the main biblical and theological studies, he gave a prominent place to Philosophy, thus emphasizing the importance of Greek Philosophers for the Christian doctrine. The writings of Aristotle, Porphyry and Philo were the popular works which provided the fundamental philosophical material for the students. Yovhannēs of Orotn and Grigor of Tat'ew themselves wrote commentaries on the books of these philosophers in order to facilitate and deepen the learning of theology. In 1408, Grigor moved to the monastery of Mecop' in the province of Arčēs, this time forced by political circumstances. In 1410 he returned home and shortly after his arrival in Tat'ew fell sick and died on the 25th December (1410) at the age of 64. [1]

The Literary Works

The literary works of Grigor are numerous and various in their subjects and they can be characterized as erudite, scholarly and comprehensive writings. On one hand he admired and utilized the books of Greek philosophers and theologians, on the other hand he profited of the logical art and methodological system of the western scholastic theologians whose works were brought, translated and spread in Armenia by the Dominican and Franciscan friars. He cites extensively from the classical Greek fathers: Dionysius of Alexandria, Gregory Thaumaturgus of Neo Caesarea, Athanasius of Alexandria, Gregory of Nazianzus, Basil of Caesarea, John Chrysostom, Epiphanius of Salamis/Cyprus, Cyril of Alexandria and Dionysius the Areopagite. From the Latin authors he knows: Augustine of Hippo, Albertus Magnus, Isidorus of Sevilla and specially Thomas Aquinas. Like the scholastics of Europe, Tat'ewac'i also made every effort to interpret the mysteries of the Christian faith through formal logic and rational dialectic. Grigor of Tat'ew and his master Yovhannēs of Orotn continuing the tradition of their forefathers, intensively worked on the philosophy of Aristotle and prepared new commentaries using them for the explanation and support of the Christian theology. Of course the theology of Tat'ewac'i was the theology of the Armenian Church, but following the way and example of the scholastics, he composed systematic works, exposing syllogistic arguments and always paying attention to exactitude. "Question and answer" is his normal art of inquiry and demonstration: the replies present categorical syllogisms and the disputations are reinforced by rich quotations from the Bible, the early Greek Byzantine theologians and Aristotle. Occasionally he calls for witness the Arab philosopher Averroes/Ibn Rushd (1126 - 1198) and the Armenian theologian Grigor Lusaworič' (Gregory Enlightener).

The literary works of Tat'ewac'i can be divided into four main groups: theological, philosophical, pastoral-liturgical and biblical (commentaries).

Theological Writings

1. The most known work of Grigor,

   Girk' Harc'manc' = The Book of Questions

   is in fact an Encyclopaedia which covers different branches of theology, written in 1397 in ten "volumes" or "books".

2. Girk' p'ok'r Harc'manc' (A short Book of Questions)

   A similar writing completed in 1387 upon the request and questions of Vardapet Gēorg from Erzinka.

3. Oskep'orik (The Book of golden Content)

   This is the main theological work of Gregory, really of "golden content", written in 1407 and divided into four books.

   First: About faith and theology, the existence of God, the Holy Trinity, refutation of the teachings of Arius, Macedonius, Sabellius and of other gnostic heretics (xiv chapters). Chapter xiii is addressed against the doctrine of Filioque.

   Second: On the Incarnation of Christ (chap. xv to xxiii).

   Third: Attestations and quotations concerning the Incarnation of the Word from the Holy Scriptures and Greek Byzantine Church fathers (chap. xxiv to xxxiii).

   Fourth: About the birth, circumcision, baptism, passion, death and resurrection of Jesus Christ (chap. xxxiv to xlv). The last four chapters are disputations with Diophysites.

   Fifth: This book has been compiled at a later date and added to the main work; a collection from the writings of Vahram Rabuni, an Armenian theologian of XIIIth c., and of Grigor Tat'ewac'i (chap. xlvi to l).

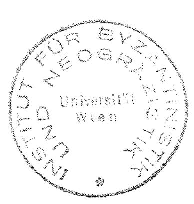
4. Commentary of the Scholia of Cyril of Alexandria

5. The Creed of the Armenian Church

   The Nicene-Constantinopolitan creed is the official confession of faith of the Armenian Apostolic Church. In XIVth century Grigor of Tat'ew, perhaps together with his pupils, formulated afresh the doctrine of the Armenian Church on the text and in terms of the Nicene credo, but additionally utilizing the Armenian theological literature, such as 'The Teaching of St. Gregory' in the Book of Agathangelos and the Book of Letters (theological). Whereas the Nicene is recited at the beginning of the Holy Mass, after the reading of the Gospel lesson, the Creed compiled by Grigor Tat'ewac'i is used at the beginning of festival celebrations of the Holy Liturgy and during ordinations. This shows the importance attached to it by the Church. In fact it forms a part of chap. 47 of the fifth volume of the 'Book of golden Content', but it can be found in every Service-Book or in the Ritual of Ordination, entitled 'Profession of the Orthodox Faith'.

6. Summa contra Gentiles

   The original title of this theological book is called: 'Against the Tačiks'. The name 'Tačik' derives from Pahlavi and means 'Arab', but it is generally applied for muslim peoples, Arabs, Persians and Turks, and consequently signifies also 'Muslim'. In fact this theological tractate forms a part of Grigor's larger 'Book of Questions' (vol. I, chap. 3), but since the edition of 1729/30 was printed in Istanbul, the publishers have cut it out in order not to excite the anger of the Sultan or of the Muslim faithful. It was later edited in Vienna in 1930.

Philosophical Writings

The main philosophical writings of Grigor are:

1. Brief Commentary of the Isagoge (Εἰσαγωγή) of Porphyry
2. Brief Commentary of the Philosophy ('Definitions of Philosophy') of David (Invincible)
3. Brief Commentary on the Virtues (περὶ 'Αρετῶν) of Aristotle

He has also collected and compiled two books of his teacher Yovhannēs of Orotn, namely:

4. Commentary on the Categories (Κατηγορίαι) of Aristotle and
5. Brief Commentary on the Interpretations (περὶ 'Ερμηνείας) of Aristotle.

The Scholastic Theologian and the Nominalist Philosopher

The heritage of the neoplatonist David Invincible (VIth century) has influenced the philosophical tought and tendency of the Armenian writers throughout the centuries. In Xth century a new interest in the ancient Greek philosophy began through the writings of Grigor Magistros (c. 990 - 1058) and was continued by Yovhannēs Sarkawag ('Deacon') the Philosopher (XIth century) and patriarch Nersēs Clajensis (1048 - 1173), called Shnorhali ('Full of Grace'). Vahram Vardapet/Rabuni (XIIIth century), a contemporary author to Thomas Aquinas (c. 1225 - 1274), studied the Aristotelian philosophy and wrote a few tractates:

1. Commentary on the Categories (Κατηγορίαι) of Aristotle
2. Commentary on the Isagoge (Εἰσαγωγή) of Porphyry
3. Commentary about Aristotle's Book on Cosmos (περὶ Κόσμου)

Esayi Vardapet of Nič' († 1338), from the country of Sasun, developed a movement of learning and theology and founded the School of Glajor on the level and program of a university,

gathering around him about 350 students. At that time the Dominican friars had already arrived in Armenia and started a strong missionary-educational and literary activity. 1320 - 1350 most of the works of Th. Aquinas, Bartholomew of Bologne and of Peter of Aragon were translated into Armenian, specially through the efforts of Yovhannēs from Corcor and Yakob and Yovhannēs of K'ṙni. Naturally, discussions and disputations between the Latin missionaries and the leaders of the Armenian Church were inevitable, as it was in case of the Byzantines. Yovhannēs Vardapet of Orotn (1315 - 1386), a pupil of Esayi, settled down in the monastery of Tat'ew and continued there the School of Glajor (his main philosophical treatises are mentioned above). Under Yovhannēs and his student and successor Grigor, a lively movement of education and learning was spread in Armenia and the confrontation with the Latins at the end found a positive solution. In this long-lasting and critical process, Grigor of Tat'ew together with his numerous pupils, played the most important rôle, teaching, preaching and writing erudite studies. In between the devoted followers of Dominican Fathers, and those who were faithful to the national Church tradition, Grigor succeeded to master the situation and skilfully brought about an 'Armenian Reception' of the Latin Scholastic theology. His Book of golden Content together with the Book of Questions corresponds to Summa theologica of Aquinas, whereas the tractate Against the Tačiks is similar to Summa contra gentiles of the same Theologian. Without exaggeration, he can be regarded 'Thomas Aquinas of the Armenians' and at the same time may be compared with the Byzantine Neilos Kabasilas († 1363).

I would like to introduce here as an example the arguments of Grigor concerning the existence of God. In his Book of golden Content[2] he makes the following theological discussion. He

speaks first against those who say: "The thinking (Intellect) can not prove the existence of God; only by Faith we can attest that God exists!" Plato and Aristotle were not believers, but by rational examination they showed that God exists. Then he brings forward the argument of the cause; from the caused things and phenomena one can conclude the existence of the cause or the First Cause: from the creatures we can understand that there is a Creator. The next argument is similar to this: according to Aristotle "whatever moves - is moved by someone else". Going infinitly from one movement to the other mover, we arrive at the first Mover who does not move, that is God. Continuing his process of reasoning, Grigor quotes Averroes, "the commentator of Aristotle", that "it is impossible for contrary and disorderly things to come into correlation (co-existence), if there were no ordering power." Now we see in this world the corporeal (material) and the incorporeal are contrary to each other, just as the four elements, but yet they are correlated in nature and don't corrupt each other. Then Tat'ewac'i returns to the characteristics of substances or existences: the created have beginning and end, consequently there should be a Reason/Cause without beginning and without end. Likewise other 'natures' are relative or imperfect: Goodness, Righteousness etc. Moreover, "all created who have the good and righteousness, they don't possess these by nature, but have received them from somebody else. Consequently, there should be such One who possesses Righteousness and Goodness in full, that is God."

Grigor Tat'ewac'i as a nominalist philosopher emphasizes the importance and value of the individual ('anhat' = individuum). For him the general ideas ('əndhanur imac'ut'iwn' = universalis) are only names ('anun' = nomina). "The individual above all forms the real and first existence"[3], he says. The generals don't exist in the external world like the special, but they come into existence in our Thinking and continue to exist. They are not even like our thoughts - since they have no analogy in the

external world, as do these ones; in fact we deduce the general from external individual existences. He criticizes the Stoic philosophers, who according to him considered every thing as being bodily and claimed that the universalis have the definit(ion) and the nature of the special. He criticizes also Plato, who - again according to him, like the Stoics regarded the general 'changeable'. He adheres to Aristotle, declaring that only the special has body and therefore it is changeable, and that the general can not be substantiated and/or separated from the sensible ('zgalikʻ' = sensualis) or from the tangible.[4] Such arguments of Grigor incidently have been misinterpreted by some scholars in Armenia who take him as a philosopher of materialist tendency. As to the relation of the genus and species to the individuum, Grigor explains that "the individual is the first existence and then come the species ('tesak') and the genus ('seṙ')". Genus and species exist by the power/energy (of the individual), and actually the individual operates on them. Then he adds: "And the individuum is better, since when the individuals gather together - species and genus come into existence, and when the individuals disappear, they also cease of being existent."[5]

Let me conclude this paper with a pedagogic-philosophical view of Tat'ewac'i. It was the English philosopher John Locke (1632-1704) who accepted 'sensation' and 'reflection' as sources of knowledge and perception. The soul or the mind of a new-born child is intact and plain like a tabula rasa which later receives impressions and perceptions from the external world and accumulates experiences. Interestingly Grigor also expresses the same opinion. In his Book of Homilies he writes: "The thinking/rational soul of man is like an unwritten tabula or a washed parchment - whatever is written, is impressed on it."[6]

Unfortunately, the life and writings of Tat'ewac'i are very little known in the West. Larger studies in European languages indubitably may ascertain an international recognition for him.

Footnotes

1. On the life and literary works of Grigor of Tat'ew see Malachia Ormanian, History of the Armenian Nation (Arm.), 3 volumes, Constantinople, 1912 - 1927, paragraphs 1366-67, 1378-79, 1397-1404; H. Ačarian, Lexicon of Armenian Personal Names (Arm.), Erevan, 5 volumes, 1942-1962, I (1942) p. 599-605; Sen Arewšatian's articles on Grigor Tat'ewac'i in Renown Personalities of the Armenian Culture (Arm.), Erevan, 1976, pp. 406-416; Armenian Soviet Encyclopaedia (Arm.), Erevan, III (1977), pp. 221-23; 'The philosophical School of Tat'ew and the Philosophy of Grigor Tat'ewac'i' in Banber Matenadarani (Messenger of Matenadaran), No. 4 (1958), Erevan, pp. 121-37 and 'The Formation and Development of Nominalism in mediaeval Armenia' in Banber Matenadarani, No. 6 (1962), pp. 75-92.

2. Book of golden Content (Arm.), Contantinople, 1746, part I, chap. 4. It is interesting to note that Grigor Tat'ewac'i's arguments concerning the existence of God are very similar to those of Thomas Aquinas.

3. The Book of Questions (Arm.), Constantinople, 1729, p. 550.

4. Commentary on the Isagoge of Porphyry (Arm.), Madras, 1793, pp. 327-34 ff.

5. Commentary on the Philosophy of David, MS No. 1695 of Matenadaran, p. 47a.

6. Book of Homilies (Arm.), the 'Summer' volume, Constantinople, 1741, p. 454.

BOGHOS LEVON ZEKIYAN

LES RELATIONS ARMÉNO-BYZANTINES APRÈS LA MORT DE ST NERSÈS ŠNORHALI

Les sept années qui suivirent la mort du catholicos St. Nersēs Šnorhali, survenue en 1173, jusqu' au décès de l'empereur Manuel Comnène en 1180, constituent la deuxième phase des négociations entamées en 1165 entre l'Eglise arménienne et Constantinople. Le concile arménien de Hŕomklay en 1179 avait porté l'union envisagée tout près de sa réalisation, lorsque la mort de Manuel emmena un changement brusque dans la politique byzantine et dans l'attitude de Constantinople envers les Arméniens.

Dans une relation précédente, présentée au XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, nous avions soumis à critique les différents documents concernant la première phase de ces négociations, pour en vérifier la valeur. Nous avions analysé aussi le contenu de ce dialogue ecclésiastique en nous arrêtant surtout sur la portée oecuménique des positions doctrinales de Nersēs.

Le but que nous nous proposons dans cette présente étude est de mettre en lumière les lignes directrices de l'attitude de l'Eglise arménienne dans la deuxième phase des pourparlers en question: nous essayerons d'en déterminer d'une part la continuité avec la phase précédente et d'autre part les nouveaux traits qui la distinguent (1).

Avant d'aborder cependant ces questions, nous voudrions apporter certaines précisions historiques.

La première lettre du nouveau catholicos Grigor Tγay (le Jeune) qui nous est parvenue sans date, doit être du printemps de 1176. En fait nous y trouvons une allusion explicite au déclenchement de la campagne de Manuel contre le sultan d'Iconium. Un autre témoignage en ce sens nous est donné par Nersēs de Lambron (Lambronac'i): le courrier du catholicos, le prêtre grec Constantin, devait rencontrer l'empereur à l'intérieur de l'Anatolie au début de l'expédition et Manuel aurait été retenu par cette guerre pendant "un an" (2). Il rentra dans sa capitale à l'automne 1176 et

le concile grec, pour donner une réponse aux Arméniens, eut lieu en Décembre 1176 - Janvier 1177 (3).

Il nous semble assez probable que la lettre en question de Grigor Tłay ait été précédé d'un concile. Cela est suggéré par les raisons suivantes: a) nous lisons dans l'adresse: "Grigor ... et la plénitude du concile (ou de l'assemblée) de l'Eglise arménienne (qui est) sous moi" (ew or ənd inew lrumn žołovoyn Hayastaneayc's ekełec'woy). C'est une formule presque identique à celle que nous trouvons au début des deux lettres suivantes du catholicos à Manuel et au patriarche de Constantinople, qui sont certainement précédées d'un synode (4); b) Nersēs Lambronac'i dit explicitement que le Synode grec de Janvier 1177 n'exigeait plus des Arméniens la suppression des différences liturgiques et disciplinaires, requise par les fameux "Neuf chapitres", mais qu'il se contentait de l'unité dans la profession de la même foi (5). Or le Discours Synodal de Lambronac'i semble supposer que les "Neuf chapitres" n'avaient pas encore été retirés par les Grecs. Il en parle diffusément et conclut ainsi: "Des articles qu'ils nous ont présentés acceptons donc ceux que nous approuvons et que nous pouvons porter" (6). Un tel propos s'expliquerait difficilement,si les Grecs avaient déjà renoncé à leurs exigences. Nous pouvons donc penser qu'un concile avait été convoqué par Grigor Tłay au printemps de 1176 pour discuter les propos de Constantinople et que Lambronac'i a pronocé son célèbre Discours Synodal en cette occasion et non au concile de 1179, comme il est généralement admis. L'unique difficulté pour cette reconstruction historique c'est que Nersēs lui-même , si scrupuleux à mentionner jusqu' aux projets de conciles qui n'ont pas été réalisés,ne fait aucune allusion à un synode lorsqu'il présente la première lettre du catholicos à l'empereur. C'est là une question qui a encore besoin d'éclaircissement.

En tout cas, indépendemment de la réunion d'un concile en 1176 et de la date du Discours Synodal de Nersēs,il nous semble presque certain que les réponses des Arméniens aux "Neuf chapitres", rédigées par Lambronac'i sur invitation de Grigor Tłay, aient été préparées et envoyées à Constantinople lors de la mission du prêtre Constantin en 1176. Ce la ressort de façon évidente non seulement par le témoignage de Lambronac'i qu' à la suite de cette mission les Grecs

renoncèrent à leurs exigences liturgiques et disciplinaires, mais aussi par les allusions qui se réfèrent à ces questions soit dans la lettre du catholicos, soit dans la réponse de l'empereur.

On peut déjà deviner par ce que nous venons de dire que nous aurons désormais deux protagonistes du côté arménien dans cette deuxième phase des négociations: le catholicos Grigor Tłay et ce jeune talent qui était Nersēs Lambronac'i, neveu de la soeur de Šnorhali; consacré archevêque de Tarse en 1175, à l'âge de vingt-quatre ans, il était déjà renommé comme "Docteur universel" (tiezerakan vardapet).

La grande ouverture du catholicos vers les Grecs ou plutôt pour le concile de Chalcédoine s'était déjà révélée avant même qu'il fût monté sur le siège de Hŕomklay,lorsqu'il s'exclama pendant les discussions entre Théorianos et Šnorhali: Ἐγὼ Ῥωμαῖός εἰμι, καὶ ὡς οἱ Ῥωμαῖοι φρονῶ (7). S'il lui manquait le tact et la douceur exceptionnels de son prédécesseur, sa personnalité énergique, douée du sens de la diplomatie et consciente de ses responsabilités, sut inspirer un respect général pour son autorité et réussit à faire signer en 1179 à toute la hiérarchie arménienne l'union avec les Grecs. Il n'en reste pas moins vrai que cette union ne fût pas intérieurement partagée par tous les signataires , ainsi qu'il sera de plus en plus évident par les attaques des moines de l'Arménie orientale contre Nersēs de Lambron dans les années suivant la mort de Tłay.

Si Grigor Tłay est le protagoniste de cette période au niveau de l'action pratique, Nersēs Lambronac'i en fut le grand inspirateur au niveau de la spéculation théologique.

Lambronac'i est l'héritier de "l'oecuménisme" Šnorhalien. Tempérament ardent, idéaliste et passioné, désireux d'atteindre la perfection en tout, il était assez différent sur le plan de l'action de son grand-oncle. Ses échanges continuels avec les autres Eglises, son zèle pour des mesures de réforme intérieure, qui peut-être n'étaient pas toujours absolument nécessaires, ne tardèrent pas à susciter contre lui de très vives réactions. Un historien moderne de l'Eglise arménienne arrive jusqu'à affirmer que la charité de Lambronac'i s'étendait plutôt aux étrangers qu'à ses compatriotes (8). Ce n'est pas ici le lieu d'entrer dans cette discussion. Mais nous croyons que cette affirmation ne résiste pas à une critique sérieuse: "l'arménité" de Nersēs

est même trop évidente pour avoir besoin de preuve. Il est vrai que, dans son Discours Synodal comme dans ses autres écrits, Nersēs donne parfois l'impression d'exiger plus de concessions de la part des Arméniens que de leurs partenaires. Mais il faut tenir compte que ses écrits s'adressent exclusivement aux Arméniens; il est donc normal que ceux-ci soient invités à la condescendance et à l'estime des autres. D'ailleurs, les réponses aux "Neuf chapitres" suffisent à montrer que sa conception de l'union restait essentiellement celle de Šnorhali: les modifications rituelles ou disciplinaires proposées supposent une condescendance réciproque et non la suprématie d'une partie sur l'autre.

L'approfondissement majeur que Lambronac'i apporte au fondement théologique de l'idéal oecuménique est l'enracinement de cet idéal dans l'action salvifique du Christ, par laquelle le Sauveur unit tous les rachetés dans un seul corps dont il est la Tête: "Nous avons divisé le Corps unique du Christ en de nombreux corps, et nous avons partagé son Eglise unique en beaucoup de parties" (9). "Nous n'avons qu'une Tête, le Christ. Comment est-il possible à des membres d'une même tête d'être dissociés? Avons-nous des blessures? guérissons-nous les uns les autres; bonne santé? sachons-nous en réjouir mutuellement" (10).

Nersēs voit la racine du mal dans l'oubli du commandement de la charité et de l'esprit de pardon, plus encore dans un nationalisme ou sectarisme exacerbé qui affaiblit le sens fondamental de notre rédemption par le Christ: "Abandonnant le nom du Christ, nous nous jetons au visage ... ceux de Haīq, d'Arame, de Romains, d'Hellènes; et devant les reproches que Paul nous adresse sur ce point, nous faisons les sourds. „O insensés! dit-il, Haīq est-il monté sur la croix pour vous? Ou bien avez-vous été baptisés au nom d'Arame? „" (11). Le dépassement de toute considération d'ethnie ou de groupe atteint ici son sommet.

L'évêque de Tarse est pleinement convaincu que les chrétiens, - surtout Grecs et Arméniens en l'occurence -, n'ont aucun motif réel de dresser entre eux un mur de séparation. Il expose cette conviction en parlant du mystère de l'Incarnation, principale pierre de scandale au plan dogmatique, et aussi des différences de rite ou de discipline. Ainsi, l'Eucharistie, qui devrait être l'expression la plus profonde de l'union entre chrétiens, devient par un paradoxe incroyable

le signe de leurs divisions: "Unique est la bénédiction, unique le nom du Christ que nous, les nations, nous prononçons (sur le pain), chacun en une langue différente. Et une fois venue notre inimitié, ce pain, que nous acceptons les uns des autres et mangeons sans scrupule avant de l'avoir béni, dès que nous invoquons sur lui le nom du Christ et en faisons son Corps par une même bénédiction, l'Arménien répugne à y participer dans le sacrifice béni par le Grec, et le Grec dans celui béni de l'Arménien" (12).

Comme Šnorhali, Lambronac'i est convaincu que ce mouvement vers l'union est une oeuvre divine: "Qui a mis en mouvement ce dessein?... Nous ne pouvons citer personne, hors Dieu et Notre-Seigneur Jésus-Christ, la source de la paix" (13). Cette conviction l'aide à résoudre une objection d'ordre historique: "Mais pourquoi, disent-ils, jusqu'aujourd'hui, personne n'a-t-il montré cela clairement, mais plutôt le contraire?" (14), c'est-à-dire qu'il n'y a pas de différence substantielle entre la profession de foi des Grecs et celle des Arméniens. Il répond d'abord: "Laissons en à Dieu l'examen". Mais il ajoute aussitôt: "beaucoup l'ont dit parmi les nôtres, à la suite des premiers saints". Et si leur avis n'a pas prévalu contre les fauteurs de la séparation, c'est parce que "la nature humaine aime l'opposition". C'est le mystère d'iniquité opérant dans le monde qui est aussi à la racine de la rupture dans l'Eglise; c'est l'oeuvre du Malin.

Nous avons déjà fait allusion à l'attitude fondamentale de Lambronac'i vis-à-vis des "Neuf chapitres". Il fait preuve d'un sens remarquable de mesure et de réalisme aussi lorsqu'il entre dans le détail. Il ne dédaigne même pas d'ajouter aux raisons évangéliques certaines considérations d'ordre politique sur les avantages de l'union: "Ce n'est pas sortir de mon discours de dire encore ceci: Appuyons notre Eglise ébranlée à la verge de fer; dans notre captivité, procurons-nous le secours du Centre du monde ... Considérons combien l'Eglise géorgienne, séparée de nous, appuyée sur eux, resplendit de jour en jour davantage dans le Christ" (15). Mais Nersēs ajoute tout de suite: "Je ne dis pas de livrer l'âme pour libérer le corps. Qu'on ne détourne pas mes paroles dans ce sens". Il est donc pleinement d'accord avec Šnorhali qui tenait pour pire que les infidèles celui qui aurait trahi sa foi pour des motifs humains (16). Cependant, comme il est persuadé qu'il n'existe aucun

obstacle à l'union quant à la foi, "considérant la faiblesse de certains, en disciple du Christ, je m'efforce, dit-il, de ressembler au Maître, qui a joint la guérison des âmes à celle des corps".

Naturellement, une question sérieuse se présente ici: l'union avec l'Eglise grecque ouvrait-elle vraiment pour l'Eglise et le peuple arméniens des perspectives aussi heureuses, comme le croyait Lambronac'i? Il ne nous échappe pas que c'est une formulation quelque peu maladroite du problème et nous voudrions en préciser le sens en demandant si l'union avec les Grecs, et éventuellement avec les Romains, aurait permis aux Arméniens de maintenir intégralement leur identité. C'est une question à laquelle on ne saurait répondre, à notre avis, qu' à partir des données concrètes de l'histoire. Nous sommes déjà à la limite de notre temps et ne pouvons pas nous enfoncer plus avant dans une telle discussion. Nous nous contenterons seulement de deux remarques: a) les communautés arméniennes chalcédoniennes, assez nombreuses en certaines époques, ont fini pratiquement par être assimilées; de même plusieurs communautés arméniennes catholiques n'ont maintenu presque rien de leur identité arménienne; b) les conditions de l'union telles qu'elles étaient envisagées par Šnorhali, Grigor Tłay et Lambronac'i offraient toutes les garanties possibles pour la parfaite conservation de l'identité ethnique, culturelle et ecclésiastique du peuple arménien, à l'exception d'éventuelles impositions violentes de la part des autres ou de capitualtions trop faciles de la part des Arméniens, comme il est parfois arrivé.

N O T E S

1. Pour les détails historiques voir surtout: Fr. TOURNEBIZE, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris,1900, p. 253-257; P. TEKEYAN, Controverses christologiques en Arméno-Cilicie dans la seconde moitié du XIIe siècle (1165 - 1198), OChA 124, Roma, 1939, p. 33-47.

2. Cf Patčaṙ xndroy miabanut'ean t'agaworin Hoṙomoc' Manuēli ew srboc' kat'ołikosac'n Hayoc' Nersisi ew Grigorisi. T'ułt'k'n zor grec'in aṙ mimeans, en ndhanrakan t'ułt'k' Srboyn NERSISI ŠNORHALWOY, (Les circonstances de la requête de l'union du Roi des Romains Manuel et des saints catholicoī arméniens Nersēs et Grigoris. Les lettres qu'ils ont échangées, en: Epîtres générales de St. Nersēs Šnorhali), Jérusalem, 1871, p. 168. Ce recueil a été formé, avec des notes historiques, par Nersēs de Lambron. Sur la campagne de Manuel: F. CHALANDON, Les Comnène, II, Paris, 1912, p. 504-506.

3. La réponse de l'empereur aux Arméniens, qui suivit ce concile, est datée du 10 Janvier 1177 (Patčaṙ, p. 175).

4. Patčaṙ, p. 181-200.

5. Ibid., p. 180.

6. Discours Synodal de Saint NERSES DE LAMPRON, trad. franç. par Ch.-B. Mercier, Venise, 1948, p. 68.

7. PG, 133, col. 149.

8. M. ŌRMANEAN, Azgapatum, (Histoire nationale), I, Constantinople, 1912, col. 1516.

9. Discours Synodal, p. 30.

10. Ibid., p. 52.

11. Ibid., p. 30.

12. Ibid., p. 55-56, trad. remaniée.

13. Ibid., p. 36.

14. Ibid., p. 47.

15. Ibid., p. 68-69.

16. Cf Patčaṙ, p. 194.

PIER GIOVANNI CARON

IL RICONOSCIMENTO DEL PRIMATO DEL PONTEFICE ROMANO DA PARTE DELLA CHIESA GRECA NEL CONCILIO DI FIRENZE DEL 1439

Il 6 luglio 1439 - regnando il Pontefice Eugenio IV e l'Imperatore d'Oriente Giovanni VIII Paleologo - veniva solennemente letto nella cattedrale di Firenze - nel corso del Concilio ecumenico ivi trasferitosi da Ferrara - l'atto di conciliazione tra la Chiesa di Roma e la Chiesa greca, con il riconoscimento, da parte di quest'ultima, del primato del Pontefice romano. Si conchiudeva così un secolare contrasto, che ancora nel suddetto Concilio aveva posto di fronte, da un lato, la concezione del Papato romano come di un'Autorità indipendente e sovrana rispetto ad ogni potestà terrena, e dall'altra la concezione cesaropapista - appoggiata dai teologi bizantini - dell'Imperatore d'Oriente, che, considerandosi Cesare e Papa ad un tempo, voleva la Chiesa costantinopolitana assoggettata soltanto a sè, disconoscendo il primato del Pontefice romano.

Tale diversità di vedute aveva avuto la sua manifestazione più significativa nella disputa del 20 giugno 1439 fra Giovanni da Ragusa e Bessarione. Il primo, a sostegno della tesi del primato romano, aveva addotto alcune lettere dei Pontefici, le quali erano state accolte con tutti gli onori dai Concilii generali, e in ispecie dal IV Concilio ecumenico, tenutosi a Calcedonia nel 451. Al che Bessarione aveva risposto che si trattava d'una semplice cortesia, che non provava nulla in favore del primato papale: il quale doveva essere dimostrato non con le lettere dei Pontefici, ma con i canoni dei Concilii.

Giovanni da Ragusa replicò, dimostrando che le lettere pontificali avevano uguale, se non maggiore autorità che non i canoni dei Concilii, poichè alcuni Concilii generali le avevano poste a base delle loro statuizioni dogma-

tiche. Egli, poi, rispose in modo categorico alla questione, che Bessarione gli aveva posto, se le parole che proclamano il Papa "pater et magister Christianorum" esprimessero soltanto un primato onorifico, ovvero intendessero attribuire al Pontefice romano la qualità effettiva di "caput Ecclesiae".

La risposta di Giovanni da Ragusa fu in effetti senza ambagi, nel senso che la "praeeminentia" del Papa "non solum denotat reverentiam, sed potestatem quamdam cujusdam oboedientiae. Il che significava proclamazione d'un vero e proprio primatus jurisdictionis, primato di giurisdizione che appariva confermato dalle parole di Cristo a S. Pietro:"Pasce oves meas"; "et tibi dabo claves regni caelorum".

Giovanni da Ragusa aggiunse, poi, che i chierici ed i laici sono sottoposti a questa "potestas spiritualis jurisdictionis" del Pontefice, e che i laici lo sono "in his quae concernunt salutem animarum". Tale primato importava, inoltre, che i vescovi ingiustamente perseguitati da un imperatore potessero appellare al Papa, come avevano fatto S. Atanasio e S. Giovanni Crisostomo. Il ricorso del vescovo al Papa, nel concetto di Giovanni da Ragusa, non appare usurpazione dei diritti dell'Imperatore, poichè la potestà imperiale si esercita in civilibus et temporalibus, mentre quella del Papa è ecclesiastica et spiritualis.

In questo momento della disputa si prospettò, adunque, il problema della delimitazione dei confini tra le due Potestà, e Giovanni da Ragusa sembra richiamarsi al concetto della jurisdictio divisa, del quale appare antesignano Papa Gelasio I nella sua celebre lettera all'imperatore Anastasio.

Nel Concilio di Firenze si trovarono in effetti in contrasto, da un lato, la concezione del Papato inteso come Autorità sovrana ed indipendente da ogni potestà terrena, e dall'altro la concezione cesaropapista dell'Imperatore d'Oriente, che voleva la Chiesa assoggettata a sè, considerandosi Cesare e Papa nello stesso tempo.

A questo punto, infatti, Giovanni da Ragusa rispose affermativamente alla domanda, postagli dall'Imperatore, se il potere del Papa ricomprendesse in sè il diritto di convocare Ecclesiam indicendo il Concilio ecumenico. Egli osservò, a tale riguardo, che gl'Imperatori avevano, bensì, convocato taluni concilii, ma ciò avevano fatto soltanto con il concorso o per desiderio della Santa Sede. Il che poteva essere comprovato da varî esempi storici. Aggiunse, poi, Giovanni da Ragusa che Cristo aveva dato alla Chiesa la miglior costituzione, ossia quella monarchica, ma che con tutto ciò la Chiesa romana non intendeva attentare ai diritti ed ai privilegi delle altre Chiese.

Bessarione aveva pure domandato, in nome dell'Imperatore, se il potere del Papa fosse analogo a quello del metropolita nella sua provincia, o del patriarca nel suo patriarcato. Giovanni da Ragusa gli aveva risposto in senso negativo, sottolineando che il potere del metropolita e del patriarca era limitato al territorio da essi amministrato: mentre il successore di Pietro "habet immediatam potestatem in omnes, sed ita habet ut cum ordine haec omnia fiant".

L'oratore dichiarò, poi, di considerare i vescovi come semplici vicarî del Papa, in quanto Pietro aveva insediato in più paesi dei patriarchi, dei metropoliti e dei vescovi, non potendo mantenere personalmente la cura di tutte le comunità cristiane. Argomento questo, per dire il vero, non troppo probante. Come pure appaiono tendenziosi gli altri tre argomenti che Giovanni da Ragusa addusse

a sostegno della sua tesi. Il primo è un testo apocrifo, di cui lo Pseudo-Isidoro attribuisce la paternità a Papa Anacleto; il secondo è l'invocazione erronea del 6° canone del Concilio di Nicea ("ideo sextum canon Nicaeni concilii dixit, quod semper Ecclesia Romana tenuit principatum"), che non afferma affatto ciò che Giovanni da Ragusa avrebbe voluto fargli dire nel senso d'una proclamazione del primato romano; il terzo è l'invocazione della cosidetta "Donazione" di Costantino, della quale già Lorenzo Valla e Nicola da Cusa avevano dimostrato la non autenticità.

Il 21 giugno 1439, i Greci riconobbero per iscritto i privilegi del Papa indicati dai Latini, e cioè: anzitutto, il potere del Pontefice romano di convocare e presiedere un Concilio generale senza il concorso dell'Imperatore d'Oriente e degli altri patriarchi; in secondo luogo, il potere di far comparire personalmente avanti al tribunale della Santa Sede il patriarca, la cui sentenza fosse stata appellata a Roma. I Greci sostennero, tuttavia, che in questo caso il Papa doveva inviare dei giudici nel territorio del patriarca.

Il giorno successivo Eugenio IV dichiarò ch'egli intendeva conservare tutti i privilegi della sua Chiesa, e cioè: il privilegio di giudice d'appello; quello di "regere et pascere universam Ecclesiam uti ovium pastorem"; il potere di convocare il Concilio ecumenico, quando ciò gli paresse necessario; il diritto di esigere l'obbedienza di tutti i patriarchi. L'Imperatore rispose minacciando la sua partenza da Firenze.

Gli Orientali temettero di dover lasciare ogni speranza circa il buon esito delle trattative. Ma alcuni di essi - specialmente Isidoro di Kiev, Bessarione di Nicea e Doroteo di Mitilene - fecero ancora un tentativo di conciliazione, e si misero in contatto con il Papa e con l'Imperatore nello stesso tempo, per cercare un nuovo modo di accordo.

Il Papa invitò l'Imperatore ad un convegno, ed il 26 giugno 1439 i Latini ed i Greci elessero quattro deputati per parte (sei, secondo Andrea di Santa Croce), i quali avviarono le trattative. I Greci, in seguito a tali negoziati, formularono una dichiarazione, nella quale, circa la ἀρχή del Papa, essi riconoscevano ch'egli è sacerdote ed amministratore supremo della Chiesa (ἄρχον ἀρχιερέα καὶ ἐπίτροπον), rappresentante e vicario di Cristo, pastore e dottore di tutti i cristiani, e ch'egli conduce e governa (ἰθύνειν τε καὶ κυβερνᾶν) la Chiesa di Dio: il che non pregiudicava, tuttavia, i privilegi ed i diritti dei patriarchi d'Oriente.

Papa Eugenio IV accolse benevolmente tali proposizioni. I negoziati fra Greci e Latini sulla formula da dare al decreto d'unione ebbero esito positivo, ed il 28 giugno 1439 veniva redatto in latino ed in greco il Tomus definitionis (decreto d'unione), mentre il giorno dopo, ricorrendo la festa dei Santi Pietro e Paolo, l'unione venne confermata durante la Messa solenne.

Il 30 giugno 1439, in presenza dell'Imperatore, il cardinale Giuliano Cesarini pronunciò un discorso per difendere l'espressione secundum dicta Sanctorum, con la quale si voleva significare che tutto, anche il dogma, doveva decidersi secondo le espressioni usate dai Padri della Chiesa. I Greci deliberarono che la proposizione controversa dovesse essere formulata nel senso che il Papa conservasse i suoi privilegi "juxta (κατὰ) canones et dicta Sanctorum sacramque Scripturam et acta synodorum". Questa dizione fu comunicata al Papa.

Sembra, poi, che i Greci avessero chiesto la soppressione delle parole "dicta Sanctorum sacramque Scripturam".

Non garbava ad essi la procedura romana diretta a provare il primato ed i diritti del Papa attraverso le parole del Vangelo: "Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam". Perciò essi fecero luogo alla modifica: "Quemadmodum etiam in gestis ycomenicorum conciliorum et in sacris canonibus continetur".

Il I° luglio 1439 i cardinali sottoposero all'Imperatore il Tomus (decreto d'unione), informandolo che il Papa aveva esaminato le due formule dei Greci ed aveva incaricato i cardinali di scegliere fra queste. I cardinali avevano scelto la seconda e ne diedero lettura.

Dopo nuovo esame, la seconda formula ottenne pure l'assenso dell'Imperatore e, su domanda di quest'ultimo, si convenne che il 2 luglio 1439 i sei deputati di ogni partito si riunissero e redigessero il Tomus in greco ed in latino.

La Definitio (detta anche ὅρος ὁ τόμος) fu rimessa all'Imperatore, e si osservò allora che alla frase "salvis juribus et privilegiis patriarcharum" era stata aggiunta con frode dai Greci la parola "omnibus". I Latini non volevano tollerare tale interpolazione, perchè si poteva attribuire alla parola "omnibus" il significato di riconoscimento dei privilegi usurpati dai patriarchi durante lo scisma: il che avrebbe falsato il carattere delle relazioni gerarchiche tra i patriarchi orientali ed il Capo della Chiesa Universale. Ma alla fine essi cedettero, ed accettarono l'interpolazione "omnibus".

Il decreto d'unione, letto il 4 luglio 1439 in greco ed in latino nella chiesa di S. Francesco, fu approvato all'unanimità. Il Papa, al fine di persuadere i Latini ad accettare la modifica proposta dai Greci, aveva detto: "Ego nescissem plura a Graecis petere, quia quae quaesivimus et putavimus, habuimus", soggiungendo che, con

l'aiuto di Dio, i Greci si sarebbero conformati ancora ai Latini in alcuni punti che non concernevano la fede.

Il 5 luglio 1439, i Greci firmarono il decreto d'unione nella dimora dell'Imperatore, in presenza di tre vescovi latini e d'un protonotario. L'arcivescovo di Efeso, Marco Eugenikòs, ed il vescovo di Stauropolis non firmarono. Siropulos, il fiero avversario dell'unione, firmò temendo di incorrere, in caso contrario, nell'ira dell'Imperatore.

Lo stesso giorno i Latini firmarono anch'essi il decreto nel monastero di S. Maria Novella - dimora del Pontefice-in presenza di dieci testimoni greci, ed i Greci si recarono di nuovo dal Papa in udienza speciale.

La Definitio o documento d'unione, redatta in greco ed in latino da Ambrogio Traversari, con qualche correzione fatta al testo greco da Bessarione, fu solennemente pubblicata il 6 luglio 1439 nella cattedrale di Firenze. Il riconoscimento della sovranità del Papa costituisce oggetto del passo della Definitio ove si proclama che la Sede Apostolica ed il Pontefice Romano hanno il primato sull'universo intero, e che lo stesso Pontefice Romano è successore di S. Pietro principe degli Apostoli, vero Vicario di Cristo, capo di tutta la Chiesa, pastore e dottore di tutti i cristiani, erede del pieno potere, conferito da Gesù Cristo a S. Pietro, di pascolare, di reggere e di governare la Chiesa Universale. In questo passo della Definitio troviamo, quindi, il riconoscimento della personalità giuridica dell'ufficio di direzione suprema della Chiesa Universale, ufficio che appare costituito nell'atto medesimo di fondazione della Chiesa, mediante il conferimento del primato a S. Pietro, e che si presenta, sin dalle origini, come un complesso di attribuzioni ben delineate e distinte dalla persona fisica

del titolare: attribuzioni che all'inizio appaiono conferite a S. Pietro, e poi ai suoi successori, i Pontefici romani.

Nello stesso passo della Definitio viene, poi, riconosciuto l'ordine gerarchico degli altri patriarchi, quale è fissato dai canoni dei Concilii: stabilendosi che il patriarca di Costantinopoli sia il secondo dopo il Pontefice romano, quello di Alessandria il terzo, quello di Antiochia il quarto e quello di Gerusalemme il quinto, senza pregiudizio di tutti i privilegi e diritti di ciascuno di essi.

Dobbiamo, quindi, ascrivere a titolo di gloria del morente Impero bizantino quello di aver realizzato, pochi anni prima della sua caduta, la pacificazione con la Chiesa romana. Tale pacificazione era destinata, purtroppo, ad essere effimera, poichè quattordici anni dopo, nel 1453, la magnifica capitale dell'Impero d'Oriente cadeva in mano dei Turchi, e la superba chiesa di Santa Sofia diventava moschea islamica.

THEODOROS N. ZISSIS

DIE GLAUBWÜRDIGKEIT DER SCHRIFTEN VON JOHANNES PLOUSIADENOS (JOSEPH VON METHONE)

Die Schriften des Johannes Plousiadenos, der nach der Namensänderung anläßlich seiner Bischofsweihe auch als Joseph von Methone bekannt ist, werden oft als Quelle für Informationen über das Konzil von Ferrara/Florenz, über dessen Ereignisse und Persönlichkeiten, und für deren Bewertung verwandt. Das Konzil selbst jedoch ebenso wie die Personen, die an ihm teilnahmen oder auch nicht teilnahmen, haben Schriften hinterlassen, die die historische und philologische Forschung nur mit gebührender Vorsicht zu behandeln hat. Der Beschluß des Konzils, der die Kircheneinheit herstellen sollte und in den bekannten Verträgen auch von den Ostkirchenvertretern besiegelt wurde, fand im Osten keine Anerkennung, und statt einer Überwindung kam es zu einer Vertiefung der Trennung. Jede Seite stellte das Konzil unter ihrem eigenen Blickwinkel dar. Die Römisch-Katholischen und die latinisierenden Orthodoxen haben, um die bedeutenden Vorteile, die das Konzil für das Papsttum brachte, zu konsolidieren, die Tendenz, dieses Konzil als gleichberechtigt mit den sieben ökumenischen Konzilen zu betrachten. Sie zählen es als achtes. Ihnen zufolge nahmen an dem Konzil große Kirchenväter und -lehrer des Ostens wie des Westens teil, die Konzilsarbeit vollzog sich in Ordnung und Harmonie, und das Ergebnis des Konzils, nämlich die gegenseitige Befriedung der damaligen zwei großen Lager der Christenheit, sei von allen anerkannt worden, denn die einschlägige Bestimmung sei auch von den Ostkirchenvertretern unterzeichnet worden. Nach Meinung der Orthodoxen dagegen wurde die wirkliche Meinung des Ostens auf dem Konzil durch Markos Eugenikos von Ephesos verkörpert, der die Vereinigungsbestimmung nicht unterschrieb. Diejenigen Ostkirchenvertreter, die ihre Unterschrift geleistet hätten, hätten das unter unerträglichem Druck getan, und da ihre Unterschriften nicht ihre wahre Überzeugung ausgedrückt hätten, hätten sie sich von ihnen distanziert, sobald sie sich in freier Umgebung befunden hätten.

Die wichtigste historische Darstellung und Bewertung des Konzils aus östlicher Sicht findet man in den 'Erinnerungen' (Apomnemoneumata) des Silvestros Syropoulos, aus westlicher und latinisierender östlicher Sicht in den sog. 'Griechischen

Akten' (Hellenika praktika), deren Kompilator nach der communis opinio der Forschung ein latinisierender Grieche ist. Die echten griechischen Konzilsakten sind nicht erhalten. Die angeblichen 'Griechischen Akten' sind ein Produkt voll von Entstellungen und Interpolationen und entstammen der Kopierwerkstatt des Kardinals Bessarion, der viele Abschreiber beschäftigte, unter ihnen auch den Kreter Johannes Plousiadenos, später Joseph, Bischof von Methone. Interpolationen des Plousiadenos in den Aktentext hat die Forschung bereits festgestellt[1], und sie machen deutlich, daß diese Persönlichkeit keinerlei Respekt vor den Quellen hat, sondern sie manipuliert und korrumpiert, um sie eigenen Zielen und Zwecken nutzbar zu machen. Wenn schon die fremden Texte, die durch die Hand des Plousiadenos gegangen sind, ihre historische Verläßlichkeit eingebüßt haben, dann müssen die Schriften, die ganz von ihm stammen, nur noch um so unglaubwürdiger sein. Denn dort hatte er viel weitergehende Möglichkeiten, die Wahrheit gemäß seinen Zielen zu entstellen.

Plousiadenos, der kein Konzilsteilnehmer gewesen war, konnte kein beiden Seiten gerecht werdendes, abgerundetes Bild der Ereignisse haben, so daß er in hohem Maße von Parteilichkeit befangen war. Durch latinisierende oder römisch-katholische Gewährsmänner über das Konzil informiert, kam er zu einer völlig einseitigen Auffassung. Seine Zugehörigkeit zum engsten Kreise des Kardinals Bessarion bewirkte überdies, daß er in feindlichem Sinne gegen den Metropoliten von Ephesos, Markos Eugenikos, beeinflußt wurde, zu welchem der Kardinal und die anderen Befürworter der Kircheneinheit etwa seit Beginn der zweiten Konzilshälfte in scharfen Gegensatz geraten waren. Dieser Gegensatz hatte sich noch zugespitzt, als nach Ende des Konzils und nach Entwicklung der Dinge im Osten der Kardinal erkennen mußte, daß seine Hoffnung sich nicht verwirklichen würde, daß der Westen dem christlichen Osten militärisch gegen die Türken hülfe. Durch eine solche Militärhilfe hätte sich der mit der Kircheneinheit in streng orthodoxen Augen vollzogene Abfall eher rechtfertigen lassen. Stattdessen gab die orthodoxe Auffassung dem Markos Eugenikos recht, während der Kardinal als Verräter verurteilt wurde. Seine Bitterkeit darüber teilte sich seinen Untergebenen mit, und Plousiadenos nahm das fruchtlose Werk in Angriff, Bessarion zu rechtfertigen und Markos Eugenikos zu verdammen. Er tat dies auf die niedrigste Weise: Seine Schriften sind ganz einseitig

von der Tendenz beherrscht, den Papst und die westliche Kirche übermäßig zu loben und zu preisen und die östliche Kirche zu tadeln und zu verleumden. Seine historischen Urteile und Wertungen und seine theologischen Erklärungen sind gleichermaßen verfehlt. Er schmäht aus der östlichen Kirche besonders Markos Eugenikos von Ephesos, über dessen Leben und Wirken er phantastische Vorkommnisse erdichtet. Diese Beschimpfungen und Anschwärzungen und die Leidenschaft, mit der sie vorgetragen werden, geben seinen Schriften den Charakter unseriöser Pamphlete. Im folgenden wollen wir unsere Feststellungen durch ausgewählte Beispiele, die sich um viele vermehren ließen, begründen.

1. Einseitige Begünstigung des Papstes und der westlichen Kirche und Verurteilung der östlichen Kirche

Plousiadenos, der sich die Herrschaftsansprüche der römischen Kirche zu eigen macht, wird zu deren Apologeten und versucht, durch wenig stichhaltige theologische und historische Beweisführung die Herrschaft des Papstes über die Kirche als Ganzes zu begründen. Er versteigt sich dabei bis zu einer Behauptung, die den Papst mit Christus gleichsetzt und letztlich Christus ausschließt: "Der Ursprung der Kirche ist der Primat des Papstes."[2] Man braucht nur die Argumentation des Plousiadenos über diesen Punkt zu lesen, um sich ein Urteil über seine Seriosität und Zuverlässigkeit zu bilden. Nach Plousiadenos gediehen in der römischen Kirche niemals Unglaube oder falsche Lehre.[3] Für das Schisma zwischen Ost und West sei Rom keineswegs verantwortlich: seine Urheber seien vielmehr der byzantinische Kaiser Michael und der Patriarch Photios gewesen.[4] Die römische Kirche sei unfehlbar, und die Meinung, eine andere Kirche könne sie zurechtweisen, stelle eine große Sünde dar. Vielmehr sei sie die Lenkerin aller Kirchen und erfahrenster Arzt für deren Leiden. Ihre Macht nehme sie von Christus selbst.[5] Diese problematischen kirchenpolitischen Ansichten versuchte Plousiadenos in die Liturgie einzuführen mit einem Kanon, den er auf das 8. Ökumenische Konzil, d.h. das von Ferrara/Florenz, verfaßte.[6]

Auf der anderen Seite findet er kein gutes Wort für die ostkirchliche Überlieferung seit Photios und für deren Repräsentanten. Wiederholt kritisiert er den Metropoliten von Ephesos, weil er nicht den Heiligen der Kirche folge, sondern den Schismatikern Photios, Kabasilas, Palamas, Phournes,

Psellos, Moschampar, Kamateros, Nikolaos von Methone, Panaretos u.a., von denen viele in der Ostkirche als Heilige verehrt werden, und von denen die Ostkirche glaubt, daß sie deren Selbstverständnis ausdrückten.[7] Er versteigt sich bis zur Verleumdung und Verunglimpfung, wenn er behauptet, einige seien auf besonders schreckliche Weise, nämlich durch Versperrung der Eingeweide, umgekommen, und so von Gott für das Schisma bestraft worden. "Du wolltest nie die Wahrheit begreifen, nie dich mit diesen Lehrern und Heiligen vereinigen, sondern zogst es vor, auf Seiten eines Palamas und Kabasilas und der übrigen zu stehen, die ihr Leben durch Ileus beendeten."[8] Leidenschaftlich redet er gegen die Mönche des Ostens, die seiner Ansicht nach die Einheit vereitelten: "Das ist das Werk der Mönche, unwissend und dumm."[9] Ein andermal spricht er von der "Gesetzgebung der ignoranten und abgestumpften Mönche" und schreibt dabei "kakogeroi" statt "kalogeroi".[10] Die unierten Priester Kretas, deren Oberhaupt Plousiadenos war, sind hoch qualifiziert, während die, die der Orthodoxie treu blieben, gar nichts begreifen und ungebildet sind.[11] Charakteristisch die Formulierung: "Eine üble Versammlung von Schismatikern und ein paar dummen Priesterchen, Ignoranten und Obskuranten, die alle unsere Inseln verwirrten und in Aufruhr brachten."[12]

2. Verfehlte und parteiliche historische und theologische Beurteilungen durch Plousiadenos

Für die verfehlten und parteilichen historischen und theologischen Beurteilungen, die Plousiadenos geliefert hat, sollen zwei sinnfällige Beispiele angeführt werden. Bekanntlich nahm die römische Kirche das "filioque", d.h. den Zusatz zum Glaubensbekenntnis über den Ausgang des Heiligen Geistes auch vom Sohne, nach der Hinwendung Roms zu den fränkischen Herrschern an. Es gab auch Päpste, die sich dem Zusatz widersetzten.[13] Das "filioque" hat allerdings nichts mit dem 2. Ökumenischen Konzil zu tun. Plousiadenos verfälscht den historischen Sachverhalt, indem er behauptet, der Zusatz "filioque" datiere bereits aus der Zeit des 2. Ökumenischen Konzils: "Dieses Dogma ist nicht neu, sondern stammt vom zweiten Konzil und wird seitdem in der römischen Kirche rezitiert."[14]

Seine Einseitigkeit und parteiliche Position beraubten ihn der Möglichkeit elementarer historischer Urteilsfindung. Von

den Historikern wird allgemein anerkannt, daß sich zwischen dem Gegenkonzil von Basel und dem Papst ein Wettstreit entwickelte in dem Sinne, daß der, dem es glückte, die Griechen auf seine Seite zu ziehen, seine Macht gegenüber der anderen Partei stärken würde. Der römisch-katholische Historiker J. Gill, der speziell über das Konzil von Ferrara/Florenz gearbeitet hat, faßt den Gegensatz zwischen Eugen IV. und dem Konzil von Basel auf als Versuch jeder Seite, die eigene Verhandlungsposition zu stärken. Die Unterwerfung der Griechen sollte derjenigen Partei, die sie zuwege brächte, zusätzliches Prestige bringen.[15] Ein Beispiel dafür, daß der Widerstand des Ostens sich auf eine gesunde Einschätzung der Lage stützte, ist die Nachricht, die Plousiadenos selbst durch den Mund eines orthodoxen Kreters äußern läßt: Das Volk glaubte, daß die Motive des Papstes nicht lauter waren, daß er vielmehr mittels der Herbeiziehung der Griechen das Konzil von Basel ausschalten wollte. "Er rief die Griechen zu dem Zweck, daß sie ihn stützten, weil er beträchtliche Schwierigkeiten durch den Gegenpapst hatte und gegen ihn selbst ein Konzil in Basel stattfand. Wären die Unsrigen nicht zu ihm gegangen, hätte dieses Konzil ihn verurteilt, und er hätte seine Erzpriesterschaft verloren. Wegen dieser Zwangslage rief er die Griechen zu sich; nämlich um durch die Griechen seine Position zu stärken, dem Konzil von Basel entgegenzuwirken und seine Feinde zu unterwerfen."[16] Diese historisch richtige Meinung versucht Plousiadenos mit der These zu widerlegen, daß das einzige Motiv des Papstes als eines guten Hirten das Heil der häretischen und schismatischen Griechen gewesen sei. Die Griechen hätten dem Papst gar nicht helfen können, weder materiell noch geistig, denn sie seien arm und unwissend gewesen.[17]

3. Verleumdungen, Lügen und Überheblichkeit kennzeichnen die Schriften des Plousiadenos als Pamphletliteratur von fragwürdigem Quellenwert

Hauptzielfigur für die überheblichen Ausfälle des Plousiadenos ist Markos Eugenikos von Ephesos. Man braucht nur die Texte beider Autoren zu vergleichen, die Plousiadenos zwecks Widerlegung der Enzyklika des Ephesers nebeneinanderstellt, um zu erkennen, welche Seite Glauben verdient.[18] Ruhig, ernst, würdig die Darstellung des Ephesers; leidenschaftlich, arrogant und verleumderisch die des Plousiadenos. Er

nennt den Epheser "abergläubisch und geistesgestört" und gefällt sich darin, immer wieder auf dessen angebliche geistig-seelische Krankheit und epileptischen Anfälle anzuspielen. Desgleichen verweilt er gern bei dessen angeblich traurigem Ende, bei dem dem Epheser die Därme geplatzt seien und ihm das gottlose Maul mit Kot gefüllt hätten.[19]

Anhand der Schriften des Plousiadenos kommt man zu einem negativen Urteil über dessen Glaubwürdigkeit. Er selbst sprach den Schriftstellern des Ostens Zuverlässigkeit und Objektivität ab: "Sie haben das Schisma und viel Streit erlebt und können nur haßerfüllt gegen ihre Brüder schreiben."[20] Das gilt mehr als für jeden anderen von Plousiadenos selbst. Bei keinem orthodoxen Schriftsteller findet man die Einseitigkeit, Tatsachenverdrehung, Überheblichkeit und Verleumdung, die Leidenschaft und den Haß wie bei Plousiadenos. Über diese Kennzeichen seines Wirkens gibt es auch bestätigende Zeugnisse von anderer Seite. Schon der Patriarch von Jerusalem, Dositheos, zeichnete Plousiadenos, oder Joseph von Methone, treffend in wenigen Zügen: "Da wir also eine solche Wolke von Zeugen haben über das Leben und den Heimgang des seligen Markos, verachten wir das Buch Targa mit den Verleumdungen des Heiligen, deren Zeuge Joseph von Methone ist, ein in der Kirche Unbekannter, aufgewachsen unter dem Schisma und unter den häretischen Neuerungen der Lateiner. Er ist ... ein Sykophant und Lügner."[21]

Die Charakterisierung als Sykophant und Lügner wird auch durch Zeugnisse der anderen Seite bekräftigt, der lateinischen, zu der Plousiadenos nach Aufgabe der Orthodoxie übertrat. Prof. Zacharias Tsirpanlis konnte auf Grund von Dokumenten aus den venezianischen Archiven zeigen, daß Plousiadenos sich durch Kunstgriffe vom Vatikan Bullen erwirkte, die ihm wirtschaftliche Vorteile einbrachten. Als danach seine Interessenlage ihm eine Änderung seines Standpunkts gebot, leugnete er die Existenz dieser Bullen. Nach Aufdeckung der Umtriebe nannte der Doge von Venedig den Plousiadenos in einer Urkunde Lügner (surreptitie ac tacita veritate expressoque mendacio, "hinterlistig, durch Verschweigen der Wahrheit und ausgesprochene Lüge").[22]

Zwar wird Plousiadenos herkömmlich zu den führenden Gelehrten des 15. Jahrhunderts gezählt; man darf ihn aber nicht als hervorragenden Geist, noch seine Schriften als hochstehend ansehen.[23] Als Quellen sind sie mit Vorsicht zu gebrauchen.

Anmerkungen

1 Vgl. Th. Zissis, **Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος - Συγγράμματα - Διδασκαλία**, Analecta Vlatadon 30, Thessaloniki 1980, 406f.

2 **Ἀπολογία περὶ τῶν πέντε κεφαλαίων τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου**, P.G. 159, 1309f.

3 **Ἀναίρεσις τοῦ γραμματίου τοῦ Ἐφέσου**, P.G. 159, 1029 B.

4 Ebenda 1040 A.

5 Ebenda 1041 C: **Διόρθωσιν δὲ παρὰ σοῦ τὴν Ῥωμαϊκὴν δέξασθαι Ἐκκλησίαν οὐκ ἔδει· ἐκείνη γὰρ πασῶν κυβερνῆτίς ἐστι καὶ ταῖς νοσούσαις τῶν ἐκκλησιῶν ἰατρὸς ἐμπειρότατος, παρὰ τοῦ Χριστοῦ λαβοῦσα τὴν ἐξουσίαν τὰς ἄλλας ἰθύνειν καὶ κυβερνᾶν, ἐπιστηρίζειν καὶ διορθοῦν, οὐκ αὐτὴν δὲ διορθοῦσθαι παρὰ τῶν ἄλλων.**

6 **Κανὼν τῆς Ὀγδόης συνόδου**, P.G. 159, 1097 C. 1100 C. In der gesamten östlichen Hymnographie findet man schwerlich einen Text, der so treu das katholische Dogma widerspiegelt. Hier seien zwei Troparien des Kanons zitiert: "Nunmehr versammelte der Herrscher Roms, der berühmte Eugen, alle in Florenz, den Glauben unerschütterlich festhaltend, alle stützend und zum Glauben führend. So erfüllte er das Wort des Heilands." - "Erlöse uns von Hunger und Streit und Gefahren, uns, deine Diener, die wir den heiligen und wahren Lehrer, den Nachfolger Petri, den Leiter der Kirche und Führer der Ökumene, den Hirten und das Oberhaupt aller Priester, von ganzer Seele ehren, wie du verheißen hast."

7 **Ἀναίρεσις τοῦ γραμματίου τοῦ Ἐφέσου**, P.G. 159, 1052. 1060 B. 1092 B.

8 Ebenda 1068 A.

9 **Διάλεξις περὶ τῆς διαφορᾶς Γραικῶν καὶ Λατίνων**, P.G. 159, 1020 C.

10 **Ἀπολογία**, P.G. 159, 1253 B-C.

11 **Διάλεξις**, P.G. 159, 1001.

12 **Ἀπολογία**, P.G. 159, 1240 B.

13 Vgl. z.B. die jüngst erschienene Studie von Hans-Joachim Schultz, "Das I. Konzil von Konstantinopel (381): Wegweisung für die Ökumene", Sonderdruck aus: Der christliche

Osten, 1981/2-6, S. 9, wo es heißt: "So will der abendländische Einschub (der allerdings noch von Papst Leo III. gegenüber einer karolingischen Synode im Jahre 809 als nicht authentisch mißbilligt wurde und den erst fränkisch-deutscher Einfluß im 11. Jahrhundert auch in Rom durchsetzte) ..."

14 'Αναίρεσις 1061 B. Ebendort 1040 A: Τὸ δὲ σύμβολον ἀπὸ τῆς δευτέρας συνόδου ἡ 'Ρωμαϊκὴ οὕτως ἔψαλλεν 'Εκκλησία, ὡς ᾄδει καὶ σήμερον.

15 J. Gill, 'Η σύνοδος τῆς Φλωρεντίας, Athen 1962 (Übersetzung aus dem Englischen), S. 17. 55. 61.

16 Διάλεξις 986 D - 988 A.

17 Ebenda 988-989.

18 'Αναίρεσις, P.G. 159, 1024f.

19 Διάλεξις, P.G. 159, 980 D. 'Αναίρεσις, P.G. 159, 1028: Ἔνθα γὰρ ἂν ἦν καταλαβόν σε τὸ σεληναῖον πάθος ἐκαλινδοῦ ἀφρίζων καὶ ταραττόμενος. Ebenda 1068: Οἱ δὲ ἀπεσταλμένοι ζητοῦντές σε εὗρον μαινόμενον καὶ βοῶντα φωνὰς ἀσήμους. Ebenda 1088 B: Οὕτως οἶδεν ἡ θεία δίκη ταλαντεύειν ἕκαστον κατὰ τὴν ἑαυτοῦ πίστιν, ὡς πάλαι τὸν τῆς μανίας ἐπώνυμον Ἄρειον, ὃς κάτω τὰ ἔγκατα ἔπεμψεν, σὺ δὲ ἄνω τὴν κόπρον. Ebenda 1105: Τῇ γὰρ ὥρᾳ τῆς αὐτοῦ ἀναλύσεως ἰλεῷ τὸν βίον κατέστρεφε. 'Απολογία 1125 B: 'Αλλ' ἐκεῖνος μὲν διεφθάρη. Καὶ τὸ στόμα ἐκεῖνο τὸ φρυάξαν κατὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου, ὅπως αὐτῷ διεφθάρη καὶ αἰσχύνης ἐπληρώθη ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς πικρᾶς αὐτοῦ ἀναλύσεως, ἴσασιν οἱ τἀληθῆ λέγειν μεμαθηκότες.

20 Διάλεξις 968 B.

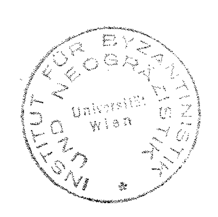
21 Τόμος 'Αγάπης, S. 28-29.

22 Z. Tsirpanlis, 'Ο 'Ιωάννης Πλουσιαδηνὸς καὶ ἡ Σιναϊτικὴ 'Εκκλησία τοῦ Χριστοῦ Κεφαλᾶ στὸ Χάνδακα, S. 6 (Sonderdruck aus: Θησαυρίσματα Γ'). Vgl. ferner M. Manoussakas, Recherches sur la vie de Jean Plousiadenos (Joseph Méthone) (1429? - 1500), Revue des études byzantines 17, 1959, 44. Desgleichen P. Basileiou, 'Ο αὐτόγραφος 'Θρῆνος τῆς Θεοτόκου' τοῦ 'Ιωάννου Πλουσιαδηνοῦ, 'Ελληνικά 32, 1980, 274.

23 Vgl. M. Manoussakas, 'Ανέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κῶδιξ τοῦ 'Ιωάννου Πλουσιαδηνοῦ, 'Αθηνᾶ 68, 1965, 52.

Styl. Papadopoulos, 'Ιωσήφ. 'Ο 'Επίσκοπος Μεθώνης, Θ Η Ε 7, 117-119. L. Petit, Joseph de Méthone, DTC 8,2, 1526-1529, charakterisiert in seiner Behandlung zweier besonders unglaubwürdiger Werke des Plousiadenos, nämlich der 'Απολογία und der 'Αναίρεσις, das erstere als "remarquable apologie du concile" und das letztere als "excellente réfutation d'une circulaire de Marc d'Ephèse contre le synode". Vgl. A. Vakalopoulos, Πηγὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ 1 (1204-1669), 381f.

8.3 NEUE PHILOSOPHISCHE ANSÄTZE IM SPÄTEN BYZANZ

MARCELLO GIGANTE

LOGOS BASILEUS. CENNI INTRODUTTIVI ALL'INEDITO PROTRETTICO DI TEODORO METOCHITES

È una gioia particolare poter parlare qui a Vienna, nella sede del XVI Congresso Internazionale di studi bizantini, di un opuscolo di Teodoro Metochites che per le mie cure sta per essere pubblicato e che ha nella consueta ombra di uno stile sempre sostenuto e contorto, e talvolta oscuro e pesante, molta luce di pensiero, alcune idee fondamentali sulla coscienza di ciò che è classico per uno spirito eletto del sec. XIV e, forse, decisive per determinare l'umanesimo bizantino non solo nella legittimità della sua essenza ma anche nelle sue principali caratteristiche.

Della Biblioteca Nazionale di Vienna è il codice cui appartiene l'opuscolo di cui mi occupo, il ben noto e insigne *Vindobonensis Philologicus Graecus* 95 che contiene la raccolta dei Λόγοι del grande *logothetas* e letterato, che sovrintese alla sua esecuzione, in generale molto accurata,[1] e di Vienna è lo studioso benemerito che, oltre ad essere l'autore del *Catalogo* dei codici greci qui conservati,[2] ha scritto, dopo alcune pagine su Metochites "precursore dell'umanesimo in Bisanzio",[3] l'unico articolo di cui finora si disponga sul *Logos* 10, che è l'Ἠθικὸς o Περὶ παιδείας, contenuto nei ff. 189^{r}-233^{v}.[4]

Una bella pagina di ulteriore rapidissima sintesi del contenuto di questo opuscolo - che tuttavia non definirei un "dialogo" - dobbiamo ancora all'Hunger, che è lo studioso cui ap-

punto accennavo, nel primo volume dell'opera capitale sulla letteratura dotta profana dei bizantini, dove viene rilevato l'aspetto autobiografico nell'orma di Gregorio di Cipro.[5]

Dopo che il Beck ebbe mostrato la ricchezza dei Miscellanea[6] - un'opera che meriterebbe una nuova edizione perché quella di Müller-Kiessling[7] non è solo scarsamente accessibile, non ostante un reprint di Hakkert,[8] ma è assolutamente datata e veramente difettosa - è stato il Ševčenko[9] a pubblicare e utilizzare alcuni opuscoli per decifrare la personalità letteraria e culturale di Teodoro: al Ševčenko dobbiamo l'edizione dei Logoi 13 e 14[10] e, più recentemente, del Logos 15.[11] Negli anni Sessanta io stesso pubblicai, per la prima volta, il Logos 17 su Demostene e Aristide inquadrandolo nella storia della critica letteraria bizantina e nell'interpretazione delle correnti culturali del secolo XIV[12] e avviai un discorso sulle poesie, per lo più inedite, di Teodoro[13] riproponendo i tratti della sua attività di intellettuale che non mi parevano estranei alla nozione moderna di umanesimo, anche se sono diversi, nella loro formulazione, dall'umanesimo occidentale. I miei studi sul Metochites umanista[14] ebbero un interlocutore autorevole nel dissenso, l'amico e collega Agostino Pertusi, l'indimenticato autore di un libro importante e suggestivo come Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio (1964), che duole di non avere fra noi, ma ormai il problema dell'umanesimo bizantino è aperto[15] e il trattato Etico o Sulla cultura di Metochites, come mi propongo ora di mostrare, può apportare alla sua corretta impostazione storica un contributo non indifferente.[16]

Il contenuto dell'Ethikos fu schizzato dall'Hunger che occasionalmente annotò una parte particolarmente noiosa e mozzante

il respiro sull'invidia[17] e un'altra, sbalorditivamente moderna, sul contrasto fra vita attiva e vita contemplativa, sull' impedimento che gli affari esercitano all'esercizio della scienza.[18]

Non traccerò un contenuto puntuale dell'opuscolo, ma ne indicherò alcune componenti culturali e, specialmente, le linee ideologiche che interessano la personalità dell'umanista. Qui, in particolare, Teodoro si presenta come un'erma bifronte, un pensatore con due anime, un uomo con la "maschera" cristiana e il "volto" pagano. Non credo che Teodoro abbia risolto unitariamente la compresenza di ortodossia cristiana e cultura pagana: allo scarto qualitativo di convinzioni corrisponde una divergenza stilistica. Teodoro non ignora il potere politico, ma soprattutto la preminenza della Chiesa nel cui àmbito, d' altra parte, riesce a trovare espressione una forma di vita ascetica, una traduzione dell'antica virtù pagana in un complesso di norme religiose, né ignora il fascino della biblioteca di un monastero che custodisce e conserva i tesori della sapienza e della bellezza stilistica degli Antichi, che diventano disponibili e accessibili. È evidente che Teodoro voglia conciliare, prima che le forme di vita, la religione ortodossa cristiana e il suo abbandono alle sirene pagane della parola bella e del messaggio morale. Ed è evidente che alla superiorità dell'attività contemplativa - vale a dire dell'intellettuale che voglia incidere a Corte e nella società civile e religiosa - corrisponda il prestigio della cultura pagana. La premessa del Discorso etico di Metochites è la fede salda, inconcussa e indiscutibile nei dogmi della religione cristiana, ma sarebbe, a me pare, difficile sostenere che la professione di fede sia sempre coerente con la sua coscienza di umanista

e sia non solo persuasiva nei contenuti, ma elegante nella forma: credo che si possa affermare con sicurezza che egli paghi lo scotto dell'ortodossia religiosa per garantirsi la libertà dello studio e dell'esercizio intellettuale e che non riesca a vibrare interiormente come quando si lascia dominare dal fascino classico. Il suo manifesto sulla cultura, quando non è oscurato dal dèmone polemico, è limpidamente impostato sulla parola e sulla prassi. La novità singolare del suo umanesimo è la paideia, non solo come ideale teoretico, ma come contemporanea realizzazione di una alta e potente concezione di vita: Sofocle e Tucidide, Socrate e Platone, ma anche Maratona e Salamina. Sono sicuro che alcuni tratti dell' Ethikos sarebbero piaciuti al fondatore novecentesco del III Umanesimo W. Jaeger e credo che la difesa del piacere della ricerca scientifica sostenuto contro forme degradate di piacere sarebbe stata apprezzata da Roland Barthes, autore del Plaisir du texte. Il vero vangelo di cui si fa banditore è classicistico, non ortodosso, ma il senso estatico del suo classicismo non gli diminuisce la libertà intellettuale, non gli limita l'irresistibile acume critico. È un umanesimo che val la pena di conoscere in qualche sua concreta manifestazione.

Teodoro è portatore di un umanesimo ricco di cultura classica che egli vuole trasmettere alla giovane creatura cui è diretto il suo discorso che è chiaramente un Protrettico alla paideia e alla scienza (f. 211^{v}, l. 1346 ss. ἐπεὶ καὶ ἄλλως χάριεν ἂν ἦν ἴσως, ὦ φιλότης, εἴ γε βουλόμενός σε προτρέπειν και παρακαλεῖν ἐπὶ παιδείαν καὶ τὴν τῶν λόγων ἐπιμέλειαν). Non avrei dubbi a supporre che egli indirizzi l''aristotelico' Protrettico al figlio maschio natogli dopo donne, a cui si rivolge col platonico ὦ φιλότης (cf. Plat. Phaedr. 228 d). Il figlio pur mo' nato l'ha preso tutto intero e gli rende difficile conciliare attività pratica e scienza, ma gli impone di essere utile, per il presente e l'avvenire, ai figli e di procurar loro la felicità (f. 219^{v}, l. 1827 s. καὶ παρασκευὴν εὐδαιμονίας σφίσιν ἔπειθ' ἑξῆς ἀποχρῶσαν τε, οἶμαι, καὶ παμπλήρη τινὰ πρὸς τὸν βίον πραγματεύεσθαι), superando ogni difficoltà e impegnando costantemente tutto il proprio intelletto (f. 219^{v}, l. 1839 s. τὸν ἅπαντα νοῦν καὶ ἀεὶ στρέφομεν ἐν τούτοις),nella teoria e nella prassi, nell'educare e correggere e, insieme, nel lottare dopo la gioia ottenuta con la conoscenza (l. 1842 ss. καὶ κατορθοῦντες χαίρομεν εὖ μάλα καὶ ἀεὶ πλεῖν ἔτι σπουδάζομεν μετὰ τὴν ἐν πείρᾳ ἡδονὴν ... ἁμιλλώμενοι), perché la filosofia e la cultura - che non si può attingere se non con una matura preparazione dell'anima e del pensiero, irremovibilmente lontani da ogni confusione e dalla malattia d'ignobile ozio - possono essere coltivate solo se non si verificano affanni e difficoltà pratiche (l. 1847 ss. Οὐ γὰρ δὴ μόνον ὥς φασιν οὐκ ἔξεστι τοῖς ἐν λύπαις γεωμετρεῖν , ἀλλ' οὐδὲ φιλοσοφεῖν ὅλως οὐδ' ἐπιχειρεῖν λόγοις ὧν οὐκ ἄλλως ἐστὶν ἐπικαίρως ἅπτεσθαι ἢ παρασκευῇ ψυχῆς ἀκμαζούσῃ καὶ διανοίας ἀσείστῳ φρονήματι ἀπηλλαγμένης συγχύσεως πάσης καὶ νόσου κακοσχόλου ...).

Se quest'ipotesi è probante, la struttura estremamente personale e passionale del discorso è ancora più comprensibile e il ruolo, sovrabbondante e invadente, dell'autore si può alla fine giustificare come prevaricazione paterna, come affermazione non solo di una aristocrazia intellettuale, ma anche di un forte sentimento di responsabilità familiare: la ricchezza che egli può trasmettere, nei beni materiali è appena sufficiente, ma nei beni spirituali è enorme, non soggetta al saccheggio né alla morte. L'impegno, spesso differito, di scrivere un'opera sulla cultura e sull'educazione ora si realizza: l'impegno fa valere l'opera, μελέτη δέ του ἔργον ὠφέλλει, come dice Esiodo Op.412, citato nell'introduzione da Metochites (f. 189^{v},

l. 22 s.).

Come si manifesti concretamente la prevalente cultura pagana nello svolgimento della sua missione educatrice e protrettica, possiamo ora indicare con qualche esempio. Tipico è l'atteggiamento verso Pitagora. Pertinente è assumere Pitagora come grande precettore di vita,[19] maestro dell'ottima vita che la consuetudine renderà dolce, la via vera della sapienza che egli volle e che il destinatario del Protrettico troverà la più dolce di tutte, perché non ve ne potrebbe essere altra più dolce per chi abbia intelligenza della vita teoretica e pratica (f. 207^r, l. 1093 ss. ὥστε οὐ μόνον κατὰ τὸν Πυθαγόραν ἔξεστιν εἰπεῖν ὡς ἑλοῦ βίον τὸν ἄριστον; Τοῦτον δὲ ἡδὺν ἡ συνήθεια ποιήσει, ἀλλὰ καὶ τοῦθ'ὡς οὐχ ἥκιστα· ἑλοῦ βίον τὸν τῆς σοφίας ἄριστον ὡς ἀληθῶς ὄντα καὶ ὃν οἶμαι κἀκεῖνος μάλιστα ἠβούλετο. Τοῦτον δὲ ἡδύτατον τῶν ἄλλων εὑρήσεις ὡς οὐκ ἔστι ὅ τι ποτ'ἂν ἥδιον ἄλλο γένοιτο ἀνδρὶ νοῦν ὅλως ἔχοντι τῆς ἐν λόγοις αὐτῆς ξυνουσίας τε καὶ διατριβῆς).

Ma impertinente e, perciò, originale è piegare un precetto aureo di Pitagora al discorso sui dogmi dell'ortodossia cristiana: additare in Pitagora un sostegno per la migliore interpretazione dei dogmi di fede è un esempio tipico e, ad un tempo, eterodosso di assorbimento del classico nel cristiano.

Il ragionamento di Metochites è (press'a poco) questo (f. 193^v, l. 276 ss. - f. 194^r, l. 298): "Uno dei detti aurei per i Pitagorici fu questo: 'Non praticare le strade frequentate, ma va' per un sentiero inconsueto e impraticabile'. Il significato del detto è, a mio parere, questo: non occuparti dei dogmi troppo noti né assolutamente ritenerli in quanto, per la consuetudine, sono trascurati dai più e non soffocare sempre la mente secondo determinate condizioni né legare la

scienza non so a quali catene e, come vuole il proverbio, procedere secondo le norme stabilite e aver paura di far un salto più alto del consentito, ma percorrere ogni via e osare e esercitarsi e portare ciò che si può come in un banchetto comune (ὥσπερ εἰς κοινόν τινα ἔρανον) e attrarre a sé i più e guardare alle molteplici possibilità di conoscere (ἄγασθαι τὴν εὐπορίαν?, l. 288) per coloro almeno che nulla osano nell'ambito dei dogmi, perché alcuni credono che non vi sia nulla da studiare possibilmente nelle questioni divine e che nessuno può pensare o dire neppure una cosa da nulla in queste questioni, ma solo obbedire ai precetti ritenuti bellissimi e cercare di persuadere chiunque ..."

Il significato attribuito da Metochites all'ἔπος pitagorico è certamente arbitrario, ma obbedisce alla tendenza generale del pensiero umanistico e all'inquietudine ansiosa, e anche esistenziale, di Teodoro: l'atteggiamento verso "il meraviglioso Platone" è meno disinvolto e più coerente in quanto le dottrine platoniche sono utilizzate nell'ambito etico e culturale, come sùbito dopo nella polemica sul bene (f. 194^v, l. 332 ss.: "il ragionamento di Platone è saldo e, anche se è espresso con artificiosa leggiadria, è veritiero"). Così pure i colori aristotelici dell'Inno alla virtù non sono inconvenienti all'ardente profilo dell'ἀρετή cristiana - che vive al di là della morte - in una pagina aerata di speranze umane e celesti (f. 196^r). Naturalmente il cuore di Teodoro batte più forte nel discorso sulla παιδεία (f. 199^r), che ha molto in comune con l'ἀρετή cristiana: essa è come un tempio inviolabile, sicuro, non soggetto a insidie o invidia o tracotanza di tiranni o di nemici.

Il classicismo deteriore di nuovo stampo retorico è spazza-

to via da una vena moderna, quando Teodoro contro le incertezze e mutevolezze della vita umana esalta la biblioteca dei classici antichi come rifugio di amici e alleati, consiglieri (f. 201^{r}), che ci hanno precedùti nell'itinerario della scienza (f. 201^{v}, l. 752 ss. καὶ μάλιστα ἐξεῖναι καὶ πλείοσι ξυντυγχάνειν καὶ ἅμα ἀρίστοις καὶ καλῶς προωδευκόσι τε καὶ προεγνωκόσι καὶ δυναμένοις περὶ πάντων εἰπεῖν), ma soprattutto come fruizione senza pena, come un bene che non costa nulla, come una riserva ricca, cui si può attingere come all'aria, osservazione di tutto ciò che cade nell'àmbito della nostra sensibilità (l. 761 ss. ἀπραγμάτευτος ἀπόλαυσις, εὔωνον ἀγαθόν, εὐπόριστος θησαυρός, κοινὴ καθάπερ ἀέρος μετουσία καὶ οὐρανοῦ καὶ τῶν ὑπ'αἴσθησιν πάντων κατασκόπησις).

Gli antichi preparavano per noi posteri (l. 768 τοῖς ἑξῆς ἡμῖν)dogmi, discorsi, leggi, beni: nulla è segreto, ma tutto è fruibile. E Teòdoro mostra, ancora una volta, un eccellente fiuto nel riproporre il responso dell'oracolo a Zenone di Citio (D. L. VII 2), il bellissimo παλαιὸς λόγος : dobbiamo eguagliarci a questi morti, aver quasi il loro colore, la loro pelle, vivere con questi morti che vivono e ascoltano anche se non vivono (f.201^{r}, l. 771 ss. καὶ βέλτιον ἐστὶ τῷ ὄντι κατὰ τὸν παλαιὸν εἰρημένον λόγον συγχρωτίζεσθαι τούτοις μὲν νεκροῖς ἢ τοῖς ζῶσι νεκροῖς καὶ μηδ'ὅτι ζῶσιν ἐπαΐουσι ...).

Umanistico è l'ideale dell'uomo sedentario che non deve né viaggiare né spendere per leggere e istruirsi, ma rimanendo comodamente seduto ha tutto il mondo della grande e bella e sapiente cultura a portata di mano (f. 202^{v}, l. 803 s. νυνὶ δ' ἀμέλει καὶ πρόχειρος ἐνταῦθα ἡ χρῆσις καὶ ἅμα κατ'οὐδὲν ἐνδεής), in grado di fornire tutto quel che è utile all'educazione e al progresso (l. 815 ἅπαντα πρὸς κατόρθωσιν βίου καὶ προκοπὴν ἐ-

πιστήμης καὶ διανοίας καὶ ἡρμοσμένην ἕξιν καὶ σώφρονα).[20]

Della nozione di una tale biblioteca Metochites assûme come inventore e capostipite Socrate, il Socrate dei Commentari senofontei. È una riproposta suggestiva: Socrate non è tanto un sapiente quanto un mediatore di sapienza: un recupero storico di grande interesse culturale, senz'ombra di fanatismo. Ed ecco Socrate che diceve di svolgere (ἀνελίττειν Mem. I 6,14) "i tesori dei sapienti antichi lasciati nei libri" e di ripercorrerli insieme con gli amici; un modello di vita intellettuale eccellente è in quell'amabile e utilissima synusia di uomini. Ecco Socrate che cerca un interlocutore migliore e più sapiente e confuta i presuntuosi sciocchi e partecipa agli amici i beni degli antichi scrittori da cui sapeva trarre profitti spirituali e progressi razionali (f. 202^{v}, l. 817 ss.). Socrate è colui che trovò appunto i tesori che noi abbiamo ereditati (f. 203^{r}, l. 842 s.): da quell'unica fonte si sono diramati infiniti rivoli che hanno irrigato variamente il prato della vita umana (l. 851 ss.).

Molto viva e attuale a me pare anche la discussione sulla ἡδονή, o meglio, sulle varie specie di ἡδονή tesa alla dimostrazione del predominio della vera autentica ἡδονή della paideia e della scienza (f. 207^{r} ss.). È una discussione improntata allo spiritualismo platonico contro Epicuro e i suoi seguaci ed è particolarmente vibrata. Il tono è lo stesso di due pagine introduttive (f. 191) in cui, nel più vasto àmbito della lotta alla falsa cultura e all'egoismo, svolge un breve ragionamento per spiegare la natura dell'αἴσθησις contrapposta alla natura della παιδεία. Qui Metochites rappresenta vivacemente il gregge di quelli che fondano tutta la vita sul senso (f. 191^{r}, l. 125), ἐπ'αἰσθήσει μόνῃ, non conoscono le parti

più belle dell'anima, ignorano la ricchezza che è dentro di loro e si fanno poveri con le loro mani perché non sanno di avere il νοῦς in se stessi: essi oscurano e ottenebrano la pura serenità dell'anima e la trasparenza dei ragionamenti e del pensiero e innalzano un muro contro ogni raggio di scienza e contemplazione (f. 191^r, l. 141 s. ἐπετείχισαν πρὸς ἅπασαν ἐπιστήμης αὐγὴν θεωρίας) e hanno sepolto il νοῦς sotto il peso della carne o l'hanno chiuso in catene inflessibili e inevitabili, come in latomie del corpo (f. 191^v, l. 148 ss. καὶ ὥσπερ ἀνεπιστρόφοις ... καὶ ἀφύκτοις εἱρκταῖς κατακεκλεισμένον ταῖς τοῦ σώματος λατομίαις).

Ma è nella rappresentazione del piacere intellettuale, della gioia creatrice di storia e di cultura che Teodoro Metochites attinge la consapevolezza di interpretare, in modo decisamente nuovo, il modulo classicistico e si svela a noi come un umanista intelligente e aperto. Nella naturalità necessaria del piacere Metochites è platonico o platonizzante, ma la sua visione della grecità non è solo filosofica: abbraccia la storia realizzata e la storiografia che narra la storia nell'intuizione fondamentale che i Greci ebbero il piacere dell'inquietudine pratica e della curiosità intellettuale e trasformarono la loro polypragmosyne in una sorgente di gloria, di bellezza e di piacere: il maggiore piacere hanno donato ai posteri nei loro scritti (f. 206^r, l. 1041 ss. καὶ πλεῖστοι δὴ πλεῖστα περὶ αὑτῶν συγγραψάμενοι φιλοκαλίαν τε καὶ αὑτῶν δόξαν καταλελοίπασιν ἡμῖν καὶ ἡδίστην ξυνεῖναι διατριβὴν ...).

Nell'orma platonica, la ἡδονή, dice Teodoro, è strettamente legata a ogni cosa e il racconto storico è appassionante e affascinante, ha la violenza del morso e può intenderlo solo

chi l'ha provato: un desiderio insonne e inesauribile spinge a narrare la storia antica; come la ricerca di nuove ricchezze spinge per mare e per terra, così l'amore della novità spinge gli scrittori a superare ogni difficoltà, ogni stanchezza, nel godimento di una gioia nobile e duratura (f. 207^r, l. 1084 ... τρυφῶντες ἡδονὴν εὐγενῆ τε καὶ παραμένουσαν).

Questa ἡδονή non si sperimenta solo nella ἱστορία e nel coinvolgersi negli antichi fatti, ma attrae verso ogni σοφία, anzi è connaturata in ogni σοφία e concede la grazia e la tranquillità a chi la vuole. Il piacere più alto è la cultura, la ἐν λόγοις ξυνουσία τε καὶ διατριβή (f. 207^r, l. 1100). Il dominio della ἡδονή è universale: ci sono vari piaceri (la gloria, la ricchezza, la caccia, la palestra, l'aponia, la tryphè, etc.). La Scuola di Epicuro sostenne che la ἡδονή è il fine universale dell'istinto e della ragione ed espose la teoria in modo né grossolano né spiacevole, ma molti che pur accettarono la credenza ritennero di mostrare che la ἡδονή della cultura è connaturata, propria e utilissima agli uomini virtuosi (f. 207^v, l. 1111 ss. Ἐπίκουρος δὲ καὶ συχνοὶ τῶν ἐλλογίμων παλαιῶν στασιῶται τῆς αἱρέσεως ἡδονὴν νομίσαντες, ἔδοξαν οὐ πάνυ τοι φορτικῶς οὐδ' ἀηδῶς ἀποφήνασθαι, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ προσήκαντο τὸ δόγμα καὶ προσένθεντο νοῦν ἔχειν ἀξιοῦντες ἥ που χαρίεν ἐστιν, ὡς ἀληθῶς, καὶ παντάπασιν εὐφυές τε καὶ οἰκεῖον καὶ λυσιτελέστατον ἡ παρὰ τῶν λόγων καὶ περὶ τοὺς λόγους αὐτοὺς γιγνομένη τοῖς σπουδαίοις ἡδονή.

Questa ἡδονή, preclusa ai profani che la limitano al corpo, è puro e intatto risultato della parte più divina dell'anima, la sua realizzazione. Il piacere della cultura è un'ardua e proficua conquista dell'intelligenza, non è un dono della sorte. Ma la posta è degna dell'agone e, come dice Sofocle (fr.

852, 2 N^2.), "da un piccolo agone non deriva una grande gloria" (f. 208^{r}, l. 1152 ss.).

Il piacere che ha la sua origine nella parte migliore e regale dell'anima è quello che è costituito dalla ἐπιστήμη e dalla παιδεία: e solo chi ha scelto questa ἡδονή progredisce nella vita intellettuale (f. 208^{v}, l. 1185 s. μέγιστον ἡ τοῦ νοῦ προκοπή τοῖς ἐπὶ παιδεία καὶ τέχνῃ λόγων τὴν ἡδονην ἑλομένοις). Euripide che afferma (Phoen. 594 s.) che "se bisogna ἀδικεῖν, è bellissimo ἀδικεῖν per la tirannide" introduce un motto arrogante e ignobile perché non spiega né l'ἀδικεῖν né per chi bisognerebbe ἀδικεῖν. Questa impennata antieuripidea è un segno fausto della libertà critica di Metochites anche dinanzi ai suoi modelli (l. 1187 ss. Καὶ μὴν ὁ μὲν τραγικὸς φησὶν Εὐριπίδης, εἴπερ ἀδικεῖν χρή, τυραννίδος πέρι κάλλιστον ἀδικεῖν, ἀγνώμονα παντάπασι καὶ ἀνελεύθερον λόγον ὡς ἀληθῶς εἰσενέγκας· οὔτε γὰρ ὅλως τἀδικεῖν οὐθ' ὑπὲρ οὗ μάλιστα φησὶν αἱρετέον).

La ἡδονή veramente naturale e necessaria è quella della cultura ed è lontana sia dalla mollezza sia dalla intempestività (f. 209^{r}). La naturalità del piacere ne assicura la legittima presenza nella vita né bisogna conseguire o bandire ogni piacere.

Bisogna ostracizzare con ogni impegno il mero piacere corporeo disfrenato nella propria adulazione che pur deriva da una parte dell'anima, dalla parte irrazionale e passionale. Nella lotta al nemico, abbiamo bisogno della ragione, dobbiamo far ricorso al logos "pedagogo, anzi sovrano" (f. 209^{v}, l. 1247 ss.): τὸ δὲ ἐστὶν οὐκ ἄλλως ἢ λόγου παιδαγωγοῦ μᾶλλον δὲ βασιλέως δεῖσθαι καθιστῶντος οὐκ ὀλλύντος, καὶ οἰκονομοῦντος οὐ καταστρεφομένου, καὶ χρωμένου μὴ παρορῶντος.

In questa definizione della ragione umana, anche se ha radice divina come sovrana e regina, sentiamo ancora una volta un palpito vivo e vivace dell'umanesimo di Metochites: questo logos non è la parola tiranna di Gorgia, il λόγος δυνάστης μέγας, capace di ogni artificio e di ogni inganno, non è neppure il verbo del Nuovo Testamento: è piuttosto vicino al νόμος πάντων βασιλεὺς pindarico su cui pare linguisticamente modellato. Per conseguire la vera ἡδονή, la gioia della cultura e del possesso della scienza, il ruolo della ragione è decisivo: essa dev'essere la nostra maestra, la nostra sovrana. Il λόγος, non la πίστις; il λόγος, non la εὐσέβεια. L'ortodossia rimane una premessa della vita, che diviene un dovere, mentre il λόγος genera il piacere della conquista della scienza. Il λόγος non è altro che il νοῦς e il νοῦς è ἡγεμών oltre che ἰατρός: il pensiero non solo guida, ma guarisce dai mali (f. 210^{r}, l. 1253 s.). La vera ἡδονή, lontana dalla malizia e dalla turpitudine, non può essere condannata come estranea alla natura (f. 210^{r}, l. 1265 s. οὐ παντάπασι καταψηφιούμεθα ταύτην ξενηλασίαν τῆς φύσεως), perché alla natura essa fu congiunta da Dio, quale portatrice di fascino e di forza. Perciò la paideia procede di pari passo con l'ἀρετή: cultura pagana e virtù cristiana traggono forza e alimento dal fascino della ἡδονή. L'operosità intellettuale con l'euritmia dei ragionamenti e col progresso convive con la virtù e vive solo per sé e per la contemplazione serena e incessante (f. 210^{v}, l. 1284 s.). Sì che la gioia suprema è l'assoluta padronanza di se stesso e l'assoluto godimento della sapienza che è nei libri, nella assoluta quiete di una sede monastica, lontana da fragori e turbamenti, nella libertà dello spirito in una vetta solitaria. E come da una alta vedetta e,

vorrei dire, da una turris eburnea, lasceremo libero il nostro νοῦς di iniziarsi all'universo infinito e osserveremo con assoluta tranquillità le innumerevoli armonie degli enti e ci immergeremo nella loro contemplazione e quasi toccheremo la loro natura beata e divina (f. 210^{V}, l. 1285 ss.). Nel nome del logos abbiamo la suprema lode della vita dello spirito.

E, d'altra parte, il logos emerge, nella sua estesa e incisiva sovranità, nell'ultima parte dell'opuscolo, non meno complessa né meno dura delle altre (ff. 225^{r}-233^{r}) che più da vicino assume tono protrettico in una forma, che, più che la diatriba cinicostoica, ci riporta ai Precetti pseudoisocratei a Demonico e al Discorso ai giovani di S. Basilio. La vivace contrapposizione di chi è stolto a chi intende esser virtuoso - a costui dapprima si rivolge l'Autore - è fatta nel segno dei λογισμοί, a cui vengono ricondotti il piacere e il dolore, del νοῦς σώφρων e dell'autocoscienza, ma, soprattutto, del logos (f. 226^{r}, l. 2231 ss.). "E il logos ti è osservatore (θεωρός) e compagno di esame (ξυνεξεταστής) e utilissimo è l'acquisto della sapienza e vantaggiosissimo volgersi a se stesso con franchezza e trovarsi un rimedio al dolore e osservare l'altrui errore e acconciarsi le proprie cose e lasciarsi guidare (παιδαγωγεῖσθαι) e confrontarsi con la smisuratezza del vicino, mettendosi innanzi la ragione, retta osservatrice e abile compagna e alleata (ὀρθὸν τὸν λόγον ἐπίσκοπον προβαλλόμενον ἐπ᾽ ἀμφότερα καὶ παραστάτην δεξιόν)". Nella vita, rappresentata come una navigazione o un servizio militare (f. 228^{r}), occorre avere il νοῦς come pilota e il λόγος come ἐξεταστής e ἐπόπτης (f. 228^{V}, l. 2375 s.). E, soprattutto, il logos, il λογικὸν θεῖον πνεῦμα (f. 229^{V}, l. 2423 s.), distingue l'uomo dalla bestia. L'Autore confessa di non poter mai abbandonare il logos "il più bel dono della natura" per una ἡδονὴ ἀλόγιστος o un ἄλυπος βίος (f. 229^{V}, l.2447), perché Dio me-

scolò nella vita sapienza e piacere (τόν τε σοφώτατον βίον καὶ ἥδιστον), come è affermato dai saggi antichi e moderni (ὥσπερ, οἶμαι, τοῖς πλείοσι τῶν παλαιῶν τε καὶ νέων δοκεῖ, f. 230^{V}, l. 2452 s.), così che è desiderabile ἅμα λόγῳ καὶ σοφίᾳ συνεῖναι (l. 1455).

Teodoro potrebbe preferire al dono della ragione la nobiltà di nascita (f. 230^{r}, l. 2461 ss. τὴν εὐγένειαν ἔγωγε βουλοίμην μᾶλλον τῆς φύσεως ‹ἢ› [addidi] τὸ τοῦ λόγου δῶρον) e usufruisce al massimo possibile, sia pure a costo di difficoltà e di rinuncia alla tranquillità, ma, alla fine, ammette che nelle graduatorie di tutti i beni il logos è al primo posto (l. 2473): τῶν ἐν κόσμῳ δὴ πάντων ἄλλων ἄμεινον τίθεμαι λόγον.

Le bestie possono prevalere in forza (ῥώμη), bellezza (κάλλος), grandezza (μέγεθος), ma non nel logos. Solo la grazia divina del λόγος (ἡ τοῦ λόγου χάρις) è un bene supremo per gli uomini ed è arbitra e maestra della vera felicità e della corretta pratica (l. 2478 ἐπιστάτις [correxi ex ἐπιστάτης] καὶ διδάσκαλος ἀληθοῦς εὐδαιμονίας καὶ χρήσεως ὀρθῆς ...), è presidente e governa con buon ritmo ogni cosa, seduta, come dice Eschilo (Prom. 2) sulla prua della città, brava nel pilotare e nel governare (f. 230^{r}, l. 2482 ss.).

Ritorna ancora l'identità di logos e νοῦς e, soprattutto, l'immagine di βασιλεύς, con la specificazione τῆς φύσεως, più vicina esplicitamente a νόμος: infatti, il logos è un oracolo e, specialmente, un legislatore che dona proporzionatamente leggi buone, eguali e giuste, insomma una perfetta costituzione (l. 2486 ss.): καθάπερ εὐγενὴς προστάτης καὶ τῆς φύσεως βασιλεὺς ἡγεμονικῶς ὁ λόγος τε καὶ νοῦς προκάθηται καὶ προορᾷ τὰ βελτίω καὶ θεσπίζει κατασυλλογιζόμενος καὶ νομοθετῶν ἐμμέτρως ἅπασαν πρᾶξιν, ἅπασαν κίνησιν καὶ καθιστάνων τε-

λεῖαν εὐνομίαν τε καὶ ἰσότητα καὶ δικαιοσύνην καὶ πολιτείαν ἡρμοσμένην ...

Come un re degno del nome, il λόγος-νοῦς, il βασίλειος νοῦς (l. 2501) ha i suoi ministri (maschi e femmine) che eseguono i suoi voleri: sono λογισμοί, δόξαι, προτάσεις (l. 2498 s.), che producono azioni e opere conformi alla natura e alle necessità, alla logica e alla scienza, secondo l'autorità di Platone. Così il *logos* solo non è scosso da tumulti, ed è l' autentica nobiltà (l. 2529 ἀληθὴς εὐγένεια) e la ricchezza di cui può godere solo l'uomo per amministrare la sua vita ed esercitare il giusto dominio su tutte le altre creature (l. 2531 τά τε τῶν ἄλλων ζῴων ἁπάντων δεσποτικῶς νομοθετεῖ).

Metochites rafforza l'immagine del λόγος βασιλεὺς e lo immagina su un'acropoli, circondato da innumerevoli guardie armate, cioè dalle potenze del ragionamento: di lì ordina e controordina e intraprende una guerra senza tregua e implacabile contro chi gli porta insidia (l. 2534 ss.). Nel suo temperamento ardente Metochites procede ancora con una immagine: la scintilla vitale del *logos* è diffusa in noi ed è quasi nascosta nel corpo, come in una cenere, e noi dobbiamo assecondare la fiamma e non spegnerla con una condotta sciatta ignorante o effeminata, ma arricchirla e trasmettere, accresciuta, l'eredità preziosa e magnifica (f. 231^{v}, l. 2542 ss.). Il *logos* non dev'essere disperso, ma conservato: chi lo conserva è degno di ammirazione, chi lo perde disonora se stesso e chi glielo donò (l. 2559 ss.), perché difficile è arricchire, non aumentare il patrimonio e la ricchezza del *logos* è veramente nostra, connaturata e non estranea a noi (l. 2570 ss.), né attaccabile da insidie o agguati. E questa ricchezza, veramente naturale e molto amata, altro non è che la sapienza che

ci consente di beneficare gli amici e magnificare ciò che è proprio dell'esser ricchi, e addolorare e danneggiare i nemici (f. 232^{v}, l. 2612 ss.): ἀλλ' ὅμως τὸ δέ ὄντως ἔγωγ' ἂν φαίην ἀληθῶς πλοῦτος φύσεως ἀνθρώποις ἡ σοφία καὶ πολυέραστος δι' οὗ φίλους τε ἔξεστιν εὖ ποιεῖν καὶ σεμνύνειν τὰ μάλιστα τοῦ πλουτεῖν ἴδια καὶ ἀνιᾶν ἐχθροὺς καὶ κακῶς δρᾶν.

Qui abbiamo il codice dell'etica greca arcaica, come ha rivelato l'Hunger:[21] non c'è da stupirsi dal momento che il vero Vangelo che Metochites svolge in quest'opuscolo non è cristiano, ma classicistico: per poter danneggiare nel modo più efficace i nemici - insidiosi e invidiosi - non basta essere καλός, bisogna diventare σοφός (l. 2618).

La vera felicità non è neppure la poesia, anche se un *dictum* da Metochites attribuito confusamente a Saffo ha la sua verità. Ma la tesi fondamentale sostenuta da Metochites dell'assoluta superiorità del *logos* non può esser confutata e può rimanere valida: godere il possesso di sé e della sapienza per poter danneggiare i nemici e beneficare gli amici in mutuo scambio di sapienza e ragione (f. 233^{r}, l. 2636).

Questo è il dono supremo del λόγος βασιλεὺς e questo è il primato della ragione che dai nemici, irrecuperabili poveri, mai potrà esser conseguito, e, invece, è la mèta cui deve tendere il destinatario dell'originale e tumultuoso *Protrettico*, il quale non è un modello di εὐγλωττία, come forse pareva a Niceforo Gregora, secondo una suggestiva ipotesi del Ševčenko,[22] ma è, certamente, un esempio di riflessione approfondita, anche se talvolta caotica e frenata da zavorra parolaia e polemica, sul ruolo della ragione nella vita dell'uomo, della ragione come fondamento e matrice di cultura. Una crisi della ragione anche oggi non sarebbe concepibile

senza una crisi della cultura.

N O T E

1 Il punto sul manoscritto in I. ŠEVČENKO, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos* (Bruxelles, 1962), pp. 177-184.

2 H. HUNGER, *Katalog der Griech. Hss. der Österr. Nationalbibliothek*, Teil 1 (Wien, 1961), sp. pp. 202-204.

3 H. HUNGER, *Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz*, "Byz. Zeitschr." 45 (1952), pp. 4-19.

4 H. HUNGER, *Der Ἠθικός des Theodoros Metochites*, in Πεπραγμένα τοῦ θ' διεθνοῦς βυζαντινολογικοῦ συνδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Ἀπριλίου 1953), T. III (Atene, 1958), pp. 141-158.

5 H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd. 1 (München, 1978), p. 169.

6 H.-G. BECK, *Theodoros Metochites, Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert* (München, 1952).

7 Theodori Metochitae *Miscellanea philosophica et historica* edd. Ch. G. MÜLLER et Th. KIESSLING (1821).

8 Amsterdam, 1966.

9 Cf. I. ŠEVČENKO, *Observations sur les recueils des discours et des poèmes de Th. Métochite et sur la bibliothèque de Chora à Costantinople*, in "Scriptorium" 5 (1951), pp. 279-288.

10 Cf. ŠEVČENKO, *Etudes sur la polémique*, cit., pp. 175-265.

11 ŠEVČENKO, *Theodore Metochite, the Chora and the Intellectual Trends of his Time*, in P.A. UNDERWOOD, *The Kariye Djami*, vol. 4: *Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, Bollingen Series LXX (Princeton, 1975), pp. 19-91.

12 M. GIGANTE, Theodori Metochites, *Opusculum XVII* nunc primum ed., "La Parola del Passato", fasc. C (1965), pp. 51-92; Teodoro Metochites, *Saggio critico su Demostene e Aristide* (Milano, 1969).

13 M. GIGANTE, *Il ciclo delle poesie inedite di Teodoro Metochites a se stesso o sull'instabilità della vita*, in *Polychordia. Festschrift Franz Doelger* II (Amsterdam, 1967), pp. 204-224. All'edizione delle prime due poesie curata da M. TREU (1895) I. ŠEVČENKO e J. FEATHERSTONE hanno fatto seguire quella delle poesie 3 e 4 (Brookline, Mass. 1981).

14 M. GIGANTE, *Teodoro Metochites critico letterario*, "RSBN" 12-13 (1966), p. 211 s.; *Per l'interpretazione di Teodoro Metochites quale umanista bizantino*, *ibidem* 14 (1967), pp. 11-25.

15 Cf. p. es. F. DOELGER, *Der Klassizismus der Byzantiner, seine Ursache und seine Folge* (1938) ora nel vol. Παρασπορά (Ettal, 1961), p. 38 ss.; M. GIGANTE, *Antico, Bizantino e Medioevo*, "La Parola del Passato", fasc. 96 (1964), pp. 194-215; S. IMPELLIZZERI, *L'umanesimo bizantino del IX secolo e la ge-*

nesi della Biblioteca di Fozio, in "RSBN" n.s. 6-7 (1969-1970), pp. 6-69 e La letteratura bizantina. Da Costantino a Fozio (Firenze, 1975), pp. 297-365; P. LEMERLE, Le premier humanisme byzantin (Paris, 1971); M. GIGANTE, Poeti bizantini di Terra d'Otranto nel secolo XIII (Napoli, 1979), pp. 9-66.

16 Accennai all'importanza dell'opuscolo nella notizia datane in "Calabria/Cultura" II (1975), nr. 1-2. Per la citazione pseudosaffica al f. 232^{v}, cf. dopo ŠEVČENKO, A New Fragment of Sappho?, "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States" I/2 (1951), pp. 150-152, M. GIGANTE, Anecdoton pseudosapphicum, in Studi Barchiesi II (Roma, 1979), p. 421.

17 Art. cit., p. 150.

18 Art. cit., p. 151 s.

19 Come è pertinente assumerlo come autorità nella scienza della musica in Logos 14,32 ed. Ševčenko, p. 259: καὶ εἰ σοὶ μὴ δοκῇ, ἀλλὰ Πλάτωνί γε καὶ Πυθαγόρᾳ δοκεῖ, ὅστις ταῦτ' ἀκριβῶς οἶδε καὶ οἷός τ' ἐστὶν ὑπαγορεύειν καὶ τεχνιτεύειν καὶ χρῆσθαι.

20 Cf. anche al f. 204^{r}. Pure altrove Metochites additò il valore e la funzione della biblioteca, cf. GIGANTE, art. cit., "RSBN" (1967).

21 Art. cit., p. 154.

22 Op. cit., p. 36, n. 2.

NIKOLAOS G. POLITES

Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΤΑ ΘΕΟΔΩΡΟΝ ΜΕΛΙΤΗΝΙΩΤΗΝ

Τό πλάτος τῆς ἐννοίας σοφός εἶναι εὐρύτερον τῆς ἐννοίας φιλόσοφος εἰς τό ἐκδεδομένον ἔργον τοῦ Θεοδ.Μελιτηνιώτου (πρό τοῦ 1320-1388)[1],ἀμφότεροι δέ εἶναι ἐπίσης εὐρύτεροι τῆς ἐννοίας φιλοσοφία,τήν ὁποίαν ὁ συγγρ. περικλείει ἐντός ἀτομικοῦ πλαισίου,ἀπαγορεύοντος ἐκ τούτου τήν ποικιλίαν καί πολυμορφίαν - γνωρίσματα τά ὁποῖα παραδοσιακῶς ἀποδίδονται εἰς αὐτήν- καί ἐπιτρέποντος μονόδρομον ἐντροπικήν κίνησιν ὁδηγοῦσαν εἰς σαφῶς ὡρισμένον τέλος.'Η κατάταξις σοφός,φιλόσοφος,φιλοσοφία καθιστᾷ φανερόν ὅτι εὐκόλως δύναταί τις νά ὀνομασθῇ σοφός,δυσκολώτερον ὅμως φιλόσοφος.

Εἰς τούς σοφούς καταλέγονται ἀνώνυμοι καί ἐπώνυμοι,φιλόσοφοι δέ μόνον ἐπώνυμοι.'Ανωνύμως ὁ Θ.Μελιτηνιώτης ὀνομάζει σοφούς τούς ἐκφράσαντας γενικήν τινα ἐπιστημονικήν γνώμην[2],ἀλλά κυρίως,λόγῳ τῆς ἠθικῆς φύσεως τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ τύποις ὑπάρχοντος ἔργου του, τούς ἔχοντας διατυπώσει ψυχολογικο-ἠθικάς περί τῶν ἀνθρώπων ἀπόψεις.Οὕτως ὀνομάζεται σοφός ὁ λέγων τόν ἄνθρωπον ὄν δυσμεταχείριστον[3], ὁ διακρίνων τήν κακότητα τοῦ φυλαργύρου[4],ὁ διαπιστῶν τήν κατέχουσαν τόν ἀσεβῆ μανίαν καταδιώξεως[5] καί ὁ ἀποδεχόμενος τόν θεόν ἀρχήν οἱουδήποτε ἔργου[6].'Επωνύμως ἀπαντοῦν δύο ἀστρονόμοι[7],ὁ Χαλδαῖος[8] καί ὁ Πτολεμαῖος[9].

Εἰς τούς φιλοσόφους λογίζονται ὁ Συριανός,ὁ Θέων καί ὁ Πάππος-προσαγορευόμενοι καί μαθηματικοί - ὁ 'Ιωάννης ὁ Γραμματικός (= Φιλόπονος)[10] τῶν

---

1. 'Ο A. MAI, Nova patrum bibliotheca, t.I-VII,1844-1854,ἐν VI, σ. 449 κ.ἑξ. ἐξέδωκε τούς παραινετικούς ἐπιλόγους τοῦ τετάρτου βιβλίου ἐκ τῶν ὑπομνημάτων του εἰς τά τέσσαρα Εὐαγγέλια (=PG 149,883-988 καί H. G. BECK Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich München 1959 σ.792. Πβ. κατωτέρω,σημ.11.
2. PG 149, 981B.
3. PG 149, 945A.
4. PG 149,977A.
5. Φεύγει ἀσεβής οὐδενός διώκοντος.PG 149,889D.
6. PG 149,988C.
7. Οἱ ἀστρονόμοι ὀνομάζονται καί σοφισταί,καθ'ὅσον ἡ 'Αστρονομία παρέχει τήν τε αἰτίαν τῇ λοιπῇ μαθηματικῇ θεωρίᾳ...καί,ὡς ἔπος εἰπεῖν δημαγωγούς οὐρανίους καί σοφιστάς ἐν αἰθέρι τούς ἀνθρώπους ποιοῦσα. PG 149,989B.
8. PG 149,1000A.
9. PG 149,100IA
10. PG 149,996A.

ὁποίων τά συγγράμματα ἐχρησιμοποίησεν,ὡς λέγει ὁ ἴδιος,διά τήν σύνταξιν τοῦ ἔργου του 'Αστρονομική Τρίβιβλος[11].Εἰς τούς φιλοσόφους τέλος προσθετέος καί ὁ 'Ιώβ[12].

Παρατηροῦμεν ὅτι δέν παρέθεσε τό ὄνομα σοφοῦ ἤ φιλοσόφου ὑποστηρίξαντος ὡρισμένην θεωρίαν, ἀλλ'ὀνόματα ἐπιστημόνων καί ἑνός ἀθλητοῦ τῆς ὑπομονῆς.'Ερχόμεθα τώρα εἰς τόν ὁρισμόν τῆς Φιλοσοφίας ἡ ὁποία ἐκτός τῶν ἄλλων ἐπιτεύξεων κατορθοῖ τό δή μέγιστον εἰς μίμησιν ἥκειν (sc.,τούς αὐτῆς τροφίμους) ὅσον ἐφικτόν τοῦ θεοῦ[13]. Οὕτως ὅμως ὁριζομένης τῆς Φιλοσοφίας ἀγόμεθα εὐθέως εἰς τόν ὑπό τοῦ Πλάτωνος ὁρισμόν,καταγραφόμενον συνήθως τέταρτον ἐκ τῶν ἕξ συνήθως ἀποδιδομένων εἰς τήν Φιλοσοφίαν-καθ' ὅν αὕτη εἶναι ὁμοίωσις θεῷ κατά τό δυνατόν· ὁμοίωσις δέ δίκαιον καί ὅσιον μετά φρονήσεως γενέσθαι[14].'Εκ πρώτης ὄψεως διακρίνεται ἰσχυρά σχέσις τῶν δύο ὁρισμῶν, ἀφοῦ ὁ Πλάτων γράφει κατά τό δυνατόν ὁ δέ Μελιτηνιώτης τό σχεδόν ἰσοδύναμον ὅσον ἐφικτόν. 'Ο Πλάτων ὁμιλεῖ περί ὁμοιώσεως ὁ δέ Μελιτηνιώτης διαφόρως περί μιμήσεως. Διαφορά ἀνακύπτει καί ἐκ τοῦ ὅτι ὁ μέν Πλάτων ὑπαγορεύει τόν τρόπον τῆς ὁμοιώσεως,ἀντιθέτως ὁ Μελιτηνιώτης παραλείπει αὐτόθι[15] τήν ἀναγραφήν οἱασδήποτε σχετικῆς πληροφορίας.Τά ἐρωτήματα μετά ταῦτα εἶναι: 'Ακολουθεῖ ἤ ὄχι ὁ Μελιτηνιώτης τόν Πλάτωνα; ἄν ὄχι τότε ποῖον τό νόημα κατ'αὐτόν τῆς φιλοσοφίας,συναφῶς δέ ποῖος λόγος τόν ἠνάγκασε νά μεταχειρισθῇ ὅρους διαφόρους τῶν καθιερωμένων.

'Εκ τῶν σχολιαστῶν ὁ 'Αμμώνιος γράφει ὅτι καλῶς ἡ Φιλοσοφία ὠνομάσθη ὁμοίωσις πρός τόν θεόν, καθ'ὅσον ὁ φιλόσοφος ἐνεργεῖ ὅσον τοῦ ἐπιτρέπει ἡ οὐσία του, ὁμοίως πρός τόν θεόν. Διά νά ὑποστηρίξῃ δέ τήν γνώμην του ἀνατρέχει εἰς διττάς ἐνεργείας τοῦ θεοῦ τάς γνωστικάς,καθ'ἅς τά πάντα γινώσκει...τάς προνοητικάς...καθ'ἅς τοῦ κόσμου ὅλου προνοεῖται[16],

11. PG 149,996B.Περί τοῦ λοιποῦ ἔργου τοῦ Θ.Μελιτηνιώτου Πβ.C. VAN DE VORST - H.DELEHAVE,Catalogus codicum hagiographicorum Graecorum Germaniae,Belgii,Angliae,Bruxelles 1913,σ.331. G. MERCATI, Notizie di Prochoro e Demetrio Cidone,Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota,Studi e testi 56,Città del Vaticano MCMXXXI,σ.173, R.WALTHER, Weitere Briefe an Makarios,den Metropoliten von Philadelphia (1336 - 1382), JÖB 23,1974,σσ.215-227. V.TIFLIXOGLU,Digenes,das "Sophrosyne"Gedicht des Meliteniotes und der byzantinische Fünftzehsilber,BZ 67, 1974, σσ. 1-63. A. KAMBYLIS,Textkritische Bemerkungen zym Gedicht auf die Enthaltsamkeit des Theodoros Meliteniotes, ἐν Φίλτρα. Τόμος Σ.Γ. Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1975, σσ.227-242. H.HUNGER,Die hochsprachliche profane Literatur, München 1978, τ.II, σ.119.

12. PG 149,930B-932A.

13. PG 149,988C-989A: ἥκοντας ἡ ἔκδοσις τῆς PG.

14. Πλάτωνος, Θεαίτ. 176b.

15. Τοῦτο πράττει, ἐν PG 149,909D-913A.

16. 'Αμμώνιος (= Ammonius,in Porphyrii Isagogen,Berolini 1891),σελ.3,$_{10-14}$.

διά νά προσθέσῃ ὅτι ὁμοίως καί ὁ φιλόσοφος θέλει νά εἶναι θεωρητής τοῦ παντός, προνοεῖ δέ τῶν καταδεεστέρων διά τῆς δημιουργίας τῶν νόμων καί τῶν δικαστηρίων[17], ἄρα εἰκότως ἡ φιλοσοφία ὁμοίωσίς ἐστιν θεῷ[18].'Η ὁμοίωσις πάντως εἶναι ἑτερότης καί ὄχι ταυτότης,καθ'ὅσον ὧν αἱ οὐσίαι διάφοροι, τούτων καί αἱ τελειότητες διάφοροι ὑπάρχουσι[19].'Ο Δαυΐδ ἀργότερον διά νά διασαφηνίσῃ τήν ὁμοιότητα καταγράφει ἁπάσας τάς δυνατάς τοιαύτας[20], θεωρῶν ὅμως ὅτι ἡ περί ἧς ὁ λόγος ἔχει ὡς ἡ εἰκών πρός τό παράδειγμα ἤ τό ἀρχέτυπον πρός ὅ ἐγένετο ἡ εἰκών· οἷον παράδειγμα τῆς εἰκόνος Σωκράτους λέγομεν τόν Σωκράτην· πρός γάρ τοῦτον ἐγένετο ἡ εἰκών αὐτοῦ[21], ἐπίσης, ἔχων κατά νοῦν τό διάφορον θεοῦ καί ἀνθρώπων,ὅτι κατά τοῦτο τό σημαινόμενον λέγομεν τόν φιλόσοφον ὅμοιον τῷ θεῷ εἶναι,εἰ καί ἄλλη ἐστιν ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ καί ἄλλη τοῦ ἀνθρώπου[22]. Δέχεται λοιπόν ὁ σχολιαστής ὁμοιότητα ἀντιστοιχίας μερῶν, ἤτοι ὁμοιότητα ἐξωτερικήν.'Αναλύων οὗτος τρία γνωρίσματα θεοῦ καί φιλοσόφου, τῆς ἀγαθότητος,τῆς γνώσεως καί τῆς βουλήσεως[23] διακρίνει τά ἑξῆς. α') Τό ἀγαθόν εἶναι οὐσιαστικόν τοῦ θεοῦ γνώρισμα, ἐνῷ ὁ φιλόσοφος κατά μέθεξιν ἔχει τό ἀγαθόν[24].β')"Οσον ἀφορᾷ εἰς τήν γνῶσιν ὁ μέν θεός ἀεί καί ἅμα γινώσκει...καί οὐκ ἔστι χρόνος ἡνίκα οὐ γινώσκει,ὁ δέ ἄνθρωπος οὔτε ἀεί οὔτε ἅμα[24]. γ') Παρατη-

17. Αὐτόθι, σ.3,$_{16-18}$·

18. Αὐτόθι,σ.3,$_{19}$·

19. Αὐτόθι, σ.3,$_{24}$·

20. Δαυΐδ,(= Davidis,Prolegomena et in Porphyrii Isagogen Commentarium Berolini 1904),σσ.34-35,ἔνθα περιγράφονται τέσσαρες δυναταί ὁμοιότητες, ἤτοι ἡ ἔχουσα τήν αὐτήν ποιότητα εἰς ὅλον τό εἶδος ὅπως ὅταν λέγωμεν ὅλους τούς Αἰθίοπας ὁμοίους εἶναι κατά τό μέλαν καί ὅλους τούς κύκνους ὁμοίους κατά τό λευκόν (σ.34,$_{33-34}$). Τήν ὁμοιότητα τῆς αὐτῆς ποιότητος,ἀλλ'ἐμφανιζομένης εἰς διάφορα εἴδη κατά τό μᾶλλον καί ἧττον ὅπως ὅταν τό πέπερι τό λευκόν καί τό μέλαν λέγωμεν ὅμοιον εἶναι κατά τό θερμόν· ἀμφότερα γάρ θερμά ἐστιν,ἀλλά κατά τό μᾶλλον καί ἧττον· τό μέν γάρ μέλαν πέπερι μᾶλλον θερμόν ἐστι, τό δέ λευκόν ἧττον θερμόν ἐστιν.(σσ.34-35). Τρίτη ὁμοιότης ὅταν διάφοροι ποιότητες καί αἱ αὐταί ἐν διαφόροις εἴδεσιν εὑρεθῶσιν οἷον ὡς ὅταν τήν φάσσαν καί τήν περιστεράν ὅμοια λέγωμεν εἶναι,ἐπειδή ὥσπερ ἡ φάσσα διαφόρους ποιότητας ἔχει (ἔχει γάρ μέλαν,λευκόν,ξανθόν),οὕτω καί ἡ περιστερά διαφόρους καί τάς αὐτάς ποιότητας ἔχει· ἔχει γάρ καί αὕτη μέλαν, ξανθόν λευκόν.(σ.35,$_{4-8}$). Τετάρτη ἡ ἐπί τοῦ προκειμένου προκρινομένη.

21. Αὐτόθι, σ. 35.

22. Αὐτόθι, σ.35.

23. 'Ο φιλόσοφος, κατά τόν σχολιαστήν,εἶναι ἀγαθός ὅταν προνοῇ διά τῆς γνώσεώς του τῶν ἀτελῶν ψυχῶν τάς ὁποίας ἐπί τό τέλειον μεταφέρει διά τῆς γνώσεως,εἶναι δέ γνωστικός διότι πάντα ἐπαγγέλλεται γινώσκειν καί δυνατός διότι ὅσα δύναται βούλεται (Αὐτόθι,σ.35,$_{25-29}$).

24. Αὐτόθι,σ.36,$_{11-16}$·

ρεῖ ἐπίσης ὅτι μέν θεός ὅσα βούλεται δύναται καί ὅσα δύναται βούλεται[25], ἀντιθέτως ἐπί τοῦ φιλοσόφου δέν ἰσχύει ἡ ἀντιστροφή,διότι ὅσα μέν δύναται βούλεται, οὐχ'ὅσα βούλεται δύναται[25]. Διά τούτων ὁ σχολιαστής πρῶτον μέν ὑπεραμύνεται τῆς γνώμης του περί τῆς ὁμοιότητος,ἀλλά προσδιορίζει καί τό ἐφικτόν. Περί τοῦ δικαίου καί ὁσίου προσθέτει ὅτι δίκαιος μέν λέγεται ὁ τήν ἰσότητα τοῖς ὁμοειδέσι φυλάττων,ὅσιος δέ ὁ περί τά θεῖα ἐσπουδακώς[26]. Τά αὐτά ἐν σχέσει πρός τό ὅσιον καί τό δίκαιον ὑποστηρίζονται καί ὑπό τοῦ 'Ηλία[27], προσθέτοντος ὅτι τοῦ ὁσίου ἀπαραιτήτως προηγεῖται τό δίκαιον, δεδομένου ὅτι οὐδέ δυνατόν εἶναί τινα ὅσιον μή γενόμενον δίκαιον, ὥσπερ οὐ δυνατόν τόν πρός ἀνθρώπους τά καθήκοντα μή πράττοντα πρός τό θεῖον ταῦτα ἐπιτηδεύειν[28].

Κατά τούς τρεῖς ἀνωτέρω σχολιαστάς ἑρμηνεύοντας ἀσφαλῶς καί ἐγκύρως τόν Πλάτωνα - ἡ ὁμοίωσις κατά τόν ἱδρυτήν τῆς'Ακαδημίας εἶναι κατορθωτή,πλήν ὅμως, λόγῳ τῶν οὐσιωδῶν διαφορῶν ἀνθρώπου καί Θεοῦ,περιορίζεται εἰς τά μέτρα τοῦ δυνατοῦ, προηγούμενης ἀπαραιτήτως τῆς ἐκ τοῦ δικαίου προσδιοριζομένης συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων εἰς τάς μεταξύ των σχέσεις. 'Ο ἐπιζητῶν δηλονότι τήν ὁμοίωσιν πρέπει νά ἀσκηθῇ εἰς τήν ἐφαρμογήν καί ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου.

'Ο Θεόδ. Μελιτηνιώτης ὁμιλεῖ περί μιμήσεως καί οὐχί περί ὁμοιώσεως. Θά ἐξετασθῇ λοιπόν τοῦτο πρῶτον, ἤτοι διατί δέν χρησιμοποιεῖ τόν παραδοσιακόν ὅρον, ἐν συνεχείᾳ δέ θά χωρήσωμεν εἰς τήν διακρίβωσιν τοῦ περιεχομένου τῶν πρός τήν Φιλοσοφίαν ἀγουσῶν ὁδῶν,καί,ἐν τέλει,εἰς αὐτήν ταύτην τήν οὐσίαν τῆς οὕτως ὁριζομένης Φιλοσοφίας.

'Ο ὅρος ὁμοίωσις δηλοῖ τό νά γίνῃ τίς τινι ὅμοιος ἤ ὁ αὐτός ἤ ἰσοδύναμος. 'Ο ὅρος μίμησις σημαίνει τό μιμεῖσθαι ἤτοι τό παριστάνειν καί εἰκονίζειν τι. 'Εκ τῆς σημασίας των ὁ ὅρος μίμησις εἶναι κατώτερος τοῦ ὅρου ὁμοίωσις. Εἰς τήν τοιαύτην φυσικήν των κατάταξιν διακρίνομεν καί τήν προτίμησιν τοῦ συγγραφέως διά τόν ὅρον μίμησις, χρησιμοποιηθέντα ὅμως ἀποκλειστικῶς σχεδόν εἰς τόν συζητούμενον ὁρισμόν[29],διότι εἰς τό λοι-

25. Αὐτόθι, σ. 36,$_{24-27}$

26. Αὐτόθι σ.37,$_{31-32}$. 'Εξ οὗ καί ὁ Πλάτων,προσθέτει ὁ σχολιαστής,ἐπιγράφει δύο διαλόγους του Περί δικαίου ἤ περί Πολιτείας καί Εὐθύφρων ἤ περί ὁσίου.(Αὐτ. σ.37,$_{33-34}$).

27. 'Ηλίας (= Eliae, in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias Commentaria, Berolini 1900),σ.18.

28. Αὐτόθι, σ.18.

29. PG 149,989A. 'Εν ἀρχῇ τῶν 'Ηθικῶν του παραθέτει μέν τόν ὅρον μίμησις ἀντιτιθέμενον ὅμως πρός τόν ρημ.τύπον ζηλόω: ζηλώσωμεν τούς τῆς ἀρετῆς ἐργάτας,τήν τῶν πονηρῶν μίμησιν φύγωμεν. PG 149 882A.

πόν ἔργον του -πάντοτε περί τοῦ ἐκδεδομένου ὁ λόγος -ἀπαντῶνται εἴτε ὁ συνώνυμος,ἀλλ'ἔτι ἀσθενέστερος ρηματικός τύπος ζηλόω, εἴτε τό οὐσιαστικόν ζῆλος καί τό ἐπίθετον ζηλωτός εἰς διαφόρους φράσεις σχεδόν ὁμοίου περιεχομένου[30]."Αρα ὁ Θεόδ. Μελιτηνιώτης ὄχι μόνον δέν χρησιμοποιεῖ τόν πλατωνικόν ὅρον ὁμοίωσις, ἀλλ'οὐδέ τόν ὅρον μίμησις εἰμή σχεδόν διά τόν ὁρισμόν τῆς Φιλοσοφίας καί μόνον,προτιμῶν ἀσθενεστέρους τύπους. 'Η ἐξήγησις εὑρίσκεται εἰς τήν διατυπουμένην ὑπό τοῦ συγγραφέως ἀντίληψίν του περί τῆς ποιότητος τῆς μεταβολῆς ἑνός ἑκάστου διά τῆς θείας μεταλήψεως,[31] συγκρινομένης πρός τήν ἔνσαρκον οἰκονομίαν,κατά τήν ὁποίαν: ἕτερόν ἐστι τό κατά μέθεξιν σχετικήν ἡμᾶς ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς τόν Υἱόν καί ἕτερον ὁλοτρόπως τό τοῦτον γενέσθαι σάρκα, τουτέστι ἴδιον ποιήσασθαι σῶμα τό ἐκ τῆς 'Αγίας Παρθένου ληφθέν καί τούτῳ ἑνωθέν ὑπέρ λόγον[32]."Αρα τό ὅμοιον χρησιμεύει εἰς τόν Θεόδ.Μελιτηνιώτην διά τήν δήλωσιν τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐκ τούτου θά ἦτο ἀδύνατος ἡ χρῆσις του καί περί τῶν ἀνθρώπων. "Αν μάλιστα προσθέσωμεν ὅτι,συμφώνως πρός τόν Κύριλλον,οἱ χριστιανοί κατά μίμησιν τοῦ κατά φύσιν Υἱοῦ...οἱ κατά θέσιν υἱοί καλοῦνται[33], ἡ ὑπόθεσίς μας ἀποκτᾷ ἕν ἐπί πλέον ἔρεισμα.

'Οπωσδήποτε πρέπει νά ἐξαρθῇ τό ὅτι τήν μίμησιν,ἀνωτέραν τοῦ ζήλου καί κατωτέραν τῆς ὁμοιώσεως, τήν συνάπτει πρός τήν Φιλοσοφίαν,τήν ὁποίαν καί ὁρίζει ὡς ἔμπρακτον χριστιανικήν συμπεριφοράν[34],ἀλλ'ὡς τοιαύτη ὅμως πρέπει νά συνεξετασθῇ πρός τήν ὑπαγορευθεῖσαν συμπεριφοράν ὑπό τῶν σχολιαστῶν τοῦ Πλάτωνος, δεδομένου ὅτι καί ἐκεῖνοι ὅπως καί ὁ Θεοδ. Μελιτηνιώτης ὑπαγορεύουν τό ἀναγκαῖον γενέσθαι ἐν κόσμῳ,τοῦ Μελιτ.διακρι-

30. 'Ομιλεῖ περί ζήλου τοῦ Θεοῦ (908D), ἤ προτρέπει ζηλωτούς εἶναι νομίζωμεν τούς ἀεί πρός εὐσέβειαν βλέποντας (889D καί 977C). 'Ομοίως διδάσκει ἄν ... ἀναθώμεθα ἑαυτούς τῷ Χριστῷ καί τόν τῶν 'Αποστόλων βίον ζηλώσαντες...ζωήν κληρονομήσωμεν τήν αἰώνιον (912D-913A).Προκειμένου περί τοῦ 'Ιώβ παρακαλεῖ: ζηλώσωμεν τοιγαροῦν καί ἡμεῖς τοῦ ἁγίου τούτου τήν εὐλάβειαν (932C).'Αλλά καί διά τόν 'Ιούδα γράφει ὅτι οἱ ἐκεῖνον ζηλοῦντες (916C) ὁμοιάζουν πρός θηρία.

31. PG 149,953B.

32. PG 149, 953 BC.

33. Κυρίλλου 'Αλεξανδρείας,Περί τῆς 'Αγίας καί ὁμοουσίου Τριάδος PG 75, 272D. Πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι ὁ Κύριλλος εἶναι μεταξύ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι χρησιμεύουν εἰς τόν Μελιτηνιώτην ὡς πηγαί.πβ.PG 149,949D καί σημ. I,952B, ἀλλά καί S.HAIDACHER,Neun Ethika des Evangelienkommentars von Theodor Meliteniotes und dere Quellen,BZ II,1902,σ.371.

34. PG 149,909D-912A. 'Αλλαχοῦ προσθέτει ὅτι τό πράττειν καί ἐνεργεῖν, ἀλλά καί ἡ προσδοκία τῆς 'Αναστάσεως κλπ. συνιστοῦν μετοχήν εἰς τήν φιλοσοφίαν αὐτήν PG 149,952B. Περί τῆς φιλοσοφίας ὡς βίου χριστιανικοῦ πβ. καί H. HUNGER: ἔνθ'ἀνωτ. τ.I σ.7 καί ἑξ.

νομένου μόνον εἰς τό ὅτι, πράττοντες οὕτως, ἐν τῷ μέλλοντι ζωήν κληρονομήσωμεν τήν αἰώνιον[35], διότι εἶναι δυνατόν νά ὁδηγηθῇ τις εἰς πλατωνικάς ἐπιδράσεις καί νά ἀναγνωρίσῃ τό πλατωνικόν δίκαιον καί ὅσιον. Ἴδωμεν λοιπόν τί διδάσκει περί τούτων ὁ Θεόδ. Μελιτηνιώτης, ἐν συσχετισμῷ πρός τά ὑπό τοῦ Πλάτωνος.

I. Ἀναφερόμενος ὁ συγγραφεύς εἰς τάς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων-γράφων δηλαδή περί τοῦ δικαίου - προτρέπει τούς ἐχθρούς λυπεῖν καί τούς κολακεύοντας εὐεργετεῖν φυγῇ πάντες φεύγωμεν· ἕν δή τοῦτο σκοποῦντες μόνον ὅπως ἄν ὦμεν ἐν ἀρετῇ καί φιλοσοφίᾳ[36]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τό μένειν ἐν ἀρετῇ καί φιλοσοφίᾳ εἶναι ἄντικρυς ἀντίθετον πρός τό λυπεῖν τούς ἐχθρούς καί εὐεργετεῖν τούς κολακεύοντας. Ἀλλά ταῦτα εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα πρός τά ὑπό τοῦ Πλάτωνος, κατά τόν ὁποῖον αὕτη ἐστιν ἀνδρός ἀρετή ἱκανόν εἶναι τά τῆς πόλεως πράττειν καί πράττοντα τούς μέν φίλους εὖ ποιῶν, τούς δ'ἐχθρούς κακῶς καί αὐτόν εὐλαβεῖσθαι μηδέν τοιοῦτον παθεῖν[37]. Ἡ ἀντίθεσις εἶναι προφανής, ὑπολογιζομένου μάλιστα τοῦ ὅτι ἀμφότεροι ὁμιλοῦν περί τῆς ἁρμοζούσης συμπεριφορᾶς. Ἄρα ὡς πρός τό δίκαιον αἱ ἀπόψεις τοῦ Θεοδ. Μελιτηνιώτου ἀφίστανται διαμετρικῶς τῶν σχετικῶν γνωμῶν τοῦ Πλάτωνος.

2. Ὅσιον ὁ Πλάτων, κατά τούς σχολιαστάς, ἐθεώρει τήν περί τοῦ θεοῦ σπουδήν, ἀναφερόμενος δέ εἰς τούς κορυφαίους τῶν φιλοσόφων ἐφρόνει ὅτι τούτων τό σῶμα μόνον ἐν τῇ πόλει κεῖται αὐτοῦ καί ἐπιδημεῖ, ἡ δέ διάνοια ταῦτα πάντα ἡγησαμένη σμικρά καί οὐδέν, ἀτιμάσασα πανταχῇ πέτεται κατά Πίνδαρον 'τάς τε γᾶς ὑπένερθε' καί τά ἐπίπεδα γεωμετροῦσα, 'οὐρανοῦ θ' ὕπερ' ἀστρονομοῦσα, καί πᾶσαν πάντῃ φύσιν ἐρευνωμένη τῶν ὄντων ἑκάστου ὅλου, εἰς τῶν ἐγγύς οὐδέν αὐτήν συγκαθιεῖσα[38]. Πρόκειται ἐδῶ περί διανοητικῆς ταυτίσεως πρός τό θεῖον, ἄρα ἀντιθέτου τῆς, διά τῆς θείας μεταλήψεως τῶν μεταποιηθέντων δώρων, ἑνώσεως τῆς ἀποδεκτῆς ὑπό τῶν Χριστιανῶν καί τοῦ Θεοδ. Μελιτηνιώτου γράφοντος: διά τοῦτο καί κοινωνία ἡ αὐτῶν καλεῖται μετάληψις ὅτι τήν πρός τόν Χριστόν ἡμῖν χαρίζεται ἕνωσιν[39], καί προσθέτοντος μάλιστα ὅτι αὕτη συντελεῖται ἐκτός τῶν δυνατοτήτων τοῦ λόγου καί τῶν αἰσθήσεων[40]. Οὐδείς λοιπόν συσχετισμός εἶναι ἐπιτρεπτός μεταξύ

35. PG 149,913A.
36. PG 149,941B.
37. Πλάτωνος, Μένων 71e. Οἱ στωϊκοί ἦσαν ἀντίθετοι ὡς πρός τήν δικαιοσύνην πρός τόν Πλάτωνα. Πβ. S.V.F. III, σ.195,$_{34}$.
38. Πλάτωνος, Θεαίτ. 173e-174a.
39. PG 149,953A.
40. PG 149,952C.

τοῦ ὁσίου τοῦ Πλάτωνος καί τοῦ τοῦ Μελιτηνιώτου, διότι οὗτος ἀκολουθῶν τήν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας συνιστᾷ διά τήν ἐπίτευξιν τοῦ ὁσίου ἄρνησιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ὁ ὁποῖος ὅμως λόγος ἦτο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ διά τό ὅσιον τοῦ Πλάτωνος.

3. Ἡ φρόνησις κατά τόν Πλάτωνα ταυτίζεται πρός τήν ἱκανότητα τῆς διανοητικῆς θεωρήσεως καί κατανοήσεως τῆς οὐσίας τῶν ὄντων, δεδομένου ὅτι, κατά τόν σχολιαστήν, διά τοῦ εἰπεῖν 'μετά φρονήσεως' τό θεωρητικόν ὡρίσατο[41]. Ἄν καί ὁ Μελιτηνιώτης θεωρεῖ τήν φρόνησιν προϊόν τῆς πενίας, συγκαταριθμεῖ δέ αὐτήν μετά τῆς καρτερίας[42], ἄρα τήν παρουσιάζει ἐντελῶς διάφορον τῆς τοῦ Πλάτωνος, ἐν τούτοις, ἐπειδή εἰς ἐνίους συγγραφεῖς ἀπαντᾶται ἡ φρόνησις εἴτε ὡς δύναμις θεωρητική τῶν ὄντων[43] εἴτε ὡς ἀρετή καθ' ἥν ἐπιστήμονες γινόμεθα ἀγαθῶν καί κακῶν καί οὐδετέρων[44], τόν δέ συγγραφέα θεωροῦμεν ἀκολουθοῦντα τήν παράδοσιν, προσθέτομεν ὀλίγας γνώμας διά τήν ἐπισήμανσιν τοῦ διαφόρου τῶν δύο θεωριῶν.

Ἡ μακρά παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας διδάσκει περί τῆς θεωρίας ὡς θεάσεως τῶν νοητῶν καί ἀοράτων[45], ἥτις ὅμως οὔτε κατά τό φαινόμενον οὔτε κατά τό ἀκουόμενον ἐνεργεῖται[46], συντελουμένης μόνον διά τῆς προσευχῆς[47], καί δή καί κατά τήν ἑβδόμην ἡμέραν[48] διά τῆς μεταλήψεως, καθ' ὅσον ὅπως ἡ πρᾶξις θεωρεῖται βρῶσις οὕτως ἡ θεωρία πόσις[49]. Ἄρα διά τῆς προσευχῆς τῆς νηστείας καί τῆς θείας μεταλήψεως, τῇ βοηθείᾳ τοῦ θεοῦ διά τῶν λειτουργικῶν του πνευμάτων[50] ὁ ἄνθρωπος καθιστάμενος συνόμιλος τούτοις ὁρᾷ τά μεγαλεῖα τοῦ θεοῦ, ἐλλαμπόμενος ὑπό τοῦ φωτός τῆς Μεταμορφώσεως κατά τό μέτρον τῶν δυνατοτήτων ἑκάστου[51]. Ἑπόμενος τούτοις ὁ Μελιτηνιώτης γράφει σχετικῶς: αὕτη ἡ πάντιμος πηγή φωτός ἐστι πηγή ἀναβλύζουσα τῆς ἀλη-

41. Δαυΐδ, σ.37,$_{18}$. Αἰτιολογῶν ὅτι διά τῆς φρονήσεως ὁρίζεται τό θεωρητικόν γράφει: τό θεωρητικόν ὡρίσατο· εἰ γάρ φρόνησίς ἐστιν ἡ τελειότης τοῦ λόγου ἐστί, τοῦτ' ἔστιν ἡ τοῦ λόγου εἴδησις, δῆλον ὅτι διά τοῦ εἰπεῖν 'μετά φρονήσεως' τό θεωρητικόν ὡρίσατο. Αὐτ. σ.37.
42. PG 149,977D.
43. Κλήμεντος Ἀλεξ. Στρωμ. VI, PG 9,385B.
44. Βασιλείου Καισαρείας, Εἰς τήν ἀρχήν τῶν Παροιμιῶν, PG 31,397C.
45. Ὠριγένους, Κατά Κέλσου Γ', PG II,933C.
46. Γρηγορίου Νύσσης, Θεωρία εἰς τόν Μωϋσέως βίον, PG 44,373D.
47. Τό εἰλικρινές τῆς θεωρίας διά προσευχῆς εἴωθεν ἐμφανίζεσθαι. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἕτερα Κεφάλαια...PG 90, 1432C.
48. Ὠριγένους, Κατά Κέλσου ς', PG II,1392B.
49. Ὠριγένους, Εἰς τόν Ματθαῖον 16,7, PG 13,1388A.
50. PG 149,937C.
51. Πβ. καί τάς ἀπόψεις περί θεωρίας Ἠλία τοῦ Ἐκδίκου ἐν Ν.Γ.ΠΟΛΙΤΟΥ,

θεί́ας ἀκτῖνας. ταύτῃ τῇ σεβασμίᾳ πηγῇ καί αἱ ἄνω παρεστήκασι δυνάμεις, πρός τό κάλος ἐνορῶσαι τῶν ῥεί́θρων· ἐπειδή καί σαφέστερον ἡμῶν ἐκεῖναι τῶν προκειμένων θεωροῦσι τήν δύναμιν καί τάς μαρμαρυγάς τάς ἀπροσίτους[53]. Ἄς προστεθῇ - ἐνδεικτικόν τῶν ἀπόψεών του περί τῆς θεωρίας - ἡ στάσις του ἔναντι τῶν ἀντιπαλαμιστῶν[53].

Ἄρα καί ὡς πρός τήν φρόνησιν - θεωρητικήν τῶν ὄντων - αἱ ἀπόψεις τοῦ Θεοδ. Μελιτηνιώτου εἶναι ἐντελῶς ἀσύγκριτοι πρός τάς τοῦ Πλάτωνος.

Κατέστη, νομίζομεν, φανερόν, διά τῆς δι'ὀλίγων ἔστω ἀναλύσεως, ὅτι ὁ Θεόδ. Μελιτηνιώτης ὥρισε τήν φιλοσοφίαν ὡς μίμησιν καί οὐχί ὡς ὁμοίωσιν, τοῦτο μέν συμφωνῶν πρός τήν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας[54] καί τήν ἀξιολόγησιν τῆς ἐνσάρκου παρουσίας τοῦ Χριστοῦ, τοῦτο δέ διά νά ἀντι-τεθῇ πρός τήν πλατωνικήν περί τῆς Φιλοσοφίας γνώμην, ἐφ'ὅσον τό περιεχόμενον τῆς μ.Χ. Φιλοσοφίας εἶναι ἐντελῶς διάφορον τῆς ἀρχαίας, δεδομένου ὅτι καί οἱ συναφεῖς ὅροι ἔχουν ἐμπλουτισθῇ ὑπό ἐντελῶς διαφόρου περιεχομένου.

Ἡ πρός θεωρίαν ὁδός Ἠλία τοῦ Ἐκδίκου, ΕΕΒΣ ΜΓ', 1977-78, σσ. 345-364.

52. PG 149,960D-961A.

53. Ὑπέγραφε ἄλλως τε τόν ἀναθεματισμόν ἐναντίον τοῦ Προχόρου Κυδώνη. Πβ. G. MERCATI, ἔνθ'ἀνωτ. σ.173.

54. Δέν ὑποστηρίζεται διά τούτων ὅτι ὁ ὅρος ὁμοίωσις εἶναι ξένος πρός τήν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας (πβ. προχείρως H.MERKI, "Ὁμοίωσις θεῷ". Von der platonischen Angleichung an Gott zur Gottahnlichkeit bei Gregor von Nyssa, Paradosis 7, Διατρ, Freiburg 1952), ἀλλ'ὅτι ὁ Μελιτηνιώτης προκειμένου νά ὁρίσῃ τήν φιλοσοφίαν δέν μετεχειρίσθη τόν ἰσχυρόν τύπον ὁμοίωσις, ἀλλά τόν ἀσθενέστερον μίμησις.

THEODOR NIKOLAOU

GEORGIOS GEMISTOS PLETHON UND PROKLOS

Plethons „Neuplatonismus" am Beispiel seiner Psychologie

Im Kapitel Περὶ ἡγεμόνων τῶν βελτίστων λόγων seiner wichtigsten Schrift Νόμων Συγγραφή führt Plethon die Namen jener Weisen (Philosophen und Gesetzgeber) an, die er für die ehrwürdigsten und bedeutendsten in der gesamten Geistesgeschichte hält und denen er in seinen Ansichten eklektisch beipflichtet[1]. In dieser Namensliste fehlt, wie sein Gegner Georgios Gennadios Scholarios ein paar Jahre nach Plethon's Tod (+ 1452) feststellte, der Name des Neuplatonikers Proklos; dies machte Patriarch Gennadios dem Philosophen Gemistos zum Vorwurf, zumal Plethon, seiner Überzeugung nach, aus den Werken von Proklos seine Lehre"aufgelesen hat (ἐσπερμολόγησεν)... er verschweigt sogar Proklos, der für ihn (Plethon) die Hauptursache derartiger (sc.theologisch-psychologischer) Gesinnung ist, und er macht auch keinen Hinweis darauf, daß er fast alles aus den Büchern jenes zusammengetragen hat ... Er fügt jedoch Ploklos zu den anderen nicht hinzu, weil er sich den Ruhm ausmalt hat, selber als erster solches erdacht zu haben. Aber diejenigen, die die (Schriften) von Proklos sorgfältig gelesen und zugleich ihn verurteilt haben, kennen die Quelle der Worte von Gemistos sehr wohl"[2]. Nach dieser Anschuldigung ist die Lehre von Plethon, insbesondere seine Theologie und seine Psychologie, ein Plagiat aus den Schriften des Neuplatonikers Proklos.
Wohl auch mit dieser Behauptung zusammenhängend trifft man bei vielen modernen Autoren die Bezeichnung von Plethon als"Neuplatoniker"[3]. Diese Bezeichnung setzt somit etwas für bewiesen voraus. Wer sich aber mir der Plethon-Forschung[4] näher befaßt hat, weiß, daß - so sonderbar es auch ist- eine kritische quellenmäßige Untersuchung der etwaigen Abhängigkeit Plethons von der Philosophie des Neuplatonismus und insbedondere von Proklos bis heute nicht vorliegt[5]. Bedenkt man nun, daß inzwischen auch in der Proklos-Forschung die These aufgestellt wurde, daß nämlich von Proklos' Einfluß auf Plethon gesprochen wird[6], so wird diese Frage noch interessanter.

In der vorliegenden kurzen Mitteilung ist beabsichtigt, am Beispiel der Lehre von Plethon über die menschliche Seele, speziell den Seelenwagen (ὄχημα ψυχῆς), die Frage seiner eventuellen Abhängigkeit vom Neuplatonismus, insbesondere von Proklos, zu erörtern.

A. Die plethonische Lehre über den Seelenwagen

Auffallend häufig äußert Plethon in seinen Werken folgende, eng miteinander verbundene, anthropologisch-psychologische Ansichten[7]: Erstens, der Mensch ist einerseits aus einem göttlichen und unsterblichen und andererseits aus einem tierischen und sterblichen Bestandteil (σῶμα und ψυχή) zusammengesetzt. Zweitens, als derartig zusammengesetztes Wesen bildet der Mensch das Bindeglied (σύνδεσμος, μεθόριον)[8] zwischen den intelligiblen und den durch die Sinne wahrnehmbaren Wesen in der Welt und trägt somit zur Harmonie des Weltalls (τῆς τοῦ παντὸς ἕνεκα ἁρμονίας) bei. Drittens, das Eigentlichste seines Wesens (τῆς οὐσίας τὸ κυριώτατον) im Menschen ist seine Seele.
Sowohl diese als auch andere plethonische Ansichten über das Wesen des Menschen (Seelenwanderung, Phronesis , Freiheit der Seele etc.) könnten als Beispiele in der vorliegenden Untersuchung herangezogen werden. Sie sind übrigens alle für unser Thema von großer Relevanz, weil auch die neuplatonischen Philosophen sich damit mehr oder minder intensiv beschäftigt haben. Es wird jedoch hier das Beispiel des Seelenwagens vorgezogen, erstens, weil ein einzelner Gesichtspunkt sich für eine Mitteilung am besten eignet und zweitens, weil unter den Neuplatonikern Proklos sich am ausführlichsten darüber ausgelassen hat, so daß die eventuelle Abhängigkeit Plethons von ihm sich daran deutlicher demonstrieren lassen könnte.
Daß die menschliche Seele für sich von einer Art "Leib" (σῶμα) nicht völlig frei, sondern im Gegenteil umhüllt ist, lehrt Plethon ausführlich an zwei Stellen: Die erste findet sich in seiner Schrift Διασάφησις τῶν ἐν τοῖς Ζωροάστρου λογίοις ἀσαφεστέρων εἰρημένων (Alexandre, 276,4-278,3) und die zweite in seiner Antwort Πρὸς τὰς Σχολαρίου ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις (PG, 160, 1002 BC). Eine inhaltliche Analyse dieser Stellen läßt die plethonische Lehre über diesen Seelenleib folgendermaßen beschreiben:
1. Die λογικὴ ψυχή, um die es sich beim Menschen handelt, nimmt in bezug auf die Körperlichkeit eine mittlere Stellung im Weltall ein; sie unterscheidet sich einerseits von den ewigen,

überhimmlischen Ideen (ὑπερουράνιοι νόες), die ohne jegliche Materie sind (πάντῃ χωριστὸν ὕλης), und andererseits von den unvernünftigen Seelen (ἄλογον εἶδος), die mit der Materie ganz und gar untrennbar vermengt sind (ἀχώριστον - sc. ὕλης - πάντῃ). Ihre differentia specifica liegt also darin, daß sie im Gegensatz zu den Ideen mit der Materie immer koexistiert (τῷ ἀεὶ ὕλῃ συνεῖναι); im Vergleich dagegen zu den unvernünftigen Seelen ist sie nicht von der Materie abhängig, sondern die Materie von ihr (τὴν ὕλην ἑαυτῆς ἂν ἔχειν ἐξημμένην)[9].
2. Die Auffassung einer Koexistenz der menschlichen Seele mit der Materie in der eben beschriebenen Weise ist die Grundlage für die Lehre, daß die Seele "immer mit einem Leib koexistiert" (σώματι ἀεὶ συνεῖναι). Dieser Leib wird von Gemistos mit den Begriffen "ätherisch" (αἰθέριον) [10] und "feurig" (πυρῶδες) näher bestimmt. Auch für sich betrachtet ist dieser feine Leib nicht unbeseelt, sondern ausgestattet durch jene andere, unvernünftige Seele (οὐδὲ...ἄψυχον καθ' αὑτό, ἀλλ' ἐμψυχῶσθαι καὶ αὐτὸ τῷ ἑτέρῳ τε καὶ ἀλόγῳ ψυχῆς εἴδει), die die Weisen Abbild der logischen Seele nennen[11], und die durch die den unvernünftigen Seelen angeborenen Fähigkeiten, vor allem der der Phantasie und des Empfindungsvermögens (φαντασίᾳ καὶ αἰσθήσει), gekennzeichnet ist. Die ewige Koexistenz der logischen Seele mit dem Seelenleib wird durch die Phantasie, die vorzüglichste Potenz dieses Leibes, ermöglicht (διὰ...τῆς κρατίστης...δυνάμεως, φαντασίας, τὴν ψυχὴν τὴν λογικὴν...ἀεὶ συνεῖναι σώματι). Selbst die Koexistenz, die die logische Seele mit dem sterblichen menschlichen Körper eingeht, geschieht durch den Seelenleib, in dem dieser sich mit dem "lebendigen Geist" des Embryos aufgrund ihrer Verwandtschaft vereinigt.
3. Der Seelenleib wird somit zu einem "Mittel" (μέσον), das die logische Seele benutzt, um die Vereinigung mit dem menschlichen Körper zu verwirklichen. Ein solches Mittel ist für Plethon notwendig, weil, wie sein Axiom lautet, das "Unkörperliche und Unvergängliche sich mit einem sterblichen Körper nicht unmittelbar (οὐκ ἀμέσως), sondern mittels eines unvergänglichen Leibes vereinigt". Der Seelenleib ist nun für diese Vereinigung geeignet, weil er einerseits σῶμα und andererseits ἀνώλεθρον ist. Diese besondere metaphysische Existenzberechtigung und -notwendigkeit des Seelenleibes als "Mittel" bei der Entstehung des neuen Menschen verdeutlicht auch seine Funktion als Wagen der Seele (ὄχημα ψυχῆς). Der Seelenleib wird "sozusagen als ihr Fahrzeug" (οἷον ὀχήματι ἑαυτῆς) von der Seele verwendet; er ist "das ihr

naheliegende Vehikel" (τὸ προσεχὲς ἑαυτῇ ὄχημα).Seelenwagen und Seelen-Pneuma sind, wie für die früheren Denker[12] auch für Plethon identisch. Ähnliche, jedoch stärkere Fahrzeuge (γενναιότερα ὀχήματα) benutzen auch die Seelen der Dämonen, und noch besserer Wagen (κρείττονα ὀχήματα), verglichen mit denen der Dämonen, bedienen sich die Gestirne.

4. Der Seelenleib ist, wie auch die logische Seele selbst, unvergänglich (ἀνώλεθρον). Er nimmt darüber hinaus an der Unsterblichkeit der Seele, aufgrund seiner Vereinigung mit ihr, teil. Dies bedeutet, daß der Seelenwagen nicht von sich aus seine Unsterblichkeit besitzt, sondern die Seele ihm dazu verhilft; die Seele ist diejenige, die "durch den direkten Kontakt (sc. mit ihm) auch diesen (sc. ihren Leib) mit-unsterblich macht" (τὴν ψυχὴν σώματι ἀεὶ συνεῖναι...συναποθανατίζουσαν καὶ αὐτὸ τῇ προσεχεῖ ἐπαφῇ bzw. ἀποθανατίζειν γὰρ καὶ τὴν ψυχὴν τὴν ἡμετέραν οἱ αὐτοὶ (sc. περὶ Πλάτωνα) σῶμά τι ἀξιοῦσι, τό γε προσεχὲς ἑαυτῇ ὄχημα)[12a].

B. Zur Frage der Quelle der Lehre Plethons über den Seelenwagen

Bevor wir uns nun der Frage zuwenden, bei welchen früheren Philosophen diese plethonischen Gedanken vorkommen und ob Plethon sie sich bei einem konkreten Philosophen, etwa Proklos, leiht, darf hier nicht unerwähnt bleiben, was Gemistos selbst über seine Quellen angibt.

Bereits die Tatsache, daß die erstgenannte und ausführlichere Stelle seinem Kommentar zu den chaldäischen Orakeln entstammt, weist deutlich darauf hin, daß es sich um Ideen handelt, die nach seiner Meinung auf den ältesten Weisen, Magier und Gesetzgeber der Menschheit, Zoroaster, zurückgehen; denn es ist bekannt, welche Bedeutung er in seinem philosophischen System Zoroaster zukommen läßt[13] und darüber hinaus führt er auch explizit den Namen Zoroasters als des geistigen Urhebers dieser Lehre auf: "Auch diese Lehrmeinung ist von Zoroaster her zu den (sc. Weisen) um Platon herabgekommen" (καὶ ταύτην τὴν δόξαν ἀπὸ Ζωροάστρου ἐς τοὺς περὶ Πλάτωνα κατεληλυθυῖαν). Natürlich kann sich Plethon - abgesehen von den chaldäischen Orakeln, die er irrtümlicherweise Zoroaster selbst bzw. den Magiern, die ihm in seinen Ansichten gefolgt sind, zuschreibt - nicht auf zoroastrische Werke berufen. Worauf er sich in erster Linie stützt, sind, wie er sagt, οἱ περί τε Πυθαγόραν καὶ Πλάτωνα σοφοί, d.h. die große Schar der pythagoreisierenden und platonisierenden Philosophen der Vergangenheit.

Auf die Frage, welche diese Philosophen näher sind, geht Plethon hier nicht ein. Er zieht nur Johannes Philoponos und Plutarchos heran, die "sie (sc. diese Lehre), richtig oder nicht richtig, auch Aristoteles zuschreiben" (εἴτε δὴ προσήκουσαν εἴτε μὴ καὶ Ἀριστοτέλει προσποιοῦσι). Welche Stellen dieser Philosophen er hierbei vor Augen hat, läßt sich nicht ohne Weiteres sagen[14]. Daß Aristoteles vom πνευματικὸν ὄχημα spricht, lehren dagegen Proklos[15] und Themistios[16], die Gemistos aber in diesem Zusammenhang wahrscheinlich nicht gekannt hat. Worauf es ihm wohl ankommt, wenn er auf Zoroaster und die pythagoreisierenden und platonisierenden Philosophen und auch auf Aristoteles hinweist, ist zu zeigen, daß es sich bei der Lehre über den Seelenleib und seine Unsterblichkeit um ein weit verbreitetes und darum wahrheitsgemäßes Lehrgut handelt. In dieser Überzeugung bezüglich der Verbreitung und Richtigkeit der Ansicht, daß die Seele über einen "Leib" verfügt, dürfte er sich wohl auch durch den entsprechenden christlichen Glauben gestärkt gefühlt haben.

Daß Plethon mit dieser Ansicht, daß es sich tatsächlich um eine weit verbreitete Lehre handelt, Recht hat, zeigt zunächst eine Reihe von Abhandlungen, die diese Frage zum Thema haben, und die wir hier bei unserem Vergleich dankbar hinzuziehen[17]. Von besonderem Interesse unter diesen Arbeiten scheint mir zuerst die von E.R. Dodds, der der Frage des Ursprungs der Lehre über den Seelenleib nachgegangen ist. Für ihn sind "orientalische Einflüsse" in dieser Theorie "sekundär und eher spät"; "its origin", meint er dagegen, "can be explained... without assuming any importation of ideas from outside the circle of Hellenic speculation"[18]. Die Meinung, daß diese Theorie "orientalisch" ist, hält Dodds für "weit verbreitete Meinung" (popular). Gesetzt den Fall, daß Dodds hier Recht hat, so würde dies bedeuten, daß Plethon seinerseits diese "Meinung" teilt. Daß er in der Tat diese verbreitete Auffassung vertritt, wurde bereits auch den eigenen Worten entnommen und ergibt sich auch aus folgenden Überlegungen und Vergleichen:

1. Das besondere Anliegen der Neuplatoniker sowohl in bezug auf ihr gesamtes philosophisches Denken als auch speziell auf unser Thema bestand bekanntlich darin, auf entsprechende Platon-Stellen hinzuweisen und sie zu interpretieren. Plethon's Arbeitsweise ist von einem solchen Anliegen weit entfernt. Mehrere Platon-

Stellen, auf die z.B. Iamblichos und Proklos verweisen[19] und die von ὄχημα (ψυχῆς)sprechen (Phaed. 113 D. Phaedr. 247 B. Tim. 41 E. 44 E. 69 C. Nomoi 898 E f), scheinen Plethon entweder unbekannt oder zumindest uninteressant gewesen zu sein.

2. Nach der Auffassung von Plethon bedeutet der Seelenleib eine ewige Koexistenz der Seele mit der Materie. Der Seelenleib wird daher im gewissen Sinne "materiell" und "real", aber auch "unsterblich" verstanden. Im Gegensatz dazu haben Platon und Plotinos[20] nicht "an einen realen Seelenwagen gedacht"[21] und auch nicht über seine materielle bzw. immaterielle Beschaffenheit spekuliert. Diese Spekulation hängt mit der Vorstellung zusammen, die die Vehikel der Seelen der Fixsterne von Platon's Timaios mit dem Astral-Pneuma von Aristoteles[22] verbindet und schon im 2. Jhdt. n.Chr. von Galenos belegt wird[23]. Dieselbe Spekulation berührt in direkter Weise auch die Frage der Sterblichkeit bzw. Unsterblichkeit des Seelenwagens, eine Frage, die auch für Plethon, wie wir gesehen haben, im Mittelpunkt seiner Überlegungen stand.
In bezug auf diese letztere Frage gab es nach Auskunft von Proklos[24] drei Gruppierungen unter den Exegeten Platons. Die Vertreter des mittleren Platonismus Attikos und Albinos hielten den Seelenleib für st rblich. Sie können daher nicht von einer ewigen Koexistenz der Seele mit dem Seelenleib im plethonischen Sinne gesprochen haben. Die gemäßigten Philosophen um Porphyrios haben dagegen, aufgrund des Gedankens des Astralleibes und in Anlehnung an die chaldäischen Orakel,gemeint, daß die Seele sich das πνευματικὸν ὄχημα beim Abstieg durch die himmlischen Sphären zugelegt hat und es wieder beim Aufstieg ablegen wird - eine Spekulation, die bekanntlich auch im Gnostizismus besonders intensiv gepflegt wurde[25]; aufgrund dieser Beschaffenheit des Seelenwagens kann man jedenfalls seine Elemente nach Porphyrios als existent und nicht-existent bezeichnen (ὥστε καὶ εἶναι ταῦτα καὶ μὴ εἶναι, αὐτὰ δὲ ἕκαστα μηκέτ' εἶναι μηδὲ διαμένειν τὴν ἰδιότητα αὐτῶν).Diese Denker beschränken somit die Koexistenz der Seele mit der Materie des Wagens auf die Zeit ihrer Inkarnation und kommen deshalb als Quelle für Gemistos auch nicht in Frage.
Eine weitere Gruppe neuplatonischer Philosophen, namentlich Iamblichos und seine Anhänger,verneinen jede Vergänglichkeit (πᾶσαν φθορὰν)des Wagens und halten ihn für ewig (ἀΐδιον). Diese Gruppe hat auch Platon auf ihrer Seite ("Ὅτι δὲ καὶ τὸ ὄχημα

διασῴζει (sc. Platon) τῆς ψυχῆς ἀΐδιον ἐμφανές). Allerdings erfährt diese Vorstellung der dritten Gruppe durch Proklos eine gravierende "Schönheitskorrektur". Für Proklos muß man zwischen "einem ersten unvernünftigen Leben im Vehikel" und "einem weiteren unvernünftigen (Leben)", das die Seele nachträglich empfängt, unterscheiden (τὴν ἐν τῷ ὀχήματι ζωὴν ἄλογον οὖσαν...καὶ ἄλλην ἄλογον προσλαμβάνειν)[26]. Diese Unterscheidung lehrt Proklos auch,wenn er vom πρῶτον σῶμα bzw. von zwei ὀχήματα spricht[27]. Anhand dieser Differenzierung ist es ihm möglich, das erste Vehikel für unsterblich und ewig und das zweite für sterblich und vergänglich zu erklären. Letzteres ist materiell und verbindet sich mit der Seele nur während der Inkarnation. Ersteres dagegen ist "immateriell und dem Wesen nach unzertrennlich und ohne Affekte" (ἄϋλόν ἐστι καὶ ἀδιαίρετον κατ' οὐσίαν καὶ ἀπαθές)[28]und ewig (ἀΐδιον)[29].

Vergleicht man nun diese Äußerungen von Proklos mit denen von Plethon,so muß man feststellen, daß Plethon's Ansicht von der "ewigen Koexistenz" der Seele mit der Materie (Leib) sich weder mit dem ersten noch mit dem zweiten Seelenleib (Seelenleben) von Proklos deckt. Denn dem immateriellen und unsterblichen Seelenleib von Proklos fehlt die ewige Koexistenz mit der Materie, die Gemistos lehrt, und dem materiellen und sterblichen Seelenleib mangelt es an der plethonischen Unsterblichkeit. Im Gegensatz dazu rückt die Lehre Plethons über die ewige Koexistenz der Seele mit der Materie durch ihre allgemein gehaltene Formulierung in die Nähe der Theorie von Iamblichos und seinen Anhängern. Iamblichos selbst schreibt übrigens die Ansicht, daß die Seele stets von einem Körper umhüllt ist, auch Eratosthenes, Ptolemaios,dem Platonisten,und anderen zu[30] . Gemistos kann sich deshalb hier mit Recht auf mehrere Philosophen des mittleren Platonismus und des Neuplatonismus berufen.
3. Was die plethonische Beschreibung des Seelenleibes als αἰθέριον und πυρῶδες anbetrifft, so muß man hervorheben, daß sie verglichen mit der von Proklos sehr knapp ausfällt. Die Bezeichnung"ätherisch" knüpft geistesgeschichtlich an die aristotelisch-stoische Vorstellung vom αἰθεριῶδες σῶμα an, von der Galenos[31] berichtet. Diese Vorstellung fand Eingang in die chaldäischen Orakel, wonach die Seele bei ihrem Abstieg u.a. einen Teil aus dem Äther (αἴθρης μέρος) annimmt[32]. Plethon kennt wohl diese Lehre der chaldäischen Orakel und darüber hinaus auch jener Denker, die nach Proklos[33] im Anschluß an die Orakel von αἰθέρια

und ἔμπυρα σώματα sprechen. Diesen Philosophen ist gewiß Porphyrios zuzurechnen[34]. Indem Plethon von "ätherischem" und "feurigem" Seelenleib sprach, dienten ihm wahrscheinlich die Orakel und diese Philosophen als Quelle.
Proklos selbst ist sicherlich hiervon nicht völlig auszuschließen; denn auch er spricht wiederholt vom "ätherischen"[35] Leib der Seele. Diese Leibeseigenschaft, die er auch ἔνυλοι χιτῶνες nennt, schreibt er dem zweiten Seelenwagen zu. Aber darüber hinaus begegnet uns speziell bei Proklos und in bezug auf den ersten Seelenwagen eine Reihe von weiteren Bezeichnungen, wie z.B. αὐγοειδές[37], σφαιρικόν[38], ἀεικίνητον und κυκλοφορητικόν[39], so daß man sich die Frage stellen müßte, warum Plethon nicht auch diese übernommen hat, falls er sie kannte. Mit Sicherheit läßt sich sagen, daß Plethon an stärker verbreiteten und öfter belegten Ansichten interessiert war. Die vielen und detaillierten Spekulationen von Proklos hatten jedoch eine solche Verbreitung nicht erfahren.
4. Der Seelenleib fungiert nach Plethon, wie oben angemerkt wurde, als ihr Wagen und als geeignetes "Mittel", das bei der Inkarnation der Seele zwischen unsterblichem und sterblichem Bestandteil im Menschen vermittelt. Diese Spekulationen von Gemistos können schwerlich von denen von Proklos abgeleitet werden. Schwierigkeiten bereitet auch hier in erster Linie seine Unterscheidung von zwei Seelenwagen. Weder mit dem höheren, immateriellen noch mit dem niedrigeren, materiellen Wagen von Proklos decken sich die Ansichten von Plethon. Die Theorie des ὄχημα als Vehikel hat Proklos "tiefer begründet und weiter ausgestaltet" und sie ist ihm auch nicht so eigentümlich wie Porphyrios, Iamblichos, Syrianos, Hermeias (dem Schüler des Plutarchos von Athen) und Hierokles, dem Schüler des Syrianos und Mitschüler von Proklos[40]. Plethon's Gedanken stehen näher zu den Gedanken dieser Philosophen und der chaldäischen Orakel.

Es wäre sicherlich möglich, weitere ähnliche Vergleiche anzustellen. Ich breche jedoch hier ab. Es versteht sich von selbst, daß eine Untersuchung eines einzelnen Gesichtspunktes zwar bestimmte Schlußfolgerungen ermöglicht, aber gleichzeitig, daß solche Resultate sich nicht ohne Weiteres verallgemeinern lassen. Unter diesem Vorbehalt will ich zusammenfassens einige abschliessende Bemerkungen machen.
Plethon schöpft seine Lehre über den Seelenwagen und seine Unsterblichkeit nicht aus den Schriften von Proklos. In einer

solchen Unabhängigkeit Plethons von Proklos ist wohl auch der Grund zu sehen, warum er ihn in der eingangs erwähnten Namensliste nicht nennt, obwohl er es ansonsten tut[41]. Scholarios ist mit seiner Anschuldigung gewiß zu weit gegangen. Sowohl gemäß den eigenen Angaben als auch aufgrund der inhaltlichen Analyse, die hier hinsichtlich seiner Quellen unternommen wurde, stützt Gemistos sich auf eine weit verbreitete philosophische Tradition. Diese Tradition, als deren geistiger Urheber nach Ansicht Plethons Zoroaster gilt, wurde von weiten pythagoreisierenden und platonisierenden - einschließlich neuplatonischen - Kreisen vertreten. Besonderen Vorschub leisteten ihr die um 200 n.Chr. verfaßten chaldäischen Orakel. Die Bezeichnung Plethons als "Neuplatoniker"[42] ist demnach zu oberflächlich und entspricht nicht der philosophischen Intention und Arbeitsweise von Plethon, wie er sie im Anschluß an die bekannte Namensliste kundtut: "Ἡμεῖς δὲ τοῖς τε ὑπὸ τῶν τὰ βέλτιστα ἀεὶ φρονούντων καὶ ἐκ παλαιοτάτου νενομισμένοις τε καὶ λεγομένοις θησόμεθα, καὶ ἅμα λ ο γ ι σ μ ῷ, τῶν γε ἡμετέρων κριτηρίων τῷ κρατίστῳ τε καὶ θειοτάτῳ, ὡς δυνατόν, δι' ἀκριβείας τὸ βέλτιστον περὶ ἑκάστου συνδοκιμάζοντες, ἐπικρινοῦμεν"[43].

Anmerkungen

1. Nomoi, I, 2: Alexandre, 30-31. Die Werke Plethons werden so abgekürzt zitiert wie in meiner Arbeit: Αἱ περὶ Πολιτείας καὶ Δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ (Byzantine Texts and Studies, 13), Thessaloniki 1974, S. 17-19.

2. Scholarios, Brief an die Prinzessin von Peloponnes, in: Oeuvres complètes de Georges Scholarios, ed. L. Petit ..., (8 vols., Paris 1928-36), IV, 153, 22-34. Vgl. auch seinen Brief an den Exarchen Joseph: IV, 162, 17-26. Der Brief an die Prinzessin wurde in den Jahren 1454-1456 und der Brief an den Exarchen nach 1456 geschrieben (IV, S. VII f). Auch P.O. Kristeller, Humanismus und Renaissance I, hrsg. v.E. Keßler (UTB, 914), München o.D., S. 225, hält die Theologie Plethons von der von Proklos abhängig. Über die Gegnerschaft von Scholarios und Plethon s. M. Jugie, La polémique de G. Scholarios contre Pléthon. in: Byzantion, 10, 1935, 517-530. C.J.G. Turner, An Anomalous Episode in Relation Between Scholarius and Plethon, in: Byzantine Studies, III, 1, 1976, 56-63.

3. Wegen der Häufigkeit dieser Bezeichnung halte ich nähere Hinweise hier für überflüssig. Den Ausgangspunkt in der Moderne bildet hierfür m.E. die Arbeit von W. Gass, Gennadius und Pletho. Aristotelismus und Platonismus in der griechischen Kirche, 2 Bde, Breslau 1844.

4. Vgl. hierzu Th. Nikolaou, Nachwort zu ... Fritz Schultze, Philosophie der Renaissance, Zentralantiquariat der DDR, Leipzig 1978; s. auch die angeführten Forschungsberichte

S. 10, Anm. 2.

5. Dies ist umso erstaunlicher, wenn man berücksichtigt, daß bereits Fritz Schultze, Geschichte der Philosophie der Renaissance, 1. Bd: Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen, Jena 1874 (Nachdruck Leipzig 1975), S. 319-320, vor über hundert Jahren auf diese Frage aufmerksam gemacht hat und versprochen hatte, ihr nachzugehen.

6. So z.B. der führende Proklos-Forscher W. Beierwaltes, Der Begriff des 'unum in nobis' bei Proklos, in: Miscelanaea Mediaevalia, Bd 2: Die Metaphysik im Mittelalter, hrsg. v. P. Wilpert, Berlin 1963, S. 264. Proklos. Grundzüge seiner Metaphysik, Frankfurt 1965, S. 7.

7. Abgesehen von den Stellen, die L. Benakis, Γ.Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Πρὸς ἠρωτημένα ἄττα ἀπόκρισις, in: Φιλοσοφία, 4, 1974, 338 ff und 360 ff, hierzu angeführt hat, vgl. auch De virtutibus: PG, 160, 873 AB. De differentiis, 11: Lagarde (Byzantion, 43, 1973) 327. Diasaphesis: Alexandre,274 f. Contra Scholarii def.: PG, 160, 996 D ff. Monodia, I: Lampros, IV, 171 ff. Nomoi, I, 34: Alexandre 146. III, 34: Alexandre,180. III, 35: Alexandre, 224. Die anthropologisch-psychologischen Gedanken von Plethon wären leichter zu entwerfen, wenn die entsprechenden Kapitel der Nomoi, I, 13. 14; II, 12. 17. 22; III, 2, sich erhalten hätten. Vgl. dazu J. W. Taylor, Georgius Gemistus Pletho's Criticism of Plato and Aristotle, Menasha, Wis. 1921, S. 72 ff. Fr. Masai, Pléthon et le Platonisme de Mistra, Paris 1976, S. 226 ff. G. Papacostas, George Gemistos-Plethon: A Study of His Philosophical Ideas and His Role as a Philosopher-Teacher, New York University 1967, S. 114 ff. L. Bargeliotes,'Η κριτικὴ τοῦ 'Αριστοτέλους παρὰ Πλήθωνι ὡς ἔκφρασις τοῦ ἀντιαριστοτελισμοῦ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, Athen 1980, S. 53 ff.

8. Vgl. auch L. Bargeliotes, Man as μεθόριον According to Pletho, in: Διοτίμα, 7, 1979, 14-20.

9. Vgl. auch Nomoi, III, 34: Alexandre, 174 f. Was die Lehre hinsichtlich der Dreigliederung der Seelen angeht, so war sie tatsächlich im Neuplatonismus sehr beliebt; neben Iamblichos (bei Proklos, In Tim., III: Diehl, II, 240, 4 ff) ist hier insbesondere Proklos zu erwähnen (In Tim., III: Diehl, 228, 15 ff. V: Diehl, 254, 6 ff. Elem. Theol., 184: Dodds, 160. Theol. Plat.,III, 5: Saffrey-Westerink, III, 18 f). Auch diese plethonischen Aussagen müssen mit den entsprechenden neuplatonischen inhaltlich verglichen werden.

10. Vgl. auch Nomoi, III, 34: Alexandre, 176: ἀόρατον καὶ αἰθέριον.

11. Für den Satz von Plethon "ὃ δὴ ψυχῆς λογικῆς εἴδωλον οἱ σοφοὶ καλοῦσι",s. auch Contra Scholarii def.: PG 160, 991 D. Vgl. Proklos, Theol. Plat., III, 6: Saffrey-Westerink, III, 23, 23: "τὰς δὲ ἄλλας (sc. ψυχὰς außer der logischen Seele) εἴδωλα ψυχῶν (sc. τίθεται Πλάτων)".

12. Vgl. O. Geudtner, Die Seelenlehre der chaldäischen Orakel (Beiträge zur klassischen Philologie, 35), Meisenheim am Glan 1971, S. 18: "Sphärische Umhüllung (πνεῦμα) und Seelenwagen (ὄχημα) sind identisch".

12a. Vgl. auch Contra Scholarii def.: PG, 160, 991 D.

13. Vgl. Th. Nikolaou,'Ο Ζωροάστρης εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Γ. Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, in: 'Επετηρὶς τῆς 'Εταιρείας Βυζ. Σπουδῶν,38, 1971, 297-341. 315-516. Dort wurde übrigens auch gezeigt, daß Proklos Zoroaster nicht die gleiche Einschätzung wie Plethon entgegenbringt. Anders verhält es sich in bezug auf die chaldäischen Orakel; beide schätzen sie hoch ein. Von Plethon haben diese Einschätzung M. Ficino und Pico della Mirandola übernommen: A. Keller, Two byzantine Scholars and their Reception in Italy, in: Journal of the Warburg and Courtland Institutes, 20, 1957, 364.

14. Die Stellenangaben bei Migne (PG, 160, 1002 C) bzw. bei Gass, den Migne übernommen hat, besagen hierzu nichts. Eine wichtige, wenn auch nicht echte Stelle von Plutarchos, ist [Plutarchos], De vita et poesi Homeri, 128: Bernadakis, VII, 401 f. Ob Plethon sich auf diese Schrift bezieht, bleibt freilich eine andere Frage.

15. In Tim., V: Diehl, III, 238, 20: "ὄχημα ἄλλο πνευματικόν, οἷον καὶ 'Αριστοτέλης ὑπέλαβε".

16. De anima, II: Heinze, 32.

17. Vgl. R.C. Kissling, The ὄχημα-πνεῦμα of the neo-platonists and the de insomniis of Synesius of Cyrene, in: American Journal of Philology, 43, 1922, 318-330. P. Joannou, Christliche Metaphysik in Byzanz, I: Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos (Studia Patristica et Byzantina, 3), Ettal 1956, S. 93 ff. H. Jonas, Gnosis und spätantiker Geist. Bd I. Die mythologische Gnosis, Göttingen ³1964, S. 181 ff. W. Theiler, Antike und christliche Rückkehr zu Gott,in: "Mullus" Festschrift Th. Klauser, Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 1, Münster 1964, 352-361. E.R. Dodds, Proclus, The Elements of Theology, Oxford ²1964, S. 300. 304-310 und Appendix II, S. 313-321. O. Geudtner, a.a.O., S. 18-24.

18. E.R. Dodds, a.a.O., S. 313-314. Da Dodds bei seiner Untersuchung nicht die orientalischen Religionen, insbesondere Parsismus, heranzieht, würde ich meinen, daß die Frage nach dem Ursprung dieser Theorie nicht für endgültig beantwortet ist.

19. E.R. Dodds, a.a.O., S. 315 und Anm. 2, wo einige Stellen von Iamblichos und Proklos angeführt werden. Vgl. zusätzlich Proklos, In Tim., V: Diehl, III, 167, 16-17. 260, 19 ff. 265, 13 ff. In Remp.: Kroll, II, 126, 3 ff. Siehe auch Plotinos, Enn., III, 4, 6, 47 f.

20. Enn., IV, 3, 15.24. Vgl. III, 6, 5,28 f. Siehe auch E.R.Dodds, a.a.O. S. 318.

21. O. Geudtner, a.a.O., S. 19.

22. De gen. an., B, 736 b 37: "πνεῦμα καὶ ἡ ἐν τῷ πνεύματι φύσις, ἀνάλογον οὖσα τῷ τῶν ἄστρων στοιχείῳ".

23. De placitis Hippocratis et Platonis: Müller, 643 f. Nach E.R. Dodds, a.a.O., S. 316, ist dieses Zitat von Galenos "vielleicht" das älteste.

24. Proklos, In Tim., V: Diehl, III, 234, 6 ff.

25. Vgl. hierzu Th. Nikolaou,'Η ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, Thessaloniki 1981, S. 87 ff, mit näheren Stellen- und Literaturangaben. Zu den dort angeführten Stellen vgl. Iamblichos, De mysteriis, 86: Parthey, 269, 1 ff.

26. Proklos, In Tim., V: Diehl, III, 237, 18-21.

27. Vgl. Elem. Theol., 196: Dodds, 170. 207 ff: Dodds, 180 ff. In Tim., V: Diehl, III, 236, 31 ff. 297,11 ff: "σύμφυτον τῶν ψυχῶν ὄχημα" und πρόσφυσις als "ἔξωθεν περίθεσις τοῦ

τοιοῦδε ὀχήματος" bzw. "ὀχημάτων περιθέσεις". Unter diesem zweiten Vehikel sind auch die sogenannten χιτῶνες zu verstehen, von denen Proklos des öfteren spricht und worauf gleich bezug genommen wird.

28.Elem. Theol., 208: Dodds, 182. 306. Vgl. auch In Remp.: Kroll, II, 163, 5, wo der erste Seelenwagen als "μέσον...ἐνύλων καὶ ἀΰλων" beschrieben wird. Vgl. Psellos, De daem. oper., 8: PG, 122, 837 C, spricht vom ἐνυλον Körper der Dämonen.

29.In Tim., V: Diehl, III, 167, 18. III, 267, 26. 293, 12-13. Elem. Theol., 196: Dodds, 170.

30.Stobaios, Anth.: Wachsmuth, I, 378. Vgl. hierzu E.R. Dodds, a.a.O., S. 317 f. Vielleicht haben auch die chaldäischen Orakel auf die M ö g l i c h k e i t einer Rettung der "sterblichen Umhüllung" der Seele spekuliert; diese Vermutung würde jedenfalls die Fragen, die die Forscher um die chaldäischen Orakel hierbei stellen (vgl. O. Geudtner, a.a.O., S. 20-21), befriedigend lösen. Plethon hat die Orakel eindeutig in dieser Weise verstanden, daß sie nämlich die ewige Koexistenz der Seele mit der Materie (Leib) lehren; die Seele sorgt für die Unsterblichkeit des Seelenwagens.

31.Calenos, De placitis Hippocratis et Platonis: Müller, 643 f.

32.Proklos, In Tim. V: Diehl, III, 234, 26 ff.

33.In Tim., III: Diehl, II, 144, 27 ff. Vgl. In Crat.: Pasquali, 76, 22 ff.

34. In Tim., V: Diehl, III, 234, 26 ff.

35.Vgl. In Tim., I: Diehl, I, 5,15. 142,6. 147, 12-13.

36.Theol. Plat., III, 5: Saffrey-Westerink, III, 19.12. Die ἔνυλοι χιτῶνες der μερικαὶ ψυχαὶ unterscheiden sich von den αἰθέριοι χιτῶνες der himmlischen Seelen im selben Paragraphen: Saffrey-Westerink, III, 19, 6. Sie werden deshalb beim Abstieg und Aufstieg der Seele zu- und abgelegt: In Alcib., I: Westerink, 138, 12 ff. 179, 11 ff. 224, 4 ff. De malorum subs., 24, 29 ff: Boese, 203. Elem. Theol., 209: Dodds, 182.

37.Vgl. In Tim., III: Diehl, II, 81, 20-21. 85, 3-4. 355, 16-17. In Remp.: Kroll, II, 154,25. 195,11. Theol. Plat., III, 5: Saffrey-Westerink, III, 19,10-11. Siehe auch Iamblichos, De mysteriis, III, 14: Parthey, 132: "αἰθερῶδες καὶ αὐγοειδές". Vgl. auch Origenes, Contra Cels., II, 60: Koetschau (GCS), 183, 9 f.

38.In Tim., III: Diehl, II, 72, 14. Als "kugelhaft" wird auch der Seelenwagen der guten Dämonen bezeichnet: In Crat.: Pasquali, 35, 23-24.

39.In Tim., V: Diehl, III, 167, 19. Vgl. in Alcib., I: Westerink, 33, 12: "ἄχραντον".

40.So F. Ueberweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie. 1. Teil: Die Philosophie des Altertums, hrsg. v. K. Praechter, Tübingen [13]1953, S. 629. Die Vorstellung des Seelenleibes als Seelenwagen ist auch kirchlichen Autoren bekannt; vgl. Klemens Alex., Stromata, 6, 18: Früchtel (GCS), II, 558, 13. Synesios, De somniis, 4: PG, 66, 1289 C. 1292 B ff.

41.Vgl. Contra Scholarii def.: PG, 160, 981 C. Epist. ad Bess., I: PG 161, 717 B. 719 C.

42.Es ist übrigens in einem solchen Fall sehr erforderlich, den Begriff Neuplatonismus sorgfältig zu bestimmen; vgl. hierzu die Gedanken von P.O. Kristeller, a.a.O., S. 53 f.

43. Nomoi, I, 2: Alexandre, 34, 8-13.

9. BYZANTINISCHE ARCHITEKTUR

9.1 DIE ROLLE DER HAUPTSTÄDTISCHEN ARCHITEKTUR

ALESSANDRA GUIGLIA GUIDOBALDI

NOTE PRELIMINARI PER UNA DEFINIZIONE DELL'ARTE PAVIMENTALE COSTANTINOPOLITANA DEI PRIMI SECOLI

Con due tavole

La continuità dell'insediamento, che in molti casi favorisce la sopravvivenza in alzato di alcuni monumenti antichi e quindi, in città come Roma, Costantinopoli o Salonicco, permette in generale una migliore analisi della produzione architettonica e decorativa nel suo iter cronologico, spesso influisce negativamente sulla conservazione dei pavimenti i quali, proprio per il protrarsi dell'utilizzazione dell'edificio in cui si trovano, subiscono, per ovvi motivi funzionali, manomissioni, ricomposizioni o rifacimenti integrali.

Fermando la nostra attenzione sulle prime manifestazioni dell'arte pavimentale costantinopolitana non dobbiamo quindi meravigliarci della scarsità degli esempi finora noti né del fatto che essi siano comunque assai meno studiati di quelli di molte città della Grecia, dell'Asia Minore o della Siria, le quali, per essere state abbandonate già in epoca antica, hanno sì perduto gran parte degli alzati e delle decorazioni parietali ma hanno conservato intatti uno o più strati pavimentali spesso cronologicamente circoscrivibili.

Quanto detto può in effetti fornire una qualche motivazione alla carenza di studi generali sui pavimenti di Costantinopoli; il fatto però che anche in occasione di più recenti ritrovamenti non solo si sia evitata l'analisi comparativa ma si sia anche ridotta quella descrittiva dei singoli esempi è meno giustificabile e mette in evidenza la necessità di una pur parziale raccolta del materiale disponibile, quale base per ulteriori approfondimenti e stimolo per una maggiore attenzione a questo pur significativo capitolo dell'arte decorativa costantinopolitana (1).

Un primo strumento di indagine è costituito dalle notizie forniteci in proposito dalle fonti letterarie. Tuttavia, mentre per l'età macedone ed anche per i secoli seguenti i diversi autori dedicano uno spazio abbastanza ampio alle descrizioni dei pavimenti della loro epoca (2), per il periodo compreso tra la fondazione della città e l'età giustinianea le notizie che si ricavano da una preliminare lettura sono piuttosto scarne e disomogeneamente distribuite nel tempo. Esse si riferiscono infatti soprattutto agli edifici della prima metà del VI secolo e comunque, per quelli sorti nei due secoli precedenti, sono ancor più generiche e possono soltanto essere considerate come espressioni di un gusto dominante che gli scrittori - sia i contemporanei che quelli di epoca più tarda - lasciano trasparire quando indicano con insistenza i casi in cui i marmi erano protagonisti della decorazione dell'edificio (3).
Per il VI secolo invece, oltre a menzioni riferite alla decorazione marmorea in generale - è il caso delle descrizioni di S.Antimo, dei SS.Sergio e Bacco con la contigua SS. Pietro e Paolo ed anche della stessa S.Sofia in Procopio . (4) - possediamo descrizioni, sempre peraltro dello stesso Procopio, che coinvolgono esplicitamente il pavimento. Sappiamo così che S.Giovanni in Hebdomon e S.Michele in Anaplo avevano pareti e pavimenti ornati da marmi di un'infinita varietà di colori (5), che nella Chalké erano impiegati, forse a formare un opus sectile, il porfido verde greco, il Proconnesio e probabilmente il marmo cario (6), mentre S.Akakios e il portico delle Arcadianae erano pavimentati con lastre di marmo bianco delle quali vengono celebrati nel primo caso l'abbagliante candore tale da dare l'impressione che l'intera chiesa fosse ricoperta di neve (7) e nel secondo la levigatezza speculare tale da riflettere i raggi del sole senza diminuirne l'intensità (8).

Del pavimento della S.Sofia dopo la riconsacrazione del 562 Paolo Silenziario ci dà un'immagine ancor più poetica

ma non per questo meno concreta quando accenna alle colline del Proconneso che hanno offerto con gioia il loro dorso per rivestire l'intero pavimento (9). Lo stesso marmo d'altronde risulta impiegato per le lastre pavimentali della chiesa dei SS.Apostoli nella sua fase giustinianea, secondo quanto ci testimonia nel X secolo Costantino Rodio (10).

Fin qui le fonti (11) - delle quali per brevità ho citato solo una piccola parte - il cui apporto, in verità piuttosto limitato, deve essere ovviamente integrato con l'osservazione dei resti ancora esistenti. Purtroppo però, per una coincidenza certo fortuita, laddove le descrizioni antiche ci segnalano pavimenti marmorei non abbiamo quasi mai un riscontro archeologico mentre per quegli edifici nei quali sono stati rinvenuti resti pavimentali manca nella maggior parte dei casi qualunque menzione antica relativa appunto alla pavimentazione.

Soltanto in pratica per la S.Sofia è possibile un confronto tra la fonte letteraria (12) e il pavimento attualmente in opera, anche se tuttavia i molteplici rifacimenti che certo interessarono la grande distesa di lastre marmoree, specialmente in conseguenza dei noti crolli della cupola, non facilitano certo una lettura immediata di quella che dovrebbe costituire la seconda fase giustinianea del pavimento (13). Sono comunque riconoscibili con chiarezza diversi tratti ove le lastre di Proconnesio, segnate da quel ritmico avvicendarsi di venature dal tono grigio-azzurrognolo congiunte ad arte tra loro, possono ben suscitare l'immagine delle onde del mare o del fluire delle acque di un fiume, e certo ad esse faceva riferimento Paolo Silenziario quando descriveva l'ambone come una penisola protesa tra i flutti (14). D'altronde le rigide e in fondo quasi sgradevoli partizioni trasversali ottenute con sottili fasce di marmo verde di Tessaglia, che vengono generalmente identificate con i quattro fiumi del paradiso (15)

- menzionati peraltro esplicitamente dalle fonti solo a partire dall'VIII-IX secolo - non trovano invece riscontro nella citata descrizione e quindi, se esse facevano veramente parte fin dall'origine del piano decorativo, la loro simbologia non doveva essere così evidente da sollecitare la pur fertile vena lirica dei contemporanei.

Se passiamo ora ad analizzare i resti pavimentali rinvenuti negli altri edifici attribuibili ai secoli presi in esame, ci rendiamo subito conto che, nonostante il numero relativamente cospicuo, essi concorrono a formare un campione solo assai approssimativo della produzione complessiva e ciò poiché in molti casi si tratta di frammenti anche esigui, e talvolta non in situ, i quali dopo la scoperta sono stati purtroppo distrutti o reinterrati, restando noti solo attraverso scarne menzioni non sempre corredate da una documentazione grafica o fotografica.

Procedendo per quanto possibile in ordine cronologico, segnaliamo alcuni esempi tra i più significativi. Per il IV secolo, il mosaico rinvenuto nel 1955 durante lo scavo di Belediye ed oggi al Museo del mosaico (16). Per il V secolo, il mosaico tuttora in situ dinanzi ai resti del portico della S.Sofia e pertinente alla fase teodosiana dell'edificio (17), che mostra, in una redazione in verità piuttosto scadente, un semplice motivo geometrico bordato da girali di acanto, e la più vasta e ricca distesa musiva venuta alla luce nel 1958 durante gli scavi di Vilayet, in seguito trasferita al Museo del mosaico (18). Accanto a questi esempi ricordiamo inoltre le testimonianze dei più preziosi pavimenti marmorei, primo fra tutti quello in opus sectile (fig.1) rinvenuto nel 1930 nell'edificio circolare, oggi distrutto, a sud della grande rotonda accanto al Myrelaion (19); l'altro pavimento, sempre in opus sectile ed anch'esso oggi distrutto, della basilica rinvenuta nel 1937 nel secondo cortile del Topkapi Saray, sfortunatamente documentato da una sola modestissima fotografia (fig.2) e

dal disegno di alcuni dei motivi geometrici presenti pubblicato più tardi dal Naumann (20); un altro frammento di opus sectile, menzionato senza alcuna descrizione o riproduzione, che fu ritrovato nel 1965 durante i lavori per la costruzione di un sottopassaggio tra i resti del S.Polieucto e l'acquedotto di Valente (21); ed infine, come ultima testimonianza ancor più fantomatica, un elemento di opus sectile marmoreo rinvenuto nel terreno di riempimento durante lo scavo della zona absidale della chiesa della Chalkoprateia e ritenuto non troppo giustificatamente l'unico pavimentale tra innumerevoli altri giudicati invece parietali (22).

Per il VI secolo, oltre ai frammenti di mosaico a tessere marmoree rinvenuti non in situ nell'ambito del S.Polieucto (23) e al notissimo esempio del peristilio del Grande Palazzo (24), che in effetti resta quanto mai isolato nel panorama che si va delineando, segnaliamo il pavimento a lastre di marmo bianco della basilica A di Bayazit, ritrovato pressoché intatto e poi distrutto insieme all'intero complesso (25); quello sempre a lastre, delle quali restano però solo le impronte, nella S.Eufemia (26), che presentava,a quanto sembra, delle sottili partizioni trasversali analoghe a quelle presenti nella S.Sofia; quello appunto, già menzionato, della stessa S.Sofia ed infine, per l'opus sectile, il pavimento frammentario e apparentemente piuttosto rimaneggiato già in epoca antica della piccola basilica rinvenuta tra la Kalenderhane Camii e l'acquedotto di Valente (fig.3) (27), e alcuni elementi marmorei non in situ del S.Polieucto dei quali è stata data solo una preliminare notizia (28).

Per concludere vale certo la pena di aggiungere lo splendido pavimento in opus sectile ritrovato nel 1952 nel mausoleo I annesso alla S.Eufemia (29) ed oggi al Museo del mosaico (fig.4) il quale però, stando alle risultanze archeologiche, non dovrebbe essere precedente al tardo VI

secolo (30).

Una breve analisi d'insieme degli esempi citati evidenzia innanzitutto la multiformità della produzione pavimentale costantinopolitana tra IV e VI secolo. Il mosaico sembrerebbe in effetti maggiormente diffuso nel IV e in buona parte del V secolo e in forme abbastanza coerenti con la contemporanea produzione dell'Oriente mediterraneo, tuttavia i frammenti del S.Polieucto e ancor più, ovviamente, l'esempio del Grande Palazzo rendono difficile un'interpretazione evolutiva lineare e coinvolgono troppi problemi ancora non risolti perché se ne possa qui dare una sintesi.

I preziosi pavimenti a grandi lastre marmoree, ai quali peraltro le fonti si riferiscono, come abbiamo visto, con maggiore frequenza ed entusiasmo, sembrano in effetti tra tutti i più apprezzati: essi paiono attraversare un momento di massima valutazione nell'età giustinianea ma certo esistono anche nelle epoche precedenti e si saldano in pratica con la tradizione ininterrotta dell'età classica aggiungendo semmai, come caratteristica di gusto più schiettamente bizantina, l'apprezzamento per la venatura e per quella composizione speculare di essa nelle lastre adiacenti che trova un'espressione più vistosa e ancor oggi ben documentata nelle decorazioni parietali ove appunto, per dirla con le parole di Paolo Silenziario o di Coricio di Gaza, crea immagini tali da rivaleggiare degnamente con la pittura (31).

Un problema più complesso è quello che emerge dalla valutazione d'insieme della produzione in opus sectile. Il primo esempio citato, cioè il pavimento dell'edificio presso il Myrelaion (fig.1), si collega senza alcuna difficoltà ad una tipologia "a schema reticolare" ben documentata già in età imperiale romana sia in forme più semplici - come in un pavimento della Casa dello Scheletro ad Ercolano (32) - sia più complesse - come in un altro della Casa del Rilievo di Telefo, sempre ad Ercolano (33) - e ne costituisce semmai uno tra gli ultimi esempi, legato più di quanto non accada in altri casi, nella scelta del motivo geometrico, al repertorio musivo, come testimonia la stringente analogia coi citati resti della S.Sofia teodosiana.

I due tratti pavimentali della basilica del Serraglio (fig.2) e di quella presso la Kalenderhane Camii (fig.3) esemplificano invece una tipologia di formazione assai meno remota e di più specifica pertinenza all'ambiente bizantino. Questa forma di opus sectile, esclusivamente geometrico e caratterizzato da composizioni a piccoli elementi marmorei disposti secondo motivi più volte iterati, è infatti diffusa in Grecia e in Asia Minore ma sembra trovare nell'area siriaca le sue espressioni più complesse ed insieme più antiche. Ed in effetti, sulla base ovviamente del materiale finora pubblicato, è proprio a quest'ultima regione che ci si deve rivolgere per trovare confronti diretti per entrambi i pavimenti, ed in particolare ad Antiochia in un esempio databile tra V e VI secolo (fig.5)(34) per quello della basilica del Serraglio, e a Kal'at Sim'an nella pavimentazione dell'inizio del VI secolo (35) per il più complesso motivo a raggiera della chiesa presso la Kalenderhane.

Una terza tipologia infine, documentata per ora, a quanto sembra, solo dal pavimento del mausoleo della S.Eufemia (fig.4), resta invece piuttosto isolata nell'ambito della contemporanea produzione in opus sectile: il frammento, che a prima vista sembrerebbe ricollegabile alle più tarde esperienze di età medio-bizantina, lascia tuttavia trasparire rilevanti analogie di gusto con la produzione tardoantica e paleocristiana - citiamo a caso un esempio di Cartagine (36) - e trova forse un possibile confronto, anche per la precoce impaginazione a dischi allacciati tra loro, con un pavimento in opus sectile, oggi non più esistente, rinvenuto alla fine del secolo scorso in una chiesa sul Monte degli Ulivi a Gerusalemme, datata genericamente al V-VI se-

colo (37).

Concludendo, proprio questa disparità di voci stilistiche, che emerge sia dallo stesso frammentario tessuto archeologico della capitale sia dai confronti in prima istanza indicati, da un lato rende più difficile una chiara identificazione dei successivi momenti di sviluppo del percorso decorativo, dall'altro tuttavia dà la misura di una sorta di eclettismo dell'arte pavimentale di Costantinopoli le cui valenze meritano indubbiamente di essere approfondite.

---

(1) L'interesse di un'indagine a largo raggio sull'evoluzione dell'arte pavimentale costantinopolitana in particolare e bizantina in generale viene sottolineato ad esempio da S.DUFRENNE, L'intérêt des mosaïques antiques et paléochrétiennes pour un historien des arts carolingien et byzantin, in BullAIEMA, 8, 1980, t.I, pp.99-101.

(2) Si veda ad esempio l'analisi delle fonti di età macedone in rapporto alla decorazione pavimentale condotta da P. ASIMAKOPOULOU-ATZAKA, Ἀρχαιολογικές παρατηρήσεις σέ τρία χωρία τοῦ 5ου βιβλίου τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη, in Klironomia, 10, 1978, pp.263-274.

(3) Citiamo ad esempio Eusebio per la basilica costantiniana dei SS.Apostoli (EUSEBIUS, Vita Constantini, IV,58; PG, XX, 1209B; cfr.A.HEISENBERG, Grabeskirche und Apostelkirche - Zwei Basiliken Konstantins, Leipzig 1908, II, p.98), il Chronicon Paschale per le Terme di Zeuxippo (Chron. Pasch. ed.Bonn, I, p.529; PG, XCII, 709B) o i Patria per chiese come la S.Eufemia in Olibrio e i SS.Carpo e Papilo (ed.Preger, III, 60, p.238; III, 82, p.245).

(4) PROCOPIUS, De Aedificiis, I, VI, 12-13; I, IV, 5; I, I, 59-60. Cfr. anche Ant.Pal., I, 10, per il S.Polieucto.

(5) PROCOPIUS, De Aedificiis, I, VIII, 12-14.

(6) IDEM, ibidem, I, X, 19-20.

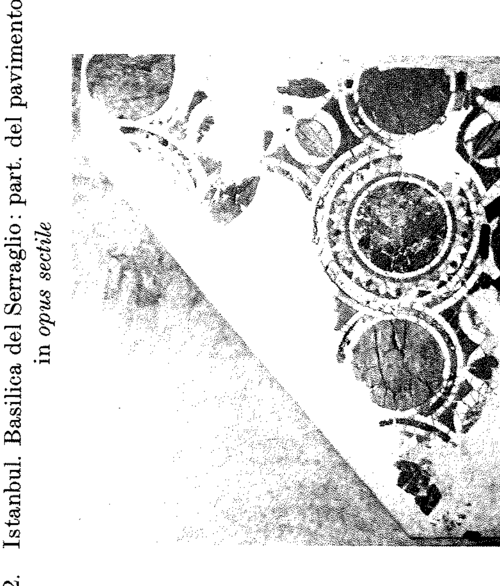
(7) IDEM, ibidem, I, IV, 25.

(8) IDEM, ibidem, I, XI, 6.

(9) PAULUS SILENTIARIUS, Descr. S.Sophiae, 664-665, ed.Bonn p.33. Il marmo nero e bianco del Bosforo che l'autore cita nei due versi seguenti è stato ipoteticamente identificato col marmo nero di Bitinia (C.MANGO, The Art of the Byzantine Empire 312-1453 - Sources and Documents, Englewood Cliffs 1972, p.86 nota 149) ma sembra più probabile si tratti dello stesso Proconnesio (cfr.D.MONNA-P.PENSABENE, Marmi dell'Asia Minore, Roma 1977, p.152 nota 2) forse nei tratti

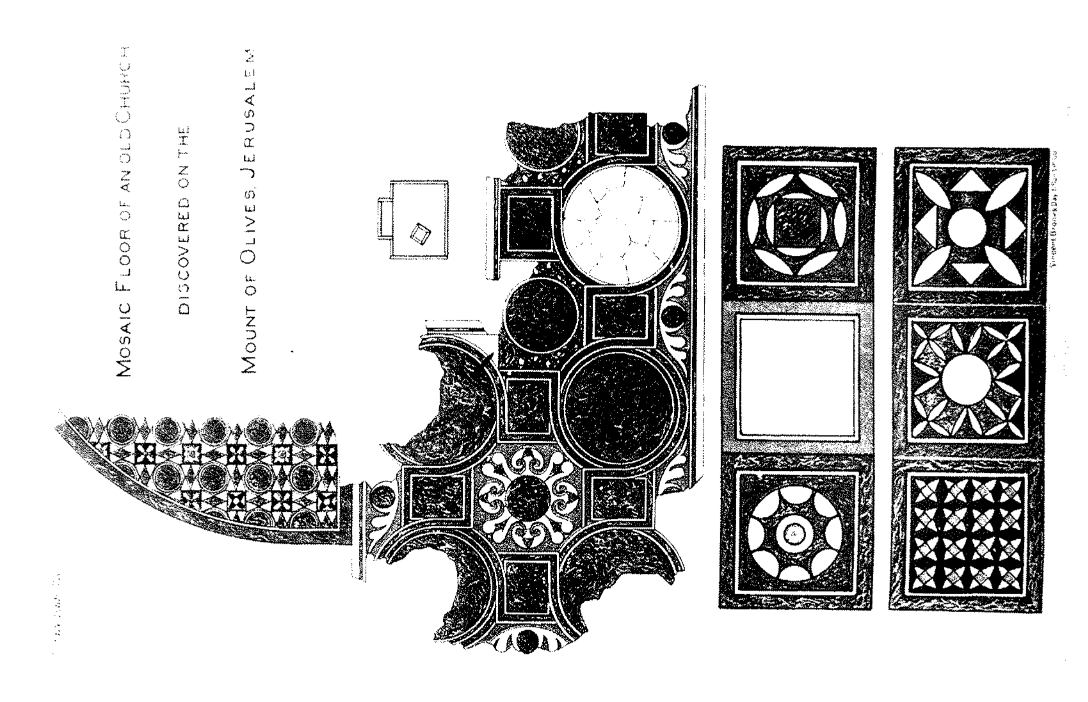
2. Istanbul. Basilica del Serraglio: part. del pavimento in *opus sectile*

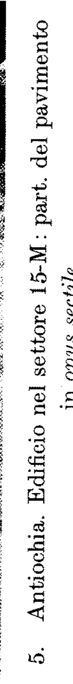
4. Istanbul. Museo del mosaico: frammento di *opus sectile* proveniente dal mausoleo I annesso alla S. Eufemia

1. Istanbul. Resti dell'edificio circolare, con pavimento in *opus sectile*, a sud della rotonda presso il Myrelaion

3. Istanbul. Basilica rinvenuta tra la Kalenderhane Camii e l'acquedotto di Valente: veduta della zona absidale durante lo scavo

6. Gerusalemme. Chiesa sul Monte degli Ulivi: disegno del pavimento in *opus sectile*

5. Antiochia. Edificio nel settore 15-M: part. del pavimento in *opus sectile*

dalle venature più scure.

(10) CONSTANTINUS RHODIUS, ed.E.Legrand, in Revue des études grecques, IX, 1896, p.56, vv.670-671.

(11) Un buon numero di fonti letterarie sulla decorazione marmorea degli edifici costantinopolitani, ma con particolare attenzione all'opus sectile parietale, è stato raccolto da P.ASIMAKOPOULOU-ATZAKA, Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση, Thessaloniki 1980.

(12) Lo scavo condotto nell'area delle Terme di Zeuxippo, che avrebbe potuto portare elementi concreti a conforto delle notizie del Chronicon Paschale sul restauro costantiniano, non ha mostrato l'evidenza di una fase del IV secolo ma ha invece rimesso in luce il pavimento a lastre marmoree di una parte del monumento restaurata da Giustiniano dopo il 532 (S.CASSON-D.TALBOT RICE-G.F.HUDSON, Second Report upon the Excavations carried out in and near the Hippodrom of Constantinople in 1928, London 1929, pp.10-17).

(13) Cfr. l'ottimo rilievo di R.L.VAN NICE, St.Sophia in Istanbul: An architectural Survey, Installement I, Washington 1966, tavv.9-11.

(14) PAULUS SILENTIARIUS, Descr.Ambonis, 224-240, ed.Bonn, pp.55-56.

(15) Sull'argomento cfr.G.P.MAJESKA, Notes on the archaeology of St.Sophia at Constantinople: The green marble bands on the floor, in DOP, 1978, pp.299-308.

(16) H.DEL MEDICO, A propos d'une mosaïque découverte à Istanbul, in Byzantinoslavica, 1955, pp.255-264;R.DUYURAN, in AAMI, 7, 1956, p.53.

(17) A.M.SCHNEIDER, Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul, Berlin 1941, p.5, tavv.1, 10 e 12,1.

(18) M.HARRISON-G.LAWSON, The Mosaics in front of the Vilayet Building in Istanbul, in AAMI, 13-14, 1967, pp.216-218, ove gli autori propongono una datazione intorno alla metà del V secolo; cfr. anche W.JOBST, Römische Mosaiken aus Ephesos I - Die Hanghäuser des Embolos, Forschungen in Ephesos VIII/2, Wien 1977, p.34, che preferisce il terzo quarto dello stesso secolo; W.MÜLLER-WIENER, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977, p.46.

(19) M.SCHEDE, in AA, 1930, coll.432-443; D.TALBOT RICE, Excavations at Bodrum Camii 1930, in Byzantion, 1933, pp. 151-174, in part.pp.158-162; per la datazione dell'edificio giudicato contemporaneo alla grande rotonda cfr.R.NAUMANN, Der antike Rundbau beim Myrelaion und der Palast Romanos I Lekapenos, in Istanbuler Mitteilungen, 16, 1966, pp.199-216, in part.pp.205 e 208. Dinanzi al portico di detta rotonda fu recentemente rinvenuto un tratto di mosaico assai frammentario e noto solo da una sommaria descrizione (IDEM,ibi-

dem, p.202).

(20) K.BITTEL, Grabung im Hof des Topkapi Sarayi, in AA, coll.179-182; A.OGAN, Les fouilles de Topkapi Saray, in Belleten, 1940, pp.329-335; R.NAUMANN, Mosaik- und Marmorplattenböden in Kal'at Sim'an und Pirun, in AA, 1942, coll.19-46, in part.col.40 nota 5 , fig.10.

(21) R.M.HARRISON-N.FIRATLI, Excavations at Saraçhane in Istanbul: second and third preliminary reports, in DOP, 1966, pp.222-238, in part.p.225 e tav.A.

(22) W.KLEISS, Grabungen im Bereich der Chalkopratenkirche in Istanbul 1965, in Istanbuler Mitteilungen, 16, 1966, pp. 217-240, in part.p.230.

(23) R.M.HARRISON-N.FIRATLI, art.cit., p.227, fig.11.

(24) Per la vasta bibliografia sui mosaici del Grande Palazzo si rimanda a W.MÜLLER-WIENER, op.cit., p.237; per una recente proposta di datazione alla prima metà del VI secolo, basata sui reperti ceramici rinvenuti sotto il mosaico, cfr. inoltre R.CORMACK-E.J.W.HAWKINS, The Mosaics of St.Sophia at Istanbul: The Rooms above the Southwest Vestibule and Ramp, in DOP, 1977, pp.175-251, in part.pp.209-210.

(25) N.FIRATLI, Découverte de trois églises byzantines à Istanbul, in Cahiers Archéologiques, 1951, pp.163-178, in part.p.167 e pianta a fig.1; E.MAMBOURY, Les fouilles byzantines à Istanbul, in Byzantion, 1951, pp.433-437.

(26) R.NAUMANN-H.BELTING, Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken, Istanbuler Forschungen 25, Berlin 1966, pp.36-37 e 46-47, pianta fuori testo.

(27) C.L.STRIKER-Y.D.KUBAN, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Fifth Preliminary Report (1970-74), in DOP, 1975, pp.307-318, in part.pp.307-309, fig.1.

(28) R.M.HARRISON-N.FIRATLI, art.cit., p.227.

(29) R.DUYURAN, First Report on Excavations on the Site of the New Palace of Justice at Istanbul, in AAMI, 5, 1952, pp.33-38, fig.5 a p.26.

(30) R.NAUMANN-H.BELTING, op.cit., pp.49-51.

(31) PAULUS SILENTIARIUS, Descr.S.Sophiae, 605-611, ed.Bonn p.30, in riferimento alla decorazione dell'atrio della S. Sofia; CHORICIUS GAZAEUS, Laudatio Marciani, I, 25, ed.Foerster, Leipzig 1929, p.9, in riferimento al S.Sergio di Gaza.

(32) G.CERULLI IRELLI, Ercolano, Napoli 1969, tav.23.

(33) A.MAIURI, Ercolano. I nuovi scavi 1927-58, Roma 1958, fig.289.

(34) R.STILLWELL, Outline of the campaigns, in Antioch-on-the-Orontes, III, The Excavations of 1937-1939, Princeton 1941, pp.1-34, in part.p.12, fig.10.

(35) R.NAUMANN, art.cit. a nota 20, fig.8.

(36) K.M.D.DUNBABIN, The Mosaics and the Pavements, in Excavations at Carthage 1975 conducted by the University of Michigan, vol.I, Tunis 1976, pp.31-38, tavv. a colori 3-4.

(37) F.J.BLISS-A.C.DICKIE, Excavations at Jerusalem 1894-1897, London 1898, pp.211-224, tav.XX e tav. a colori di fronte a p.220.

BERGE ARAN

THE IDEA OF "WALL" IN THE ARCHITECTURE OF BYZANTINE CONSTANTINOPLE

The title of this paper evidently recalls Hans Sedlmayers' analysis of late antique wall systems. Yet, he discussed only the external order of walls while here their internal composition is considered. Another reference which comes to mind is J. B. Ward-Perkins' memorable study of the building methods of early Byzantine architecture. His focus was mainly on the materials and their functional relationships, while this paper focuses on the wall itself and the proportional relationships between its components.

We may define a wall as a two-partite entity, that is core and facing, which has structural, constructive, and spatial properties. These properties are shown by proportional relationships between core and facing, as between brick, mortar, and stone.

In Constantinople, walls are either of solid brick or mortared rubble. Walls of the latter type have dressed or roughly squared stone facing and are usually intersected throughout their width by bands of brick layers. These bands may have a structural role. Yet the number of courses in each band of brick and the distance between bands show considerable variation regardless of the thickness and the height of the walls. Thus, apart from structural principles, the number of courses suggests constructive, or even stylistic concerns.

Furthermore, the width of three, four, and five courses of brick seems to derive from a square modulus whose actual length may vary according to the length of the foot used by specific builders. Three basic measures may be obtained from this modulus: The length of side a, the diagonal $a\sqrt{2}$, and the half diagonal $\frac{a\sqrt{2}}{2}$ which correspond, respectively, to the width of four, five, and three courses of brick.

For the actual length of the foot used by Byzantine builders, our basic written source is the *Codex Constantinopolitanus palatii veteris no. 1* (edited by E. M. Bruins, Leiden, 1964). The *Codex* was copied in the eleventh or the twelfth century from earlier manuscripts. The later scholia were added in the early fifteenth century. The *Codex* begins with an explanation of the units used for practical measurements. The phileteric or royal foot and the Italic foot seem to be the main ones. The length of the Italic foot is 30.0cm. Since the phileteric foot is formed from 6/5(16:13 1/3) of the Italic foot, it measures 36.0cm. However, the length of the phileteric foot may vary according to the length of local units of measure. If the Roman foot is used, for example, the actual length of the phileteric foot becomes 6/5 of the Roman foot, i.e., 35.28cm. In fifth century brickwork, the thickness

of five brick courses varies between 42 and 43cm. This measure is the diagonal of a square modulus based on the Italic foot (30.0 x 1.414 = 42.42). At the cistern of Aspar, five brick courses measure 50cm, which equals $\sqrt{2}$ of the phileteric foot based on the Roman foot (35.28 x 1.414 = 49.88).

Thus it appears that the thickness of brick courses between stone layers derives from proportional relationships which form the stylistic aspect of wall construction. However, the ratio of brick thickness to mortar and the mortar thickness itself are based on the builders' notion of structural solidity, whereas the length and the thickness of bricks are related to the manufacture of this basic building material.

In this paper walls from major periods of Constantinopolitan architecture are analyzed on the basis of the concepts of associativity (by style or structure) and regularity. Associativity by style refers to similarities in the stylistic aspects of construction, associativity by structure, to similarities in the structural aspects of construction. Regularity refers to standardization in the production and use of building materials. These concepts were developed as a part of a new method of evaluating Byzantine brickwork. I have already outlined this method in a paper presented to the plenary session 2/3 (A new evaluation of Byzantine brickwork based on the method of discriminant analysis).

In their wall construction a great majority of buildings in Constantinople show a high degree of associativity by style within their respective periods of erection. In other words, the numbers and thickness of brick courses between stone layers form patterns which have close similarities within each period considered.

Stylistic factors are especially important in the fifth century and under the Paleologues. Interestingly, the first period is the most significant phase in the formation of Constantinopolitan architecture; while the second is its final "tour de force". Yet the stylistic novelty of Paleologan wall construction suggests the beginning of a new direction in the architecture of the Byzantine Capital. This could probably have led to a synthesis of architectural styles in Asia Minor and Constantinople if it had not been weakened and finally destroyed together with the Byzantine State.

Between the eighth and the tenth centuries, there is a high degree of associativity by structure. This indicates the existence of strong, local craftsmanship during that time. Our data suggests that the good craftsmanship of this period may have originated in sixth-century Constantinople. Under the Comneni, the high degree of associativity by structure reached its highest level.

By the period of the Comneni, builders had begun to use the recessed brick technique for facing brick walls. The reasons for using this technique are obscure, although most historians agree that it was first applied in Constantinople. When a wall is laid with irregular masonry units, mortar joints must be wide enough to accommodate variations in size. Bricks of uniform size can be laid with joints as thin as the properties of the mortar permit. During the eleventh and the twelfth centuries there was considerable variation in brick length. This resulted partly from the re-use of old material. But the main reason may well have been the existence of a large variety of norms in manufacture. By applying the recessed brick technique, Byzantine masons clearly avoided irregularity in the appearance of walls. Furthermore, the same technique allowed them to keep a high percentage of brick in a structural modulus of two bricks and one mortar joint. This percentage normally varies between 0.57 and 0.65 in most cases from Constantinople. The extremes are 0.54 and 0.73. When the recessed brick technique is used, however, the usual percentage is around 0.68; and it may go as high as to 0.73.

During the Age of Justinian, wall construction was characterized by a high degree of structural diversity, an equally high degree of stylistic regularity, and a fair amount of control over building practice. The presence of builders from other places may account for the low degree of similarity in structural characteristics. Yet the stylistic regularity probably results from the careful organization of building programs and construction sites. There is a considerable difference between this regularity of walls in style during one period and their associativity by style within the respective periods of erection. The former shows that the builders share the same sense of style. The latter points to a strong diversity within a period, although the examples may form a group well distinguished from other periods.

During the period of the Paleologues, a low degree of associativity by structure is joined by an equally low degree of regularity in the constructive properties of walls. The same can be said, to a lesser degree, for the fifth century. The emigration of craftsmen from occupied provinces and the abundant re-use of old material probably account for the instability of wall construction in late Byzantine architecture. In the fifth century, however, the variations in brick dimensions seem to be the main cause of the instability.

In this paper I have focused on the proportional relationships between wall components. Since the late nineteenth century, Byzantine wall construction was analyzed with methods which failed to consider

simultaneously all measured features of walls. This paper was presented as a partial conclusion of a research based on discriminant analysis, a special method of statistical pattern recognition. The simultaneous consideration of all the features and the formation of a set of classes distinguishes the method applied here from that used in previous investigations. Therefore it makes the analysis of wall construction a vital medium for the study of Byzantine architecture.

CLAUDIA BARSANTI

SCULTURA E ARCHITETTURA, OVVERO ALCUNI ASPETTI DEL DECORO SCOLPITO NEGLI EDIFICI COSTANTINOPOLITANI DEL V—VI SECOLO

Con due tavole

Tra i numerosi reperti di scultura architettonica, cornici, basi, colonne, capitelli, disseminati lungo le strade di Istanbul - provenienti da edifici occasionalmente scavati, anonime testimonianze dello snaturato tessuto archeologico della città bizantina - vorrei soffermare brevemente la nostra attenzione su tre blocchi d'imposta, a tutt'oggi inediti, rinvenuti nel 1964 nelle sostruzioni della distrutta Ibrahim Pasa Hamami, nell'area di Saraçhane, poco distante dagli scavi dell'Ayos Polyeuctos (1).
Due imposte si trovano ancora in zona, cioé sui marciapiedi di Ataturk Bulvari (figg.1-2), mentre la terza si trova nel giardino del Museo Archeologico e mostra visibili tracce di vandalismo perché recentemente, dopo il 1977, è stata scalpellata parte della decorazione della fronte (fig.3) (2).

L'elemento che accomuna le tre imposte di marmo proconnesio, di analoghe dimensioni, è il tipo della decorazione. Scolpite a bassissimo rilievo sulla fronte, ovvero solo in un caso su ambedue le fronti, vediamo infatti grandi palmette e semipalmette chiuse, coordinate tra loro da elementi orizzontali ad "S", arricchiti da foglie cuoriformi o polilobate. Nelle forme delle palmette si nota inoltre, in tutti e tre i reperti, un particolare sviluppo dei lobi laterali che si ricongiungono tra loro alla base con volute concentriche e che accentuano i loro sinuosi andamenti con terminazioni spiraliformi o arricciolate.
La composizione risulta sobria ed elegante, sottolineata anche dalla lavorazione accurata e rifinita, specie in due casi, mentre nel terzo risulta frettolosa ed alquanto sciatta. Tuttavia quel che preme sottolineare è la resa scultorea particolarmente stiacciata con la quale viene trascritta grafi

camente, sfumandola, ogni più risentita connotazione vegeta
le delle palmette le quali, del resto, risultano particolar
mente dilatate sul piano.

Una datazione alla metà del V sec. per le imposte può
essere validamente confortata da un significativo confronto:
una monolitica cornice marmorea con modiglioni - anch'essa
rinvenuta nell'area di Saraçhane,ma in differenti circostan
ze - riferita dallo Harrison alla stessa epoca in base ad
una serie di calzanti termini di paragone i quali,però, non
coinvolgono direttamente un particolare elemento che a noi
interessa, la decorazione della fronte (3). Su di essa è in
fatti scolpita,a basso rilievo,un'ordinata serie di grandi
palmette tutte chiuse i cui sette elementi sono legati da
una fascia orizzontale terminante a spirale negli intervalli.

Quand'anche per vie differenti - si noti nel caso del
la cornice la particolare resa a spigolo vivo degli elemen
ti costituenti la palmetta leggermente aggettanti dal piano
di fondo - esistono, rispetto alle tre succitate imposte e
videnti analogie iconografiche ed una certa identità di gu
sto nel risolvere e comporre la palmetta e i suoi sinuosi lo
bi laterali con forme schematiche e geometrizzanti. Coinci-
denze che nel caso potrebbero suggerire una medesima prove
nienza per queste sculture, tanto da non farci scartare ad
dirittura l'eventualità che sia la cornice, sia le tre impo
ste fossero pertinenti ad uno stesso complesso architettoni
co, evidentemente databile alla metà del V secolo.

A questo punto penso valga la pena soffermare più da
vicino la nostra attenzione sulla palmetta, motivo predomi-
nante della decorazione dei reperti presi in considerazione.
E' questo un elemento ornamentale classico logicamente ere
ditato, indi rielaborato, dalla nascente arte bizantina (4)
la cui diffusione nell'ambito dei repertori decorativi del-
la scultura architettonica costantinopolitana risultà più am
pia di quanto sia stato recentemente asserito, specie nel
corso del V sec. (5).

Potremo meglio esemplificare l'assunto passando in ras
segna altri reperti, meno noti, ovvero inediti, i quali, ol
tre ad evidenziare ancora una volta le multiformi connotazio
ni formali e decorative della scultura architettonica della
capitale, penso possano adeguatamente documentare la metamor
fosi della palmetta classica e la originalità dei tipi e de
le composizioni elaborate in ambito bizantino.

Ricordiamo prima di tutto, in ordine di tempo, il sima
della trabeazione del portico della Santa Sofia teodosiana,
databile entro l'anno 415, decorato con una paratattica se
rie di palmette, aperte e chiuse, inscritte entro una sorta
d'incorniciatura (6). Nella composizione essenziale, netta,
elegantemente pausata, si avverte un sapore quasi "arcaiciz
zante" al quale nulla viene sottratto con una resa stiaccia
ta che trascrive sul piano leggermente concavo gli elementi
pseudovegetali. Medesima tendenza di gusto che del resto si
ravvisa, anche se differentemente risolta, nella pressoché
contemporanea decorazione scolpita sul soffitto della cella
alla base della colonna di Arcadio dove 4 palmette,nella lo
ro forma più genuinamente "classica", completano l'insieme
della decorazione (7).

Riferibile ai primi anni del V sec. è anche un inedito
frammento di cornice marmorea, attualmente conservato ne il
giardino del Museo Archeologico, posto sopra un molotico ar
chitrave che venne rinvenuto nel 1958 presso Bayazit Camii,
area corrispondente all'antico Forum Tauri (8). Non è per
altro improbabile che anche la cornice in questione proven-
ga dal medesimo scavo e che, insieme al suttetto architrave,
facesse eventualmente parte di una stessa struttura architet
tonica. Eventualità che potrebbe essere nel caso suggerita
dalla maniera con la quale sono lavorati in entrambi i reper
ti i partiti decorativi secondari, gli ovuli e le freccette,
le fusarole, i quali, a loro volta, possono essere equipara
ti a quelli scolpiti sulle cornici dei propilei teodosiani
della Santa Sofia. Coincidenza che allora diventerà partico

larmente indicativa per confermare una datazione ai primi anni del V sec. sia per l'architrave, sia per la cornice.(f.4)

A parte ciò, quel che a noi preme osservare è la decorazione del sima di questa cornice: una fascia di palmette, aperte e chiuse, legate tra loro con un elemento curvilineo intermedio, la cui forma e la cui ritmica compositiva preludono significativamente alle soluzioni adottate sia nelle 3 imposte, sia nella cornice di Saraçhane nelle quali tuttavia, come si è visto, viene accentuata una schematizzazione geometrizzante della palmetta a se stante, ovvero combinata in serie.

Passiamo ora alle 3 imposte marmoree, congrue a mò di pulvino a doppie colonne con capitelli corinzi, rinvenute fuori opera sia nell'ambito del distrutto edificio circolare poco distante dalla grande rotonda presso il Myrelaion, sia nell'area tra queste due strutture, entrambe datate entro la prima metà del V sec. (9). Sulla fronte delle imposte è scolpita a basso rilievo una palmetta tra due semipalmette chiuse coordinate tra loro per mezzo di un elemento orizzontale ad "S" che lega le sottili fasce di base. In una si nota una moderata terminazione ricurva degli apici dei lobi laterali, mentre nelle altre due questi si concludono con una più risentita arricciolatura. Tuttavia in tutte l'esecuzione appare accurata, si vedano le rifiniture polite delle forme leggermente aggettanti dal piano di fondo, così come risulta equilibrata ed euritmica la distribuzione degli elementi decorativi. Composizione per altro non molto dissimile da quella che abbiamo visto sulle imposte di Saraçhane (fig.5).

Per queste 3 imposte può essere ragionevolmente accettata una datazione al terzo quarto del V sec. proposta indicativamente dal Naumann i quale, però, considera esclusivamente le caratteristiche formali ed esecutive, specie il tipo della lavorazione à jour, dei sottostanti capitelli corinzi scolpiti nel medesimo blocco delle colonne doppie (10).

Il nostro elenco prosegue con un'altra imposta marmorea

"erratica" rinvenuta nello scavo della Santa Eufemia presso l'Ippodromo sulla quale vediamo rilevata "maldestramente" una palmetta dagli elementi slegati e quasi disordinatamente sparsi sul piano (11). Questa imposta potrà essere solo alla lontana avvicinata tipologicamente alle succitate imposte per cui la datazione proposta, fine V inizio VI sec., risulta puramente indicativa in quanto, oltretutto, tra i confronti suggeriti il rinvio più calzante: i capitelli compositi dell'atrio della Basilica del San Giovanni ad Efeso - su alcuni dei quali vediamo rilevata una similare palmetta - implica e coinvolge una già di per sé problematica definizione cronologica (12).

Potrà infine rientrare in questa serie d'imposte costantinopolitane anche un reperto proveniente dagli scavi condotti nel 1931 nell'ambito del Grande Palazzo, ed esattamente nell'area indicata come la Magnaura, attualmente conservato nel giardino della Santa Sofia (13). Sulla fronte di questa imposta marmorea, sempre contraddistinta da una forma nettamente squadrata, è difatti rilevata una singolare decorazione, definibile un ibrido, la quale prevede una originale commistione tra una croce latina ed i lobi sinuosi derivati da una palmetta ai cui lati si dispongono 2 ridotte semipalmette. Anche per questo reperto ritengo possibile suggerire genericamente una datazione alla seconda metà del V sec.per l'insieme della composizione e della resa scultorea le quali rinviano abbastanza puntualmente ai tipi che abbiamo sino a qui considerato.

Riguardo poi il fenomeno dell'ibridazione della palmetta, ricordo che a partire dal VI sec. esso si accentua sempre più, come ad esempio la sua acantizzazione. Si vedano ad esempio le cornici del templon del VI sec. della Santa Eufemia (14), ovvero le originali invenzioni degli scultori attivi sempre nei primi anni del VI sec. nell'ambito dell'Ayos Polyeuctos (15), e le multiformi varianti seriori per le quali mi limito a citare un'imposta del Museo di Bursa (16) ed

una lastra dalla Koimesis di Nicea (17).

Negli esempi che abbiamo sino a qui considerato è palese una progressiva metamorfosi della palmetta verso esiti, formali e compositivi, via via sempre più originali, tuttavia, sempre nel corso del V sec., ricordo anche altri 2 reperti costantinopolitani nei quali questo elemento decorativo conserva immutate le sue connotazioni più genuinamente classiche all'interno di un ordine per così dire canonico.

Mi riferisco ad un frammento di cornice con modiglioni rinvenuto occasionalmente in uno scavo a Catal Cesmé, pertinente ad un'anonima struttura porticata (18) e ad uno degli attici di coronamento delle porte-finestre del così detto Palazzo di Giustiniano (19). In entrambi i casi è evidente una diretta derivazione dai tipi classici, specie da quelli dell'Asia Minore, là dove la palmetta ebbe ampia e multiforme diffusione sino all'età bizantina (20). Al riguardo basterà ricordare, sempre rimanendo nell'ambito del V sec., gli splendidi capitelli ionici ad imposta del Ginnasio di Sardi dove la palmetta viene "citata" nella sua accezione formale più classica (21), ovvero una sua originale trascrizione quale quella che compare su di una poco nota imposta circolare proveniente da Nicea, oggi conservata nel Museo di Bursa (22). (fig. 6)

In quest'ultimo esempio merita sottolineare l'eleganza della composizione, evidenziata anche da una raffinatissima lavorazione, che scaturisce dall'andamento sinuoso dei lobi di 6 grandi palmette, legate 3 a 3 alternatemente diritte e capovolte, i quali si ricongiungono in cadenze concentriche e si avvolgono in riccioli morbidi alle fasce di base. Negli spazi mediani s"inseriscono poi un clipeo con croce monogrammatica e una croce. Stilisticamente questa imposta, nel suo genere un unicum (23), può essere solo genericamente riferita alla seconda metà del V sec., soprattutto in base al tipo e alla forma del clipeo e della croce.

Aver posto l'attenzione su questa imposta da Nicea non è stato casuale, poiché desideravo, ancora una volta, sottolineare l'importante ruolo che svolgono i ritrovamenti del territorio della Bitinia al fine d'integrare i documenti della scultura architettonica della capitale, non solo in età paleobizantina, ma anche, e soprattutto, in età postgiustinianea, una produzione questa poco studiata nella sua globalità ed i cui caratteri formali sfuggono ad una concreta valutazione stilistica.

Per concludere vorrei infine osservare come certe soluzioni formali e compositive delle decorazioni dei reperti costantinopolitani che abbiamo brevemente commentato possano trovare significativi collegamenti con una particolare produzione scultorea microasiatica, meglio nota come "anatolica". Mi riferisco nel caso alle stele frigie del III sec., ed in particolare alle peculiari connotazioni dei loro decori scolpiti. Si vedano ad esempio due stele da Kutahia sulle quali i motivi decorativi, ivi comprese le palmette scolpite a bassissimo rilievo sul coronamento, diventano forme astratte ed essenzialmente grafiche (24). E non a caso, già il Crowfoot aveva ravvisato in queste singolari riduzioni, o meglio trascrizioni, dei motivi classici alcune significative anticipazioni per gli esiti di lì a poco conseguiti dall'arte bizantina nell'ambito di una mutata estetica (25).

Suggerimento molto stimolante che del resto è stato raccolto nell'ambito di una più ampia ricerca dedicata alla scultura bizantina in area microasiatica ed in area costantinopolitana promossa dalla Cattedra di Storia dell'Arte Bizantina dell'Università di Roma con delle risultanze piuttosto interessanti (26). Ricerca dalla quale sono state del resto stralciate queste brevi note con le quali spero di aver modestamente contribuito ad arricchire il catalogo della scultura architettonica costantinopolitana.

NOTE

1) Si veda il breve rendiconto di scavo e lo scarno elenco

delle spolia bizantine rinvenute in dette sostruzioni a cura di R.M.HARRISON - N.FIRATLI, Excavation at Saraçhane in Istanbul: Second and Third Reports,DOP,20,1966,p.223,fig. A (area dello scavo); id.,Discoveries at Saraçhane,1964, AAMI,13/14,1967,p.130. Delle numerose sculture recuperate durante i lavori stradali a Saraçhane sono stati sinora pubblicati, un capitello del c.d. tipo "teodosiano" (cfr. AAMI,1967,cit.,p.131,fig.16 a Tav.42) perfettamente equiparabile ad altro proveniente dal Grande Palazzo (cfr. R. KAUTZSCH,Kapitellstudien (St.z.spät.Kunstgesch.,9),Berlin Leipzig 1936,n.395,p.126,Taf.25), due capitelli corinzi, (cfr. W.E.BETSCH,The History,Production and Distribution of the Late Antique Capital in C'ple,Phil.Diss.Univ. of Pennsylvania 1977,pp.138-139,figg.122-124), ed una monolitica cornice con modiglioni (cfr. nota 3 infra).

2) a. imposta decorata su di una sola fronte (l'altra e spezzata, cm. 37x90x100, marmo proconnesio, situata su il marciapiede di Ataturk Bulvari (fig.1);
b. imposta decorata su ambedue le fronti, cm. 34x88x110, marmo proconnesio,sul marciapiede di Ataturk Bulvari, (fig .2).
c. imposta decorata su di una sola fronte, cm.41x84x110, marmo proconnesio,giardino esterno del Museo Archeologico,Inv.n.5814 (cfr. AAMI,15/16,1969,p.6), (fig.3).

3) cfr. M.R.HARRISON, An Early Byzantine figured cornice, AAMI,15/16,1969,pp.172-174.

4) Per le tipologie delle palmette in età classica ed in età bizantina si veda, A.RIEGL,Stilfragen,Berlin 1893,p.241ss M.MEURER,Vergleichende Formenlehre des Ornamentes der Pflanze,Dresden 1900,pp.51ss,379ss; O.M.DALTON,Byzantine Art and Archeology,Oxford 1911,pp.691-694; E.WEIGAND,Baalbek und Rom, Die römische Reichkunst in ihrer Entwickelung und Differenzierung,JdI,27,1914,p.36; A.D.F.HAMLIN, A history of ornament,Ancient and Medieval, New York 1916 p.206ss; C.R.MOREY,in Sardis,V,1, Princeton 1924,p.73; M. MOBIUS,Attische Architekturstudien,AM,52,1927,pp.178-181; A.ANDREN,in EAA,vol.V,Roma 1963,pp.898-900,s.v.palmetta; A.STRONG,Some observations on early corinthian,JRS,53,1963,pp.73-84; R.GINOUVES, in Laodicée du Lycos,Le Nynfée, Quebec 1969,pp.84ss, 106ss.

5) Si veda J.P.SODINI,Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique,de Béothie et du Péloponnése à l'époque paléochrétienne,BCH,101,1977,pp.423-450 (p.437 in part.).

6) cfr. A.M.SCHNEIDER, Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul (Ist.Forsch.,12),Berlin 1941,pp.9-10, Abb.3,Taf.13,1.4, 23,1; F.W.DEICHMANN, Studien zur Architektur K'pels (Deutsche Beit.z.Altertumwiss.,4),Baden Baden 1956,p.56ss. Ricordo che il motivo in questione viene confrontato con i decori dicolezianei di Spalato.
Come primi documenti della capitale nei quali è presente

1. Istanbul. Ataturk Bulvari, blocco d'imposta

2. Istanbul. Ataturk Bulvari, blocco d'imposta

3. Istanbul. Museo Archeologico (giardino esterno), blocco d'imposta, Inv. n. 5814

4. Istanbul. Museo Archeologico (giardino esterno), frammenti di cornice e di architrave dal Forum Tauri

5. Istanbul. Museo Archeologico (giardino esterno), imposta dallo scavo nell'area del Myrelaion (Inv. n. 6035)

6. Bursa. Museo Archeologico, imposta da Nicea (Inv. n. 2710)

la palmetta vanno tuttavia citati due esempi di età severiana: un frammento di cornice dalle Terme di Zeusippo (cfr. S.CASSON-D.T.RICE,Second Report upon the excavation carried out in and near the Hippodrom of C'ple,1928,London 1929,p.42,fig.50a); tre splendidi segmenti di cornice mamrorea da Balaban Aga Mescidi,attualmente conservati ne il giardino del Museo Archeologico (Inv.n.4291-93) (cfr. A.MUFID,The Excavation of the Balaban Agha Mesdjidi in Istanbul,AB,15,1933,p.226,fig.21;Istanbul Arkeoloji Müzeleri,an Illustrated Guide,Istanbul 1968,p.120; S.EYICE, Les Eglises byzantines à plan central d'Istanbul,XXVI CC ARB,Ravenna 1979,p.122,lo studioso propone invece il V secolo unilaterlamente).

7) cfr. J.KOLLWITZ, Oströmische Plastik der Theodosianischen Zeit (St.z.spät.Kunstgesch.,12),Berlin 1941,p.23,Abb.14d, Taf.9,2; G.BECATTI, La colonna coclite istoriata,Roma 1960,p.271; T.ULBERT,Studien zue dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmerraumes (Schrankplatten des 4. bis 10.Jhs.) Phil.Diss.,Freiburg 1966,p.19, Abb.14d.

8) La cornice misura cm. 40x159ca., marmo proconnesio. Per l'architrave cfr. R.DUYURAN, Archeological Reserches in Bayazit and some observations,AAMI,8,1958,p.75,fig.5; W. MÜLLER-WIENER, Bildlexicon zur Topographie Istanbuls, Tubingen 1977,Abb.293.

9) cfr. A.SCHEDE,AA,1930,coll.432-442,Abb.3; D.T.RICE,Excavation at BodrumCamii,Byzantion ,8,1933,pp.151-174 (in part.),Tav.6; R.NAUMANN, Der antike Rundbau beim Myrelaion,IM,16,1966,p.208,Taf.40,2. Cinque delle doppie colonne provendono dalla scavo del 1930 e sono attualmente site nel giardino della Santa Sofia,una sesta, ora conservata nel giardino del Museo Archeologico (Inv.n.6035),fu rinvenuta nello scavo del 1965.

10) Al contrario il Talbot RICE (cit.,pp.160-161) propone una datazione al tardo VI secolo.

11) cfr. R.NAUMANN - H.BELTING, Die Euphemia Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken (Ist.Forsch.,25), Berlin 1966,p.73,Taf.12b. L'imposta, oltre a dei confronti in zona,viene anche paragonata ad un reperto dalla basilica I di N.Anchialos.

12) cfr. KAUTZSCH,cit.,p.91ss, Taf.18,266b,267d; H.HÖRMANN, Die Johanneskirche,FiE,IV,3,Wien 1951,p.222,Taf.58; F.W. DEICHMANN,Zur spätantiken Bauplastik von Ephesus, Mélanges Mansel, Ankara 1974,p.562ss (in particolare).

13) Inv.n.167. cfr. E.MAMBOURY -Th.WIEGAND, Kaiserpalast von K'pel, Berlin 1934,p.52,Taf.XCVIII (sopra).

14) cfr. NAUMANN-BELTING,cit.,pp.80-83,Taf.14c-d. Segmenti analoghi vennero reimpiegati nel corso del IX sec.in uno dei piloni di rinforzo della fronte ovest della S.Sofia (cfr.ibidem,Taf.58f).Tale ibridazione ebbe poi,nelle sue

multiformi varianti,particolare successo in età mediobizantina,si veda,sempre nella S.Eufemia il templon dell'XI s. (ibidem,p.70ss,Taf.10).

15)cfr. M.R.HARRISON,La scultura marmorea della Chiesa di S. Polieucto,XXVI CCARB,Ravenna 1979,pp.163-170,figg.4.6. Tali estrose forme trovarono poi nuovi esiti nel X e nel XII sec. nell'ambito dei decori geometrico-vegetali del Monastero di Costantino Lips (cfr.MACRIDY-MANGO-HAWKINS,DOP, 18,1964,pp.251-311; id.,DOP,22,1968,p.179,figg.11,12,18).

16)cfr. KAUTZSCH, cit.,pp.207-209, Taf.43.

17)cfr. T.ULBERT,IM,19/20,1969/70,p.347,TAf.71,2.

18)cfr.MACRIDY BEY,AA,1929,col.358,fig.20.Datato al V sec.

19)cfr.D.T.RICE, The Great Palace of the Byzantine Emperors, Second Report, Edimbourgh 1958,p.186,fig.41,Pl.41b.

20)Si vedano al riguardo i numerosi esempi citati dal GINOUVES,cit.; per la cornice di Catal C. si veda esempio la fascia di palmette che decora un architrave del II sec. a Efeso (cfr. FiE,IV,1,fig.70).

21)cfr. F.K.YEGUL, Early Byzantine Capital from Sardis, A study in the ionic impost type,DOP,28,1974,p.275 (in partic.),figg.7,14. Per il capitello classico da Kursunlu, si veda anche C.MANGO-I.SEVCENKO,DOP,27,1973,p.250,f.75.

22)Inv.n.2710. cfr. A.M.SCHNEIDER,Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea (Ist.Forsch.,16)Berlin 1943,p.21,Taf.19d.

23)Non va tuttavia sottaciuto un termine di confronto piuttosto significativo,un capitello ionico del Laterano,opera di maestranze afrodisiensi del II sec.,cfr.W.D.HEILMEYER, Korinthische Normalkapitelle,RM,Erg.H 16,1970,p.170,T.35.

24)a. stele a battenti di porta,Museo di Kutahia,inedita;
b. stele a battenti di porta, reimpiegata in una fontana a Kutahia (cfr. JRS,15,1925,n.61,Pl.XXIII).
Si vedano inoltre altri esempi, specie dalla vallata di Altyn Tash (cfr. E.PFUHL -H.MÖBIUS, Die ostgriechischen Grabreliefs,II,Mainz 1979,nn.2208/9,2220 in particolare)

25)J.W.CROWFOOT, Notes upon Late Anatolian Art,ABSA,IV,1897/98,pp.78-84 (in part.). Anche nel succitato catalogo curato da PFUHL-MÖBIUS queste particolari stele vengono definite "prebizantine".

26)La ricerca, sovvenzionata con contributi C.N.R., è diretta dalla Prof. Ferdinanda de'Maffei, Ordinario della Cattedra di St.dell'Arte Bizantina che colgo l'occasione di ringraziare dei preziosi consigli insieme alle dr.A.Guiglia,A.Mazza,G.Grassi.
La documentazione fotografica delle opere citate è stata eseguita nel corso delle Missioni 1975,77,81. Altri risultati della ricerca saranno oggetto di un prossimo saggio.

URS PESCHLOW

DIE JOHANNESKIRCHE DES STUDIOS IN ISTANBUL

Bericht über die jüngsten Untersuchungsergebnisse

Mit einer Tafel

Die Studioskirche in Konstantinopel lag im südwestlichen Zipfel der Stadt. Es war eine dreischiffige Emporenbasilika mit Narthex und Atrium, die sich über das Ende der byzantinischen Herrschaft hinaus weitgehend unversehrt erhalten hatte. Etwa ein halbes Jahrhundert nach der Eroberung der Stadt wurde sie in eine Moschee umgewandelt. Durch Brände und Erdbeben nahm sie häufiger Schaden, bis sie seit Ende des vorigen Jahrhunderts als Ruine liegenblieb.

Als die älteste am besten erhaltene Kirche Konstantinopels nimmt sie innerhalb der Bau- und Kunstgeschichte eine besondere Stellung ein.

Darüber hinaus beansprucht sie als ein historisch bekanntes Denkmal größeres Interesse, denn ihre Geschichte und die des zugehörigen Klosters, das später vor allem unter seinem Abt Theodoros Studites Berühmtheit erlangte, hat in der Überlieferung zahlreiche Spuren hinterlassen.

Unsere Kenntnis von dieser Kirche ist jedoch nicht sehr erschöpfend, beschränkt sie sich doch im wesentlichen immer noch auf die Aufnahmen, Beobachtungen und Untersuchungen, die zu Beginn des Jahrhunderts von van Millingen sowie Ebersolt und Thiers innerhalb ihrer Corpora der byzantinischen Kirchen Konstantinopels veröffentlicht wurden [1]. Auch die Ausgrabungen, die das Russische Archäologische Institut in Konstantinopel in der Kirche im Jahre 1909 innerhalb von nur zwei Wochen durchführte, wurden nur ungenügend publiziert [2].

Somit war es seit längerem ein Desiderat, den Bau eingehender zu untersuchen. Die Grundlage dafür wurde bereits 1942 gelegt, als Rudolf Naumann vom Deutschen Archäologischen Institut in Istanbul eine neue Bauaufnahme anfertigte [3]. 1976 wurde dieses Projekt von uns übernommen und von der Deutschen Forschungsgemeinschaft durch ein zweijähriges Stipendium gefördert. Innerhalb dieser Untersuchungen konnten im Jahre 1979 auch für zehn Tage gezielte Sondagen durchgeführt werden [4]. Über den derzeitigen Stand und einige der wichtigsten Ergebnisse unserer Arbeiten soll hier berichtet werden.

Bevor wir uns der Kirche selbst zuwenden, möchten wir als erstes auf ältere Reste eingehen, die sich hier noch nachweisen ließen.

Die russischen Grabungen beschränkten sich im wesentlichen auf den östlichen Teil des südlichen Seitenschiffes der Kirche. An dieser Stelle ließen wir erneut die Zuschüttung forträumen, um zunächst die Substruktionsmauern untersuchen zu können (vgl. Abb.). Denn bereits zuvor war zu erkennen gewesen, daß diese aus bis zu 2,60 m langen, sorgfältig bearbeiteten Kalksteinblöcken mit exaktem Fugenschluß bestehen, die an den Ecken z.T. als Hakensteine, also L-förmig, behauen sind. Auf der Oberseite waren sie durch Schwalbenschwanzklammern miteinander verbunden gewesen und eine geritzte Aufschnürungslinie markierte dort die vorgesehene Position der Obermauer. Dabei ruhen die aufgehenden Mauern der Kirche im ganzen leicht schräg verschoben auf diesem Unterbau. Nachdem an gleicher Stelle auch im nördlichen Seitenschiff sondiert worden war, wurde deutlich, daß das Steinmaterial keineswegs überall so homogen und sorgfältig bearbeitet ist, wie das zunächst schien, und daß an der S-Seite die Mauerung mit großen Blöcken von einer Bruchsteinfundamentierung abgelöst wird.

Der Befund läßt sich nur so deuten, daß die Kirche dort, wo das Gelände abfiel, besonders starke Fundamentmauern erhielt, sicherlich deshalb, weil diese Seite durch die Apsis mit deren Ziegelgewölbe besonders belastet war. Mit dem Aufführen der Substruktion war die Ausrichtung des Oberbaus jedoch noch nicht endgültig festgelegt, wie seine Verschiebung gegenüber den Untermauern und der Aufschnürungslinie deutlich macht.
Die sorgfältige Verlegung, die präzise Verklammerung der Blöcke und die Aufschnürung müssen also für den Bau der Kirche vorgenommen worden sein. Es ist überraschend zu sehen, wie hier antike Bautraditionen noch lebendig sind.

Dennoch kann es als ausgeschlossen gelten, daß das Steinmaterial - so uneinheitlich wie es ist - eigens für den Unterbau der Kirche hergerichtet wurde, daß Blöcke dieser Größe und sorgfältigen Bearbeitung gefertigt wurden, um lediglich in der Fundamentierung, unsichtbar unter dem Fußboden, verwendet zu werden. Ein wesentlicher Teil des Materials, und darauf weisen nicht zuletzt auch die Hakensteine, müssen von einem wohl ehemals in der Nähe stehenden älteren monumentalen Bauwerk stammen.

Im östlichen Teil des südlichen Seitenschiffs kam ein NW-SO-verlaufender Mauerzug zutage, der selbst nur Fundamentierung einer Mauer gewesen sein konnte (vgl. Abb.). Allein seiner Ausrichtung wegen kann er keinen Bezug zur Kirche selbst besessen, sondern muß zu einer ihr vorausgehenden Architektur gehört haben.

Von der Existenz einer solchen Anlage zeugen auch Bruchstücke von bemaltem Wandverputz, die in der untersten Schicht in ungestörter Fundlage entdeckt wurden. Es handelt sich dabei um drei übereinanderliegende Malschichten, die allesamt Pflanzen- und Blütenmotive zeigen. Die oberste - aus feinem Gipsputz bestehend - weist zusätzlich noch Girlanden auf.
Die Fundsituation, die Motivik und der Stil verbieten es, hierin Reste einer Kirchenausstattung erblicken zu wollen. Sie müssen vielmehr von einem älteren, der Kirchengründung vorausgehenden Bau stammen.
Sehr wahrscheinlich hat sich mit dem erwähnten Mauerzug ein - wenn auch nur spärlicher - Rest dieser Anlage erhalten. Ihrer dreimaligen Ausmalung nach zu schließen, muß sie über einen längeren Zeitraum bestanden haben.
Da wir wissen, daß der Patrizier Studios die Kirche hatte auf eigenem Grund und Boden errichten lassen, könnte es sich hier vielleicht um die Überreste eines Landhauses handeln, das er für den Neubau abreißen ließ. Der profane Charakter der Fresken würde diese Vermutung durchaus stützen.

Die archäologischen Untersuchungen der Kirche selbst erbrachten unvermutet auch Hinweise auf ihr Gründungsdatum.

Cyril Mango hat jüngst dargelegt, daß der Bau nicht, wie bisher häufig angenommen wurde, im Jahre 463, sondern bereits vor 454 gegründet worden sein muß. Für das wahrscheinlichste Datum hielt er das Jahr 453 [5).]

Bei unseren Arbeiten konnte nun eine große Zahl von gestempelten Ziegeln aufgenommen werden, allesamt vom gleichen Typus: einzeilig mit Indiktionsangabe. Es wurde zwar in der

Kirche selbst kein Stück in situ gefunden, dafür jedoch Abdrücke im Mörtelbett ihrer Synthrononmauerung. Diese nennen - ebenso wie die Ziegel mit Stempeln der gleichen Namenskürzung - die 5. Indiktion und fallen damit in den Zeitraum, in dem die überwiegende Zahl dieser gestempelten Ziegel hergestellt wurde, nämlich innerhalb der 3., 4. und 5. Indiktion.

Gehen wir davon aus, daß die Kirche vor 454 gegründet wurde, so geht die Zeit der 3. bis 5. Indiktion tatsächlich unmittelbar voraus, nämlich vom 1. September 449 bis zum 31. August 452. Wir dürfen also annehmen, daß der Bau um das Jahr 450 begonnen wurde.

Durch eine Sondage westlich vor der Kirche konnte die Längserstreckung ihres ehemaligen Atriums ermittelt werden: Es war ein nur unwesentlich gestreckter Innenhof gewesen.
Von der Rückwand der westlichen Säulenhalle ging eine schräg nach SW verlaufende Mauer ab, so, daß dazwischen ein sich nach S zu verbreiternder Raum lag.
Diese nicht sehr glückliche Konstruktion kann nur als Rücksichtnahme auf eine bereits bestehende Anlage verstanden werden. Am ehesten wäre an eine Straßenführung zu denken, die für die schräge Außenwand des Kirchenkomplexes verantwortlich war. In diesem Fall könnte es sich nur um die Mese handeln, die vom nahegelegenen Goldenen Tor kommend, nach einem leichten Knick unmittelbar westlich der Kirche vorbeiführte.

Vor allem Beobachtungen zur Bauplastik und Neufunde ermöglichen es jetzt, den Bau in wesentlichen Teilen sicher zu rekonstruieren. Das gilt auch für das Atrium, von dem sich bis auf einen Rest seiner N-Wand nichts mehr erhalten hat.
An der westlichen Außenseite des Narthex endet dessen Gebälk seitlich in Bosse, während die Blöcke des darüberliegenden Konsolfrieses nach W umknicken, wobei den Dekor nun ein Pfeifenfries bildet. Damit hatte der Fries hier nicht mehr die Funktion einer Gebälkbekrönung, sondern er kann nur als Traufgesims gedient haben. Folglich besaßen auch die hier ansetzenden seitlichen Säulenhallen des Atriums kein Gebälk, sondern Arkaden.
Von den die Bögen tragenden zu erwartenden Kapitellkämpfern hat sich ein nahezu vollständiges Stück aus dem Hof der Kirche im Bode-Museum in Ost-Berlin erhalten [6]. Zwei weitere Kämpferfragmente wurden in der Kirche gefunden.

Auch der Innenraum läßt sich in nahezu allen Teilen wiederherstellen: Im Untergeschoß stehen über attischen Basen Säulenschäfte aus grüner Breccia mit Kapitellen, Architrav und Konsolfries aus prokonnesischem Marmor. Dazwischen trennten Brüstungsplatten jeweils mit Kreuzen in Doppelfeldern Mittelschiff und Seitenschiffe voneinander. Auch auf den Emporen bestanden die Schäfte aus grüner Breccia, darüber saßen ionische Kämpferkapitelle, die die Arkaden des Obergadens trugen. Die Platten zwischen den Säulen waren aus weiß-violettgeädertem Marmor gearbeitet gewesen. Der farbige Wechsel von grünen Stützen und weißen Brüstungsplatten, wie ihn die Erdgeschoßkolonnaden aufwiesen, wiederhalte sich in der Schrankenanlage des Bema.
Von der liturgischen Einrichtung der Kirche lassen sich ausser den bereits erwähnten Resten des Synthronon noch ein Fragment des Ambo nachweisen.

Manche Fragen, wie z.B. die malerische Ausschmückung der Wände, die Art des Fußbodens oder die Form des Altars des Gründungsbaus können nicht sicher beantwortet werden. Dennoch läßt sich über das ursprüngliche Aussehen der Kirche in ihrer Innen- und Außengestalt nun bereits eine genauere Vorstellung gewinnen.

Anmerkungen

1) A.van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople (1912) 35 ff.; J. Ebersolt, A. Thiers, Les églises de Constantinople (1913) 3 ff.; eine umfassende Bibliographie zu der Kirche gibt W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (1977) 152.

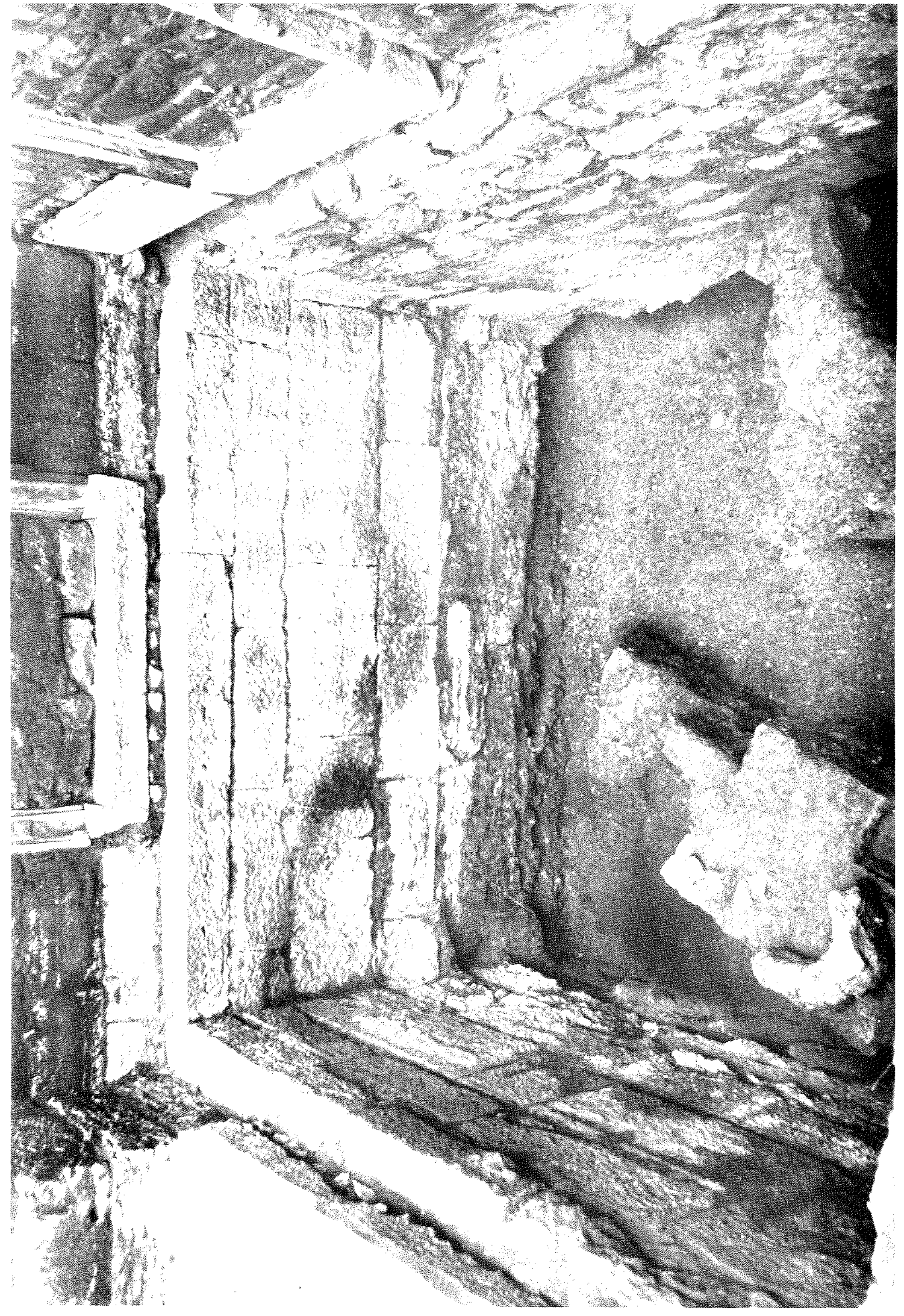
2) Pantschenko, in: IRAIK 15, 1911, 250 ff.

3) s. AA 1942, VIII f.

4) Für seine großzügige Unterstützung möchte ich auch an dieser Stelle dem Direktor des Ayasofya Müzesi, Bay Sabahattin Türkoğlu danken, ohne die diese Arbeiten nicht hätten durchgeführt werden können.

5) Mango, in: Byzantine and Modern Greek Studies (= Essays Presented to Sir Steven Runciman) 4, 1978, 115 ff.

6) O. Wulff, Beschreibung der Bildwerke III 1, 1909, 54 f. (Nr. 162).

Istanbul, Studioskirche. Grabung im O des südlichen Seitenschiffs

R. M. HARRISON

ANICIA JULIANA'S CHURCH OF ST. POLYEUKTOS

With four plates

In the years 1964-69 Dumbarton Oaks and the Istanbul Archaeological Museum jointly promoted the excavation of Anicia Juliana's church of St. Polyeuktos.(1) The final report has now been completed and is with Dumbarton Oaks, awaiting publication.(2)

The site was identified in 1960 by I. Ševčenko, who recognised that two fragments of an inscription which had been uncovered by bulldozer were from the poem Anthologia Palatina I, 10.(3) In the following year he and C. Mango suggested that the church had been built in the years 524-27.(4) This dating has been confirmed in general terms by pottery and coins, and more precisely by the brickstamps.(5)

The form of the church can be inferred from the ground-plan (square but with longitudinal foundations), the fallen architectural remains (in particular seven surviving fragments of Anthologia Palatina I, 10, which was inscribed on an internal frieze), and the internal evidence of the text. The building was provided with curvilinear open exedrae and appears to have been a domed basilica; it was certainly for a handful of years the largest church in Constantinople, and Justinian's church of St. Sophia is best regarded as a deliberate response to it.

The decoration was lavish. Walls were revetted not only with polychrome marble panels, but with inlays of agate, mother-of-pearl, and coloured glass; vaults were clad in mosaic, which included figures in the apse, most probably against a gold background.

The majority of the architectural sculpture is of Proconnesian marble, much of it very richly carved (figs. 1, 2). That the carving was done on site is proved both by unfinished pieces (fig. 3), and by the waste material which was used in the make up of the nave floor (Fig. 4). That it was (at least sometimes) carried out when the block

had already been hoisted into position can also be proved, by the differential use of the chisel: for the final stages were sometimes omitted in corners which would have been dark or inaccessible, e.g., along the decorated edge of a pilaster-capital where this met the wall (fig. 5). Marble will have been shipped to the site in roughly fashioned quarry-state, a normal Roman practice.(6) For its construction the building will have contained a forest of scaffolding, which will then have been used by the decorators.

The sculptural programme was a huge and distinctive one, and there must have been an enormous body of sculptors at work on it in the second half of the period, i.e. 526-27. What became of them? Some will have worked for Justinian in Sts. Sergius and Bacchus and St. Sophia, whose programmes, however, were generally much more restrained and more conservative. Observe, for example, the use of erect acanthus-leaves, acanthus-scroll, egg-and-dart, and bead-and-reel in the entablatures of the Justinianic churches;(7) these traditional forms are (with the exception of the bead-and-reel in two minor cases) entirely absent from the rich repertory of St. Polyeuktos.

The work of others can be found in the West, in the main order of St. Vitale at Ravenna, for example;(8) and it will be recalled that Bishop Ecclesius, founder of St. Vitale, visited Constantinople in 526,(9) exactly when Anicia Juliana's sculptural programme was well under way. Members of the atelier were, I suggest, active, too, elsewhere in the lands of the Ostrogothic Kingdom, at Poreč, for example,(10) and at Salona.(11)

In the thirteenth century the ruined church of St. Polyeuktos was dismembered, and much of its carving found its way to the West, to Barcelona and, in particular, to Venice, where it included the so-called pilastri acritani.(12) S. Tavano has recently discovered a piece of carving at Aquileia, whose close connection with St. Polyeuktos he

correctly recognized(13) (fig. 6). He suggested, however, that it was carved in Aquileia in the sixth century by Constantinopolitan sculptors in the train of Narses, whereas it seems to me more likely that it is in fact yet another piece of St. Polyeuktos which travelled to Italy (but not necessarily to Aquileia) in the thirteenth century. There are examples of piers of this type, like the so-called pilastri acritani but bordered with rosettes, from our excavations in Istanbul.(14) The piece at Aquileia is a thin slab which had been reworked on the back in the Renaissance and then affixed to the Basilica wall, so that the Byzantine carving was concealed.

There are in the Turkish fittings of the Zeyrek Camii (Pantokrator) in Istanbul several screen-fragments of Dokimian marble of remarkable design: a cantharus of three lobes on a slightly flaring conical base, a strap-like stem with superimposed hearts, and, on each stem, eight banana-like fronds. Each design-unit has elaborate borders, and A. H. S. Megaw has suggested that there were originally three design-units, with a total length of about 1.81 m.(15) (fig. 7).

I was able in 1967 to show that these screens were spolia from St. Polyeuktos, in the excavation of which we found many pieces of identical screens.(16) Technical details, like the undercutting of the fronds with a drill, leave no doubt that this is sixth-century work.

In 1979 M. J. Vickers drew attention to the similarity of a Venetian Gothic relief in the Kunsthistorische Museum here in Vienna, and he proposed that a 'banana' panel, from which this was copied but which is now lost, found its way to Venice(17) (fig. 8). That lost relief, he concluded, was used as a model by the Venetian craftsman who made the slab now in Vienna.

E. J. W. Hawkins and I independently had misgivings. I have now examined the stone, and it is clear that it is an original screen from St. Polyeuktos, which has had its upper border cut away, the lowermost

pendant fronds removed, and the whole surface simply re-worked.[18] The background has been taken back another centimetre, and the marks of the sixth-century undercutting drill, which have been left high and dry, are about one centimetre short of the present background. The marble appears to be Dokimian, and the length of the slab is 1.75 m. - near enough to Mr. Megaw's estimate of 1.81 m. There is no doubt that this piece in Vienna once stood in Anicia Juliana's church.

From a trench which we dug just outside the north wall of the church came twenty-six small heads of a fine white marble resembling Dokimian.[19] At the time we regarded them as of the early fifth century and as having nothing to do with the church. Analysis of the stratigraphy, however, has shown that they all came from an early-thirteenth-century layer of church-destruction material and thus appear to have been in the church when it fell.[20] The question arises whether these heads could be of sixth-century date.

Lastly, I show the celebrated portrait of Anicia Juliana, who is flanked by personifications[21] (fig. 9). Observe the regular oval faces of the latter, which are of course not portraits, and then look at the distinctive broad face of Anicia Juliana, with her wide-set eyes, very finely drawn jaw-line, and small, almost pointed, chin, which is a portrait.

These features recur on a bust, which is in the Metropolitan Museum in New York, is said to have come from the region of Constantinople, and has been dated to the first quarter of the sixth century[22] (fig. 10). It is of a fine white marble resembling Dokimian, and I would point in particular to the fine jaw-line and small, almost pointed chin.

It seems not impossible that the Metropolitan bust may perhaps be another portrait of Anicia Juliana. If this were the case, it may even have come from St. Polyeuktos or an adjacent building, where bulldozers levelled the whole area in 1960 and were working there again in 1964

and 1965, the year before it reached the Metropolitan in 1966.[23]

Finally, I do not find convincing a recent interpretation of Anicia Juliana, that, "come tutte le donne," she was disillusioned by politics and preferred simply to play a social role as benefactress of the arts.[24] Anthologia Palatina I, 10, was an imperial dynastic document, and the church of St. Polyeuktos, upon which it was inscribed, was a major piece of imperial propaganda. Anicia Juliana, whose portraits adorn the posters of this congress, was no ordinary woman.

Footnotes

1. Preliminary reports by R. M. Harrison and N. Firatlı in DOP 19 (1965), 230-236; 20 (1966), 223-238; 21 (1967), 273-278; 22 (1968), 195-203 and (J. W. Hayes) 203-216; also R. M. Harrison in DOP 27 (1973), 297-300.
2. With contributions by Dr. M. V. Gill (small finds), Dr. J. W. Hayes (pottery and glass vessels), Dr. M. Hendy (coins), Mr. S. J. Hill (brickstamps), Mr. D. Brothwell (human bones), and Prof. K. Kosswig (animal bones and molluscs). The death in March 1979 of Dr. Nezih Firatlı, who did so very much to assure the success of the excavation, is a grievous loss.
3. Byzantion 29-30 (1959-60), 386.
4. DOP 15 (1961), 243-7.
5. The comprehensive count of brick-stamps, by Mr. Hill, confirms the high number of those which record the third year of an indiction-cycle (c.f. DOP 19 (1965), 234 and note 9); 524/25 was the third year of one such cycle.
6. J. B. Ward-Perkins, "Quarrying in Antiquity. Technology, tradition, and social change," Proceedings of the British Academy 57 (1971), 3-24; N. Asgari, "Roman and Early Byzantine marble quarries of Proconnesus," Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-Izmir 1973 (Ankara, 1978), 467-480.
7. Cf., e.g., T. F. Mathews, The Byzantine Churches of Istanbul (Pennsylvania University Park and London, 1976), 259 (SS. Sergius and Bacchus), and 207 (St. Sophia), and contrast with 230 (St. Polyeuktos).
8. W. F. Deichmann, Ravenna II, ii, 106-112, who, however, believes that the fourteen capitals of the lower order of the octagon belong to the period 538-45 and were imported ready-made.
9. Cf., A. A. Vasiliev, Justin the First (Cambridge, Mass., 1950), 214.

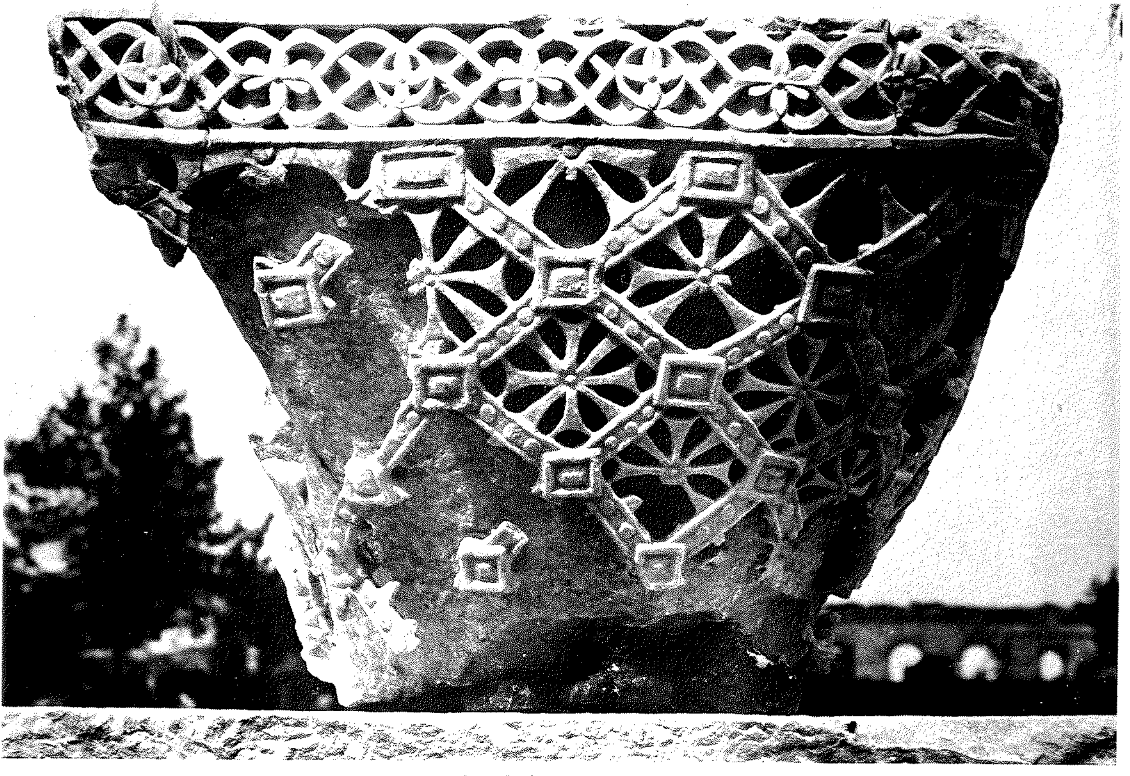
10. B. Molajoli, La basilica Eufrasiana di Parenzo (2nd ed. Padova, 1943), figs. 43, 45, 47-9, 73.
11. J. J. Wilkes, Dalmatia (London, 1969), pl. 56.
12. DOP 27 (1973), 297-300; 19 (1965), 234.
13. S. Tavano, Aquileia Guida dei Monumenti Cristiani (Udine, 1977), 129; id., Aquileia Nostra 42 (1971), cols. 120-128, figs. 13-14; cf. F. W. Deichmann, in BZ 66 (1973), 236.
14. Cf. DOP 20 (1966), p. 228, no. 5, fig. 13; also, DOP 22 (1968), 199.
15. A. H. S. Megaw, in DOP 17 (1963), 346 and fig. 9.
16. DOP 21 (1967), 276, no. 8, fig. 12.
17. M. J. Vickers, "A sixth-century Byzantine source for a Venetian Gothic relief in Vienna," DOP 33 (1979), 335-6, figs. 1-3.
18. I am grateful to Dr. H. Trnek and Dr. R. Distelberger for their kindness in allowing me to examine this piece, which is in store.
19. DOP 21 (1967), 277, figs. 15-20.
20. Their context is thus analogous to that of the set of deliberately damaged marble icons found in 1966, which are thought to have been in the church (salvaged after damage by Iconoclasts and stored in a cupboard?) when it fell: cf., DOP 20 (1966), 235, figs. 33-38; also, DOP 22 (1968), 199, and figs. 10-12.
21. Vienna Dioscurides, fol. 6 v.
22. E. Alföldi-Rosenbaum, "Portrait Bust of a Young Lady of the Time of Justinian," Metropolitan Museum Journal 1 (1968), 19-40; K. Weitzmann (ed.), Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century (New York, 1979), 292-5 (no. 272).

23. One question is that of the age of the subject of the marble bust. Anicia Juliana would have been aged about fifty in 512/13, when the Dioscurides was painted, and in her early sixties when St. Polyeuktos was built. On the one hand, her palace, to which the church was added, may have contained a portrait of her at any age; on the other, the marble bust is not necessarily that of a young woman.

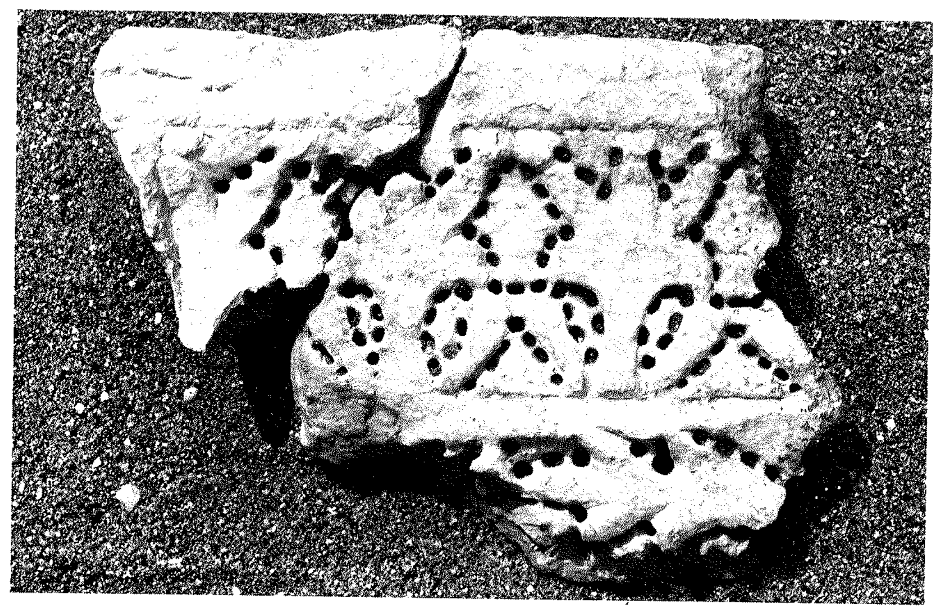
24. C. Capizzi, "Anicia Giuliana (462 ca. - 530 ca.). Ricerche sulla sua Famiglia e le sua Vita," Rivista di Studi Bizantine e Neoellenici n.s. 5 (xv), 1968, 191-226, esp. 217.

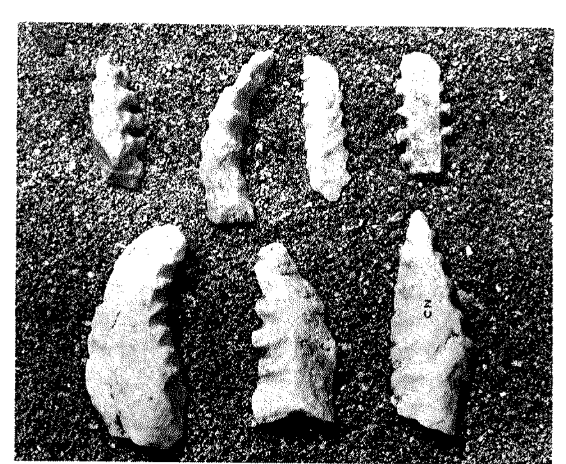

1. Detail of inscribed arch

2. Column-capital

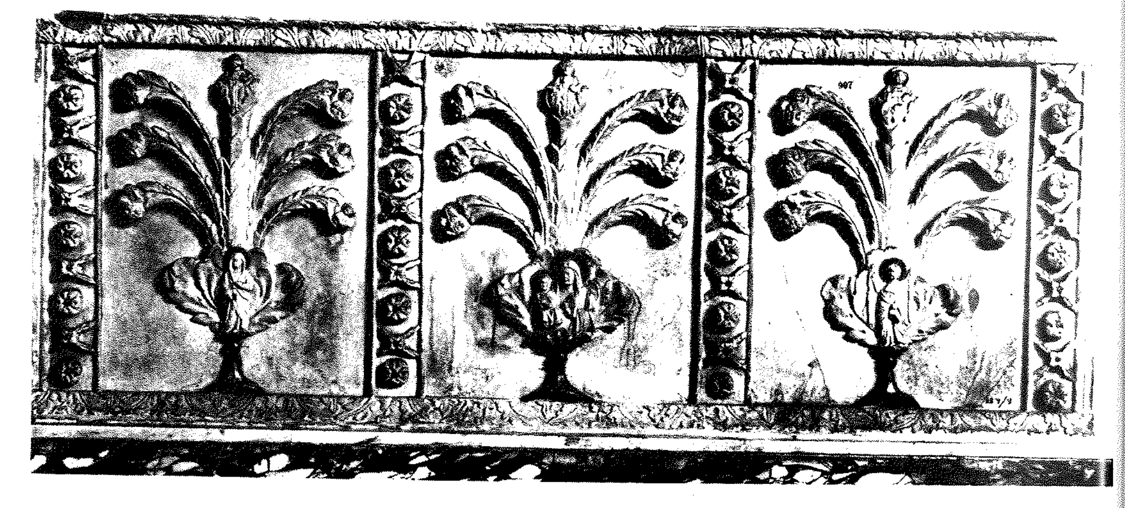

3. Fragment of unfinished carving

4. Marble waste from make-up of nave-floor

5. Detail of engaged pilaster-capital, showing that the carving was not finished along the edge (left) which entered the wall

6. Marble slab in Aquileia

7. Marble panel in the Zeyrek Camii, Istanbul

8. Marble panel in the Kunsthistorisches Museum, Vienna

9. Portrait of Anicia Juliana, Vienna Dioscurides, f. 6v

10. Marble bust in the Metropolitan Museum, New York

PLUTARCHOS L. THEOCHARIDES

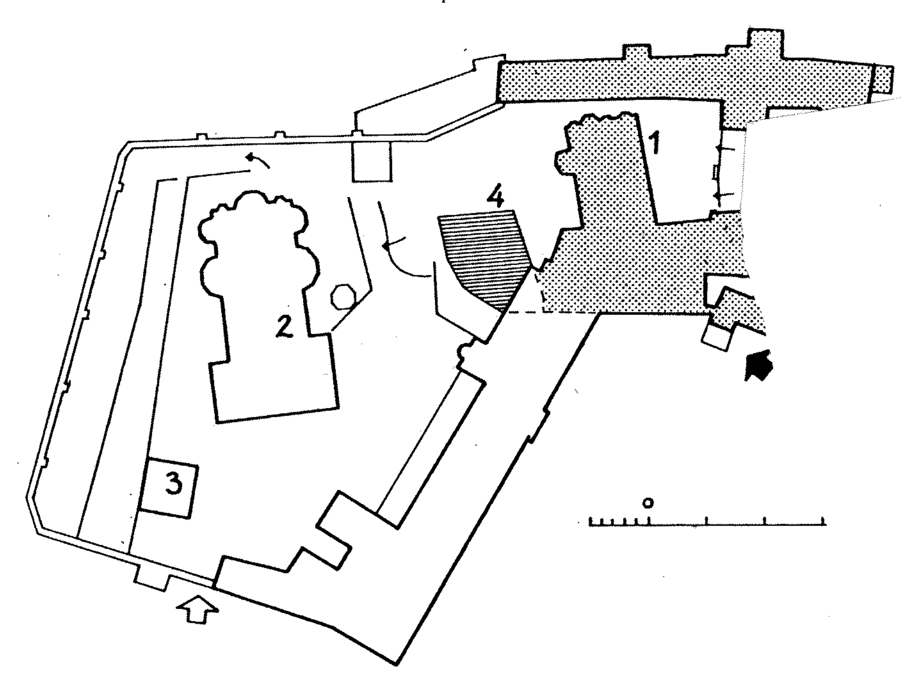
ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Μέ τέσσερεις πίνακες

Ἡ μονή τοῦ Ξενοφῶντος βρίσκεται στή νοτιοδυτική πλευρά τῆς χερσονήσου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, στήν ἀκτή, ἀνάμεσα στίς μονές Δοχειαρίου (πρός τά βορειοδυτικά) καί Ἁγίου Παντελεήμονος (πρός τά νοτιοανατολικά). Στόν περίβολό της, πού εἶναι ἐπιμήκης καί ἀκανόνιστος, διακρίνονται μέ σαφήνεια δύο τμήματα (εἰκ. 1,7). Τό βόρειο καί μεγαλύτερο κτίστηκε ἀπό τό 1799 μέχρι τό 1802 σάν ἐπέκταση τοῦ παλιότερου, νότιου τμήματος. Μέχρι τά χρόνια αὐτῆς τῆς ἐπέκτασης ὑπῆρχε μόνο τό νότιο σημερινό τμῆμα τοῦ περίβολου (στό ἑξῆς, παλιός περίβολος), ὅπως φαίνεται καί στό σχέδιο τοῦ ρώσσου μοναχοῦ Vasilij Barskij, στά 1744 (εἰκ. 8)[1].

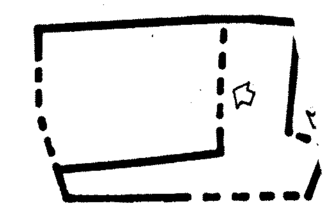
Ὁ παλιός περίβολος εἶναι κτισμένος δίπλα στήν ἀκτή, πάνω στή χαμηλότερη, στενή κατάληξη ἑνός ὁμαλοῦ ὑψώματος, πού ὁρίζεται στά ἀνατολικά του ἀπό ἕνα πλατύ χείμαρρο καί ἀνεβαίνει μέ μικρή κλίση πρός τά βόρεια καί βορειοδυτικά (εἰκ. 5,6). Στό σχέδιο τοῦ Barskij φαίνεται τό βόρειο ὅριο τοῦ παλιοῦ περίβολου, πιθανότατα ἁπλό τεῖχος καί μία ἐνδιάμεση νότια πτέρυγα πού τόν χώριζε σέ δύο αὐλές. Στήν ἴδια πτέρυγα διακρίνεται καί ἡ πύλη πού ὁδηγοῦσε τότε στήν ἐσωτερική αὐλή. Κατά τίς ἐργασίες τῆς ἐπέκτασης στά 1799-1802, τό βόρειο ὅριο τοῦ περίβολου κατεδαφίστηκε ἐντελῶς, ὅπως καί τό κεντρικό τμῆμα τῆς ἐνδιάμεσης νότιας πτέρυγας (εἰκ. 13).

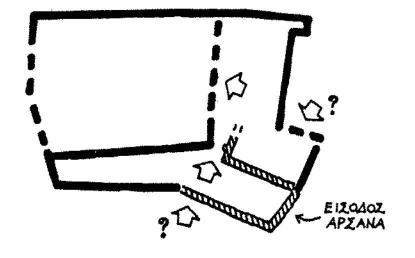
Σύμφωνα μέ τά μέχρι τώρα γνωστά ἱστορικά στοιχεῖα, ἡ μονή ὑφίσταται ἤδη στά πρῶτα χρόνια τοῦ 11ου αἰ.[2]. Τό καθολικό της τιμᾶται στό ὄνομα τοῦ ἁγίου Γεωργίου καί φαίνεται ὅτι μ' αὐτό τό ὄνομα ἦταν ἀρχικά γνωστή καί ἡ ἴδια ἡ μονή στόν καιρό

Εἰκ. 1 Τοπογραφικό τῆς μονῆς : 1) Παλιό Καθολικό, 2) Νέο Κ
3) Κωδωνοστάσιο, 4) Δεξαμενή τοῦ μύλου, 5) Εἴσοδος ἀ
Ὁ νέος περίβολος βασίζεται σέ τοπογραφικό τοῦ καθηγη
Π. Μυλωνᾶ, Ἡ Ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Νέα Ἑ
74, τεῦχος 875, Χριστούγεννα 1963, πίν. 2.

Εἰκ. 3. Πιθανό ἀμυντικό σχῆμα τῆς
βυζαντινῆς μονῆς.

Εἰκ. 4. Πιθανό ἀμυντικό σχῆμα
τῆς μονῆς, μετά τήν ἀνοικ
τοῦ κτιρίου τοῦ ἀρσανᾶ.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ παλιοῦ

τοῦ πρώτου της ἡγούμενου καί κτήτορα, τοῦ "κυροῦ Ξενοφῶντος"[3], ὁ ὁποῖος πρέπει νά ἦταν σύγχρονος τοῦ ὁσίου 'Αθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη[4], ἱδρυτή τῆς μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας. Στά 1078 ἀποσύρθηκε στή Μονή Ξενοφῶντος ὁ εὐνοῦχος Μέγας Δρουγγάριος Στέφανος πού πῆρε τό ὄνομα Συμεών καί ἔγινε ἡγούμενός της[5]. Τό μοναστήρι ἦταν ἐκεῖνο τόν καιρό "ἠμελημένον πάντη" καί ἀκολούθησε ριζική ἀνακαίνιση τῶν κτιρίων του. Ἡ πηγή μας γι'αὐτά τά γεγονότα, ἕνα ἔγγραφο στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς ἀπό τά χρόνια τοῦ 'Αλεξίου Α'τοῦ Κομνηνοῦ, ἀναφέρει ρητά ὅτι ὁ Συμεών "...ἐκ βάθρων αὐτῶν τό μοναστήριον ἀνεγείρειν ἀπάρχεται, ναόν τε καλλύνει, φρούριον εἰ καί μή πᾶν περιΐστησι καί οἰκήσεις μοναχῶν τάς πλείστας οἰκοδομεῖ..."[6]. 'Ελάχιστα ἱστορικά στοιχεῖα γνωρίζουμε γιά τήν κατάσταση τῆς μονῆς στούς ἑπόμενους ἑφτά αἰῶνες, μέχρι τό 1784, πού ξαναέγινε κοινοβιακή, ὕστερα ἀπό μία μακριά περίοδο ἰδιόρρυθμης μοναχικῆς ζωῆς.[7]

Στό χρονικό διάστημα 1979-1981 ἡ 10η 'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων ἐκτέλεσε μιά σειρά στερεωτικῶν ἐργασιῶν στήν Τράπεζα τῆς μονῆς, στό ἀμυντικό συγκρότημα τῆς εἰσόδου καί στόν 'Εξωνάρθηκα τοῦ Παλιοῦ Καθολικοῦ. Ἡ ἀρχαιολογική τεκμηρίωση τῶν παραπάνω ἐργασιῶν ἔδωσε σημαντικά στοιχεῖα γιά τή χρονική διαδοχή τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων στό βορειοδυτικό τμῆμα τοῦ παλιοῦ περιβόλου τῆς μονῆς. Σ'αὐτή τήν ἀνακοίνωση δίνεται μία σύντομη ἔκθεσή τους καί στή συνέχεια διατυπώνονται μερικές σκέψεις γιά μιά πρώτη, συνολική θεώρηση τοῦ παλιοῦ περίβολου, ὅπως θά πρέπει νά ἦταν στή διάρκεια τῶν βυζαντινῶν χρόνων[8].

Ἡ Τ ρ ά π ε ζ α τῆς μονῆς βρίσκεται στά δυτικά τοῦ παλιοῦ Καθολικοῦ, στήν τρίτη στάθμη ἀπό τό ἔδαφος καί πάνω ἀπό τό Δοχεῖο, καταλαμβάνοντας ἕναν ἀνάλογο χῶρο σέ κάτοψη (εἰκ.2). Ἡ ἔρευνα τοῦ κτιρίου ἔδειξε τά παρακάτω:

1. Στά ἀνατολικά καί τά δυτικά, ἡ Τράπεζα ἑδράστηκε πάνω σέ δύο παλιότερους τοίχους, πού συνεχίζουν καί οἱ δύο πιό πέρα ἀπό

τό βόρειο καί τό νότιο ὅριό της. Καί οἱ δύο ἔχουν κατακόρυφες ἐνισχυτικές νευρώσεις στά δυτικά πρόσωπά τους, ἐνῶ σ'ὅλο τό μῆκος τους δέν διακρίνεται κανένα ἴχνος ἀπό ἐγκάρσιο τοῖχο πού νά τούς συνέδεε ἀρχικά. Ὁ ἀνατολικός τοῖχος φτάνει πρός νότο μέχρι τό διαβατικό εἰσόδου τῆς Μονῆς (ἰσόγεια στάθμη τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου). Ἐκεῖ, στρέφεται πρός τά ἀνατολικά, ἀποτελῶντας τόν ἐξωτερικό τοῖχο τῆς παλιότερης ἐνδιάμεσης νότιας πτέρυγας.

2. Γιά τήν ἕδραση τοῦ νότιου τοίχου τῆς Τράπεζας, ὅπου βρίσκεται καί ἡ κόγχη της, κτίστηκε ἀπό τό ἔδαφος ἕνας ἐγκάρσιος τοῖχος ἀνάμεσα στούς δύο προηγούμενους. Κάτι τέτοιο φαίνεται ὅτι ἔγινε καί γιά τό βόρειο τοῖχο της.

3. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Τράπεζας ἔχουν σάν terminus post quem τό ἔτος 1491/2, ὅπως δηλώνει μία γραπτή ἐπιγραφή στά δυτικά τῆς κόγχης, πού δέν μπορεῖ ἀκόμα νά διαβαστεῖ ὁλόκληρη γιατί εἶναι ἐπιζωγραφισμένη. Ὁ Porfirij Uspenskij, πού εἶδε τήν ἐπιγραφή στά 1859, πρίν ἀπό τή σημερινή ἐπιζωγράφηση, δημοσιεύει τό κείμενό της καί τό ἔτος "...ζχιλιοστῶ εο" πού τό μεταγράφει 1567[9]. Σήμερα, στό σημεῖο τῆς ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς ὅπου εἶναι γραμμένο τό ἔτος, διακρίνεται μόνο τό "...ζ χιλιο...". Ἡ προβληματική ἀντιμετάθεση τῶν δύο τελευταίων ψηφίων τῆς ἀπό κτίσεως κόσμου χρονολογίας στήν ἀνάγνωση τοῦ Uspenskij, καθώς καί ὁ γενικότερος, προθεοφάνειος χαρακτήρας τῶν τοιχογραφιῶν, πού δείχνει μία περίοδο περί τά τέλη τοῦ 15ου καί τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.[10], ἐπιτρέπουν ἴσως μία χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Τράπεζας στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.

4. Ἡ ἵδρυση τῆς Τράπεζας σ'αὐτή τή θέση μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στήν ἴδια περίοδο μέ τίς τοιχογραφίες. Σ'αὐτό τό συμπέρασμα ὁδηγοῦν οἱ σχέσεις πού παρατηρήθηκαν ἀνάμεσα στούς τοίχους, τήν ξύλινη στέγη τοῦ χώρου, τήν ἀρχική, ξύλινη ὀροφή του καί τίς τοιχογραφίες[11].

Τό <u>ἀμυντικό συγκρότημα τῆς εἰσόδου στή μονή</u> (πύλη, διαβατικό, ἐσωτερικές πύλες καί δύο μικροί πύργοι) εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς σειρᾶς οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν πού ἔγιναν σέ διάφορες ἐποχές :

1. Ἤδη ἀναφερθήκαμε στό νότιο τοῖχο τῆς Τράπεζας, πού εἶναι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ συγκροτήματος.

2. Ὁ ἐξωτερικός πύργος ἔχει τρεῖς στάθμες καί κτίστηκε στά 1667/8, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή ἐντοιχισμένη στήν ἀνατολική ὄψη του. Οἱ δύο χαμηλότερες στάθμες του κτίστηκαν σέ ἐπαφή μέ τήν ἐσωτερική παρειά τοῦ τείχους τῆς πύλης (πού προϋπῆρχε), ἐνῶ ἡ τρίτη, πού καταλαμβάνεται ἀπό τό παρεκκλήσι τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, πάτησε πάνω στό τεῖχος, παρακολουθώντας τήν ὀρθογωνική προβολή του σ'αὐτή τή θέση (εἰκ. 11, 12).

3. Ὁ ἐσωτερικός πύργος ἔχει ἐπίσης τρεῖς στάθμες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἰσόγεια ἔχει ὕψος 7 περίπου μέτρων. Ἡ περίμετρος τοῦ ἰσογείου ἀποτελεῖται ἀπό τοίχους τριῶν διαδοχικῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, ἐνῶ οἱ ἀνώτερες στάθμες του (ὅπου καί τό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Στεφάνου) εἶναι ἔργο ἄλλων δύο κύριων οἰκοδομικῶν περιόδων. Τό ἔτος 1660/1[12] εἶναι terminus ante quem γιά τή νεώτερη ἀπό τίς δύο τελευταῖες καί φαίνεται ὅτι κάποια μορφή αὐτῆς τῆς φάσης συνάντησε ὁ Barskij στά 1744. Ἀπό τούς τοίχους πού περιγράφουν τό ἰσόγειο, ὁ ἀρχαιότερος εἶναι ἐκεῖνος τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τῆς ἐνδιάμεσης νότιας πτέρυγας πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ὁ δεύτερος, πού περιέχει τήν ἀνατολική πύλη τοῦ διαβατικοῦ, σχηματίζει τό νοτιοανατολικό τμῆμα τῆς περιμέτρου τοῦ πύργου καί συνεχίζει πρός τά νοτιοδυτικά, παράλληλος μέ τόν δυτικό τοῖχο τοῦ ἀρσανᾶ. Ὁ τρίτος καταλαμβάνει τό βορειοδυτικό τμῆμα τῆς περιμέτρου τοῦ πύργου, περιέχοντας τήν δυτική πύλη τοῦ διαβατικοῦ καί εἶναι ἔργο πού ἀκολούθησε τήν κτίση τῆς Τράπεζας, ἴσως μάλιστα νά ἔγινε στήν ἴδια περίοδο μέ αὐτήν.

4. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἀμυντικοῦ συγκροτήματος τῆς εἰσόδου (πού τό χωρίζει ἀπό τόν ἀρσανᾶ) κτίστηκε μετά ἀπό τό τελευταῖο τμῆμα τῆς περιμέτρου τοῦ ἰσογείου τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου (περ. α' μισό τοῦ 16ου αἰ.) καί πρίν ἀπό τόν ἐξωτερικό πύργο (1667/8).

Ἡ ἔρευνα τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας στό χῶρο τοῦ Ἐξωνάρθηκα τοῦ Παλιοῦ Καθολικοῦ ἔδωσε τά παρακάτω ἀποτελέσματα:

1. Ἡ σκάλα πού ἀνεβάζει στήν Τράπεζα φέρεται πάνω σέ τεταρτοκυλινδρική καμάρα, πού κατασκευάστηκε, προφανῶς, κατά τήν ἐποχή ἵδρυσης τῆς Τράπεζας σ'αὐτή τή θέση (α'μισό 16ου αἰ.)
2. Μαζί μ'αὐτή τήν καμάρα διαμορφώθηκε καί ἡ ἄνοδος πρός τό χῶρο τοῦ Ἐξωνάρθηκα, πού ξεκινάει ἀπό τήν ἰσόγεια στάθμη τοῦ κτιριακοῦ ὄγκου πού περιέχει τήν Τράπεζα[13]. Ἡ ἄνοδος ἔγινε μέ τρύπημα τοῦ τοίχου μέ τίς κατακόρυφες νευρώσεις καί ὁρίστηκε στά νότιά της μέ τήν κατασκευή τοῦ τοίχου πού τήν χωρίζει ἀπό τή σημερινή ξυλαποθήκη.
3. Αὐτός ὁ τελευταῖος τοῖχος ἔγινε μαζί μέ τόν ἀνατολικό τοῖχο τῆς ξυλαποθήκης, ὁ ὁποῖος, μέ τή σειρά του, εἶναι νεώτερος ἀπό τό νότιο τοῖχο τοῦ ἴδιου χώρου. Ἡ ἀβαθής κόγχη πού περιέχεται στό νότιο τοῖχο ἀνήκει στήν ἴδια οἰκοδομική φάση μ'αὐτόν καί ἔτσι μποροῦμε ἴσως νά διακρίνουμε στό χῶρο τῆς σημερινῆς ξυλαποθήκης κάποια Τράπεζα τῆς μονῆς, παλιότερη ἀπό τή σημερινή.
4. Ἡ σημερινή Λιτή τοῦ Παλιοῦ Καθολικοῦ ἀντικατέστησε τόν ἀρχικό, βυζαντινό χῶρο στήν ἴδια θέση, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶχε μικρότερο μῆκος (Νάρθηκας). Ἡ Λιτή φαίνεται νά ἀνήκει στήν ἴδια ἀρχιτεκτονική σύνθεση πού διαμόρφωσε τήν σημερινή ξυλαποθήκη καί τήν ἄνοδο πρός τήν σημερινή Τράπεζα, δηλαδή στά ἔργα τοῦ α'μισοῦ τοῦ 16ου αἰ.[14] Ἡ τοιχογράφισή της ἀνάγεται στό ἔτος 1563, σύμφωνα μέ γραπτή ἐπιγραφή στό ἐσωτερικό τοῦ ὑπέρθυρου τῆς δυτικῆς εἰσόδου[15].

Μέ βάση τά παραπάνω συμπεράσματα γύρω ἀπό τήν οἰκοδομική ἱστορία τῶν κτιρίων πού μελετήθηκαν, διακρίνουμε μία περίοδο, χοντρικά πρίν ἀπό τό ἔτος 1500, ὅπου ἡ δυτική πτέρυγα τῆς μονῆς βρίσκονταν στή γραμμή τῶν σημερινῶν χώρων τοῦ Ἐξωνάρθηκα καί τῆς ξυλαποθήκης, πίσω ἀπό ἕναν ἰσχυρό τοῖχο ἐνισχυμένο μέ κατακόρυφες νευρώσεις, ἐνῶ πιό ἔξω στά δυτικά της, ἔτρεχε ἕνα ἐλεύθερο (ὅπως φαίνεται) τεῖχος, ἐπίσης ἐνισχυμένο μέ κατακόρυφες νευρώσεις. Στή χαμηλότερη στάθμη τοῦ παλιοῦ περίβολου τῆς μονῆς, ἐξωτερικά, βλέπουμε τοίχους μέ ὅμοιες νευρώσεις νά διατρέχουν σχεδόν ὁλόκληρη τήν ἀνατολική καί τή νότια πλευρά του (εἰκ. 2,9,10). Στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ περίβολου διαμορφώνεται μία ὀρθογωνική πυργοειδής προβολή πρός νότο, πού φαίνεται νά ἀνήκει στήν ἴδια οἰκοδομική φάση. Τό δυτικό τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περίβολου προβάλλει πολύ περισσότερο πρός τό νότο καί ὁ ἀρχικός ἀνατολικός τοῖχος αὐτῆς τῆς προβολῆς πρέπει νά ἦταν στήν ἴδια θέση μέ τόν σημερινό (ἀνακατασκευή τοῦ 1865)[16].

Μόνο στό νοτιοδυτικό τμῆμα τοῦ παλιοῦ περίβολου (περί τόν ἀρσανᾶ καί μέχρι τήν εἴσοδο τῆς μονῆς), παρατηρεῖται ἡ ἀπουσία αὐτῆς τῆς οἰκοδομικῆς φάσης. Τό δυτικό ἐξωτερικό τεῖχος μέ τίς κατακόρυφες νευρώσεις διακόπτεται στήν πύλη τῆς εἰσόδου καί παρακάτω, πρός νότο, συνεχίζει ὁ νεώτερός του τοῖχος τοῦ ἀρσανᾶ, μέ μεγάλη ἀπόκλιση πρός τά νοτιοδυτικά. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἀρσανᾶ διακρίνεται μέ σαφή κατακόρυφο ἁρμό ἐπαφῆς ἀπό τήν συνεχόμενή του πρός τά ἀνατολικά, πρώτη νεύρωση τοῦ παλιώτερου τοίχου. Αὐτή ἡ νεύρωση βρίσκεται ἀκριβῶς ἐπάνω στή νοητή προέκταση τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους τοῦ περίβολου πού φέρει τίς κατακόρυφες νευρώσεις. Ἄν καί δέν ἐρευνήθηκαν εἰδικώτερα αὐτές οἱ κατασκευές, φαίνεται πολύ πιθανό ὅτι κάποτε τό δυτικό τεῖχος συνέχιζε σέ εὐθεῖα γραμμή ὡς αὐτή, τήν πρώτη ἀπό δυτικά νεύρωση τοῦ νότιου τοίχου. Ἐπίσης μποροῦμε, ἴσως νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ τοῖχος πού ὁρίζει τόν ἀρσανᾶ ἀπό δυ-

τικά ἱδρύθηκε μαζί μέ τόν παράλληλό του τοῖχο πού περιέχει τήν ἀνατολική πύλη τοῦ διαβατικοῦ, στήν ἰσόγεια στάθμη τοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου. Δηλαδή νά τόν τοποθετήσουμε σέ μία ἐνδιάμεση ἐποχή, μετά τό τεῖχος μέ τίς κατακόρυφες νευρώσεις καί πρίν τό ἔτος 1500 (εἰκ. 3,4).

Ἔτσι ὁδηγούμαστε σ'ἕνα σχῆμα τῆς μονῆς, ὅπου, πολύ πρίν τό ἔτος 1500, ὑπῆρχε ἕνας μικρός ὀρθογωνικός πυρῆνας, προστατευμένος ἀπό ἕνα ἐξωτερικό ἐλεύθερο τεῖχος στή δυτική καί τή νότια πλευρά του (εἰκ. 3). Βέβαια, δέν ἔχουμε ἀκόμα στοιχεῖα πού νά μαρτυροῦν τήν ἔλλειψη κάποιας ἐξωτερικῆς νότιας πτέρυγας[17] καί σ'αὐτή τήν πρώϊμη περίοδο, ὅπως συμβαίνει μέ τή δυτική πλευρά, εἶναι ὅμως πολύ ἐνδιαφέρον νά ἐξετάσουμε τό παραπάνω σχῆμα τῆς μονῆς ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἀμυντικῶν του δυνατοτήτων :

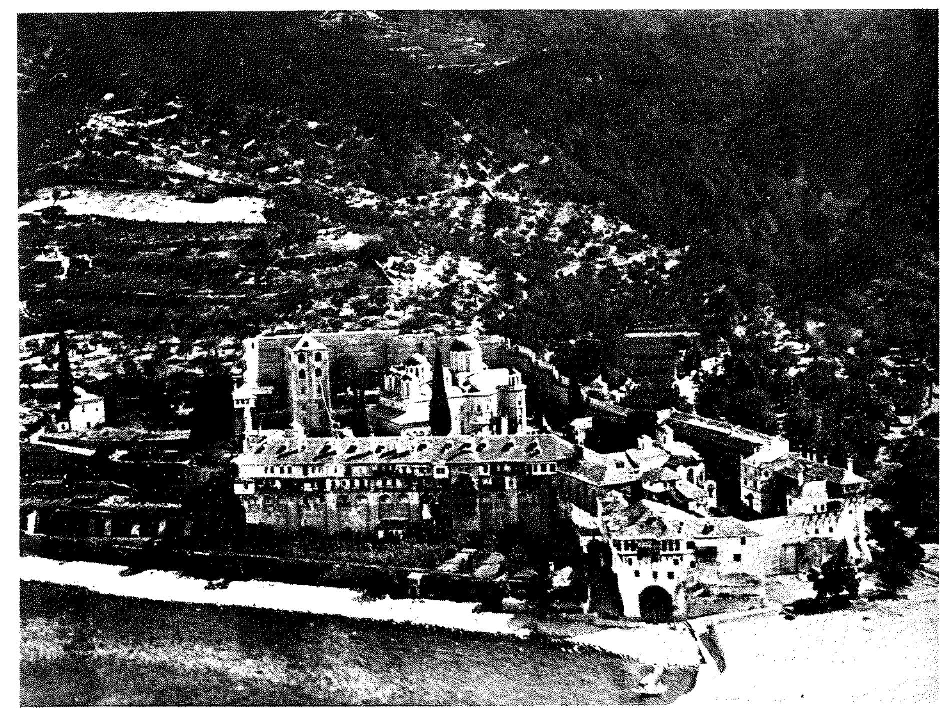
1. Τό ἐξωτερικό τεῖχος προστατεύει τίς δύο πλευρές τῆς μονῆς πού βλέπουν στήν παραλία. Οἱ ἄλλες δύο πλευρές εἶναι σχετικά δυσπρόσιτες, ἡ ἀνατολική λόγῳ τοῦ χειμάρρου καί ἡ βόρεια λόγῳ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ ἐδάφους ἀπό τήν παραλία.
2. Ἡ εἴσοδος στόν ἐσωτερικό, ὀρθογωνικό πυρῆνα πρέπει νά ἦταν ἀπό τή νότια πλευρά του, πιθανότατα ἐκεῖ ὅπου τήν δείχνει ὁ Barskij στά 1744. Ἔτσι, σέ περίπτωση ἅλωσης τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, αὐτή ἡ εἴσοδος θά μποροῦσε νά προστατεύεται πλευρικά ἀπό κάποιο κτίριο τοποθετημένο στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ ἐξωτερικοῦ περίβολου, πού θά συνέδεε τόν ἐσωτερικό πυρῆνα μέ τήν πυργοειδή προβολή τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας. Ἀκόμα, ἡ ἴδια εἴσοδος προστατεύεται θαυμάσια ἀπό αὐτή τήν προβολή, ἄν θεωρήσουμε ὅτι ἡ τελευταία ἦταν ψηλότερη ἀπό τό ἐξωτερικό τεῖχος.
3. Ἡ εἴσοδος στόν ἐξωτερικό περίβολο μπορεῖ ἴσως νά ἐντοπιστεῖ στήν ἀνατολική πλευρά τῆς δυτικῆς προβολῆς τοῦ νότιου τείχους (εἰκ. 3), ὅπου προστατεύεται διπλά, ἀπό τό τεῖχος στό πλευρό της καί ἀπό τήν ἀπέναντί της προβολή τῆς νοτιοανατο-

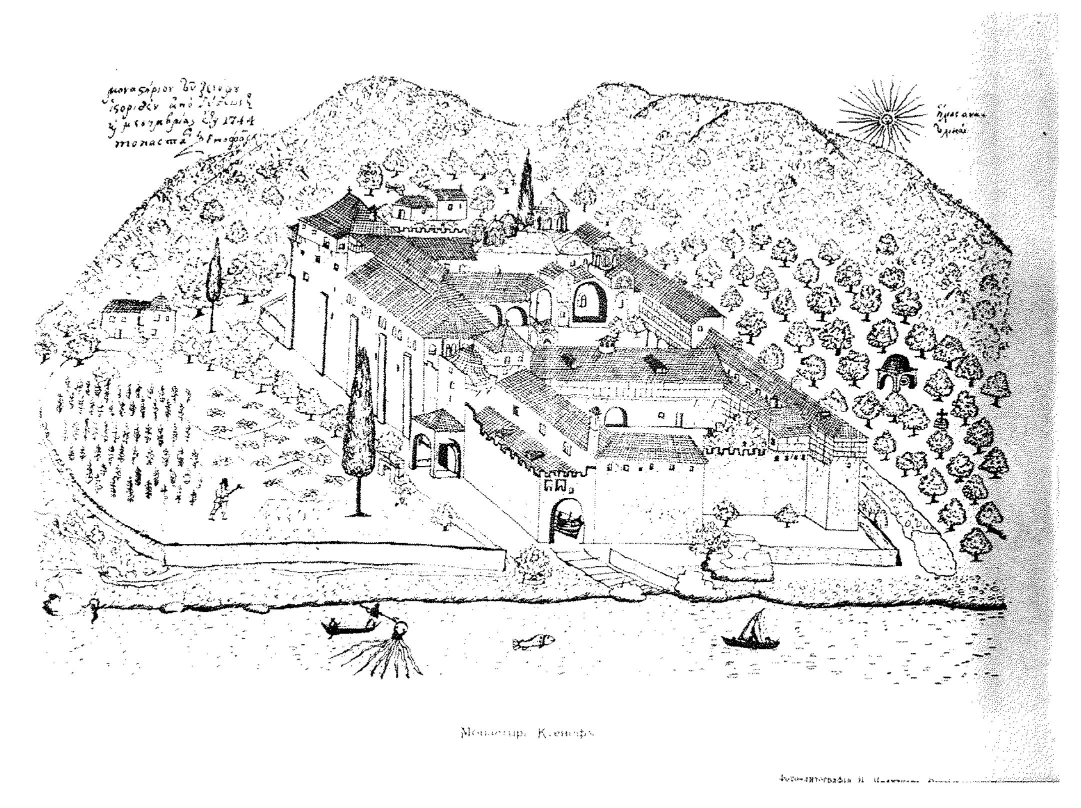
5. Γενική ἄποψη τῆς μονῆς ἀπό νοτιοδυτικά

6. Γενική ἄποψη ἀπό νότο

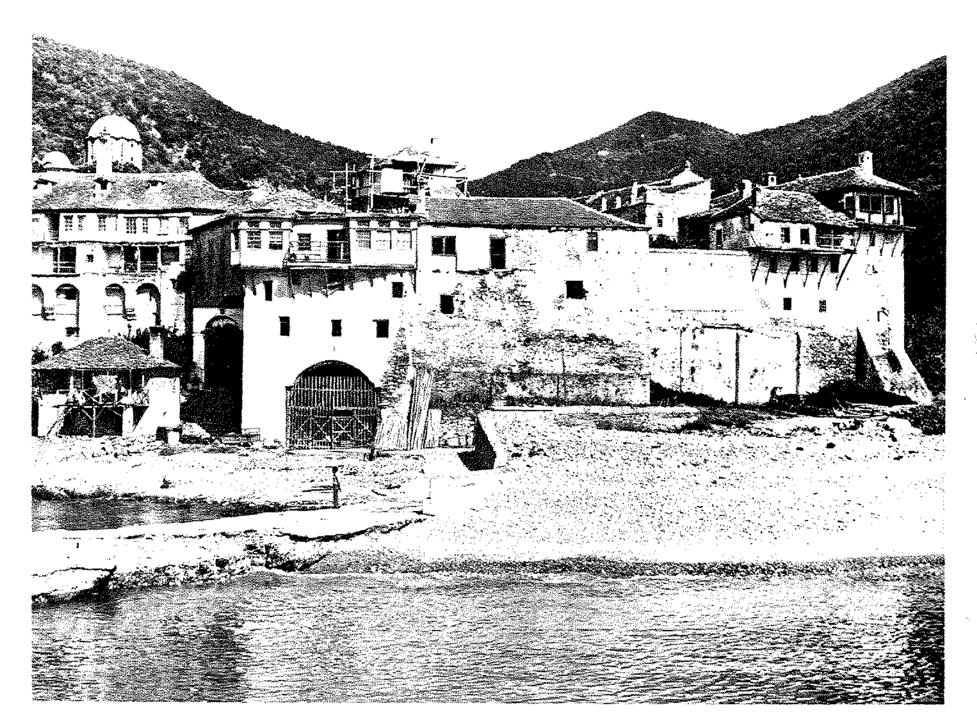
7. Παλιά ἀεροφοτογραφία ἀπό νότο

8. Ἄποψη τῆς μονῆς ἀπό τά νοτιοδυτικά, σχέδιο τοῦ Barskij (1744)

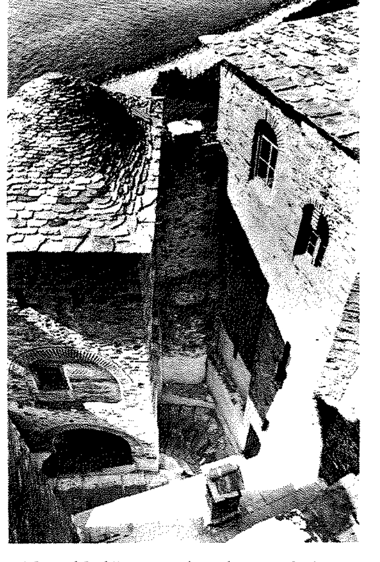
9. Ἄποψη τῆς μονῆς ἀπό ἀνατολικά

10. Νότια ὄψη τοῦ παλιοῦ περίβολου

11. Δυτική ὄψη τῆς Τράπεζας καί τῆς εἰσόδου τῆς μονῆς

12. Ὁ ἐξωτερικός πύργος εἰσόδου καί ὁ νότιος τοῖχος τῆς Τράπεζας ἀπό ἀνατολικά

13. Ἄποψη τοῦ νοτιοανατολικοῦ τμήματος τοῦ παλιοῦ περίβολου

λικῆς γωνίας.

4. Στή βορειοδυτική γωνία τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους σώζεται μισοκατεστραμμένη κατασκευή ὑδατόπτωσης γιά τή λειτουργία ὑδρόμυλου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται μέσα στή μονή καί λειτουργοῦσε μέχρι τά νεώτερα χρόνια. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ μονή εἶχε ἕνα μῦλο ἤδη ἀπό τά χρόνια τοῦ "κυροῦ Ξενοφῶντος"[18] καί, ἄν κρίνουμε ἀπό τήν παλαιότητα τῆς κατασκευῆς τῆς ὑδατόπτωσης, ἴσως νά ἦταν ἀπό τότε σ'αὐτή τή θέση. Σέ περίπτωση πολιορκίας καί ἅλωσης τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, τό νερό τοῦ μύλου θά μποροῦσε νά δυσκολέψει σημαντικά τή διάβαση τοῦ δυτικοῦ, τουλάχιστο, τμήματος τοῦ ἐξωτερικοῦ περίβολου[19]. Ἡ δεξαμενή τοῦ μύλου, ἔξω ἀπό τό βόρειο τεῖχος τῆς μονῆς (βλ. σημ. 18), μποροῦσε κάλλιστα καί αὐτή νά χρησιμεύει σάν τάφρος. Ἔτσι, ἡ ὀχύρωση τῆς μονῆς ὁλοκληρώνεται, ἄν θυμηθοῦμε καί τόν χείμαρρο ἔξω ἀπό τήν ἀνατολική της πλευρά.

5. Τό ἐξωτερικό τεῖχος περικλείει ἕναν μεγάλο χῶρο, χρήσιμο π.χ., γιά τή συγκέντρωση καί προστασία τῶν ζώων τῆς μονῆς σέ δύσκολες περιστάσεις[20].

Τό παραπάνω σχῆμα τῆς μονῆς θά μποροῦσε ἴσως νά εἶναι ὁ καρπός τῆς ριζικῆς ἀνακαίνισης πού γνωρίζουμε ὅτι ἐπέφερε ὁ πρώην Μέγας Δρουγγάριος Στέφανος στά 1078. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἀνώτατου ἀξιωματούχου τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ναυτικοῦ σέ ὀχυρωματικά ἔργα καί μάλιστα παραθαλάσσια[21], ἴσως ἀντανακλάει στήν πολύ καλά μελετημένη ἀμυντική διάταξη πού διακρίναμε παραπάνω. Ἕνα ἄλλο γεγονός μέ ἰδιαίτερη ἴσως σημασία εἶναι, ὅτι σ'ὅλη τήν περίμετρο τοῦ παλιοῦ περιβόλου πού μποροῦμε νά ἐλέγξουμε σ'αὐτό τό στάδιο τῶν ἐρευνῶν, δέν παρεμβάλλεται κανένας ἀνεξάρτητος, κατασκευαστικά, πύργος (donjon), οὔτε καί χωράει μέσα στήν αὐλή τοῦ κεντρικοῦ πυρῆνα. Αὐτή ἡ πιθανή ἀπουσία ἀνεξάρτητου πύργου, ἀντίθετα μέ τόν κανόνα πού φαίνεται νά ἰσχύει στήν ὀχύρωση τῶν Ἁγιορείτικων μοναστηριῶν[22], ἴσως ἀποτελεῖ ἀκόμα ἕνα λόγο γιά νά συσχετίσουμε τήν ἀμυντική διάταξη τῆς πρώϊμης μονῆς

τοῦ Ξενοφῶντος μέ τήν ἀμυντική διάταξη ἑνός ὀχυρωμένου βυζαντινοῦ στρατόπεδου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. V.G. BARSKIJ, Vtoroe posescenie sv. Afonskoj gory...., S. Peterburg, 1887.

2. Ὁ βασιλεύς "κῦρ Βασίλειος", προφανῶς ὁ Β΄(976-1025), δώρησε στή μονή τό "μοναστήριον λεγόμενον τῶν Ἱερομνήμων", βλ. L. PETIT, Actes de Xenophon, Actes de l' Athos, I, Vizantijskij Vremennik, 10(1903), ἔγγρ. ἀρ. 1, στ. 214. βλ. ἐπίσης D. PAPACHRYSSANTHOU, Actes du Prôtaton, Archives de l' Athos, VII, Paris, 1975, σελ. 92.

3. Actes de Xenophon, ἔγγρ. ἀρ. 1, στ. 237.

4. Ὁ μοναχός Ξενοφῶν, ἡγούμενος μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου, παρουσιάζεται σέ ἕνα ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1010, βλ. P. LEMERLE- A. GUILLOU - N. SVORONOS - D. PAPACHRYSSANTHOU, Actes de Lavra, τομ. I, Archives de l' Athos, V, Paris, 1970, ἔγγρ. ἀρ. 15, στ.22. Βλ. ἐπίσης τήν παρουσία του σέ ἄλλα, παλιότερα ἔγγραφα, Actes du Protaton, σελ. 92. Μέ τίς πρόσφατες, προανασκαφικές ἔρευνες τῆς 10ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στό χῶρο τοῦ Παλιοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς, ἐπισημάνθηκε ὅτι ἡ παλιότερη φάση του ἀνήκει στή Μέση Βυζαντινή περίοδο, πιθανότατα περί τό ἔτος 1000, βλ. ΠΛ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ, προκαταρκτική θεώρηση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ Παλιοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος Ἁγίου Ὄρους, Α΄ Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Χριστιανική Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία, Ἀθῆνα, 1981, σελ.28-29 (περίληψη τῆς ἀνακοίνωσης).

5. Ὁ Στέφανος ζήτησε ἀπό τόν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Βοτανειάτη (1078-1081) τήν ἄδεια νά ἀποσυρθεῖ στήν μοναχική ζωή, βλ. Actes de Xenophon, ἔγγρ. ἀρ. 1, σ. 25-31, ὅπου ἀναφέρεται καί ἡ μετονομασία του σέ Συμεών. Καί εἶναι γνωστό ὅτι στό

ἔτος 1078 εἶναι ἤδη ἡγούμενος τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος ὁ μοναχός Συμεών, βλ. Νικηφόρο Βρυέννιο, ἔκδ. GAUTIER, Bruxelles, 1975, σελ. 295, στ. 17-19 καί σημ. 6.

6. Actes de Xenophon, ἔγγρ. ἀρ.1, στ.36-42, πρβλ. καί στ.77-81.

7. Αὐτ., σελ. 7-15.

8. Ἡ δημοσίευση τῶν ερευνῶν πού ἔγιναν στά παραπάνω κτίρια τῆς μονῆς ἑτοιμάζεται ἤδη ἀπό τόν ὑπογράφοντα.

9. P. USPENSKIJ, Vtoroe putesestvie po svjatoj gore Afonskoj. ..., Moskva, 1880, σελ. 45.

10. Τή γνώμη γιά τή χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν ἐξέφρασαν οἱ Βυζαντινολόγοι κ.κ. Μ. Χατζηδάκης καί Ἰ. Ταβλάκης, τούς ὁποίους καί εὐχαριστῶ. Τίς τοιχογραφίες τῆς Τράπεζας ἑτοιμάζεται νά δημοσιεύσει ὁ κ. Ι. Ταβλάκης.

11. Ἡ μορφολογική ἐξέταση τοῦ κτιρίου λίγο μπορεῖ νά βοηθήσει, πρός τό παρόν, στή χρονολόγησή του. Σημειώνω πρόχειρα τήν συγγένεια κατασκευῆς τοῦ δίλοβου παράθυρου τῆς κόγχης τῆς Τράπεζας (εἰκ. 12), μέ τά μεγάλα δίλοβα παράθυρα στούς χορούς τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς Δοχειαρίου (1568) καί στό ἀνατολικό ἀέτωμα τῆς Τράπεζας τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας (ἀρχές 16ου αἰ.).

12. Σέ γραπτή ἐνθύμηση πάνω σέ στρῶμα ἐπιχρίσματος, στή δυτική ὄψη τοῦ πύργου, λίγο πιό κάτω ἀπό τό γεῖσο τῆς στέγης του.

13. Αὐτή ἡ στάθμη καταλαμβάνονταν, μέχρι τά τελευταία χρόνια, ἀπό σταύλους καί φαίνεται ὅτι κάτι τέτοιο συνέβαινε ἀπό τήν ἵδρυση τοῦ χώρου. Πρβλ. καί τήν ἄμεση σχέση τοῦ χώρου μέ τό μῦλο τῆς μονῆς (βλ. παρακάτω καί σημ. 18), ὅπου θά ξεφορτώνονταν τό σιτάρι.

14. Τήν ἴδια περίοδο προστέθηκαν στό Παλιό Καθολικό καί οἱ δύο Χοροί, βλ. ΠΛ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ, ὅ.π.

15. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι καί αὐτή ἐπιζωγραφισμένη. Ὁ Uspenskij διάβασε τό κείμενό της μέ λίγες διαφορές ἀπό τό σημερινό καί δίνει τήν ἴδια χρονολογία, "ὀκτωβρίου μηνός...ζοβ", πού, λαν-

σμένα, μεταγράφει σέ 1564. βλ. P. USPENSKIJ, ὅ.π., σελ.36.

16. Χρονολογία λαξευμένη στήν ἀνατολική πλευρά γωνιόλιθου τῆς νοτιοανατολικῆς ἀκμῆς. Στό χαμηλότερο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διακρίνεται παλιότερη τοιχοποΐα, μέ ὑπόλειμμα κατακόρυφης νεύρωσης.

17. Μέ τήν ἵδρυση τῆς ἀνατολικῆς πύλης στήν ἰσόγεια στάθμη τοῦ σημερινοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου, φαίνεται ὅτι κτίστηκε καί κάποιο κτίριο σ'αὐτό τό χῶρο, τουλάχιστο στό δυτικό ἄκρο του. βλ. εἰκ. 2 καί 4.

18. Actes de Xenophon, ἔγγρ. ἀρ.1, στ.236-238. Στά 1744, ὁ Barskij δείχνει ἔξω ἀπό τή βορειοδυτική γωνία τῆς μονῆς ἕνα μικρό ρεῦμα νεροῦ νά κυλάει μέσα ἀπό ἕνα χαμηλό, περιτοιχισμένο χῶρο, πού πρέπει νά εἶναι ἡ δεξαμενή τοῦ μύλου. Πρβλ. τή σημερινή θέση τῆς δεξαμενῆς στήν εἰκ. 1.

19. Τό νότιο τμῆμα του εἶναι σήμερα σέ σημαντικά ψηλότερη στάθμη καί ἴσως ἦταν ἔτσι ἀπό τήν ἀρχή.

20. Τόν 11ο αἰ. ἡ μονή κατεῖχε ἕναν πολύ μεγάλο ἀριθμό ζώων, ὅμως δέν ἀναφέρεται ἄν αὐτά βρίσκονταν μέσα στό Ἅγιο Ὄρος ἤ στά μετόχια της ἔξω ἀπό τή χερσόνησο. βλ. Actes de Xenophon, ἔγγρ. ἀρ. 1, στ. 225-228.

21. Βλ. π.χ. τό ὀχυρό στρατόπεδο πού ἔκτισαν οἱ "τέκτονες" τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ στήν Κρήτη,πού φαίνεται ὅτι ἔγινε μέ πέτρες καί ἀσβέστη. Βλ. Theodosii Diaconi de Creta Capta, ἐκδ. H. CRISCUOLO, Leipzig, 1979, σελ.7, στ. 145-148 καί 152-156. Οἱ συμβουλές γιά τήν κατασκευή ὀχυρῶν στρατοπέδων μέ διάφορα ὑλικά (τοῦβλα, πέτρες, ξύλα) εἶναι κάτι συνηθισμένο στά στρατιωτικά ἐγχειρίδια τῆς ἐποχῆς. Βλ. π.χ. Συλλογή Τακτικῶν, ἐκδ. A. DAIN, Paris, 1938, σελ. 42.

22. Ἀνεξάρτητοι, κατασκευαστικά, πύργοι, πού παρεμβάλλονται σέ κάποιο σημεῖο τοῦ ἀμυντικοῦ περιβόλου: μονή Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου, Χελανδαρίου (12ος καί 13ος αἰ.) καί πολλά μεταγενέστερα παραδείγματα. Ἐλεύθερος πύργος μέσα στήν αὐλή,

φαίνεται σήμερα μόνο ὁ πύργος τῆς μονῆς Διονυσίου (1520) καί πιθανότατα τέτοιος ἦταν ὁ σωζόμενος πύργος τῆς μονῆς τῶν Ἀμαλφηνῶν.

G. VELENIS

ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Ἡ σχέση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης μέ τή Σχολή τῆς Πρωτεύουσας ἔχει τονιστεῖ ἐπανειλλημένα. Σύνθετος τετρακιόνιος ὁ πυρήνας του, πεντάτρουλλος στό σύνολό του, τυφλά ἀψιδώματα κοσμημένα μέ κεραμοπλαστικά, ἡμικίονες, γεῖσα, πλίνθινοι ἀψιδωτοί τροῦλλοι, κ.ἄ. πού συνηγοροῦν στήν ἔνταξή του στή Σχολή τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως τήν ὅρισε ὁ Millet [(1)].

Τελευταῖα ὁ συνάδελφος Slobodan Ćurčić, στή μονογραφία του γιά τήν Gračanica [(2)], ἔκανε ὁρισμένες εὔστοχες παρατηρήσεις ἐπάνω στήν ἀρχιτεκτονική τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, οἱ ὁποῖες πραγματικά συμπληρώνουν τίς γνώσεις μας ὅσον ἀφορᾶ στή διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ. Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ ἐρευνητῆ τά πλάγια ἀνοίγματα τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων ἀνοίχτηκαν τήν ἐποχή πού τό μνημεῖο μετατράπηκε σέ τζαμί. Σωστά παρατήρησε ἐπίσης πώς οἱ στενές πλευρές τοῦ νάρθηκα ἦταν πλαισιωμένες μέ τρίβηλα, ἐνῶ δίλοβα ἀνοίγματα κοσμοῦσαν τή νότια πλευρά ὅπως παρατηρήθηκε καί προηγούμενα ἀπό τόν Νίκο Νικονάνο [(3)].

Κοντά στίς θετικές αὐτές προσθῆκες στίς γνώσεις μας γιά τούς Ἁγίους Ἀποστόλους, θἆταν παράλειψη νά μήν σχολιαστεῖ ἡ προβληματική πού ἔθεσε ὁ Ćurčić γιά τίς πιθανές δύο φάσεις τοῦ ναοῦ. Πιστεύει δηλαδή ὅτι τό περίστωο, τό ὁποῖο ἀνατολικά καταλήγει σέ παρεκκλήσια, κτίστηκε μεταγενέστερα, ὄχι πολύ βέβαια ἀφοῦ, ὅπως νομίζει, τό ἔκτισαν οἱ ἴδιοι μάστορες πού δούλεψαν στόν πυρῆνα τοῦ ναοῦ. Τά στοιχεῖα πού στηρίζουν τή θεωρία τῶν δύο ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων εἶναι ἀσθενῆ καί ἀνατρέψιμα [(4)]. Οἱ ὄρθια τοποθετημένες μεγάλες πέτρες πού περιτρέχουν τήν ἀνατολική πλευρά στή βάση τοῦ Ἱεροῦ πράγματι δέν συνεχίζουν στά πλευρικά παρεκκλήσια. Ὅμως δέν περιτρέχουν ὁλόκληρο τό ἀνάπτυγμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τῆς ὑποτιθέμενης πρώτης φάσης τοῦ ναοῦ [(5)].

Ἡ ἐλλειπής μορφή τῶν τόξων μετώπου στήν ἀνατολική πλευρά θά μποροῦσε πράγματι νά ἑρμηνευτεῖ ὡς κατασκευαστική λύση προσθήκης. Ὅμως κατακόρυφοι δομικοί ἁρμοί ἀνάμεσα στά παρεκκλήσια καί τά παραβήματα τοῦ Ἱεροῦ δέν ὑπάρχουν. Ἀντίθετα τό κτίσιμο εἶναι δεμένο τόσο καλά πού δέν χωροῦν ἀμφιβολίες γιά τήν ἑνότητα τῆς κατασκευῆς. Ὁρισμένοι θολίτες μάλιστα τῶν τόξων εἰσχωροῦν βαθειά στήν τοιχοποιΐα τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα. Θά πρέπει ἑπομένως ἡ ἰδιομορφία τους νά ἑρμηνευτεῖ ὡς ἀρχιτεκτονική λεπτομέρεια πού ὑπολογίστηκε ἀπό τήν ἀρχή συνειδητά. Τά συνθετικά προβλήματα πού εἶχε ν'ἀντιμετωπίσει ὁ ἀρχιτέκτονας τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων δέν ἦταν ἁπλᾶ. Ἕνας ἤδη καθιερωμένος Κωνσταντινοπολίτικος τύπος ναοῦ, ὁ σύνθετος τετρακιόνιος μέ νάρθηκα, καί τό περίστωο πού κατέληγε σέ παρεκκλήσια, στοιχεῖο τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, ἔπρεπε νά συνδυαστοῦν σέ πεντάτρουλλο σύνολο. Γιά τίς τρεῖς μεγάλες πλευρές μποροῦσε ὁ ἀρχιτέκτονας

ν'ἀποφασίσει μέ ἐλευθερία. Μορφές καθαρές, ἀλλά καί ποικιλία. Πρόβλημα παρουσίαζε ἡ ἀνατολική πλευρά. Τό ἀποτέλεσμα δείχνει ἰδιαίτερη εὐαισθησία καί ἐφευρετικότητα. Πέτυχε ταυτόχρονα τήν ἐσωτερική συμμετρία τῶν παρεκκλησίων, τήν εὐμετρία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καί τήν αὐτοτέλεια τῶν μερῶν. Πρόθεσή του ἦταν νά κρατήσει καθαρή τή μορφή τοῦ πυρῆνα τόσο στήν ἀνατολική ὄψη ὅσο καί στήν ἀνωδομή, καί νά ἐντάξει τούς δευτερεύοντες ἄξονες τῶν παρεκκλησιῶν στόν μεγάλο ἄξονα τοῦ ναοῦ. Κατάφερε ἔτσι τήν ὁμαλή μετάβαση ἀπό τά παρεκκλήσια πρός τήν κεντρική ἀψίδα τοῦ 'Ιεροῦ.

Παρόμοια ποιότητα κλιμάκωσης ὑπῆρχε καί στή μετάβαση τῶν ὄγκων ἀπό τά χαμηλότερα τμήματα τοῦ περίστωου πρός τά ψηλότερα τοῦ κυρίως ναοῦ. Αὐτό δέν γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτό, γιατί ἡ μορφή τοῦ περιμετρικοῦ γείσου βρίσκεται μακρυά ἀπό τήν αὐθεντική του μορφή. Οἱ ἐπιφάνειες ἀνάμεσα στά τόξα τοῦ περίστωου, ἀπό τό ὕψος τῶν ὑδρορροῶν μέχρι τό ὀδοντωτό γεῖσο, συμπληρώθηκαν ὅταν ὁ ναός μετατράπηκε σέ τζαμί (6). Συγκρίνοντας τίς διπλές ὀδοντωτές ταινίες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καί τοῦ περίστωου, γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτή ἡ διαφορά τῆς τεχνικῆς τους (εἰκ.1,2). 'Η πλίνθος στίς τέσσερεις γωνίες τοῦ περίστωου τοποθετήθηκε ἔτσι ὥστε νά φαίνεται ὅλο της τό μῆκος, ἐνῶ στά αὐθεντικά γεῖσα τοῦ ναοῦ μέ τή στενή της πλευρά. Σέ μουσουλμανικά μνημεῖα, ἰδίως τῆς Θεσσαλονίκης (7), οἱ ὀδοντωτές ταινίες στίς γωνίες διαμορφώνονται ἀκριβῶς ὅπως καί στό περίστωο τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων. Εἶναι δύσκολο νά ὁριστεῖ μέ ἀκρίβεια τό περίγραμμα τοῦ γείσου. Θά πρέπει νά ἀκολουθοῦσε τίς καμπύλες τῶν τόξων, μορφή πού βρίσκεται πιό κοντά στά πρότυπα τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινούπολης, παρά στίς γνωστές ἐνιαῖες εὐθύγραμμες ἀπολήξεις τῶν μουσουλμάνικων μνημείων.

Καθαρά μουσουλμάνικη μορφολογία παρουσιάζει καί ἡ κεντρική εἴσοδος τοῦ ναοῦ μέ τό πιόσχημο φτωχό περιθύρωμα (εἰκ.3). 'Ο συσχετισμός του μέ ἀντίστοιχες προσόψεις μεγάλων τζαμιῶν θεωρεῖται νομίζω περιττός. 'Η ἐπέμβαση καί ἐδῶ εἶναι σαφής. Πῶς ὅμως τονιζόταν ἡ κεντρική εἴσοδος ἑνός τόσο καλοφτιαγμένου βυζαντινοῦ μνημείου; Στά κάτω τμήματα δύο συμμετρικά τοποθετημένες κόγχες διασποῦν τίς πλατιές σχετικά ἐπιφάνειες καί τίς διασκεδάζουν. Τί γινόταν στά ψηλότερα τμήματα; Γιατί ἀφέθηκαν τόσο πλατιές ἐπιφάνειες ἀπό τίς δύο πλευρές τῆς εἰσόδου; Στατικοί μόνον λόγοι θά τό δικαιολογοῦσαν. Παρατηρώντας προσεκτικά τήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου πάνω ἀπό τήν ἀριστερή κόγχη διακρίνεται τμῆμα πλάτους 0,65 μ., σέ προεξοχή, πού ὅσο κατεβαίνει σβήνει. 'Η διαφοροποίηση αὐτή τῆς τοιχοποιΐας δέν μπορεῖ νἆναι τυχαία. Στό ψηλότερο σημεῖο πρέπει νά ἄρχιζε γένεση τόξου μέ κατεύθυνση κάθετη στόν δυτικό τοῖχο. Κατ'ἀντιστοιχία, στή βάση τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ, τό λοξότμητο μαρμάρινο κρηπίδωμα τῆς δυτικῆς

πλευρᾶς ἀλλάζει διατομή ἐκεῖ ὅπου συναντᾶ τίς δύο συμμετρικές κόγχες τῆς εἰσόδου (εἰκ. 4). 'Ο ἀδρός τρόπος ἐπεξεργασίας δείχνει πώς τό μάρμαρο κάμπτονταν σέ ὀρθή γωνία, μέ κατεύθυνση δηλαδή καί ἐδῶ κάθετη στήν πρόσοψη τοῦ ναοῦ.

Τά στοιχεῖα αὐτά στήν ἀνωδομή καί τή βάση προϋποθέτουν τήν παρουσία κάποιας θολωτῆς κατασκευῆς στόν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀρκετά μεγάλης, ἀφοῦ τό πλάτος φτάνει τά 4.00 μ. Οἱ γενέσεις τῶν τόξων δέν σώζονται. Ὅμως οἱ κατακόρυφες παρειές τους φτάνουν μέχρι τά κλειδιά τῶν τόξων τοῦ περίστωου. 'Επομένως τό ἀρχιτεκτονικό αὐτό στοιχεῖο ὑπερεῖχε τοῦ περιμετρικοῦ ὀδοντωτοῦ γείσου καί δέν μπορεῖ νά ἦταν παρά ἕνα καμπαναριό ἀρκετά ὑψηλό μέ ἄγνωστο ἀριθμό ὀρόφων.(8)

Τό τμῆμα πού προεξεῖχε ὡς προστῷο μποροῦσε νά στηρίζεται σέ δύο πεσσούς, συνηθισμένος τρόπος στήριξης βυζαντινῶν καμπαναριῶν, ἤ νά ἦταν κιονοστήρικτο (εἰκ.5). 'Η γενίκευση τῆς χρήσης κιόνων στούς 'Αγίους 'Αποστόλους, ἐπιτρέπει νά πιστεύουμε πώς γιά συνθετικούς λόγους δέ θά ἔλειπαν καί ἀπό τήν βάση τοῦ καμπαναριοῦ. Στά δυτικά τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν σκόρπια τμήματα κιόνων λεπτῆς διατομῆς, τά ὁποῖα προέρχονται ἀπό τήν τούρκικη κρήνη πού ὑπῆρχε ἐκεῖ μέχρι τό 1917 (9). Ἕνας ἀπό τούς λεπτούς μαρμάρινους κίονες σώζεται ὁλόκληρος. Ἔχει ὕψος 2.30 μ., ὅσο ἀκριβῶς καί οἱ κίονες πού διαμορφώνουν τά τρίλοβα ἀνοίγματα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πρᾶγμα τό ὁποῖο ἐπιτρέπει τήν ταύτισή τους μέ ἐκείνους πού ἀφαιρέθηκαν ἀπό τά δίλοβα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Ἕνας ὅμως ἀπό τούς κίονες πού βρίσκονται καταγῆς εἶναι ψηλότερος καί φαρδύτερος. Ἔχει ὕψος 2,90 μ., δηλ. δύο πόδια πιό ψηλός ἀπό τούς κίονες τοῦ περίστωου καί δυό πόδια χαμηλότερος ἀπό τούς μεγάλους κίονες πού στηρίζουν τόν τροῦλλο. 'Η μερική αὐτή κλιμάκωση ἐνισχύει τήν ἄποψη πώς ὁ μοναδικός αὐτός κίονας προέρχεται ἀπό τό ἰσόγειο τοῦ ἄλλοτε καμπαναριοῦ. Στήν περίπτωση πού πράγματι χρησιμοποιήθηκαν κίονες στή στήριξή του, πού εἶναι τό πιό πιθανό, τότε ὑπάρχει καί ἡ ἐναλλακτική λύση τοῦ συνδυασμοῦ πεσσῶν καί κιόνων, κατασκευή ἰσχυρότερη ἀλλά καί μορφολογικά πιό κοντά στήν αἰσθητική νομοτέλεια τοῦ περίστωου (εἰκ.5).

'Ανεξάρτητα ὅμως ἀπό τά μορφολογικά προβλήματα καί τίς λεπτομέρειες τοῦ χαμένου καμπαναριοῦ τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων, ἡ διαπίστωση πώς ὑπῆρξε σέ καθολικό μονῆς τῆς Θεσσαλονίκης, δίνει ἄλλη διάσταση, τόσο στήν ἀξιολόγηση τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου, ὅσο καί στό πρόβλημα τοῦ ρόλου πού ἔπαιξε τό μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο τῆς Μακεδονίας στήν περιοχή τῆς ἀκτινοβολίας του, ὡς συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στήν πρωτεύουσα καί τήν ἐπαρχία.

Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ μποροῦν νά γίνουν ἀκόμα μερικές πρόσθετες παρατηρήσεις. Στόν δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα ὑπάρχουν σήμερα τρία ἀνοίγματα σέ ἀντιστοιχία μέ τίς τρεῖς εἰσόδους τοῦ κυρίως ναοῦ.(10). Τά δυό

πλάγια ἀνοίχτηκαν στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὅπως δείχνουν οἱ ἐλλειπεῖς μορφές τῶν ἁγίων πού ἀπέμειναν δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τά ἀνοίγματα. Ἔτσι μέ ἀπόλυτη βεβαιότητα μπορεῖ νά εἰπωθεῖ πώς ὁ νάρθηκας στή δυτική του πλευρά, εἶχε μόνο μία εἴσοδο, τήν κεντρική. Τήν ἴδια ἐποχή ἀνοίχτηκε ἐπίσης δίοδος ἀνάμεσα στήν πρόθεση καί τό παρεκκλήσι τοῦ Προδρόμου, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τήν ἐλλειπή μορφή διακόνου πού παριστάνεται κρατώντας θυμιατό. Ἀπέμεινε μόνο τό θυμιατό καί τό πάνω τμῆμα τῆς ὁλόσωμης μορφῆς.

Ἔχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα γίνεται ἀκόμα μιά φορά κατανοητό, πώς ὁ ἀρχιτέκτονας τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων εἶχε πρόθεση νά διατηρήσει παράλληλα μέ τή μορφολογική καθαρότητα, καί τήν λειτουργική αὐτοτέλεια τοῦ πυρῆνα, περιορίζοντας τίς δευτερεύουσες προσπελάσεις (εἰκ.5). Ἡ θεωρία τῶν φάσεων πρέπει νά ἐγκαταλειφτεῖ. Κυρίως ναός καί περίστωο προγραμματίστηκαν καί κτίστηκαν ταυτόχρονα στά χρόνια τοῦ πατριάρχη Νήφωνα Ι. Ἡ διακόσμηση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, σύμφωνα μέ τόν Α. Ξυγγόπουλο πού μελέτησε τά ψηφιδωτά, ἄρχισε ἀμέσως (11). Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ πατριάρχης Νήφων καθαιρέθηκε τό 1314. Ἡ πολυέξοδη ψηφοθέτιση σταμάτησε. Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Παῦλος, μαθητής τοῦ Νήφωνα καί δεύτερος κτήτωρ, δέν εἶχε τίς οἰκονομικές δυνατότητες ἑνός πατριάρχη καί συνέχισε τή διακόσμηση μέ τοιχογραφίες. Αὐτή ἡ ἑρμηνεία δόθηκε γιά τήν διαφορετική τεχνική τῆς ἱστοριογράφησης στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ (12).

Ἡ προβληματική τῶν τοιχογραφιῶν, παρόλο τό ἐνδιαφέρον, βρίσκεται ἔξω ἀπό τούς στόχους αὐτῆς τῆς μελέτης. Θά μείνουμε ὅμως σ'ὁρισμένα σημεῖα τοῦ διάκοσμου πού ἀποδεικνύουν πώς κατά τήν τοιχογράφηση ἔγιναν κάποιες ἀλλαγές στά παρεκκλήσια μικρές μέν, ἀλλά ἀποφασιστικές γιά τήν ἐσωτερική διάρθρωση τοῦ ἤδη κτισμένου ναοῦ (εἰκ.6). Στό βόρειο παρεκκλήσι ἀριστερά τῆς κεντρικῆς του ἀψίδας, ἀνοίχτηκε κόγχη γιά νά χρησιμοποιεῖται ὡς πρόθεση. Ἡ ὕπαρξή της δηλώνεται μέ τήν καθιερωμένη κόκκινη ταινία πού ὅριζε τήν ἀκμή της. Κατά τή διάνοιξη καταστράφηκε τμῆμα νεύρωσης τῆς ΒΑ γωνίας. Παρόλο ὅτι σήμερα εἶναι ἐντοιχισμένη διακρίνεται ἀρκετά καλά. Ὁ θυραῖος τοῖχος τοῦ βόρειου παρεκκλησιοῦ βρισκόταν περασιά μέ τόν δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Στήν ἀντίστοιχη παραστάδα σώζεται συμπληρωματικό διακοσμητικό θέμα καί κόκκινη κατακόρυφη ταινία πού ὅριζε τήν ΝΔ γωνία τοῦ ἑνιαίου χώρου. Ἀσφαλῶς θά ὑπῆρχε καί τέμπλο στή θέση πού ὁρίζουν οἱ δύο παραστάδες μπρός ἀπό τίς κόγχες. Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε πώς κατά τήν τοιχογράφηση τό βόρειο πτερό τοῦ περίστωου ὀργανώθηκε σέ αὐτοτελές παρεκκλήσι μέ δική του ἐξωτερική εἴσοδο, κυρίως ναό καί ἱερό, ὅπου μποροῦσε νά γίνεται ξεχωριστή λειτουργία (εἰκ. 6).

Τό νότιο πτερό τοῦ περίστωου τελειώνει ἀνατολικά σέ τυφλό τύμπανο, ὅπου παριστάνεται ἡ ρίζα τοῦ Ἰεσσαί. Ὁ τρουλλαῖος γωνιακός χῶρος πού συμβατικά ὀνομάστηκε παρεκκλήσι ἔχει εἴσοδο μόνο ἀπό τό διακονικό. Ἡ ἄμεση προσπέλαση ἀπό τό Ἱερό εἶναι ἀρκετή γιά νά μᾶς πείσει πώς πρόκειται γιά σκευοφυλάκιο. Στόν ἄξονα τοῦ τοίχου πού τό ἀπομονώνει ἀπό τό περίστωο, διαγράφεται τυφλό ἀψίδωμα ἀνάλογου πλάτους καί ὕψους μέ τίς διαστάσεις ἄλλων ἐσωτερικῶν εἰσόδων τοῦ ναοῦ. Τό λεπτό τύμπανο, οἱ ρηγματώσεις τοῦ τοίχου καί ἡ χαμηλή μοναδική εἴσοδος συνηγοροῦν στήν ἄποψη πώς τό τυφλό ἀψίδωμα ἀρχικά ἦταν ἀνοιχτό. Κλείστηκε κατά τήν τοιχογράφηση, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀνοίχτηκε ἡ πλάγια χαμηλή εἴσοδος ἀπό τό διακονικό. Κατ'ἐπέκταση μποροῦμε νά ποῦμε πώς καί ὁ βόρειος τρουλλαῖος χῶρος χωριζόταν μέ θυραῖο τοῖχο στήν ἴδια περασιά (εἰκ. 7).

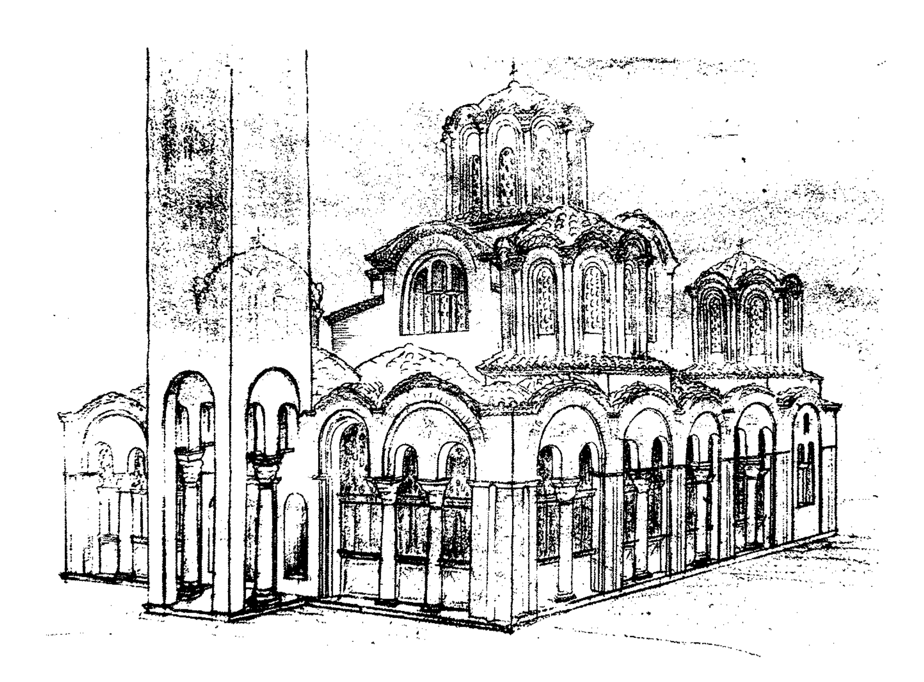
Τί χρήση ὅμως εἶχαν οἱ δύο παράπλευροι αὐτοί χῶροι τοῦ Ἱεροῦ; Προγραμματίστηκαν νά λειτουργήσουν ὡς παρεκκλήσια, ὅπως ἔγινε ἀργότερα μέ τό βόρειο; Τότε γιατί δέν κατασκευάστηκαν ἀπό τήν ἀρχή κόγχες προθέσεων; Νομίζω πώς πίσω ἀπό τή σύλληψη τοῦ ἄξιου ἀρχιτέκτονα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων πρέπει νά δοῦμε τούς δύο κτήτορες τοῦ ναοῦ. Τόν Νήφωνα στό ἐπίκεντρο τῶν ἀποφάσεων καί τόν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Παῦλο στήν ἐφαρμογή τους. Δέν εἶναι ἔξω ἀπό τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, δάσκαλος καί μαθητής νά ἐπιλέξουν κοινό τόπο ἀνάπαυσης. Μέ ἄλλα λόγια οἱ τρουλλαῖοι γωνιακοί χῶροι μπορεῖ νά ἑρμηνευτοῦν ὡς ταφικά παρεκκλήσια τῶν δύο κτητόρων. Ἕνα γιά τόν καθένα, προκύπτοντας ἔτσι μιά συμμετρική καθαρή κάτοψη.

Φυσικά γνωρίζουμε πώς ὁ Νήφων μετά τήν καθαίρεσή του δέν ἦρθε στήν Θεσσαλονίκη ἀλλά ἀποσύρθηκε στή μονή τῆς Περιβλέπτου (13), στήν Κωνσταντινούπολη, ἐλπίζοντας ἴσως πώς θά ξαναγύριζε στόν πατριαρχικό θρόνο. Οἱ γωνιαῖοι τρουλλαῖοι χῶροι ἔχασαν τόν προορισμό τους. Ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ τοιχογράφηση ὁ θυραῖος τοῖχος τοῦ βορεινοῦ παρεκκλησιοῦ ἀφαιρέθηκε. Τή θέση του πῆρε τό τέμπλο. Περασιά μέ τόν δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ προστέθηκε λεπτός τοῖχος καί ἔτσι προέκυψε ἕνα πλῆρες παρεκκλήσι, τοῦ Προδρόμου, τό ὁποῖο μποροῦσε νά λειτουργεῖ ἀνεξάρτητα ἀφοῦ πιά εἶχε δική του πρόθεση. Ὁ νότιος τρουλλαῖος χῶρος κλείστηκε γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς σκευοφυλάκιο. Ταυτόχρονα ἀνοίχτηκε ἡ εἴσοδος ἀπό τό διακονικό. Ἡ συμμετρική λειτουργία πού εἶχε προβλέψει ὁ ἀρχιτέκτονας τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀλλοιώθηκε δυναμικά μέ τήν ὁλοκλήρωση τῆς τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ.

Πολύ ἀργότερα ὅταν ὁ ναός μετατράπηκε σέ τζαμί ἀφαιρέθηκαν πολλά ἀπό τά αὐθεντικά του τμήματα. Τά τρίβηλα τοῦ νάρθηκα, οἱ κίονες τῶν δίλοβων ἀνοιγμάτων τῆς νότιας πλευρᾶς, τό καμπαναριό, τά δύο τέμπλα, καθώς καί ὁρισμένοι ἀπό τούς ἀμφικιονίσκους τοῦ βόρειου πτεροῦ. Προκειμένου νά ἑνοποιηθεῖ ὁ ἐσωτερικός χῶρος ἀνοίχτηκαν δύο συμμετρικά ἀνοίγματα στή δυτική πλευρά τοῦ νάρθηκα καί ἄλλα δύο στά πλάγια τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἀνοίχτηκε ἡ εἴσοδος ἀπό τήν πρόθεση πρός τό βόρειο πτερό καί κατεδαφίστηκε ὁ θυραῖος τοῖχος τοῦ παρεκκλησιοῦ τοῦ

Προδρόμου.

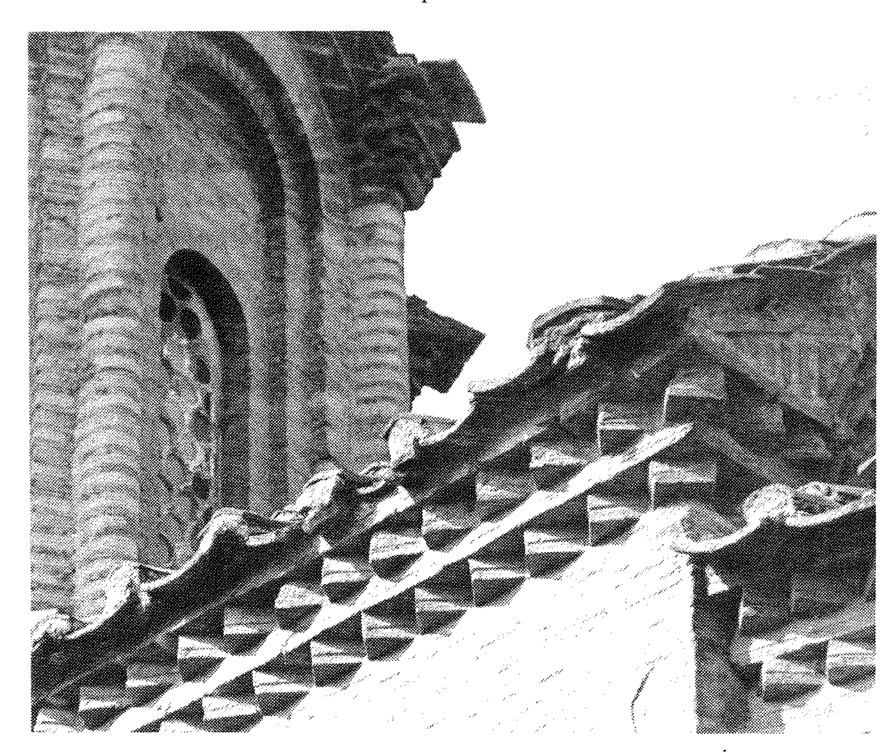
Παρ'όλες τίς άλλαγές τά στοιχεῖα τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης βοηθοῦν ὡς ἕνα βαθμό στή συμπλήρωση τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων. Φυσικά θά ἦταν πιό ὁλοκληρωμένη ἡ γραφική ἀποκατάσταση ἄν εἶχε γίνει μιά ἀνασκαφική τομή μπρός ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ, γιά νά ὁριστεῖ ἡ ἀκριβής θέση τῶν στηριγμάτων τοῦ καμπαναριοῦ, ἄν βέβαια σώζεται ἡ ὑποθεμελίωσή του. 'Επίσης κάποια διερεύνηση στό γεῖσο τοῦ περίστωου ἀποκεραμώνοντας τμῆμα τῆς στέγης καί ἐλέγχοντας τήν ὑφή τῶν κονιαμάτων θά βοηθοῦσε καί στή γραφική ἀποκατάσταση τῶν τοξωτῶν ἀπολήξεων τοῦ περιμετρικοῦ γείσου. Αὐτό ὅμως εἶναι ἔργο τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας. Ἄς ἐλπίζουμε ὅτι κάποτε θά τό κάνει συστηματικά καί θά δημοσιευτοῦν τά ἀποτελέσματα ὥστε νά συμπληρώσουμε καί μέ ἀρχαιολογικά τεκμήρια τίς γνώσεις μας γιά τούς 'Αγίους 'Αποστόλους Θεσσαλονίκης καί ά κατανοήσουμε καλύτερα τό ρόλο πού ἔπαιξε ἡ Θεσσαλονίκη στίς τάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, στόν 14ο αἰώνα.

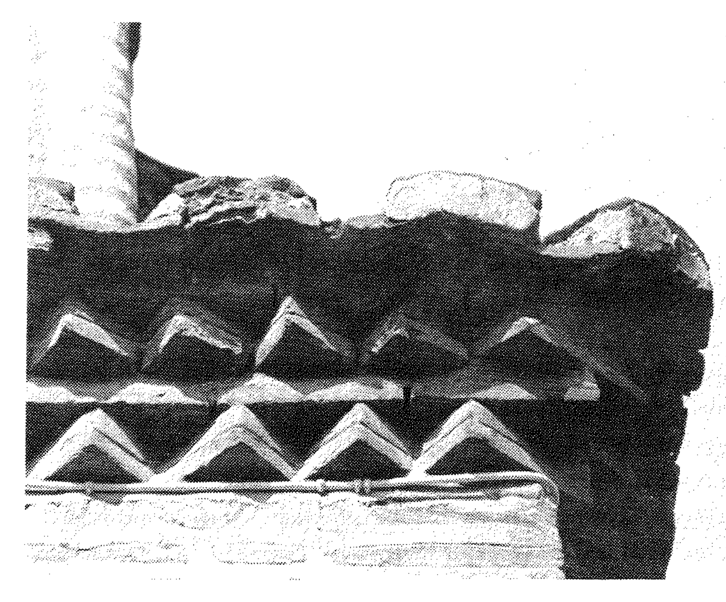
Οἱ λήψεις τῶν φωτογραφιῶν αὐτῆς τῆς μελέτης καί τῶν διαφανειῶν πού παρουσιάστηκαν στήν ἀνακοίνωση ὀφείλονται στόν ἀρχιτέκτονα 'Α.Μπούμπα, τόν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμά.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

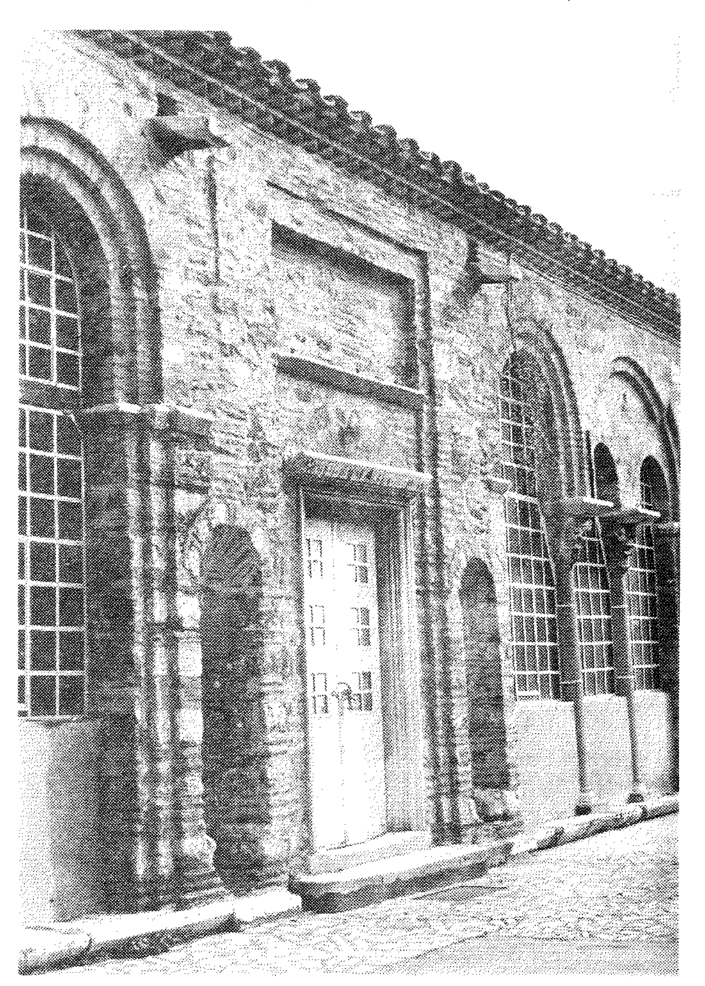
1. G. Millet. L' Ecole grecque dans l' architecture byzantine. Paris, 1916
2. Sl. Ćurčić. Gračanica: King Milutin's church and its place in Late byzantine architecture. The Pansylvania State University Press, 1979, σ. 72-74, εἰκ. 103.
3. N.Νικονάνου, Οἱ Ἅγιοι 'Απόστολοι Θεσσαλονίκης. 'Οδηγός μνημείων Μακεδονίας, ἀρ. 4. Θεσσαλονίκη, 1972, σ.26. Στίς ἀποτυπώσεις Τ.Τανούλα, πού δημοσιεύτηκαν σ'αὐτόν τόν ὁδηγό, βασίστηκαν τά σχέδια τῶν γραφικῶν ἀποκαταστάσεων. Εὐχαριστῶ τόν κ. Νικονάνο πού μοῦ τά παραχώρησε.
4. Sl. Ćurčić. ὅ.π., σ.73, σημ.15. 'Η θεωρία τῶν δύο φάσεων εἶχε διατυπωθεῖ καί παληότερα. Βλ. Π.Ν.Παπαγεωργίου "Θεσσαλονίκης Βυζαντιακοί ναοί καί ἐπιγράμματα αὐτῶν". BZ 10 (1901) 32-33.
5. Τό τμῆμα στή βάση τῆς ΒΑ γωνίας τῆς πρόθεσης εἶναι κτισμένο μέ κοινή τοιχοποιΐα, πράγμα πού σημαίνει πώς οἱ πέτρες δέν περιέτρεχαν ὁλόκληρη τή βάση τοῦ πυρήνα.
6. Τό πρόσωπο τοῦ εὐθύγραμμου στηθαίου στίς τέσσερεις πλευρές τοῦ ναοῦ, δέν παρουσιάζει τήν ἴδια εὐαισθησία στό κτίσιμο μέ τήν αὐθεντική τοιχοποιΐα, ἄν καί διαφαίνεται προσπάθεια μίμησης. Θά πρέπει νἄχουμε ὑπόψη ὅτι ὁρισμένα τμήματα ἔχουν ἀναστηλωθεῖ, ὅπως π.χ. τό τμῆμα τῆς ΝΔ γωνίας ὅπου ἀκουμποῦσε ὁ μιναρές.
7. Ὅπως π.χ. στό 'Ιμαρέτ, στό Γενῆ Χαμάμ, στό Χαμζᾶ Μπέη τζαμί, κ.ἄ.
8. Γιά τά εἴδη τῶν βυζαντινῶν καμπαναριῶν βλ. Χ.Ν.Μπάρλα. Μορφή καί ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. 'Εν 'Αθήναις, 1959, σ. 14-17.
9. 'Η θέση τῆς κρήνης ὁρίζεται σέ σχεδιάγραμμα πού δημοσίευσε ὁ Π.Ν.Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ.24. πίν. III, 14.
10. Στή δημοσίευση Ch. Diehl, M.Le Tourneau, H.Saladin. Les Monuments chrêtiens de Salonique. Paris 1918, πίν. LXII, δίνονται ὡς κόγχες, ὅπως πράγματι εἶχαν διασκευαστεῖ σέ μεταγενέστερη ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας, ἴσως ὅταν εἶχε ἀφαιρεθεῖ τό ξύλινο τούρκικο περίστωο καί τό δυτικό τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ προστώου διαμορφώθηκε σέ ἀνοικτή στοά. Βλ. παληές φωτογραφίες (1917) τοῦ ἀρχείου τοῦ 'Υπουργείου Στρατιωτικῶν τῆς Γαλλίας.
11. 'Α. Ξυγγόπουλου. 'Η ψηφιδωτή διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 3.
12. Ν.Νικονάνου. ὅ.π. σ. 51.
13. Γιά τίς ἐπιγραφές καί τή χρονολόγηση τῆς καθαίρεσης τοῦ πατριάρχη βλ. Jean M.Spieser, "Inventaires eu vue d' un recueil des inscriptions historique de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique". Travaux et Mémoires, 5 (1973) 168-169.

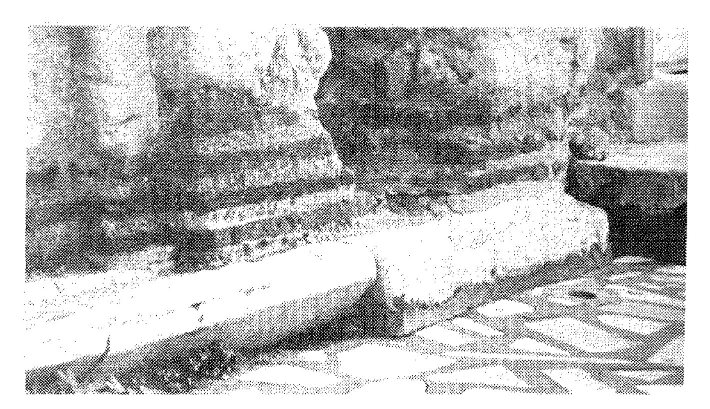
Εἰκ. 1. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης.
Λεπτομέρεια αὐθεντικῶν βυζαντινῶν γείσων.

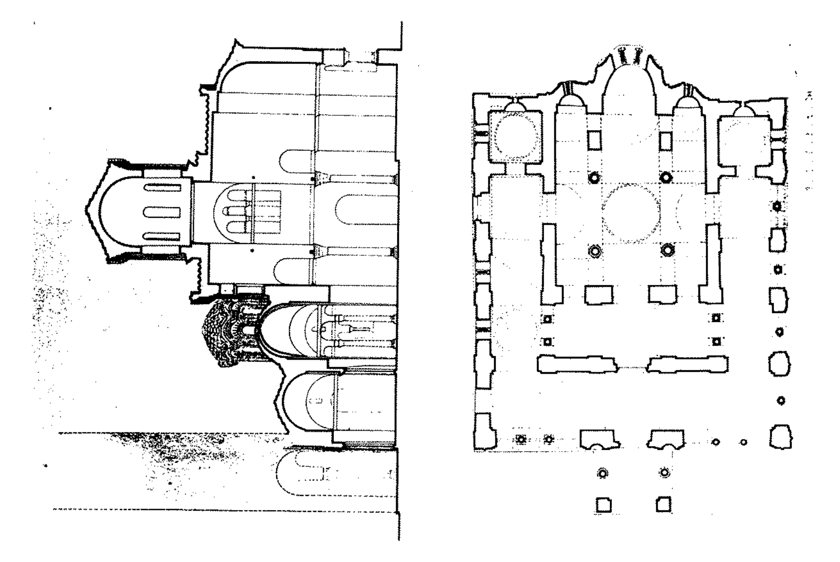
Εἰκ. 2. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης.
Λεπτομέρεια γείσου ΝΑ γωνίας, ἐποχῆς τουρκοκρατίας.

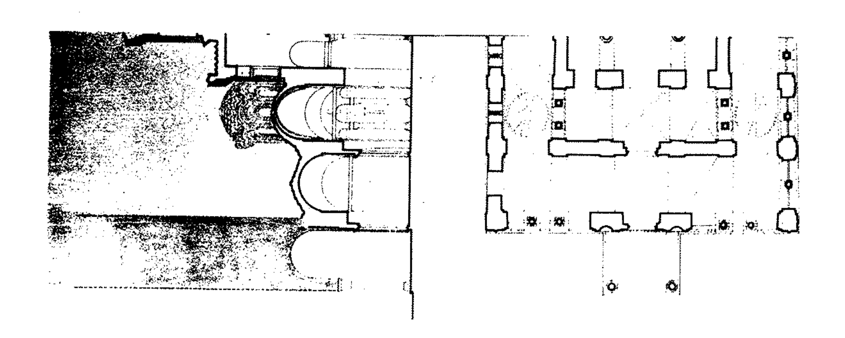

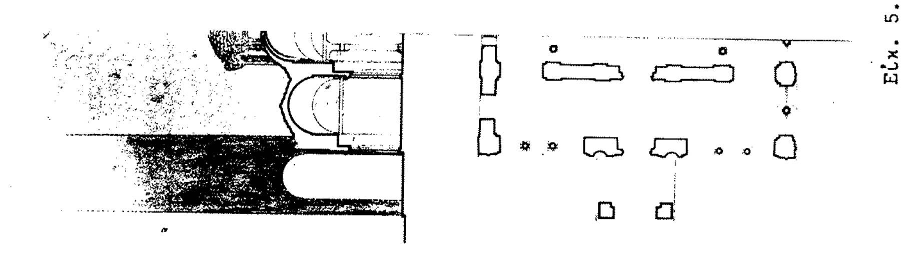
Εἰκ. 3. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης.
Κεντρικό τμῆμα δυτικῆς πλευρᾶς.

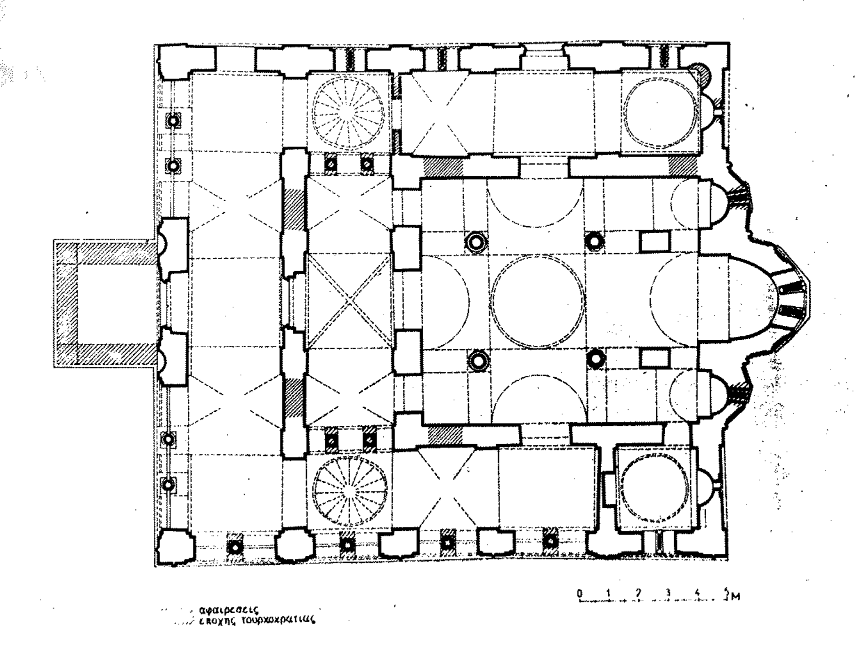
Εἰκ. 4. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης.
Λεπτομέρεια κρηπιδώματος.

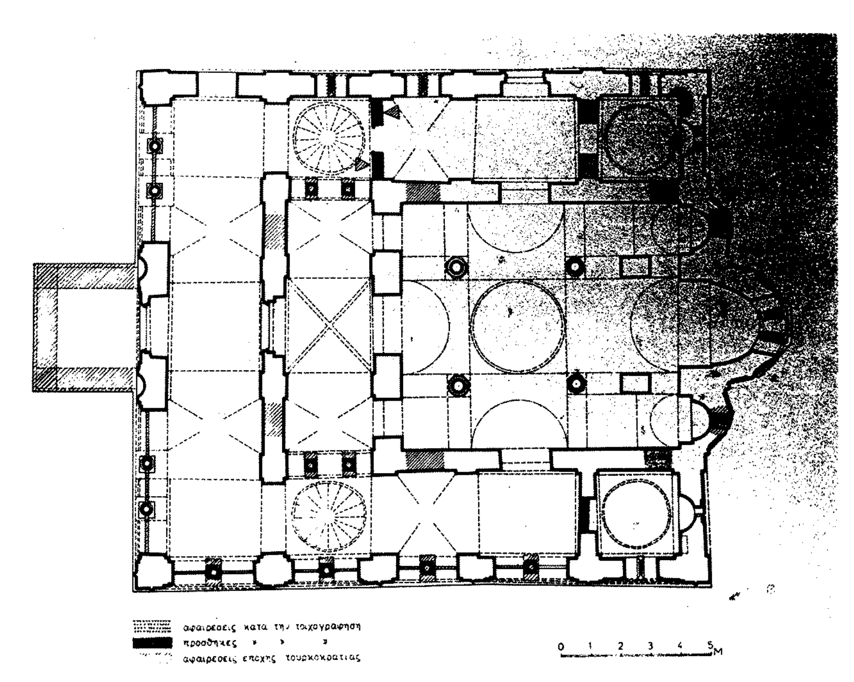

Εἰκ. 5. Ἐναλλακτικές προτάσεις γραφικῆς ἀποκατάστασης τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης

Εἰκ. 6. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης. Γραφική ἀποκατάσταση τῆς κάτοψης κατά τήν ἐποχή τῆς τοιχογράφησης

Εἰκ. 7. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης. Γραφική ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς κάτοψης μέ ἀνάλυση ἐπεμβάσεων.

ATHANASIOS PAPAGEORGIOU

CONSTANTINOPOLITAN INFLUENCE ON THE MIDDLE BYZANTINE ARCHITECTURE OF CYPRUS

The Middle Byzantine Architecture of Cyprus (10th-12th centuries) was developed under the influence of Constantinople. In 965 Cyprus, after a long period of precarious neutrality, was annexed again to the Empire and was governed by governors sent from Constantinople. Although the links between Cyprus and Constantinople never ceased, they became closer after 965.(1) Naturally the influence of Constantinople became stronger New elements, like the narthex long ago abandoned, were reintroduced in church architecture, while new architectural forms, unknown in the past, came into use.

The narthex, although it was in use in the early Christian period 4th-7th centuries (almost all the early Christian basilicas excavated in Cyprus had a narthex, except for the basilica of Soloi and the basilica A of Ayios Georghios tis Peyias where the east portico of the atrium replaced the narthex(2)) it was abandoned during the next period 4th-10th centuries, indeed the vauted basilicas of Panayia Aphendrica and Asomatos of Aphendrica east of Rizokarpasso, the basilica of St Barbara near Corovia and the second phase of the churches of Panayia Kanakaria at Lythrangomi, St Spyridon at Tremetoushia and St Herakleidios at Politiko had no narthex.(3) Also the churches of St. Lazaros at Larnaca and St. Barnabas near Salamis built about 900' with three domes in the central nave, also have no narthex.(4) The narthex was introduced again in the church architecture of Cyprus late in the 11th century. The earliest dated example being the narthex of the Katholikon of the monastery of St. John Chrysostom near Koutsovendi And then as an afterthought. The narthex was added after the completion of the building of the Katholikon proper, which was consecrated in 1090 A.D., but before the Chapel of Hagia Trias was erected by the protonobilissimos Eumathios Philokalis at the beginning of the 12th century.(5) The narthex was added to other 11th century churches (ex.g. Katholikon of the Monastery of St. John Lampadistis, Katholikon of the Monastery of St. Nicholas tis Steyis et c.)(6)

Although the addition of the narthex may reflect the change in the Typikon of the various offices, its form is indicative of the influence of Constantinople. Indeed, at least five middle byzantine churches had a narthex with apsidal ends to the north and sourth.[7] These are the narthex of the church of Panayia Phorbiotissa (Asinou) the narthex of the church of Panayia Absinthiotissa, the narthex of the demolished Katholikon of the monastery of St. John Chrysostomos near Koutzovendi and the narthexes of the ruinous churches of St. George of Aphendrika, east of Rizokarpasso, and St. Paul on the mountain of Gomaristra, above Lapithos. Other forms of narthex were also used.[8] But the influence of Constantinople on church architecture of Cyprus was mainly in the introduction of new architectural forms. With the exception of the churches of St. Lazarus at Larnaca, St. Barnabas west of Salamis and the now ruinous church built in the corridor leading from the south aisles of the basilica of St. Epiphanius to its baptistery, all the Churches built in Cyprus in the period of the Arab raids (7th-10th centuries) were of the basilica type either woodroofed, like the basilicas of St. Herakleidios at Politiko, St. Spyridon at Tremetoushia (2nd phase) and Kanakaria at Lythrangomi (also second phase)[9] or vaulted like the basilicas of Panayia and Asomatoi at Aphendrica, east of Rizokarpasso, Panayia at Sykada, south-west of Rizokarpasso, and St. Barbara south of Corovia.[10] Even the five-domed church of St. Paraskevi at Yeroskipos built sometime in the 9th century, is a vaulted basilica with five domes, put on the vaults in such a way as to form the cross.[11]

In the 11th century the cross in square with dome was introduced for the first time in Cyprus. Of this form are the Churches of St. Philon at Rizokarpasso, the Catholikon of the monastery of St. John Lampadistis at Kalopanayiotis dedicated to St. Herakleidios, and the church of St. Nicholas tis Steyis near Kakopetria.[12] This type of church was continued to be in use in the 12th century as is evidenced from the churches of Panayia Pergaminiotissa near Akanthou, St. George at the locality Khortakia near Sotera, Angeloktistos at Kiti, the Catholikon of the Monastery of Acheiropoiitos near Karavas, St. Antypas at Pyroi etc.[13] But unlike the churches of Constantinople the four compartments at the four angles of the cross are not covered with domes or cross vaults, but of simple barrel vaults. The number of the windows, in the churches of Cyprus is limited and their size is small. The many large and elongated windows of the churches of Constantinople are missing from the churches of Cyprus. Only in the church of St. Lazaros at Larnaca, there were, originally, many large elongated windows on the north and south walls as it was proved after the removal of the plaster covering the walls of the church during recent repairs. The lack of the large windows in the churches of Cyprus is not accidental. The blinding shining light and high temperature during May-October obliged the builders to limit the number and the size of the windows. Even in the domes of the churches in Cyprus the number of windows is limited to four. Only in a few churches more or less directly influenced from Constantinople the number of the windows in the dome is 8 or 12 (chapel of Hagia Trias in the Monastery of St. John Chrysostomos, church of Panayia, Trikomo, church of Panayia tou Arakos, Lagoudera Katholikon of the Monastery of Panagia Absinthiotissa near Sygharri, church of St. Barnabas, near Salamis and church of Antiphonitis).[14]

The second type of Church introduced in Cyprus under Constantinopolitan influence is the octogonal Church. The earliest dated example is the Catholikon of the Monastery of St. John Chrysostom, near Koutzovendi, which was consecrated late in 1090 A.D. This church, unfortunately, was demolished hundred years ago and only it's ground plan, prepared by an english engineer just before its demolition, some parts also of the north wall and the apses of the church survived.[15] It was, like all the other octogonal churches of Cyprus, of the simple insular type of which other examples survive in Chios.[16] It was followed by the church of St. Hilarion

in the castle bearing the same name. Extensive use of bricks was made in the construction of the columns, engaged piers, arches and vaults in this church. As we shall see the extensive use of bricks in the construction of churches is limited to the end of the 11th and the beginning of the 12th century. Other octogonal churches are the completely destroyed church of Panayia at Margi, near Myrtou, and the church of Antiphonitis built at the end of the 12th century.[17] A rather unique example is the hexagonal church (Catholikon) of the monastery of Absinthiotissa near Sygharri. Whether it is a simplified version or a misunderstanding of the octogonal type is not evident. But the extensive use of bricks in the piers and arches and the surviving paintings in the apse suggest a date for its construction around 1100 A. D.[18]

The last type of church introduced in Cyprus at the end of the 11th century was the dome-hall church. The earliest dated example of this type of church is the Chapel of Hagia Trias, attached to the Catholikon of the Monastery of St. John Chrysostom near Coutzovendi. This chapel was built by the protonovelissimos Eumathios Philokalis, then duke of Cyprus, around 1100 A.D.Although limestone from the area was used for the construction of the apse and the north wall of the chapel, extensive use of brick was made for the construction of it's west wall, the arches and vaults. Exceptionally the dome of this chapel was built with dressed stones and bricks in the cloisonne system, so usual in Greece at that period.[19] This type of church became fashionable and many domehall Churches were built during the 12th century, although not all of them with elegant proportions. Other examples are the Church of Panayia at Trikomo (beginning of the 12th century) St. Andronikos near Phrenaros, St. George north-west of Koutzovendis, Panayia tou Arakos,Lagoudhera Panayia near Kophinou, Archangelos at Kato Levkara, Archangelos at Yalussa etc.[20]

The church types referred to above are an indication of the influence exercised by Constantinople on

the Middle Byzantine church Architecture of Cyprus.But this influence is more evident in some details of the masonry and the external face of the walls and domes. These details are the use of brick in the construction of walls, piers, arches and vaults, the alternation of bricks and stones, the ceramic decorations and the breaking of the external surface of the walls and the creation of blind arches and niches.These elements were introduced late in the 11th century and were short-li ed. It was the period that followed the occupation of Asia Minor by the Seldjuks after the defeat of the Emperor Romanos Diogenes at Mantzikert (1071) and the beginning of the first crusade (1097-1099). After the loss of Asia Minor in the hands of the Seljuks, Cyprus became the only byzantine stronghold in the area. The emperor Alexios Komnenos made Cyprus the military base from where aid was sent to the Crusadors besieging Antioch and other towns of Syria and at the same time a base from where supervision of the activities of the crusadors was possible.[21] After the suppression of the revolt of the governor of Cyprus Rapsomates, in 1092 famous generals were sent to Cyprus to organise the defence of the island and build it up as a military base. Then the castles on the Kyrenia range of mountains and the castles of Kyrenia, Nicosia and Limassol were built and several towers along the coasts and the roads leading to Nicosia were constructed as observations posts. The local fleet was also reorganised.[22] Among these generals, Manuel Voutomytes, Eumathios Philokalis and Constantine Katakalon were included. Manuel Voutomytes is connected with the foundation of the Monastery of Kykkos while Eumathios Philokales founded the Chapel of Haghia Trias in the Monastery of St. John Chrysostomos.[23] And although a false interpretation of the inscriptions in the church of Panayia Phorbiotissa (Asinou) by Georgina Buckler, 50 years ago gave the honour of the founder of the church to Nikiphoros Katakalon son of Constantine Katakalon and son-in-law of the Emperor Alexios Comnenos[24] it is not improbable that Constantine Katakalon was himself the

founder of a church, since most of the Middle Byzantine Churches of Cyprus were destroyed. It may be noted that in Nicosia, capital then, as now, of Cyprus not a single middle byzantine church survived. It was natural that Constantinopolitan models were used for the churches built by these high Officials since also the wall-paintings surviving in the chapel of Hagia Trias of the Monastery of St. John Chrysostom and other early 12th century frescoes reflect the painting of Constantinople.[25] In this way the art and architecture of Constantinople introduced in Cyprus.

It was in this period of 20-30 years that extensive use of brick was made in the walls, arches and vaults of Churches. I have mentioned already the chapel of Hagia Trias, the church of St. Hilarion in the homonymous castle and the Catholikon of the Monastery of Absinthiotissa. Extensive use of brick is also made in the walls of the ruinous churches of Panayia Aphendrika near Koutzovendis, St. Nicholas at Sygharri and St. Savva near Absinthiotissa Monastery. In some churches alternation of brick and stone in the construction of the walls is made. I mention the piers of the church of St. Hilarion and Absinthiotissa, the ruined church of Lampadou near Mitsero and the blind arches of the south wall of the Church of Panayia at Trikomo. Alternation of brick and stone is also used in the window of the north wall and the adjacent blind arch and the windows of the dome of the Church of St. Nicholas tis Steyis. In the same church extensive use of the flower stem is made around the semicircular niche over the west entrance of the church and the windows and recesses of the dome.[26] In the south wall of the church of St. Hilarion, which was built with rough limestones and bricks, the wall was covered with mortar imitating dressed stones so as to give the false appearance of a wall built in alternation of dressed stones and bricks. The chevron decoration is used in the dome of the chapel of Hagia Trias in the monastery of St. John Chrysostom.[27] An attempt for ceramic decoration was made on the west wall of the

church of Ayia Mavri at Rizokarpasso. Here a band of bricks in the form of final rather than herring-bone is led above the entrance. But this attempt gives the impression of something unfinished or a misunderstanding.

Another element which may be derived from Constantinople are the recesses or blind arcades on the walls of Middle Byzantine Churches of Cyprus. On the south and north walls of the churches of St.Philon and St.Synesios at Rizokarpasso, Archangelos at Yalussa, St.George at the locality Khortakia near Sotera and Archangelos at Phrenaros the spandrels of the north and south arm of the cross are sunken thus forming blind arches. On the south wall of Panagia Trikomo, (the north wall was destroyed when the north aisle was added in the 15th century) there are two double blind arches. Blind arches are decorating also the north wall of the narthex of the church of Archangelos at Yalussa, while the apses of the church of Sts Barnabas and Hilarion at Peristerona are decorated with niches. Flat niches are decorating also the apses of the church of St.Philon at Rizokarpasso.

All the elements listed above are entirely foreign to the church architecture of Cyprus and to the indigenous architecture of Asia Minor and may be regarded as an importation from the Capital of the Empire where they were common. The Constantinopolitan influence on the church Architecture of Cyprus was more evident in the last years of the 11th and the beginning of the 12th century. It was not accidental the contemporary influence on painting in Cyprus, though the influence on painting, monumental and panel painting continued to the end of the 12th century. Historical circumstances and closer links with the Capital were the real reasons for this influence.

1. K. Χατζηψάλτη, Ἡ Κύπρος κατά τό δεύτερον ἥμισυ τοῦ ἐνάτου καί τάς ἀρχάς τοῦ δεκάτου μ.Χ. αἰῶνος, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Β', Ἀθῆναι 1956, 327-341. Idem, Ἡ Κύπρος, τό Βυζάντιον καί τό Ἰσλάμ. Κυπριακαί Σπουδαί, Κ', 13-29. Sir George Hill, A History of Cyprus, I, 284 ff.
2. Charles Delvoye, L'Art Paleochrétien de Chypre XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Rapports et co-rapports, Athènes 1976.
3. For the basilicas of Panayia and Asomatos of Aphendrika see, A.H.S. Megaw, Three vaulted Basilicas in Cyprus, J.H.S., LXVI, 1946, 48-56 The basilica of St. Barbara is still unpublished. For Kanakaria see A.H.S. Megaw and E.J.W. Hawkins, The Church of the Panagia Kanakaria at Lythrankomi in Cyprus, its mosaics and frescoes, Dumbarton Oaks 1977. For St. Herakleidios and St. Spyridon A. Papageorghiou, The Monastery of St.Herakleidios (forthcoming).
4. Γ. Σωτηρίου, Τά Βυζαντινά Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1935, fig. 8 (St. Barnabas, not correct) and fig. 9 (St. Lazaros)
5. Plan in A.H.S. Megaw, Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial? Dumbarton Oaks Pap rs, 28, 1974, 57ft,p.84, fig.I. For the date of the consecration of the Catholikon see C.Mango and E.J.W. Hawkins Report on Field Work in Istanbul and Cyprus 1962-1963 DOP, 18, 334.
6. A.Papageorghiou, The Narthex of the Middle Byzantine churches of Cyprus, Mélanges Charles Delvoye,forthcoming.
7. See note 6.
8. See note 6.
9. A. Παπαγεωργίου, Οἱ ξυλόστεγοι ναοί τῆς Κύπρου, Λευκωσία 1976. A.H.S. Megaw and E.J.W. Hawkins, The church of the Panagia Kanakaria etc.
10. A.H.S. Megaw op.cit. note 3
11. Γ. Σωτηρίου op. cit. fig. 11 and pl. 22
12. Lampadistis, Γ. Σωτηρίου, op. cit. fig. 17, St. Nicholas (unpublished)

13. Panayia pergaminiotissa (unpublished) Angeloktistos and Acheiropoiitos, Γ. Σωτηρίου op. cit. fig. 16 and 15 respectively), St.Antypas (unpublished).
14. Chapel of Hagia Trias in C. Mango and E.J.W. Hawkins, op. cit. fig. 39, Panagia, Trikomo,unpublished, Panayia tou Arakos, A. Στυλιανοῦ, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ 'Αράκου, Λαγουδερά Κύπρος, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Α', Ἀθῆναι 1955, pl. 142-144, Antiphonitis, Γ. Σωτηρίου op. cit. fig. 14, pl 24, 59 b
15. G. Jeffery, Byzantine churches of Cyprus, Proceedings of the Society of Antiquaries, 2nd ser. XXVIII.III (1916) p. 113-114.
16. A. Orlandos, Monuments Byzantins de Chios, Athènes 1930
17. G. Jeffery op. cit. fig. 2, 5, Γ. Σωτηρίου, op. cit. fig. 13, pl. 23b.
18. A. Παπαγεωργίου, Ἡ Μονή 'Αψινθιωτίσσης, Report of the Department of Antiquities, Cyprus, Nicosia 1963, 73ff.
19. Annual Report of the Director of Antiquities for the year 1956, Nicosia 1957, fig. 32.
20. G. Soteriou op.cit. published a plan of Panayia near Kophinou fig. 21 and pl. 36a and a photograph of Archangelos at Yalussa, pl. 42a. Panayia tou Arakos, A.Στυλιανοῦ op. cit. note 14 supra. All the other churches are unpublished.
21. George Hill op. cit. I, p. 300-301 R. Grousset,Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jerusalem, I, Paris 1934 pp. 80 ff.
22. Hélène Ahrweiler, Byzance et la Mer, Paris 1966, 186 ff.
23. Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle" edited with a translation and notes by R.M. Dawkins),I, Oxford 1932, 36 for Kykko monastery. C. Mango and E.J.W. Hawkins op. cit. note 5 (Supra), pp. 335 ff.

24. V. Seymer, W. Buckler and G. Buckler, The church of Asinou, Cyprus and its frescoes, Archaeologia, LXXXIII (1934),327-350, especially pp. 346-350.
25. V. Djuric, La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècles, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, 'Αθῆναι 1979,p. 170.
26. Not published.
27. See note 19 supra.

9.2 BYZANZ UND DIE ANGRENZENDEN KULTURKREISE

BLAGA ALEKSOVA

EPISCOPAL BASILICA AT STOBI

Excavations and Researches 1970—1981

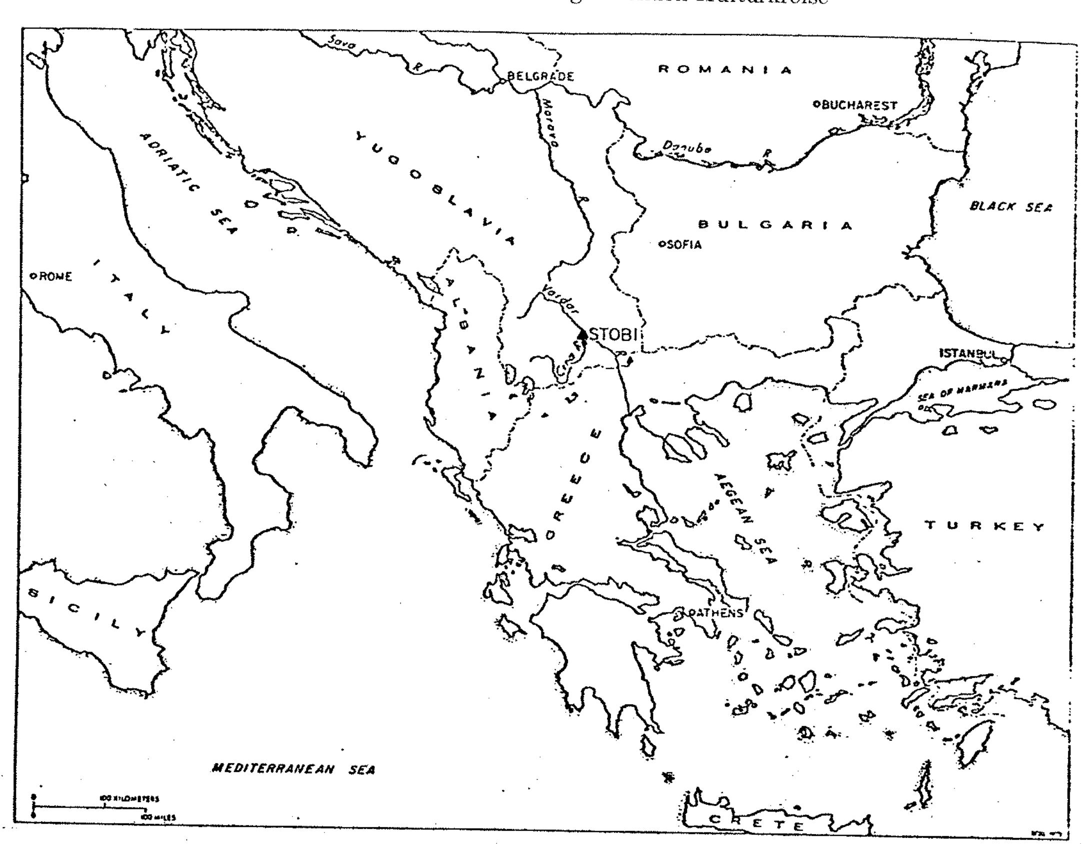
With one plate

Stobi is a Hellenistic, Roman and early Byzantine city. It lies at the juncture of two important rivers, the Erigon and the Axius, today known as the Crna and Vardar. It lies ca. 150 km north-west of Thessaloniki in Yugoslavian Macedonia, and occupied a position of great military and commercial importance in the ancient world.

The ancient city, on the left bank of the River Crna where it flows into the Vardar, was identified as Stobi by J.G.Hahn and L.Heuzey in 1858 and 1861. In 1902 there were brief investigations by A.Premerstein and N.Vulich. During World War I German soldiers excavated a few buildings. From 1924 to 1940 the National Museum of Belgrad conducted excavations at Stobi. During 1950-1962 there were also excavations and conservations by Yugoslavian scholars. The excavations and investigations during this time uncovered a number of buildings of the 4th to 6th centuries A.D., the Theater and some structures of earliers phases at the city.

The joint Yugoslav-American Stobi Exacavation Project (National Museum of Titov Veles, the University of Texas at Austin and Boston University) began in 1970 and has continued to 1979 with the excavation and investigation. During 1981 there were also excavations and conservations by Yugoslavian scholars. The excavations and researches have increased our knowledge of the history of Stobi from the 3th century B.C. to the late 6th century A.D.

The Episcopal Basilica at Stobi was erected on a large artificial terrace built up to the east of the Via Sacra, opposite the Semicircular Court. The Basilica was clearly the dominant architectural feature at least of the western half of the city during the early Christian period. The Basilica was dedicated by Bishop Philip, as is seen from an inscription on the lintel of one of its principal doorways.

Map of Macedonia and surrounding regions. Stobi lies north of the Via Egnatia. Drawing by B.Davis.

The Episcopal Basilica is of Hellenistic type with a nave and two aisles,a semicircular protruding apse containing a crypt or confessio, probably with three windows, a narthex, galleries above the aisles and probably also over the narthex. The broad nave was separated from the aisles by a collonade and a mullioned screen on each side. The ambo was an elaborately-carved marble structure near the south stylobate ca.6,10m distant from the chancel screen. The existence of the molded base for the chancel screen has been known since the excavations of 1916-1918. West of the narthex was an atrium of more or less

---

1. Museum
2. North Basilica
3. Small Residences
4. Civil Basilica
5. Little Bath
6. Central Basilica and Synagogues
7. House of Psalms
8. Central Fountain
9. Large Bath
10. Via Principalis Inferior
11. House of Peristerias
12. Via Theodosia
13. House of Parthenius
14. Theodosian Palace
15. Via Principalis Superior
16. House of the Fuller
17. Prison Area
18. Episcopal Residence
19. Semicircular Court
20. Episcopal Basilica
21. Baptistery
22. Via Sacra
23. Porta Heraclea
24. Theater
25. Casino
26. Via Axia
27. Inner Wall
28. Casa Romana
29. East City Wall and Turkish Bridge
30. West Cemetery

The map was drawn with contour lines in 1975 by C. Salit after a contour-mapping survey by Salit, Frederick Hemans, and E. Scull; there were additions by Hemans in 1976. The map is based on an earlier survey and drawing by Paul Huffman (1971) and David B. Peck (1972) with additions by Charles Ehrhorn (1973) and Hemans (1974).

VARDAR RIVER
TO THESSALONICA
CONTOUR INTERVAL: 0.50 m.
1976

triangular shape. The nathex had a door in the north leading to a complex of two rooms and a stairway to the second floor. The stairway which descended from the south door of the narthex of the Episcopal Basilica led to a series of chambers, one of which was probably a cathechumenion.

The Baptistery was discovered only in 1971, with quaterfoil plan and with the piscina. The floor of the Baptistery was paved with a mosaic. The Baptistery with its mosaic and figural wall fresco painting is dated to the early 5th century. A.D., with remodeling that extended into the 6th century.

With the trenches dug in and about the Baptistery we have seen about the architectural development of the area. The preserved floor mosaic was the original floor with the walls of the Baptistery building that now enclosed the mosaic.

The most important result of the excavation is the discovery of earlier floor levels in the Presbyterium. Two phases of the Presbyterium are visible. The existence of an earlier building has been suggested by R.Egger and B.Šaria, and the possibility of an earlier Presbyterium was suggested by E. Kitzinger.

The Presbyterium of the last phase of the Basilica was separated from the central nave by a chancel screen of rose-colored marble. On either side of it on the north and south sides the Presbyterium was closed by a screen of white re-used marble seats from the Theater, and on both sides narrow passages were left between the colonnades and the screen. In the north-east and south-east corners of the Presbyterium-area the stepped seats synthronoi which would have accommodated the members of the clergy and had three phases. As a result of the investigations in 1978 we are now able to recognize three periods instead of two within the Presbyterium.

The investigations in 1970, 1973, 1975 were conducted in all the portions of the Presbyterium where pavement of stage two had not survived in situ. The earlier Presbyterium with the chancel screen sits 1.20m farther east than the later one. The base for the screen is also made of white marble reused seats from the Theater. The original area of the Presbyterium was thus smaller than that of phase two.

The mortar bedding of the phase 1 pavement of the Presbyterium has survived in excellent condition, preserving the

impressions of the opus sectile floor with which it was originally paved; it was contemporary with the earlier mosaic in the south aisle. The first, earlier mosaic in the south aisle belongs to the early 5th century and the second mosaic belongs to the late 5th century. It has not yet been possible to identify an earlier floor that can be associated with the earliest phase of the synthronoi. In the one place where the western extension has been removed, only an earthen bedding was found.

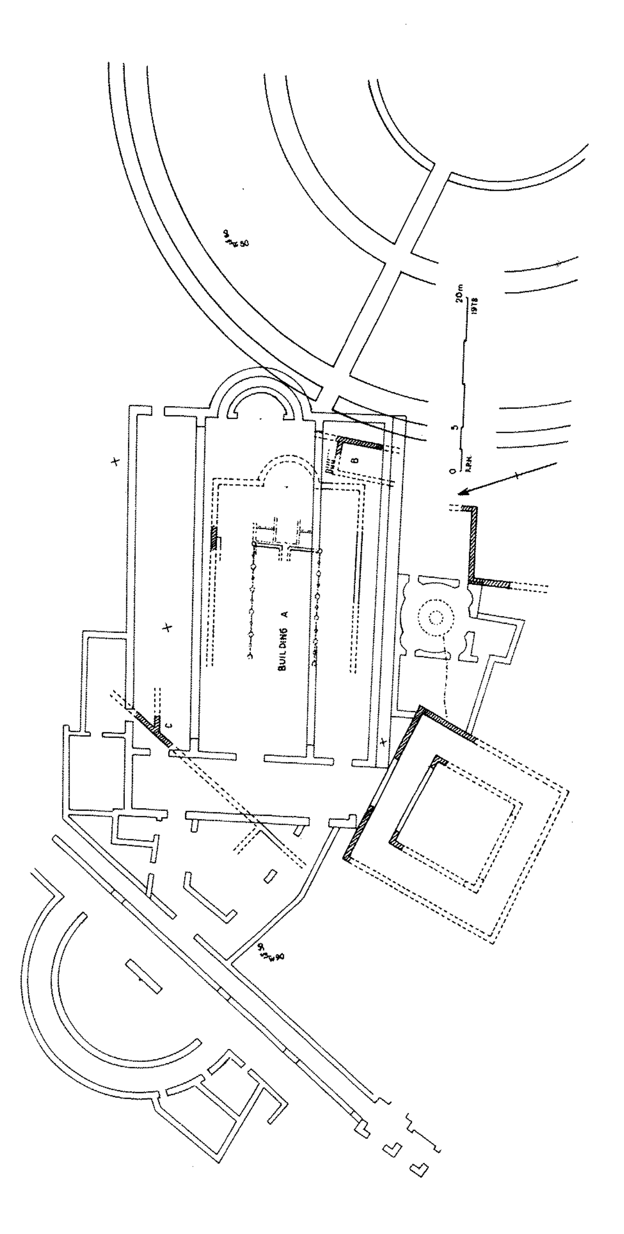
The floor of the phase 1 pavement in the Presbyterium was at a level ca. 0.24m below the floor of the later Presbyterium. The pattern of the opus sectile in the floor pavement I is revealed by the impression in the mortar bedding. In front of the altar table was a large panel bordered by a diamond design on the north and south sides. By the south synthronos on its inner side we have found the impression of a slab with a picture of Tracian horseman and in the south corridor between the main colonnade and south synthronos is the impression of a reused marble screen with a fish scale pattern from an earlier chancel screen. This belongs to the earlier church building, just as the sculptured fragments of many early christian basilicas of Greece. We have also found three pieces of this chancel screen below mosaic paviment 2.

The cult center of the saint was situated in the crypt, east of the altar table, 1.75m below the later floor pavement or 1.68m below the earlier floor pavement. On the basis of our present knowledge it seems that the two entrances to the crypt were from the north and south corridor, as suggested by R.Egger and E.Kitzinger.

The excavations in the south aisles of the Basilica uncovered two layers of the mosaic, the earlier of the 5th century and the later of the end of the 5th century. With the excavations during 1977 of the east end of the south aisles, was discovered an intact burial crypt belonging to Basilica phase 2.

The entrance to the crypt was sealed with a reused slab of reddish breccia which bears a Greek inscription. The slab measures 0.75 x 0.65 x 0.05m and is broken on one side. It should be mentioned that in the lapidarium at Stobi are fourteen additional fragments from the crypt slab which had been part of a large slab of red marble which had been discovered in 1926 in

Partially restored plan of Building A and other structures below and south of the Episcopal Basilica. Drawing by F.Hemans.

front of the stairs which lead to the central nave of the church. The slab had been scattered and set in the crypt with the inscription upside down. B.Saria concluded that this large slab was missing a small piece on which was a third column of the inscription. The missingpiece was discovered at the entrance to the crypt. The inscription mentioned an important priestly family at Stobi from the end of the second century or the beginning of the third century A.D.

The discovered crypt contained the remains of the 5th century bishop, providing valuable information about early Christian burial customs.

From the most recent investigations it is clear that the older mosaic floor had been cut in order to built the crypt. This is a very important discovery, for it suggests the possibility that the crypt was built at the request of an important official, possibly a bishop.

The older mosaic floor in the south aisle of the church corresponds in age to the older floor in the Presbyterium, while the construction of the later floor in the Presbyterium corresponds to the age of the second mosaic floor in the south aisle.

The excavations in the south aisle of the Basilica uncovered structure B whose floor level was approximately the same as that of the Baptistery and the earlier building A with an east-west orientation, parallel to the Basilica. This structure A has a length of 8.40m with a floor measuring 4.10m on the western side. This wall has two layers of paint on its northern side, the older of which is done in fresco and later in secco technique. The painted design in both the layers is of rectangular panels separated by columns with Ionic capitals. The older frescoes are painted on reddish lime mortar which is the same material found in all fragments of the floor of this structure which dates from the fourth century.

The pavement of the centrale nave of the Episcopal Basilica had been constructed in opus sectile technique in the 6th field. Removing the debris from the northern section of the centrale nave revealed an arrangement of square fields in combination with hexagonal slate slabs interposed with mosaic triangles in a black-white combination which picture floral and animal images with a dominant motif of fishes. The extremely unusual arrangement of the floor in the central nave shows a distinctly

refined artistry on the part of the master craftsmen who consistently followed the example of the Constantinople mosaic masters. The floor mosaic of the narthex is composed of the 9 fields, of which now only 6 are preserved.

In 1978 two trenches were dug with the purpose of determining what we could of the form and function of Building A, located east of the ambo, and the large trench in the west part of the central nave dug 1979.

We may now restore Building A as a tree-aisled Basilica with an interior width of 16.4m. The north and south aisles, paved with red plaster, were each ca. 4.1m. wide and the central nave, paved with mosaic, was ca.7.2m wide. Ionic colonnades, with screens set within the intercolumnations, separated the aisles from the nave. The north-west barrier with its extension to the west would have served as the chancel screen and its entranceway. The space to the east, where the floor paved with opus sectile and mosaic field, was the Presbyterium, which was separated from the side aisles by a screen. Evidence for the date of Building A is a 4th century construction.

The newly discovered structure lies 4.20m beneath the central aisle of 5th century Episcopal Basilica. The location of the structure below of the 5th century Episcopal Basilica and the similar orientation of the two buildings suggested that the function of the building A might be the same as of the later Basilica. The architectural arrangements can be identified as an Early Old Christian church, and its CHI-RHO greek IC-XC dipinto and grafito signs show the Christian use of the building. The principal opus sectile pattern in the Presbyterium is repeated in the earliest Presbyterium floor of the later Basilica. The remains of an early Old Christian Basilica dating back to the 4th century have been uncovered.

The level of the Baptistery and of the Old Christian Basilica is 4.20m below of the Episcopal Basilica. In the present it is possible to suppose that the earliest phase of the Baptistery with the piscina belongs on the earlier building, the Old Christian Basilica, and later the Baptistery belongs to the Episcopal Basilica.

The well preserved remains of the 4th century basilica include several different mosaics as well as unique examples

of wall and ceiling frescoes painted in imitation of more costly marble decoration. Evidence for the date of the Basilica was obtained from pottery and coins excavated from below the church floor. The historical sources and the archaeological evidence suggested that the Basilica was built some time after 350 A.D., making it one of the earliest well preserved churches in the Balkan.

With the excavations of 1981 came to the light an inscription on the mosaic pavement in the central nave of the Old Christian Basilica.

In the space bordered in shape of a circle in a foursided Tabula there is an inscription in six lines with black letters. The inscription is following:

Εὐχαὶ καὶ ἐλε
ημοσύναι καὶ
νηστίαι καὶ με
τάνοια ἐκ κα
θαρᾶς καρδίας
ἐκ θανάτου ῥύετε

To the west of this inscription in the central nave of the Old Christian Basilica on the Tabula there is the Monogram of Christ also in special arrangement of the foursquare Tabula with the initial letters and with cross of the end.

As result of many years of archaeological excavations it is known, that Stobi, an important Roman city in the first century, was inhabited from the third century B.C., was a predominantly Christian city by the 4th century and abandoned in the 6th century A.D., during the Germano-Avaro-Slavic invasion, and was very soon inhabited by Slavic tribes.

Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστός)
Θ(εός) Ὑ(ψιστος)
Σ(ωτήρ)

BIBLIOGRAPHY:

I.R.Egger,Die städische Kirche von Stobi,Jahreshefte des Österreichischen archaeologischen Instituts 24,Wien I929,42-87.

2.R.Egger,Gradska crkva u Stobima,Glasnik Skopskog naučnog društva 5,Skoplje I929,I4-44.

3.B.Saria,Novi nalasci u Episkopskoj crkvi u Stobima,Glasnik Skopskog naučnog društva I2,Skoplje I933,I4I22.

B.Saria ,Neue Funde in der Bischofskirche von Stobi,Jahreshefte des Österreichischen archaeologischen Instituts 28,Wien I933, II2-I39.

5,E.Kitzinger, A Survey of the early Christian Town of Stobi, Dumbarton Oaks Papers 3,Washington D.C. I946,87-II0.

6.R.F.Hoddinot,Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia,London and New York I963,I6I-I67.

Major Publications of the Excavation Project

Preliminary Reports of J.Wiseman and Dj.M.Zissi:

I970:American Journal of Archaeology 75(I97I)395-4II

I97I:American Journal of Archaeology 76(I972)407-424

I972:American Journal of Archaeology 77(I973)39I-403

I973-I974:Journal of Field Archaeology I (I974)II7-I48

I975-I976:Journal of Field Archaeology 3 (I976)269-302

I978:Journal of Field Archaeology 4(I978)39I-43I

8.Books

Studies in the Antiquities of Stobi,Volume I,Beograd I973,ed.J. Wiseman.

Studies in the Antiquities of Stobi,Volume II,Beograd I975,ed. J.Wiseman.

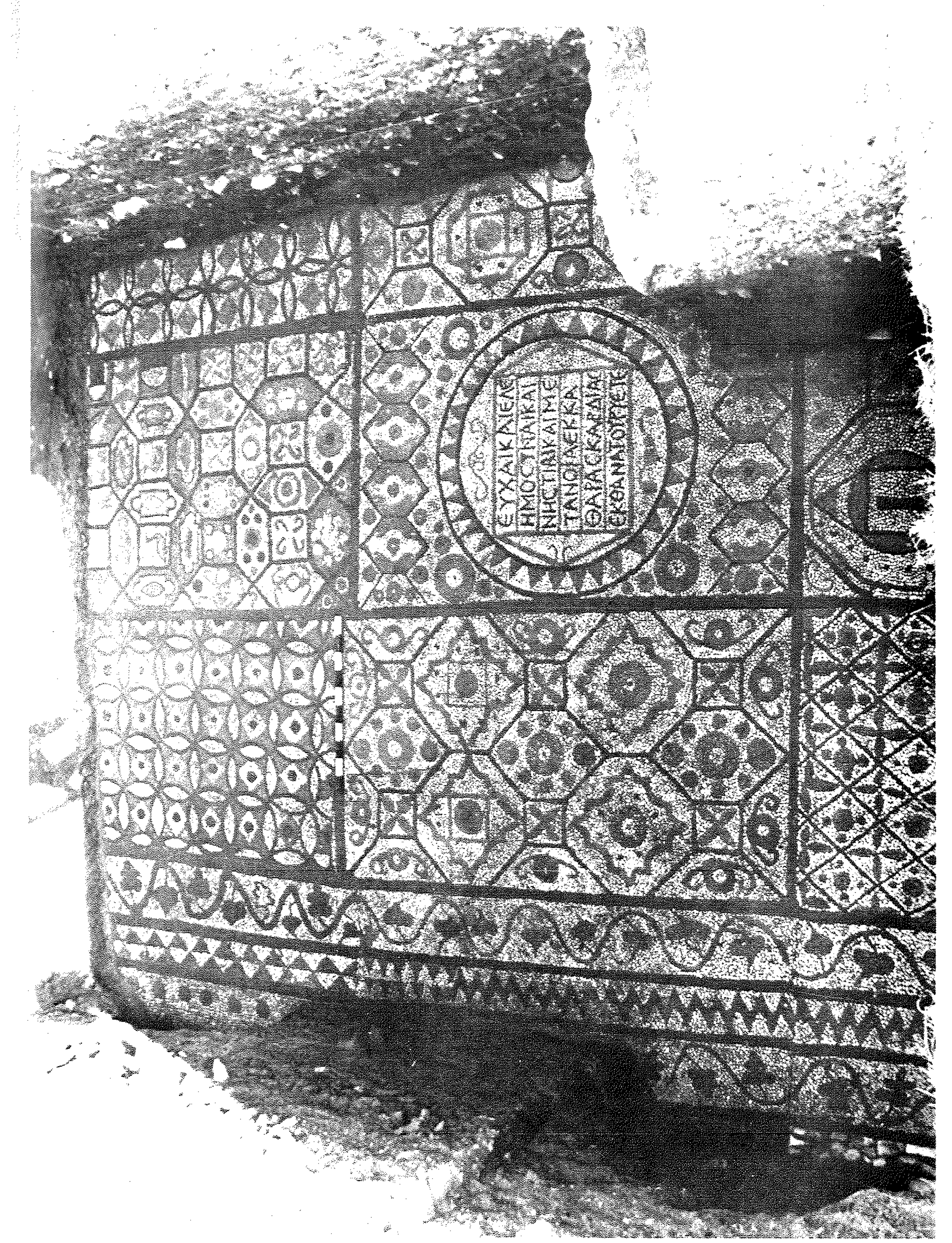
Studies in the Antiquities of Stobi,Volume III,T.Veles I98I,ed. B.Aleksova.

9.B.Aleksova,Stobi,Episkopska bazilika u svetlosti novih arheoloških iskopavanja,Gunjačin Zbornik,Zagreb I980,67-76.

I0.B.Aleksova,The Prsbyterium of the Episcopal Basilica at Stobi and Episcopal Basilica at Bargala,Studies in the Antiquities of Stobi III,T.Veles I98I,29-47.

II.B.Aleksova,The Episcopal Basilica at Stobi:Apse,Central Nave and south Aisle,Studies in the Antiquities of Stobi III,T.Veles I98I,I57-I63.

I2.B.Aleksova,The Episcopal Basilica in Stobi,Macedonian Rewiew 2, Skopje I98I,I30II37.

Floor Mosaic with the Inscription in the Old Christian Basilica of the 4th century, below the Episcopal Basilica

SVETLANA MOJSILOVIĆ

BYZANTINE INFLUENCES IN THE ARCHITECTURE OF MONASTERY SITES AND BUILDINGS IN MEDIEVAL SERBIA

Proceeding from confirmed historical facts about the Byzantine influences felt in the medieval Serbian state and visible in its political, economic, cultural and spiritual life, we shall consider the question of Byzantine influences on the creation of the monastery site and profane buildings of the monastery. The definition of the type of monastery which developed in the medieval Serbian state is restricted to the chronological framework of the duration of the state from the 12th to the 15th centuries[1]. Parallel study of spatial and architectural structures of the same content which existed simultaneously in the different political state of Byzantium and medieval Serbia requires previous definition of the model which will form a basis for comparative analysis. The model in this case is the monastery of medieval Serbia. It developed in this region in the 12th century as a specific spatial unit, functionally complex and determined in essence by the monastery church as the predominant building of the inner settlement[2]. Its architectural content determines its internal structure, which represents a symbiosis of that which belongs to the cult and the profane, just as, in a broader context, the medieval state bears the same mark. The nature of the spatial concept is determined by the very act of foundation of the monastery, from which it is clearly seen that the monastery was formed as an urban-rural structure[3]. It contained the inner monastery core -the walled monastery - which, in the conditions of medieval life could conditionally be called urban, and the farm located over a broader area - as the rural part of the structure. A spatial plan of a 12th century monastery[4] depicts its firm architectural concept, which did not undergo any significant changes for the duration of the Serbian medieval state. Bearing in mind this fact, which indicates that the monastery site possessed its own clear conception from the beginning, we shall investigate its spatial and architectural opus in order to perceive the origin of its plan. A monastery is erected on a selected site[5] with its architectural content determined by its primary function - to create a community of monks

living according to establishe rules - the monastic typicon[6]. It was built as a closed spatial structure with a church in the centre, whose lengthwise axis lay east-west. A scheme of its horizontal plan corresponds to a circle.The space was walled off by the monastery wall,along which the other buildings were placed.The monastery church dominated the system. The entrances to the church and refectory and the main monastery entrance were permanently interrelated, a scheme of which would show a triangle joining these three points and situated in the western zone of the complex in relation to the orientation of the church.This spatial triangle is considered a constant of the system[7].The whole site is divided into characteristic functional zones:the cult,residential and economic zones.The cult zone occupies the central part of the site where the church is situated,surrounded by the narrow belt of the monastery necropolis[8] and the western part of the site where the monastery refectory is located[9]. The residential and economic (farming) zones take up the rest of the site.Apart from the church and the refectory, the buildings are designed as a rectangular space which, when multiplied, left a row of buildings placed along the rim of the settlement. The interlinking of these spatial units was ensured by two-level horizontal communication lines.The first stretched from the centre of the system to the buildings on the rim of the settlement and the second between the individual buildings on the rim.The vertical architectural plan is characterized by buildings with a first floor and an external staircase securing a line of communication, and with open porches facing the internal part of the site.The monastery possessions[10] were located beyond this circle, in the wider site.There were buildings with various purposes in the framework of this broader estate[11].The spatial model described has been confirmed in the field in all monasteries in the region of medieval Serbia from the 12th to the 15th centuries[12]. Such a spatial concept, regarded in its broader historical and chronological framework, is not a unique case.It has a direct parallel in the Byzantine monastery which was established much earlier[13].The Byzantine influence on the development of ecclesiastical architecture in medieval Serbia has been studied in general[14]. The question of these influences in the development of the monastery site and profane buildings has

only recently been posed.

It is possible to distinguish a series of elements in common, which must be seen as a system of influences of differing intensity and degree, from the 12th to the 14th centuries.Three groups of influences can be perceived clearly: 1. influences on the model of the community from the spiritual and institutional point of view; 2. influences on the spatial model of the structure in the field; 3. influences on the architectural concept of individual buildings of the monastery. We shall analyse each of the cited elements and distinguish the essential facts in the framework of the basic question.

1. The model of the community: the monastery in the medieval Serbian state was founded, if it possessed a founders'charter[15], for a community of monks who lived according to established rules of behaviour of the Eastern Orthodox Church. Medieval Serbia built up its ecclesiastical system in emulation of the Byzantine system, as has been demonstrated earlier.This fact indicates that the monastery in medieval Serbia was formed institutionally in the same way.The spatial and architectural concept of the structure determined its functional content.In this case, the functional scheme was firmly determined and did not undergo changes. The members of the coenobium type of monastic community followed confirmed rules of behaviour which remained the same, independent of political, state and territorial boundaries.The monasteries of medieval Serbia were founded as coenobium and the rules of behaviour (the typicon) were taken from the Byzantine community of that type[16].

2. The Spatial Model: The Byzantine monastery of the coenobium type was formed as a closed, walled unit, with the church in the centre of the site, as we can see from architectural remains in the field[17].Beyond that core, the monastery held land over a broader region, and together with the core, they formed the monastery structure.We encounter the same spatial model in medieval Serbia.Comparative analysis of plans of monastery settlements in 12th century Byzantium and Serbia shows their identical concept of spatial design, but at the same time indicate a different form of gabarit settlement in the field.The foundation of the Byzantine plan was close to a rectangular shape, whereas that of the Serbian monastery

was formed in a circle. This rectangular external form of the Byzantine monastery which, seen in general,represents a central design with the temple in the middle,follows the tradition of the region, but also takes over some elements of older, classical spatial structure of sacral content[18]. The circular gabarit of the monastery settlement has not as yet been found in the region of the Byzantine state.The individuality of the plan of the Serbian monastery, reflected in the circular gabarit of the complex, certainly represents an authochthonous characterictic variant. Apart from the external form which differs, the internal disposition of the buildings expresses the same concept.Besides the position constantly occupied by the church, the monastery refectory has a characteristic location in the vicinity of the church buildings as a permanent feature of the spatial design.The closest Byzantine parallel to the monasteries of Serbia can be found in the monasteries of the Holy Mount (Athos)which, according to recognized historical sources[19], were directly linked spiritually and politically.These contacts yielded results in the transfer of ideas and building styles to Serbia, which was particularly felt in the first half of the 14th century.As part of our discussion of the origin of the spatial model of the Serbian monastery, we should not forget that the monastery complex is characterized as a sacred area or a special area.The collection of elements which make up such a complex must also be regarded as a system with symbolic significance,in which certain spatial relations and architectural features follow the logic of Christian symbolism.The centre of the system,the monastery church,expresses in its primary and secondary architectural features the concept of the Christian world and,being the primary part of the spatial complex, indicates that the whole unit also has its theological significance.Therefore the origin of the spatial model of the Serbian medieval monastery should be sought, inter alia, in the framework of the genesis of the monastery complex of the Christian East[20], where the Byzantine monastery certainly occupies the most significant place.

3. The Architectural Concept of the Buildings: The dualism of influences (eastern and western) which has already been observed earlier in the architecture of sacred buildings in this region[21] is less obvious in the profane architecture of

the time.The reason for such a state of affairs should certainly be sought in the fact that ecclesiastical buildings follow a type in respect of their design and the architectural concept of the Byzantine church remains faithful to the archetype, whereas the much less restricted programme of profane buildings made possible a greater variety of architectural designs.Apart from this, research in the field is now such that a far greater number of cases of sacred monastery building in medieval Serbian monasteries are now known to us, since studies have been partially completed or initaited.At this stage of our knowledge it is possible to analyse individual buildings which can give results in the framework of the basic question.Apart from the sacred buildings,which will not be discussed on this occasion,the second building of significance is the refectory.This is a bi-functional building combining both cult and profane rituals[22]. Monastery refectories in medieval Serbia were constructed from the 12th to the 15th centuries as elongated rectangular buildings with an apse, except for the one at St.Archangel near Prizren, whose plan was in the shape of a cross[23].It was placed in the western section of the monastery complex, opposite the western entrance to the church.We find the same architectural design in the refectories of the Byzantine monasteries,while the closest parallel is provided by the Mount Athos monasteries, where, apart from the rectangular gabarit, there is a separate group of monasteries with a plan in the shape of the cross or the letter T[24].In the 12th and 13th centuries these buildings were constructed in Serbia of stone, while in the 14th century numerous monasteries were built in alternating brick and stone (Banjska,Peć, Dečani, St. Archangel and Marko's Monastery).This fact indicates that the Byzantine concept of these buildings was adopted in Serbia in the 12th and 13th centuries, while the building technique was strongly influenced by the coastal regions,particularly in the case of sacred buildings.From the end of the 13th to the middle of the 14th century, not only the Byzantine concept of the plan of the building is followed, but building styles reflect the Byzantine pattern significantly more.In the 12th and 13th centuries, refectories in Serbia were placed alongside the encircling walls of the monastery, while in the later period these buildings were constructed separately (St.Archangel,

Peć,Banjska). In some of the monasteries of the Holy Mount (Athos) too,refectories were designed as separate buildings, placed opposite the western entrance to the church.It is more difficult to comment on the profane buildings used for residential and economic purposes in medieval Serbia, bearing in mind the complexes studied in the field.The internal arrangement of rooms within the buildings has not yet been studied[25], and so we must restrict ourselves only to consideration of the architectural concept of the whole.These buildings have elongated rectangular gabarits, and are placed in a row alongside the encircling walls.They have a first floor and the ground floor is often used for economic activities (Djurdjevi Stupovi, St. Archangel, Ravanica) and their porches are facing the church.They are built of stone (Djurdjevi Stupovi, Gradac, Sopoćani - 12th and 13th centuries) or alternating brick and stone in the 14th century (St.Archangel, buildings on the east side of Studenica).

In the monasteries of medieval Serbia the porches were usually wooden with a column as the load-bearing element and horizontal bearing beams.In Byzantine monastery buildings, this architectural element was mostly realized as a row of columns interlinked by arches[26].There were also pyrgos towers between the buildings belonging to the monastery, within the Mount Athos complexes.Similar buildings were erected by the founder of monastery of Banjska in Serbia[27].

The above data lead to the conclusion that Byzantium had a considerable influence on the development of monastery architecture in the medieval Serbian state. This system of influences was felt in various ways in the period under consideration. In the 12th and 13th centuries it is possible to speak of the acceptance of the Byzantine idea and concept which was manifested in Serbia through the iconography of space - the central plan - and the type of sacred buildings with central domes. Secondary elements of the architectural design - the building material used and the decorative architectural ornamentation was under the strong influence of the western building tradition in this period, transferred to the Serbian lands through the coastal regions in the south.There is more noticeable influence of Byzantium at the beginning of the 14th century when some profane monastery buildings are constructed in the same way as in the Byzantine world,

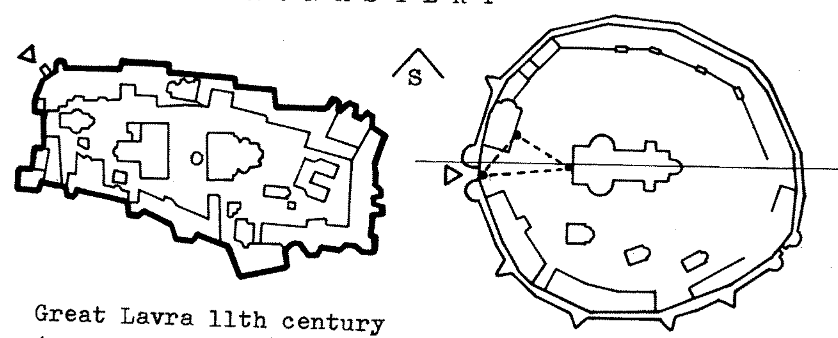
and the sacred buildings are revived in the spirit of the Byzantine architectural tradition. Such a situation was certainly determined by state and political relations, and especially the conquest of Byzantine lands during the reign of King Milutin and the Emperor Dušan in the 14th century.

NOTES

1. Little has been writen about the spatial features of the monastery and the architecture of monastery buildings in medieval Serbia of the 12th to the 15th century.Scholars have concentrated on the churches, which have been studied in detail.It is only recently that monastery architecture and the type of settlement has been discussed, and this is mainly in the framework of studies of ecclesiastical architecture, v. S.Nenadović,DUŠANOVA ZADUŽBINA MANASTIR SVETIH ARHANDJELA, Belgrade 1967,pp. 11-23; V. Korać, STUDENICA HVOSTANSKA, Belgrade 1976,pp. 126-135.The problem of the development of the monastery as the central question has been posed in a study by S.Mojsilović entitled PROSTORNA STRUKTURA MANASTIRA SREDNJOVEKOVNE SRBIJE, Saopštenja XIII (Republički zavod za zaštitu spomenika),Belgrade 1981,pp. 7-45, where all older literature is cited.
2.Cf. S.Mojsilović, op.cit.,29sq.
3. On the foundation of monasteries in medieval Serbia cf. S.Troicki, KTITORSKO PRAVO U VIZANTIJI I NEMANJIČKOJ DRŽAVI, Glas CLXC (1935),81-132; F.Granić,AKT OSNIVANJA MANASTIRA U GRČKIM OBLASTIMA POZNORIMSKOG CARSTVA U V I VI VEKU,GSND VII-VIII (193o),77-81.
4. The important monasteries dating from this period which have been partially studied archaeologically are: Djurdjevi Stupovi at Ras,St. Nikola at Kuršumlija and Studenica.
5. Almost all the monasteries of Serbia, according to known archeological data, were constructed on older cult sites.
6. The typicon of St.Sava was used in the Serbian monasteries, cf. HILENDARSKI TIPIK, SPISI SVETOGA SAVE I STEVANA PRVOVENČANOGA, translated by L. Mirković,Belgrade 1939.
7. Cf. S.Mojsilović, op. cit.,4o sq.
8. It has been established that burial took place very close to the church in all the archeologically excavated monasteries of medieval Serbia.

9. Refectories were located in the western section of the monastery complex in relation to the church at: The Monastery of Studenica (12th c.), Gradac (13th c.), Sopoćani (13th c.), Banjska (14th c.), Dečani (14th c.) and St. Archangel near Prizren (14th c.).
10. All older literature on this problem can be found in S. Mojsilović, op. cit.
11. According to written sources for the history of the Serbs, the following buildings can be distinguished: a mill, a watermill, a house (in town), a palace (in the town), a hospital and a workshop. Cf. the collection of St. Novaković, ZAKONSKI SPOMENICI SRPSKIH DRŽAVA SREDNJEGA VEKA, Belgrade 1912; A. Solovjev, ODABRANI SPOMENICI SRPSKOG PRAVA OD XII DO KRAJA XV VEKA, Belgrade 1926; Vl. Mošin, AKTI IZ SVETOGORSKIH ARHIVA, Spomenik 91 (1939), pp. 155-260.
12. Cf. S. Mojsilović, op. cit.
13. On the architectural and spatial conception of Byzantine monasteries cf. A.K. Orlandos, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, 2nd ed. Athens 1958; K.S. Papaioannou, Τά ἑλληνικά μοναστήρια σάν ἀρχιτεκτονικές συνθέσεις -, Athens 1977 with older literature.
14. Some general works on this problem, v. G. Millet, L'ANCIEN ART SERBE, Paris 1919; M. Vasić, ŽIČA I LAZARICA, Belgrade 1926; V. Korać, L'ARHITECTURE BYZANTINE AU XIIIe SIECLE, Symposium de Sopoćani 1965, Belgrade 1967, pp. 11-22; C. Mango, BYZANTINE ARCHITECTURE, New York 1976, 308 sq.
15. Cf. S. Troicki, op. cit., pp. 81-132.
16. See F. Granić, CRKVENOPRAVNE ODREDBE HILANDARSKOG TIPIKA SV. SAVE, Svetosavski zbornik 1, SKA CXIV (Belgrade 1936).
17. Cf. K.S. Papaioannou, op. cit.
18. Elements of the spatial organization of older classical structures were retained in the plan of the Byzantine monastery, especially that of the VIth century.
19. See ACTES DE CHILANDAR. Première partie: ACTES GRECS, publ. par L. Petit, V.V. 17 (1911); ACTES DE CHILANDAR. Deuxième partie: ACTES SLAVES, pub. par B. Korablev, V.V. 19(1912); A. Solovjev i Vl. Mošin, GRČKE POVELJE SRPSKIH VLADARA, Belgrade 1936.
20. S. Mojsilović, op. cit., 42 sq.
21. Cf. note 14 of this study, and for western influences see V. Korać, GRADITELJSKA ŠKOLA POMORJA, Belgrade 1965.
22. Meals were taken in the monastery refectory, but prayers were also read, v. A.K. Orlandos, op. cit., 43 sq.
23. Cf. S. Nenadović, op. cit., 103-110.
24. Cf. A.K. Orlandos, op. cit., 44-45.
25. About the spatial organization of monastery buildings in Serbia, see S. Nenadović, op. cit., S. Mojsilović, SREDNJOVEKOVNI MANASTIR U PAVLOVCIMA NA KOSMAJU, Saopštenja XIII (Republički zavod za zaštitu spomenika), Belgrade 1981, 127-146.
26. See A.K. Orlandos, op. cit., 29 sq.
27. The tower of monastery of Banjska, the foundation of King Milutin, dating from the 14th century, corresponds in its architectural features to the pyrgos of the monastery of Chilandar, which was also erected by the same ruler.

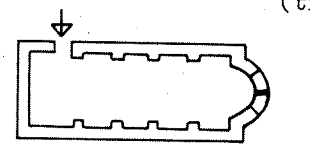
M O N A S T E R Y

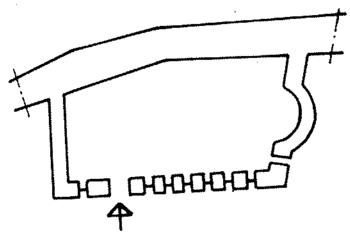
Great Lavra 11th century (Mount Athos)

Studenica 12th century (Serbia)

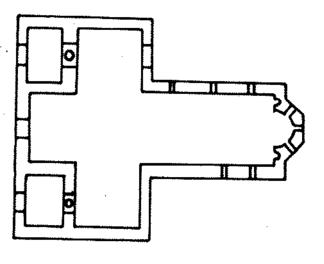
R E F E C T O R Y (trapeza)

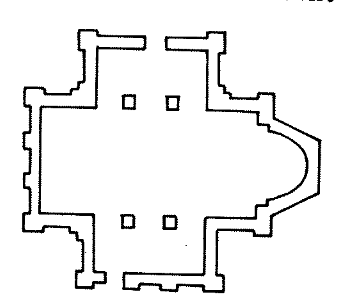
Nea Moni (Chios)

Studenica 12th cen.

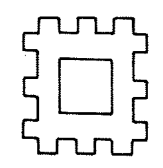

Great Lavra (Mount Athos)

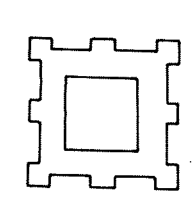

St. Arhandjeli 14th cen. (Prizren)

T O W E R (pyrgos)

Chilandar (Mount Athos)

Banjska 14th cen. Kosovska Mitrovica

MILKA ČANAK-MEDIĆ

UNE VARIANTE DES ÉGLISES CRUCIFORMES À NEF UNIQUE DANS L'ARCHITECTURE MÉDIÉVALE SERBE

Les églises à nef unique de superstruction cruciforme, c'est-à-dire à croix réduite inscrite - connues depuis la période du haut Moyen Age dans les régions byzantine et romane - sont encore insuffisamment étudiées. La plupart des savants les estiment comme une forme plus simple et plus modeste issue des conceptions cruciformes spatiales plus élaborées. Il convient, cependant, de les considérer comme typologiquement indépendantes, conditionnées par un programme architectonique précis, car elles ont des prototypes dans les monuments représentatifs de l'époque paléobyzantine. On peut citer à preuve les églises monumentales à nef unique et à coupole grandioses d'Armenie: Ptghni du 6e et T'alich (Aroutj) du 7e siècle.[1]

On sait qu'au cours de plusieurs périodes, la solution intérieure à nef unique était en faveur pour les églises à coupole (Kuppelhallen), car un seul vaste espace - terminé par le sanctuaire - affrait d'excellentes possibilités pour suivre les cérémonies du culte. Les églises de monastère et de nombreuses églises paroissiales en Bulgarie, en Grèce et dans les îles: à Chypre, en Crète, à Chio, étaient conçues comme unicellulaires.[2] L'architecture médiévale serbe connait aussi le type d'églises à nef unique et à coupole; il y a été choisi pour servir de mausolée, ou comme forme d'autres fondations pieuses des souverains de la dynastie des Nemanjić. Il parait dès la fin du 12e jusqu'au début du 14e siècle, et après cette époque, les églises sépulcrales de la noblesse serbe furent ainsi construites.[3] Le rapport entre le programme architectonique et la destination de ces églises, ainsi que le problème de l'origine de la forme spatiale des mausolées royaux serbes, reste encore à établir. Les églises de ce type du littoral de l'Etat médiéval serbe et de son arrière - pays, offrent certaines possibilités pour l'examen de cette question.

On connaissait jusqu'ici - des régions de Zeta - quelques églises preroman à nef unique et à coupole, comme la dite église C dans le couvent des bénédictins sur la presqu'île de Ratac près de Bar et Saint Georges à Stara

Ribnica, actuel Titograd. Ces églises préromanes - dont l'église C de Ratac a été datée dans le 11e siècle, tandis que Saint Georges pourrait être encore plus ancien - n'ont pas été conservées dans leur forme originale. La partie occidentale de Saint Georges a été remaniée dans une assez grande mesure, quant à l'église C seules les fondations et une petite partie de la zone basse des murs en subsistent. C'est pourquoi la structure spaciale de ces édifices ne peut pas être envisagée dans son ensemble, et les examples cités servent, tout d'abord, comme preuve de l'apparition d'édifices à nef unique et à coupole dans les régions du littoral oriental de l'Adriatique et dans la Zeta dans cette haute époque. Dans cette région ont été conservés des examples d'églises à nef unique et à coupole contemporaines des monuments de Rascie ou de la période qui leur a immédiatement précédé. Selon les résultats des recherches récentes, ce groupe d'édifices a une importance toute particulière pour l'etude du problème en question.

Chronologiquement, en tête de ce groupe se trouve l'église Saint Pierre à Bijelo Polje, fondation pieuse du prince Miroslav de Hum, frère de Nemanja, fondateur de la dynastie des Nemanjić, ou, comme suggèrent les dernières recherches sur ce monument, l'oeuvre de charité du prince Zavida, père de Miroslav. D'après les résultats des dernières recherches, l'église date de la fin du 11e, ou, ce qui semble plus vraisemblable, du début du 12e siècle.[4] Erigée comme église sépulcrale, elle servit à Miroslav, et peut-être déjà à Zavida et à ses descendants jusqu'à 1254-1255, quand elle fut confisquée et transféré à le siège de l'évêque de Hum.[5] Au cours des recherches effectuées dans les années 60, il a été établi que l'église Saint Pierre avait eu primitivement une superstructure cruciforme, de sorte qu'au cours de la restauration consécutive à ces recherches, on lui a redonné sa forme primitive.[6] A l'intersection de ses toits croisés - l'un au-dessus du corps longitudinal de la nef et l'autre au-dessus du transept inscrit - se dresse la coupole de forme cubique à l'éxtérieur (fig. 2). La superstruction cruciforme a pu être réalisée dans cette église car sa nef longitudinale est surplombée d'un toit à deux degrés, dont la partie supérieure s'articule au toit perpendiculaire du transept. La forme extérieure quant à elle, provient du plan, et l'on peut conclure que la répartition intérieure de l'espace et l'aspect extérieur sont issus du même programme architectonique. La signification réelle et symbolique de cet édifice peut être établie avec plus de certitude si on l'étudie parallèlement avec deux églises voisines du même type: Saint Georges à Budimlja près d'Ivangrad et Saint Luc à Kotor.

En ce qui concerne la petite église à nef unique et à coupole de Budimlje - qui fut le siège de l'évêché de Budimlje - on sait, sur la base des données concernant la fondation de l'évêché et sur la base de l'inscription sur la tombe du donateur, qu'elle existait du temps de Stefan Prvoslav, fils du grand joupan Tihomir, frère de Stefan Nemanja, avant 1220. Sur la base de la disposition des matériaux du mur et d'autres données visibles sur les façades, il est possible de faire une analyse chronologique assez précise de ses formes spatiales. Ainsi le mode de construction a laissé voir que le naos a été construit autrement que les parties rajoutées du côté occidental et ensuite - également d'après la disposition des matériaux - que la partie primitive de l'église avait des côtés orientales et occidentales des murs sud et nord plus basses, et la partie centrale plus élevée, et que celle-ci se terminait par un pignon triangulaire (fig. 3). Ces données laissent pressentir que l'extérieur de l'église avait la partie supérieure cruciforme. Le plan de l'église, aux doubles arcs profonds, suggère que le corps longitudinal de l'édifice était surplombé d'un toit à deux degrés, comme selui de Saint Pierre de Bijelo Polje, précédemment étudié. D'après le matériaux utilisé, on peut conclure que la coupole existante date de la deuxième phase de construction. La coupole primitive avait sans doute un aspect différent, car seul un volume cubique ou cylindrique plus simple et plus bas pouvait s'insérer dans la forme spatiale de cette époque (fig. 4). D'après la conception du plan et certains détails techniques, cette église a été datée dans la huitième décennie du 12e siècle.[7] Etant donné que le joupan Stefan Prvoslav a été enterré dans cette église - dans la travée occidentale du naos auprès du mur sud, à la place réservée aux donateurs - et que l'inscription au-dessus de la tombe en parle comme du fondateur,[8] on a pu conclure que cette église avait été construite pour lui servir de mausolée.

La suivante église dans ce groupe est Saint Luc à

Kotor. On sait, d'après l'inscription gravée sur la façade occidentale, qu'elle fut construite en 1195 - à l'époque du règne du grand joupan Nemanja et de son fils, le roi Vukan de Dioclée - par les citoyens de Kotor Mauro Casafranca et sa femme Bona, fille de Basile, prieur de Kotor.[9] Le haut rang du père de la donatrice Bona: prieur, c'est-à-dire recteur de la ville et représentant du souverain, explique la possibilité et le droit de construire une église sépulcrale dans la ville. On enterra des morts dans l'église et autour d'elle jusqu'au 18e siècle, quand les autorités vénitiennes interdirent d'enterrer à l'intérieur de la partie habitée de la ville.[10]

L'église Saint Luc est d'un extérieur simple avec une basse coupole sans tambour, qui se tient directement au-dessus du corps de la nef unique de l'église (fig. 5). Au cours de recherches récement effectuées, cependent, il a été établi que - comme dans l'église Saint Georges de Budimlje - on y a plus tard surelevé les parties orientale et occidentale des façades nord et sud, en égalisant ces côtés a l'extérieur, et en noyant ainsi le support de la coupole dans la nouvelle face des murs nord et sud. La partie supérieure de la façade du travée médiane n'a pas été entièrement conservée, mais sa hauteur peut être pressentie d'après les traces visibles sur la face extérieure de la coupole. On a pu constater avec certitude que la partie médiane avait été plus haute, et ce fait permet la supposition qu'elle se terminât par un pignon triangulaire (fig. 6).[11]

Ces trois églises étudiées ont un plan à trois travées séparées les unes des autres par des pilastres très saillantes (fig. 1). La caractéristique comune de toutes les églises étudiées est la longueur de la dernière travée, occidentale, qui varie de 1,96 à 2,05 m. C'est dans cette travée occidentale, le long du mur sud, qu'étaient enterrés les donateurs des églises. De là provenait le besoin que la longueur de cette travée corresponde à la longueur des sarcophages ou des dalles funéraires, tandis que les arcs formerets profonds, dans cette travée, assumaient le rôle tenu jadis par les arcosoliums. En ce qui conserne l'aspect d'extérieur, leur caractéristique commune est la superstruction cruciforme.

Le schema du plan et la structure de la travée occidentale, ensemble avec la tombe du donateur, qui se trouve

toujours dans cette travée dans une des églises étudiées, permet que tous les trois monuments soient estimés comme des mausolées. Leur structure spatiale suggère que le plan et l'aspect extérieur sont la conséquence de la fonction et de la signification symbolique de la forme spatiale cruciforme; elle est en rapport avec la signification symbolique de la croix, signe qui symbolise la Passion et la Rédemption.

Il est difficile de séparer les mausolées médiévaux des édifices destinés au culte normal, car les églises de l'époque avaient souvent une double destination. On a tout de même pu établir destination sépulcrale pour un nombre d'églises médiévales à nef unique. Il s'agit d'églises à nef unique avec crypte, construites sur le modèle des mausolées de même forme de l'epoque paleochretienne.[12] La pratique de la construction de mausolées d'un tel type a été constate dans de nombreuses régions d'Europe, depuis l'Espagne à l'Ouest jusqu'à la Bulgarie à l'Est,[13] y compris la Dalmatie et la Zeta sur le littoral de l'Adriatique.[14] Dans les mausolées médiévaux serbes, construits pour les souverains de la dynastie des Nemanjić à partir de la fin du 12e siècle, la crypte est supprimée, et la tombe du donateur est placée le long du mur sud dans la travée occidentale du naos, ce qui est le cas des trois églises étudiées des régions du littoral.

Ainsi, par l'intermédiaire de ces petites églises cruciformes à nef unique et à coupole, on peut peut-être pressentir le fonction effective et symbolique des formes spaciales étudiées, et supposer aussi que les formes des mausolées du 12e siècle, des régions du littoral, ont exercé une influence sur la formation des premières églises sépulcrales des souverains de la dynastie de Nemanjić.[15]

NOTICES

1. Cf. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, ed. Penguin Books 1975, 339; S. Der Nersessian, *L'art arménien*, ed. Flammarion, Paris- Neuchâtel, 1977, 36, fig. 11,13.

2. Cf. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, repr. London 1974, (ed. Paris 1916), 55-92; Н.Мавродиновъ, Еднокорабната и кръстовидната църквата по българските земи до края на XIV вѣкъ, София 1931; idem, *L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine*, Atti del V Congreso Internationale di Studi bizantini II, Roma 1940, 243-252; G.A. Sotiriou, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, T "A", Athènes 1962, 433-436; idem, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Athènes 1935; A.H.S. Megaw, *Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial*, Dumbarton Oaks Papers 28 (1974), 83-85; A. Papageorgiou, Ἡ παλαιοχριστιανική καὶ βυζαντινὴ τέχνη τῆς Κύπρου, Leukosia 1966.

3. Les églises à nef unique et à coupole dans l'architecture médiévale serbe ont été étudiées par V. Korać /*Les églises à nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XIe et XIIe siècles*, Zograf 8, Beograd 1977, 10-14.

4. D. Nagorni, *Die Kirche sv. Petar in Bijelo Polje, Ihre Stellung in der Geschichte der serbischen Architektur*, Miscellanes Byzantina Monacensia 23, München 1978.

5. R. Ljubinković, *Humsko-eparhijsko vlastelinstvo i crkva svetoga Petra u Bijelom Polju*, Starinar n.s. (Beograd 1959), 99 sq.

6. Cf. J. Nešković, *Konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi sv. Petra u Bijelom Polju*, Starine Crne Gore I (Cetinje 1963), 97-110.

7. M. Čanak-Medić, *Etape u razvoju Djurdjevih Stupova u Budimlji*, Zograf 11 (Beograd 1980).

8. L'inscription date du 16e ou du début du 17e siècles, mais elle reproduit probablement le texte d'une inscription plus ancienne du même endroit. Dans d'autres sources écrites, Stefan Prvoslav est également mentionné comme donateur de l'église Saint Georges a Budimlje, cf. Lj. Stojanović, *Stari srpski*

rodoslovi i letopisi, Srpska kraljevska akademija, knj. XII (Beograd, Sr. Karlovci 1927), 20 sq., 448, 365, 487, 522, 559.

9. V. Korać, *Crna Gora u doba Nemanjića*, *Arhitektura* dans *Istorija Crne Gore II*, avec la littérature plus ancienne.

10. Quelques plaques encastrées dans les murs de l'église témoignent qu'on y enterrait. Au demeurant, tout l'intérieur est recouvert de rangées régulières de tombeaux maçonnés, dont la plupart ont probablement été construits quand, apres l'interdiction de Venise, les tombes plus anciennes autour de l'église furent exhumées et les restes transportés dans les caveaux dans l'église.

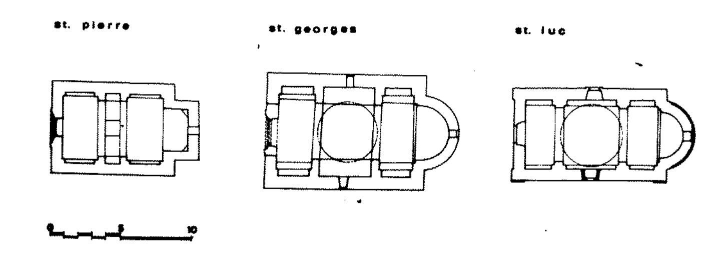
11. Les recherches sur Saint Luc ont été faites par l'auteur de cette communication, M. Čanak-Medić. Un rapport plus détaillé sur les résultats de ces recherches n'a pas encore été publié.

12. Cf. E. Dyggve - R. Egger, *Die altchristliche Friedhof Marusinac*, Forschungen in Salona III, Wien 1935, 80 sqq; E. Dyggve, *Das Mausoleum in Pécs (Ein christliches Heroon aus Pannonia Inferior)*, Pannonia, Pécs 1935, 62 sqq; D. Sergejevski, *Kasno-antički mauzolej u Turbetu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 6, (Sarajevo 1951), 135 sq.

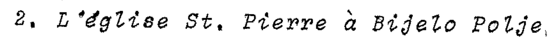
13. N. Mavrodinov, *op.cit.*, 17 sqq. W. Muir Whitehill, *Spanish romanesque Architecture of the eleventh century*, Oxford university press, London 1941, Oxford reprint. 1968.

14. E. Cevc, *Typologische Kontinuität des altchristlichen Mausoleums in der romanischen Zeit und die Anfänge der Doppelkapelle auf Mali Grad in Kamnik*, Arheološki vesnik, Acta archaeologica XXIII, (Ljubljana 1972), 397-405.

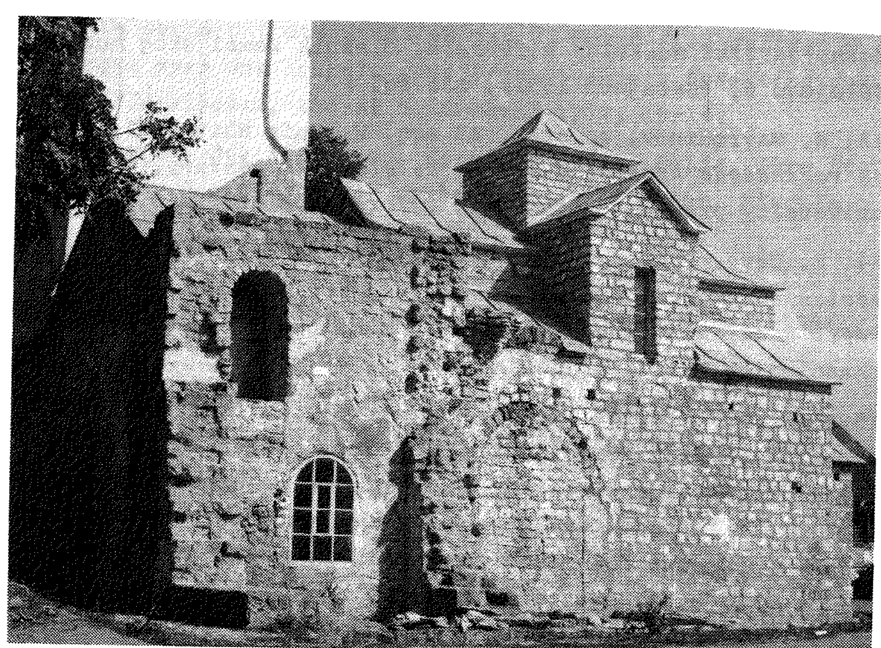
15. On sait qu'apres l'église sépulcrale du fondateur de la dynastie, Stefan Nemanja, les mausolées postérieurs des Nemanjić étaient dessinés sur le modèle de sa grandiose église sépulcrale à Studenica. La pratique qu'un même type d'église soit adopté pour les mausolées des membres d'une même dynastie semble avoir existé en Arménie avant ces exemples serbes, cf. T. Breccia Fratedocchi, *La chiesa di S. Ejmiacin à Soradir*, Rome 1971, 83-89; S. der Nersessian, op. cit., 86.

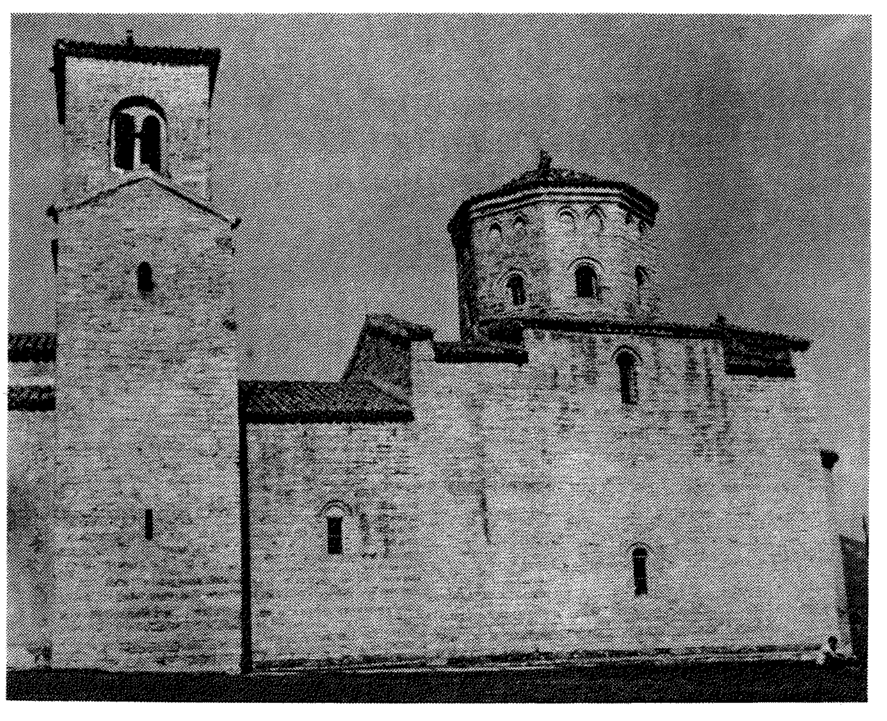

1. *Plan des parties primitives des églises St. Pierre à Bijelo Polje, St. Georges à Budimlje et St. Luc à Kotor*

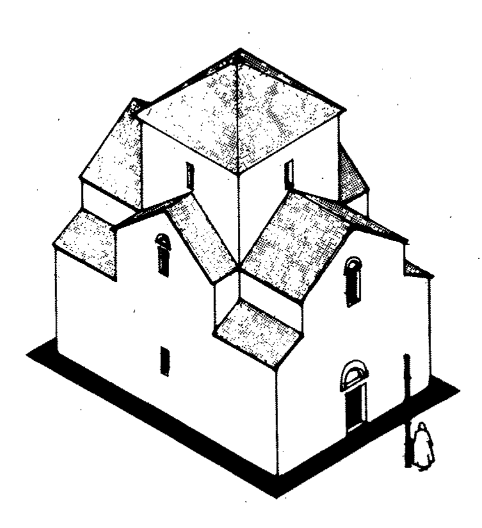
2. *L'église St. Pierre à Bijelo Polje*

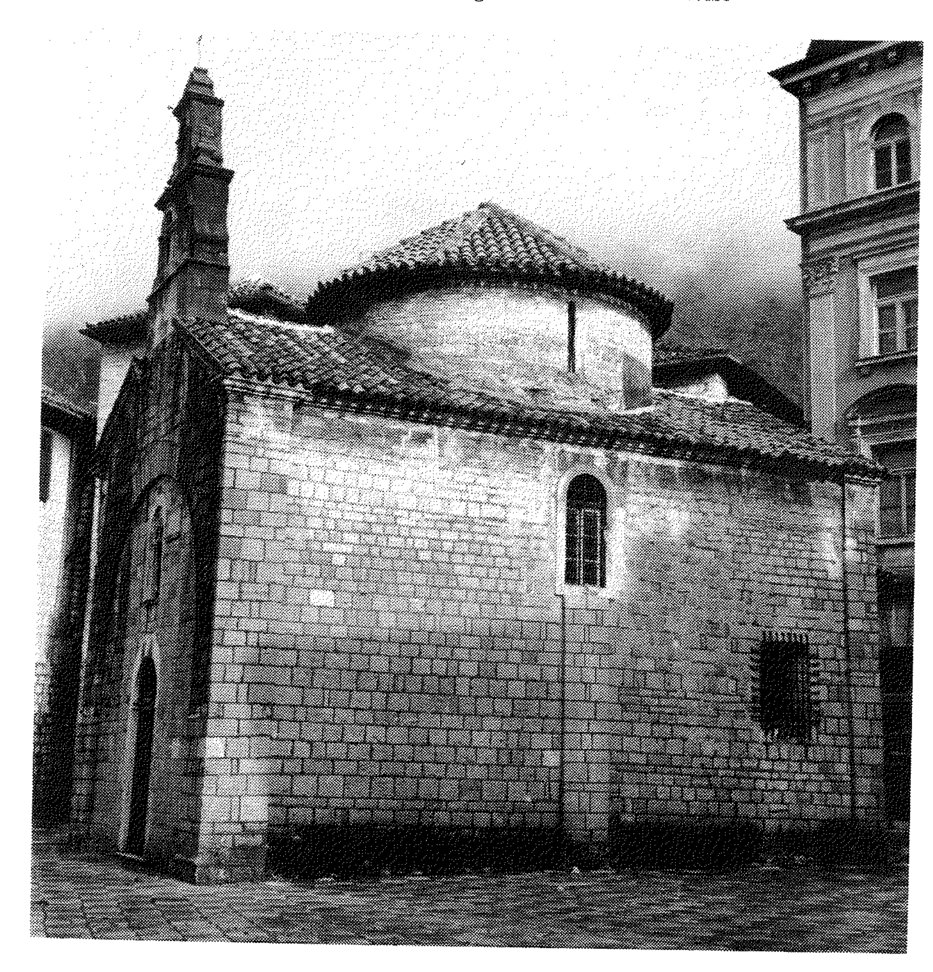

3. *L'église St. Georges à Budimlje*

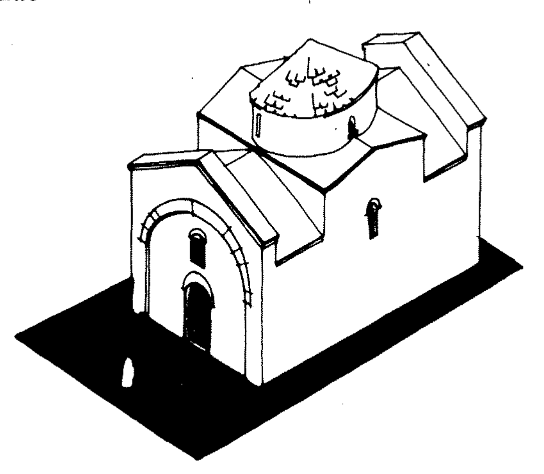
4. *Reconstitution idéale de l'aspect primitif de l'église St. Georges*

5. L'église St. Luc à Kotor

6. Reconstitution idéale de l'aspect primitif de l'église St. Luc

NELLI ČANEVA-DEČEVSKA

BYZANTINISCHE EINFLÜSSE AUF DIE KIRCHLICHE ARCHITEKTUR DES FRÜHMITTELALTERLICHEN BULGARIEN

Mit vier Tafeln

Das Christentum wurde in Bulgarien im Jahre 865 als offizielle Religion angenommen. Viele Angehörige des Fürstenhofes und der Bojaren und auch das Volk haben diesen neuen Glauben aus Byzanz übernommen. Diese historische Tatsache zeigt den Grundweg der Verbreitung der kulturellen Einflüsse auf die bulgarischen frühmittelalterlichen Kultusbauten in der 2.Hälfte des IX.und des X.Jahrhunderts. Byzanz übt seinen Einfluß nicht nur durch die großen stattlichen Denkmäler im Zentrum der Hauptstadt aus, sondern auch durch die von den provinziellen Architekturschulen geschaffenen Denkmäler. In Bulgarien, einem früh zum Christentum bekehrten Nachbarland von Byzanz, findet ein reiches Repertoire von kirchlichen Gebäudetypen eine große Verbreitung. Der Aufenthalt von lateinischen Geistlichen, die als Boten des römischen Papstes in der Periode 866-870 in Bulgarien waren, übte wahrscheinlich auch einen Einfluß auf die Gestaltung der bulgarischen kirchlichen Architektur in ihren ersten Jahrzehnten aus. Noch in ihrer Anfangsstufe bekommt die frühmittelalterliche kirchliche Architektur einen komplizierten Charakter. Sie ist ein Ergebnis der Symbiose der kulturellen Einflüsse der früheren christlichen Staaten, doch vorwiegend der byzantinischen kirchlichen Kultur, die die örtliche Bautradition und die schöpferischen Neuerungsrealisierungen der bulgarischen mittelalterlichen Baumeister anregen.

In der kirchlichen Architektur des I.Bulgarischen Reiches unterscheidet man hauptsächlich zwei Entwicklungsstufen. Die erste Entwicklungsstufe umfaßt die ersten Jahre des Christentums in Bulgarien, in denen vorwiegend Kirchen mit einer Längsachse - dreischiffige Basiliken und einschiffige Kirchen - gebaut wurden. Die zweite Etappe ist durch die vorwiegende Verwendung von Rundkirchen, Kreuzkuppelkirchen und Konchenkirchen gekennzeichnet.Das Auftreten der zentral orientierten Kuppelkirche ist ein Ergebnis der entwickelteren Formen des

Feudalismus und der verstärkten byzantinischen Einflüsse in Bulgarien.

Die ähnlichen gesellschaftlich-ökonomischen und religiösen Bedingungen in Byzanz und in Bulgarien und ihre unmittelbare geographische Nachbarschaft begünstigen und stimulieren ihrem Charakter nach ähnliche Architekturwerke. Am stärksten merkt man die byzantinischen Einflüsse auf den Typ der Kreuzkuppelkirche, der für die byzantinische kirchliche Architektur der Hauptstadt in der betrachtenden Periode "offiziös" war. Dieser Kirchentyp erscheint in den bulgarischen Ländern in drei Hauptvarianten:Kirche mit vier freien Stützensäulen und einem selbstständigen Vorapsidenraum (die sogenannte konstantinopolitanische Variante); Kreuzkuppelkirchen mit zwei freien Stützensäulen ohne einen Vorapsidenraum (die sogenannte provinzielle Variante) und Kreuzkuppelkirchen mit festen Zwischenrahmen ohne einen Vorapsidenraum. Die für die Stadt Konstantinopel charakteristischen Kirchen der erwähnten ersten Variante haben ein gleichseitiges eingeschriebenes Kreuz mit einem gut abgesetzten Vorapsidenraum, mit vier freien, untereinander durch Bögen verbundenen Stützensäulen unter der Kuppel, mit polygonalen Apsiden und mit einer der tragenden Baukonstruktion entsprechenden Fassadengliederung. Diese Variante kann man bei einer Reihe bulgarischer Denkmäler, besonders in der 2.Hauptstadt Großpreslav, antreffen, z.B. bei den Kirchen Nr.1 und 2 in der Gegend Awradaka, die Kirche von Mostitsch in der Gegend Selischte, die Kirche in der sogenannten Langenwiese, in der Gegend Bjal Brjag u.a. Diese Kirchen sind vor der byzantinischen Architektur inspiriert und folgen ihren Mustern. Die schon erwähnten bulgarischen Kirchendenkmäler haben gut entwickelte, komplizierte Altarräume und mit quadratischen Zwischenrahmen, die nach dem konstantinopolitanischen Vorbild mit Kalotten bedeckt waren (oder mit Kreuzgewölben). Aber einige Vertreter dieser konstantinopolitanischen Variante in Bulgarien zeigen auch wesentliche Abweichungen von dem berühmten Kanonschema. So besaß die Kirche in der Gegend Bjal Brjag (Großpreslav - Abb.1) Fassaden, die nicht durch konstruktive, sondern durch pseudokonstruktive Nischen geteilt waren. Diese sind von Pilastern begrenzt, bei denen aus demselben Mauerwerk aufgebaute Halbsäulen vorgesetzt sind (Abb.2).Auch die inneren Naos-Längswände der gleichen Kirche haben Pilaster mit Säulen. Die Westfassade der Kirche ist durch dekorative Nischen geteilt, aber hier springen statt der Säulen auf den Pilastern spitze zweiwändige Profile vor, die wie vertikale Nervüren verlaufen,(Abb.3). Höchstwahrscheinlich kann man annehmen, daß die seitlichen Fassaden und die Ostfassade der Kirche Nr.1 in der Gegend Bjal Brjag rhythmisch durch eine Reihe geschlossener Nischen mit Torusrahmen, der auch auf den Nischenbögen läuft, gegliedert sind. Eine ähnliche Fassadenkonstruktion und Ausstattung sind nicht für die Kirchen in der byzantinischen Hauptstadt typisch. Die von uns gemachte Baurekonstruktion derselben Kirche, die leider nur in geringer Höhe erhalten ist, gibt uns eine Vorstellung von ihrer Architekturgestalt (Abb.2 und 3).

Eine andere stattliche Kirche, die auch zu der komplizierten konstantinopolitanischen Variante der Kreuzkuppelkirche gehört, nämlich die Kirche Nr.1 in der Gegend Awradaka ist mit runder figuraler Plastik ausgeschmückt (Abb.4). Auf ihren Fassaden standen eingebaute Löwen- und Affenköpfe (Abb.5). In Tierköpfen endeten auch die gedeckten Dachrinnen (Abb.6). Diese plastische Ausschmückung findet Parallelen in den Baudenkmälern der mittelalterlichen Kirchenarchitektur des Kaukasus.

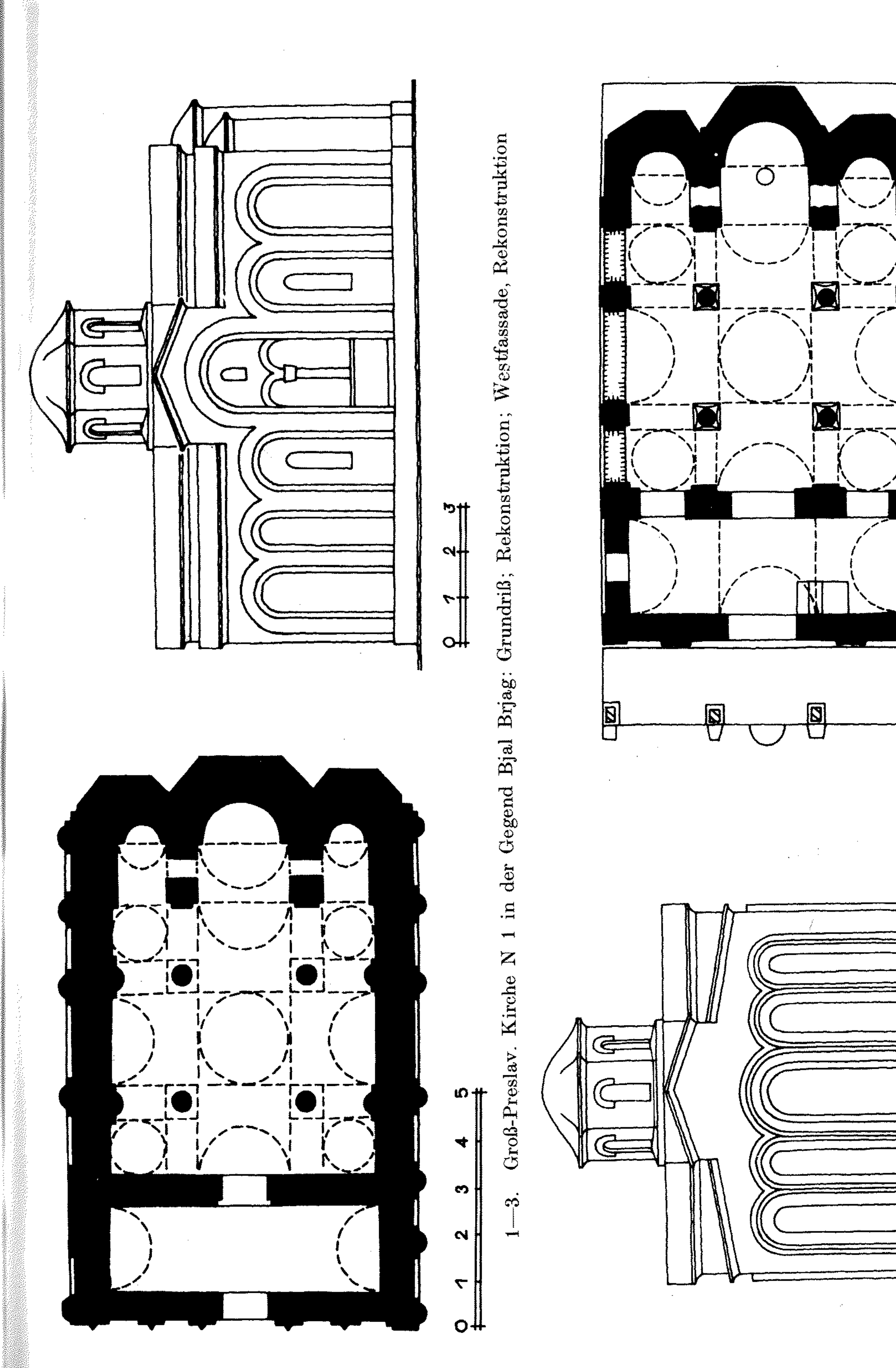
Verschiedenartige Baulösungen zeigen auch eine Reihe von Plänen der sogenannten "provinziellen und gekürzten" Variante der Kreuzkuppelkirche im frühmittelalterlichen Bulgarien (die Kirche Nr.3 in der Gegend Bjal Brjag - Abb.7,die Kirche Nr.3 in der Gegend Selischte - Abb.8, die Kirche in Patleina - Abb. 9, die Kirche in Vinitza - Abb.10, in der Gegend Tuzlalaka - Abb.11 u.a.) Es besteht die Möglichkeit, daß diese Variante, die in Großpreslav weit verbreitet ist, an Ort und Stelle entstanden ist. Für die Kirchen der provinziellen Bauvariante finden wir Parallelen in den provinziellen Stadtzentren, aber diese bulgarischen Denkmäler zeigen auch örtliche, spezifische Charakterzüge, so die betonte plastische Gliederung der Außen- und Innenwände, die großen halbzylindrischen Apsiden, die Steinbauweise, die Architekturplastik u.a.

Dieselbe Erscheinung kommt auch in den interessanten Baulösungen monumentaler Basiliken im frühmittelalterlichen Bulgarien vor, so z.B.bei folgenden Kirchen: in der Gegend Gebe Klisse - Abb.12, bei dem Sakalischen Grabmahl - Abb.13,

in der Gegend Tschereschto - Abb.14, in der Nähe von Veliki Preslav, in den kleinen verkürzten Basiliken von Pliska - Abb. 15 u.a. Für diese Kirchen kann man auch Analogien in der Architektur der provinziellen byzantinischen Schulen finden. Diese aber, wie auch die oben genannte Gruppe beweisen, daß die mit der örtlichen Bautradition verbunden sind. Spezifische Merkmale z.B.für die Basiliken von Preslav sind die schweren, halbzylindrischen Apsiden, Eingänge im Westen, Süden und Norden der Vorhalle und für die kleinen Basiliken von Pliska die Gliederung der östlichen Teile der Seitenschiffe, die Bauplastik an den Wänden u.a.

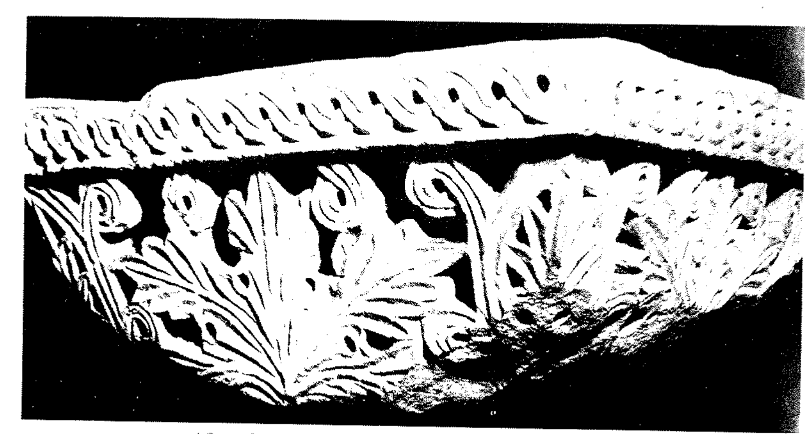
Es ist interessant, daß die Kirchen im nordöstlichen Bulgarien aus Stein gebaut sind (Abb.16). Die Ziegelsteine sind wie in Byzanz vorwiegend zum Aufbau der Gewölbe, Bögen und der Kuppel benutzt. Die reiche Architekturplastik der frühmittelalterlichen Kirchen, wie Gesimse - Abb.17, Kapitelle - Abb.18 u.a. ist auch aus Stein gefertigt. Es ist vielfach in den Kirchen auch verschiedenfarbig bemalte Keramik benutzt, die in den Klosterwerkstätten in der Nähe der bulgarischen Hauptstädte hergestellt ist(Abb.19). Sie wurde bei der Wandverkleidung, der Inkrustierung (Abb.20), bei der Gesimsverkleidung (Abb.21) und bei den Altarwänden (Abb.22) verwendet. Die merkwürdigen Ikonenmuster von Großpreslav sind aus Keramik geschaffen.

Die Analyse der kirchlichen Denkmäler der 2.Hälfte des IX. und des X.Jahrhunderts in Bulgarien zeigt, daß die Baumeister des frühmittelalterlichen Bulgarien schnell die für sie neuen tektonischen Bauformen der byzantinischen Kultusarchitektur zu beherrschen lernen und selbst originelle Meisterwerke zu schaffen beginnen. Die bulgarischen Baumeister erfassen die konstruktiven und die baulichen Besonderheiten des byzantinischen Gewölbesystems. Wie in der byzantinischen Architektur, so merkt man auch in der frühmittelalterlichen Kirchenarchitektur in Bulgarien die Kraft der örtlichen Bautradition, die einen Einfluß auf die einzelnen Architekturelemente ausübt. Die bulgarischen mittelalterlichen Baumeister arbeiten sorgfältig nicht nur die Plankomposition und die Planlösung, sondern auch die plastisch-dekorative Ausstattung des Interieurs und der Gebäudefassaden aus. Noch im X.Jahrhundert nutzt die bulgarische kirchliche Architektur erfolgreich die Synthese zwi-

1—3. Groß-Preslav. Kirche N 1 in der Gegend Bjal Brjag: Grundriß; Rekonstruktion; Westfassade, Rekonstruktion

4. Kirche N 1 in der Gegend Awradaka

18. Säulenkapitell aus Preslaver Kirche

19. Keramische Ikone des hl. Theodor in Patleina

20. Keramisch-plastische Inkrustierungen in architektonischen Details

21. Keramische Kirchensimse

schen der monumentalen und der angewandten Kunst. Dieses Streben nach einer reichen Architekturgestalt verwandelt sich in einen typischen Charakterzug der altbulgarischen Architektur, die sich auch in den nächsten Jahren (XII.-XIV. Jahrhundert) in dieser Richtung weiterentwickelt.

Auf Grund der byzantinischen Planschemen und der reichen Bauerfahrung schafft die bulgarische frühmittelalterliche Architektur schon am Anfang ihrer Entwicklung eine Reihe mannigfaltiger Meisterwerke, die einen originellen Beitrag zu der Kultur der byzantinischen Welt darstellen. Das betrifft besonders die Basilika und die Kreuzkuppelkirche, die sich durch die Mannigfaltigkeit der Fassaden und des Interieurs auszeichnen. Mit ihrer stark ausgeprägten Plastizität setzen sie den Beginn des malerischen Stils der bulgarischen Architektur. Die bulgarische Kirchenarchitektur entwickelt sich in enger Verbindung mit der reichen Kultur der byzantinischen Welt und bezeichnet so den Aufschwung des frühesten und größten Zentrums der slawischen Kultur im X.Jahrhundert.

Anmerkung der Redaktion: Im Tafelteil zu diesem Beitrag fehlen die Abbildungen 11 ,16 ,22 ; die Vorlagen dafür sind der Redaktion nicht zugegangen.

BOJAN KUZUPOV

ÜBER DEN CHARAKTER DER BAUKUNSTSCHULE VON TARNOVO, DER MITTELALTERLICHEN HAUPTSTADT BULGARIENS IN DER PERIODE VOM 12.—14. JH.

Die Frage über die Wesensart der Baukunstschule von Tarnowo, der Hauptstadt Bulgariens in der Zeitperiode vom 12. dis 14. Jh., wird nicht zum ersten Mal gestellt. Sicherlich werden die Wissenschaftler auch in der Zukunft nochmals darauf zurückkommen. Die Ursache dafür liegt nämlich dar in, dass sich der Umfang der Quellenmaterialien jedes Jahr durch neue Ausgrabungsobjekte bereichert und ergo fortwährend ändert. Obwohl die Umrisslinien des mittelalterlichen Panoramas von Tarnowo schon bestimmt sind, gibt es darin verhältnismässig grosse "weisse Flecken". Andererseits werden die Ruinen der alten Hauptstadt dermaßen charakterlos aufgedeckt, dass mit Ausnahme der Gebäudeumrisse deren plastische, künstlerische und Silhouettengestaltung nie genügend aufgeklärt werden können.

Trotz der beschränkten Untersuchungsmöglichkeiten dieser Architekturreste gibt es jedoch ein Problem, das eine gewisse Erhellung erfahren könnte: Das ist die Gestaltung des Kircheninnenraums, eines Elementes, das aus den Kirchenplänen mit einer relativen Genauigkeit bestimmt werden kann.

In Anbetracht dieser Einschränkung möchten wir hervorheben, dass sich nach unserer Auffassung der Innenraumaufbau der Kirche im Mittelalter hauptsächlich unter dem Einfluss zweier Tendenzen formiert hat: einerseits unter dem Einfluss der durch die Kirche und die Tradition bestimmten Raumpläne und andererseits unter dem Einfluss der Bestrebungen der Autoren zur Realisierung der eigenen Ideen über die Raumgestaltung, einer Strebsamkeit nach Vollkommenheit, welche eigentlich jeden schöpferischen Vorgang begleitet. In den meisten Fällen ist das erste Element massgebend. Das zweite kann nur in den durch das erste Element zugelassenen Grenzen in Erscheinung treten.

Wir wollen hier nicht die mehrmals behandelten Probleme der Plan - und Raumschemas der orthodoxen Kirche erörtern. Interessanter wäre die Aufdeckung der schöpferischen Experimente der Autoren, die sich in einigen Abweichungen von diesen Schemas äussern.

Vom beruflichen Baukunst-Standpunkt aus betrachtet, hat die Zusammensetzung des inneren Kirchenraums im allgemeinen eine Grundfunktion zu erfüllen, nämlich die durch einen Glauben und einen Gedanken vereinten Mitglieder der christlichen Gemeinde zur Teilnahme am Gottesdienst zu sammeln. Das Architekturideal der Raumgestaltung, das eine ähnliche Funktion bestitzt, ist zwangsweise mit dem Streben nach einer Zusammenfassung der Räume verbunden. Das äussert sich nicht nur in der maximal zulässigen Reduzierung der Anzahl und Dimensionen der Innenstützen, sondern auch in den Versuchen zur maximalen Zusammenfassung des Umfangs des Erdgeschossteils des Kirchenschiffes und dessen Überdeckung, d.h. in der Annäherung der Dimensionen des Kuppeldurchmessers an die Schiffsbreite.

Abgesehen von der Kirche St. Sophia in Konstantinopel, einer Spitzenleistung der Baukunst im 6.Jh., könnte man behaupten, dass einige Jahrhunderte später diese Experimente zu der herrlichen Achtstützen-Kirchenreihe der griechischen Schule geführt haben.

Diese schöpferische Tendenz ist auch der bulgarischen mittelalterlichen Architektur eigen, doch sie findet einen mehr traditionellen Ausdruck in der Modifizierung des Vierstützensystems, bei welchem die Kuppel durch die mit den Wänden verbundenen Stützen getragen wird. Als frühestes Muster dieser Art von Kirchen könnte "Tscherven Nr. 1" angenommen werden /höchstwahrcheinlich 11.Jh/. Darauf folgen "St.Dimiter" in Tarnowo /12.Jh/, "St.Archangeli" in Nessebar und "Tscherven Nr. 2" vom 14. Jh.

Falls die weiteren Aufdeckungen keine nennenswerten Veränderungen hervorrufen, würde die Lage dieser Kirchen ausserhalb der Hauptstadt die Annahme bestätigen, dass diese Art von Kirchen als eine Abweichung vom Kreuzkuppelschema betrachtet wurden, so dass sie im Zentrum der kirchlichen Macht in Bulgarien, wo die kirchlichen Traditionen ziemlich stark gepflegt wurden, nicht auftauchen konnten.

Wenn man annimmt, dass aus diesem Grunde die Tendenz der Zusammenfassung des Kirchenraums keinen Ausdruck in der Hauptstadt finden konnte, äussert sich eben hier eine andere Erscheinung, die letzten Endes als Ergebnis der Bestrebung nach einer Vervollkommung der Kirchengestaltung zu betrachten ist. Im Grunde liegt jedoch ein anderes Problem, nämlich die Synthese von Architektur und Malerei.

Dieses Problem erscheint nicht nur in dem chronologischen Rahmen der hier behandelten Zeitperiode sowie auf dem begrenzten Territorium des mittelalterlichen Bulgarien, so dass es eine umfangreichere Gültigkeit haben sollte. Da es uns hier nicht möglich ist, dieses Problem eingehender zu behandeln, möchten wir nur einige Grundmomente in seiner Entwicklung vermerken.

Seit dem Augenblick, in dem die Architektur den Rahmen der primären Funktionalität überschritt, schränkte ihre verhältnismässig abstrakte Ausdrucksweise immer mehr ihre kommuninikative Fähigkeit ein. Deshalb verband sie sich schon im frühesten Zeitalter auf verschiedene Weise mit den bildnerischen Künsten. In dieser Hinsicht bietet uns die Antike zwei Grundformen des Herangehens an die Gestaltung. In Bezug auf das darin dominierende Element könnte man sie als eine "architektonische" und eine "malerische" Form betrachten.

Die beste, wenn auch nicht chronologisch die erste Illustration der architektonischen Form sind die Bauten, welche nach den Normen der griechischen Ordern konstruiert wurden. Ihr Grundaufbauelement ist das architektonische Skelett, während der Figurenschmuck ein sekundäres, subordiniertes Element ist. Deshald wird er ausserhalb des Grundelementes entfaltet, und zwar auf einzelnen Tafeln aufgegliedert, was die Entwicklung grösserer Kompositionen behindert.

Bei der zweiten Form, deren Grundlagen schon in den vorhistorischen Felszeichnungen stecken, sind die Figuren, die illustrierte Erzählung, das Grundelement. Hier wird die Architektur aus kompakteren Wänden, deren Flächen zur Entwicklung geräumiger Darstellungskompositionen bequem sind, gebildet. Die Architektur bildet den Hintergrund. Sie

ist ein Mittel zum Hervorheben der Darstellungen.

Indem beide Kompositionsprinzipien streng voneinander abgegrenzt werden, könnte dieses komplizierte Problem vereinfacht werden, was keinesfalls unser Zweck ist. Im Gegenteil zeugen hervorragende Denkmäler der Antike und der späteren Zeit von einer Verflechtung und Ergänzung beider Prinzipien. Vom theoretischen Standpukt aus betrachtet, sind das jedoch zwei verschiedene Kompositionsverfahren, wie auch deren Schöpfer und Vertreter verschiedene Persönlichkeiten waren, nämlich der Architekt und der Maler. In dem Masse, wie sich diese schöpferischen Tendenzen annäherten, entstanden mehr oder weniger hervorragende Werke der Synthese dieser zwei Künste.

Auch bei der christlichen Kunst verlor das Problem der Synthese seine Aktualität nicht. Sie wurde jedoch ins Interieur der Kirche übertragen. Ihre ersten Äusserungen in den repräsentativen frühchristlichen Kirchen sprechen deutlich von der führenden Rolle der architektonischen Tendenz. Das Interieur wurde mittels der klassischen Ausdrucksmittel geformt, nämlich Säulen und Pilaster, Architrave und Archivolte, Marmorverkleidungen und Simse. Die Darstellungen sind wenig an der Zahl und sind gewöhnlich durch die architektonischen Elemente umrahmt.

Allmählich bereicherte sich jedoch die bildhafte Sprache des Christentums. Dieser Prozess wurde durch das Bedürfnis der Religion nach einer Erhöhung ihrer kommunikativen Fähigkeit gefördert. Die inneren Flächen der Kirchen wurden immer dichter bemalt, wobei ihre architektonische und plastische Gliederung unerwünscht wurde. Die Pilaster, Nischen, Fenster und Simse wurden zu Hindernissen bei der Entfaltung der malerischen Kompositionen. So wurde der Boden zur Vereinfachung der Geometrie der inneren Wände vorbereitet.

Natürlich erscheinen diese Prozesse nicht überall planmässig. Sie sind in den Zentren, wo die Traditionen der antiken Kunst stärker waren, schwächer ausgeprägt, während die malerische Tendenz in den Peripherienzentren, wo diese Traditionen schwach vertreten waren oder überhaupt nicht existierten, schon früh eine dominierende Stelle eingenommen hat.

Für uns ist besonders der Prozess der Verflachung der unteren Teile der Längswände der Kirche von Interesse. Es ist bekannt, dass während der genannten Zeitperiode dieser Raum gewöhnlich zum Malen von Kirchenheiligen benutzt wurde. Das sind frontal angeordnete Gestalten in ganzem Wuchs, welche Friese von einem einfachen Rhythmus bilden. Darin sind manchmal auch thematisch geformte Gruppen enthalten. Das eventuelle Vorhandensein von Wandpilastern würde ein Unterbrechen des Friesrhythmus verursachen, was, wie es scheint, im Gegensatz zu der Kompositionsidee des Malers stand. Und so wurden die Pilaster beseitigt, und die Längswände der Kirche erhielten gerade Umrisslinien. Das führte zu einer Änderung der Gewölbekonstruktion der Kreuzkuppelkirche: es wurden die halbzylindrischen Gewölbe, die mit den Wänden fliessend verbunden waren, vorgezogen. Falls die Konstruktion die Verwendung von Bögen erforderte, wurden diese von Konsolen getragen.

Auf diese Weise gewannen die Anforderungen der malerischen Tendenz ein Übergewicht gegenüber der inneren Kirchenarchitektur.

Indem die bis jetzt aufgedeckten mittelalterlichen Kirchen in Tarnowo von diesem Standpunkt aus analysiert werden, könnte die Schlussfolgerung gezogen werden, dass sich die Schöpfer der Schule der damaligen Hauptstadt mit dem Problem der Synthese zwischen der Architektur und Malerei viel beschäftigt haben. Ein Zeugnis davon sind die Pläne einiger der grösseren Tarnower Kirchen, deren Umrisse der inneren Wände glatt sind: Kirche Nr.10, die Kirche im südlichen Endteil von Zarewetz und die Schlosskirche "St.Paraskewa", "der 40 Märtyrer " und "St. Peter und Paul".

Keinesfalls wollen wir behaupten, dass dieses Phänomen ein Prärogativ von Tarnowo ist. Einen solchen Prozess der Verflachung beobachtet man bei dem Aufbau der Sofioter Kirche "St. Sophia" schon im 6. Jh. Solchen Lösungen begegnet man auch an anderen Orten, und zwar wahrscheinlich infolge der eigenen schöpferischen Entwicklung der Autoren. Diese umfangreiche Serie der repräsentativsten Kirchen im mittelalterlichen Tarnowo kennzeichet jedoch augenscheinlich einen der charakteristischen Züge von dessen

Schule.

Interessanter wäre die Dauerhaftigkeit dieser Gest ltungslinie zu vermerken. Unter den Verhältnissen der Osmanenherrschaft wurden in Bulgarien weiter Kirchen gebaut. Am häufigsten kommt **der Typ** der mit einem zylindrischen Gewölbe überdeckten Einschiffskirche vor. Die Gurtbogen, welche das Gewölbe aussteifen, stehen gewöhnlich nicht auf Pilastern, sondern auf Konsolen. Vom Kulturareal in Tarnowo könnte auf die Kirche "St. Georgi" /16. - 17. Jh./ sowie auf die Kirchen in Arbanassi von derselben Zeitperiode verwiesen werden.

Parallel mit der Entwicklung dieses Prozesses wäre anzunehmen, dass die architektonische Tendenz, die sich im Interieur nicht behaupten konnte, einen Ausdruck im Kirchenäusseren fand. Von den Kirchen der Hauptstadt-Schule gibt es keine erhaltenen Muster dieses Stils, doch die zahlreichen Architekturfragmente, welche um einige der Kirchen zu finden sind, zeugen davon, dass dies, was wir jetzt in Nessebar finden, unter irgendeiner Form auch in Tarnowo existiert hat. Es ist zu berücksichtigen, dass zwei der Kirchen der Nessebar-Schule, die "Pantokrator"-Kirche und die "St. Iwan Aliturgetos"-Kirche, welche den reichlichsten Aussenschmuck aufweisen, auch glatte Innenwände haben.

Noch interessanter ist die Beobachtung, dass bei einer der gut erhaltenen Tarnower Kirchen von der spätesten Zeitperiode, "Peter und Paul", die Aussendekoration sehr bescheiden ist. Es ist schwer zu sagen, ob dies auf die Wirkung zufälliger Faktoren zurückzuführen ist, oder dass es eine Widerspiegelung der ästhetischen Tendenzen der mystischen Strömung des **Hesychasmus**, dessen Vertreter im 14. Jh. zu den höchsten Stellungen der geistlichen Hierarchie der Bulgarischen Kirche emporkamen, ist. Es könnte jedoch angenommen werden, dass unter dem Einfluss der geahnten Tragödie infolge der Gefahr der osmanischen Invasion auf der Balkanhalbinsel die Betonung bei der **Kirchendarstellung** – wie im frühchristlichen Zeitalter – nicht auf das repräsentative Äussere fiel, sondern auf das primäre Wesen der Kirche, den inneren Raum, wo die von der Aussenwelt abgetrennten Gläubigen in den an Wänden und auf Ikonen gemalten Heiligen ihre einzige Rettung sahen.

A. I. KOMEČ

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ СОБОР В ЧЕРНИГОВЕ И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К СТОЛИЧНОЙ ШКОЛЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ

Спасо-Преображенский собор в Чернигове, самый ранний среди сохранившихся памятников древнерусской архитектуры, заложен всего лишь на один год раньше Софийского собора в Киеве, но постройки эти принадлежат к разным эволюционным этапам. София Киевская связана с торжественной кульминацией княжения Ярослава Мудрого и многими чертами – с искусством второй половины XI столетия. Черниговский же собор обладает свойствами, которые не находят органического продолжения в последующем строительстве, но могут быть использованы для более точного и полного суждения о первых шагах русской архитектуры.

Композиция Спасо-Преображенского собора в Чернигове свидетельствует о сознательном использовании зодчими вековых традиций византийской архитектуры. Это четырехстолпный храм типа вписанного креста, с нартексом и развитой алтарной частью. Знаменательна форма опор – они никоим образом не читаются как комбинации отрезков стен, а представляют собою кресчатые центрические опоры. В константинопольских храмах, начиная с X века, основными опорами служат обычно колонны, стены внутри исчезают.

В черниговском храме происходит обратная замена: колонн – столбами. Однако уже совершившееся в IX-X веках осознание опор как формы в себе замкнутой, не разделяющей пространство, а лишь находящейся в нем, приводит к возникновению центрических кресчатых столбов. Ничто не мешает возвести на них ту каноническую систему перекрытий, которую в константинопольских памятниках несли четыре колонны. Конечно, употребление столбов связано с примитивизацией столичного мотива, в ее основе лежат и материальные факторы, ибо доставка четырех больших мраморных колонн была бы, вероятно весьма сложной. Однако еще интереснее отметить, что, даже если такая возможность и существовала бы, ею нельзя было воспользоваться для возведения этой церкви: над нартексом и боковыми нефами расположены хоры, эти зоны интерьера оказываются двух-

этажными. Применение колонн в качестве основных опор становится невозможным, ибо их стволы были бы пересечены посередине. Между подкупольными столбами в двух ярусах размещены тройные аркады.

Подобная композиция постоянно употребляется в памятниках столичного круга Византии У-УІ столетий. Она восходит к купольным базиликам, таким ранним и начальным, как Алахан-манастир, почти такую же структуру мы находим в церкви в Каср-ибн-Вардане. В дальнейшем, в связи с вытеснением купольных базилик крестовокупольными храмами, аркады в верхнем ярусе исчезают - храм св. Ирины в Константинополе, церковь в Дере-Ази. Для ощущения общности традиции интересно и показательно совпадение размеров /при типологическом сходстве/ черниговского памятника и церкви в Дере-Ази: общая длина 32 м /в Дере-Ази без экзонартекса - 33 м/, ширина 2I,5 м /2I м/, подкупольный квадрат - 7,75 м /чуть больше 8 м/.

В византийских постройках УШ-ІХ веков хоры устраивались на сводах, перекрывавших нижний ярус, а коробовые своды рукавов креста опирались на стены угловых ячеек, прорезанные арками. В XI столетии принципиально аналогичные решения мы видим в церкви Георгия в Манганах и в Гюль-Джами, в первой устройство обширных хор связано с императорским заказом.

Композиция Спасо-Преображенского собора в Чернигове при использовании традиционных, поддерживающих хоры аркад отличается иным ощущением общей структуры. В связи с центрической трактовкой опор внутренние стены исчезают, а хоры располагаются на плоских деревянных перекрытиях /в боковых нефах/. Это лишает хоры органической связи с каменным организмом здания. Создается весьма своеобразная ситуация, когда в церковь типа вписанного креста, ставшую под влиянием константинопольских четырехколонных композиций пространственно цельной, вновь переносятся формы, должные расчленять внутреннее пространство; все эти формы связаны с устройством хор.

Хоры в русских храмах XI-XII веков имели весьма определенное назначение, здесь находились князь и его ближайшее окружение. Поэтому, когда в Спасо-Преображенском соборе мы встречаемся с обширными хорами, то причиной этому мог быть прямой княжеский заказ. Зодчие, строившие церковь, взяли за ее основу тип вписанного креста, который по существу является перетолкованием крестовокупольных построек под влиянием четырехколонных композиций. А для того, чтобы устроить обширные хоры, они обратились к формам более ранних византийских памятников. От центрального пространства хоры отделили традиционными аркадами в двух ярусах.

Благодаря двухярусности внутренней структуры и аркадам в какой-то мере восстанавливается свойственная базиликам ориентация пространственного развития к алтарю. Подобный оттенок реально возможного движения стоит в известном противоречии с тем полным переводом движения в созерцательную категорию, к которому стремилось и которого достигло средневизантийское зодчество. Крупность и однородность членений придают намечающейся продольной ориентации пространства характер торжественный и церемониальный, свойственный княжеской культуре Киевской Руси.

Удивительную красоту, богатство планов и ритмов вносят в интерьер виды аркад сквозь аркады, столь характерные для памятников эпохи Юстиниана, когда возникли лучшие и главнейшие церкви Константинополя. Эти виды напоминают перспективы из боковых нефов Софии Константинопольской, церкви Сергия и Вакха, более всего - церкви в Каср-ибн-Вардане. В Спасо-Преображенском соборе аркады из-за пластической наполненности форм и крупного масштаба выявляют столь легко ассоциирующуюся с трехарочным мотивом идею триумфального проема, прохода. Это связано с идеями торжества и божественной, и земной власти, которые объединялись в русской княжеской культуре так же, как в византийской империи.

Очевидную близость к традициям византийской столичной архитектуры обнаруживает и стилистическая природа форм Спасо-Преображенского собора. Особенностью интерьера является ощущение его целостности, несмотря на как бы трехнефное расчленение. Одинаковые лопатки кресчатых столбов ориентированы на их внутреннее ядро, не обладают динамикой выступа; вместо того, чтобы определять движение пространства, опоры просто пребывают в нем. Пространство, как бы обладая некоей самостоятельностью развития, прорезает

внутренние перегородки арочными проемами, уничтожая вещественную непрерывность стен и придавая формам структурный смысл. Преодоленность перегородок усиливается центричностью перекрытия наоса, которое образовано сводами рукавов креста и пятью световыми главами.

Для трактовки форм характерны ясность и сложность одновременно, изящная расчлененность при ощущении нерасторжимости всех частей гибкой оболочки, в которой прихотливо соединяются и переходят друг в друга структурные и фоновые элементы. Профилировки всюду используются для облегчения форм и выявления их соотнесенности с целым. Опорами нижних аркад служат мраморные колонки, вдвое более тонкие, нежели опирающаяся на них кладка /колонки были обложены кирпичем после пожара ХУШ века/. Ионические капители с импостами несут профилированные шиферные плиты, с которых начинается кладка арок. Хотя колонны круглые, шиферные плиты и массивы кладки на них - вытянутые, прямоугольные, их длинные стороны идут вглубь, сквозь аркаду, - соотношение, типичное для Константинополя. Движение "сквозь" поддерживается и перспективными профилировками арок. Поэтому тройные аркады, пересекая рукава креста, в то же время напоминают о центрической природе основной композиции, горизонтальное движение аркад вдоль нефов сочетается с их ориентированностью на центральное подкупольное пространство; группировка вокруг центра и преодоление горизонтали подчеркиваются небольшим выделением средних арок во всех ярусах.

Изобретательно соединены формы в верхних аркадах. Арки опираются на довольно массивные столбы, чей размер определен толщиной стен. Однако профилировка делает их стройнее, боковые части столбов превращаются в примыкающие лопатки. Столбы выглядят чуть ли не вдвое тоньше действительного размера. Подобное сужение ориентирует их сквозь аркаду - в еще большей степени, чем это было в опорах нижнего яруса. Аркады обоих ярусов объединены крупной огибающей формой - центральной аркой, которая превращает их в вертикальную композицию. Ось последней подчеркнута арочным проемом в центре люнеты. Во всех люнетах эти проемы содействуют и облегчению стены, превращению ее в "прозрачную" систему. Они глубоко традиционны для византийской архитек-

туры, в Каср-ибн-Вардане общая схема заполнения проема между основными столбами аналогична Спасо-Преображенскому собору, проемы в люнетах здесь являются /поскольку нет рукавов креста/ окнами. Можно было бы даже думать, что проемы в Спасо-Преображенском соборе - это как бы воспоминания о прежде существовавших окнах, а вовсе не эстетическая прихоть, связанная с трактовкой стены как прозрачной оболочки. Однако справедливо именно последнее, как ни неожиданен подобный эстетизм. Именно в такой роли мы встречаем проемы уже в УI веке в люнетах арок над хорами Софии Константинопольской.

Зрительному облегчению люнет в черниговском соборе содействует и выделенность подпружных арок, которые берут на себя основную несущую функцию и даже зрительно превращают люнеты в легкие заполнения.

Все наблюдения, как нам кажется, убедительно показывают, что черниговский памятник строили мастера, прекрасно ориентированные в запасе приемов и композиций, предоставляемом историей византийской архитектуры. Стремление к обьединению пространства, структурность каменной оболочки, ритмика криволинейных очертаний, прорезанность арками и аркадами внутренних перегородок, исчезновение стен в наосе, зрительные эффекты профилировок - являются неотьемлимыми чертами константинопольской архитектуры. Спасо-Преображенский собор настолько принадлежит подобному искусству, что можно быть убежденным в участии константинопольских зодчих и в его проектировании, и в его строительстве.

Значение Спасо-Преображенского собора для истории древнерусской архитектуры многократно увеличивается все более осознаваемым в последние годы сходством с ним Десятинной церкви. Последняя была реконструирована Н.В.Холостенко по аналогии с черниговским собором[I/]. Реконструкция кажется обоснованной и правильной, она оставляет не расшифрованным лишь одно различие построек. Речь идет о построении восточной части Десятинной церкви. Хотя при раскопках были выявлены лишь контуры фундаментных рвов,

I/ М.В.Холостенко. З IсторII зодчества ДревньоI РусI X ст. "АрхеологIя", XIX /I965/, стр. 68-84.

все же членения галерей показывают, что апсиды примыкали непосредственно к основной девятидольной структуре крестовокупольного храма. Следовательно, алтарная преграда проходила перед восточной парой центральных столбов. Это могло привести к двум соотношениям. Первый вариант сводится к отсутствию хор в боковых рукавах креста – ибо аркады хор прерывали бы единство трехчастного алтаря. Хоры при этом остались бы лишь в западных угловых ячейках наоса, как это стало широко распространенным во второй половине XI века. В подобном случае сходство Десятинной церкви и Спасо-Преображенского собора ограничилось бы лишь некоторыми чертами плана, настолько общими, что какая-либо существенная связь памятников оказалась бы лишенной достаточных оснований.

Однако близким к действительности кажется иной вариант реконструкции, типологически родственный именно черниговскому собору; найденная капитель Десятинной церкви[2/] убедительно свидетельствует о существовании малых аркад, которые прежде всего должны быть устроены в боковых рукавах креста в связи с устройством в них хор. Хоры должны были бы находится над всей площадью малых нефов, боковые апсиды церкви были бы двухэтажными. С точки зрения византийских зодчих здесь нет ничего необычного, именно так устроен храм в Дере-Ази.

Чтобы осознать порождаемую близостью русских церквей ситуацию, необходимо учесть еще несколько обстоятельств. В своей последней статье А.Поппе пришел к важным заключениям[3/]. Он считает, что Десятинная являлась дворцовой церковью Владимира Святославича. Двор Владимира действительно располагался рядом – три дворца окружали церковь и площадь перед ее западным фасадом. А.Поппе доказывает, что церковь была посвящена Богородице, а не какому-то отдельному ее празднику /Успению, например/, и что летописи не случайно только так ее называют. Наконец – третье. Устройство дворцового храма в честь Богородицы

2/Ивакін Г.Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Киева.Археологія Киева. Київ,1979,с.107-124

3/ A.Poppe. The building of the church of St. Sophia in Kiev. Journal of Medieval History, 7 (1981), p.24-26.

есть непосредственное подражание византийскому императорскому двору X века, в котором роль такой домашней, расположенной рядом с покоями и Хрисотриклинием церкви играла Фаросская, посвященная также Богородице. Хотя эта постройка и не сохранилась, К.Манго и Р.Дженкинс, пользуясь описанием Фотия, убедительно реконструируют ее как храм, подобный церкви Климента в Анкаре, т.е. с двухярусными тройными аркадами между центральными столбами[4/]. Повторение подобной формы в Спасо-Преображенском соборе и, по всей вероятности, в Десятинной церкви получает важнейшее значение.

Можно думать, что когда Владимир Святославич вызвал греческих зодчих для возведения придворного храма /скорее всего – из Константинополя, ибо его молодая жена Анна была сестрой византийского императора Василия II/, то под влиянием византийских обычаев и привыкшей к ним княгини были определены посвящение храма и его структура. Последняя, правда /по аналогии с черниговским собором/, кажется больше похожей на церковь в Дере-Ази, чем на церковь Климента в Анкаре. Но если свободным западным рукавом русские памятники сближаются с постройкой в Дере-Ази, то аркады во втором ярусе – это как раз то, что свойственно церкви Климента. Русские памятники становятся способными в определенной мере дополнить информацию о константинопольских сооружениях. Здесь объединены черты обоих типов, и, вероятно, также они могли объединяться /в описании Фотия ничто этому не противоречит/ и в Фаросской церкви.

Если представить себе Фаросскую церковь по типу храма в Дере-Ази, только с двухярусными аркадами в рукавах креста, то именно такой могла бы быть Десятинная церковь. Мы отмечали удивительную близость размеров соборов в Дере-Ази и Чернигове, теперь мы можем и в этом отношении присоединить Десятинную церковь /длина с нартексом 27 м, ширина 18 м, диаметр купола 7,5-8 м/.

В целом можно придти к следующим заключениям. При сооружении Десятинной церкви за образец /посвящение, тип функция/ была принята Фаросская церковь Богородицы Боль-

4/ R.J.H.Jenkins,C.A.Mango. The date and signification of the tenth Homily of Photius. DOP, 9/10,1956, p. 173.

шого дворца в Константинополе. Боковые нефы киевской церкви стали по всей длине двухэтажными - приемы византийской архитектуры У-IX веков оказались актуальными и в X столетии. На протяжении нескольких десятилетий эта церковь являлась на Руси самой значительной и самой почитаемой. Владимир дал на ее содержание десятую часть доходов и поручил службу в ней Анастасу Корсунянину.

Когда могущественный черниговский князь Мстислав, сын Владимира Святославича, задумал воздвигнуть каменный собор в своем стольном городе, рядом со своим двором, то он взял за образец Десятинную церковь. Показательно, что Мстислав уже однажды вдохновлялся этим памятником и его посвящением - когда в 1022 году выстроил церковь Богородицы в Тмуторакани. Хотя от последней уцелели лишь фундаментные рвы, они свидетельствуют о трехнефной постройке, могущей быть композиционно аналогичной Десятинной церкви.

Все строительство конца X века - 1030-х годов оказывается принадлежащим одному архитектурному направлению, Десятинная церковь стоит в его начале, черниговский собор - в конце. Основополагающими для всего периода являются, вне всякого сомнения, традиции столичного круга византийской архитектуры.

Чернигов. Спасо-преображенский собор. Интерьер. Общий вид

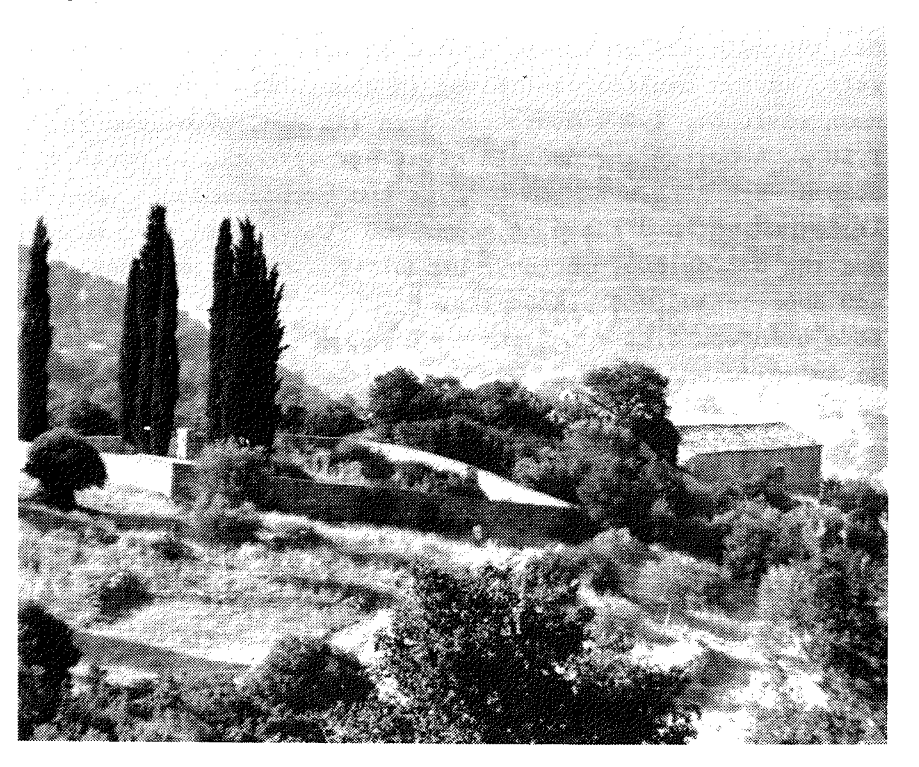
ARGYRES P. PETRONOTES—IOANNES CH. ALEXANDROPOULOS

ΕΝΑΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΚΑΔΙΚΗ ΓΟΡΤΥΝΙΑ

Στό συνάδελφο κ. Χ.Μ. ἐκδότη
τῆς βασιλικῆς τῆς Ζούρτσας[1]

Στό χωριό Ψάρι (τοῦ τέως δήμου Τρικολώνων), στίς δυτικές πλαγιές τοῦ ὄρους Μαινάλου, σέ τόπο πού κυριαρχοῦν οἱ πρῖνοι καί οἱ δρῦς, ὑπάρχει ἡ ὡς τά τώρα ἄγνωστη στήν ἐπιστήμη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου. Βρίσκεται 200 μ νοτιοδυτικά τοῦ χωριοῦ, κάτω ἀπό τό κοιμητήριό του (εἰκ. 1) καί πρίν ἀπό τό Παλαμάρι, τόν γειτονικό οἰκισμό. Ὁ ναός ἀντικρύζει κάτω τό ὑψίπεδο τῆς Μεγαλοπολίτιδας καί ἀπέναντι τό Λύκαιον ὄρος, δέν εἶναι δέ μακριά ἀπό τήν Καρύταινα, πού κρύβεται πίσω ἀπό τό λόφο "στοῦ Κούκουρα" (στό κοινοτικό ὅριο τοῦ ἄμεσα γειτονικοῦ χωριοῦ Σύρνα).

Εἰκ. 1. Χωριό Ψάρι τέως δήμου Τρικολώνων Γορτυνίας: τό κοιμητήριό του καί ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στό βάθος τό ὑψίπεδο τῆς Μεγαλοπολίτιδας.

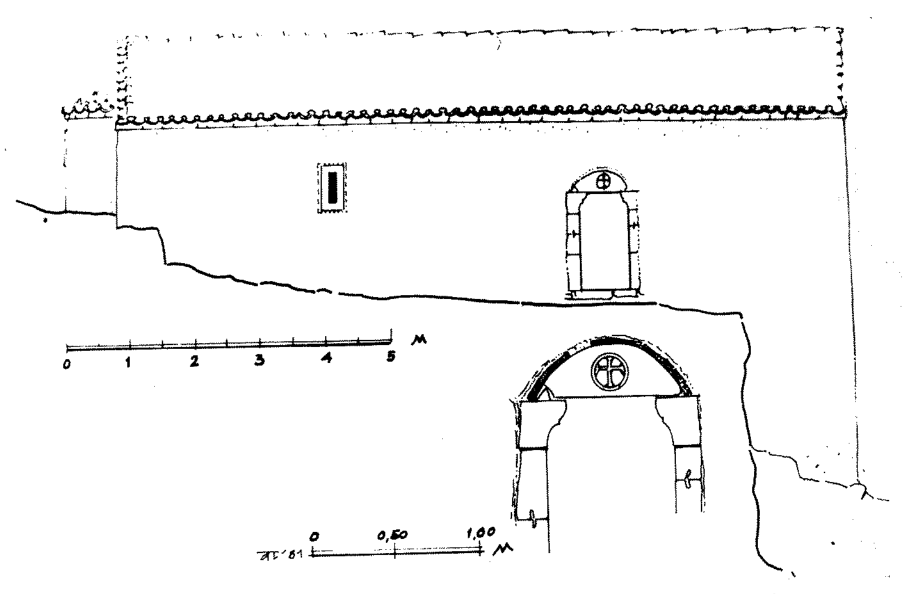

Εἰκ. 2. Ψάρι Τρικολώνων Γορτυνίας: Ὁ Ἅγιος Γεώργιος (ἀπό βορειοδυτικά) κτισμένος πάνω σέ βραχώδη προβολή.

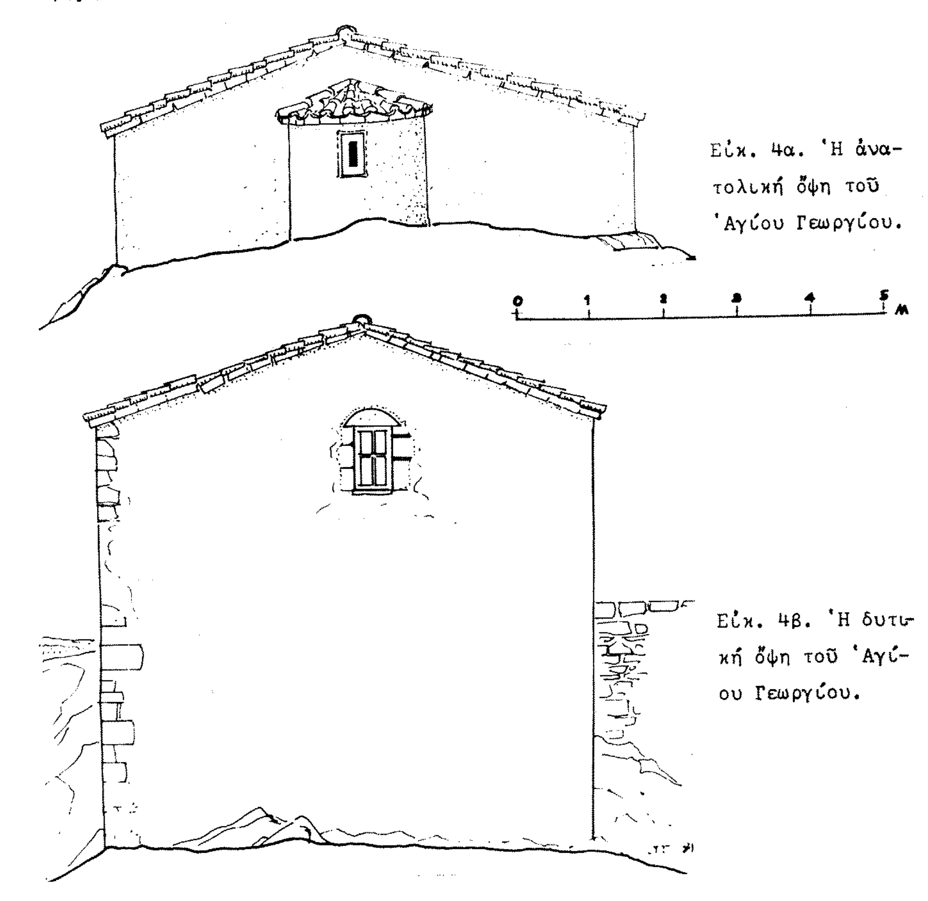
Ἡ ἐκκλησία εἶναι κτισμένη πάνω σέ βραχώδη προβολή (εἰκ. 2). Ἡ πρόσβαση ἀπό τό χωριό Ψάρι μᾶς ὁδηγεῖ στή βόρεια πλευρά τῆς λιθόδμητης ἐκκλησίας (εἰκ. 3): ἐξωτερικά τίποτα δέν προδίδει τήν ἀξία τοῦ μνημείου, κανένα ἰδιάζον μορφολογικό στοιχεῖο, κανένα στολίδι. Κοιτόντας τή βόρεια ὄψη τοῦ ναοῦ, ἐντύπωση κάνει ὅτι ἐνῶ ἡ ἀνατολική ἀρχή τῆς ὄψης εἶναι χαμηλή, 1,50 μ, ἡ δυτική της ἀπόληξη εἶναι ὑπερτετραπλάσια ὑψηλή, 6,20 μ. Στή βόρεια πλευρά ὑπάρχει ἕνα στενό παράθυρο, σάν "πολεμίστρα", καί μιά πόρτα, ἡ πόρτα τοῦ γυναικωνίτη, στό πάνω μέρος τῆς ὁποίας ἀναγνωρίζουμε μορφολογικά στοιχεῖα νεοελληνικοῦ βορειοελλαδικοῦ οἰκοδομικοῦ ἐργαστηρίου (εἰκ. 3 κάτω). Στό ἴδιο ὑπέρθυρο ἔχει χαρακτεῖ "ἀποτροπαϊκός σταυρός" καί πιό ψηλά ἀπ᾽αὐτό, στό ἐπίχρισμα, ἡ χρονολογία 1893. Τό "πατητό" μέ τό μυστρί ἐπίχρισμα καλύπτει καί τίς τέσσερες ὄψεις τοῦ κτηρίου.

Ἡ ἀνατολική ὄψη (εἰκ. 4α) πολύ κοντά στό φυσικό βράχο (πού πάνω του ὑψώνεται ἀπέριττο κωδωνοστάσιο), παρουσιάζει μιά μόνο ἀψῖδα, τήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος μέ μικρό παράθυρο, ὅπως τό βόρειο. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό φαίνεται ἄνετα ἡ δίρριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη τῆς ἐκκλησίας.

Ἐμπρός στή νότια πλευρά τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 5 καί 6) ἔχει διαμορφωθεῖ μικρή αὐλή καί κάτω ἀπό τό δυτικό κράσπεδο τῆς τελευταίας ὀστεοφυλάκειο. Στήν πλευρά αὐτή, ὑπάρχει νεώτερο πα-

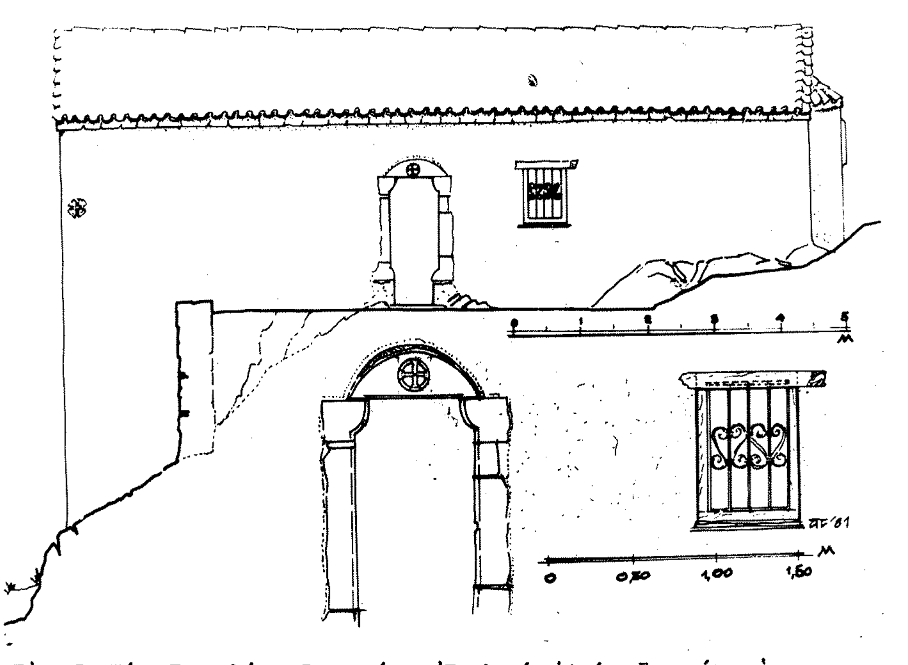

Εἰκ. 3. Ψάρι Τρικολώνων Γορτυνίας: Ἐκκλησία Ἁγίου Γεωργίου, ἡ βόρεια ὄψη, μέ λεπτομέρεια τῆς πόρτας.

Εἰκ. 4α. Ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Εἰκ. 4β. Ἡ δυτική ὄψη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

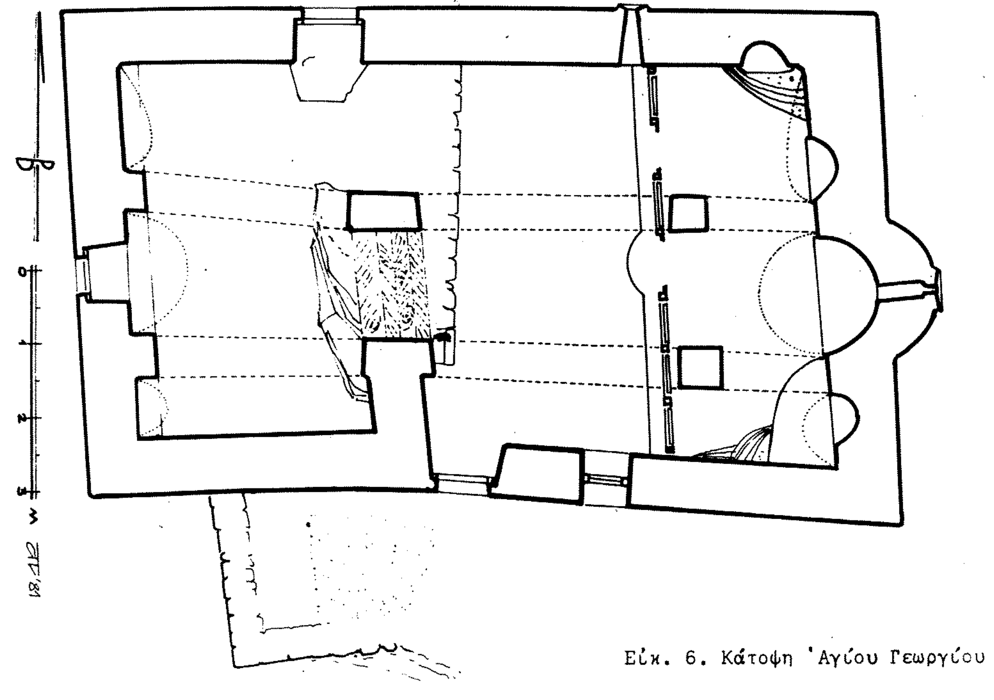

Εἰκ. 5. Ψάρι Τρικολώνων Γορτυνίας: Ἐκκλησία Ἁγίου Γεωργίου, ἡ νότια ὄψη μέ λεπτομέρεια πόρτας καί παραθύρου.

ράθυρο καί ἡ κυρία εἴσοδος στήν ἐκκλησία μέ θύρωμα συγγενικό πρός τό βόρειο. Ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ παραστάδες τῆς θύρας ἐδράζονται, εἶναι φανερό ὅτι ὁ φυσικός βράχος πού κάποτε ἦταν τό κατώφλι της, ἔχει λαξευτεῖ καί χαμηλώσει 0,31/0,37 μ καί μαζί του, νομίζω, ἡ στάθμη τοῦ ἐσωτερικοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης καί στή νότια ὄψη τό ἀνατολικό της ἄκρο εἶναι μικροῦ ὕψους (1,75 μ), ἐνῶ τό δυτικό πολύ μεγάλου (5,70 μ). Σέ ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας ὑπάρχει τρίτος "ἀποτροπαϊκός σταυρός", ὅμοιος τῶν ὑπερθύρων τῶν δύο θυρῶν. Ἡ δυτική ὄψη (εἰκ. 4β) ἡ τόσο ὑπερυψωμένη, παρουσιάζει ψηλά ἕνα παράθυρο μέ ὑπέρθυρο ὅμοιο μέ τά ὑπέρθυρα τῶν δύο θυρῶν, κορυφώνεται δέ ἡ ὄψη αὐτή σέ ἀετωματικό σχῆμα ἐξαιτίας τῆς δίρριχτης στέγης.

Ἡ ἐκκλησία σέ κάτοψη (εἰκ. 6) ἔχει ἀνώμαλο ὀρθογωνικό σχῆμα διαστάσεων 6,70 μ δυτικά καί 11,10 μ μεσημβρινά. Ἄξιο παρατηρήσεως ἐδῶ στή μεσημβρινή οἰκοδομική γραμμή εἶναι ἡ θλάση πού αὐτή παρουσιάζει. Ἡ κάτοψη διδάσκει ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπως ἔχει σήμερα, ἀνήκει στόν τύπο τῆς τρίκλιτης θολωτῆς βασιλικῆς, ἀνατολίζουσας δέ ἐξαιτίας τῆς ἐνιαίας δίρριχτης στέγης.

Στά σχέδια τῆς κάτοψης καί τῶν τομῶν (εἰκ. 7α-γ) παρουσιάζονται ἰδιομορφίες καί ἀνωμαλίες κατασκευῆς:

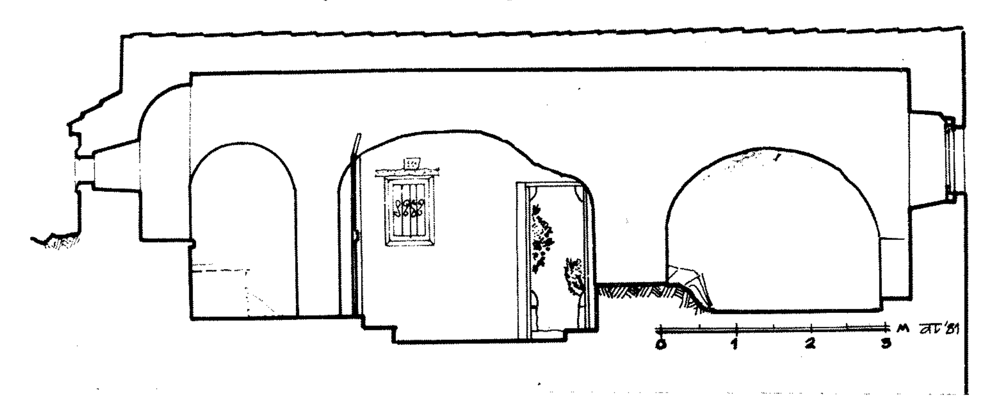

Εἰκ. 6. Κάτοψη Ἁγίου Γεωργίου

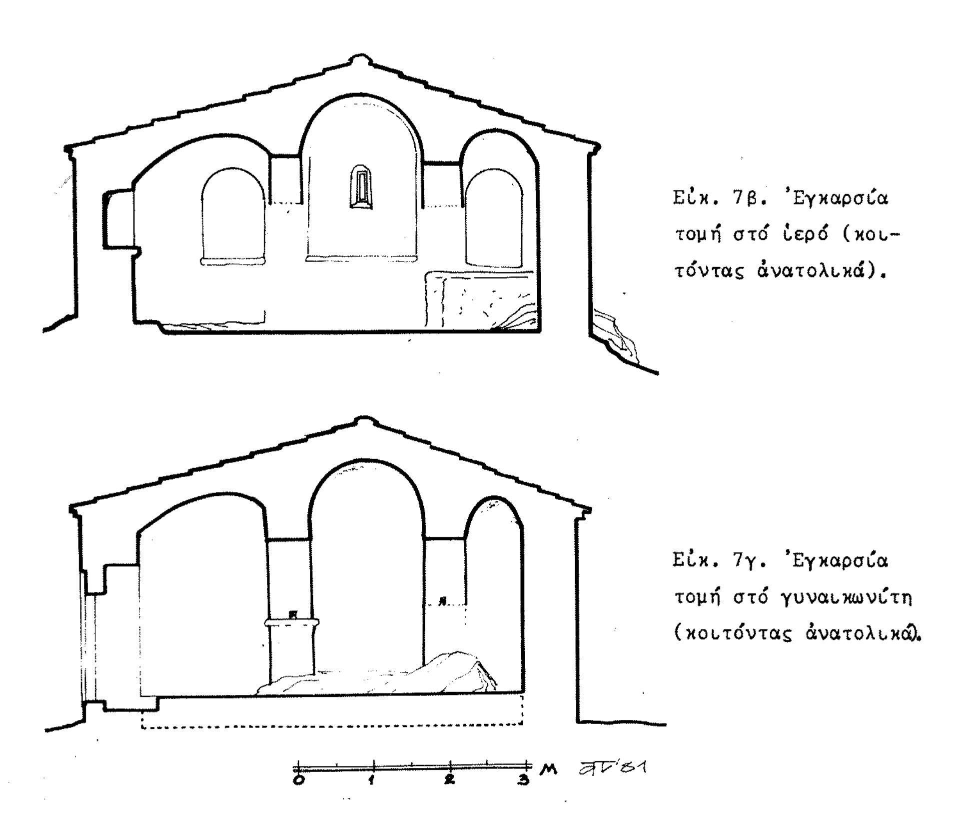
- τό νότιο κλίτος διακόπτεται ἀπό τμῆμα τοίχου
- τό πλάτος τῶν κλιτῶν εἶναι ἄνισο
- ὁ τρόπος καλύψεώς τους ἰδιόμορφος
- ἡ μορφή τῶν φερόντων τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν ἀσυνείθιστη.

Ἀντικρυστά ἀπό τήν κυρία εἴσοδο πάνω στό ἐπίχρισμα τῆς βόρειας τοξοστοιχίας σώζεται τό μεγαλύτερο μέρος μιᾶς μεγαλογράμματης γραπτῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 8). Τό μέγιστο σωζόμενο ὕψος της ἀριστερά, εἶναι 0,41 μ καί πιθανότατα ὁ ἀποσπασματικά διατηρημένος δέκατος στίχος εἶναι ὁ τελευταῖος. Τό σωζόμενο πλάτος τῆς ἐπιγραφῆς στήν περιοχή τοῦ δέκατου στίχου εἶναι 0,135 μ, ἐνῶ οἱ δύο πρῶτοι στίχοι διατηροῦν τό ἀρχικό μῆκος τους 0,325 μ. Στό δεξιό περιθώριο, τό σωζόμενο ὕψος μετράει 0,12 μ. Τό ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 3 ἕως 4 ἑκ, τό πλάτος τους 1,7 ἕως 2,2 ἑκ. Ἡ κορυφή τῆς ἐπιγραφῆς βρίσκεται 2,645 μ ἀπό τό σημερινό λίθινο δάπεδο. Τό κείμενό της μεταγράφεται ὡς ἑξῆς:

1 ☩ ἈΝΙΓΈΡΘΙ ἘΚ ΒΑΘΡΩΝ S(=ΚΑΙ)| στ. 1 Ά : 3 2,2 εκ
ἈΝΗ̃ΓΟΡΊΘΗ Ὁ ΠΆΝΣΕΠΤΟΣ S |
ΘΕΙ̃ΟΣ ΝΑΌΣ ΤΟ͂ ἉΓΊΟ͂ Ṡ ἘΝΔΌΞΟ͂ Μ^Ε [ΓΑΛΟ]| 1,7 εκ
ΜΆΡΤΗΡΟΣ ΓΕΩΡΓΊΟ͂. ΔΙΑ ΣΥΝΔ[ΡΟΜΗΣ S]| στ. 4 Ή : 4
5 ἘΞΌΔΟ͂ ΧΡ (ἀπάλειψη ὀνόματος) Ε.... | στ. 5 ΧΡ ΚΡ Χ/Κ
ΑΥΤΑΔΈΛΦΟ[Υ] ΑΥΤΟ͂ ἸΩ͂ (=ΙΩΑΝΝΟΥ)..|

Εἰκ. 7α. Ψάρι Τρικολώνων Γορτυνίας: Ἐκκλησία Ἁγίου Γεωργίου, κατά μῆκος ἀξονική γραμμή (κοιτόντας νότια).

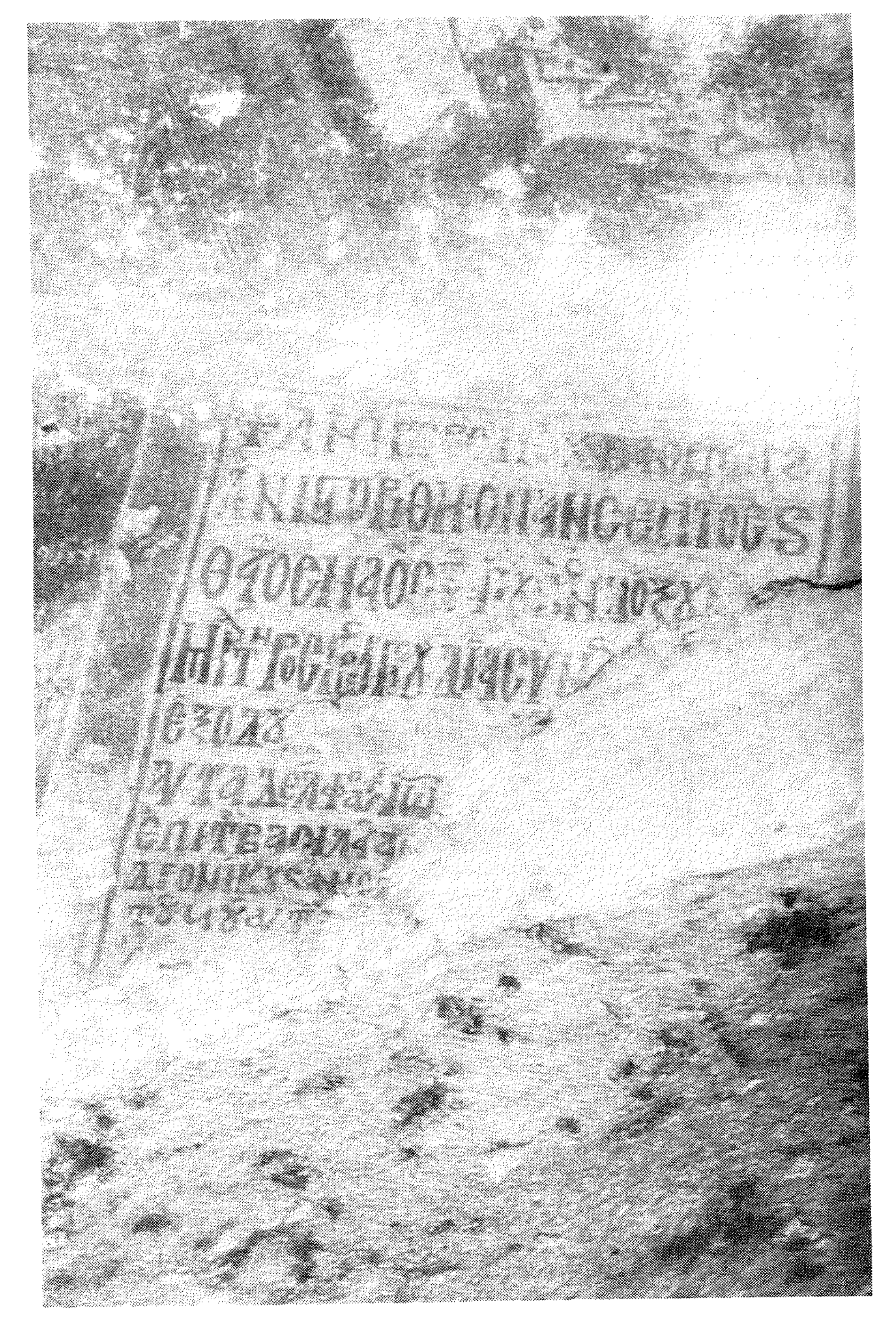

Εἰκ. 7β. Ἐγκαρσία τομή στό ἱερό (κοιτόντας ἀνατολικά).

Εἰκ. 7γ. Ἐγκαρσία τομή στό γυναικωνίτη (κοιτόντας ἀνατολικά).

ἐΠΙ ΤΗC ΒΑCΙΛΕΙΑC [ΑΝ]
ΔΡΟΝΙΚȣ S ΑΝΗC Ș
Tȣ ΥΙȣ ΑΥΤ [ΩΝ]...
ẹ [Ν] [Ε]Ṭ[ΕΙ]...

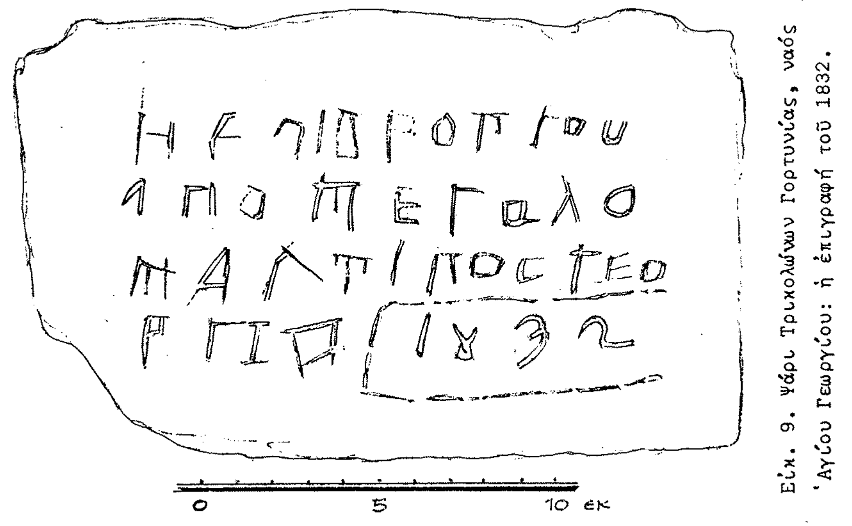
στ. 10 ἘΝ Τ;

Εἰκ. 8. Ψάρι Τρικολώνων Γορτυνίας, ἐκκλησία Ἁγίου Γεωργίου: ἡ κτητορική ἐπιγραφή.

῞Εχουν διασωθεῖ ἀκόμα ἰσχνά λείψανα τοιχογραφιῶν. Αὐτά εὑρίσκονται ἀριστερά ἀπό τήν ἐπιγραφή, κάτω ἀπό αὐτήν στήν ἄντυγα τοῦ σωζόμενου τμήματος παλαιοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου (εἰκ. 10), ἀντίστοιχα στήν ἀπέναντι νότια τοξοστοιχία καί στό γειτονικό τμῆμα τῆς κεντρικῆς καμάρας.

Πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο, ἐσωτερικά τοῦ νοτίου παραθύρου, ὑπάρχει ἐνεπίγραφη χαρακτή πλάκα (ἀνάποδα τοποθετημένη) μέ χρονολογία 1832 ἀναφερομένη στήν τότε ἐπιδιόρθωση τοῦ ναοῦ (εἰκ. 9)[2].

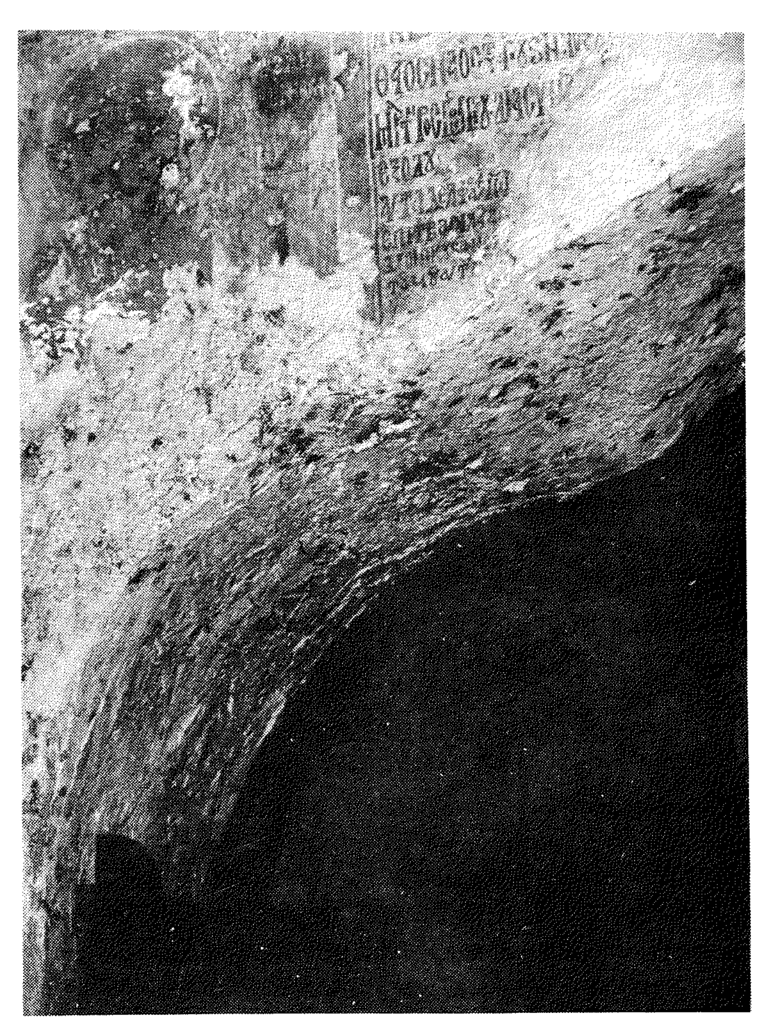

Εἰκ. 9. Ψάρι Τρικολώνων Γορτυνίας, ναός 'Αγίου Γεωργίου: ἡ ἐπιγραφή τοῦ 1832.

Τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι τό τέμπλο καί τά βημόθυρα μέ ξυλόγλυπτες παραστάσεις. Τά δάπεδα, λαξευμένα στό βράχο, βρίσκονται σέ διαφορετικές στάθμες, αὐτά στό ἱερό καί τό γυναικωνίτη ἔχουν ὑψωθεῖ στήν τελευταία δεκαετία μέ τσιμεντόστρωση πάχους περίπου 0,10 μ. Τό δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ὅπως εἴδαμε, λαξεύτηκε κάποτε μετά τήν κατασκευή τοῦ μεσημβρινοῦ θυρώματος, σήμερα εἶναι πλακοστρωμένο. Πάνω ἀπό τό τελευταῖο καί πρίν ἀπό τήν τσιμεντόστρωση, τό δάπεδο τοῦ ἱεροῦ ὑπερεῖχε 0,20 μ καί τοῦ γυναικωνίτη 0,17 μ.

Διδακτική εἶναι ἡ διαφορά ποιότητας στήν κατασκευή τῆς θολοδομίας καί τόξων πρβλ. τό τέλειο ἡμικυκλικό τόξο στό ἱερό (εἰκ. 7α) σέ σύγκριση μέ τό χαμηλωμένο καί πρόχειρα δομημένο θόλο στό βόρειο κλῖτος (εἰκ. 7β, γ).

Στήν τοξοστοιχία πού σώζεται ἡ ἐπιγραφή κάνει ἐντύπωση λείψανο τοξωτοῦ ἡμικυκλίου τέλειας δομῆς (εἰκ. 10), μέρους τώρα τοῦ μεγαλύτερου χαμηλωμένου τόξου. Τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν ἀπέναντι νότια τοξοστοιχία (εἰκ. 7α). 'Υπολογίζεται ὅτι τά ἡ-

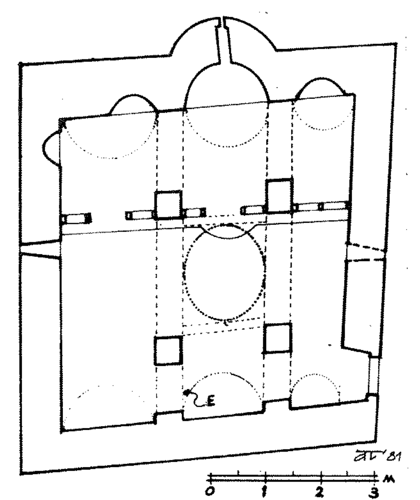
Εἰκ. 10. Ψάρι Τρικολώνων Γορτυνίας, ἐκκλησία 'Αγίου Γεωργίου: λείψανο βυζαντινοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου τῆς βορείας πεσσοστοιχίας.

μικυκλικά αὐτά τόξα εἶχαν ἀκτίνα 0,45 μ καί ἄνοιγμα 0,90 μ. ῎Αρα, τά τόξα αὐτά, ἐδράζονταν σέ κατακόρυφα στηρίγματα, τό πιό πιθανό σέ κτιστούς πεσσούς. Τό λαξευμένο καί ἐπιστρωμένο τώρα δάπεδο δέν ἐπιτρέπει ἀκριβέστερη παρατήρηση.

- 'Η παραπάνω αὐτή βασική παρατήρηση,
- ἡ ὕπαρξη τοῦ τμήματος τοίχου πού διακόπτει τό νότιο κλίτος
- ἡ σύμπτωση τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου αὐτοῦ τόσο μέ τήν ἀνατολική παραστάδα τῆς θύρας τοῦ γυναικωνίτη βόρεια, ὅσο καί μέ τή θλάση τῆς νότιας οἰκοδομικῆς γραμμῆς τοῦ ναοῦ, καί ἀκόμα μέ τό μεγάλο ἐγκάρσιο ρῆγμα τοῦ κεντρικοῦ θόλου, δυτικά τοῦ ὁποίου δέν ὑπάρχουν τοιχογραφίες
- ἡ κατασκευή ἑνός ἐξαιρετικά ὑψηλοῦ τοίχου στή δυτική πλευρά, σ'ἀντίθεση μέ τόν ἀνατολικό τοῖχο,

ὅλα αὐτά καί μερικά ἄλλα εἶναι δεδομένα πού συμβάλλουν στό νά

χωρίσουμε τήν οἰκοδομική ἱστορία τοῦ μνημείου σέ δύο βασικές φάσεις, δηλαδή, στήν Ι τή βυζαντινή καί στήν ΙΙ τή νεοελληνική.

Εἰκ. 11. Ἐκκλησία Ἁγίου Γεωργίου στό Ψάρι: πρόταση ἀποκατάστασης τῆς κάτοψης στήν ἀρχική βυζαντινή (Ι) φάση της.

Στήν Ι φάση θά δεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρχε μόνο ὁ κεντρικός χῶρος καί τό ἱερό, δηλαδή ἕνα σχῆμα κατόψεως τετράγωνο περίπου, διαστάσεων 6,50 Χ 7,00 μ (εἰκ. 11). Ἀπό τά πράγματα φαίνεται νά ὑπῆρχαν τέσσερα κεντρικά στηρίγματα, πού τό πιθανότερο ἦταν (καί τά δεδομένα: θόλοι, τόξα, ὕψη γενέσεων τό ἐπιτρέπουν) νά ἐστήριζαν τροῦλλο. Δέν ὑπάρχει σήμερα ἔνδειξη γιά πλάγιους βραχίονες. Βέβαια εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ ἀνωδομή τῶν τοίχων νά ἔχει ἀνανεωθεῖ. Εἶναι πιθανό, τά πλάγια κλίτη νά εἶχαν σκεπαστεῖ μέ συνεχεῖς ἡμικυλινδρικούς θόλους. Ἐξ ἄλλου σταυρεπίστεγη λύση φαίνεται λίγο πιθανή ἐξαιτίας τῆς σχεδόν τετράγωνης κάτοψης. Λύση βασιλικῆς θά ἀπαιτοῦσε μᾶλλον συμπλήρωση ἀνά κιονοστοιχία μέ δύο πεσσούς μέ διάσταση 0,55 ἤ 0,50 μ, ἀλλά τότε τά ἐνδιάμεσά τους ἀνοίγματα θά ἐμειώνονταν σέ 0,70/ 0,75 στή βόρεια, σέ 0,65/0,70 στή νότια κιονοστοιχία: ἀνοίγματα ἄνισα καί μικρότερα τοῦ ὑπολογισθέντος ἀκραίου τῶν 0,90 μ, λύση δέ κτηριολογικά δύσκολα ἀποδεκτή. Ἔτσι μᾶλλον καταλήγουμε στόν τύπο μιᾶς συνεπτυγμένης τρίκλιτης βασιλικῆς μέ τροῦλλο, ἀρχέτυπα τῆς ὁποίας δημιουργήθηκαν στό Μυστρᾶ, αὐτή τήν περίοδο[3]. Κτηριολογικά, τό συνεπτυγμένο αὐτό τύπο, μᾶλλον ἐπέβαλε ἡ στενότητα τοῦ χώρου, ἐνῶ τό περίοπτο τοῦ ἴδιου τόπου χάριζε προβολή στήν ἐκκλησία ἀντί ἴσως ἄλλης μορφολογικῆς ἀναδείξεως.

Ἡ Ι αὐτή φάση εἶναι ὑστεροβυζαντινή καί ἀκριβέστερη χρονολόγησή της, θά προταθεῖ στό τέλος τῆς ἀνακοινώσεώς μας. Τό τέλος της δέν μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ παρά στόν 18ο ἤ στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ἀκριβέστερα ἴσως στήν περίοδο εἴτε τῆς ἐπανα-

στάσεως τοῦ 1770, εἴτε τοῦ 1821, περιόδους καταστροφῶν πλήθους ἐκκλησιῶν. Τήν ὄψιμη αὐτή χρονολόγηση τοῦ τέλους τῆς Ι φάσεως ἐπιβάλλει ἡ πολύ καλή κατάσταση διατηρήσεως τῆς γραπτῆς ἐπιγραφῆς.

Ἡ ΙΙ φάση μέ τή ριζική μετασκευή καί ἐπέκταση τῆς ἐκκλησίας τοποθετεῖται στό ἔτος 1832. Ἡ παράδοση ἀναφέρει ὅτι γιά μιά περίοδο ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἦταν ἡ μοναδική ἐκκλησία τῶν γύρω χωριῶν. Τό μεγάλο αὐτό ἐκκλησίασμα ἀπαιτοῦσε τήν ἐπέκταση πού πραγματοποιήθηκε ὑποχρεωτικά πρός τά δυτικά. Κάποιες ἐπεμβάσεις σημειώνονται μεταγενέστερα, ὅπως ἡ ἀπολάξευση τοῦ ἐσωτερικοῦ δαπέδου, τό ἐξωτερικό ἐπίχρισμα τό ἔτος 1893.

Στήν περιοχή τῆς Κεντρικῆς Ἀρκαδίας μόλις ὑπάρχουν ἀντίστοιχα παραδείγματα γιά σύγκριση, ὅπου γενικά ὁ τύπος τῆς βασιλικῆς εἶναι σπάνιος: ἡ τρίκλιτη βασιλική τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στό κοιμητήριο τῆς Ζούρτσας Φιγαλικῆς εἶναι βέβαια, πολύ προγενέστερη τῆς Ι φάσεως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀφοῦ χρονολογεῖται στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα[4]. Τυπολογικά περισσότερο συγκρίσιμο παράδειγμα εἶναι τό καθολικό τῆς Μονῆς ἐπίσης τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, στό Βαλτεσινίκο Γορτυνίας[5]: τρίκλιτη βασιλική, σήμερα ξυλόστεγη, δέν ἀποκλείεται νά εἶχε κι αὐτή τροῦλλο, δηλαδή νά ἦταν ὁμοιότυπη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Ψάρι καί σύγχρονή του ἀφοῦ οἱ τοιχογραφίες της θεωροῦνται ὑστεροβυζαντινές[6].

Οἰκιστικά, εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ἅγιος Γεώργιος στό Ψάρι εἶναι κατάλοιπο ἑνός ἐρειμωμένου μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ. Τουλάχιστον σέ 100 στρέμματα ἔκταση ἡ γύρω σχετικά ὁμαλή, σήμερα καλλιεργούμενη, περιοχή εἶναι κατάσπαρτη ἀπό μεσαιωνικά καί νεώτερά τους ὄστρακα καί κεραμίδια. Ἐπίσης, παρατηροῦνται λίγες λαξευτές πέτρες ἀπό πωρόλιθο, ὑλικό πού δέν προέρχεται ἀπό τήν περιοχή. Ἡ θέση τοῦ οἰκισμοῦ βρισκόταν πάνω σέ δρόμους, πού ὁ ἕνας ὁδηγοῦσε ἀπό τήν Καρύταινα στήν κεντρικότερη Ἀρκαδία, δηλαδή στά ὑψίπεδα τῆς Ταβίας καί Τριπολιτσᾶς, ὅπως καί στή βορειοανατολική Πελοπόννησο, καί ὁ ἄλλος ἦταν πέρασμα μέ στρατιωτική σημασία γιά τή Λακωνική. Τή σχετικά πρόσφατη σημασία τῶν δρόμων αὐτῶν μαρτυροῦν τά γειτονικά λείψανα ἀπό παλαιά χάνια. Ἴσως ὑπάρχει κάποια πιθανότητα τό ὄνομα τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ νά ἦταν Ὑψάριον, Ὑψάριν, δηλαδή "μικρό ὕψωμα", κατάλοιπο τοῦ ὁποίου εἶναι τό σημερινό τοπωνύμιο (τό) Ψάρι, ὑψόμετρο 720, ἕνα ἀπό τά 5 ὅμοια ὑπαρχόντων χωριῶν τῆς Πελοποννήσου - αὐτά σύμφωνα μέ μία φιλολογική ἑρμηνεία[7].

Τέλος, στό ἱστορικό μέρος ἀπομένει νά ἐξετάσουμε ἀκριβέστερα πότε χτίστηκε ἡ ἐκκλησία πού παρουσιάσαμε, στήν περίοδο τῆς βασιλείας[8] τίνος 'Ανδρόνικου κατά τήν ἐπιγραφή πού εἶχε σύζυγο Ἄννα καί εἶχαν κοινόν υἱόν. 'Εξεταστέοι εἶναι οἱ αὐτοκράτορες 'Ανδρόνικοι ὁ II καί ὁ III[9]. 'Επειδή ὅμως ἡ Καρύταινα ἀνακατελήφθη ἀπό τό βυζαντινό στρατό τό ἔτος 1321[10], πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ ναός τοῦ 'Αγίου Γεωργίου τοῦ Τ ρ ο π α ι ο φ ό ρ ο υ χτίστηκε μετά τό ἔτος αὐτό. Μέ βάση τό γεγονός αὐτό καί τήν ὅλη ἱστορική συγκυρία, προτείνεται νά δεχτοῦμε τά χρόνια τοῦ 'Ανδρόνικου III. 'Ακριβέστερα, προτείνονται τά τελευταῖα ἐννέα ἔτη τῆς βασιλείας του, ἀφοῦ τό 1332 ἀπέκτησε υἱόν τόν 'Ιωάννη V, ἀπό τήν δεύτερη σύζυγό του τήν Ἄννα τῆς Σαβοΐας, πέθανε δέ ὁ 'Ανδρόνικος αὐτός, τό 1341[11].

Σκοπός τῆς ἀνακοινώσεως αὐτῆς ἦταν νά παρουσιαστεῖ ἕνα ἄγνωστο ἀρχιτεκτονικό καί ἱστορικό μνημεῖο τῆς 'Αρκαδίας σέ μία εὐαίσθητη περιοχή καί ἐποχή τοῦ ἀναπτυσσόμενου Δεσποτάτου τοῦ Μορέως.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*Εὐχαριστίες ὀφείλονται σέ πολλούς γιά βοήθεια καί συμβολές: πρῶτα στόν Γεώργιο Α. Σταμίρη (πού πρίν τό 1965 ὑπέδειξε τό μνημεῖο), στήν Μ.Α. Καβάγια, στόν Β. Κόνιαρη, σέ κατοίκους τῆς περιοχῆς, στόν Π. Βελισσαρίου, στόν Γ. Βελένη, στούς καθηγητές Μ. Μανούσακα, Χ. Μπούρα, Δ.Ι. Πάλλα. 1.- Ch. Bouras, "Zourtsa, Une basilique Byzantine au Pēloponnēse", Cahiers Archēologiques, 21 (1971), 137-149. 2.- Λίθος διαστάσεων 0,205 X 0,13 μ, ἐπιγραφή 0,15 X 0,075, ὕψος βάσης λίθου ἀπό ἐσωτερικό δάπεδο 2,17 μ, ὕψος γραμμάτων 0,01 ± 0,002 ἤ 0,003 μ. Μεταγραφή: Η ΕΠΙΔΙΟΡ(ΘΩΣΗ) ΤΟυ / ΑΓΙΟ(Υ) ΜΕΓαΛΟ / ΜΑ⟨Ρ⟩ΤΙΡΟΣ ΓΕΟ / ΡΓΙΟ(Υ) 1832. 3.- Μαν. Χατζηδάκης, Μυστρᾶς..., 'Αθῆναι 1948, σσ. 56, 48' 86, 85' 36. 4.- Bouras (1971), ἔ. ἀ. 5.- Ν.Κ. Μουτσόπουλος, 'Η 'Αρχιτεκτονική τῶν 'Εκκλησιῶν καί Μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας, 'Εν 'Αθήναις, 1956, 158-162. 6.- Ernst Meyer, Peloponnesische Wanderungen..., Zürich und Leipzig (1939), 45. 7.- Κατά τόν φιλόλογο/μελετητή τῆς ἱστορικῆς τοπογραφίας Ν. Παπαχατζῆ. Οἱ D.J. Georgacas καί W.A. Mc Donald, "Place Names of South-West Peloponnesus": Πελοποννησιακά 6 (1963-68) καταγράφουν τό τοπωνύμιο καί στόν ἑλληνικό κατάλογο (σ. 284 ἀρ. 8635) καί στόν ἀρβανίτικο (σ. 349 ἀρ. 9257). 'Ο καθηγητής Γ. Μπαμπινιώτης δέν θεωρεῖ πιθανή τήν ἑρμηνεία ἀπό "'Υψάριον", ὁ Δρ Δ. Βαγιακάκος σκέπτεται μήπως μετέπεσε ἀπό βυζαντινό τοπωνύμιο "τοῦ Ψάρη". 8.- 'Η ἔκφραση "ἐπί τῆς βασιλείας (τοῦ τάδε βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα)" δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά διοικητική ὑπαγωγή σ'αὐτόν, ὅπως στή Χίο ἐπί Γενουατῶν: Χ. Μπούρας, "Μία βυζαντινή βασιλική ἐν Χίῳ" εἰς Νέον 'Αθήναιον, 3 (1958-60), 141-142, καί στή βενετοκρατούμενη Κρήτη (:Κ.Δ. Καλοκύρης, Αἱ βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης..., 'Αθῆναι 1957, σσ. 191-192, πρβλ. 31, 32), ὡστόσο ἡ ἐμπόλεμη κατάσταση στήν Πελοπόννησο δέν ἀφήνει ἄλλα περιθώρια ἑρμηνείας. 9.- Averkios Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453, Speyer a. Rhein, 1938, S. 35 Nr. 58, S. 43 Nr. 68. 10.- D.A. Zakythinos, Le Despotat Grec de Morēe, II, Athēnes 1953, 150. 11.- Papadopulos (1938), ἔ.ἀ., S. 46 Nr. 73.

SEMIHA YILDIZ ÖTÜKEN

ZWEISCHIFFIGE KIRCHEN IN KAPPADOKIEN UND IN DEN ANGRENZENDEN GEBIETEN

Bautypen

In Kappadokien konnten wir siebenunddreissig Beispiele der zweischiffigen Kirchen feststellen. Nach der Zahl der Apsiden lassen sich diese Kirchen in zwei Varianten gliedern: zweiapsidiale Kirchen(Typ A) und einapsidiale Kirchen(Typ B). Die Typenvariante A findet sich hauptsaechlich in der Felsarchitektur, B dagegen in der Mauerarchitektur. Die Trennung der Schiffe erfolgt in der Regel durch eine Pfeiler-Arkade(Typ A a, B a)[1]. Bei wenigen Beispielen werden die Schiffe durch eine Mauer voneinander getrennt; ein Durchgang in dieser Mauer stellt die Verbindung zwischen den in sich abgeschlossenen "Schiffen"(Typ A b, B b)[2]. Selten wird durch die Aufhebung der Arkade bzw. der Mauer eine Vereinheitlichung des Innenraumes erreicht(Typ A c, B c)[3]. Mit dieser Variante eng verwandt, scheint der Typus der einschiffigen zweiapsidialen Kirchen zu sein(Typ C)[4]. Bei den Kirchen des Typus A c und B c fehlt zwar das trennende Bauelement, doch wird jedes Schiff mit einer eigenen Tonne überwölbt. Bei Typ C dagegen ist der einschiffige Raum mit einer einzigen Tonne überwölbt.

Durch Verschmelzung der zweischiffigen Kirchen mit anderen Bautypen entstehen Mischtypen. Bei der Kızıl kilise zu Sivrihisar und bei der Kirche zu Çukurkent, die nach dem Kreuzplan erbaut sind, wird der westliche Kreuzarm durch eine offene Arkade mit einem Seitenschiff verbunden[5]. Die Kılıçlar Kuşluk kilise zu Göreme weist den Querschifftyp auf; der Naos ist jedoch nicht wie üblich mit einer Quertonne überwölbt, sondern wie bei den Kirchen des Typs A c und B c mit zwei parallel verlaufenden Laengstonnen[6]. Eine Art Verschmelzung von zwei Kreuzkuppelkirchen, so dass ein Bau mit zwei Kuppeln und sechs Stützen entsteht, ist die Yusuf Koç kilisesi zu Avcılar[7].

Lage

Bei der heutigen Forschungssituation können wir über die Verteilung der Kirchen vom Typ A, B und C innerhalb des kappadokischen Raumes keine genauen Aussagen machen. Die Mehrzahl der Kirchen befindet sich in Güzelyurt, im Soğanlıdere- und Ihlara Tal. Vergleicht man die ausreichend erforschten Gebiete wie Göreme und Soğanlıdere miteinander, so stellt man einen quantitativen Gegensatz fest: von den 48 Kirchen in Göreme weist lediglich die Eustathios Kirche den zweischiffigen, zweiapsidialen Typ auf;

dagegen von den 32 Kirchen im Soğanlıdere Tal sind 13 Beispiele Vertreter dieses Bautyps[8]. Interessant scheint uns weiterhin, dass von den 37 Kirchen in Kappadokien bei 24 eine nahe Verbindung zum Wasser besteht [9]. Die meisten liegen in wasserreichen Taelern, wie Soğanlıdere oder Ihlara; auch innerhalb eines Ortes, wie es z.B. in Güzelyurt der Fall ist, wird die Naehe zu einem Fluss bevorzugt.

Datierung

Die zweischiffigen einapsidialen Kirchen in Çavdarlık, Gereme, Tilköy und Viranşehir werden in den frühen Arbeiten von H.Rott und W.Ramsay - G.L.Bell, sowie in dem neuesten Buch von M.Restle, als Werke der frühchristlichen Epoche ausgewertet[10]. Restle datiert die Andreas Kirche in Tilköy vor dem 6. Jahrhundert und die Kirche in Çavdarlık in die zweite Haelfte des 7. Jahrhunderts. Die Felskirchen werden meist anhand der ikonographischen und stilistischen Analyse der Fresken vom 7. bis ins 13. Jahrhundert datiert. Am Anfang der chronologischen Reihe steht die Ephthemios Kirche zu Güzelyurt; nach der lokalen Tradition wurde sie von einem Heiligen Simeon im Jahre 690 erbaut[11]. Mit Hilfe der Freskoinschrift wird die Ayvalı Kirche zu Güllüdere vor 912-921 und die Vierzig Maertyrer Kirche zu Şahinefendi vor 1216/17 datiert[12].

Architektonische Merkmale

In der Felsarchitektur handelt es sich in den meisten Faellen um verhaeltnismaessig kleine Bauten. Die rechteckigen Schiffe sind jeweils 2.5 - 6 m. lang und 2 - 4 m. breit. Eine monumentale und in ihrem Aufbau einzigartige Mauerkirche ist die sog. Üçayak. Die Schiffe sind in der Regel laengsrechteckig und gleichlang, jedoch unterschiedlich breit. In Çavdarlık, Tilköy, Gereme und Viranşehir, also in den Mauerkirchen des Typs B, ist das Südschiff mit der östlich gerichteten Apsis immer breiter als das Nordschiff. Bei den Felskirchen der Typenvarianten A a, A b und B c, ist entweder -wie bei Karabaş- das Nordschiff, oder -wie bei Güzelöz Nr.1- das Südschiff breiter als das andere Schiff. Bei wenigen Beispielen -wie bei Münhil oder Ayvalı- sind beide Schiffe annaehernd gleichgross. Die Vertreter des Typs Ac dagegen haben immer achsensymmetrisch gestaltete, gleichgrosse Schiffe. Die Schiffe sind in der Regel mit Laengstonnen überwölbt; nur die Apostelkirche ist flachgedeckt und die Üçayak mit hohen Pendentifkuppeln überwölbt. Die Höhe der Tonnen kann bei unterschiedlicher Grösse der Schiffe variieren; in der Apostelkirche oder in den Mauerkirchen zu Çavdarlık und Tilköy ist die Tonne des grossen Schiffes höher als die des kleinen.

Bei den zweiapsidialen Kirchen Archangelos, Vierzig Maertyrer, Kızıl, Ephthemios und Yusuf Koç sind die Apsiden durch einen Durchgang miteinander verbunden. Diese Eigenschaft laesst vermuten, dass beide Apsiden waehrend einer Messe gemeinsam benutzt werden konnten. Die liturgische Ausstattung der Mauerkirchen hat sich bis heute nicht erhalten, so dass wir nur auf die Funde in den Felskirchen hinweisen können. Wie in der Fırınlı kilise sind die Apsiden der Felskirchen meist mit zwei Schrankenplatten vom Naos abgetrennt. In seltenen Faellen, wie in Kızılçukur, hat nur die Apsis des grossen Schiffes ein Templon, oder wie in Ayvalı, öffnen sich beide Apsiden in ihrer ganzen Breite zum Naos. Die Zahl und die Stellung des Altars ist variabel; in den meisten Kirchen befindet sich in jeder Apsis ein Altar, nur in sieben Kirchen gibt es keinen und bei einer Kirche nur einen Altar. Das einstufige Synthronon begegnet uns in der Ballı und Karabaş Kirche; der Sitzplatz für einen Priester, ebenso in der Ballı.

Bei den Felskirchen liegt der Eingang meist in einer der Laengswaende. Westeingaenge sind selten, in den Mauerkirchen jedoch die Regel. Fast ohne Ausnahme öffnet sich der Eingang der Felskirchen zum grossen Schiff. Oft wird dem Eingang eine kleine Halle vorgelagert; grosse Narthices sind in den Felskirchen eine Seltenheit und werden meist wie in Pürenli seki als Grabraeume benutzt. In den Mauerkirchen dagegen befindet sich im Westen vor dem Eingang ein Narthex, der jedoch in einer spaeten Bauperiode angefügt worden ist.

Funktion

Die zweischiffigen und einschiffigen Kirchen mit Doppelapsiden (Typ A und C), sowie die zweischiffigen Kirchen mit einer Apsis (Typ B) sind geographisch in weit auseinanderliegenden Landschaften vertreten[13]. Ihre Entstehungszeit reicht von der frühchristlichen Epoche bis ins 19./20. Jahrhundert. G. Demetrokalles fasst die Funktion der Doppelapsidenkirchen zusammen; diese Bauten können zwei Heiligen geweiht sein, für die Ausweitung des Innenraumes durch Anfügen eines zweiten Schiffes entstanden sein, für die orthodoxe und katholische Messe gemeinsam dienen oder als Grabkirchen benutzt werden[14].

Die zweischiffigen Felskirchen mit Doppelapsiden in Kappadokien sind, wie von verschiedenen Forschern übereinstimmend festgestellt wurde, meist für Begraebniszwecke verwendet worden[15]. Im Nordschiff der einapsidialen Andreaskirche stellte H.Rott zwanzig Bodengräber fest. Analog dazu deutete er das Nordschiff der

Kızılkilise zu Sivrihisar als Grabstelle[16]. Bei unseren Arbeiten in Kappadokien konnten wir in fünfzehn Doppelapsidenkirchen Arkosol- oder Bodengraeber finden, die meist in dem kleinen Schiff liegen[17]. In der Ahmadlı, Fırınlı, Kokar und Eski Baca wurden beide Schiffe für diesen Zweck benutzt.
In der Regel ist das grosse Schiff mit einem entwickelten Bildprogramm ausgestattet; das kleine Schiff, in dem sich die Graeber befinden, bleibt oft, wie in Ahmadlı, Münhil, Pürenli seki und Güzelöz Nr.1, unausgeschmückt. Dieses Schiff kann auch, wie in Karabaş, Apostel, Joachim und Anna, mit ornamentalem Schmuck, wie in Eustathios mit einzelnen Heligendarstellungen oder wie in Ayvalı, Canavar und Vierzig Maertyrer, mit Szenen die zum Todeskult Bezug nehmen, ausgemalt sein. Der Zyklus in dem grossen Schiff umfasst meist Szenen aus dem Leben Jesu, in der Regel die Kindheitsgeschichte von der Verkündigung bis zur Darstellung im Tempel. In der Balıklı kilise werden die Kindheits- und die Passionsgeschichte getrennt in zwei Schiffen dargestellt. Die Gegenüberstellung der Szenen Koimesis, Anastasis, Weltgericht und Kreuzigung mit den Szenen aus der Kindheitsgeschichte lassen uns vermuten, dass beide Schiffe für unterschiedliche liturgische Zwecke errichtet worden sind.
In einigen Felskirchen befinden sich Wasserbecken, über deren Zweckbestimmung bisher keine genauen Untersuchungen vorliegen. Kleine Becken, deren Durchmesser zwischen 0.30 - 0.40 m. liegen, waren sicherlich für das Weihwasser zugedacht. Bei unseren Arbeiten in Güzelyurt haben wir in der Ephthemios und in der Kömürlü Kirche grosse Becken von 0.60 m. und 0.80 m. Durchmesser festgestellt. Diese können zwar als Hagiasmen gedeutet werden, aber auch eine andere liturgische Funktion haben[18]. Um diese Frage zu erhellen, haben wir die zweischiffigen Bauten ausserhalb Kappadokiens untersucht.
Mit den zweischiffigen Doppelapsidenkirchen in Kappadokien eng verwandt, sowohl in der Plangestaltung als auch im architektonischen Aufbau sind zwei Bauten im Alahan Kloster, das in dem Nachbargebiet Isaurien liegt. Der erste Bau setzt sich aus zwei gleichgrossen Schiffen zusammen, die im Osten jeweils mit einer Apsis enden und durch eine Stützenreihe voneinander getrennt sind[19]. Im Nordschiff befindet sich das Taufbecken; in der südlich vorgelagerten Halle wurden zwei Graeber gefunden. M. Gough vermutet, dass im Nordschiff die Taufe vollzogen und im Südschiff die Katechumenen gelehrt wurden und deren Glaubensübungen

stattfanden; er datiert dieses Baptisterium ins 6. Jahrhundert. Der zweite Bau ist eine zweischiffige "Felskirche" nördlich der Ostbasilika[20]. Nach M.Gough wurde im Nordschiff, wo sich das Taufbecken befindet, die Taufe der Katechumenen vollzogen und im Südschiff die Messe zelebriert. Die Kirche wird ins 5. Jahrhundert datiert und als eine der aeltesten Gründungen des Alahan Klosters bezeichnet. Beide Bauten bilden zeitlich sowie raeumlich wichtige Vergleichsbeispiele für die Doppelapsidenkirchen in Kappadokien. Auf die Bezüge zwischen der frühchristlichen Architektur in Isaurien und Kappadokien verwies bereits S. Hill in seiner Untersuchung über die Panagia Kirche zu Tomarza[21]. Der Verfasser stellte fest, dass die Ostbasilika in Alahan und die Kirche in Tomarza vermutlich von den isaurischen Bauhandwerkern und Steinmetzen errichtet worden sind. Er bezog sich dabei auf die quellenkritische Arbeit von C. Mango, in der klar dargelegt wird, dass die isaurischen "Wanderarbeiter" in der ersten Haelfte des 6. Jahrhunderts sowohl in Jerusalem als auch in Antiochia taetig gewesen sind[22].
Im Hinblick auf die architekturgeschichtlichen Beziehungen zwischen den beiden Nachbargebieten, erscheint uns die Übernahme der zweischiffigen Taufanlagen von Isaurien in Kappadokien nicht ausgeschlossen[23]. Am Anfang unserer Untersuchung hatten wir darauf hingewiesen, dass die wasserreichen Taeler wie Ihlara und Soğanlıdere durch die Vielzahl der zweischiffigen Bauten auffallen. Jahrhundertelang fanden die Christen in diesen von der Zivilisation und Gefahr entrückten Taelern ihre Zufluchtsstaette; hier konnten sie ihren Glauben bewahren und ausbreiten. Sinnvoll in religiöser und praktischer Hinsicht ist es, dass diese Stellen für die Taufe vorgezogen worden sind.
In dem Baptisterium des Alahan Klosters haben wir auf die Grabfunde in der Vorhalle hingewiesen; in der Ephthemios Kirche zu Güzelyurt befindet sich im Nordschiff eine Grabnische und im Südschiff ein eventuell als Taufbecken zu deutender Wasserbehaelter. Die Tradition, dass Taufe und Todeskult nahe beieinanderliegen, findet ihre Parallelen in den nestorianischen Kirchen in der Südosttürkei. In Mar Abd Yeshua(4.Jhdt.), in Mar Gheorghees zu Leezan und zu Asheetha liegen der Taufplatz und der Grabraum nebeneinander. Diese Eigenschaft begegnet uns auch in den spaeteren Bauten wie z.B. in der Kirche zu Diyarbakır und in dem Mar Behnam Kloster zu Nusaybin(12.Jhdt.)[24]. G.P. Badger unterstreicht diese Tradition in seinem Buch über die nestorianische Kirchen Mesopotamiens und weist im Zusammenhang dazu auf

die folgende Bibelstelle: (Röm. 6, 3-4)[25] "3. Oder wisst ihr nicht, dass wir alle, die wir auf Christus Jesus getauft sind, auf seinen Tod getauft sind? 4. Wir sind also durch die Taufe auf seinen Tod mit ihm begraben, damit, wie Christus durch die Herrlichkeit des Vaters von den Toten auferweckt wurde, so dass auch wir in einem neuen Leben wandeln."

Der Vergleich zwischen den Bauten in Alahan und den Felskirchen sollte keineswegs zu einer allgemeingültigen Deutung der zweischiffigen Kirchen in Kappadokien führen. Die Funde zeigen oft, dass diese Kirchen nur als Grabraeume verwendet worden sind. Ebenfalls muss die Frage nach dem Doppelpatrozinium erwogen werden, da wir in Kleinasien, z.B. in Trapezunt Kirchen kennen, die zwei Heiligen geweiht sind[26].

Im Rahmen dieser Arbeit ist es nicht möglich, die Herkunft der einzelnen Bauvarianten zu diskutieren. Trotz architektonischer Gemeinsamkeiten müssen die einapsidialen und die zweiapsidialen Kirchen im Bezug auf ihre Herkunft voneinander abgesetzt werden. Der einapsidiale Grundriss(Typ B) findet seine früheste Ausbildung in den syrischen Kirchen des 5. Jahrhunderts[27]. Weite Verbreitung erfuhr dieser Typ besonders im nordmesopotamischen Bereich, vor allem in Tur Abdin[28]. Die Kirchen in Kale-i Zerzevan (vor 6. Jhdt.), Hisarköy(8.-10. Jhdt.) und Ehneş(nach 780) bilden die naechsten Parallelen zu den kappadokischen Kirchen[29]. Der einschiffige zweiapsidiale Grundriss(Typ C) begegnet uns haeufiger in den armenischen Kirchen[30]. In dem Kappadokien angrenzenden Gebiet Commagene wird er, wie die Kirchen in Eski Kâhta, Pertek und Korluca zeigen, angewendet[31]. Die Herkunft dieses Typs kann nur im Zusammenhang mit den ihm eng verwandten zweischiffigen Doppelapsidenkirchen(Typ A) erhellt werden. Der in Kappadokien durch zahlreiche Beispiele vertretene Typ A taucht bereits im 5. Jahrhundert in Isaurien und wohl in der Folgezeit in Kappadokien auf. Die frühchristlichen Denkmaeler in Kilikien und Antiochien weisen darauf hin, dass die Wurzeln dieses Typs in der römisch-antiken Tradition des östlichen Mittelmeerraumes gesucht werden müssen[32].

Abkürzungen :

Demetrokalles: G. Demetrokalles, Les églises chrétiennes biconques, Athènes 1976

Jerphanion : G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin, 2 Bde., Paris 1925 - 42

Restle I : M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, 3 Bde., Recklinghausen 1967

Restle II : M. Restle, Studien zur frühchristlicher Architektur in Kappadokien, 2 Bde, Wien 1979

Rott : H. Rott, Kleinasiatische Denkmaeler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien, Leipzig 1908

Thierry : N. - M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, Region du Hasan Dağı, Paris 1963

Anmerkungen

1) Typ A a : Cemil Archangelos, Jerphanion II.1, 128-145, Taf.156 -158, 160; Restle I, 154-155. Göreme Eustathios, Jerphanion I.1, 147-170, Taf.36,1-2,37,2-38,4; Restle I, 118-120, Abb.134-154. Güzelöz Nr.1, Jerphanion II.1, 237-238. Güzelyurt Ephthemios, W. M.Ramsay-G.L.Bell, The Thousand and One Churches, London 1909, 390, Abb.322-323. Güzelyurt Ahmadlı(nicht veröffentlicht). Güzelyurt Fırınlı(nicht veröffentlicht). Ihlara Kokar, Thierry, 115-136, Abb.24-29, Taf.IV,58-64. Ihlara Pürenli seki, Thierry, 137-153, Abb.30-34, Taf.65-70. Kızılçukur Joachim und Anna, N.-M. Thierry, Eglise de Kizil-Tchoukour, chapelle iconoclaste, chapelle de Joachim et d'Anne, MonPiot 50(1958), 105-146. Mustafapaşa Apostel, Jerphanion II.1, 59-77, Taf.149-151; Restle I, 152-153, Abb.403-404. Mustafapaşa Basileios, Jerphanion II.1, 105-111. Soğanlı Ak, H.Gürçay-M.Akok, Yeraltı şehirlerinde bir inceleme ve Yeşilhisar ilçesinin Soğanlıdere köyünde bulunan kaya anıtları, TAD 14(1965), 35-41, bes.41. Soğanlı Balık, Jerphanion II.1, 250 -270, Taf.160. Soğanlı Münhil, Rott, 128-129, Abb.38; Jerphanion II.1, 375-378. Soğanlı Canavar, Jerphanion II.1, 361-368, Taf. 206-208; Restle I, 162-164, Abb.465-466. Soğanlı Karabaş, Jerphanion II.1, 333-360, Taf.195-205; Restle I, 160-162, Abb.456-467. Şahinefendi 40 Maertyrer, Jerphanion II.1, 156-174, Taf.160-164, 1; Restle I, 157-158, Abb.414-432. Typ B a : Çavdarlık, Restle II 28-29, Abb.24-28, Pl.10. Tilköy Andreas, Restle II, 30-33, Abb. 33-34, Pl.12. Gereme Bergkirche, Restle II, 29-30, Abb.29-32, Pl. 11.

2) Typ A b : Belisırma Eski baca, J.Lafontaine-Dosogne, L'église rupestre dite Eski Baca kilisesi et la place de la Vierge dans les apsides Cappadociennes, JbÖByzGes 21(1972), 163-178. Güllüdere Ayvalı, M.-N. Thierry, Ayvalı kilise ou pigeonnier de Gülli Dere, église inédite de Cappadoce, CArch 15(1965), 97-154. Soğanlı Geyik, Jerphanion II.1, 369-372, Taf.200; Restle I, 164-165. Typ B b : Viranşehir VIII, Restle II, 33, Abb.35, Pl. 13.

3) Typ A c : Güzelyurt Kızıl(nicht veröffentlicht), Güzelyurt

Cevizli(nicht veröffentlicht). Üçayak, S.Eyice, La Ruine Byzantine 'Üçayak' près Kırşehir en Anatolie Centrale, CArch 18(1968), 137-155. Typ B c : Güzelyurt Kömürlü(nicht veröffentlicht).
4) Typ C : Belisırma Ballı, N.Thierry, Documents. Etudes Cappadociennes. Région du Hasan Dağı compléments pour 1974, CArch 24 (1975), 183-189, bes.18, Abb.11. Soğanlı Küçük, Gürçay-Akok, a. a.O. Anm.1, 39, Abb.32. Die Typenvariante der folgenden zweischiffigen Kirchen konnte nicht besitmmt werden: Kemerlidere 13a, Avcılar 6, Soğanlı 16a, Güzelöz Michael, Panaghia, Basileios, Açıksaray. Vgl. für diese Bauten L.Giovannini(Hrsg.), Kunst in Kappadokien, Genf-Paris-München 1972, Plan Nr.2, Nr.4, Nr.5; Rott, 242.
5) Restle II, 57-63, Abb.108-130, Pl.35-38(Sivrihisar Kızıl); 50 -53, Abb.91-93, Pl.30-31(Çukurkent).
6) Restle I, 133-134, Abb.279-301.
7) N.Thierry, Yusuf Koç kilisesi, église rupestre de Cappadoce, Mélanges Mansel, Bd.1, Ankara 1974, 193-206.
8) Für eine Übersicht der Kirchen in Göreme und Soğanlıdere, vgl. Giovannini, a.a.O. Anm.4, Plan Nr.4 und Nr.5.
9) Vgl. die Ergebnisse bei Demetrokalles, 325-353. Der Verfasser stellt fest, dass von den 118 Doppelapsidenkirchen, die er in seiner Arbeit behandelt, 14 o/o im Binnenland sind. Die übrigen Kirchen liegen am oder in unmittelbarer Naehe vom Wasser.
10) Vgl. Restle, a.a.O. Anm.1.
11) Bei unseren Untersuchungen in Güzelyurt konnten wir feststellen, dass heute Kalburlu bezeichnete Kirche, mit der von Ramsay -Bell, a.a.O. Anm.1 genannten Ephthemios Kirche identisch ist. Ein Heiliger unter dem Namen Ephthemios wird in den betreffenden Handbüchern nicht aufgeführt."Es kann sich nur um einen hl.Euthymios handeln, den man neugriechisch Efthímios ausspricht; bei G.Bell konnte es sich um den Versuch handeln, diesen Namen in der englischen Sprache etwa phonetisch richtig wiederzugeben." (H.Hallensleben, Brief vom 6.6.1981). Für diesen Hinweis danke ich Prof.Dr. H.Hallensleben. In Frage kaeme wohl der hl. Euthymios von Melitene, vgl. J.Boberg, LCI 6(1974), Sp.201-203.
12) Für Ayvalı vgl. Thierry, a.a.O. Anm.2, bes.101 f. Die Inschrift mit dem Datum 912-21 befindet sich in der zweiten Freskenschicht. Für die 40 Maertyrer Kirche vgl. Restle, a.a.O. Anm. 1, bes.158. Die Inschrift mit dem Datum 1216/17 befindet sich hier ebenfalls in der zweiten Malschicht.
13) Vgl. für eine umfassende Abhandlung über die einschiffigen Doppelapsidenkirchen Demetrokalles. Der Verfasser führt in seinem Katalog neun Kirchen aus dem kleinasiatischen Raum auf; zu ergaenzen waere für Kappadokien, Kızıl und Cevizli zu Güzelyurt, vgl. Anm.3; Söğanlı Küçük, vgl. Anm.4; für Pontus, Kirche zu Çürük, vgl. J.G.Anderson, A journey of Exploration in Pontus, Studia Pontika I, Bruxelles 1903, 45; für Isaurien, Kirche zu Geldschik Ören bei Bozkır, vgl. H.Swoboda-J.Keil-F.Knoll, Denkmaeler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien, Wien 1933, 112; Felskirche in Alahan, vgl. M.Gough, Alahan Monastery, Fourth Preliminary Report, AnatSt 17(1967), 37-47, bes.44, Taf.IX a.

14) Vgl. Demetrokalles, bes.477-480.
15) Vgl. H.Rott, Bauspaene von einer anatolischen Reise, ZfGA 1 (1907-8), 141-167, bes.165; Rott, 128, 282; Jerphanion I.1, 58; M.Restle, RBK 3(1978), Sp.968-1115, sv. "Kappadokien", bes.1001; Restle II, 154. Vgl. ferner Demetrokalles, 353-361; 40 o/o der von dem Verfasser untersuchten Doppelapsidenkirchen haben eine Verbindung zum Todeskult.
16) Vgl. Rott, 278(Kızıl kilise); 287(H.Andreas).
17) Belisırma Ballı und Eski Baca; Göreme Eustathios; Güllüdere Ayvalı; Güzelöz Nr. 1; Güzelyurt Ahmadlı, Ephthemios und Fırınlı; Ihlara Kokar(westl.Kapelle); Mustafapaşa Apostel; Soğanlı Balık, Münhil, Canavar und Karabaş; Şahinefendi 40 Maertyrer.
18) Restle, a.a.O. Anm.15, Sp.1057. Der Verfasser unterstreicht, dass "die exakte Funktion der seitwaerts in oder bei der Laengswand eingetieften Becken bislang nicht geklaert" ist. Grosse Becken in der Tavşanlı kilise oder in der Kapelle 3 im Güllüdere könnten "Hagiasma-aehnliche Funktion" haben oder Hagiasmen sein.
19) Vgl. M.Gough, Excavations at Alahan Monastery, Second Preliminary Report, AnatSt 13(1963), 105-115, bes.112-115, Abb.5, Taf. 34 b, 35 a-b. Ders. Alahan Monastery, Fifth Preliminary Report, AnatSt 18(1968), 159-167, bes.163 f.
20) Vgl. Gough, a.a.O. Anm. 13.
21) S.Hill, The early christian church at Tomarza, Cappadocia, DOP 29(1975), 151-164, bes. 156, 162. Vgl. ferner Restle II,170.
22) C.Mango, Isaurian Builders, Polychronion. Festschrift F.Dölger zum 75. Geburtstag, ed. P.Wirth, Heidelberg 1966, 358-365. An dieser Stelle danke ich Herrn Dr. U.Peschlow für seine Hilfsbereitschaft bei der Zusammenstellung meines Arbeitsmaterials.
23) Ein interessantes Parallelbeispiel der zweiapsidialen Taufanlagen befindet sich auf dem Insel Comacina in Italien, vgl. Demetrokalles, 272-275, Abb. 419-426. Vgl. ferner die zweiapsidialen Baptisterien mit zentralem Grundriss, 290-293(Port Bail), 268-271(Torcello). Vgl. ausserdem A.Khatchatrian, Les baptistè-

res paléochrétiens, Paris 1962, 95, Abb.61(Baptisterium zu Isbeita, 6. Jhdt.); 44, Abb.307(Baptisterium zu Ostia, 5.Jhdt.).

24) Vgl. G.P.Badger, The Nestorians and their rituals with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-44, 2 Bde., London 1852, bes. Bd.1, 253(Mar Abd Yeshua), 227(Leezan), 225-226(Asheetha), 43(Diyarbakır), 95(Nusaybin). Vgl. ferner C. Preusser, Nordmesopotamische Baudenkmaeler altchristlicher und islamischer Zeit, Bd.2, Leipzig 1911, Taf.18(Nusaybin Mar Behnam).

25) Badger, a.a.O. Anm.24, 96.

26) Vgl. Demetrokalles, 25-26(Trapezunt H.Theodoros-H.Demetrios).

27) Vgl. H.C.Butler, Syria. Publications of the Princeton University, II.A Part 2, Leyden 1909, 113 f., Abb.91(Sabbah); Part 7, Leyden 1919, 179, Abb.153(Umm el Cemal).

28) Vgl. die Kirchen Mar Kyriakos, Mar Philoxenos, Mar Azaziel in Tur Abdin; G.L.Bell, The churches and monasteries of the Tur Abdin and neighbouring districts, ZfGA 9(1913), 61-112, bes.84-85.

29) Für Kale-i Zerzevan vgl. F.W.Deichmann-U.Peschlow, Zwei spaetantike Ruinenstaetten in Nordmesopotamien, München 1977, bes.17-28, Abb.4-7, Taf.8,1-11,2. Für Hisarköy und Ehneş vgl. H.Hellenkemper, Kirchen und Klöster in der nördlichen Euphratesia, Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für F.K. Dörner, Bd.1, Leiden 1978, 379-414, bes.406,409, Abb.7,9.

30) Für die armenischen Kirchen vgl. Demetrokalles, 29-57.

31) Für Eski Pertek und Til vgl. Doomed by the Dam. A survey of the monuments threatened by the creation of the Keban Dam flood area, Elazığ 18-20 Oct. 1966, Ankara 1967. Für Eski Kâhta vgl. Hellenkemper, a.a.O. Anm.29, 399, Abb.3-4.

32) Für Kilikien vgl. u.a. J.Keil-A.Wilhelm, Monumenta Asiae Minoris Antiqua, III. Denkmaeler aus dem rauhen Kilikien, Manchester 1931, 122, Abb.178(Bad zu Elaiussa-Sebaste); ausserdem E.Rosenbaum-G.Huber-S.Onurkan, A survey of Coastal Cities in Western Cilicia, Ankara 1967, Abb.4(Bau zu Anamur), Abb.32(Bau zu Syedra). Für Antiochien vgl. Antioch-on-the Orontes, I The Excavations of 1932, ed.G.W.Elderkin, Princeton 1934, 19-31, Pl.C(Bad C).Vgl. ferner im Bezug zu dieser Frage, Demetrokalles, 387-419 und 427-473.

JOHN WILKINSON

PAULINUS' TEMPLE AT TYRE

In about 317 A.D. Paulinus, Bishop of Tyre, held the dedication of his new church at Tyre, and invited his friend Bishop Eusebius of Caesarea to preach a sermon. The resulting composition, which appears in full in the tenth book of Eusebius' Church History[1], is a thorough exploration of the spiritual meaning of the Temple in the Old and New Testaments. Paulinus' new building is presented as the fulfilment of Haggai's prophecy about the Jewish Temple that "the latter glory of this House shall be greater than the former"(Hag.2.9).

The context therefore demands that the new Christian building should be shown to be in continuity with the ancient Temple of the Israelites, and to this end Eusebius models his description on that of the Temple seen by Ezekiel in his vision (Ezek.40-41), as can be seen by the order in which he mentions each element, and by his borrowing of the vocabulary of the Septuagint Ezekiel. The Greek version of Ezekiel is not, however, his only source, since several other passages show by their phrasing that they are based on Josephus' description of the Jerusalem Temple built by Herod the Great.[2] There were a few instances in which Eusebius wished to mention features peculiar to the Christian building, like its seats or internal altar. The following table shows how Eusebius' framework corresponds with that of his sources.

EUSEBIUS		EZEKIEL	JOSEPHUS
37	A larger area enclosed		186
	The enclosure	*40.5	
38	The East Gate	*40.6	
39	The Court(s)	*40.11, 17 (47)	190, 195
40	(An exclusion)		193
40	(The Fountain)	-	-
41	The Porch	*40.48, 41.2	208-220-208
42	(The Sides)	41.5	220
42	(The Windows)	*41.16	(221)
42f	The Nave (its size)	*41.1-2	215
43f	(its decoration)	41.19	
44	(Seats)	-	-
44	The Sanctuary	*41.4	219
	(The Altar)	41.21	226
		43.13	

EUSEBIUS		EZEKIEL	JOSEPHUS
44	(An exclusion)		219, 226
45	The Floor	*41.6	
45	The Side Rooms	*41.9	220

The asterisks show the verses in Exekiel which provided the framework, but it is evident that he had studied the whole passage before he began to write, and introduced appropriate material from neighbouring sections of his sources when he so wished.

The contents of Eusebius' description, and its verbal dependence on the two sources appear from the following shortened translation.

PAULINUS' TEMPLE AT TYRE

37 A larger area enclosed

So he enclosed a much greater area. First he gave the whole enclosure the strongest possible defence by building an outer wall to contain everything[1]:

1. τὸν μὲν ἔξωθεν ὠχυροῦτο περίβολον τῷ τοῦ παντὸς περιτειχίσματι. Ezek.40.5, περίβολος ἔξωθεν. Jos.186, ὅ τοῦ παντὸς ἱεροῦ περίβολος.

38 The East Gate

then he set up a vast lofty entry gate to face the very rays of the rising sun[1]. For those standing far outside the sacred precinct he provided an ample prospect of what lay within ...

1. πρόπυλον ... πρὸς αὐτοὺς ἀνίσχοντος ἡλίου ἀκτῖνας. Ezek.40.6 τὴν πύλην τὴν βλέπουσαν κατὰ ἀνατολάς.

39 The Court

He did not allow any person who had entered with unhallowed or unclean feet to go straight from the gateway[1] to the holy parts inside. Between the Temple and the outer entry he had left as large a space as he could, and this area he adorned with colonnades[2] on all four sides. These stood round it in the form of a square[3] and round their whole length, between the columns which supported them he placed latticed chancels to fence in the middle space. Thus he left the court[4] within open to the sky, airy, and full of sunlight.

1. πυλῶν. Ezek.40.11, τῆς θύρας τοῦ πυλῶνος.
2. στοαῖς. Ezek.40.18, στοαί. Jos.190, στοαί.
3. εἰς τετράγωνόν τι σχῆμα περιφράξαι τὸν τόπον. Jos.195, τετράγωνον δὲ ἄνω καὶ τείχει περιφραγμένον ἰδίῳ.
4. αἴθριον. Ezek.40.19, αἴθριον (with a different sense). Jos.192 τὸ δ' ὑπαίθριον.

40 The Fountains

There he placed the symbols of holy cleansing, for opposite the façade of the Temple he provided fountains which furnished water in plenty, in order that those who are going further into the sacred enclosure[1] can wash themselves.

1. τοῖς περιβόλων ἱερῶν εἰς τὰ ἔσω προϊοῦσιν. Jos.193, διὰ τούτου προϊόντων ἐπὶ τὸ δεύτερον ἱερόν.

40 An exclusion

Here the people coming in for the first time pause. All of them can look at the glorious beauty of the place, but this is the point beyond which those who lack the first initiation[1] must not proceed.

1. The parallel in Josephus 193 is with the exclusion of Gentiles, by the barrier with the notice beginning ΜΗΔΕΝΑ ΑΛΛΟΦΥΛΟΝ:

41 The Porch

Passing on from this spectacle he opened a way into the Temple. which he furnished with doors[1] still greater in number (sc. than the single gate of the court). For in one wall he placed three doors, these too facing the rays of the sun[2], decorating the middle one with more ornament that those on either side[3] of it. He adorned it splendidly with bronze plates which were attached by irons, and in attendance on it he set doorways on either side, like bodyguards attending a queen.

1. προπύλοις. Jos.208, ἡ πρώτη δ' αὐτοῦ πύλη.
2. ὑπὸ μὲν ταῖς ἡλίου βολαῖς τρεῖς πύλας. Jos.208, τοῦ γὰρ οὐράνου τὸ ἀχανὲς καὶ ἀδιάκλειστον ἐνέφαινε.
3. παρ' ἑκατερα. Jos.220, παρ' ἑκατερα. In 208 Josephus mentions also that the central door of the Temple was plated with metal, in that case gold.

42 The Sides and Windows

Similarly the number of entries matched that of the colonnades which ran along the whole length of the Temple on either side[1]. On a higher level[2] he arranged openings so as to let in a more abundant supply of light into the House, decorating them with finely-made wooden frames.

1. παρ' ἑκάτερα. Jos.220, παρ' ἑκάτερον.
2. ἄνωθεν. Jos.221, τὸ δ' ὑπερῷον.

42 The Nave : its Size.

But the Palace (βασίλειος οἶκος) he has provided with even richer
43 woodwork, regardless of expense. Now I think I need hardly describe the length and breadth[1] of the building ...

1. μήκη τε καὶ πλάτη. Jos.215, μῆκος ... πλάτος. Ezek.41.2 μῆκος, εὖρος.

43 The Nave : its Decoration

...with its gleaming decoration, its indescribable size amd its glittering appearance. Nor need I speak of its height[1] stretching up into heaven, and crowned with those precious cedars of Lebanon ....

44 What need is there for me to go into all this detail or to speak about the masterly handling of the architecture and the outstanding beauty of the objects visible on every side, when what you are seeing with your own eyes makes a spoken lecture superfluous !

1. ὕψη. Jos.215, ὕψος. Both Eusebius' sources give measurements in cubits.

44 Seats

In any case when he had thus completed the Temple he placed in the highest part of it seats to honour those who preside, and other seating below in an orderly and proper fashion throughout the building.

44 The Sanctuary with its Altar : an exclusion

Lastly, in the centre, he placed the most holy Altar[1], fencing it round, moreover, with wooden chancels to make it inaccessible to the general public[2]. These chancels were carved with consummate skill, arousing wonder in those who examine them[3].

1. τὸ τῶν ἁγίων ἅγιον θυσιαστήριον. Ezek.41.4, τὸ ἅγιον τῶν ἁγίων, 21,ὄψις θυσιαστηρίου ξυλίνου. Jos.219, ἁγίου δὲ ἅγιον, 226 τὸν βῶμον.
2. τοῖς πολλοῖς ἄβατα. Jos.219, ἄβατον.
3. ὡς θαυμάσιον τοῖς ὁρῶσιν παρέχειν τὴν θέαν. Jos.226, χαριὲν γείσιον.

45 The Floor

Nor did he neglect the floor[1], which he embellished with fine marble in excellent designs.

1. τοὔδαφος. Ezek.41.16, τὸ ἔδαφος.

45 The Side Rooms

Furthermore on the outside of the Temple he constructed exedrae[1] and very large rooms[2] along either side[3], which were skilfully attached to the outer walls of the Palace[4] and to the entries to the central House. These particular places were intended for those who were still in need of the purification which consists in sprinkling with water and the Holy Spirit.

1. ἐξέδρας. Ezek.41.9, ἐξέδρων.
2. οἴκους. Jos.220, οἶκοι.
3. εἰς πλεῦρα. Ezek.41.9 ἀνὰ μέσον τῶν πλεύρων. Jos.220, περὶ δὲ τὰ πλεῦρα.
4. τῷ βασιλείῳ.

45 The Prophecy fulfilled

This "Most Peaceful" Solomon, founder of God's Temple has thus completed his work in such a way that the words of the prophecy I quoted have been fulfilled in very deed. For it has come true, and is a fact, that "The latter glory of this House is greater than the former".

The purpose of Eusebius in the sermon was to make a theological point about the meaning of the new church, but the means he employed was to draw attention to the way in which its architectural features agreed with those of the Israelite Temple. For the modern reader the presentation gains interest from the fact that it describes a type of church which became by no means unusual, and is also of value because he shows how for him such a building was articulated. As he describes it the church at Tyre comprised :

a) a perimeter wall with its main entrance on the east ;
b) a square court with water available in the middle, surrounded by colonnades and bounded by chancels ;
c) a "Temple" on the west of the court entered by three doors, and comprising
   i. a central aisle with a clerestory and wooden roof, divided into a nave and, to its west, a raised sanctuary paved with marble and containing seats for the chief officials, and a chancelled space containing the altar, which corresponded with the Holy of Holies ;
   ii. two flanking colonnades with wooden roofs ; and
   iii. Flanking side rooms opening out of the colonnades.

Clearly such a building could not be identical with the Israelite Temples when its was intended for a different purpose. Where for the ancient Israelites the congregation was excluded from the temple building and the altar of sacrifice was outside in the open air, the church was essentially a congregational building, and the "sacrifice", in this context the Christian eucharist, was performed at a table indoors. But the Christian purpose was ingeniously served by making the walls of the inner room of the "Temple" into colonnades, so that even if lay persons were not admitted to the nave (a rule not mentioned by Eusebius but sometimes implied by other writers and the divisions of some of the early Christian church buildings) they could still be present at the mysteries being performed in the nave and sanctuary.

Twenty years after he had preached his sermon at Tyre Eusebius wrote his description of another church he describes in terms of the Temple, the Martyrium in Jerusalem[3], to the east of the Holy Sepulchre. Here again he based his wording on a description of the Israelite Temple,

paraphrase of III Kingdoms 6-7, describing the building of Solomon's Temple[4]. These sources lay greater emphasis on the costly materials used than the sources for the description of Paulinus' church at Tyre, and Eusebius therefore takes the opportunity to mention most of the Emperor's gifts to the Martyrium. But despite the new emphasis, and his allusive treatment of the columns near the entry of the Temple (which may be intended to recall the columns Jachin and Boaz of III Kgd.7.3-9) and the "principal feature", which seems to borrow phraseology from the description of the bronze Sea, III Kgd.7.10-13, the Martyrium was a church with the same articulation as that of Tyre, with the main difference that the colonnades flanking the central nave and sanctuary were double, making a total of five aisles, and two-storeyed.

From these two descriptions, both connected with the Israelite Temple and both concerned with newly-built churches, we can extract the common features which are, presumably those which for Eusebius were essential to the comparison with the Temple. For his purposes then a building resembles the Temple if it comprises :

a) a richly appointed central space with its principal feature at one end,
b) flanked by colonnades which may be themselves single or more complex.
c) These are entered by three doors at the east of the building, which lead out into
d) a colonnaded court
e) with its main entry facing east.

Apart from the orientation many early Christian churches could by these criteria be held to represent the Temple. Are there any indications that they were intended to do so ? Three in particular seem to invite attention.

The first is the general adoption of the word "Temple" (ναός) to mean a church building. This usage is first found in the tenth book of Eusebius' Church History[5], and soon became general. Indeed it is the ordinary word for "church" in current Greek today. Some connection between church and temple is therefore taken for granted by most speakers of Greek from early in the fourth century A.D, even if the implications of such a connection are not further explored.

Secondly the Testamentum Domini[6] starts its chapter on the church building with the words, "I will tell you, then, how the "house-of-holiness" ought to be". Since "House-of-holiness" is the Syriac version of a Hebrew phrase meaning "Temple"[7] this opening shows that church and temple were still being connected with each other by the seventh-century compiler of the Testamentum. But as the chapter proceeds it makes many of

the very points about the church building which Eusebius had made about the one at Tyre. The following translation (that of Cooper and Maclean) is provided with references to the translation of Eusebius above, by section and line.

"Let the church then be thus : let it have three entrances (41.3) as a type of the Trinity. Let the diakonikon be on the right of the right hand entrance ((45B.3), that the eucharists, or offerings which are offered, may be seen. Let there be a fore-court with a portico going round (39.4) to the diakonikon.

"Then within the forecourt let there be a place [to serve] as a baptistery (see 40.1-2), its length twenty-one cubits as a general type of the prophets and its width twelve cubits as a type of those who have been determined to preach the Gospel, with one entrance and three exits.

"Let the Church have a house of the catechumens (45.4-6) which shall also be the house of the exorcists. Let it not be detached from the Church (45.2), but so that those who enter and are in it may hear the lections and spiritual hymns of praise and psalms.

"Let there be a throne (44A.2) by the altar (44B.1); on the right and on the left [let there be] the places of the presbyters (44A.2), so that on the right may sit those who are more exalted and honoured, and those who labout in the word ; but those who are of middle age on the left hand. But that place where the throne is, let it be raised (44A.2) three steps, for there the altar ought to be.

"Let that house have two porches (42A.1-2), on the right and on the left, for men and for women. Let all the places be lighted (42A.4), both for a type, and also for reading."

The last paragraph in particular, dealing with the side colonnades and the light, suggests that there is indeed some line of derivation linking the Testamentum with Eusebius' description of Paulinus' church. But the different order in which the various points are made would further suggest that at least one and perhaps several stages existed between Eusebius' composition and the seventh-century Syriac text as we know it. From the time when the text was discovered it was seen that it was based on a Greek document, and if this indeed had some such title as "The form of a church" we can see one way in which Eusebius' ideas may have come to be disseminated in the Greek-speaking parts of the Empire, and explain the relative frequency of appropriate church plans among those which have been discovered in those parts.

A third indication that early Christian churches may have been designed with the conscious intention of imitating the Temple may be seen in some of the features which, so to speak, improve on the points of similarity noted by Eusebius. For the church at Tyre he gives too

summary a description to enable the reader to envisage the way in which the "Temple" and court were joined, while at the Martyrium there was evidently a large portico in front of the Temple. But neither arrangement corresponded closely with the porch of the Temple as Josephus described it[8]. A much closer rendering of the temple porch was achieved by the provision of a narthex, like the ones of the great church at Epidavros[9], of of St Mary's at Ephesus[10]. Again a notable feature of the Temple had been the two columns Jachin and Boaz, which had stood near the entrance, and there are many churches in which two special columns are placed near the entry, sometimes inside, like the two green columns in the Acheiropoietos Church at Thessalonike[11], dividing the narthex from the nave, and sometimes outside, as at Church I at es Skhira[12], where two triple-shafted columns are included in positions nearest the main door in what is otherwise an ordinary stoa.

If we have been right to suggest that Eusebius' comparison between a Christian church building and the Israelite Temple had a wider circulation, we may be able to approach some perennial questions along useful lines. Professor Cyril Mango, for instance, raises some of these questions when he writes, "One cannot help wondering why this particular type of building [namely Early Byzantine basilicas) should have maintained itself so long, in so many widely scattered provinces, and, basically, with so little variation"[13]. But this would be the likely effect of the adoption of a plan which was conceived in terms of imitating a single model, the Temple. Or again Mango speaks of the "fluidity of usage" of the aisles and galleries and says, "We are tempted to conclude that there was no hard and fast rule about the utilization of these spaces" ... "Another consideration that militates against liturgical planning is that ... there appears to have been no distinction architecturally between parochial and monastic churches"[14]. And again the question would be resolved if the form of the church had been determined not by function, but by dependence on a model, and one which, if functional considerations had at all influenced its form, had been shaped to serve a liturgy widely different from that of the Christians.

To suggest that Eusebius' particular approach to the comparison between church and Temple was the only one would evidently be mistaken. Eusebius speaks of the Octagon at Antioch as a "temple"[15], and for Ambrose "The form of the Cross is a temple", forma crucis templum est[16]. But Eusebius' ideas about the Church at Tyre were pronounced before a congregation containing many bishops and soon circulated in the pages of his Church History, and we may suspect that his words about the Martyrium are also taken from the sermon he preached before sixty bishops

at its dedication[17], as well as being included in the Life of Constantine. Indeed the sermon at Tyre is the only one included in the Church History, and we may guess that Eusebius was particularly anxious that it should be read and followed. If our analysis of the contents of the Testamentum is correct his wish was fulfilled.

NOTES

1. Eusebius, Eccl.Hist.X.4.2-72 (G.C.S, ed. Schwartz, pp.862-83).
2. Josephus, Jewish War, V.184-227.
3. Eusebius, Vita Const.III.36-40 (G.C.S, ed. Heikel, pp.93-5): v.infra.
4. Josephus, Antiquities, VIII.61-98.
5. Eusebius, Eccl.Hist.X.2.1 (p.860).
6. Testamentum Domini nostri Jesu Christi (Syriac with Latin translation) I.E.Rahmani, Mainz 1899 : The Testament of the Lord (English translation), J.Cooper and A.J.Maclean, London 1902, Book I, chapter 19.
7. The phrase occurs, for instance, in I Chr.22.19, Isa.63.18, and Ps.74.7.
8. See Josephus, Jewish War V.207-9.
9 G.Sotiriou, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι καὶ αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, Athens 1931, pp. 198 ff.
10. J.Keil, Forschungen in Ephesos, IV.1, Vienna 1932, pp.5, 27 ff.
11. A.Orlandos, Ἡ Βασιλικὴ Ξυλοστεγὴς τῆς Μεσογείας Λεκάνης, Athens 1950-59, p.121.
12. N.Duval, Les Eglises africaines a deux absides. II, p.253.
13. C.Mango, Byzantine Architecture, New York 1975, p.70.
14. Ibid, p.71.
15. Eusebius, Vita Const. III.50 (p.99).
16. C.I.L. V, No3, 617.
17. Eusebius, op.cit. IV.43 (p.135) and Socrates, Eccl.Hist.I.28, (ed. Bright, p.53).

(3) The main parallels between Eusebius (E), Josephus. Ant.VIII (J), and III Kgd 6.2-7.13 (K) are : E.36 and J.64,67,68 ; E.37 and J.64,65, 77-8, 70 ; E.38 and J.72, 79-80(!) ; E.39 and J.97 (see I Par.4.9) ; E.40 and J.95, K.7.34,37.

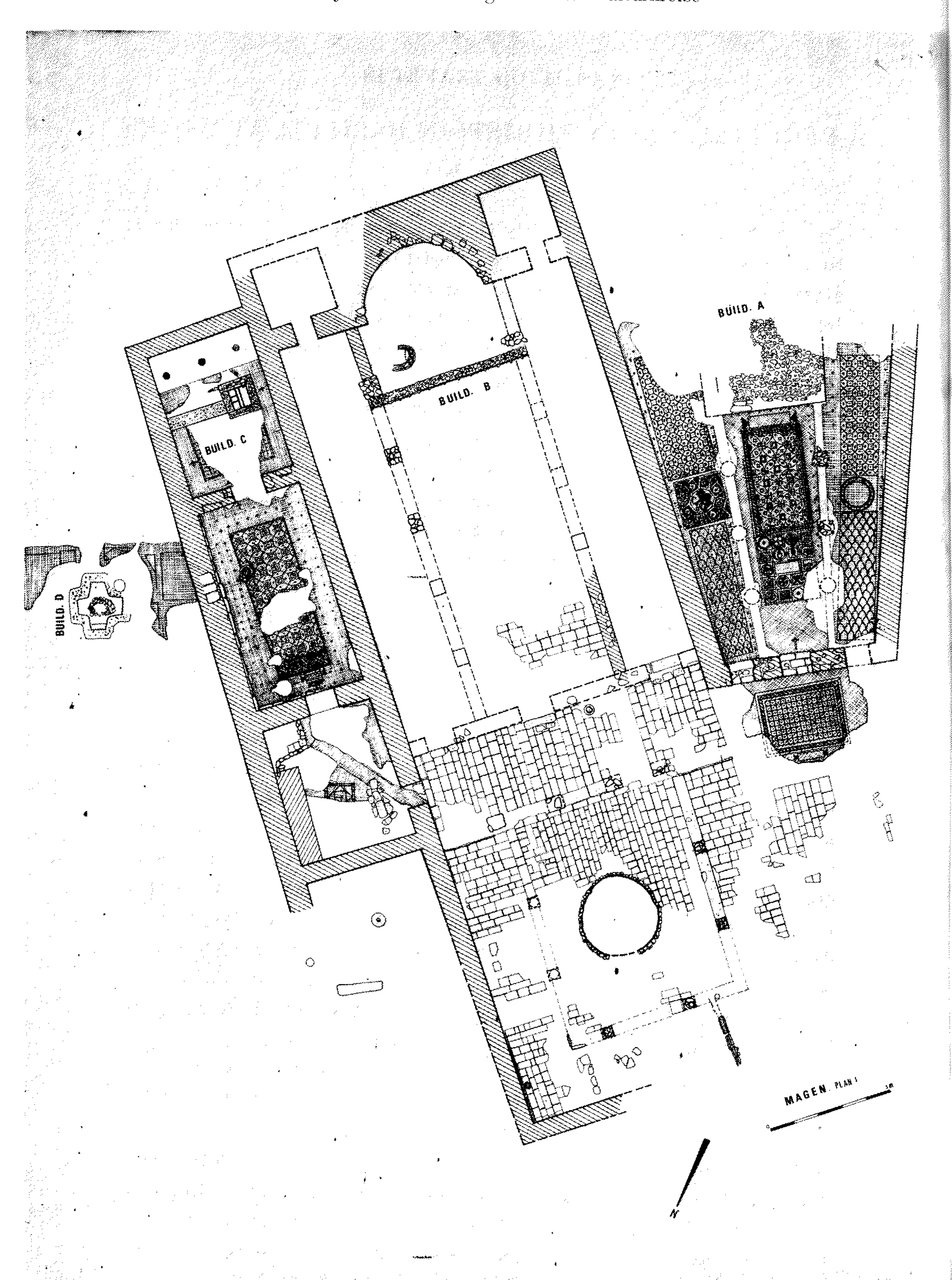
VASSILIOS TZAFERIS

A PECULIAR EARLY CHRISTIAN BASILICA AT MAGEN

With one plate

The architecture of the early Christian period is well known due to the wide variety of monuments preserved to this day, the archaeological findings, and the literary sources which we possess. Nevertheless, from time to time, surprises overwhelm us when new churches are discovered which do not conform to the commonly recognized standards. The Holy Land holds the first place not only for supplying a rich repertoire of ancient churches but also for revealing pecularities in design and conception of early Christian architecture. For this there are a number of reasons. First, the multitude of churches in the Land of Israel were founded to commemorate the holy places. At every holy place, a new church was established and there was a need to find ways of making each church building adaptable to existing topographical conditions. Further, it was essential to emphasize the importance, the status, and the unique character of the site by employing different and sometimes innovative forms. Secondly, the Holy Land in the Early Christian period, namely the fourth - early seventh century, flowed with the presence of monks and monasteries. Monasteries were built everywhere, and even the smallest of these possessed a church. Not all of these monastic churches were built according to a formal set of principles; nor were they all contracted by experienced architects. Sometimes the monks took it upon themselves to erect a sacred building and, even though they followed the mainstream conventions, they also freely created forms which suited more readily to their own needs and desires. Thirdly, Christianity in the Orient, and especially in the Holy Land during the fourth - seventh centuries was fragmented among various sects, and thus, local and regional variations had an opportunity to develop freely. The result of all this was that a wide variety of cult buildings appeared, each bearing an individual character.

In the light of this setting it is possible to understand the complex of churches discovered in 1977-80 at Magen in southern Israel. The complex is composed of three separate churches, each built adjacent to the other. The churches are labeled A, B, and C respectively from west to east (Plan 1). In addition to the three churches, a baptistery was found (Building D) on the north-east, having a cruciform Baptismal font in the center. On the basis of numismatic, ceramic, and stratigraphic evidence, the Churches B and C date to the fourth century C.E. while Church A and Building D belong to the sixth century.

Building B is built according to a standard basilica plan. It was paved with large, finely dressed local limestone slabs. It includes a spacious atrium in the middle of which is a water cistern, a usual feature of churches in the Christian Orient. Building B has no narthex and this is one of the indications of its early date in the fourth century, since the narthex, as a permanent element in Christian Basilicas does not appear before the middle of the fifth century.

Building C or Church C is built against the northern wall of Building B and is composed of an atrium, a praying hall, and a room which was used as a baptistery. Although it dates to the same period as Building B, it differs from it in both form and character in that the building is not a basilica. This church is long and narrow, without an internal colonnade and is made up of three rooms which correspond to the conventional divisions of normal early Christian churches. Immediately inside the entrance to the prayer hall a large monogrammatic cross flanked by two birds graces the mosaic floor. Beyond this, is a Greek inscription. It reads: "The holiest dwelling place of the Most High, God is in the midst of her" (Psalms 56:5). The scripture verse is from the Septuagint, and according to Christian theology, this verse refers to the Christian Church.

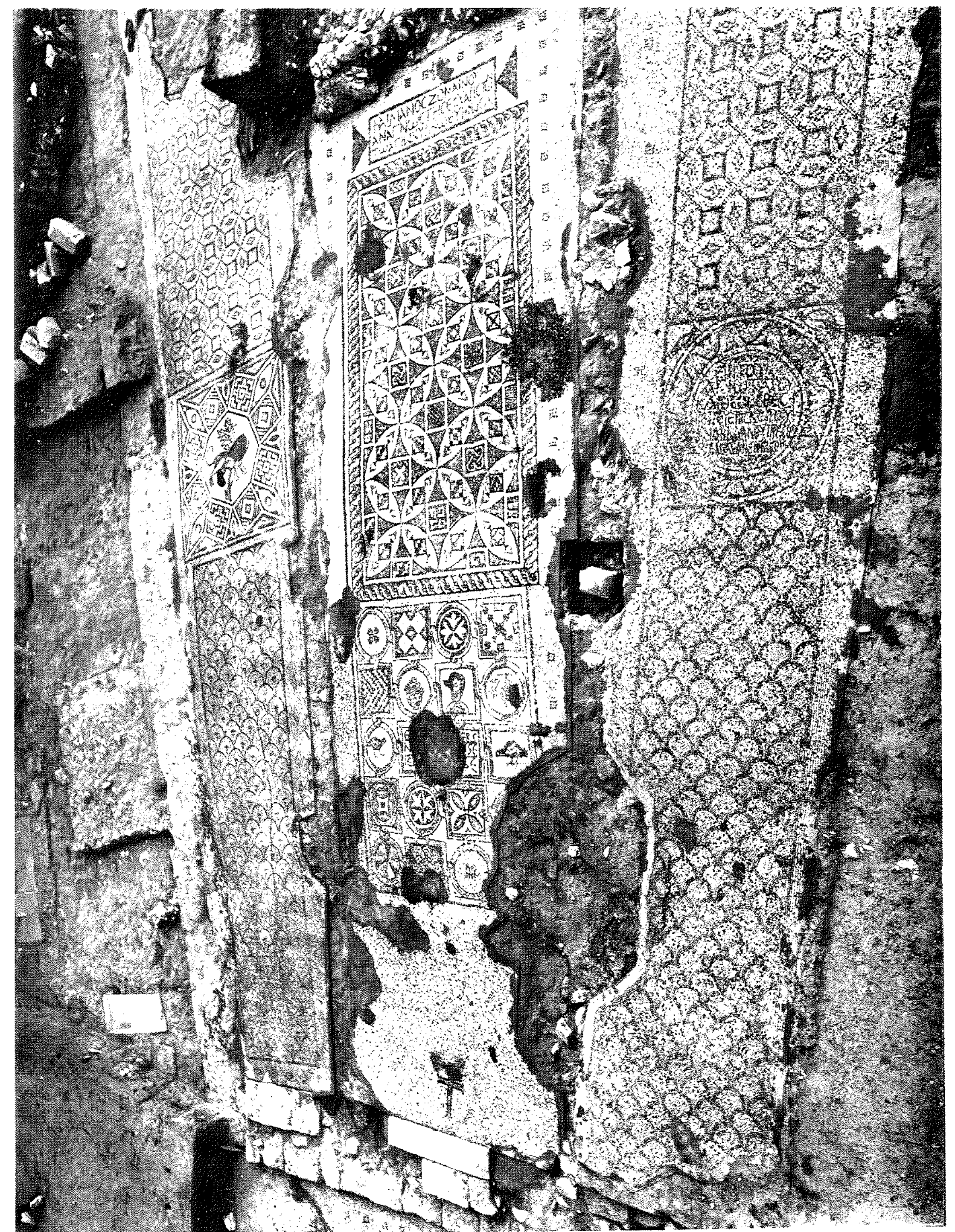
The most important part of Church C, namely the sacred area, is located to the east of the praying hall. Among its other uses, this room served as a baptistery. Four narrow steps descended into the baptismal font which was sunk into the floor in the center of the room. The oblong pool at the bottom of this installation was only 40 cm. wide. This narrow space provided enought room for an adult to stand but not to sit. The form of this font is unusual, and to my knowledge, nothing similar has yet been found.

Building A, located on the southern side of Church B is undoubtedly the most interesting of the complex. It contained an atrium, a narthex, and a prayer hall of the basilican type. The apse was unfortunately destroyed due to later building activities. The entire interior space was paved with colorful mosaics composed of geometric, floral and animal designs as well as a portrait of a man, probably a priest. Interspersed among the decorative designs are inscriptions in Greek. One of them celebrates Saint Kyricos, the saint to whom the church was dedicated. This church dates to the sixth century C.E.

The fourth building of the complex, Building D, is a baptistery in the middle of which stands a cruciform baptismal font. This chapel was damaged heavily as a result of later building activities.

Although all of the structures bear the normal features of early Christian sacred buildings, these churches display some peculiar features which are exceptional among Byzantine architectural endeavors and offer some unusual insights into the development of early Christian religious architecture. The first point is that all of the churches, except the Baptistery, are orientated on a north-south axis, instead of the standard east-west orientation. The abnormal orientation does not appear to have been dictated by peculiar topographical conditions because all of the Churches were constructed on a flat, open space. The only plausible reason that we can suggest is that when the architects planned the churches, they did so in the winter, when the sun rose slightly to the south, or that, for some reason Egypt was more important to them than the East.

The second point is that there are depictions of crosses on the mosaic pavements in both Building C, dating to the fourth century and Building A dating to the sixth century. As we have pointed out, above, in Building C next to the threshold in the Prayer Hall is depicted a large monogrammatic cross flanked by two birds. Its position dominated the entrance of the church so that every one who entered through the single door was forced to walk upon it. Large crosses were also found in the baptistery of the same building, and a similar large cross was also depicted in Church A. Here again the cross was set down directly adjacent to the main, central entrance. About a hundred years lapsed between the building of Church A and Church C. The presence of crosses set in mosaic pavements and especially in places where congregants would be forced to tread upon them is an interesting and surprising phenomenon. In the year 427, an edict was issued in Constantinople prohibiting the display of the cross and other sacred Christian symbols on pavements. It has been a practice among archaeologists to use this date, 427, as a chronological criterion, and as a result, mosaic pavements with decorative crosses were assigned to a period prior to the issuing of this edict. The occurrence of crosses on mosaic pavements, both preceding and antedating the declaration of the edit demonstrates to what extent the edit was observed in the Orient. Therefore one should exercise extreme caution in applying this edict as secure foundation for dating similar archaeological discoveries.

Magen. Early Christian Basilica. General View of Building A

The third peculiarity concerns the architectural design of Church A. Although this building possesses all the components of a basilica and even though it was organized internally along the same lines as an early Christian church, when looking at the plan of the church with its missing apse, one notices that it is peg-shaped. From the narrow 5 m. wide narthex, the external walls of the church flan out in the direction of the apse. The apse would have spanned the central part of the nave only. This reconstruction gives us a church of unusual form - one that has two narrow ends and bulging sides. This peculiar plan is astonishingly similar to the shape of a boat. To be sure, the architects had in mind the regulations stipulated in Constitutiones Apostolorum which states that the church should be as a ship that would carry the faithful safely to the port of Jesus. In researching this discovery, a survey of almost all the plans of early churches, did not produce a single parallel. Therefore, if this boat-shaped plan was intentional on behalf of the builders - and there is no reason to believe the contrary - it is an exceptional church and unique among examples of early Christian architecture.

WLODZIMIERZ GODLEWSKI

THE THRONE HALL IN OLD DONGOLA (SUDAN)

The so-called Mosque in Old Dongola is built of dried and baked bricks and of stone blocks and is situated on the rocks above the ruins of the medieval town.

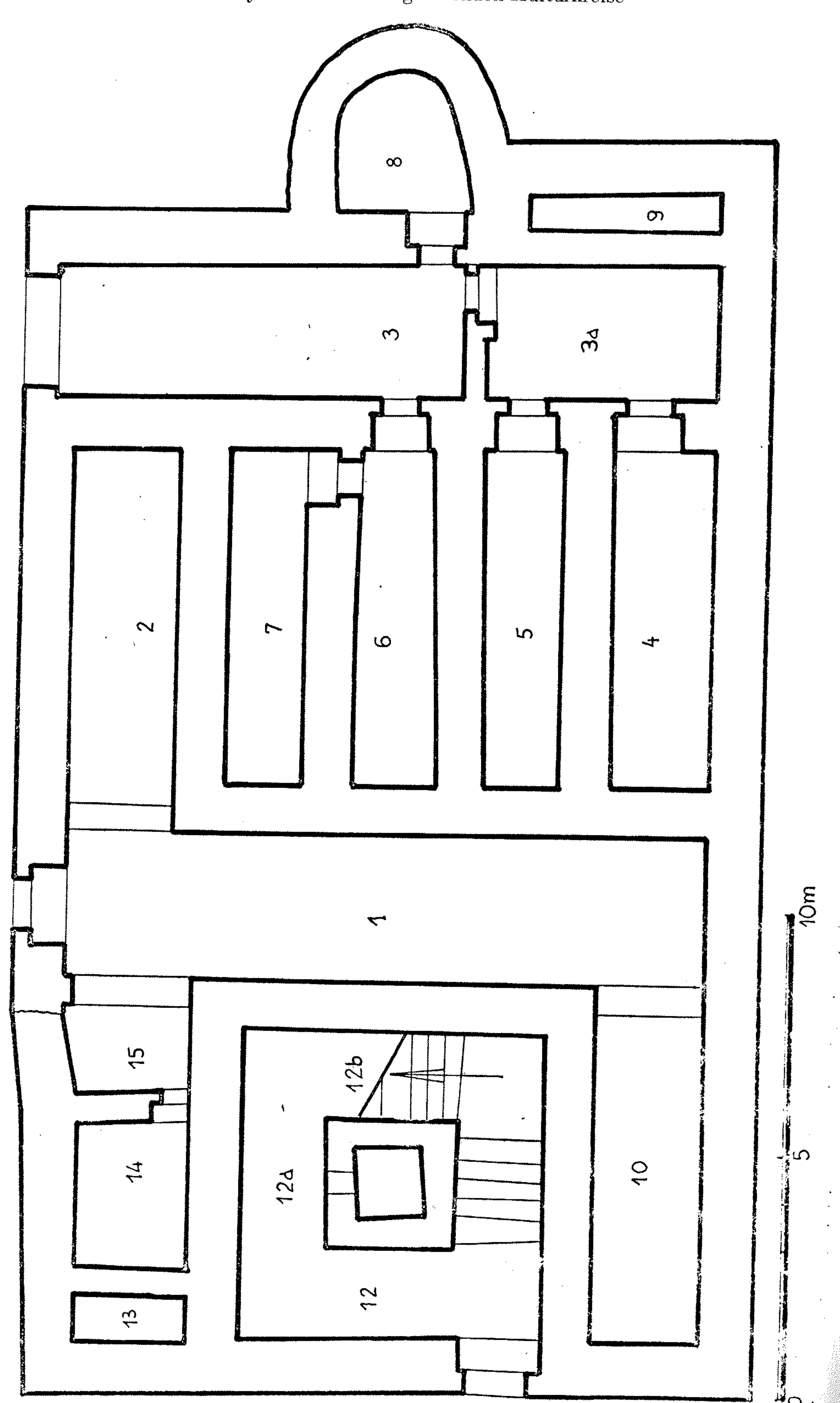
It is a large rectangular structure measuring 28 x 18 metres. The two-storey building is about 10 metres high. It has been famous for many years now and was willingly visited by travellers who described it as the only building in Nubia that had been constantly used,possibly with short breaks,from Christian times till the present day.

An inscription in Arabic on the East-North pilaster of the main hall on the second floor says that the building was turned into a mosque in 1317 A.D. The Mosque performed that function till 1969.

The so-called Mosque in Old-Dongola has been explored by the Polish Archaeological Mission in the years 1971-81. The studies into that building were conducted with a view to reconstructing the original appearance of the structure and its interior design as well as to define the date of its erection and function.

In its original form the building also consisted of two storeys and possibly a sightseeing terrace on the roof. There were three main parts of the structure:the ground-floor,that was completely separated from the rest of the building,a monumental staircase leading up to the second floor and a possible viewing terrace in the roof,and a complex of rooms on the second floor surrounding the central square hall.

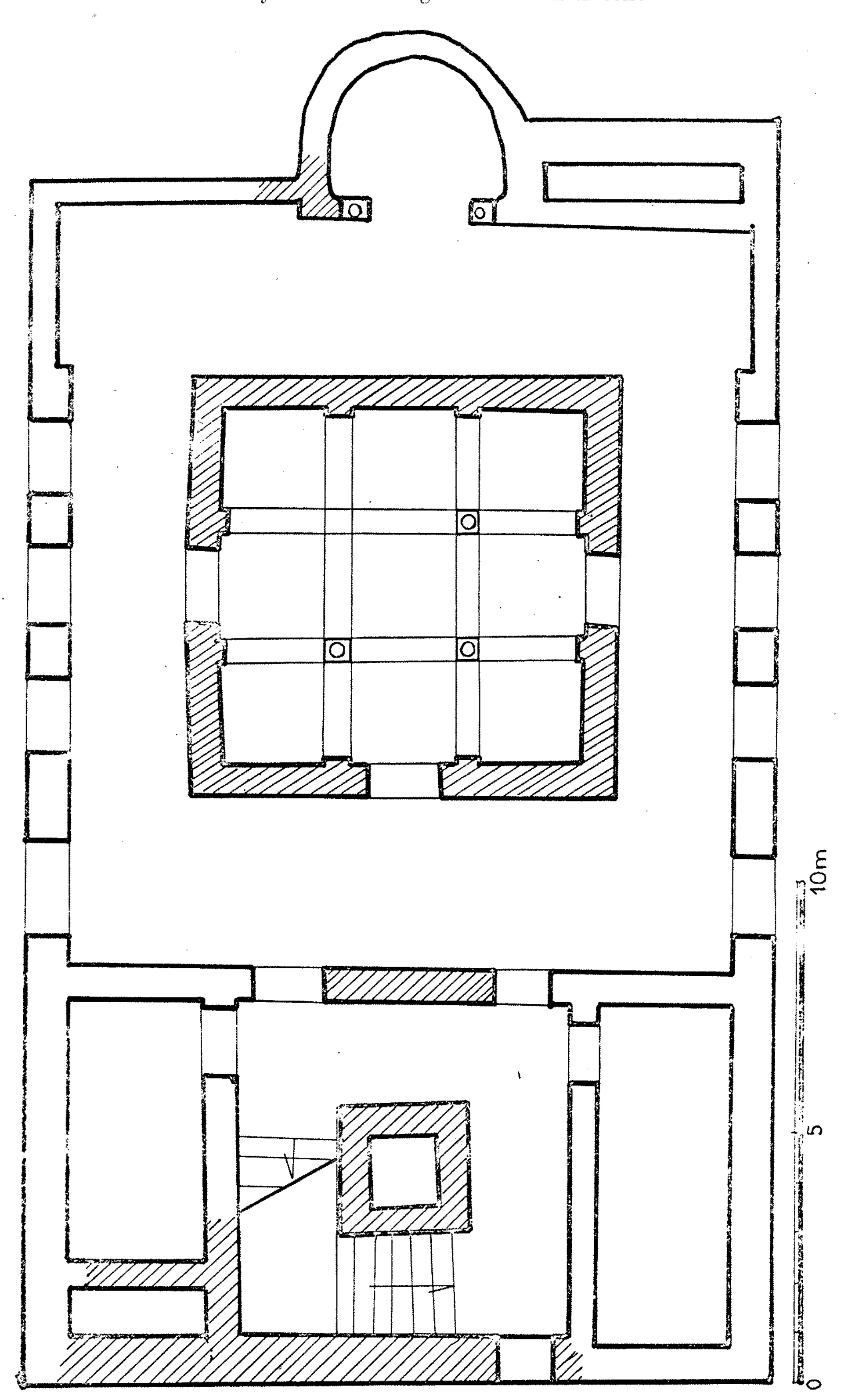
The ground-floor of the building could be approached through two broad arcades in the northern wall and was divided into two separate parts. All rooms situated on the ground-floor were

narrow:1,6 to 3,0 metres wide. The height of the ground-floor was 6,5 metres. The walls were 1,10 metres thick. The function of those unnaturaly high rooms has not been really defined yet. Most probably they were storage plans. But the maximum possible uplift of rooms on the second-floor so that were located above the whole town complex seems the basic function of the ground-floor.

The monumental staircase accessible from the West,i.e. from the direction of the town,though a tall door led to the second-floor and to the roof. The walls of the staircase were covered with plaster and two layers of frescoes separated each other only by a thin layer of white. At present the frescoes are covered with plaster from the Arab period (after 1317 A.D.). Small-scale uncovering work carried out on the walls of the staircase has made it possible to identify the nature of those paintings. In both cases the frescoes featured warrior saints.

The second-floor of the building was designed in a highly symmetrical way. The central part is a square with dimension of 7,0 x 6,80 metres. The existance of four granite columns (three have been preserved till now) and of pilasters on side walls that correspond to the columns indicate that the ceiling of the hall took the form of nine small domes. On the inside, the walls of that hall were covered with plaster and three layers of frescoes,in the same way as the walls of the staircase. The poor state of the preservation of plaster in the room has made it impossible to study the frescoes in detail without special conservation procedures. One of the frescoes on the western wall has been identified in literature on the subject as Horned Moses and must feature one of the Nubian rulers wearing a crown with

horns or some courtier e.g. an eparch.

The square hall accessible from three sides is at present surrounded by a corridor running right around it. It could be that in its original state,the northern and southern corridors were pillar porticos. The eastern corridor running behind the central hall was divided in the centre by the entrance to a large and deep apse. The entrance to the apse is bordered by two granite columns.

The exact date of the erection of the building has not been definite in detail. It could came from the end of the 9th or beginning of the 10th century.

The definition of the original function of the building has encountered many obstacles so far. The structure of the building itself -the unnaturaly tall ground-floor,monumental staircase leading only to the second-floor as well as the arrangement of rooms on the second-floor,which is so very much different from those seen in Nubian churches from the 9th and 10th centuries, precludes theories about the religious function of the building and makes us believe that it was an important secular institution.

The design of the second-floor,rich frescoes decoration and the maximum uplift of the second storey above the town settlements make us assume that it was a building of very particular significance and was most probably linked with the royal court. The arrangement of rooms on the second-floor and the complete separation of ground-and second-floors indicate that it is more likely that the building was an official non-residental part of a royal palace rather than its part housing apartments. It is still more probable that the structure performed the function of the royal throne-room and audience hall. Similar architectural

solutions of audience halls of Bulgarian Tzars are seen in Plisca and Preslav. It is very likely that both,Bulgarian buildings and the Dongolese monument were imitations of Magnaura the main Throne-Room of the Great Palace in Constantinople.

9.3 STADT UND DORF: SIEDLUNGSSTRUKTUR UND ARCHITEKTUR

DJURDJE BOŠKOVIĆ

URBANISATION — DÉSURBANISATION — RÉURBANISATION EN TANT QUE DÉTERMINANTES DU DÉVELOPPEMENT DE LA CIVILISATION MÉDIÉVALE BYZANTINE ET EUROPÉENNE

Le développement de la civilisation médievale autant byzantine qu'européenne, se plonge, en bonne mesure, surtout au cours des premiers siècles du Moyen-âge, dans des brumes qui nous empêchent de discerner clairement les déterminantes essentielles qui lui donnaient son cachet général. Les causes et les conséquences s'entremêlent mutuellement, ce qui aggrave les difficultés qui se posent devant nous dans l'essai d' eclairer maintes questions. Il nous faut donc chercher des points d'appui assez fermes qui nous aideront à suivre les differents aspects de l'ondulation générale de ce processus qui s' est déroulé surtout entre la fin du VIe et la période des IXe-XIe siècles.

Entre toutes les autres déterminantes dont l'intensité se présente en formes variables, nous pouvons discerner un processus qui me parait des plus importants et que j'ai déjà eu l'occasion de dénommer comme un long enlassement d' urbanisation, de désurbanisation et de réurbanisation, qui s' est manifesté non pas seulement sur le territoire de l'Empire byzantin, mais aussi, avec un commencement même quelque peu plus réculé, dans toute l'Europe Occidentale.

Ce processus, qui s'est lui-même manifesté comme l'une des grandes conséquences de l'action bien connue des conditions historiques et économiques a eu, me semble-t-il du moins, une influence des plus essentielles sur la formation et le développement de la culture materielle et spirituelle de l'Europe, y compri Byzance avec le Proche Orient.

Une des premières questions que nous devons nous poser c'est: quelles étaient les foyers dans lesquels se formaient les forces vivantes qui déterminaient le développement de la civilisation matérielle et spirituelle de cette époque?

Considerons tout d'abord le monde antique, en Europe et dans le bassin méditerranéen en général.

Ce sont les poleis grecques, les villes hellénistiques du Proche Orient et les grandes agglomerations urbanisées romaines qui se presentent comme des porteurs les plus larges et les plus fermes du développement culturel.

Quoique les differences dans leur structure sociale soient assez sensibles, elles ont toutes un caractère général commun qui leur est propre: c' est la vie profane qui y domine. Elle s'exerce comme l'une des dominantes essentielles dans toutes les manifestations de la culture materielle et spirituelle, en partant da la manière de vivre dans les agglomérations composites, donc aussi des habitats, -c'est à dire de l'architecture,- jusqu' aux expressions les plus subtiles de l'art. La religion, ou plutôt les religions, se conforment à ce mouvement général, en lui donnant aussi leur cachet, plus ou moins different. C'est pourtant même dans l' art religieu que domine l'appuit sur les formes plus ou moins réelles ou idéalisées, autant que sur les visions complètes puisées directement dans la vie. Les idées abstraites n'y apparaissent que dans des cas exceptionnels. Tout est orienté vers la vie, vers ses besoins et vers ses expressions les plus élémentaires. Ce ne sont là que les manifestations des conceptions directes d'une societé urbanisée, qui ne pouvait pas s'exprimer autrement. La civilisation rurale sur le même territoire et au cours de la même époque, dans laquelle dominaient en grande mesure les traditions autochtones, orientée ellemême vers la vie, portait pourtant en soi, en ce qui concerne les expressions dans le domaine de l'art, des tendences, liées encore à l'époque préhistorique, vers les abstractions dues aux dépendences de ce milieu humain des forces primitives de la nature. Nous sommes pourtant souvent inclinés à étudier et à mettre en valeur plutôt les manifestations pour nous les plus intéressantes et les plus attrayantes de la vie urbanisée, Voilà donc pourquoi nous orientos nos recherches scientifiques, archéologiques en premier lieu, le plus souvent vers l'étude de ce côté des manifestations culturelles de l'époque que nous appelons antique.

En dehors de ce monde urbanisé existait pourtant dans l'Europe septentrionale et orientale et dans le Proche Orient asiatique un autre monde de tribus barbares, des Germans, des

Slaves et des tribus nomades des stepes et des deserts, qui ne connaissaient pas, ou connaissaient exceptionnellement la vie urbanisée, et dont les manifestations culturelles étaient en général très proches à celles du monde rural qui peuplait le territoire de l'Empire Romain,- Occidental et Oriental.

Le choc direct bien connu qui s'est manifesté entre ces deux mondes eut comme une des plus graves conséquences la disparation d'un nombre enorme des anciennes agglomérations urbanisées. C'était en effet une désurbanisation presque totale de l'Europe et d'une grande partie du Proche Orient. N'en restèrent vivants que quelques grands centres isolés, - Constantinople, Nicée, Salonique, Rome ..., appauvris et en grande mesure dépeuplés eux-mêmes, sans grand pouvoir et sans forces sociales urbanisées qui auraient pu être porteuses des traditions culturelles antiques assez prononcées pour donner leur cachet à la civilisation de toute cette époque des premiers siècles du Moyen-âge.

Au contraire, ce fut le monde rural qui prit le dessus.

Mais ce monde, en contact avec les héritiers de la structure sociale antique, sous les nouvelles conditions en premier lieu d'ordre économique, se polarisa lui même bientôt. Un système nouveau, le système féodal, se forma autant en Europe Occidentale qu'à Byzance, quoiqu'avec des différences assez sensibles. Tout ceci, ce sont des choses archiconnues. Ce que je voudrais pourtant souligner ici, c'est que l'idéologie de la classe régnante féodale se manifesta sous une couverture religieuse. Le christianisme primitif monothéiste, conforme à l' image de la structure sociale autocratique de l'Empire romain, se "polythéisa" pour ainsi dire, en se pliant ainsi à la structure sociale féodale. Les forces du ciel, avec tous leurs saints, archanges, anges etc., dont le role celeste est détermine lui-même, reflétaient la hiérarchie féodale terrestre. Le mouvement chrétien primitif, porteur des idées de résistance au moins passive,- mais non pas seulement passive,- envers tout ce qui representait Rome, devint peu à peu une religion mystique, orientée à soutenir la classe féodale régnante. L'organisation de l'eglise chrétienne se féodalisa elle-même et se présenta comme l'un des piliers de la structure sociale féodale.

Toute cette transformation ne fut possible que grâce à la disparition préalable de la couche sociale urbanisée, porteuse d'une idéologie tout à fait autre.

Les effets de ces transformations sont visibles dans toutes les manifestations matérielles et spirituelles de la vie humaine, en partant des agglomérations rurales, jusqu' aux arts plastiques.Même les grands centres antiques, qui gardaient encore un souffle de vie, sous ces conditions ne purent que végeter.

A' Byzance même une force autoritaire essaya pourtant assez longtemps à s'opposer à toutes ces tendences et à arreter ce processus. Elle ne réussit qu'à le rendre plus lent.C' est la cour imperiale.

Ne simplifions pourtant pas trop les choses. Essayons seulement d'en retirer l'essentiel.

Les grands changements survenus dans la structure ethniques et démographique, autant que, dans les rapports sociaux avec la disparition si prononcée des agglomérations urbanisées, et surtout de la couche sociale urbanisée,eurent pour conséquence un déplacement très sensible de la directrice général du développement culturel, qui se presenta comme la résultante de toute une suite d'autres facteurs matériaux et sociaux, eux mêmes variables à travers le temps.

Ce n'est donc qu' ainsi que nous pouvons comprendre autant, disons, l'apparition de l'icônoclasme, que ses relations d'une part avec l'idéologie de la religion islamique, de l'autre avec les tendences antifiguratives qui se manifestèrent dans l'art occidental de la même époque. La percée des conceptions portées par la large couche des peuples barbares et da la population autochtone sur le territoire de l'Empire Romain de l'Est et de l'Ouest dans toutes les formes de la vie sociale et intéllectuelle, trouvat ainsi, sauf exception, un chemin ouvert pour se manifester pleinement dans tous ses aspects. - C' est que les centres de la création des formes culturelles dominantes se déplacent maintenant dans les monastères et les forteresses féodales, largement approvisionnées elles-mêmes par le quadre des agglomérations rurales.

Le développement et le mûrissement de ce processus dura plus de trois siècles.

On remarqua peu à peu les changements avec la stabilisation des conditions économiques et sociales qui ouvrirent la possibilité d'une action de lente réurbanisation du territoire byzantin, ainsi que de celui de l'Europe Occidentale. Mais cette renaissance médievale primitive des villes nous offre déjà des matériaux à reflechir.

Tout d'abord on peu constater que bien souvant les nouvelles agglomérations se forment sur l'emplacement même, ou tout à côte des anciennes villes antiques, auparavent mises en ruines totales ou presque totales. D'une part c'est la conséquence naturelle autant du chois de l'amplacement dans le résau des communications fixées déjà au cours des époques précedentes, que du chois de l'emplacement macro- et micro-topographique, dû aussi aux conditions économiques. Depuis longtemps déjà on a constaté, avec raison, que la formation de ces agglomérations nouvelles est due au processus de la concentration de la production artisanale et à la nécéssité de l'échange des produits. Le fait est que déjà dans ces premières agglomérations urbaines médievales commence à se former de nouveau la couche sociale urbanisée. Or, quoique pour ceci nous n'avons que de très minces preuves historiques et archéologiques, il est très, très possible que dans un certain nombre de villes antiques auparavant presque disparues un mince fil de vie se soit conservé et qu'il servit d'anneau d'accrochage avec les traditions antiques, - surtout dans la formation de la vie, de la manière de vivre et de penser - même dans une agglomération urbanisée. Sans oublier que ce processus se manifesta avec beaucoup plus d'efficacité dans les villes qui ne furent pas auparavant délaissées complètement.

Il est pourtant évident que pour bien longtemps la nouvelle couche sociale en état d'urbanisation n'eut pas la force de jouer le même rôle que celle de l'époque antique. C'est que, à côte des nouvelles villes et des anciennes agglomérations rurales, les centres porteurs de la cultur médiévale déjà formés dans les monastères et les châteaux féodaux, avaient poussé profondement leurs racines. La culture portée par l'idéologie féodale et soutenue par les institutions eclésiastiques féodalisées elles-mêmes, tenait bien ferme. Mais l'apparition même de la nouvelle couche

sociale urbanisée, quoiqu' encore en état de formation, commença à agir sur le processus de laicisation et de démistification de la civilisation. D' ailleurs ce processus, qui n'eut pas le temps et les possibilités de mûrir completment à Byzance même, ne se deployat avec toutes ses conséquences qu'en Europe Occidentale à l'époque de la Renaissance.

Dans le quadre de ce processus vu en entier, une importante question, depuis bien longtemps posée se pré sente de nouvau: continuité ou discontinuité du développement de la culture médievale par rapport à la culture antique? Il me semble pourtant que cette question, si ouvertement posée en forme d'alternative, nous conduit par elle-même à une réponse équivoque. C'est qu'il y a autant de données, bien connues, qui mènent à la conclusion qu'il s'agit d'une continuité logique, que d'autres qui indiqueraient une rupture totale avec l'antiquité. Comment s'y tirer de ces contradictions? La réponse n'en est qu'une: nous nous trouvons là devant un phénomène dialectique très prononcé de continuité et de discontinuité simultanées.

Ceci nous allège la position et nous perment de comprendre mainte faits.

C'est que plus d'une manifestation propre à la culture antique qu'on peut identifier dans le développement de la culture médievale, n'est pas due seulement à une renaissance de l'antique centre étaint, mais a une survivance, attenuée il est vrai, mais continuelle.

D'autre part les nouvaux besoins, les nouvelles exigences de la societé médievale en formation et en état de mûrissement, differentes de celles de la societé antique, demandaient des réponses nettement différentes à celles propres à la structure sociale antique. Ces contradictions s'alliaient dans un ensemble culturel organiquement nouveau.

L' analyse du processus de l'urbanisation, de la désurbanisation et de la réurbanisation, avec les methastases sociales qu'il soutenait et dont il fut en même temps la conséquence, nous aiderait donc à nous approcher de plus près des racines les plus profondes du développement de la culture matérielle et spirituelle du Moyen âge,- à mieux comprendre la stratigraphie culturelle variée de cette epoque.

Note sous le texte:

1 - Les quelques idées que je viens d'exposer ici ont passé, elles-mêmes, par tout un processus de formation. Voir mes aperçus précedents concernant ces questions dans: Problem urbanisacje Duklansko-zetskog, crnogorskog primorja u srednjem veku,- Sur le problème de l'urbanisation du litoral monténegrin de Duklja-Zeta au Moyen-âge, Istorijski zapisi 1958, Cetinje, 219; - L'architecture de la basse antiquité et du Moyen-âge dans les régions centrales des Balkans, Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Belgrade-Ohrid 1961, 155; - Unité et particularité de la culture matérielle et spirituelle de la sphère byzantino-orientale du Sud-Est européen, Actes du I^{e} Congrès International des études balkaniques et du Sud-Est européen III, Sofia 1969, 333; - Les premiers États slaves du Sud-Ouest des Balkans et la naissance de l'architecture monumentale, Actes du I^{e} Congrès International d'Archéologie Slave III, Varsovie 1969, 251; - Tradition et innovation dans l'architecture byzantine, Tradition et innovation dans la culture du Sud-Est européen, Bucarest 1969,97; - Notes sur quelques caractéristiques de la planification régionale des monuments médiévaux sur le territoire de la Raška, Raška baština I,Kraljevo 1975,7; - De quelques questions rélatives à la recherche archéologique du développement de la culture matérielle et spirituelle du Moyen-âge, Starinar XXVI, Beograd 1975, 1; - Sur quelques problèmes relatifs au développement des cultures aux Etats du haut Moyen-âge sur le sol de la Yougoslavie sous le jour des recherches archéologiques, Balcanoslavica 5, Prileg 1976,47; - L'art entre l'antiquité et l'époque romane sur le litoral de l'ancienne Zeta, Starinar XXVII, 1977,71; - Reflexions sur la réurbanisation médiévale du territoire central des Balkans, Rapports du III^{e}Congrès International d'Archéologie Slave 1, Bratislava (1975)1979, 109.

VESNA GIRARDI JURKIĆ

LA CONTINUITÀ EDILIZIA DELLE VILLE RUSTICHE ROMANE IN ISTRIA DURANTE LA DOMINAZIONE BIZANTINA

Il territorio dell'Adriatico Settentrionale, in particolar modo l'Istria, è, in considerazione al suo specifico sviluppo storico, un territorio classico per lo studio della continuità tra il periodo tardoantico e bizantino[1].

Nell'ambito dello studio di tale continuità, le ville rustiche romane, con il loro schema architettonico che gradualmente cambia e si adegua alle nuove necessità in sintonia con i nuovi cambiamenti economici e sociali, rappresentano una componente molto significativa [2]. Le indagini archeologiche sul territorio dell'Istria durante il XX secolo e particolarmente quelle effettuate dopo la seconda guerra mondiale, hanno confermato le famose annotazioni di Cassiodoro, raccolte in XII libri con il titolo di "Variae", nelle quali si riflettono le condizioni dell' Istria nella prima metà del VI secolo d.C., dall'anno 507 al 533, alla vigilia del predominio dei bizantini in Italia.

---

1) B.MARUŠIĆ, Istra u ranom srednjem vijeku (L'Istria nell'
Altomedioevo), Kulturno-povijesni spomenici Istre, III,
Pula 1960; idem, Kasnoantička i bizantska Pula (Pola tar-
doantica e bizantina), Kulturno-povijesni spomenici Istre,
VI, Pula 1967; idem, Neki problemi kasnoantičke i bizan-
tske Istre u svijetlu arheoloških izvora (Einige Proble-
me des spätantiken und byzantinischen Istrien im Lichte
archäologischer Quellen), Jadranski zbornik (nel prosiego:
JZ), vol. IX, Pula-Rijeka 1975, pp.335-350; G.CUSCITO,Eco-
nomia e società (nel libro: Da Aquileia a Venezia, Cultu-
ra, contatti e tradizioni), Milano 1980, pp. 659-694.

2) M.SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu (La città antica
sull'Adriatico orientale), Zagreb 1976, pp. 227-328; V.
JURKIĆ, Antičke villae rusticae zapadne obale Istre: ti-
pologijske karakteristike i mogućnost njihove valorizaci-
je i revitalizacije (Ville rustiche romane sulla costa
occidentale dell'Istria: caratteristiche tipologiche e
possibilità della loro valorizzazione e ripristino), His-
tria Historica, anno II, fs.1-2, Pula 1979; Š.MLAKAR, Ru-
ralna, ladanjska i fortifikacijska arhitektura na otoku
Veliki Brioni, Materijali, fs. 2, Pula 1979, pp. 21-23.

Nonostante la sua posizione di confine, ad est verso la Liburnia [3] e a nord-ovest verso le Claustra Alpium Iuliarum [4], l'Istria vive una vita relativamente calma e in quei tempi inquieti segnati dalle irruzioni barbare in Pannonia è ancor sempre il granaio ravennate. Con l'inserimento dell'Istria nell'esarcato di Ravenna, da parte di Giustiniano, l'Istria vive gli ultimi attimi della tradizione classica. Lo stesso Cassiodoro dice degli edifici istriani: "I grandiosi edifici splendono in lungo ed in largo per cui si potrebbe pensare a dei fili di perle, e ciò sta a dimostrare chiaramente quanto i nostri antennati tenessero in considerazione questa regione che, come si vede, era stata da loro abbellita con tali edifici" [5].

Siccome anche lo stesso scrittore allude all'antica tradizione di ubicare le ville ed i complessi economici che producevano in gran quantità i generi alimentari, in particolar modo il vino, l'olio ed il grano dal periodo della Repubblica fino alla dominazione dei Goti e quella bizantina, è interessante sottolineare come alcuni luoghi della costa occidentale istriana vongono citati nelle fonti antiche già da Plinio e Tolemeo (come ad es. Tergeste, Parentium, Pola, Nesactium - con variazione nella grafia, Alvona e Tarsatica - anch'esse con variazione nella grafia [6]) per giungere infine tramite la Tabula Peutingeriana e l'Itinerario di Antonino fino alla "Cosmographia" dell'Anonimo Ravennate.

Nel Ravennate, però, fanno la loro comparsa per la prima volta alcuni toponimi che, in base alle fonti archeologiche oggi disponibili, vengono identificati come "ville" nella prima fase di sviluppo per divenire più tardi dei veri e propri

3) M.SUIĆ, Liburnia Tarsaticensis, Adriatica Gregorio Novak dicata, Zagreb 197o, pp. 7o5-716.

4) Claustra Alpium Iuliarum, I, Fontes, Katalogi in monografije, 5, Ljubljana 1971.

5) F.CASSIODORUS, Variae, libro XII, 22.

6) C.PLINIUS SECUNDUS, Naturalis Historiae, libro III, 129, 139; CLAUDIUS PTOLEMEUS, Geographia, libro III, 1, 23; II, 1-2.

abitati in cui la vita si svolse ininterrotta fino ai nostri giorni, Ad esempio l'antica Aegida romana di Plinio è Capris per il Ravennate (Capodistria), Aemonia romana è la Neapolis del Ravennate, e proprio nel periodo della dominazione bizantina, mentre Silvo nella Tabula Peutingeriana diviene Silbo nel Ravennate. Che alcune ville e possedimenti imperiali però nel periodo del V e del VI secolo vennero formandosi come veri e propri abitati è dimostrato appunto dalle citazioni del Ravennate nella "Cosmographia", ove questi abitati fanno la loro comparsa per la prima volta nominatamente, e vengono citati da nord verso sud: Piranon, Capris, Humago, Siparis rispettivamente Sapparis, Neapolis, Ruigno seu Ruginio, il che dimostra la densità di popolamento e l'intensità della vita favoriti dalle particolari condizioni politiche e sociali in una regione protetta dalle irruzioni barbare, mentre non era così nelle altre parti dell'Impero [7].

E interessante il dato che le denominazioni del Ravennate per determinati gruppi di isole o per singole isole come ad es. Ursaria [8] e Cervaria [9] oggi si presentano come nomi di luoghi sulla costa nei quali le indagini archeologiche hanno attestato la continuità della vita.

7) Cfr. M.LECCE, La vita economica dell'Italia durante la dominazione dei Goti nelle "Variae" di Casiodoro, Economia e Storia, IV, 1956, pp. 354 - 4o8.

8) Per i dati archeologici su Orsera vedi: M.MIRABELLA ROBERTI, Una sede paleocristiana ad Orsera, Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, vol. CII, 1945, II, pp. 5o9-541; A.DEGRASSI, Notiziario, Atti e memoria della Società istriana di archeologia e storia patria (nel prosieguo: AMSI), XL, Parenzo 1928, p. 4oo; B.MARUŠIĆ, Avarsko-slavenski napadaji u Istru u svijetlu arheološke gradje (Le incursioni avaro-slave in Istria alla luce del materiale archeologico), Peristil, II, Zagreb 1957.

9) V.JURKIĆ, Červar, Poreč - rimska villa rustica, Arheološki pregled (nel prosieguo: AP), 18, Beograd 1976, pp.1o1-1o4; V.JURKIĆ-GIRARDI, Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo, I, Campagne 1976-1978, ATTI del Centro di ricerche storiche Rovigno, vol. IX, Rovigno-Trieste 1978-1979, pp. 263-298 = Gradja i rasprave, VIII, Pula 1979; V.JURKIĆ, Červar, Poreč, Istre - rimska vila rustica, AV, 21, Beograd 198o, pp. 116-118; ibid, Rimska gospodarska vila u Červar Portu kod Poreča. Histria Historica, anno I, fs. 1, Pula 1978.

S i p a r, abitato su una penisola nelle vicinanze di Umago, ha una lunga tradizione. La più antica testimonianza di vita su Sipar è rappresentata dalla moneta del periodo repubblicano dal 137 all'80 a.C. Da questo periodo in poi, con varie oscillazioni, l'abitato continuò a vivere fino alla seconda metà del II secolo d.C., quando gli esuli che fuggivano dinanzi ai Marcomanni rimisero a nuovo lo stesso sulle antiche fondamenta romane. Appartengono a questo periodo i resti dell'edificio con le basi quadrangolari, due vasche sotto il livello del mare ed altri reperti archeologici minori e poi ancora la moneta di Antonino Pio (138-161) nelle connessioni di malta su un edificio. Dalla seconda metà del II secolo d.C. fino alla fine del IV Sipar vive una vita quieta. Nel V secolo, durante le migrazioni dei popoli, degli Unni e dei Goti Orientali, la popolazione abbandona Sipar e ripara in Italia. Va sottolineato che in questo periodo Sipar non andò distrutta da un incendio, bensì fu devastata e spogliata sistematicamente. Va inoltre rilevato che il rinnovamento dell'abitato potè avvenire appena dopo la migrazione dei popoli e ciò è confermato dalla tecnica di costruzione molto rustica e il reimpiego del materiale di spoglio nel corso delle costruzioni di edifici male progettati sulle fondamenta del periodo precedente. Questi nuovi abitanti, portando avanti le antiche tradizioni, continuarono a vivervi durante la dominazione dei Goti e quella bizantina, fino al secolo VI, quando l'abitato venne esposto a una forte infiltrazione della vicina popolazione dalla terraferma e lo testimonia il materiale archeologico minuto [10].

La popolazione di questo abitato era composta da citadini, artigiani, soldati e pescatori, le qui case e i loro ingressi

10) B.MARUŠIĆ, Neki nalazi iz vremena seobe naroda u Istri (Alcuni reperti inerenti il periodo della mograzione dei popoli in Istria), JZ, vol. V, Rijeka-Pula 1962, pp. 159-175; idem, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre i svijetlu arheoloških izvora (Einige Probleme des Spätantiken und byzantinischen Istrien im Lichte archäologischer Quellen), JZ, vol. IX, Pula-Rijeka 1975, pp.338-339.

erano rivolti verso il mare - lo dimostrano la disposizione degli edifici alla guisa della lettera U. A questo abitato tardoantico appartengono i resti della torre alti m 5 e situati nella parte occidentale dell'istmo, torre che servì allo scopo fino alla fine del VI e all'inizio del VII secolo nel periodo delle irruzioni avaro-slave. Si suppone che l'abitato venne abbandonato dopo le incursioni dei Narentani del principe Domagoj nel VII secolo [11].

La villa indagata nella maniera più sistematica sulla costa occidentale è il complesso economico a C e r v e r a p o r t o [12] presso Parenzo che forse nel modo più chiaro fa luce sui nuovi rapporti nel periodo tardoantico, quando si spegne l'antico latifondo e sorgono nuovi rapporti di colonato nell'agricoltura, rapporti che condizionarono la comparsa di nuove forme di costruzione e di spazi e l'abbandono di quelle che più non si confacevano, sia interamente che in parte, alla nuova realtà sociale.

Le prime fondamenta della costruzione romana sono state poste su quest'area dell'insenatura di Cervera al tempo della domonazione di Augusto, quando Parenzo, secondo Plinio, divenne e rimase "Oppidum civium Romanorum" [13], cioè municipio con il diritto romano. La pianta base di costruzione della villa rustica romana si definè con l'ampliamento e la costruzione del complesso durante il dominio di Tiberio e Claudio, quando Parenzo ed il suo circondario, e così pure il Campo di Cervera, si includono intensamente nella prosperità economica delle colonie, con particolar cura per le possibilità produttivo-artigianali e agricolo-pescatorie.

11) GIOVANNI DIACONO, Chronicon Venetun (per gli anni 830-1108); Vj. KLAIĆ, Povijest Hrvata (Storia dei Croati), libro I, Zagreb 1972, p. 79.

12) A.DEGRASSI, De sito de Listria (Piero Coppo del sito de Listria a Iosepho Faustino), ristampa del manoscritto datato 1540, Scritti vari di antichità, IV, Trieste 1971, p. 420.

13) C.PLINIUS SECUNDUS, Naturalis Historiae, libro III, 129; A.DEGRASSI, Parenzo municipio romano, Scritti vari di antichità, II, Roma 1962, pp. 928-929; idem, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Ricerche storico-topografiche, Bern 1954, pp. 68-72.

Allora nell'ambito della villa rustica, è in funzione la figulina romana [14], e vi resta sino alla fine del I secolo d.C.

Dopo l'abbandono della produzione delle tegulae e mattoni, la fornace venne distrutta e rasa al suolo, e gli abitanti del complesso si orientarono all'attività pescatoria. La pianta base della villa rustica non subisce cambiamenti durante i secoli II e III, eccezion fatta per gli scompartimenti interni ed il riempimento dei vani di data anteriore (fornace, cisterna).

Nel IV secolo ha inizio un nuovo periodo di costruzione e di adattamento della villa rustica romana che, per quanto concerne la struttura dei muri ed il nuovo orientamento, cambia la pianta nella zona sud-occidentale ed allo stesso tempo muta essenzialmente pure la funzione dei vani.

È di questo periodo la formazione della zona residenziale del complesso, con il riscaldamento centrale e l'impianto sanitario. Nel rinnovato complesso, nel IV secolo, gli abitanti divengono portatori del cristianesimo e durante la decadenza agricolo-artiganale vivono il crollo dell'Impero romano.

L'irruzione dei barbari non risparmiò neppure Cervera Porto. La popolazione di questo periodo mantiene, in base alla tradizione antiche, i propri usi e le proprie fedi, il modo di vita e di produzione agricola. Appunto nella prima metà del VI secolo sono da rilevare il nuovo riadattamento dello spazio per l'oleificio oltre al rinnovamento dei torchi per la spremitura delle ulive e l'inserimento di quelli precedenti nelle fondamenta dei muri di tramezzo dei magazzini accanto al mare. Però è chiaro che, sul finire del secolo VI dal 599 al 611, durante le irruzioni avaro-slave si verifica un'improvviso decadimento e impoverimento del complesso. La parte centrale, quella occidentale ed anche quella settentrionale vengono lasciate cadere in

14) V.JURKIĆ-GIRARDI, Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera presso Parenzo, ATTI, vol. IX, Rovigno-Trieste 1978-1979, pp. 286-288; idem, Nalaz i konzervacija rimske opekarske peći u Červar Portu kod Poreča, JZ, vol. XI, Pula-Rijeka 1980.

rovina, il sistema pet il riscaldamento e l'impianto sanitario cessano il lavoro. Nei vani parzialmente distrutti si eseguono qua e là dei temporanei scompartimenti e adattamenti di minore entità. Nel pavimento di malta grezza vengono inseriti dei focolari quadrangolari, mentre le basse vasche antiche ed anche i recipienti rovinati non in uso servono pure per l'accensione del fuoco.

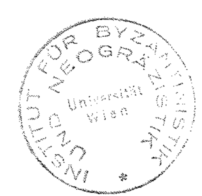
È importante sottolineare che il complesso economico a Cervera Porto presso Parenzo visse e produsse in una continuità quasi ininterrotta dal I al VI secolo [15].

Sull'istmo della penisola S o r n a, a sud di Parenzo vennero effettuati degli scavi e indagini archeologiche negli anni 1966 e 1967 nella villa rustica con due atrii centrali attorno ai quali erano disposti i singoli complessi. Sullo spazio più alto dell'istmo si trovava la parte più rappresentativa di una villa romana con i vani adornati da mosaici pavimentali e affreschi. Sulla stessa area venne innalzata agli inizi del secolo V un'ampia costruzione di forma rettamgolare con le lesene adibita a magazzino e dove i coloni portavano i propri oblighi in natura [16]. Il sito archeologico Sorna, però, nel contesto dei problemi sullo spegnersi ed il trasformarsi delle ville rustiche, avrebbe diritto ad un'attenzione particolare in relazione al rinvenimento dei resti della chiesa di S. Pietro, edificio a tre navate con un'abside semicircolare sporgente e un battistero ottagonale nella parte occidentale. M.Prelog lo attribuisce [17] (con un punto interrogativo) ai Goti Orientali arianni, ma in effetti

15) B.MARUŠIĆ, Istrien im Frühmittelalter, Kulturhistorische Denkmäler in Istrien, III, Pula 1960.

16) A.DEGRASSI, Notiziario archeologico, AMSI, XLIII, Parenzo 1932, p. 380; M.MIRABELLA ROBERTI, Notiziario archeologico, 1935-1936, AMSI, XLVI, Parenzo 1937, pp. 291-292; A.DEGRASSI, I porti romani dell'Istria, Scritti Vari, II, Roma 1962, p. 854 e segg.; B.MARUŠIĆ, Neki problemi ..., (Einige Probleme ...), JZ, IX, Pula-Rijeka 1975, p. 340.

17) Vedi a parte: M.PRELOG, Poreč, grad i spomenici (Parenzo, la città ed i monumenti), Beograd 1957, pp. 48 e 89, in particolare la nota 44.

si tratta, se si fa eccezione per il battistero, di vani adattati e situati su un triclinio romano della parte più settentrionale del complesso esaminato.

La grande area archeologica, per superficie su un ettaro o poco più, situata accanto al mare sulla costa occidentale sull'isola B r i o n i G r a n d e, nella baia di Dobrika, rappresenta la costruzione più importante nell'ambito dei monumenti archeologici sull'isola. Nella letteratura è nota con il nome di "Castrum bizantino". Il A.Gnirs mette in relazione questo complesso, in base a una nota di Cassiodoro, con la permanenza dell'esercito bizantino sull'isola Brioni Grande, che durante la dominazione dell'imperatore Giustiniano (527-565) si raggruppava in Istria in attesa della guerra contro il re dei Goti Orientali Teodorico (454 - 526) e la riconquista dell'Italia [18]. Nel corso delle più recenti indagini archeologiche, però, 1952/53 e 1976-198o , sul piccolo settore, il cosidetto "castrum" non sono stati rinvenuti degli oggetti che potrebbero indicare al carattere militare dell'abitato. Gli oggetti, come pure l'architettura testimoniano che in questo luogo nel periodo tardoantico e in quello altomedievale esisteva un'abitato fortificato di carattere assolutamente civile.

Le più antiche testimonianze della cultura materiale, reperta su quest'area, appartengono all'epoca repubblicana della dominazione romana in Istria sul finire della seconda metà oppure all'inizio della prima metà del secolo I a.C. Nelle guerre civili l'abitato distrutto rimase in rovina all'incirca fino al termine del secolo II d.C., quando sul luogo venne nuovamente costruita una grande villa rustica con gli impianti per la pressatura delle olive e dell'uva e con ampi vani-cantine e recipienti fittili per riporve l'olio ed il vino. Il grande complesso economico rinnovato nel III secolo, attorno al quale venne formandosi un'intero piccolo abitato, era cinto durante i secoli IV/V con delle forti mura di pro-

18) A.GNIRS, Baudenkmale aus der Zeit der oströmischen Herrschaft auf der Insel Brioni Grande, Jahrbuch für Altertumskunde, V, Wien, 1911, pp. 75-97, allegati 25; idem, Die Insel Brioni und ihre historischen Denkmale, Brioni-Insel-Zeitung, IV, n.3o.

tezione per la cui costruzione venne utilizzato il materiale edilizio pronto, preso dagli edifici romani in Val Catena abbandonati sulla costa orientale dell'isola.

Le mura di protezione, il cui perimetro si è conservato quasi per intero, eccetto un breve tratto all'angolo sudoccidentale distrutto dal mare, sono parzialmente conservate fino all'altezza di tre metri, lo spessere è di m 2 e anche più. Le mura di protezione non erano rinforzate con torri; tre stretti ingressi dimostrano che il complesso aveva un carattere di difesa, per cui questo abitato fortificato servì come luogo di rifugio per gli abitanti dell'isola Brioni Grande durante l'inquieto periodo della migrazione dei popoli ed anche più tardi. Tale abitato fortificato sopravisse al periodo romano e a quello bizantino e si spense appena verso il XVI secolo.

All'incirca loo m a nord del "castrum" si trovano i resti della basilica a tre navate del V/VI secolo. Lo spazio basilicale prosegue dal nartece (atrio aperto) verso est, ed è diviso in tre navate da due file di colonne monolitiche. Le navate della chiesa non si concludono con le absidi semicircolari, come di regola nelle basiliche del tipo ravennate, bensì con absidi rettangolari. I costruttori della basilica erano Bizantini. Della loro presenza ed attività sull'isola testimoniano due iscrizioni grechi, una delle quali cita un certo Silvano, mentre l'altra è stata rinvenuta come materiale di spoglio nelle mura rielaborate della basilica [19].

\+ + +

Lo studio dell'uso ininterrotto dei vani per la lavorazione degli ulivi e dell'uva è in effetti l'esempio più

19) Š.MLAKAR, Muzejsko-konzervatorski radovi na otočju Brioni (Interventi museologico-conservatori sull'isola Brioni Grande), Muzeji, 11-12, Zagreb 1956-1957, pp.22-25; idem, Brioni, Brioni 1971; B.MARUŠIĆ, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svijetlu arheoloških izvora (Einige Probleme des spätantiken und byzantinischen Istrien im Lichte archäologischer Quellen), JZ, IX, Pula-Rijeka 1975, p. 338.

significativo che dichiara la vita e la costante continuità dell'economia in Istria [20]. Gli stessi successivi cambiamenti della tipologia delle presse e dei recipienti, vivono delle ulteriori trasformazioni, nell'ambito dei cambiamenti sociali, che si manifestano nella rustificazione delle forme e stanno a testimoniare indiscutibilmente l'uso ininterrotto delle stesse località e degli stessi ambienti nell'arco di tempo che va dal I al VI secolo.

Con l'affermazione del Cristianesimo in Istria, le ville e i nuovi complessi residenziali vengono forniti con degli edifici sacri indipendenti nel secolo V, come nel caso di Sorna, a Brioni Grande e probabilmente a Medolino. Prima del secolo V, il Cristianesimo veniva praticato nell'ambito delle stesse ville come a Cervera [21].

Nonostante le incursioni avaro-slave (599-611) avessero portato in Istria l'inquietudine tra la popolazione e avessero devastato gli abitati esistenti situati sulla costa, queste incursioni non possono esser state l'unica causa del graduale cambiamento e dell'insorgere di nuove forme edilizie. I nuovi rapporti sociali, come lo spegnersi dell'antico latifondio e l'avvento di nuovi rapporti di colonato nell'agricoltura, provocarono la comparsa di nuovi complessi edilizi di tipo compatto e rustico e l'abbandono di quelle spaziose classiche ville rustiche che più non si adattavano ne interamente, ne parzialmente alla nuova realtà sociale.

---

20) S.PANCIERA, Vita economica di Aquileia in età romana, Aquileia 1957; A.DEGRASSI, L'esportazione di olio e olive istriane nell'età romana, Scritti vari, II, Roma 1962, pp. 965-972; G.CUSCITO, Economia e società, Da Aquileia a Venezia. Cultura, contatti e tradizioni, Milano 1980, pp. 573-574.

21) B.MARUŠIĆ, Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću (Le christianisme et le paganisme sur le sol de l'Istrie aux IVe et Ve siècle), Arheološki Vestnik, XXIX, Ljubljana 1978, str. 549-572; V.JURKIĆ,Kontinuitet stovanja antičkih kultova u periodu učvršćivanja kršćanstva na području Istre (La continuità dei culti pagani nel periodo di consolidamento del cristianesimo sul territorio dell'Istria), Arheološki Vestnik, XXX, Ljubljana 1979,pp.2o8.

JOVANKA KALIĆ

BYZANZ UND DIE MITTELALTERLICHEN STÄDTE IN SERBIEN

Die Erforschung der mannigfaltigen byzantinisch-serbischen Beziehungen hat einen Bereich völlig vernachlässigt und zwar die Stadtgeschichte. Mit ihr befassten sich die Wissenschaftler nur nebenbei und stets nur bruchstückhaft. Von Städten war zumeist nur im Zusammenhang mit der Kriegsgeschichte die Rede, selten dagegen vom Aspekt der Geschichte der Gesellschaft, der sie angehörten. Allgemeine Einschätzungen stehen an Stelle präziser Studien über jede einzelne Stadt. Die wertvollen Aussagen Konstantin Jirečeks stammen noch vom Anfang unseres Jahrhunderts. Sie werden auch heute noch häufig wiederholt, namentlich in der europäischen Geschichtswissenschaft, die wegen der sprachlichen Barrieren unzureichend über die Forschungsarbeit in den Balkanländern unterrichtet ist. So geht in der Regel innerhalb der byzantinistischen Literatur ein Teil des wissenschaftlichen Horizonts verloren, derjenige nämlich, der zur Welt der Slaven gehört. Konkret gesprochen, in der Stadtgeschichte der Nemanjidenzeit verbergen sich zum grossen Teil byzantinische Institutionen, die in den serbischen Quellen ihre Spuren hinterlassen haben.

Zum gegebenen Anlass habe ich nur ein Thema der byzantinischen Terminologie aus der Stadtgeschichte des Nemanjidenstaates herausgegriffen, und zwar - die Bezeichnungen für Fortifikationen.

Das aus dem Arabischen stammende Wort Kula wurde oft den Turkvölkern zugeschrieben.[1] In byzantinischen Erzähltexten tritt es im 11. Jahrhundert auf und wurde vor 1080 aufgezeichnet. In Kekaumenos' "Strategicon" wird es zweimal erwähnt. Zunächst in einem Text, der Regeln für das Verhalten der lokalen Behörden bei einem Aufstand gegen den Kaiser in einer Stadt festlegt. Hier lesen wir:"Wohnst du in einer Stadt des Ostens oder Westens, die eine Kula hat /κάστρον...ἔχον κουλά/ , und ein Aufstand bricht aus, so gehe hinaus, sammle Leute und bekämpfe die Aufständischen".[2] Kekaumenos drückt sich hier eindeutig aus: In den Ost- und Westprovinzen des byzantinischen Reiches gab es befestigte Städte und einige von ihnen hatten "Kulen".

Bei einer anderen Gelegenheit erwähnt Kekaumenos die "Kula" in einem Text, in dem er Massnahmen gegen den Versuch eines wallachischen Eindringens in eine Stadt empfiehlt.[3]

Die eigentliche Bedeutung des Wortes "Kula" im 11. Jahrhundert legte - wie das seinerzeit schon Du Cange bemerkte - Anna Komnene klar.[4] Es handelt sich um eine Beschreibung von Antiocheia, bzw. an einer anderen Stelle von Laodikeia. Anna Komnene fügte unzweideutig hinzu, es habe sich zu ihrer Zeit eingebürgert, die Akropolis als "Kula" zu bezeichnen.[5] In dieser Bedeutung hielt das Wort "Kula" Einzug in die byzantinische Welt. Es tritt in verschiedenen Texten auf. In einer späteren Handschrift des Werks Niketas Choniates ist das Wort "Akropolis" durch "Kula" ersetzt worden.[6] Nachgewiesen wurde es auch in der griechischen Urkunde Kaiser Stefan Dušans für das Athoskloster Philotheos. Erwähnt wird eine "Kula" in der Stadt Zichna.[7]

Die Serben lernten die "Kula" durch die über das Land verstreuten byzantinischen Festungen kennen, die vor allem zur Zeit der Komnenen errichtet oder erneuert wurden. Einige dieser Anlagen sind systematisch archäologisch erforscht. Das Wort "Kula" taucht dagegen in serbischen Quellen etwas später - Ende des 13. Jahrhunderts - auf. König Stefan Milutin stellte dem Georgskloster bei Skoplje 1299-1300 eine Urkunde aus und machte dem wiederhergestellten Kloster verschiedene Besitzungen und Kirchen zum Geschenk. Darunter war auch die St. Georgs-Kirche in Skoplje, deren Grenzlinien bestimmt werden. Die Urkunde beweist die Existenz einer "Kula" und mehreren Pyrgoi, von denen einige Namen wie "runder Turm", "Wasserturm" u.a. führten.[8]

Zur gleichen Zeit besass auch Prizren eine "Kula". Das geht aus der Urkunde hervor, die dem Prizrener Bischofssitz, der Muttergotteskirche an der Ljeviša, 1326 von Stefan Dečanski ausgestellt wurde. Er bestätigte lediglich die Schenkung seines Vaters, König Stefan Milutins, welcher der Kirche die "Oberstadt Kula" zum Geschenk gemacht hatte, damit sie - wie es in der Urkunde wörtlich heisst - "bei einem Überfall Zufluchtstätte" wäre, ein Ort, wo Kirchenschätze, Bücher, Gefässe und andere Gegenstände aufbewahrt würden.[9]

Wichtige Hinweise auf die "Kula" hinterliess Kaiser

Stefan Dušan. Zum erstenmal erwähnt er sie in der sog. dritten Urkunde für das Kloster Treskavac /um 1337/. Nachdem er die früheren Klosterbesitzungen bestätigt und neue Schenkungen gemacht hat, wiederum ist die Rede von einer "Kula" in der Stadt, die genau wie die von Prizren den Klosterschatz und Lebensmittel hüten sollte.[10]

Der Begriff "Kula" ist auch in das Gesetzbuch von Kaiser Stefan Dušan eingegangen. In Artikel 127 war vorgesehen, "dort, wo eine Stadt oder eine Kula zerstört wurde, haben die Bürger dieser Stadt sie aufzubauen".[11] In der Toponymie hinterliess das Wort "Kula" bereits im 14. Jahrhundert seine Spuren. Es ist in der Urkunde Fürst Lazars für das Kloster Drenča /1382/ enthalten.[12]

Die genannten Belege aus der Geschichte Serbiens im 14. Jahrhundert weisen nach, dass einige Städte "Kulen" besassen Skoplje, Prizren, Prilep . Festzustellen wäre nun, welche Bedeutung dieses Wort in Serbien hatte - bezeichnete es die Akropolis wie bei Anna Komnene oder "turris", also das, was "Kula" heute im Serbokroatischen bedeutet?

Aufschluss über diese Frage habe ich im serbischen Verwaltungssystem, namentlich in der Geschichte von Novo Brdo und Belgrad gesucht. 1412 erliess Despot Stefan Lazarević das sogenannte Gesetzbuch von Novo Brdo, das unter anderem eine Bestimmung über die Aufteilung von Einkünften aus Strafen unter den Vertretern der Stadtverwaltung enthält. Die Formulierung beweist unanfechtbar, dass es in Novo Brdo gleichzeitig einen "Vojvoda" und einen "Vojvoda der Kula" gab.[13] Diese Angabe wirft ein für die Wissenschaft völlig neues Problem auf. Bekanntlich wurde in Serbien zu Beginn des 15. Jahrhunderts eine Verwaltungsreform durchgeführt. Man teilte das Land in sog. "Vlasti" ein, die ihren Mittelpunkt in der Regel in befestigten Städten hatten. An der Spitze der "Vlasti" standen die "Vojvoden".[14] Nun erhebt sich die Frage, ob die Existenz eines "Vojvoda der Kula" in Novo Brdo im Jahre 1412 zum Reformwerk Stefan Lazarevićs gehört oder noch von der nemanjidischen, d.h. byzantinischen Verwaltungstraditionen her stammt.

Eine zumindest teilweise Erklärung bietet uns die 1377 von Vuk Branković für das Chilandarkloster ausge-

stellte Urkunde. Damals unterstellte er Chilandar das Georgskloster und zählte die Kirchenbesitzungen in Skoplje und seiner Umgebung auf. Es folgt die übliche Immunitätsformel, durch die der Herrscher das Kloster vor jeder Belästigung durch die lokale Verwaltung schützte, und dann sind gleichzeitig ein κεφαλή der Stadt und ein κεφαλή τοῦ κουλά genannt.[15] Im 14. Jahrhundert wird auch ein κεφαλή Grubadin in der "Kula zagradska" erwähnt.[16] Serbien übernahm das Verwaltungssystem mit Kephalien in den Städten bekanntlich von Byzanz,[17] so dass der Beleg über einen κεφαλή τοῦ κουλά weitreichendere Bedeutung gewinnt. Klar ist jedenfalls, dass die "Kula" einen eigenen militärischen Befehlshaber hatte. Seine Kompetenzen, sein Verhältnis zum Herrscher und zu den übrigen städtischen Behörden gilt es aber noch zu bestimmen.

Was "Kula" in Serbien bedeutete, lässt sich am besten an der Geschichte Belgrads aufzeigen. Wir weisen dabei auf zwei Quellen:auf das Werk Konstantins des Philosophen "Das Leben des serbischen Despoten Stefan Lazarević" und auf einen Brief des Italieners Giovanni Tagliakozo an den Franziskaner Jakob aus Marken vom 22. Juli 1460. Beide Autoren waren Zeitgenossen der von ihnen geschilderten Ereignisse, beide haben in der Belgrader "Kula" geweilt.

Eine Analyse sämtlicher Termini, die Konstantin der Philosoph für die städtischen Befestigungswerke benützt /Stadt, Kula, Pyrgos, Stup/, zeigt, dass er deutlich zwischen "Kula" und "Pyrgos", bzw. "Stup" unterschied. Ihm zufolge gab es in Belgrad eine "grosse Kula", die durch einen "Stup" in zwei "Kulen" geteilt war.[18] Unmittelbar im Anschluss daran erläutert er, was die "grosse Kula" darstellt. Sie ist die sog. "innere Stadt", in der Oberstadt gelegen. Sie hatte ein Tor mit einer Zugbrücke über einen Graben und ein eigenes Fortifikationssystem.[19] Demnach stellt sie eine "arx" dar und nicht eine "turris". In dieser "Kula" stand ein grosser "Stup", der höchste in der Stadt, der Nebojša-Turm. Schwerlich ist in einem mittelalterlichen Text eine präzisere Relation zwischen "Kula" und "Stup" zu finden. Dasselbe Bild vermittelt Giovani Taglakozo, der innerhalb der kleineren der beiden inneren Befestigungsanlagen von Belgrad /duo interiora castra/ den Turm "Noli timere" als "maxima turris" beschrieb.[20]

Noch an zwei weiteren Stellen erwähnte Konstantin der Philosoph die Belgrader "Kula". Besonders aufschlussreich ist die Angabe aus dem Jahre 1427. Nach dem Tode des Despoten Stefan Lazarević lehnte es der Befehlshaber der "inneren Kula" ab, sie einem anderen als dem legitimen Thronfolger Djuradj Branković zu übergeben.[21] Aus Belegen über die Geschichte Belgrads ist ersichtlich, dass der Kommandant der "Kula" dem Herrscher persönlich verantwortlich war und zweifellos von ihm auch ernannt wurde. Er ist offensichtlich ein auch im Gesetzbuch von Novo Brdo aus derselben Epoche bezeugter "Vojvode der Kula". Dieselbe Bedeutung bestätigen auch ungarische Urkunden aus dem 15. Jahrhundert.

Wie es Konstantin dem Philosophen bekannt war, besassen auch andere Städte auf dem Balkan "Kulen". Er erwähnt solche in Stalać, Thessalonike und Philippopolis /Plovdiv/; In dieser Stadt zogen sich die "Erwählten" bei Dynastiekämpfen zwischen türkischen Prinzen zu Beginn des 15. Jahrhunderts in die "Kula" zurück. Hier wurden auch die von der Bevölkerung eingetriebenen Abgaben aufbewahrt.[22]

In griechische Quellen findet man das Wort κουλαΐτης während serbische Dokumente im 14. Jahrhundert das Wort "kuljanin" erwähnen.[23]

Schliesslich stellte ich auch die Ergebnisse dieser Untersuchungen den Ausgrabungsresultaten gegenüber. Sämtliche genannten Städte - Skoplje, Prilep, Prizren, Novo Brdo, Stalać und Belgrad - hatten an den strategisch günstigsten Punkten "Kulen".[24] Die vorgelegten Beispiele führen zu der Schlussfolgerung, dass das Wort "Kula" in Serbien die seinerzeit von Anna Komnene verzeichnete Bedeutung beibehalten hat. Es bezeichnet die Akropolis, den locus munitissimus urbis, und nicht turris. Die heutige Bedeutung "Turm" hat das Wort wahrscheinlich erst später angenommen. Es taucht in türkischen Quellen auf und ist in der Volksliteratur aus der Türkenzeit sowie in der Toponymie späterer Zeitabschnitte vertreten. In dieser Bedeutung ist "Kula" auch in sämtliche Wörterbücher des 19. und 20. Jahrhunderts eingegangen.[25]

Pyrgos - Aus der byzantinischen Welt entlehnten die Serben auch ein weiteres, sich auf Befestigungsanlagen beziehendes Wort, nämlich пирьгь . In Byzanz bezeichnete

es ein Verteidigungsobjekt im System städtischer oder klösterlicher Befestigungsanlagen oder ausserhalb davon, das zum Schutz von Besitzungen, Ufern, Strassen und Siedlungen errichtet wurde. Der Pyrgos war in der europäischen Architektur seit langem bekannt und in vielen Ländern stark verbreitet. Im Nemanjidenstaat war sein Anwendungsbereich gleichfalls umfangreich und mannigfaltig. Die meisten Belege liegen über die Pyrgoi des Klosters Chilandar vor.[26] Auch für andere serbische Klöster gibt es Belege. So wird im Kloster Dečani anfang des 14. Jahrhunderts ein grosser Pyrgos erwähnt, der am Eingangstor errichtet war.[27]

Doch das Wort Pyrgos bürgerte sich auch in den Städten ein. Im Zuge der Eroberung byzantinischer Städte und nach der Übernahme der byzantinischen Bauweise von Fortifikationen entlehnten die Serben auch die Termini für verschiedene Teile dieser Befestigungsanlagen. In der bereits oben zitierten Urkunde des Königs Stefan Milutin für das Georgskloster in Skoplje werden mehrere Pyrgoi erwähnt - der Wasserturm, der Turm am Wassertor, der runde Turm, der Hrptati-Turm vor dem Schloss in der Stadt.[28] Bei Prizren gab es einen "Roten Pyrgos".[29] Auf den Belgrader Wällen waren Anfang des 15. Jahrhunderts mehrere Pyrgoi gebaut worden.[30] In serbischen Texten taucht ausserdem auch das Wort пирьжанинь - in turri habitans - auf.[31]

Ausserordentlich bedeutsam wäre die Frage, wie in der altserbischen Sprache die Bezeichnungen für städtische Befestigungsanlagen entstanden sind; wann und wie haben sie die byzantinische Terminologie verdrängt, und in welchem Verhältnis stehen sie zu den bereits untersuchten und datierten Denkmälern der städtischer Architektur? Dies wäre das Thema einer weiteren Forschungsarbeit. Hier verdient der Umstand Beachtung, dass in Serbien neben dem Wort Pyrgos auch стльпь in der Bedeutung von "turris" verwendet wurde.[32] In Belgrad wurde "turris maxima" als стльпь bezeichnet ebenso wie die Wehrtürme an den Stadttoren.[33]

In mittelalterlichen Texten tritt noch ein weiteres aus der byzantinischen Architektur übernommenes Wort auf, und zwar ипальксн - ἐπάλξεις , Brustwehr, Zinnen. Nachgewiesen ist es Anfang des 15. Jahrhunderts in einem Text, der die Belgrader Befestigungen beschreibt.[34] Den Serben war es schon weit früher bekannt. Wie Joannes Kantakuzenos

berichtet, befestigte Kaiser Stefan Dušan 1350 die Stadt Berrhoia. Dabei liess er unter anderem mehrere Pyrgoi und διπλᾶς ἐπάλξεις auf den Wällen anlegen.[35] Es gab sie in vielen Städten, doch nur in einigen von ihnen sind sie teilweise erhalten und konnten auch archäologisch erforscht werden.

Wie die vorgelegten Belege zeigen, blieb die byzantinische Terminologie für städtische Befestigungen im Nemanjidenstaat noch lange erhalten und allem Anschein nach parallel zu den einheimischen Bezeichnungen für die gleichen Objekte.

Anmerkungen

1. Du Cange, Glossarium mediae et infimae graecitatis I, Vratislaviae 1891, 729; M.A.Triandaphyllidis, Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur, Strassburg 1909, 148; T. Muftić, Arapsko-srpskohrvatski rječnik II, Sarajevo 1973, 2880; A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1965, 423; K. Jireček, Istorija Srba II, Beograd 1952, 115; Vojna enciklopedija V, Beograd 1962, 73.

2. G. G.Litavrin, Soveti i rasskazi Kekavmena, Moskva 1972, 248-250.

3. G.G.Litavrin, o.c. 270.

4. Du Cange, Glossarium I, s.v.

5. Anne Comnène, Alexiade, ed. B. Leib, III, Paris 1945, 48.

6. Die Handschrift Monac.gr. 450: Nicetae Choniatae Historia, rec. I. Bekker, Bonnae 1835, 817.3-8; 818.6. Quellenübersicht: Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica II, Berlin 1958, 166.

7. A.Solovjev-V.Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, 57-59.

8. R. Grujić, Tri hilandarske povelje, Zbornik za istoriju Južne Srbije I, Skoplje 1936, 12.

9. I. Jastrebov, Hrisovulja dečanskoga kralja Glasnik Srpskog učenog društva 49, 1881, 363.

10. S. Novaković, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka, Beograd 1912, 671.

11. S. Novaković, Zakonik Stefana Dušana cara srpskog, Beograd 1898, 97.

12. S. Novaković, Zakonski spomenici, 764.

13. N. Radojčić, Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića, Beograd, ed. Srpska akademija nauka i umetnosti, 1962, 51.

14. M. Dinić, Vlasti za vreme Despotovine, Zbornik Filozofskog fakulteta X-1, 1968, 238-243; M. Dinić, Za istoriju rudarstva II, Beograd 1962, 72-75.

15. S. Novaković, Zakonski spomenici, 451-452.

16. Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi VI, Beograd 1926, 9678, 9679; Dj. Sp. Radojičić, Savremenici kraljevića Marka i njihovi zapisi, Književna zbivanja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba, Novi Sad 1967, 151-2.

17. Lj. Maksimović, Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Beograd 1972.

18. Konstantin Filozof, Život Stefana Lazarevića, ed. V.Jagić, Glasnik Srpskog učenog društva 42, 1875, 286.

19. Konstantin Filozof, o.c. 286-287; J. Kalić-Mijušković, Beograd u srednjem veku, Beograd 1967, 95-99.

20. L. Wadding, Annales Minorum XII, Ad Claras Aquas 1931, 774-5; J. Kalić, Opis Beograda u XV veku, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd, XII-1, 1974, 448.

21. Konstantin Filozof, o.c. 321-322, 324.

22. Konstantin Filozof, o.c. 271, 299-300, 307.

23. Actes de Chilandar, ed. L.Petit, S.Peterburg 1911, 175; F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 30; F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, München-Berlin 1942, No. 2482, wo κουλαΐτης gedeutet wird als "ein Bauer des Turmes"; R. Grujić, Tri hilandarske povelje, 9.

24. A. Deroko, Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, Beograd 1950; A. Deroko, Markovi kuli - grad Prilep, Starinar 5-6, 1954-1955, 83-104; B. Babić-I. Mikulčić, Skopsko Kale, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 48-50; B.Babić, Wann sind die ältesten Teile heutiger alten Burg von Skopje gebaut? Actes du VIIIe Congrès Int. des sciences prehistoriques et prothohistoriques III, Beograd 1973, 359-364; A. Deroko, Srednjovekovni grad Skoplje, Beograd 1971; Dj. Bošković, Novo Brdo, Godišnjak Arheološkog muzeja Južne Srbije I, Skoplje 1939, 161-168; I. Zdravković -D.Jovanović-V.Korać, Novo Brdo, Starinar 5-6, 1954-1955, 251-282; I. Zdravković, Arheološko-konzervatorski radovi na Novom Brdu od 1952-1956, Glasnik Muzeja Kosova 1, 1956, 329-344; I. Zdravković, Iskopavanja na Novom Brdu, Starinar 7-8, 1958; Dj. Bošković, Arheološka istraživanja Novog Brda, Kolarčev Narodni Univerzitet, Beograd 1974, 99-116; Srednjovekovni Stalać, Katalog izložbe, Kruševac 1979.

25. G. Elezović-G. Škrivanić, Kako su Turci posle više opsada zauzeli Beograd, Zbornik za istočnjačku istorisku i književnu gradju, Srpska akademija nauka, Beograd 1956, 13 sq. Vuk Karadžić, Rječnik /1818/, ed. Prosveta 1966, s. v.; F. Miklosich, Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae 1862-1865, 32; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU 1898-1903, V, 767; F. Iveković-I.Broz, Rječnik hrvatskoga jezika I, Zagreb 1901, s.v. Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, Novi Sad-Zagreb 1969, 119; P.Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb 1972, s.v.

26. M. Živojinović, Svetogorske kelije i pirgovi u srednjem veku, Beograd 1972, 103 sq.

27. Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, ed. Dj.Daničić, Zagreb 1866, 206; P. Ivić-M.Grković, Dečanske hrisovulje II 58.

28. R. Grujić, Tri hilandarske povelje, 8-12; R. Grujić, Vlastelinstvo Sv. Djordja kod Skoplja, Glasnik Skopskog naučnog društva 1, 1925, 54.

29. J. Šafarik, Hrisovulja cara Stefana Dušana, Glasnik Srpskog učenog društva 15, 1862, 271.

30. Konstantin Filozof, o.c. 323-4.

31. Dj. Daničić, Rječnik iz književnih starina srpskih II, Beograd 1863, 304.

32. Dj. Daničić, Rječnik III, 175; A. Solovjev-V.Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, 363.

33. Konstantin Filozof, o.c. 286-287; L. Wadding, Annales Minorum XII, Ad Claras Aquas 1931, 771, 774-776; J. Kalić, Opis Beograda, 448-450; M. Popović, Utvrdjene srednjovekovne kapije na severoistočnom bedemu Beogradskog grada, Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograda 9, 1970, 25-33.

34. Konstantin Filozof, o.c. 285-286.

35. Cant. III, 120.

A. W. DUNN

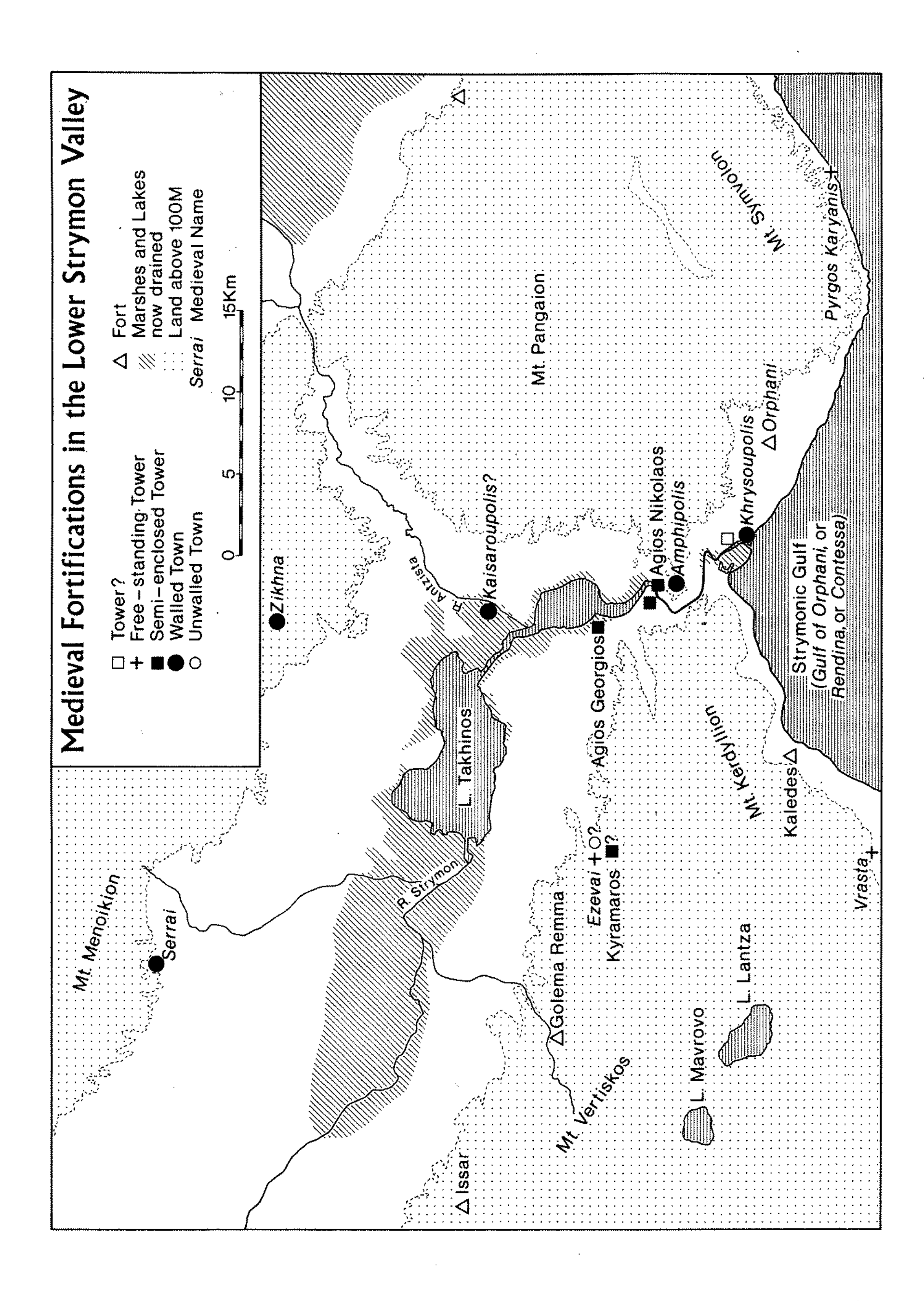
THE SURVEY OF KHRYSOUPOLIS, AND BYZANTINE FORTIFICATIONS IN THE LOWER STRYMON VALLEY

The study of Khrysoupolis , a Byzantine and Early Ottoman town identified with extensive remains at the mouth of the river Strymon[1], included three seasons of fieldwork at the site and in the vicinity[2]. This study of necessity involved an attempt to gauge the place of Khrysoupolis in a regional context , a study which presupposed some examination of all reported sites of a potentially medieval character in the vicinity , and some study of the history of the landscape of the Lower Strymon valley[3]. The location and identification of vestiges of undefended rural communities is however beyond the scope of this enquiry .

Fieldwork confirmed the literary sources in suggesting that Khrysoupolis , attested from the tenth through the fifteenth centuries , was for much of this period the leading settlement of a distinct geographical area . This was defined by features which have in some cases disappeared and in others lost their significance . It was bounded by the Strymonic Gulf to the south , by Mt Vertiskos to the west , by Mt Pangaion and Mt Symvolon to the east , and to the north by the immense lakes and marshes , now drained , which were associated with the Strymon and its major southern tributary , the Antzista . This was an area corresponding to the provincial districts of Strymon in the Thema of Thessaloniki and Popolia and Zavaltia in the Thema of Strymon[4].

Twelve other sites which can be considered to be Byzantine , or to have Byzantine or Early Ottoman phases , contribute towards our understanding of this region . They include the sites of three centres which , together with Khrysoupolis , can be argued to have formed a sequence of leading settlements of the region during the middle ages . These are the small post-Roman , arguably Dark Age , acropolis of Amphipolis[5]; the small walled site of Yilan Kale , reasonably identified with mid-Byzantine and later Kaisaroupolis[6]; and the small Early Ottoman fortress of Orphani .

The other eight reported sites include the freestanding buttressed towers at Vrasna[7], and at "Agia Marina"

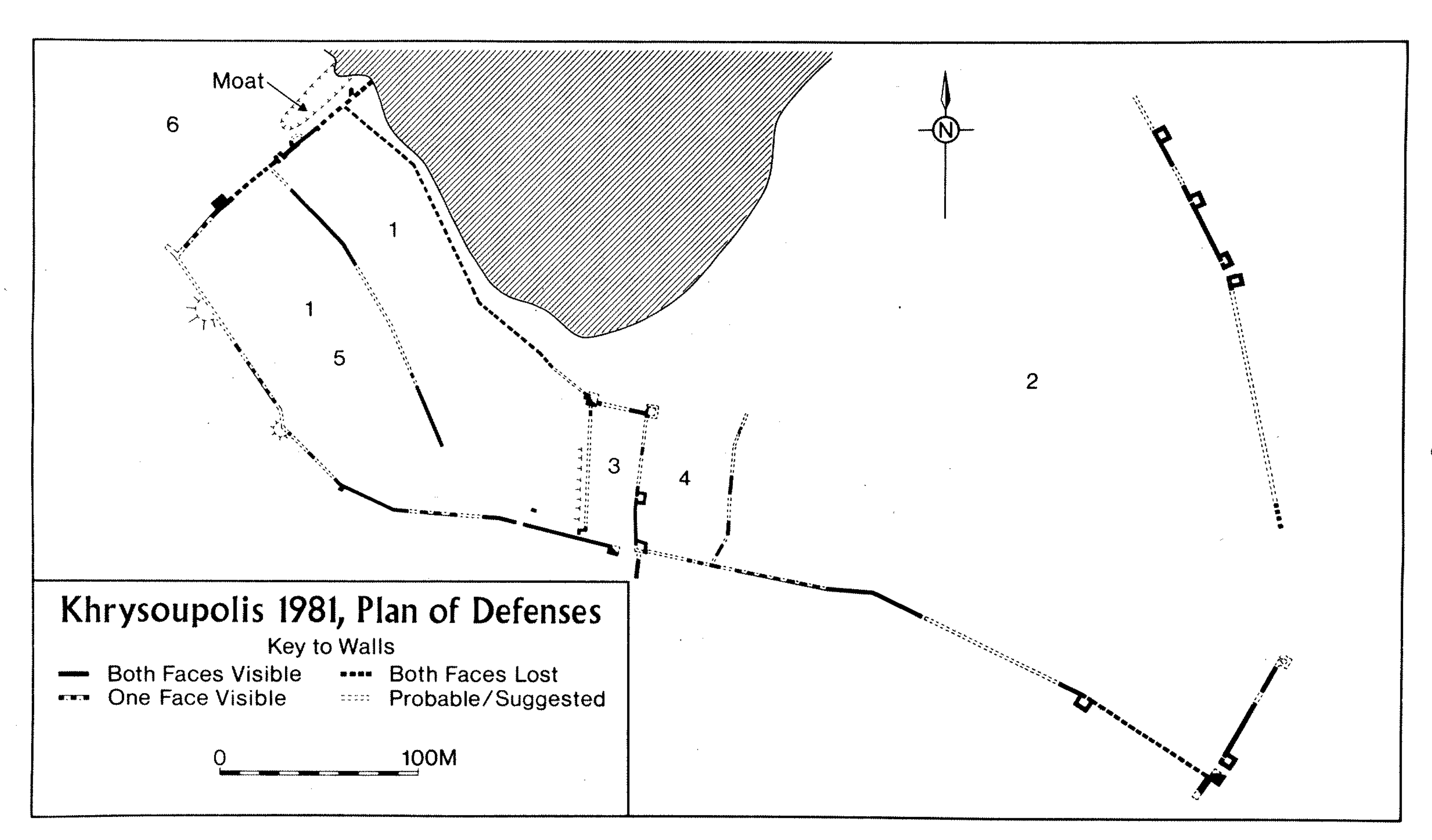

1 km from Daphni (medieval Ezevai)[8]; and the two mountain castles of the Golema Remma and "Issar"[9]. These four fortifications survey routes through and over Mt Vertiskos to the west . There are also four semi-enclosed towers of Palaeologan construction , with evidence surviving at three of them of fortified "periteikhismata". These are the "Kyra Maros" at Daphni[10]; and on the banks of the Strymon , the tower of Agios Georgios , the tower of Agios Nikolaos , and the tower built within the ruins of classical Amphipolis , dated to 1367 by an inscription now lost , dedicating it to the Athonite monastery of the Pantocrator . All these towers were quite probably within fortified Athonite metokhia , despite the present uncertainty of their identification on the basis of published Athonite archives . Their similarity to unmodified fortified Athonite metokhia in the Khalkidiki is undeniable .Of the same type as Orphani is the Byzantine fortress "Kaledes" overlooking the route of the Via Egnatia west of the mouth of the Strymon[11].

Unfortunately none of these lesser sites can yet be identified . It would for instance be premature to conclude that either the freestanding tower at Agia Marina or the tower of Kyra Maros were integral parts of medieval Ezevai , let alone part of its defenses . These sites represent a range of occupation-complexes between that of the undefended rural community and the small walled settlement represented by Yilan Kale , and not all were associated with settlement.

Their functional contexts are somewhat clearer . While the semi-enclosed towers represent a particular kind of late Byzantine private fortification , the strategically placed forts and fortresses in this group of minor sites signify imperial concern for control of lines of communication . The freestanding buttressed towers are arguably also imperial constructions , and of Palaeologan date[12]; they belong architecturally to a group that includes the tower at Agios Vasileios in central Macedonia , and the tower at Galatista in Khalkidiki .

But the remains of Khrysoupolis , the port of the Strymon valley , provide the most important indications of changing conditions in this region . From its name an imperial foundation , it should as such be grouped with the south east Macedonian fortified settlements of Kaisaroupolis , Alektoropolis and Khristoupolis . All four appear for the

Gate of old kastron with citadel in background

first time in the sources in the ninth and tenth centuries . All are at or beside the sites of ancient poleis , but at none do the upstanding remains indicate urban continuity since the Roman period . Unfortunately today there is nothing demonstrably mid-Byzantine at Khrysoupolis , though the site's position on flat ground at sea-level dictated fortifications from the outset . There are neither diagnostically mid-Byzantine masonrytypes[13], nor mid-Byzantine architectural features such as the "prow tower" or the projecting polygonal tower . But five styles of masonry are visible and represent several phases , which , when looked at in the context of the plan of the site , and of the chronology of masonry styles at other Byzantine sites , allow certain conclusions to be drawn about phases in the expansion and contraction of the fortified area .

The layout of the walls , and the remains of a large extramural settlement west of the walls , present a site divided into six "zones", a degree of subdivision of the settlement which was clearly not the result of a single plan . The major characteristic of the site that both the plan and masonry-studies demonstrate is the division of the walled area into a smaller western sector (roughly 25000sq metres) and a much larger eastern sector (roughly 65000sq metres) . The former is characterised by a variety of masonries (all five styles) , a variety of military architectural devices of differing quality , an irregular enceinte , and an internal subdivision into four zones . The latter is characterised by a single very distinctive masonry , by a single high quality design with large square towers , by a regular enceinte and by having no trace of internal subdivisions[14]. This masonry and architecture also occur in association on one short stretch of the western sector .

Clearly the smaller western enceinte is the much repaired and remodelled core of the "kastron" of Khrysoupolis , while the eastern sector represents a later expansion of the defended area accompanied by repairs to the earlier structure . When the two enclosures at the centre of the site were built is open to question . From the plan it seems more likely that they were designed to strengthen the expanded enceinte at its most vulnerable point . The masonry resembles , like a poor copy , that of the eastern enceinte of Khrysoupolis . One enclosure at least was surrounded

with towers to form a typical Byzantine citadel ; in this case one through which the people had to pass , one assumes in the circumstances , in order to circulate the town . A feature certainly subsequent to the eastern enceinte is a wall of post-Byzantine construction dividing the older kastron in two .

We have then four identifiable stages in the development of the defended area , of which one may propose the sequence , the dates , and the functions . The first phase is represented by the western enceinte , one of a group of small walled settlements implanted early in the Byzantine reconquest of Macedonia , and generally made centres of both religious and secular authority (as opposed to the class of lesser fortifications) . The second stage is represented by the wall which quadrupled the defended area , and has a distinctive masonry to be seen in dated fourteenth century Macedonian monuments such as the church of the Twelve Apostles , Thessaloniki (1315) , the keep of Gynaikokastron (1341) , and the tower rebuilt by Orestes in the citadel of Serres in 1350[15]. It should be ascribed to Andronikos III , who in 1341 oversaw the reconstruction and extension of the walls of several towns and castles in Macedonia and Thrace , among which "Amphipolis". The fact that when learned Byzantine writers of the mid-to-late period refer to Amphipolis they mean Khrysoupolis has been convincingly demonstrated elsewhere[16]. The third stage is reppresented by improvements to the defenses at their weakest point , perhaps just a completion of work begun by Andronikos III but unfinished at the time of his death . The masonry of this phase may also be seen in the west wall of the old kastron , and is certainly also fourteenth century . In the 1380s Khrysoupolis fell to the Turks , under whose rule it survived until the beginning of the sixteenth century . An Ottoman tradition records the partial destruction of the walls , which must correspond to the condition of the eastern enceinte . It is to this period that the feeble partition wall of the old kastron belongs , when Muslim and Christian are sometimes completely segregated . Judging from the pottery the extramural settlement by the river , the area of the port , thrived during the Early Ottoman period though , and archaeological and literary evidence

attest to the continuance of trade and the local industries at the river-mouth after the abandonment of the town .

The walls and the extent of the remains indicate a settlement that grew considerably after its foundation as a small kastron , and one that remained relatively important until the late fourteenth century . Due mainly to its trade and production it overtook the other centres of secular and religious authority in the region : Kaisaroupolis and Ezevai . Why it was only briefly a bishopric is therefore problematic . When its walls were extended in the mid-fourteenth century , clearly growth was still envisaged by the state . But the Ottomans , when building the castle of Orphani 6km eastwards and 3km inland , envisaged sheltering a much smaller population and perhaps only in emergency . The size and situation of Orphani reflect the absence of a Pax Ottomanica in the Aegean , the cause of the dereliction of all the Byzantine towns of the coasts of Macedonia and Western Thrace .

---

1 For discussion of the principal literary references to Khrysoupolis , see Lemerle , "Philippes et la Macedoine orientale a l'epoque chretienne et byzantine" pp 172n1 , 211n1 , 263-265 , and Fanoula Papazoglou , "Eion - Amfipol - Hrisopol", Zbornik Radova Vizantoloshki Institut 2 , 1953 , p7-24 . For further references see the communicator's forthcoming study of the history of Khrysoupolis . References given below are a bibliographical orientation only for sites or places not dealt with at length in the study of Khrysoupolis itself .

2 In 1979 , 1980 , and 1981 . In 1980 and 1981 aspects of the project were supported by the European Science Foundation's programme in the Historical Geography of the Byzantine World . Otherwise the project was supported by the British School of Archaeology , Athens . Fieldwork has been kindly allowed by the Greek Archaeological Service .

3 It is proposed to analyse systematically the geomorphology of the Strymon delta and of the immediate hinterland , to study the many questions posed by the indications of changes in the landscape in historical times , and to obtain data for the history of land-use in a region whose agricultural history is peculiarly susceptible of study . Geomorphological change was undoubtedly among the factors that caused the principal settlement of the delta to be relocated several times in the ancient and medieval periods , and has thus a direct bearing upon the origins of Khrysoupolis .

4 G.Theokharidis ,"Ta Katepanikia tis Makedonias kata tous meta tis Phrankokratias khronous" pp22 and 37-58 .

5 For the excavations of the acropolis of Amphipolis , see the preliminary reports of E.Stikas in Praktika tis Arkhaiologikis Etaireias 1962 et seq.. The date of the enceinte of the acropolis has not yet been demonstrated . On historical and archaeological grounds an early mid-Byzantine date or at least occupation is possible .

6 S.Kyriakidis , Vyzantinai Meletai IV p322 ; Vyzantinai Meletai V p529-532 . The author's bearings are consistently confused though : he refers to Yilan Kale as east of Zdravikin instead of west .

7 Noted by D. Samsaris ,"Istoriki Geographia tis Anatolikis Makedonias kata tin arkhaiotita"p108 (hereafter "Samsaris") . He refers to it however as "ancient".

8 See Arkhaiologikon Deltion , Khronika 1979 (forthcoming) : report of the 12th Byzantine Ephoreia .

9 Samsaris pp110 and 113 , where he suggests that both are ancient .

10 See n8 . The tower has acquired the name of Mara or Maro Brankowicz , mother of Mehmet II , who was given estates thereabouts by her son .

11 Samsaris p172 , where he says that the walls are of "Macedonian construction".

12 Vrasna did become a metokhion of the Athonite monastery of Esphigmenou . But the strategic location and its military architectural features put it in the "non metokhic" group . For medieval Vrasna see "Les Actes d'Esphigmenou", ed. J.Lefort .

13 Such as one can see at Amphipolis and could apparently see at Yilan Kale (see n6) .

14 Some of the evidence for these statements results from a systematic survey with proton magnetometre equipment in 1980 , carried out by Dr Jones of the British School of Archaeology and helpers . It is also based on the results of having large parts of the site cleaned . The plans were produced by Mr Smyth , Surveyor of the British School .

15 A.Xyngopoulos ,"Erevnai eis ta mnimeia ton Serron" p6-18 . A systematic study of Byzantine masonry in Macedonia formed part of the fieldwork of this project .

16 Papazoglou op.cit., passim .

CLAUDINE DAUPHIN

VILLES ET «VILLAGES-CAMPEMENTS» BYZANTINS DU GOLAN

Avec deux planches

Haut plateau basaltique de 1.750 km^2 prolongeant vers l'ouest le Haurān syrien et surplombant le Lac de Tibériade, le Golan offre des monuments de basalte dans un remarquable état de préservation. Ceux-ci constituent de précieux témoins en vue d'une recherche portant sur l'urbanisme et l'architecture byzantine.

La présente étude se fonde sur les relevés que nous avons effectués depuis 1978[1]. Leurs résultats ont été confrontés aux sources rabbiniques, aux textes syriaques et aux documents datant de la haute époque omeyyade.

La Bible mentionne, sous le nom de Golan[2], une localité du Bashan placée sous la juridiction de la tribu de Manassé. D'après Flavius Josèphe, au Ier siècle ap.J.-C., le pays environnant en tira son nom de Gaulanitis[3]. Les Antiquités Juives et la Guerre des Juifs permettent d'en retracer l'histoire depuis l'époque hellénistique.

L'annexion du territoire par le royaume hasmonéen[4] permit à une importante population juive de se fixer dans cette région jusqu'alors païenne. Son annexion en 20 av.J.-C., par l'Empereur Auguste, ainsi que l'apport de colons militaires juifs[5], par Hérode, afin d'assurer la sécurité dans le Golan devenu zone de refuge des hors-la-loi et des opposants au protectorat romain[6], accrurent cette immigration. L'étendue et la densité du peuplement juif au Golan et dans les territoires voisins, jusqu'à Damas vers le nord et Neve vers l'est, sont reflétées dans les sources rabbiniques délimitant les frontières d'Israël[7].

Du Ier au VIIème siècle ap.J.-C., la Gaulanitide connait sa plus grande période de prospérité. Sous les règnes de Philippe, fils d'Hérode, et de son fils Agrippa II, des villes sont bâties sur les pentes caillouteuses mais bien irriguées et couvertes de pâturages du Mt Hermon. Le Golan est alors une région à population en majorité juive, et donc un terrain fertile à la maturation de la Révolte contre Rome[8]. Dans le nord,la Révolte sera écrasée en 67 ap.J.-C.: le siège de Gamala se clôt

tragiquement par le suicide collectif de la population, préfiguration du siège de Masada en 73.[9] Après la destruction de Jérusalem par les armées romaines, en 70, et l'échec de la révolte de Bar-Kokhba (132-135), le centre du judaïsme se déplace vers le nord. A l'époque de l'élaboration de la Mischna et du Talmud (IIème-VIème siècle), les communautés juives, bannies de Jérusalem et chassées de Judée, essaiment à travers le Golan, y fondant plus de 90 localités. Elles s'installent d'abord dans les pâturages du Golan septentrional éloignés du pouvoir central romain, puis à mesure que la situation politique se stabilise en Judée, se répandent dans le Golan méridional et oriental. Ces dernières régions propices à la culture du blé, de l'orge et du maïs, leur permettent de faire face à une poussée démographique. Notre découverte à Farj, dans le Golan oriental, du linteau monumental d'un édifice public juif (synagogue?) gravé de deux menorot (sing. menorah, chandelier à sept branches), ainsi que de nombreux linteaux gravés de lulavim (sing. lulab, palme) et d'Arbres de Vie, fait mettre en doute l'hypothèse d'un habitat juif circonscrit, à l'époque byzantine, à la bordure occidentale du Golan central[10]. La juxtaposition de symboles juifs et chrétiens, notamment à Farj où abondent les croix gravées, remet également en question le problème de la coexistence des deux communautés[11].

Les localités juives du Golan sont en majorité des 'ayarot (sing. 'ayara), bourgades juives non fortifiées. La Mischna les différencie de la polis byzantine (en hébreu 'ir), ville ceinte de murailles entretenues par l'autorité centrale non juive, et du village (kfar)[12]. Leur surface varie de 200m^2 à 4.000m^2. Elles s'élèvent généralement sur des promontoires volcaniques, au bord d'un cours d'eau ou près d'une source, et aux abords des voies principales[13]. Trois plans d'urbanisme distincts ont été décelés, correspondant à trois des six cas urbains mentionnés par la Tosephta (IIème siècle)[14]. Les maisons de Khushniyye s'élèvent à l'intérieur d'un carré, celles de Deīr Kaffukh et de Kafr Naffākh à l'intérieur d'un rectangle alors que les bourgades de Qaṣrīn, Farj et Ed-Dānqualle dessinent un arc de cercle. La défense est assurée par un rempart extérieur formé par les murs

continus des maisons construites en terrasses - la Tosephta mentionne " une ville dont les toits sont ses remparts"[15]-, système défensif observé notamment à Kafr Naffākh, Qaṣrīn, Khushniyye et El-'Āl. La défense est renforcée par le cloisonnement de la ville en quartiers formés de "noyaux" de maisons et de cours fortifiées[16]. Ces 'ayarot ne semblent pas avoir été conçues suivant un plan rigoureux, mais plutôt s'être développées selon les besoins de la population tout en se conformant aux exigences de la loi rabbinique. Seul Khushniyye conserve des traces d'urbanisme de type romain, avec des rues se coupant à angle droit. Il est probable que Khushniyye fut un castrum romain semblable au relais de poste (mansio) appartenant au cursus publicus impérial que nous avons découvert sur la crête du promontoire volcanique de Na'arān sur la Via Maris reliant la Galilée à Damas. Dans les autres bourgades, les rues[17] serpentent au long des murs extérieurs des bâtiments. L'absence de planification urbaine permit aux places, jardins et terrains vagues de se multiplier; en droit rabbinique ils constituaient le "domaine public", le "domaine privé" consistant en maisons, cours et ruelles permettant d'accéder des rues aux habitations. La division fréquente de grandes salles en unités plus petites, l'ajout de salles à l'extérieur ou à l'arrière du noyau central des bâtiments, et la fermeture unilatérale de tronçons de rues par des habitants désireux d'agrandir illégalement leurs cours, résultent vraisemblablement de successions, partages familiaux ou litiges entre voisins.

La synagogue était située au centre des bourgades mais pas nécessairement en leur point le plus élevé. Outre la synagogue, les sources rabbiniques mentionnent quatre autres cas d'édifices publics: le Beit Midrash ou Maison d'Etudes, l'hôtellerie, le Mikveh, ou Bain, et le Marché. A l'exception d'un linteau de porte de basalte gravé de deux aigles et d'une inscription hébraïque qui atteste la présence à Dabbūra au IIème-IIIème siècle ap.J.-C. de "la Maison d'Etudes de Rabbi Eliezer Hakafar"[18], aucun reste de ces quatre types de bâtiments n'a été retrouvé au Golan.

Les murs des bâtiments étaient construits de pierres de taille ou moellons de basalte équarris; entre ces derniers étaient calés de petits fragments et des éclats de pierre. Les plafonds de dalles jointives reposaient sur des poutres de pierre prenant appui sur des consoles ou des rangées d'arches (de 5 à 7m de largeur d'ouverture), ou sur un pilier ou une colonne centrale. Les murs des salles du rez-de-chaussée étaient fréquemment percés d'ouvertures carrées -fenêtres ou mangeoires[19]. Les étables de Farj en présentent de beaux exemples en pierres de taille. Les habitants des maisons de Farj semblent avoir été de riches cultivateurs, hypothèse que renforce le plan de la localité: la bourgade est tassée autour d'une mare, alors que des villae entourées de terres cultivables sont dispersées sur les pentes d'un promontoire volcanique, au delà d'un cours d'eau.

La typologie de la maçonnerie, que nous avons élaborée et qui prend en considération tous les aspects de la construction (assises, taille des pierres, remplissage, réparations ou matériaux intrusifs, et plafond) permet en datant les diverses phases de construction de chaque bâtiment d'établir la stratigraphie architecturale des sites et d'isoler les noyaux d'origine - villa ou fermes dispersées. Ce type d'evolution urbaine qui reflète les changements des structures sociales, est un phénomène proprement syrien à l'époque romaine et byzantine; il a été observé sur le plateau calcaire au nord-ouest d'Alep, en particulier à Beḥyo.

L'eau était fournie à ces localités par des rivières, des puits (Farj et Kafr Naffākh), des sources (Na'arān), et parfois par de grands bassins peu profonds creusés dans les affleurements de la roche à la périphérie des localités (Farj, Khushniyye et Kafr Naffākh), bassins dans lesquels l'eau des pluies d'hiver était recueillie.

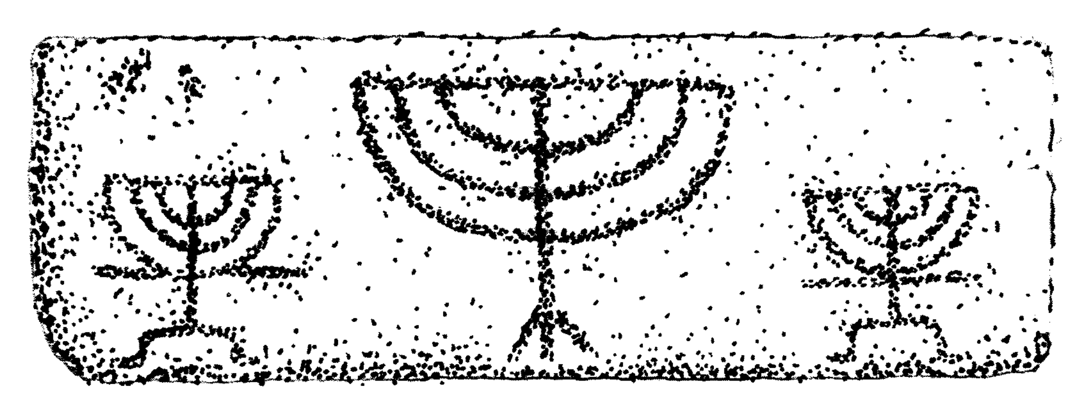
Les grands pressoirs à huile, liés à l'économie agricole des localités, étaient dispersés à travers les bourgades. Les petits pressoirs à huile dans les cours des maisons et les pressoirs à main (sing. bodeda) servaient à la production domestique.

1. Farj, Golan: Plafond de dalles jointives reposant sur des poutres de pierres prenant appui sur des consoles

2. Farj, Golan: Colonne centrale soutenant le plafond

3. Farj, Golan: Linteau de fenêtre de basalte gravé de *menorot* (Dessin de B. Wool, Echelle 1 : 10)

4. Na'arān, Golan: Linteau de porte gravé d'une croix, dans le Monastère

En application des préceptes bibliques[21], la Mischna stipule que les nécropoles doivent être éloignées des villes[22]. Ainsi les grottes à sépulture de Kafr Naffākh et de Farj ont été découvertes sur la rive opposée d'un ruisseau, par rapport aux et assez eloignées des deux bourgades.

La symbiose d'une population chrétienne et d'une population juive d'origine est révélée par la juxtaposition des symboles gravés juifs et chrétiens. Parmi les symboles juifs figurent la menorah, ou chandelier à sept branches, l'Arbre de Vie qui est peut-être la forme primitive du lulab, la palme brandie pendant la Fête de Succoth, ou des Tabernacles, et l'ethrog, ou agrume, thèmes fréquemment associés aux inscriptions funéraires juives[23]. Des inscriptions hébraïques et araméennes ont également été découvertes. La croix chrétienne apparait sous plusieurs formes, croix simple, croix byzantine et le plus fréquemment croix-nufus jacobite, dont l'extrêmité de chaque branche se termine par une oreillette ou flèche. Poissons gravés et inscriptions grecques complètent le répertoire chrétien. Ceci indique une population mixte, juive et chrétienne - situation que commente la Mischna:"Si un homme habite la même cour qu'un Gentil..."[24], et témoigne de la coexistence pacifique et de l'interpénétration des deux communautés peu soucieuses des interdictions tant rabbiniques que conciliaires[25].

Au nombre des chrétiens du Golan figuraient les Ghassanides, tribus de bédouins arabes originaires du Yémen fixées en Syrie[26]. Convertis au Monophysisme par des moines itinérants, ils furent employés dès la fin du Vème siècle par l'Empereur byzantin Anastase comme gardes-frontière pour défendre le limes oriental contre les incursions des Lakhmides nestoriens, vassaux des Perses Sassanides. En 529, Justinien conféra au fondateur de la dynastie ghassanide, al-Ḥāriṯ ben Ḏjabala les titres de Phylarque et Patrice, lui donnant prépotence sur toutes les tribus de la Province d'Arabie et de Phénicie Libanaise ainsi que des Trois Palestine. Nomades, les Ghassanides établissaient leurs campements (ḥirtā) autour de bâtiments fixes réservés au chef et au clergé. Poètes et

géographes de la Conquête arabe mentionnent trois principaux campements: Djillīq, dans la région de Damas, Djābiya et Djōlān (l'actuel Sahem ed-Djōlān)[27], ces deux derniers au Golan oriental au delà du Rukkād, dans les gras pâturages entre le Nahr al-Allan et le Nahr Erein où les Ghassanides menaient paître leurs troupeaux.

En outre les Ghassanides semblent avoir pénétré dans les localités juives. Schumacher avait remarqué à Fīk, bourgade du Golan méridional, une petite colonne de basalte gravée d'une menorah et d'une inscription hébraïque, le même thème étant répété sur un montant de porte, en même temps que de nombreuses croix et inscriptions grecques sur des linteaux de portes[28]. La ville de Neve, évêché monophysite, était considérée en droit rabbinique comme une ville juive à l'intérieur des frontières d'Israël[29].

Les villae de Farj, dont beaucoup ont conservé intacts leurs étages supérieurs, témoignent de la sédentarisation des membres les plus aisés des tribus. Imitant les propriétaires terriens juifs, ils construisirent de larges demeures, prenant soin toutefois de souligner leur appartenance religieuse en gravant profondément des croix sur les linteaux des portes, affirmant ainsi leur identité en face d'une présence juive plus ancienne.

L'Eglise jacobite du Ghassan exerçait son apostolat sur trois plans[30]. Les évêques de Neve et Djōlān, suffragants de l'archevêché de Boṣtrā jusqu'au IXème siècle, administraient la population sédentarisée, un "Evêque des Tribus" itinérant accompagnait le Phylarque, enfin des monastères, comme à Kafr Nāsaj[31], avaient été édifiés au long des pistes de transhumance. Prêtres et moines suivaient les tribus. Le monastère fortifié que nous avons découvert dans la plaine au pied de Na'arān, faisait peut-être office de xenodochion aux abords de la Via Maris. Son plan rectangulaire avec une chapelle en saillie du mur oriental offre un parallèle à Il-Ubēr[32] en Trachonitide, qui était également territoire ghassanide. Son nom syrien, Deīr Rahib, le "monastère des prêtres" rappelle son ancien rôle. Le village turkmène, qui se dévelopa au XVIIIème siècle autour des ruines du monastère[33], a pu perpétuer le souvenir d'une hirtā ghassanide.

La rareté relative des églises s'explique par le caractère nomade des tribus. Les Résolutions Canoniques de Jean de Tella, au Vème siècle, et celles de Jean d'Edesse en 684 codifient les règles de la célébration du culte au désert et sur les pâturages. S'il est interdit de célébrer l'Eucharistie dans une maison particulière, il n'est pas obligatoire de célébrer la liturgie dans une église[34].

Le contrôle militaire du Golan par les Ghassanides accorda en fait aux juifs un degré d'autonomie inconnu des autres juifs de l'Empire byzantin. La suppression du phylarcat ghassanide en 581[35] porta un coup fatal à cette tolérance de Constantinople. La disparition de la force frontalière ghassanide laissa la voie libre devant les invasions perse de 613-614, puis arabe de 636. Juifs et chrétiens monophysites du Golan, persécutés par Byzance, ne furent point incités à aider à les repousser.

Notes

1. Les relevés architecturaux,épigraphiques et photographiques de Kafr Naffākh (coordonnées géographiques 2194.2742) et Na'arān (2147.2706) sur la Via Maris dans le Golan central, et de Farj (2284.2627) dans le Golan oriental, ainsi que l'exploration de nombreux sites, ont été menés par l'auteur grâce à l'autorisation des Forces Israéliennes de Défense et du Service des Antiquités et des Musées d'Israel. L'auteur a été aidée dans sa tâche par l'archéologue J.Schonfield pour l'analyse de stratigraphie architecturale, les architectes I.Vatkin et B.Wool, les dessinateurs M.Erlich,S.Gibson,I.Palepa et V.Shorr, et le photographe Z.Radovan. Cette recherche a été subventionnée par l'Académie Israélienne des Sciences,le Memorial Foundation for Jewish Culture de New York, le Palestine Exploration Fund de Londres, le Centre National de la Recherche Scientifique français, et Somerville College,Oxford. Que ces personnes et ces organismes trouvent, tous ici, l'expression de la reconnaissance de l'auteur pour leur aide matérielle, technique et

1. financière.
2. Deut.IV,43.
3. Flavius Josèphe, Antiquitates Judaicae (abréviation Ant.), IV,5,3; VIII,2,3; XIII,15,4; De Bello Judaico (abréviation BJ), II,20,6; III,3,1-5; III,10,10;IV,1,1.
4. Ant., XIII,15,3.
5. Ant., XVII,2,1-3.
6. Ant., XVI,9,2.
7. Tosephta,Shevi'it IV; Talmud de Jérusalem,Shevi'it VI; Talmud de Jérusalem, Demai II. Ce texte est repris dans l'inscription de la mosaïque de pavement de la synagogue du VIème-VIIème siècle à Reḥov (F.Hüttenmeister et G.Reeg,Die antiken Synagogen in Israel,T.I,Wiesbaden,1977,369-376, et J.Sussmann,"The Inscription in the Synagogue at Reḥob",Ancient Synagogues Revealed,ed.L.I.Levine,Jerusalem,1981,146-153).
8. BJ,IV,1,1.
9. BJ,IV,1.Sur les fouilles récentes de Gamala, S.Gutman, "The Synagogue at Gamla",Ancient Synagogues Revealed, ed.L.I.Levine,Jerusalem,1981,30-34.
10. Z.Maoz,"The Art and Architecture of the Synagogues of the Golan", Ancient Synagogues Revealed,ed.L.I.Levine, Jerusalem,1981,100-101.
11. Ce problème est discuté notamment par R.Janin,"Les Juifs dans l'Empire Byzantin",Echos d'Orient XV(1912), 126-133;M.Simon,Verus Israel.Etude sur les relations entre chrétiens et juifs dans l'Empire romain (135-425),2ème éd.Paris,1964: et J.Starr,"Byzantine Jewry on the eve of the Arab Conquest (565-638)",Journal of the Palestine Oriental Society XV(1939),280-293.
12. Z.Yeivin,Survey of Settlements in Galilee and the Golan from the Period of the Mishnah in Light of the Sources,Ph.D. Thesis,The Hebrew University of Jerusalem,August,1971 (en hébreu:titre et resumé en anglais) 1-7, fait état de l'habitat dans les sources rabbiniques. Nous remercions le Dr Z.Yeivin de nous avoir permis d'utiliser sa thèse de doctorat encore inédite.
13. Tosephta, Erubin IV,5.
14. Tosephta, Erubin VI,6.

15. Tosephta, Arakhin V,12.
16. Talmud de Babylone, Megilla 5b: Arakhin 32b.
17. Mischna, Baba Batra VI,7.
18. D.Urman,"Jewish Inscriptions from the Village of Dabbura in the Golan", Ancient Synagogues Revealed,ed.L.I.Levine,Jerusalem,1981,155-156. Rabbi Eliezer Hakafar était un Tannai célèbre,expert en pharmacie, qui utilisait des câpres à la base de ses compositions pharmaceutiques,d'où son nom Hakafar (kafar,câpre). Son fils, Bar Kafra, était rabbin à Kfira, à 4km au nord-est de Dabbūra, où des vestiges de l'époque romaine et byzantine ont été découverts.
19. H.C.Butler,Syria.Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909. Division II:Architecture.Section A:Southern Syria,Leiden,1919,111-112,120-121, en trouva d'identiques au Ḥaurān.
20. G.Tchalenko,Villages antiques de la Syrie du Nord, Paris,1953,T.I,343-373;T.II,Pls CX,CXV-CXVII,CXXI-CXXIII,CXXXV.
21. Nom.19,11.
22. Mischna, Oholoth VIII,2; XVI,5.
23. J.-B.Frey,Corpus Inscriptionum Judaicarum,Vol.I,Europe, Roma,1936.
24. Mischna, Erubin VI,1.
25. Tosephta,Baba Mezia II,33;Hullin II,20-21;Schabbat XIII,5; Talmud de Babylone,Aboda Zara 26a b;Schabbat 116r; Concile de Laodicée du IVème siècle,canons 29,37 et 38 (Hefele-Leclerq,Histoire des Conciles,Paris,1907-1910.T.I,1019;Concile in Trullo de 692,canon 11 (Hefele-Leclerq,T.III,564).
26. R.Aigrain,art."Arabie",Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques,Fasc.XII,2ème partie,Paris, 1914,Cols 1200-1219 (Gassanides);T.Nöldeke,Die Ghassanischen Fürsten aus dem Hause Gafna's,Berlin,1887.
27. F.Buhl,art."Al-Djawlān",The Encyclopaedia of Islam, Vol.I,Leiden,1913,Cols 1029-1030;H.Lammens,art."Djābiya",The Encyclopaedia of Islam,Vol.I,Cols 988-989, et art."Djilliq",Cols 1043-1044.
28. G.Schumacher,The Jaulân,London,1888,141-142.

29.Talmud de Jérusalem,Shevi'it VI,1; A.Neubauer,La Géographie du Talmud,Paris,1868,245-246.

30.R.Devréesse,"Le Christianisme dans la Province d'Arabie",Vivre et Penser II (1942),127-132.

31.En 1973 des archéologues israéliens effectuèrent les relevés de sept bâtiments qu'ils datèrent de l'époque romaine (G.Barkay,Z.Ilan,A.Kloner,A.Mazar et D.Urman, "Archaeological Survey in the Northern Bashan (Preliminary Report)",Israel Exploration Journal 24 (1974), 174-181). Ils ne semblent pas avoir soupçonné que l'un de ces bâtiments aurait pu être le Monastère des Stylites dont l'abbé signa une lettre datée de 570 adressée par l'ensemble des abbés des monastères monophysites du limes oriental à Jacques Baradée (Th.-J.Lamy,"Profession de Foi adressée par les abbés des couvents de la Province d'Arabie à Jacques Baradée",Actes du XIème Congrès International des Orientalistes Paris 1897,Paris,1898,117-137).

32.H.C.Butler,Syria.Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909.Division II:Architecture.Section A:Southern Syria,Leiden,1919,426-428,Ill.369.

33.A.S.Bagh,La Région de Djolan. Etude de Géographie Régionale, Damas,1961,331-333.

34.H.Charles,Le Christianisme des arabes nomades sur le limes et dans le désert syro-mésopotamien, Paris, 1936,100.

35.P.Goubert,Byzance avant l'Islam,T.I, Byzance et l'Orient,Paris,1951,254-258; J.Schleifer,art."Ghassān", The Encyclopaedia of Islam,Vol.II,Leiden,1913,Col.143.

PANAYOTIS VELISSARIOU

ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΥ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Μετά τήν ἐρήμωσιν τῆς χριστιανικῆς Μεγάλης Πόλεως τῆς Ἀρκαδίας[1] ἀναφαίνονται, κατά τούς ὑστέρους μεσοβυζαντινούς χρόνους καί μετέπειτα, διάδοχοι οἰκισμοί[2] εἰς ἐπικαίρους στρατηγικάς διόδους τῶν ὀρεινῶν ἄκρων τοῦ Μεγαλοπολιτικοῦ ὀροπεδίου· μεταξύ αὐτῶν, οἱ πλέον σημαντικοί οἰκισμοί, ὅσοι μνημονεύονται καί εἰς βυζαντινάς ἱστορικάς πηγάς, εἶναι ἡ ὀνομαστή Βελίγοστη, ἡ ὁποία καταστρέφεται ἀπό τούς Φράγκους ὀλίγα μόνον ἔτη μετά τήν ἀπόβασίν των εἰς τόν Μορέαν, ἡ Καρύταινα, ἐξελιχθεῖσα εἰς σημαντικόν φραγκικόν ὀχυρόν ἔρεισμα καί τό Λεοντάριον, ὡς διάδοχος οἰκισμός ἄλλης μεσαιωνικῆς ἐγκαταστάσεως ὅπως θ'ἀναφέρωμεν κατωτέρω.

I. Τό Λεοντάριον, σήμερον μικρά κώμη (χάρ.1), ἀπέχει δύο χιλιόμετρα περίπου ἀπό τήν Μεγαλόπολιν, εὑρίσκεται δέ βορειοδυτικῶς τῆς Σπάρτης εἰς ἀπόστασιν ὀκτώ ὡρῶν πεζοπορίας. Κεῖται κατά τό βόρειον ἄκρον τοῦ ὄρους Ταϋγέτου πλησίον ὑψώματος (617,80μ.)[3] ὠχυρωμένου μέ φρούριον, τό ὁποῖον δεσπόζει εἰς τάς διόδους Ἀρκαδίας καί Μεσσηνίας. Δυτικῶς αὐτοῦ ῥέει ὁ χείμαρρος τοῦ Ἀλφειοῦ Ξερίλας ἤ Ξεριλοπόταμος (ὁ ἀρχαῖος Καρνίων)[4], ἐνῷ ἀνατολικώτερον τοῦ χειμάρρου - μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ Λεονταρίου - ὑπάρχει μακρόστενος λόφος (560,30μ.), ὁ ὁποῖος προφυλάσσει τόν οἰκισμόν, καλούμενος χαρακτηριστικῶς "Βιγλοβούνι". Νοτιοανατολικῶς βραχῶδες ἀπότομον ὕψωμα, ἡ "Πρόπαντη", ἀποτελεῖ τήν ἀπόληξιν εὐρέος, δασώδους ἄλλοτε ὀροπεδίου, ὁ "Μέγας Κάμπος" ὡς καλεῖται, τό ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς Μυστρᾶν. Βορειοανατολικῶς καί νοτιοανατολικῶς τῆς κώμης ὑψοῦνται μικροί λοφίσκοι[5]. Εἰς τό Λεοντάριον τοποθετεῖται μετά βεβαιότητος ὁ ἀρχαῖος οἰκισμός τῶν Λεύκτρων[6].

II. Ὅταν οἱ Φράγκοι κατέστρεψαν τήν βυζαντινήν Βελιγόστιδα[7], ἀνίδρυσαν, καθώς πιστεύω, τό ὁμώνυμον φραγκικόν ὀχυρόν ἐπί τοῦ λόφου τοῦ Λεονταρίου. Συμφώνως πρός τήν ἑλληνικήν παραλλαγήν τοῦ "Χρονικοῦ τοῦ Μορέως" οἱ κατακτηταί μετά τήν ἐπιτυχίαν των εἰς τό "Μακρυπλάϊ"[8],

Καί ὅσον ἐφουσσάτεψαν, ὠρθῶσαν καί ὑπαγαίναν
μέ τήν βουλήν γάρ τῶν Ρωμαίων, ὅπου ἐξεύραν τούς τόπους,
ὀλόρθα εἰς τήν Βελίγοστην ἐκεῖ τούς ἀπεσῶσαν·
εἰς χαμοβοῦνι ἐκοίτετον τό κάστρο ἐκεῖνο ἐτότε·
μέ πόλεμον τό ἐπήρασιν, ὀλίγοι ἐπροσκυνῆσαν .[9]

Γίνεται σαφές ἀπό τήν ἀνωτέρω περικοπήν τοῦ κειμένου ὅτι

εἰς τήν ἐποχήν κατά τήν ὁποίαν διεδραματίζοντο τά γεγονότα τοῦ "Χρονικοῦ", ἡ θέσις τῆς βυζαντινῆς Βελιγόστιδος ἦτο ἄλλη ἀπό ἐκείνην τήν ὁποίαν ἐγνώριζεν εἰς τήν ἐποχήν του ὁ χρονογράφος. Κατά ταῦτα, τό μέν "κάστρον" τῆς φραγκικῆς Βελιγόστιδος εὑρίσκετο ἐπί τοῦ λόφου τοῦ Λεονταρίου[10], τό δ'"ἐμπορεῖον" εἰς μικράν ἀπόστασιν ἀπό τό ὀχυρόν, ἴσως βορειοδυτικῶς τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ, μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ Ξεριλοποτάμου[11]. Ἀπό τά κατάλοιπα τοῦ πρώτου μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Λεονταρίου, δηλαδή τοῦ φραγκικοῦ ὀχυροῦ "Βελίγοστη", ἀναφέρομεν συντόμως καί ἐνδεικτικῶς τά κάτωθι·

α. Ἡ τοιχοδομία ὡρισμένων τμημάτων τῶν τειχῶν τοῦ κάστρου ἀποδεικνύεται φραγκικῆς προελεύσεως· τό γεγονός εἶχε γενικῶς παρατηρηθῆ καί παλαιότερον διά τό σύνολον ὅμως τοῦ ὀχυροῦ, πρᾶγμα μή ὀρθόν[12].

β. Νομισματικός θησαυρός ἀδημοσίευτος, ὁ ὁποῖος εὑρέθη εἰς τό κάστρον τό ἔτος 1963 ἐντός πηλίνου ἀγγείου, ἀποτελεῖται ἀπό ἕν δακτύλιον καί 271 ἀργυρᾶ βενετικά σολδία τοῦ ιδ'αἰῶνος[13]. Ἴσως ὁ θησαυρός ἐχώθη ἐν ὄψει ἐγκαταλείψεως τῆς πόλεως καί ἐγκαταστάσεως εἰς τήν περιοχήν τῶν Ἑλλήνων τοῦ Μυστρᾶ.

γ. Διεπιστώθη ὅτι τμήματα τοῦ βορείου καί νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων[14] ἀνήκουν εἰς προγενεστέραν οἰκοδομικήν φάσιν ἀπό τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ. Ἡ τοιχοποιία τῶν τμημάτων αὐτῶν - ἐκτός τῶν ἄλλων προβληματικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἐνδείξεων - εἶναι ἀνάλογος τῶν φραγκικῆς προελεύσεως μερῶν τοῦ κάστρου.

III. Εἰς χρυσόβουλλον λόγον τοῦ ἔτους 1344 τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου (1341-1354) μαρτυρεῖται μετοίκησις πληθυσμοῦ ἀπό περιοχάς τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς τήν Πελοπόννησον κατά τήν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α'Κομνηνοῦ (1081-1118)[15]. Μέχρι σήμερον ἔχει διαπιστωθῆ μεταφορά κατοίκων ἀπό τήν Βουρβουροῦ, μικράν νῆσον εἰς τήν ἀνατολικήν παραλίαν τῆς μεσαίας χερσονήσου τῆς Χαλκιδικῆς Σιθωνίας ἤ Λόγγου, εἰς "τοῦ Βούρβουρα" τῆς Κυνουρίας, ἀνατολικῶς τοῦ Λεονταρίου[16].

Ἐξ ἄλλου εἰς χρυσόβουλλον λόγον τοῦ Ἀνδρονίκου Β'Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1292 ἀναφέρεται ὅτι εἰς τήν νῆσον Κασανδρίαν τῆς Χαλκιδικῆς ὑπῆρχε μετόχιον τῆς μονῆς Βατοπεδίου εἰς τό ὄνομα τῶν "ἁγίων μεγάλων μαρτύρων Θεοδώρων" πέριξ τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο ἔκτασις τῆς "ἐπιλεγομένης τῶν Λεονταρίων"[17]. Ἀπό τήν πληροφορίαν αὐτήν διαπιστοῦται ἡ ὕπαρξις τῆς βυζαντινῆς

προελεύσεως ἐπωνυμίας "Λεοντάριος"[18] καί κατ'ἐπέκτασιν ἡ τοπωνυμία "Λεοντάριον". Φαίνεται λοιπόν ὅτι μεταξύ τῶν μετοικισθέντων κατά τόν ια'αἰῶνα ἀπό τήν Χαλκιδικήν εἰς τήν Πελοπόννησον - ἰδίως δέ εἰς Ἀρκαδίαν ἕνεκα πολλαπλῶν λόγων - ὑπῆρχε γόνος τῆς οἰκογενείας τῶν Λεονταρίων, ὁ ὁποῖος ἐξειλίχθη κοινωνικῶς, ὥστε κατά τήν ὑστεροβυζαντινήν ἐποχήν νά ἐμφανισθῇ ἀξιόλογος τοπάρχης καί νά ὀνοματίσῃ τόν ἀνάλογον ἀρκαδικόν οἰκισμόν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τό πρόβλημα τῆς μετονομασίας τοῦ κάστρου ἀπό Βελίγοστη εἰς Λεοντάριον ἅς σημειωθῇ ὅτι εἰς τόν λόφον ὑπῆρχε μόνον τό κάστρον τοῦ ὀλίγον μακρόθεν εὑρισκομένου φραγκικοῦ "ἐμπορείου" τῆς Βελιγόστιδος καί συνεπῶς ἐδικαιολογεῖτο νέα ὀνομάτισις τοῦ ἀνιδρυθέντος εἰς τήν περιοχήν τοῦ λόφου βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ.

IV. Ἀπό τάς γραπτάς μαρτυρίας πρώτην σαφῆ ἔνδειξιν διά τήν ὕπαρξιν τῆς πόλεως τοῦ Λεονταρίου ἔχομεν ἀπό τόν ἱστορικόν Δούκα, ὁ ὁποῖος κατά τήν ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων τοῦ ἔτους 1391 ἀναφέρει "Δημήτριος ὁ Ῥάλ μέ τό φοσάτον τοῦ Λέοντος"[19]. Ἐπίσης εἰς ἐπιστολήν τοῦ Θεοδώρου Α'Παλαιολόγου ἀπευθυνομένην πρός τούς πρέσβεις τοῦ Ἀμαδαίου Ζ'τοῦ Σαβαυδικοῦ μεταξύ τῶν ἐτῶν 1390-1402, ἀναφέρεται ὑπ'αὐτοῦ "ad Leondari unam terram nostram"[20].

Ὅλοι οἱ ἱστορικοί τῆς Ἁλώσεως θεωροῦν τό Λεοντάριον πόλιν τοὐλάχιστον ὡς πρός τά ἐξωτερικά οἰκιστικά χαρακτηριστικά της καί ὄχι ἀπό ἄποψιν κοινωνικῶν μορφῶν καί οἰκονομίας, περί τῶν ὁποίων οὐδέν ἀναφέρουν. Οὕτως ὁ Δούκας χρησιμοποιεῖ τήν ἔκφρασιν "ἐς τό Λέοντος"[21] ἐννοῶν ἰδίως τό φρούριον. Ὁ Γ.Φραντζῆς[21a] "εἰς τά περί τό Λεοντάριον ἐλθόντες εὗρον αὐτόν (sc. Θωμᾶν) καί κακῶς ἐδίωξαν καί ἀπέκλεισαν αὐτόν ἐν τῷ ἄστει"[22]. Τέλος ὁ ἀρχαϊστής Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ἐκτός ἀπό τά "ἐς τήν Μεγαλόπολιν τό νῦν λεγόμενον Λεοντάριον"[23] καί "ἐν Λεοντίῳ τῆς Μεγαλοπόλεως"[24] ὅπου προβαίνει ἐν προκειμένῳ εἰς τήν σύζευξιν τῶν παλαιῶν ἡμερῶν μετά τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ χώρου τούτου, ἀναφέρει κατά τήν διήγησίν του τά: "ἐς Λεοντάριον πόλιν"[25], "ὁ ἄρχων τῆς πόλεως"[26], "Ἕλληνες μέν οὖν κατά κράτος ἔφευγον ἐς τήν πόλιν, οἱ δέ Τοῦρκοι ἐπιόντες κραυγῇ καί διακελευσμῷ διέφθειρον ἐς διακοσίους καί ἐπελάσαντες ἐπολιόρκουν τόν τε ἡγεμόνα καί τήν πόλιν ἐπί λιμῷ καί λοιμῷ"[27].

41 V. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ. Πρωτεύων οἰκιστικός πυρήν πέριξ τοῦ ὁποίου

συνεκροτήθη ἡ ὑστεροβυζαντινή ἐγκατάστασις εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ὕπαρξις τοῦ φρουρίου[28]. Ὅπως ἀνεφέραμεν, ἡ θεμελίωσίς του ἀνάγεται εἰς τήν φραγκικήν περίοδον, μέ οὐσιώδεις ὅμως προσθήκας μέχρι καί τήν ἐποχήν τῆς δευτέρας ἐν Πελοποννήσῳ τουρκοκρατίας, ὅτε μᾶλλον ἐγκατελείφθη. Ἀποτελεῖται ἀπό τρεῖς περιβόλους[29] ἀπό τούς ὁποίους οἱ ἐσωτερικοί δύο μόλις ἀνιχνεύονται, λόγῳ τῆς ἐρειπώσεώς των, τῆς πυκνῆς βλαστήσεως καί τῆς ὑψηλῆς εἰς ὡρισμένα σημεῖα τοῦ ἐδάφους ἐπιχώσεως[30].

Ὁ π ρ ῶ τ ο ς π ε ρ ί β ο λ ο ς. Τοῦ ἐξωτερικοῦ τούτου περιβόλου ἡ θεμελίωσις ἀκολουθεῖ κατά βάσιν τήν διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους τοῦ βραχώδους ὑψώματος ἐκτός ἀπό τήν νοτιοανατολικήν σχετικῶς ὁμαλήν πλευράν ὅπου καί πρόσθετοι ὀχυρώσεις· εἰς τό σημεῖον τοῦτο ἀνοίγεται ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ φρουρίου— ἴσως ἡ μοναδική. Ὀλίγον ἀνατολικώτερόν της, ἐντός τοῦ περιβόλου, εὑρίσκεται ὁ σταυρεπίστεγος ἀνακαινισθείς ναός τοῦ Ταξιάρχου[31].

Συνοπτικῶς τά διατηρούμενα τμήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους εἶναι τά ἀκόλουθα: εἰς τήν βορειοδυτικήν ἄκραν τοῦ ὑψώματος, ἡ καλουμένη "Λουμπαρδότρουπα", τμῆμα τείχους μήκους 17.00μ., ὕψους 4.60μ.καί πάχους 2.40μ. Βορειοανατολικῶς πρός τό ὕψωμα τοῦ ἁγίου (ὁσίου) Γερασίμου τοῦ ἐκ Λεονταρίου τεῖχος συνολικοῦ μήκους 55.00μ., ὕψους μέ ἐπίχωσιν 6.00μ. καί πάχους 2.25 μ.· ἐδῶ εὑρίσκεται καί ἕνας πύργος. Νοτιοανατολικῶς, πρός τόν σημερινόν κυρίως οἰκισμόν, τεῖχος μήκους 17.20μ., ὕψους 1.60 μ. καί πάχους 1.60μ. μέ δεύτερον προεξέχοντα πύργον. Βορειοδυτικῶς, πρός τήν περιοχήν τοῦ Ξεριλοποτάμου καί τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ οἰκισμοῦ ὅπου εὑρίσκεται ὁ σήμερον κοιμητηριακός σταυρεπίστεγος ναός τῶν Ἁγίων Πάντων τό τεῖχος ἀκολουθεῖ τήν διαμόρφωσιν τοῦ ἀποτόμου καί εἰς μερικά σημεῖα βραχώδους ἐδάφους· σώζεται σέ συνολικόν μῆκος 100μ. καί διατηροῦνται δύο πύργοι· ὁ ἕνας περίπου κάτω ἀπό τόν ναόν τοῦ ἁγίου Βασιλείου καί ὁ ἄλλος ἄνωθεν τοῦ ἁγίου Δημητρίου - νεωτέρου μονοχώρου ναοῦ εὑρισκομένου ἐντός τῆς κοινότητος. Τέλος νοτίως σώζονται ἐκτεταμένα συγκροτήματα τειχῶν καί προτειχίσματα.

Εἰς τό ἐσωτερικόν τοῦ πρώτου τούτου μεγάλης ἐκτάσεως περιβόλου εὑρίσκοντο ἀρκετοί ναοί τῶν ὁποίων σήμερον μόνον τά ἁγιώνυμα τοπωνύμια ἀκούονται· ἁγία Κυριακή, ἅγιος Νικόλαος, Μάης Θανασάκος. Ὁ ἅγιος Βασίλειος[32] εὑρίσκεται εἰς τήν βορειοανατολικήν πλευράν τοῦ περιβόλου, ἐπιχωματωμένος· ἡ τοιχοποιΐα τῶν ἀψίδων του - ἐκ πωρολίθων περικλείστων - ὁμοιάζει μ'ἐκείνην τῆς ἀναλόγου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων.

Ὁ δ ε ύ τ ε ρ ο ς π ε ρ ί β ο λ ο ς. Τούτου μόλις ἀνιχνεύονται τά λείψανα τῶν τειχῶν του ὥστε νά καθίσταται ἐδῶ περιττή κάθε λεπτομερής ἀναφορά του.

Ὁ τ ρ ί τ ο ς π ε ρ ί β ο λ ο ς. Περικλείει τήν περιοχήν τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου· τούτου ἐλάχιστα τμήματα τοῦ τείχους εἶναι ὁρατά, λόγῳ τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως. Νοτιοδυτικῶς, ὀλίγον χαμηλότερον τῆς κορυφῆς, εὑρίσκεται ἡ πρώτη μέχρι τώρα ὁρατή μεγάλη ὑδατοδεξαμενή, πιθανῶς φραγκικῆς προελεύσεως. Ὁ πλησίον αὐτῆς μονόχωρος ναΐσκος τοῦ προφήτου Ἡλιού εἶναι νεώτερος, χρησιμοποιηθέντων ὅμως ἀρκετῶν μαρμαρίνων δόμων καί ἀρχιτεκτονικῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν[33] διά τήν ἀνέγερσίν του. Τρεῖς μικρότεραι ὑδατοδεξαμεναί, αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιήθησαν ὑστερώτερον ὡς τάφοι, εὑρίσκονται εἰς τήν βορειοανατολικήν πλευράν τοῦ περιβόλου τούτου.

VI. Πέριξ τοῦ κάστρου ἡπλοῦτο ὁ οἰκισμός· εἰς ποίαν ὅμως πλευράν του ἦτο ᾠκοδομημένη ἡ κυρίως οἰκιστική ἐγκατάστασις τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ Λεονταρίου; Ὑποστηρίζεται[34] ὅτι ἐξετείνετο εἰς τήν βορειοδυτικήν πλευράν (χάρ.2) τοῦ ὀχυροῦ λόφου ἐπειδή ὁ ἐκεῖ εὑρισκόμενος σταυρεπίστεγος ναός τῶν ἁγίων Πάντων φέρει ἀπό αἰῶνας τήν προσωνυμίαν "Μητρόπολις"[35]. Ὡς ἐκ τούτου ἐθεωρήθη λογικός ὁ συλλογισμός, τῆς ἐπεκτάσεως δηλαδή τῆς κυρίως πολιτείας πέριξ τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Ἀλλά, ὡς νομίζω, διέφυγε τῆς προσοχῆς ὅτι ἀκριβῶς ἡ περιοχή αὐτή ἀνέκαθεν καλεῖται ὑπό τῶν ἐντοπίων "Πίσω χώρα"· εἶναι δέ γνωστόν ὅτι ἤδη ἀπό τούς πρωΐμους μεσοβυζαντινούς χρόνους ἡ λέξις "χώρα" εἶχε τήν σημασίαν τῆς "πόλεως"[36]. Συνεπῶς κατ' ἀναλογίαν πρός τήν "Πίσω χώραν" ἡ "Μπροστινή χώρα" θά πρέπει νά ἦτο ἡ βορειοανατολική καί νοτιοανατολική περιοχή τοῦ λόφου. Τό ἔδαφος ἐδῶ (χάρ.3) εἶναι ὁμαλόν, κατάλληλον διά οἰκιστικήν ἐγκατάστασιν. Στρατηγικῶς προφυλάσσεται τόσον ἀπό τό κάστρον - ἀφοῦ ὀρθοῦται ἔμπροσθεν τοῦ οἰκισμοῦ - ὅσον καί ἀπό τό "Βιγλοβούνι" δυτικῶς καί τά ἀνατολικά ὑψώματα, κατά σειράν ἀπό Β-ΒΑ πρός ΝΑ τά τοπωνύμια: ἅγιος Γεράσιμος καί περιοχή "Πεντεσκούφη"[37], "Παλιαπέτρα"[38], "Ἀνταμικό" καί περιοχή ἁγίου Νικολάου "στόν Κούμαρο"[39], "Πρόπαντη" (ὄπισθεν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων), "Καπινίστρα", "ἅγιο-Λιᾶδες", "Κακοσκάλι" (ἡ στροφή τῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ πρός Δυρράχιον), "ἅϊ-Στρύφων" (ἄνωθεν τοῦ χωρίου Καλύβια).

Εἰς ἐπίκαιρον θέσιν τῆς περιοχῆς αὐτῆς ὀρθοῦται καί ὁ ἐπι-

βλητικός ναός τῶν ἁγίων 'Αποστόλων, ὁ καθεδρικός τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ Λεονταρίου. 'Εδῶ ἀκόμη εὑρίσκεται καί ὁ σταυρεπίστεγος τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου[40]. 'Η ὁμαλοποίησις τοῦ ἐδάφους, κυρίως εἰς τήν βορειοανατολικήν πλευράν τοῦ ὀχυροῦ λόφου, δημιουργεῖ πολλάς ἀφετηρίας καί διελεύσεις ὁδῶν πρός ὅλας τάς κατευθύνσεις[41].

'Αντιθέτως ἡ "Πίσω χώρα" εἶναι ἐδαφικῶς περιοχή ἀπότομος καί ἀπό τό πρόσθετον γεγονός τῆς ὑπάρξεως τοῦ χαμηλοῦ καί μακροστένου ὑψώματος τοῦ "Βιγλοβουνίου"· πιθανῶς ἐδῶ νά εὑρίσκοντο συμπληρωματικά ὀχυρωματικά ἔργα καί μέρος τῶν οἰκιστικῶν ἐγκαταστάσεων τῶν πτωχοτέρων ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλεως.

VII. 'Η βυζαντινή πόλις φαίνεται ὅτι, ἐπί τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς κλειστῆς οἰκονομίας τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων[42], εἶχεν ὑπό τήν κατοχήν της ἀριθμόν μικροτέρων προχείρων οἰκιστικῶν ἐγκαταστάσεων ἀγροτικοῦ χαρακτῆρος, διά τήν διευκόλυνσιν τῆς καλλιεργείας[43] καί τῆς ἀγροτικῆς, κτηνοτροφικῆς καί βιοτεχνικῆς παραγωγῆς γενικώτερον. Τοπωνύμια βυζαντινῆς προελεύσεως τά ὁποῖα ἐκφέρονται κατά γενικήν κτήτορος συνεκεντρώθησαν ἀπό τήν μείζονα περιοχήν τοῦ Λεονταρίου καί ὑποδηλοῦν βυζαντινάς "προνοίας". 'Αλλά ἡ πλέον οὐσιαστική ἔνδειξις διά τήν ὕπαρξιν τῶν συμπληρωματικῶν αὐτῶν ἐγκαταστάσεων τῆς κυρίως πόλεως, εἶναι ἡ ἐντόπισις εἰς τούς τόπους αὐτούς βυζαντινῆς κεραμεικῆς. Εἰς μεγάλην ποσότητα συνεκεντρώθησαν ὄστρακα ἀγάνωτα χονδρά γραπτά ἤ μή, γανωτά ἀδιακόσμητα καί γραπτά, ἐφυαλωμένα ἀδιακόσμητα μονόχρωμα καί δίχρωμα, ἐγχάρακτα, τά ὁποῖα ἀνῆκαν εἰς χύτρας ἀμφορεῖς, πίθους, σκυφία, πινάκια καί προχοεῖς.

Εἰς τήν παροῦσαν σύντομον μελέτην ἀπεσκόπησα κυρίως εἰς τήν παρουσίασιν τῶν πλέον οὐσιωδῶν εἰδήσεων, αἱ ὁποῖα σκιαγραφοῦν τήν ἵδρυσιν καί οἰκιστικήν συγκρότησιν τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ Λεονταρίου. Τό πλῆθος τῶν ἐπί μέρους δεδομένων, ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν καί ἰδίως τοπογραφικῶν δέν ἦτο δυνατόν ν'ἀναφερθῇ ἐδῶ· ἐλήφθησαν ὅμως ὑπ'ὄψιν πρωταρχικῶς εἰς τήν σύνθεσιν τῆς μελέτης, διότι τά στοιχεῖα ταῦτα, ἰδίως δέ αἱ ἀρχαιολιγικαί ἐνδείξεις, εἶναι τά μόνα πρός τό παρόν τεκμήρια διά τήν συγκρότησιν καί σύνταξιν τοῦ οἰκιστικοῦ σχεδιαγράμματος τῆς πόλεως ἀπό τήν ἐποχήν τῆς φραγκοκρατίας ἕως καί τήν ἐποχήν τῆς 'Επαναστάσεως.

'Ελπίζω ὅταν καταρτισθῇ τό λεπτομερειακόν τοπογραφικόν σχέ-

διον τοῦ κάστρου νά ἐπανέλθω διεξοδικώτερον.

SUMMARY

URBAN DESIGN OF BYZANTINE LEONDARION IN ARCADIA

Basic historical, archaeological and topographical data is given. General information on the founding and the basic urban deign of late byzantine Leondarion in Arcadia a centre of second in importance range after Mystra in the Greek Despotate of Morea.

1. D.A. ZAKYTHINOS, Le Despotat grec de Morée, II. Vie et institutions, ἐκδ. Variorum, London 1975, σ. 151. ΑΡΓ. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ, Ἡ Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκαδίας, Ἀθῆναι 1973 (=Ἀρχαῖες Ἑλληνικές πόλεις, ἀρ. 23), σ. 80 κ.ἑ., 145 κ.ἑ.

2. Πλῆθος βυζαντινῶν οἰκιστικῶν ἐγκαταστάσεων ἐπεσημάνθησαν εἰς Μεγαλοπολίτιδα ὑπό τοῦ γράφοντος· ἡ παρουσίασίς των θά γίνῃ ἐν καιρῷ.

3. Χρησιμοποιοῦνται οἱ χάρτες τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ 1:50.000 καί 1:5.000.

4. ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, Ἑλλάδος Περιήγησις VIII, 34, 5 (ἔκδοσις M. H. Rocha-Pereira).

5. Πρβλ. ΛΑΟΝΙΚΟΥ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗ, Ἀπόδειξις Ἱστοριῶν, ἔκδ. E. Darkó, τόμ. II, Βουδαπέστη 1923, σ. 215, στίχ. 15-16 "ὡς εἶδον (sc. οἱ Τοῦρκοι) τό τῶν Ἑλλήνων στράτευμα παρατασσόμενον ἐπί τοῖς λόφοις τῆς πόλεως".

6. WREDE, Leuktron, RE XII2, 2308. Π.Α. ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Ἀρχαιολογικαί διατριβαί, ἐν Τριπόλει 1874, σ. 23. Κατά τήν διάρκειαν ἐκσκαφῆς βόθρου οἰκίας ἐντός τοῦ Λεονταρίου ἀνευρέθησαν ὄστρακα κλασσικῆς καί μεταγενεστέρας ἐποχῆς· ἡ ἐπιτόπιος ἔρευνα ἐγένετο μετά τοῦ ἀρχαιολόγου κ. Γιάν. Ἀντ. Πίκουλα, ὁ ὁποῖος θά παρουσιάσῃ τά εὑρήματα καί τά ἐξ αὐτῶν ἀπορρέοντα ἱστορικά συμπεράσματα.

7. Δέν ἀνταποκρίνεται εἰς τά τοπογραφικά καί ἰδίως ἀρχαιολογικά δεδομένα ἡ τοποθέτησις τῆς βυζαντινῆς Βελιγόστιδος εἰς τήν περιοχήν τοῦ ἠρέμου λοφίσκου τοῦ χωρίου Σαμαρᾶ (μετονομασθέντος εἰς Βελιγοστήν). Τά ὑπό τοῦ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ γραφόμενα εἰς ΟΥΙΛ. ΜΙΛΛΕΡ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, (1204-1566), τόμ.Α', ἐν Ἀθήναις 1909-1910, σ. 42, σημ.1 δέν ἀποδίδουν τήν πραγματικότητα. Ἐνετοπίσθησαν βεβαίως εἰς συνεχεῖς συστηματικάς ἐπισκέψεις ἀρχαιολογικά τεκμήρια (κεραμεική) ὑπάρξεως οἰκισμοῦ, ὄχι ὅμως "ἱκανά ἴχνη" τά ὁποῖα νά δικαιολογοῦν ὕπαρξιν ἀκμαζούσης πολιτείας. Εἰς τήν διαπίστωσιν αὐτήν καταλήγει ἄλλωστε ἐμμέσως καί ὁ ΣΤ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, Χρονικῶν τοῦ Μορέως τοπωνυμικά - τοπογραφικά - ἱστορικά, ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 80, σημ. 2, ἀλλά καί ἡ ὑπ' αὐτοῦ μετακίνησις τῆς θέσεως ἀνατολικῶς τοῦ Λεονταρίου εἶναι ἐκτός πάσης συζητήσεως. Ὁ A. BON, La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principaute d' Achaie (1205-1430), Paris 1969, σ. 518 κ.ἑ., τοποθετεῖ τήν Βελιγόστιδα εἰς τό χωρίον Σαμαρᾶ. Τά ὑπό ΙΩΑΝ. Θ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΥ, Τά μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθῆναι 1968, σ. 241 γραφόμενα χρήζουν προσοχῆς ὡς πρός τήν πιστότητά των. Βλ. καί D.A. ZAKYTHINOS, ἔνθ. ἀν., σσ. 157-158.

8. Πρβλ. ΗΛΙΑ Α. ΜΟΥΝΔΡΕΑ, Τοπωνυμικά τῆς Μεσσηνίας (στήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας), Πρακτικά Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1976, σ. 192.

9. Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως, ἔκδ. Π.Π. Καλονάρου, Ἀθῆναι 1940, σ. 86, στίχ. 2022 κ.ἑ.

10. Τήν ἄποψιν ὅτι ἡ φραγκική "Βελίγοστη" εὑρίσκετο εἰς τήν μείζονα περιφέρειαν τοῦ Λεονταρίου, δεξιά τῶν πηγῶν τοῦ Ξεριλοποτάμου, διετύπωσεν ὁ ΘΕΟΔ. ΚΑΤΡΙΒΑΝΟΣ, Βελιγοστή-Λεοντάρι. Μεσαιωνικά κάστρα, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1960, σ. 334 κ.ἑ., ἰδίως σ. 345, στήλ. α'. Ἡ σημαντική αὐτή θέσις δέν σχολιάζεται ὑπό A. BON, ἔνθ. ἀν., σ. 518 κ.ἑ. Πρβλ. D.A. ZAKYTHINOS, ἔνθ. ἀν., I. Histoire politique, σ. 155.

11. Συγκεχυμένας πληροφορίας δίδει ὁ ΙΩΑΝ. Θ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΣ, ἔνθ. ἀν., σ. 24.

12. ΙΩΑΝ. Θ. ΣΦΗΚΟΠΟΥΛΟΥ, ἔνθ. ἀν., σ. 243.

13. ΧΡΥΣ. Α. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἀρχαιότητες καί μνημεῖα Ἀρκαδίας-Λακωνίας. Μουσεῖον Σπάρτης, Ἀρχ. Δελτ. 19 (1964), Χρ. Β'1, σ. 135, στήλ. β'. Κατά πληροφορίας ἐντοπίων ὁ θησαυρός εὑρέθη ἐντός τοῦ κάστρου εἰς τήν περιοχήν τοῦ ὑδραγωγείου.

14. Περί τοῦ ναοῦ βλ. G. MILLET, L'école grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916, σ. 103. A.C. ORLANDOS, L'église byzantine de Saint Apôtres à Leondari, REG 34(1921) σ. 163 κ.ἑ. Δ.Α. ΤΣΙΡΙΜΠΑΣ, Ὁ βυζαντινός ναός τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἐν Λεονταρίῳ, ἐν Ἀθήναις 1924, σσ. 31. Χ. ΜΠΑΡΛΑ, Μορφή καί ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, ἐν Ἀθήναις 1959 (=Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 45), σ. 43. ΕΛ. ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Ναός Ἁγίων Ἀποστόλων Λεονταρίου, Ἀρχ. Δελτ. 27 (1972), Χρ. Β'1, σ. 295.

15. ΜΙΧ. ΓΟΥΔΑ, Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 4 (1927), σ. 232, στίχ. 27-28.

16. Κ.Α. ΡΩΜΑΙΟΥ, Τόποι καί τοπωνύμια, Πελοποννησιακά 5, (1962), σ. 39-40. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τά ἐρείπια τῶν ἐκκλησιῶν παρά τό χωρίον τοῦ Βούρβουρα, Πελοποννησιακά, ἔνθ. ἀν., σ. 146 κ.ἑ., ἰδίως σ. 159-160.

17. ΜΙΧ. ΓΟΥΔΑ, ἔνθ. ἀν., σ. 223, στίχ. 42-43. Πρβλ. σ. 235, στίχ. 10-11 "... τήν σκάλαν τῶν / Λεονταρίων...".

18. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, Μενίδι, 'Ημερολόγιον τῆς Μεγάλης 'Ελλάδος 1925, σ. 280 "...εἰς τήν 'Αρκαδίαν τό Λεοντάρι (sc. ὠνομάσθη) ἀπό τήν οἰκογένειαν τοῦ Λεοντάρι...", D.A. ZAKYTHINOS, ἔνθ. ἀν., τόμ. II, σ. 217.

19. ΔΟΥΚΑ, Χρονικόν Σύντομον, ἔκδ. Imm. Bekker, CSHB, Βόννη 1834, σ. 516, στίχ. 13-14. ΑΝΤ. Χ. ΧΑΤΖΗ, Οἱ 'Ραούλ,'Ράλ, 'Ράλαι (1080-1800), Kirchhain N.L., 1909, σ. 35, ἀρ. 24, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Βραχέα Χρονικά, ἐν 'Αθήναις 1932, σ. 46, ἀρ. 27.

20. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιολόγεια καί Πελοποννησιακά, τόμ. Δ', ἐν 'Αθήναις 1930, σ. 4, στίχ. 16-17.

21. ΔΟΥΚΑ, ἔνθ. ἀν., σ. 516, στίχ.11.21α Γ. ΤΣΑΡΑ, Σφραντζῆς, Φιαλίτης ἤ Φραντζῆς;, Βυζαντινά 9 (1977), σ. 125-139.

22. Γ. ΦΡΑΝΤΖΗ, Χρονικόν, CSHB, Βόννη 1838, σ. 393-4, στίχ. 21.

23. ΛΑΟΝΙΚΟΥ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗ, 'Αποδείξεις 'Ιστοριῶν, ἔνθ. ἀν. σ. 215 κ.ἑ.

24. ῎Ενθ. ἀν., σ. 299, στίχ. 10.

25. ῎Ενθ. ἀν., σ. 303, στίχ. 16. Βλ. καί σ. 299, στίχ. 16.

26. ῎Ενθ. ἀν., σ. 230, στίχ. 3-4.

27. ῎Ενθ. ἀν., σ. 216, στίχ. 10-13.

28. Πρβλ. ΛΑΟΝΙΚΟΥ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗ, ἔνθ. ἀν., σ. 229, στίχ. 19 κ.ἑ. "καί τῇ ὑστερέᾳ προσέβαλλε (sc. Μουχαμέτης) μέν ἀπό τῆς ἀκροπόλεως καί ἐτειχομάχει σύν τοῖς νεήλυσι, τούς δέ ἀζάπιδας ἐκέλευε κατά τοῦτο τῆς πόλεως προσβάλλειν, ᾗ βάσιμα ἦν αὐτοῖς ὑπερβῆναι. καί οἱ μέν ἀζάπιδες εἰσπεσόντες αὐτίκα ὑπερέβησαν τούς ῞Ελληνας καί ἐστρέψαντο, φερόμενοι δέ ἅμα αὐτοῖς εἰσέβαλλον ἐς τήν πόλιν, καί ἐφόνευον ἀφειδέστατα, παραγγείλαντος, καί ἄνδρας καί γυναῖκας καί ὑποζύγια καί κτήνη, οὐδενός φειδόμενοι. αὐτίκα καί οἱ ἐν ἀκροπόλει παρέδωκαν σφᾶς, ἐς ὁμολογίαν χωρήσαντες". ῎Εμμεσαι ἀναφοραί περί τοῦ κάστρου καί εἰς Γ. ΦΡΑΝΤΖΗ, ἔνθ. ἀν., σ. 391, στίχ.6-8. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΙΜΒΡΙΟΥ, Συγγραφή 'Ιστοριῶν, ἔκδ. V. Grecu, Βουκουρέστιον 1963, σ. 223 (111 4,4· 111 5,1). W. McLEOD, Castles of the Morea in 1467, Byz. Zeit. 65 (1972), σ. 355, στήλ. γ', στίχ. 19.

29. Βλ. Θ.Π. ΚΩΣΤΑΚΗ, 'Ο Elviya Çelebi στήν Πελοπόννησο, Πελοποννησιακά 14 (1980-81), σ. 270.

30. Δίδω συντόμους πληροφορίας διά τό κάστρον· περί αὐτοῦ θά ἐπανέλθωμεν εἰς διεξοδικωτέραν μελέτην μετά λεπτομερειακῶν σχεδίων καί τοπογραφικοῦ σχεδιαγράμματος.

31. 'Αδημοσίευτος. Διά τήν ἀναγγελίαν τῆς μελέτης τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τοῦ Λεονταρίου εἰς ΠΑΝ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, 'Αρκαδικαί τοπωνυμίαι Β', Πελοποννησιακά 14, ἔνθ. ἀν., σ. 322, σημ. 7.

32. 'Αδημοσίευτος.

33. ΠΑΝ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Βυζαντινά γλυπτά τῆς περιοχῆς Λεονταρίου, Πρακτικά Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πάτραι 1980), τόμ. Β', 'Αθῆναι 1982 (ὑπό ἔκδοσιν).

34. Θ. ΚΑΤΡΙΒΑΝΟΥ, ἔνθ. ἀν., σ. 347, στήλ. β'.

35 'Υπενθυμίζομεν ὅτι κατά τήν μεταβυζαντινήν περίοδον καί κατά διαστήματα εἶχεν εἰς τό Λεοντάριον τήν διαμονήν του ὁ ἐπίσκοπος Χριστιανουπόλεως· βλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ, Γεωγραφία Παλαιά καί Νέα, 'Ενετίησι 1728, σ. 367, στήλ. β'.

36. ΗΣΥΧΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, Λεξικόν, ἔκδ. M. Schmidt, Ienae 1861, τόμ. 3, σ. 353, στίχ. 79. Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως, ἔνθ. ἀν., σ. 21, στίχ. 437 κ.ἑ.

37. Διά τήν τοπωνυμίαν εἰς Κ.Α. ΡΩΜΑΙΟΥ, Μεσαιωνικά τοπωνύμια, 'Ελληνικά 11 (1939), σ. 286-291.

38. Δ.Α. ΤΣΙΡΙΜΠΑ, Τοπωνυμικά τοῦ Λεονταρίου 'Αρκαδίας, Γορτυνιακά 2 (1978), σ. 169 κ.ἑ., ἰδίως σ. 172.

39. 'Αδημοσίευτος. Μονοκάμαρος ναός μέ ἐνισχυτικόν τόξον, ἔχων πύργον εἰς τήν δυτικήν ἀπόληξίν του, βυζαντινῆς κατασκευῆς, ἀλλά μέ ἀρκετάς μεταγενεστέρας οἰκοδομικάς μετατροπάς.

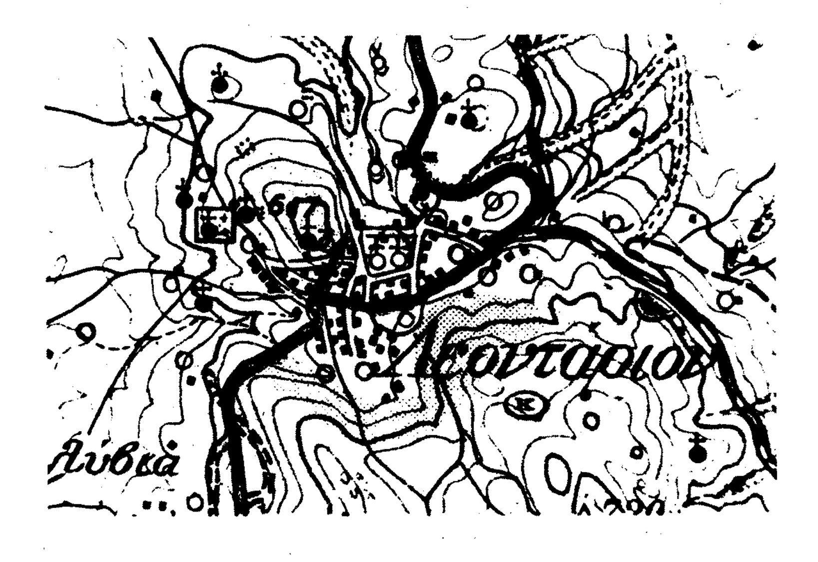
40. ΠΑΝ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, 'Αρκαδικαί τοπωνυμίαι, ἔνθ. ἀν., σ. 322-323 (ἀρ. 2).

41. Συνοπτικῶς αἱ κύριαι δίοδοι εἶναι αἱ ἑξῆς: ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΝ-ἅϊ Γιάννης (Παλιανεμόδουρο) - Πάπαρι - Χάνι Νταλαγάνι - Καλογεροβούνι - Μάκρη - ΤΡΙΠΟΛΙΣ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΝ - ρέμα Κουζίνη - Ξεριλοπόταμος - Βελίγοστη - ΠΡΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΝ. ΚΑΛΑΜΑΤΑ - Πολιανή - Μεσοβούνι (μέσῳ Δραμπάλας - Πλατύ βουνί) - Βιτσά - ῎Ανω Γιανναΐικα - 'Απάνω Καμάρα - Σπαναΐικα - 'Ανατολικῶς Λεονταρίου - ΑΝΕΜΟΔΟΥΡΙ (Παλιανεμόδουρο). ΚΑΛΑΜΑΤΑ - Δυρρά-

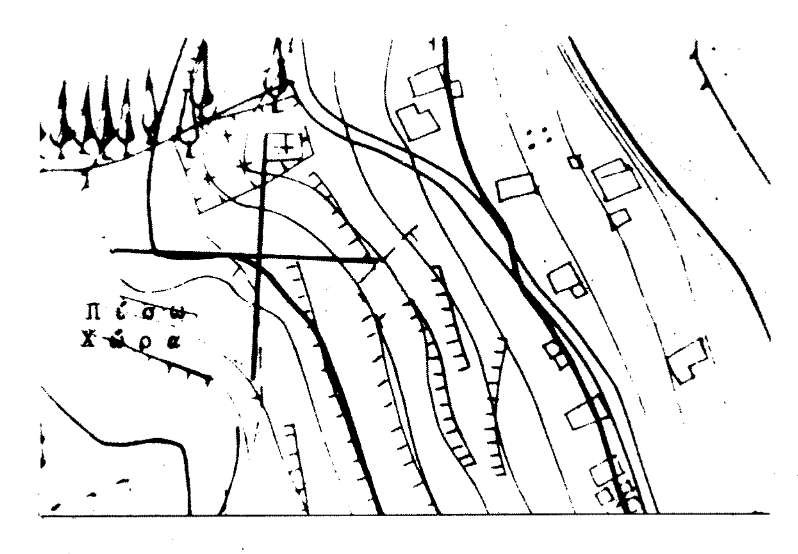
χιον - Ποταμιά - Βιγλοβούνι - Γαβριά - στροφή πρός Καμαρίτσα - Μαρμαριά ἤ Γαβριά - Μεγαλόπολις - ΚΑΡΥΤΑΙΝΑ.

42. Βλ. προχείρως εἰς MAX WEBER, Wirtschaft und Gesellschaft (=CARL HAASE, Die Stadt des Mittelalters, I, Darmstadt 1975, σ. 34 κ.ἑ., EDITH EUNEN, Die Stadt Zwischen Mittelalter und Gegenwart, αὐτόθι, σ. 416 κ.ἑ.).

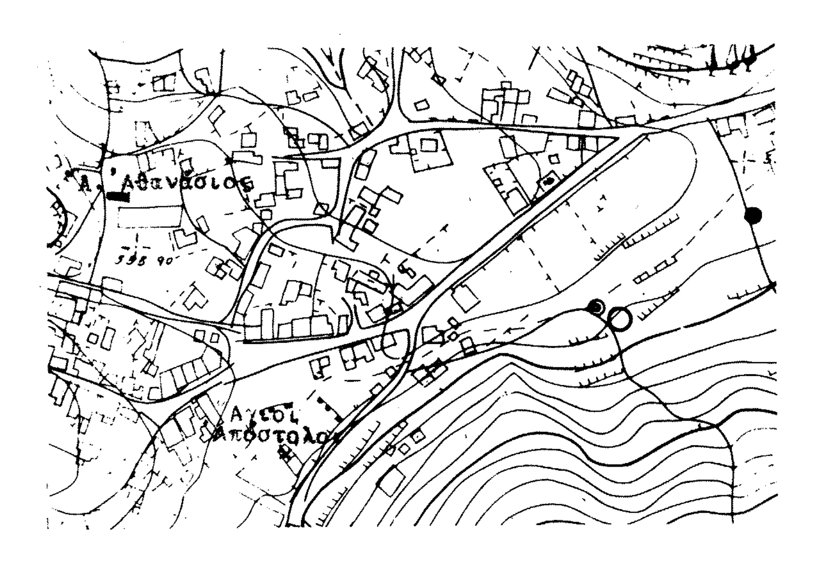
43. Βλ. ἔνδειξιν παραγωγῆς σίτου εἰς τήν μείζονα περιοχήν εἰς ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιολόγεια καί Πελοποννησιακά, τόμ. Δ,' ἐν 'Αθήναις 1930, σ. 22-23 "...ἐπειδή οὐδέν ἤξεύρω τό σιτάρι, πού νά καταβαίνη ἀπό τό Λεοντάρι καί ἀπό τόν ἄλλον τόπον τόν ἐπάνω...".

Χάρτης Ι.Λεοντάριον. 'Ο σημερινός οἰκισμός.

Χάρτης 2.Λεοντάριον.Δυτική πλευρά τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ. "Πίσω χώρα".

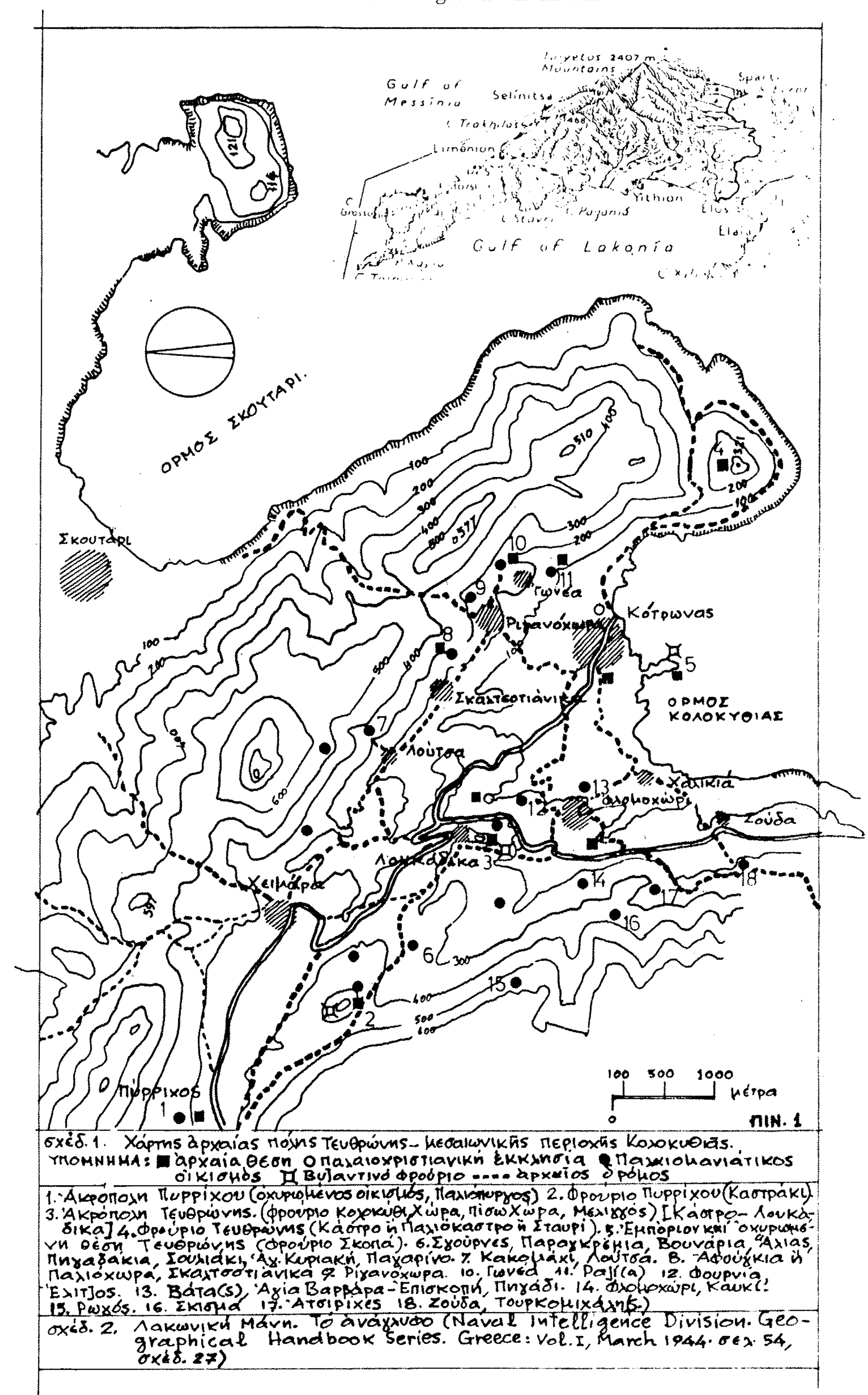

Χάρτης 3.Λεοντάριον.ΒΔ πλευρά τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ.'Η κυρίως οἰκιστική θέσις τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ Λεονταρίου.

LEDA MOSCHOU

ΜΙΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΛΑΚΩΝΙΚΗΣ ΜΑΝΗΣ ΣΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ AMBROSIANUS TROTTI 373

I. Ἡ ἀρχαία πόλη καί τό σύστημα δήμων. Στό ὄγδοο βιβλίο τῶν Γεωγραφικῶν, μέ ἀφετηρία τήν οἰκιστική δομή τῆς Ἤλιδος, ὁ Στράβων ἐπιχειρεῖ τήν ἐξακρίβωση μιᾶς ἰδιαίτερης κατηγορίας τῆς ἔννοιας "πόλις" καί στίς ὑπόλοιπες γεωγραφικές κατανομές τῆς Πελοποννήσου. Παρατηρεῖ λοιπόν πώς σέ πολλές περιοχές τῆς Πελοποννήσου "οὐ πόλεις, ἀλλά χώρας νομίζειν δεῖ συστήματα δήμων ἔχουσαν ἑκάστην πλείω, ἐξ ὧν ὕστερον αἱ γνωριζόμεναι πόλεις συνῳκίσθησαν" (3, 2 = C 337). Ἡ ἀναφορά τοῦ Στράβωνος στά πελοποννησιακά συστήματα δήμων βρίσκει τήν ἀντιστοιχία της σέ μιά ἀπό τίς κατηγορίες τῆς πρώτης ἀριστοτέλειας ὁμάδας ὁρισμοῦ τῆς ἔννοιας "πόλις", τήν αὐτάρκη "ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία" (1252 β 28). Πῶς ὅμως ἐκφράζεται στήν ὀργάνωση τοῦ χώρου αὐτό τό ἀρχαῖο σύστημα τῆς αὐτόνομης ἀγροτικῆς κοινότητας καί πῶς ἐντάσσεται στό σχῆμα καί τήν πολιτειακή συγκρότηση τῆς ἑλληνικῆς πόλης; Ἡ ἐξέταση τοῦ οἰκιστικοῦ φαινομένου συνδέεται ἄμεσα μέ δύο συγκεκριμένους τομεῖς τῆς ἀρχαιογνωστικῆς ἔρευνας, τήν ἱστορική γεωγραφία καί τήν ἱστορική τοπογραφία. Γιά τήν πρώτη, οἱ ἔρευνες τοῦ καθηγητή Ernst Kirsten στόν ἑλλαδικό χῶρο παρέχουν πλῆθος ἐξακριβωμένα στοιχεῖα ὡς πρός τή σχέση ἤ τήν ἀντιστοιχία ἐδάφους καί οἰκισμῶν[1]. Σχετικά μέ τήν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης κατοίκησης στό γεωγραφικό χῶρο πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ - τήν ἀρχαία περιοικίδα χώρα, στό Ταινάριο τμῆμα τῆς Νότιας Λακωνικῆς χερσονήσου (σημ. Λακωνική Μάνη· Πίν. 1, σχεδ. 2)→ ἡ ἱστορική-γεωγραφική ἔρευνα προσκομίζει τά ἀκόλουθα στοιχεῖα: ἡ κατά τόν Ἀριστοτέλη αὐτάρκεια τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν, στή Λακωνική περιοικίδα χώρα ἐξαρτᾶται ἀπό τά "μερίσματα καλλιεργησίμων ἀγρῶν μέσα στά βουνά ἤ στάς παραλιακάς περιφερείας" ἤ ἀκόμα "γύρω ἀπό τήν τοποθεσίαν τῆς πόλεως, σέ ἕνα λόφον, σέ μίαν ἀκρόπολιν"[2]. Ἀντίστοιχα, γιά τήν ἱστορική τοπογραφία τῆς νότιας περιοικίδος χώρας, πρῶτο μέλημα τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας εἶναι ἡ ἐξακρίβωση τῶν πληροφοριῶν πού μᾶς παρέχουν ὁρισμένες, βασικές, ἀρχαῖες πηγές, κυρίως ἡ περιήγηση τοῦ Παυσανία. Ἡ ἀποκλειστική ἀναφορά τοῦ Παυσανία στίς πόλεις τῶν Ἐλευθερολακώνων (III, 21,6-25, 10) ἀποτελεῖ μιά γενίκευση πού ἀντιστοιχεῖ στή διοικητική διαίρεση τοῦ Κοινοῦ, ἀλλά καί στήν αὐτάρκεια τῶν ἀγροτικῶν περιφερειακῶν κοινοτήτων τῶν Λακεδαιμονίων περιοίκων, φαινόμενα πού ἡ ἱστορικότητά τους ὁριστικοποιεῖται καί παγιώνεται θεσμικά στή διάρκεια τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Πρόκειται, κυρίως, γιά τόν καθορισμό τῆς πολιτειακῆς ὀργάνωσης τοῦ Κοινοῦ, πού τελικά ἔγινε ἀποδεκτή καί ἐπικυρώθηκε ἀπό τή Ρώμη (Στράβων 8, 5, 5 = C 366). Σέ σχέση μέ τόν χαρακτηρισμό τοῦ Στράβωνος (χώρα-σύστημα δήμων), ἡ ἀναφορά τοῦ Παυσανία (πόλις) συστοιχεῖ ἀπόλυτα: στήν

σχέδ. 1. Χάρτης ἀρχαίας πόλης Τευθρώνης - μεσαιωνικῆς περιοχῆς Κολοκυθιᾶς.
ΥΠΟΜΝΗΜΑ: ■ ἀρχαία θέση ○ παλαιοχριστιανική ἐκκλησία ● παλαιομανιάτικος οἰκισμός ⌑ βυζαντινό φρούριο ---- ἀρχαῖος δρόμος

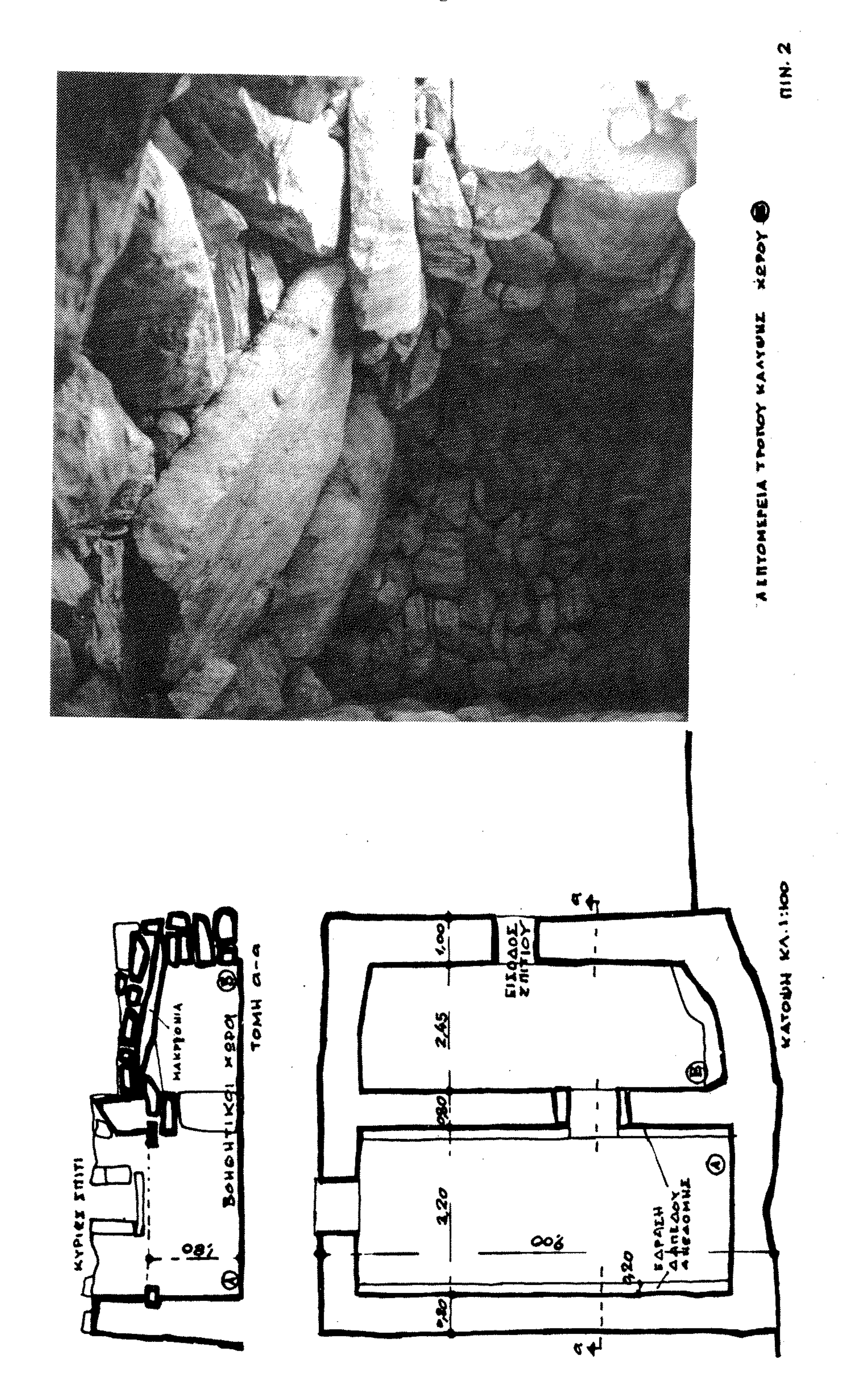
1. Ἀκρόπολη Πυρρίχου (οχυρωμένος οἰκισμός, Παλιόπυργος) 2. Φρούριο Πυρρίχου (Καστράκι) 3. Ἀκρόπολη Τευθρώνης. (φρούριο Κολοκύθι, Χώρα, πίσω Χώρα, Μελιγγός) [Κάστρο - Λουκάδικα] 4. Φρούριο Τευθρώνης (Κάστρο ἤ Παλιόκαστρο ἤ Σταυρί). 5. Ἐμπόριον καί ὀχυρωμένη θέση Τευθρώνης (Φρούριο Σκοπά). 6. Σγούρνες, Παραγκρέμια, Βουνάρια, Ἅλιας, Πηγαδάκια, Σουλιάκι, Ἁγ. Κυριακή, Παχαρίνο. 7. Κακομάκι, Λούτσα. 8. Ἀφούγκια ἤ Παλιόχωρα, Σκαλτσοτιάνικα 9. Ριγανόχωρα. 10. Γωνέα 11. Ραζ(ά) 12. Φουρνιά, Ἐλιτζος. 13. Βάτα(ς), Ἁγία Βαρβάρα - Ἐπισκοπή, Πηγάδι. 14. Φλομοχώρι, Καυκί. 15. Ρωχός. 16. Σκισμά 17. Ἀτσιρίχες 18. Ζούδα, Τουρκομιχάλη(ς).

σχέδ. 2. Λακωνική Μάνη. Τό ἀνάγλυφο (Naval Intelligence Division. Geographical Handbook Series. Greece: Vol. I, March 1944. σελ. 54, σχέδ. 27)

πραγματικότητα, αὐτές οἱ "πόλεις" - δηλαδή ὁ πυρήνας τῶν ὀργανωμένων οἰκιστικῶν μονάδων μιᾶς ἀγροτικῆς περιφέρειας ἤ χώρας, μέ ἄλλα λόγια τό διοικητικό κέντρο τοῦ συστήματος δήμων - ἀντιστοιχοῦν στόν ἀριθμό "τῶν φυσικῶν μονάδων κάθε ἐπαρχίας"[3]. Εἶναι οἱ κλειστές περιοχές πού συναντοῦμε στά ὑψόπεδα τοῦ Πάρνωνος καί τοῦ Ταϋγέτου καί οἱ ἀντίστοιχες καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις τους, αὐτές πού ὁ Kirsten ἀποκαλεῖ ὀάσεις, οἱ φυσικές μονάδες πού φυλάγουν "τά ἴχνη μιᾶς ἀρχαίας τοποθεσίας, μιᾶς πόλεως τῶν περιοικίδων". Γιά τήν ἱστορική τοπογραφία τῆς Νότιας Λακωνικῆς, ἡ ἐννοιολογική ἑρμηνεία τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης σέ πόλεις τῶν Λακεδαιμονίων περιοίκων καί ἡ σημαντική τοῦ συστήματος δήμων, συνδέονται ἄμεσα μέ τήν ἐξακρίβωση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου (φυσικές διαιρέσεις, γεωμορφολογικές συνθῆκες κλπ.), μέσα στόν ὁποῖο ὁριοθετοῦνται τά ἴχνη τῆς ἀνθρώπινης κατοίκησης. Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, ἡ ἐπανεξέταση[4] καί ἡ νέα χαρτογράφηση τμήματος τῆς περιοικίδος χώρας, πού συνεχίζεται (1981)[5] στήν περιοχή τῆς Λακωνικῆς Μάνης (στήν πολιτισμική ζώνη πού ἐκτείνεται ἀξονικά ἀπό τό Οἴτυλο ὥς τό ἀκρωτήριο Ταίναρο), παρουσιάζει τίς ἀρχαῖες κοινότητες νά ὑπάγονται κατά ὁμάδες-πολίσματα, κῶμες· πρβλ. Στράβων 8, 4, II = C 362 - στόν ὀργανωμένο χῶρο μιᾶς πόλης, δηλαδή ἑνός κέντρου, συνήθως γνωστοῦ ἀπό ὁρισμένες ἀρχαῖες πηγές καί ἐπιγραφικά δεδομένα. Γιά τήν περίοδο μετά τό 146 π.Χ. αὐτό τό κέντρο ἀποτελεῖ τήν πολιτική ἕδρα τῆς διοίκησης (ἡ πόλις τῶν Ταιναρίων, ἡ πόλις ἡ Βειτυλέων κλπ.)[6].

Ἕνα δεύτερο στοιχεῖο πού προσκομίζουμε ἀπό τήν in situ τοπογραφική ἔρευνα στήν ἀρχαία περιοικίδα χώρα τῆς Ταιναρίου ἄκρας, εἶναι ἡ παράλληλη ἐξακρίβωση πλήθους ἀγροτικῶν οἰκισμῶν καί μικρότερων οἰκιστικῶν μονάδων πού ἀνήκουν στή βυζαντινή περίοδο τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἕνα πυκνό δίκτυο πού ἁπλώνεται σέ ὁλόκληρη τήν ἔκταση τῆς χερσονήσου. Τή διάρκεια καί τούς μετασχηματισμούς αὐτοῦ τοῦ μεταγενέστερου οἰκιστικοῦ συστήματος παρακολουθοῦμε μέχρι καί στούς δύο πρώτους αἰῶνες πού ἀκολουθοῦν τήν κατάλυση τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως.

II. Οἱ παλαιομανιάτικοι οἰκισμοί. Διαπιστώθηκε πώς οἱ βυζαντινοί ἀγροτικοί οἰκισμοί τῆς Λακωνικῆς Μάνης (ὁ τοπικός προσδιορισμός τους, τοπωνυμικός καί ἀρχιτεκτονικός, συνήθως εἶναι Παλ(α)ιόχωρες ἤ παλαιομανιάτικα· κρατᾶμε ἐδῶ τόν τελευταῖο πού εἶναι καί ἐπικρατέστερος) ἱδρύθηκαν στά ὅρια ἤ κτίστηκαν ἀκριβῶς πάνω στίς μικρές κῶμες τῶν περιοίκων· ἀποτελοῦν τήν ἐξέλιξη, ἀλλά ταυτόχρονα καί τήν ἐπιβίωσή τους. Ὁ ἐξακριβωμένος ὥς σήμερα ἀριθμός τους εἶναι γύρω στούς 170. Οἱ ὀρεινοί οἰκισμοί καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἡμιορεινούς εἶναι ἐρημωμένοι (Πίν. 3,α)· τήν ἐξελικτική πορεία τῶν πεδινῶν οἰκισμῶν παρακολουθοῦμε μέχρι καί τό τελικό στάδιο, στά "παραδοσιακά" συγκροτήματα τῶν νεώτερων χρόνων. Τή συνάρθρωση βυζαντινῶν μέ "παραδοσιακούς" οἰκισμούς πιστοποιοῦμε κυρίως στά πεδινά τμήματα, τόσο τῆς Ἀνατολικῆς ὅσο καί τῆς Δυτικῆς Λακωνικῆς Μάνης.Τυ-

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΤΡΟΠΟΥ ΚΑΛΥΨΗΣ ΧΩΡΟΥ Ⓑ

ΠΙΝ. 2

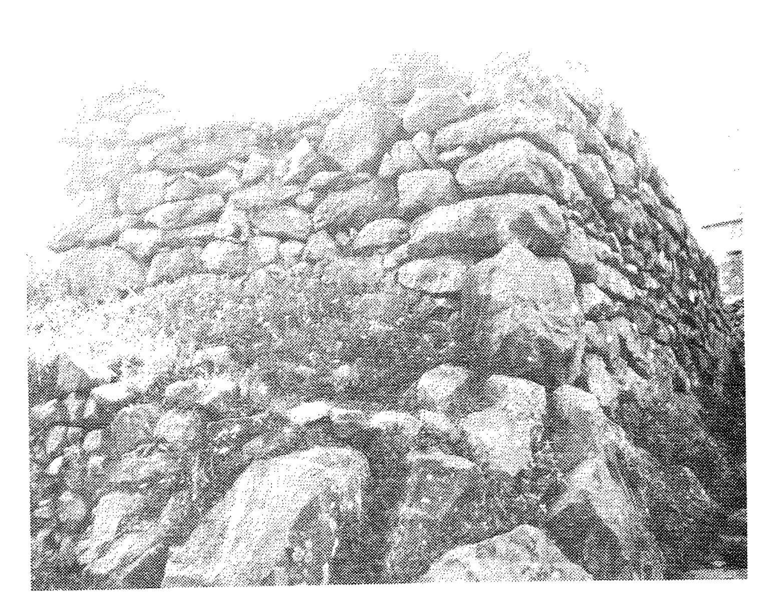
α

β

ΠΙΝ. 3

πολογικά, οἱ πεδινοί "παραδοσιακοί" οἰκισμοί (i.e. οἱ νεώτεροι τοῦ 16ου αἰώνα) ἀποτελοῦν συνέχεια καί ἐξέλιξη τῶν παλαιομανιάτικων, ὅμως ἡ μορφολογία τους ἀντιστοιχεῖ σέ μιά ἄλλη, νεώτερη φάση τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τίς πρῶτες παρατηρήσεις, σχετικές μέ τήν διασταύρωση τῶν ἀρχαίων θέσεων μέ τίς βυζαντινές οἰκιστικές μονάδες, τήν κατανομή στό δεδομένο γεωγραφικό χῶρο, τά προβλήματα ἀντιστοιχίας οἰκιστικῶν μονάδων καί χρήσης τῆς γῆς, καθώς καί μιά πρώτη περιγραφική προσέγγιση, τοπογραφική καί ἀρχιτεκτονική,ἐπιχειρήσαμε ἤδη ἀπό ἄλλη θέση[7]. Σ'αὐτή τή φάση τῆς ἔρευνας, τά ὅποια συμπεράσματα σχετικά μέ τό πρόβλημα χρονολογικῆς κατάταξης τῶν παλαιομανιάτικων οἰκισμῶν θά ἦταν πρόωρα. Ἡ κατασκευή τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν πού ἔχουν ἐπισημανθεῖ μέσα σ'αὐτούς τούς οἰκισμούς ταυτίζεται ἀπόλυτα μέ ἐκείνη τῶν ἀγροτικῶν σπιτιῶν: ἀναμφίβολα πρόκειται γιά τόν ὅμοιο "μεγαλιθικό"[8] τρόπο κατασκευῆς, ἀκόμα καί ὅταν ἐπιχειρεῖται νά εἶναι καλλιεπής. Πιστεύουμε ὅμως, πώς ἡ πρόσφατη χρονολόγηση τῆς εἰκονογράφησης ὁρισμένων παλαιομανιάτικων ἐκκλησιῶν (10ος-13ος αἰώνας)[9], ἀποτελεῖ ἕνα terminus post quem σέ σχέση μέ τήν ἵδρυση τοῦ οἰκισμοῦ, στό χῶρο τοῦ ὁποίου ἐντάσσονται. Ὅσο γιά τά σπίτια, μορφολογικά ὑπακούουν σέ μιά ἀναμφισβήτητα συντηρητική ἀρχιτεκτονική,χωρίς ἰδιαίτερες παραλλαγές στή διάρκεια πολλῶν αἰώνων (Πίν. 4,α). Αὐτό τό φαινόμενο μακρᾶς διαρκείας ἀποτελεῖ καί τήν πρώτη δυσκολία χρονολογικῆς ταξινόμησης. Αὐτόματα ἀνακύπτει καί τό πρόβλημα τύπου καί μορφῆς τῶν ἀρχαίων ἀγροτικῶν σπιτιῶν: ἀποτελοῦν τά πρωτοβυζαντινά παλαιομανιάτικα σπίτια τήν οἰκοδομική συνέχεια τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν; Ἐπειδή δέν θέλουμε νά ἐφευρίσκουμε εἴτε τομές, εἴτε διάρκειες ἤ καί ἀσυνέχειες, ἐκεῖ ὅπου ἡ συλλογή τῶν στοιχείων πού προκύπτουν ἀπό τήν τοπογραφική παρατήρηση ζητᾶ ἄλλου εἴδους ἔλεγχο, θά παρατηρήσουμε ὅτι στό ζήτημα τῆς χρονολογικῆς κατάταξης τῶν ἀγροτικῶν οἰκισμῶν, πρός τό παρόν ἐλάχιστα μᾶς βοηθοῦν οἱ χρονολογημένες παλαιοχριστιανικές ἐκκλησίες πού ἐντοπίστηκαν καί ἔχουν ἀνασκαφεῖ[10] σέ τούτη τήν περιθωριακή περιοχή τῆς Λακωνίας.Πιστεύουμε πώς χρειάζεται μιά παράλληλη ἀνασκαφική ἔρευνα καί στόν εὐρύτερο οἰκισμένο χῶρο τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, ἰδιαίτερα στά σημεῖα ὅπου πιστοποιοῦνται παλαιομανιάτικοι οἰκισμοί (λ.χ. στήν περιοχή τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ κέντρου τῆς ἀρχαίας Καινηπόλεως - ἀπό τόν οἰκισμό Ἄλικα μέχρι τήν ἡμιορεινή θέση Σκεντρίνες ἤ Μασχάλες - ἤ στήν εὐρύτερη ζώνη τοῦ Μεζάπου), γιά νά διαπιστωθοῦν εἴτε τά in situ, σύγχρονα μέ τίς ἐκκλησίες, στρώματα κατοίκησης εἴτε μιά οἰκιστική μετάθεση[11].

Ἕνα ἄλλο, βασικό, ζήτημα πού συνδέεται μέ τήν χρονολόγηση τῶν οἰκισμῶν εἶναι ἡ διαπίστωση πού προέκυψε ἀπό τήν ἀνάλυση τόσο τῶν μονάδων ὅσο καί τοῦ ἀντίστοιχου ζωτικοῦ χώρου τους: οἱ παλαιομανιάτικες οἰκιστικές μονάδες ἀνήκουν σέ ὀργανωμένες συγγενικές ὁμάδες τοῦ τόπου τοῦ γένους (συνήθως σέ δύο-τρεῖς). Ἑπομένως ὅσο παραμένει ἀναπάντητο τό ἐρώτημα

α

β

ΠΙΝ. 4

τῆς προέλευσης τοῦ συστήματος τῶν γενῶν στή Μάνη - ὅπως καί στόν ἄλλο ἑλληνικό χῶρο -, ἀναγκαστικά θά παραμένει ἀνοιχτό καί τό πρόβλημα τῆς χρονολογικῆς ταξινόμησης τῶν παλαιομανιάτικων οἰκισμῶν. Γιά τήν περίοδο ὡς τό 802-812, μποροῦμε νά ἀπαντήσουμε καταφατικά τουλάχιστον ὡς πρός τό ζήτημα τῆς κατανομῆς πολλῶν βυζαντινῶν ἀγροτικῶν οἰκισμῶν στά κλειστά ὀροπέδια τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Κάτω Ταΰγέτου (νότια ἀπόληξη: Σαγγιάς· μεγα. ὑψόμ. 1218 μ.): ἡ πλαισίωση τῶν ἐξακριβωμένων ἀπό τήν ἐπιτόπια ἔρευνα ὀρεινῶν κωμῶν ἀπό τόν πληθυσμό πού, φεύγοντας τίς βαρβαρικές ἐπιδρομές τῶν τελευταίων προχριστιανικῶν καί τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, κατέφυγε σ'αὐτές, δημιούργησε τίς ἀριθμητικά μεγάλες ὁμάδες τῶν παλαιομανιάτικων ἀγροτικῶν κοινοτήτων. Γι αὐτές τίς κοινότητες πιστεύουμε πώς συντηροῦν σέ μεγάλο βαθμό τή λογική τοῦ ἀρχαίου οἰκισμένου χώρου. Ἔτσι, τό ἱστορικό φαινόμενο τοῦ κατοικημένου χώρου πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, στή Λακωνική Μάνη, δέν εἶναι μόνον ἡ ἐπικάλυψη τῶν ἀρχαίων θέσεων, πόλεων καί κωμῶν, ἀπό τίς μεταγενέστερες μονάδες, ἀλλά ὁ ἔλεγχος τῆς χρονικῆς ἀντοχῆς τοῦ ἀρχαίου οἰκιστικοῦ συστήματος[12].

Θά προσπαθήσουμε νά χρησιμοποιήσουμε ἐδῶ, σάν ὑπόδειγμα, τήν ἀξιόπιστη μαρτυρία τοῦ περιηγητῆ Κυριακοῦ τοῦ 'Αγκωνίτη, τή σχετική μέ τήν εὐρύτερη κατοικημένη περιοχή τῆς ἀρχαίας πόλης Τευθρώνη, τή μεταγενέστερη Κολοκυθιά[13], πού βρίσκεται στήν 'Ανατολική Λακωνική Μάνη. 'Ο Ciriaco de' Pizzicolli ἐπισκέφθηκε τή Λακωνική Μάνη (Taenarum Laconicum) στή διάρκεια τοῦ δεύτερου ταξιδιοῦ του στήν Πελοπόννησο, τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1447[14]. Οἱ λίγες καί ἀποσπασματικές ἰδιόχειρες σημειώσεις ἀπό τό ἡμερολόγιό του[15] περιέχουν τή γνωστή ἀξιόλογη πληροφόρηση γιά τίς ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς[16], ἕνα ἀρχαιολογικό ταξίδι πού βασίζεται στόν Στράβωνα. Βασικά, ὅμως, ἀνιχνεύουμε σ'αὐτές μιά ζωντανή εἰκόνα τοῦ τόπου καί τῶν ἀνθρώπων πού τόν κατοικοῦν. Αὐτοί οἱ κάτοικοι τῆς Λακωνικῆς ἐσχατιᾶς εἶναι κομιστές μιᾶς ἀρχαίας συλλογικῆς λαϊκῆς μνήμης, πού διατηρεῖ τήν ταυτότητά της μέχρι τίς ὕστατες μέρες τοῦ Δεσποτάτου. 'Η ὀργάνωση τοῦ χώρου καί ἡ μορφολογία τῆς κατοικίας ἀποτελοῦν σημαντική ἔκφραση αὐτῆς τῆς μνήμης. Ἄνθρωπος τῆς ἐπερχόμενης εὐρωπαϊκῆς ἀναγέννησης, γιά τοῦτο καί θερμός "μαθητής" τοῦ Γεμιστοῦ (Gemistei platonici dilectissimi nostri gratia), μάτι προσεκτικό καί ὀξύ, ὁ Κυριακός θά καταγράφει ἐκεῖνα τά σημεῖα πού ὑπογραμμίζουν τή δυναμική τοῦ πολιτιστικοῦ γίγνεσθαι, ὅ,τι τέλος πάντων ἐμεῖς οἱ νεώτεροι μηχανικά χαρακτηρίζουμε ὡς παράδοση. 'Η νέα φιλολογική ἔκδοση, μέ πραγματολογικό σχολιασμό, πού ἐπιχειρεῖται[17] σέ τμῆμα μόνο τοῦ κώδικα Ambrosianus - Trotti 373 (F.110^r - F.121^v), ὁ ἔλεγχος τῶν πληροφοριῶν τοῦ περιηγητῆ, ἔχει τήν ἔννοια τῆς ἀξιοποίησης ὅλων αὐτῶν τῶν σημείων ἀναφορᾶς στό ζωντανό χῶρο καί στούς τρόπους ζωῆς τῆς 'Ελλάδας, πού δέν ὑπῆρξε μόνον ἀρχαία ἤ ἁπλά βυζαντινή.

III. 'Ο περιηγητής καί ἡ ἀγροτική περιοχή τῆς Κολοκυθιᾶς (F.122^v-F.121^r).

'Από τούς διάφορους μελετητές τῆς Λακωνικῆς τοπογραφίας ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἀρχαία Τευθρώνη, μιά ἀπό τίς γνωστές ἐλευθερολακωνικές πόλεις (Παυσ. III, 21, 7· 25, 4, Πτολ. III, 14, 32) κατεῖχε τή θέση τοῦ παράλιου χωριοῦ Κότρωνας[18], πού βρίσκεται στόν ἀνατολικό μυχό τοῦ ὅρμου Κολοκυθιά (Πίν. 1, σχέδ. 1). Τό ὁμώνυμο ἀκρωτήριο, πού ἀποτελεῖ τό βορειοανατολικό ὅριο τοῦ ὅρμου, σχηματίζει τή νότια ἀπόληξη τοῦ ὑψώματος 'Αραβίκια (μέ ἄξονα ΒΔ-ΝΑ) καί χωρίζει τόν ὅρμο τῆς Κολοκυθιᾶς ἀπό τόν πρός Β. μεγάλο κολπίζοντα ὅρμο Σκουτάρι (τῆς ἀρχαίας Λακωνικῆς 'Ασίνης). Τό ἀκρωτήριο Ταίναρο ἀπέχει ἀπό αὐτό τό σημεῖο 13 ν. μίλλια (ἀπό τήν Κυρηναϊκή περ. 400 χλμ., ἀπό τή Σικελία περ.750 χλμ). Στήν κορυφή τοῦ ἀκρωτηρίου (μέγ. ὑψόμ. 320,63 μ.) ἐξακριβώσαμε ἕνα ἐρειπωμένο φρούριο (Παλιόκαστρο), πού ἀνήκει στούς ἑλληνικούς χρόνους τῆς ἀρχαίας Τευθρώνης καί δέν φέρει ἴχνη βυζαντινῆς ἐπισκευῆς[19]. Στό δυτικό μέρος τοῦ κόλπου τῆς Κολοκυθιᾶς βρίσκεται μιά μικρή χερσόνησος, γνωστή ἀπό τόν Niger καί ἄλλους περιηγητές, ἡ Σκοπά[20]. 'Η χερσόνησος ἑνώνεται μέ τήν ξηρά μέ μιά στενή λωρίδα γῆς (μέγ. πλάτος περ. 7 μ.), ἐνῶ τό χειμώνα πού κατακλύζεται ἀπό τή θάλασσα μετατρέπεται σέ ψευδονησίδα. Οἱ πρόσφατες ἐπιφανειακές ἔρευνες ἔδειξαν ἐδῶ τά παλαιότερα ἴχνη κατοίκησης (ἀπό τό τέλος τῆς Νεολιθικῆς - ΜΕ περίοδο). 'Η περίμετρος τῆς χερσονήσου εἶναι ὀχυρωμένη μέ ἕνα μικρό φρούριο, πού ἡ τοιχοδομία του εἶναι μεσαιωνική[21]. 'Επίσης, οἱ Woodward καί Le Roy παρατήρησαν, ἐνσωματωμένα σέ δεύτερη χρήση, ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικά μέλη. Πάντως, ἡ θέση τῆς Σκοπᾶς εἶναι ἰδανική γιά ἕνα ἀρχαῖο ὀχυρό καί μεταγενέστερα ἐπισκοπεῖο (ἔλεγχος πλοίων πού πλέουν πρός καί ἀπό τά Κύθηρα - Κρήτη, τή Σικελία κλπ.), ἀκόμα καί γιά ἕνα "ἐμπόριον" ἤ δεκατευτήριον (Ξεν. 'Ελλην. 1,1,22) τῶν περιοίκων, ὅπως, μεταγενέστερα, γιά ἕνα βυζαντινό ἐμπορικό σταθμό. Ἕνα μικρό, ἐπίσης μεσαιωνικό, κτήριο, πού βρίσκεται στή δυτική πλευρά τῆς χερσονήσου, εἶναι πιθανό νά χρησίμευε σάν τελωνεῖο, σύμφωνα καί μέ τήν ἐσωτερική του διαρρύθμιση[22]. 'Η πρός τή Σκοπά ἀκτή ἔχει ὑποστεῖ καθίζηση, ἐνῶ κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας διακρίνονται πολλά τμήματα κτηρίων. 'Εκτός ἀπό τά ρωμαϊκῶν χρόνων κατάλοιπα (ἐπαύλεις, θέρμες, βασιλική), στήν ἀπέναντι ἀπό τήν χερσόνησο ἀκτή, ἐντοπίστηκε καί ἕνα ἀκέραιο "καμαροσκεπές κτήριον μεσαιωνικῶν χρόνων" (Δεληβορριᾶς, ὅ.π.). 'Επιφανειακά ὄστρακα καί νομίσματα ρωμαϊκῆς καί βυζαντινῆς περιόδου παρατηροῦνται, σέ μεγάλο ἀριθμό, σέ ὅλη τήν ἔκταση τῆς ἀκτῆς ἀπό τό νότιο τμῆμα τοῦ Κότρωνα ὥς τή Σκοπά. Μέσα στό χωριό Κότρωνας παρατηροῦνται σαφῆ ἴχνη ἀρχαίας κατοίκησης.

'Ορισμένα ἀπό τά σωζόμενα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀταύτιστου ὑστεροελληνιστικοῦ κτηρίου, disjecti membra, ἐπιγραφές κ.ἄ. δημοσίευσαν οἱ διάφοροι μελετητές τοῦ χώρου. 'Η πλούσια πηγή τοῦ χωριοῦ ταυτίστηκε ἤδη μέ τή

Ναΐα τοῦ Παυσανία (ἀρχαῖο ὑδραγωγεῖο: Chr. Le Roy, Λακωνικά I.BCH 85, 1961, 218). Οἱ λόγοι πύργοι καί τά παλαιότερα σπίτια τοῦ Κότρωνα ἀνήκουν στόν 19ο αἰώνα. Πάντως, λίγα χρόνια πρίν, σώζονταν ἀκόμα λείψανα ἀπό ἀρκετά παλαιομανιάτικα σπίτια. Τό χωριό ἀποτελεῖ τή νοτιοανατολική ἐσχατιά μιᾶς μεγάλης προσχωματικῆς (alluvial) κοιλάδας, τήν ὁποία δέν παρέλειψαν νά περιγράψουν μέ ἐνθουσιασμό καί ἀνακούφιση ὅλοι οἱ περιηγητές τῆς Μέσα Μάνης, ἀπό τόν Κυριακό μέχρι τή γαλλική ἀποστολή τοῦ Μωριά. Αὐτή ἡ κλιμακωτή κοιλάδα[23] διακόπτεται στά δυτικά ἀπό ἕνα ὕψωμα (μέγ. ὑψομ. 100 μ.), πάνω στό ὁποῖο κτίστηκε ὁ οἰκισμός Φλομοχώρι (πύργου τοῦ 19ου αἰώνα). Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ οἰκισμοῦ, στή θέση Βάτα(ς) (μέγ. ὑψόμ. περ. 60 μ.), ἐντοπίσαμε ἕναν ἐκτεταμένο βυζαντινό ἀγροτικό οἰκισμό. Ἐδῶ, ἐκτός ἀπό τά σωζόμενα ἀμιγῆ παλαιομανιάτικα σπίτια, συναντοῦμε καί ἕνα μικτό τύπο πού δημιουργήθηκε ἀπό μιά νεώτερη προσθήκη (τοῦ 17ου αἰώνα;) πάνω στήν ἀρχική παλαιομανιάτικη κατασκευή. Αὐτό τόν ἐξελιγμένο τύπο παλαιομανιάτικου σπιτιοῦ συναντοῦμε ἐπίσης καί σέ πολλούς ἄλλους νεώτερους οἰκισμούς τῆς Μάνης (ὅπου ὁ λεγόμενος παραδοσιακός οἰκισμός ἀναπτύχθηκε πάνω στόν ἀρχικό μεσαιωνικό πυρήνα). Στή θέση Βάτα(ς) διαπιστώθηκαν ἐξάλλου καί ἴχνη ἀρχαίας κατοίκησης.

Τό Β.-ΒΔ. ὅριο τῆς κοιλάδας τοῦ Κότρωνα κατέχει τό δίδυμα ὕψωμα Κάστρο καί Λουκάδικα. Στήν ἐξωτερική περίμετρο τοῦ Κάστρου (μέγ. ὑψόμ. 325,93 μ.) διατηροῦνται τά ἀρχαῖα ἀναλημματικά τοιχία πού συγκρατοῦσαν τά θρυπτά μέρη τοῦ βράχου, ἐνῶ ἡ κορυφή τοῦ ἐξάρματος εἶχε ἐξομαλυνθεῖ. Γύρω ἀπό τό τεχνητό πλάτωμα πού δημιουργήθηκε διακρίνουμε τά ἴχνη ἀπό τή βάση ἑνός ἰσχυροῦ ἀρχαίου περιτειχίσματος, καθώς καί τμήματα ἀπό τή βάση καί τήν ἀνωδομή μιᾶς, διαλυμένης σήμερα, ἀρχαίας ὀχύρωσης πού ἐπανιδρύθηκε στή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Τά τμήματα τοῦ τείχους τῆς βυζαντινῆς ὀχύρωσης (μέγ. πάχ. 1 μ.) ἀποτελοῦνται ἀπό ὀγκόλιθους, σχετικά μικρῶν διαστάσεων , πού εἶχαν λαξευτεῖ ἀδρά. Πρόκειται γιά μιά κατασκευή ἐν ξηρῷ, παραλλαγή τοῦ ἀρχαίου κατά λογάδην συστήματος, ἀλλά λιγότερο μεγαλιθική. Εἶναι τειχοδομία τυπική γιά τίς βυζαντινές φρουριακές ἐγκαταστάσεις τῆς περιοχῆς, μέ ἐξαίρεση ἐκεῖνες πού ἀνήκουν σέ μεγάλα κέντρα (ὅπως λ.χ. ἡ Παριά Καρυόπολη, ἡ βυζαντινή Καρυούπολις. Ἀνάμεσα στίς χαμηλότερες στρώσεις δόμων τοῦ βυζαντινοῦ τείχους διατηροῦνται,σέ ὁρισμένα σημεῖα στή θέση τους καί σέ ἄλλα μετακινημένοι, μεγάλοι ὀρθογώνιοι κυβόλιθοι, λαξεμένοι μέ ἐπιμέλεια, πού ἀνήκουν στήν ἀρχαία φάση τῆς ὀχύρωσης. Ἡ θέση τῆς φρουριακῆς ἐγκατάστασης (ἐποπτεία ὅρμου Κολοκυθιᾶς καί ἀνατολικῶν ἀκτῶν Ταινάρου) καί τά ἴχνη ἀρχαίας κατοίκησης σέ ὁλόκληρη τήν ἔκταση, ἀπό τόν παράκτιο Κότρωνα ὥς τό ὕψωμα Λουκάδικα, ἐνισχύουν τήν ἄποψη ὅτι ἐδῶ, στό ψηλότερο ἔξαρμα, τό Κάστρο, θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τήν ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Τευθρώνης, γιά τήν ὁποία ὅμως οἱ ἀρχαῖες πηγές σιωποῦν. Ἴχνη ἀπό τή θεμελίωση μεγάλων κτηρίων (δημόσια καί ἱερά;)

ἀναγνωρίζουμε στίς παρυφές τοῦ λόφου, στό χῶρο γύρω ἀπό τήν ἀκρόπολη. Στό ψηλότερο σημεῖο τοῦ λόφου εἶχε κτιστεῖ ἕνας, ἐπίσης βυζαντινῶν χρόνων, πύργος ἐλέγχου. Μετά τήν ἐγκατάλειψη τοῦ φρουρίου, ὁ πύργος μετατράπηκε σέ ἐκκλησία (Ἅγ. Δημήτριος). Στή βόρεια καί τή δυτική πλευρά τοῦ λόφου ὑπάρχουν μεγάλες δεξαμενές νεροῦ. Τά χρονολογικά προβλήματα πού συνδέονται μέ τήν ἀρχαία ἀκρόπολη καί τήν μετατροπή της σέ βυζαντινή φρουριακή ἐγκατάσταση, θά λυθοῦν μετά ἀπό μία ἀνασκαφική ἔρευνα στό χῶρο.

Ἡ ἐξωτερική τοιχοδομία τῶν νεώτερων σπιτιῶν τοῦ οἰκισμοῦ Λουκάδικα (ἀντί Γουλάδικα· ἕνα ἀπό τά τρία βασικά γένη τοῦ χωριοῦ ἀκούει στό ἐπίθετο Γουλάκος) ἀποτελεῖται ἀπό τούς ὀγκόλιθους τῆς διαλυμένης φρουριακῆς ἐγκατάστασης. Ἐπίσης, ὑπάρχουν ἐνσωματωμένα πολλά ἀρχιτεκτονικά μέλη πού ἀνήκουν σέ ἀρχαῖα μνημειακά κτήρια. Σαφῆ ἴχνη τοῦ βυζαντινοῦ τείχους παρατηροῦνται στό ἐσωτερικό αὐτῶν τῶν νεώτερων σπιτιῶν, τά ὁποῖα κτίστηκαν ἀκριβῶς πάνω στή βάση τοῦ φρουρίου καί χρησιμοποίησαν πολλούς ἀπό τούς χώρους του. Ἡ ἀποτύπωση αὐτῶν τῶν λειψάνων μᾶς ἐπιτρέπει τήν ἀναπαράσταση τοῦ μεγαλύτερου μέρους ἀπό τό κατώτερο τμῆμα τοῦ φρουρίου, καθώς ἐπίσης καί τή διαδρομή τοῦ τείχους του. Ἡ χρήση τοῦ χώρου στή διάρκεια τῆς ἑλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας πιστοποιεῖται ἀπό πολλά ἴχνη (χονδροειδῆ ὄστρακα, κεραμίδια, μελαμβαφῆ ὄστρακα, τμήματα κιόνων, παραστάδες καί κατώφλια, λακωνικές στῆλες τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, τμήματα ἐπιγραφῶν, κυρίως τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας, θραύσματα χαλκοῦ πού ἀνήκουν σέ σκύφους κ.ἄ.). Μέσα στά ὅρια τῆς βυζαντινῆς ὀχύρωσης ὑπῆρχαν καί ὁρισμένα οἰκοδομήματα, ἴσως σύγχρονα μέ τό φρούριο: τά ἀναγνωρίζουμε στή βάση καί σέ τμῆμα τῆς ἀνωδομῆς μερικῶν ἀπό τά (ἐξελιγμένα παλαιομανιάτικα) σπίτια τῶν Λουκάδικων, δηλαδή τῆς βυζαντινῆς Χώρας.

Τήν πυκνή κατοίκηση τῆς περιοχῆς Κολοκυθιᾶς στή βυζαντινή περίοδο διαπιστώσαμε στίς γειτονικές μέ τό φρούριο θέσεις Ἔλιτζος καί Φουρνία (πρός Α· τά παλαιομανιάτικα σπίτια γκρεμίστηκαν γιά νά κτιστοῦν τά πυργόσπιτα τοῦ Φλομοχωριοῦ) καί στήν ἀρχαία θέση Πίσω Χώρα (στό νότιο τμῆμα τοῦ λόφου Κάστρο, ἔξω ἀπό τό φρούριο καί σέ ἀπόσταση λίγων μέτρων). Ἐπίσης, ἐκτεταμένες βυζαντινές ἀγροτικές οἰκιστικές μονάδες βρίσκονται στίς βορειότερες θέσεις Ἅγια Κυριακή, Βουνάρια, Ἅλιας, Παραγκρέμνια, Πηγαδάκια, Σουλιάκι, Παγαρίνο καί Σγοῦρνες, πού ὅλες βρίσκονται ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ φρουρίου, πρός τήν ἀρχαία καί μεσαιωνική περιοχή Πυρρίχου-Πούρχου. Τό βορειοδυτικό σύνορο Τευθρώνης-Κολοκυθιᾶς καί Πυρρίχου-Πούρχου ἀποτελεῖ ὁ ἡμιορεινός οἰκισμός Μαύριανος,πού βρίσκεται στίς ὑπώρειες τοῦ ὑψώματος Σέλλα. Στήν κορυφή τοῦ ὑψώματος σώζεται μιά ἀρχαία ὀχύρωση, τό Καστράκι, πού φέρει ἐπισκευές τῶν βυζαντινῶν χρόνων: ἐλέγχει τή διάβαση (Πόρτα τοῦ Καβάλου ἤ Στενό) πρός τήν

κοιλάδα τῆς Πυρρίχου.

Στίς νότιες ὑπώρειες τοῦ ὑψώματος 'Αραβίκια (ἡ), στά βορειανατολικά τοῦ Κότρωνα, μέ κατεύθυνση ἀπό Β.-Ν., διαπιστώθηκαν σημαντικοί παλαιομανιάτικοι οἰκισμοί: Λούτσα-Κακομάχι (Πίν. 3,β), Σκαλτσοτιάνικα (Κοτσίρης, 'Αλιτρίβες), 'Αφούγκια ἤ Παλιόχωρα, Ριγανόχωρα καί Κάτου Χώρα, Λάτσες, Πορία (τά), Γωνέα, Ραζί(α)' τήν ἐξέλιξή τους παρακολουθοῦμε σέ πολλά ἀπό τά νεώτερα σπίτια τῶν "παραδοσιακῶν" οἰκισμῶν Σκαλτσοτιάνικα, Ριγανόχωρα καί Γωνέα. 'Η ἀρχαία κατοίκηση πιστοποιεῖται καί ἐδῶ (Σκαλτσοτιάνικα, Γωνέα, Ραζία) ἀπό τά πολυπληθῆ σωζόμενα ἴχνη (ὄστρακα, ἀρχιτεκτονικά μέλη κ.ἄ.). Δυτικό ὅριο τῆς Τευθρώνης - Κολοκυθιᾶς ἀποτελοῦν οἱ ὀρεινοί καί ἡμιορεινοί βυζαντινοί ἀγροτικοί οἰκισμοί Ρωγός, Σκισμά, 'Ατσιρίχες, Κούπη, Σέλλα, Τουρκομιχάλης, Ζούδα.

Αὐτή εἶναι ἡ περιοχή τῆς ἀρχαίας πόλης Τευθρώνη, ἡ βυζαντινή Κολοκυθιά, πού ἐπισκέφθηκε ὁ Κυριακός μέ τόν Στράβωνα[24] στό χέρι, πιστεύοντας ὅμως ὅτι πρόκειται γιά τήν ἀρχαία πόλη (ψευδο)'Αμαθοῦς (lege Ψαμαθοῦς: Στράβων 8, 5, 2 = C 363. Baladié σ. 133), μιά καί ὁ γεωγράφος δέν ἀναφέρει τήν Τευθρώνη. Θά τήν "ἀναγνωρίσει" στή χερσόνησο τῆς Σκοπ ᾶς(Ubi primum parvo in cheroneso Amatheae civitatis reliquias, equidem exiguas vidimus) καί στήν παραλιακή θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Κότρωνας (Item ad ipsam amatheam maritimam civitatem). Στή συνέχεια θά περιγράφει τήν ἀκρόπολη αὐτῆς τῆς ἀρχαίας πόλης καί τή μετατροπή της σέ σύγχρονη φρουριακή ἐγκατάσταση: Hic vero ad eiusdem civitatis acropolim, quam Colochiteam[25] vocant, arcem alto et arduo saxis in colle aposteris conditam ascendi(..).

Μέσα στά ὅρια τῆς ἀρχαίας κατοικημένης περιοχῆς τῆς Τευθρώνης, σέ φανερή σύμπτωση ὡς πρός τίς χρήσεις γῆς καί τήν ἐν γένει ὀργάνωση τοῦ χώρου (δρόμοι, διαμόρφωση ἐδάφους κλπ.), ἐντάσσονται καί οἱ βυζαντινές ἀγροτικές οἰκιστικές μονάδες τῆς Κολοκυθιᾶς, τίς ὁποῖες, ἐδῶ ὅπως καί ἀλλοῦ στή Λακωνική Μάνη, τήν ἀρχαία Ταινάριο "ἀκτά καί χθόνα", θά ἐπισκεφθεῖ ὁ 'Ιταλός περιηγητής. Διαπιστώνουμε ἔτσι, μέ βάση τίς σημειώσεις του, πώς τό νεώτερο οἰκιστικό σχῆμα, τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, πού ἀντιστοιχεῖ στό ἀρχαῖο σύστημα πόλεως - δήμων, εἶναι τό ἀκόλουθο (Πίν. 1 σχεδ. 1):

ΚΕΝΤΡΟ

ΠΟΛΙΣ	ΧΩΡΑ
Τευθρώνη	Κολοκυθιά
Κέντρο: Κότρωνας καί Λουκάδικα	Κέντρο: Χώρα (μτγν. Κάστρο καί Λουκάδικα : intra muros)

Λιμάνι (καί κάτω πόλις) Σκοπά-Κότρωνας : ἡ "ἐπί θαλάσσῃ πόλις" ἤ "ἐπί τῷ λιμένι" πρβλ. Θουκ. 4, 54, 2 καί 6.	Λιμάνι Σκοπά-Κότρωνας: Πόρτο τά Κολοκύθια
'Εμπόριον (ὀχυρωμένο) Σκοπά	'Επισκοπεῖον (καί ἐμπορεῖο;) Σκοπά
'Ακρόπολη "Υψωμα Κάστρο: Δημόσια κτήρια 'Ιερά	Φρούριο "Υψωμα Κάστρο (Γουλᾶς)
"Ανω πόλις (πρβλ. Θουκ. 4, 54,4 καί 4,57, Ι) Λουκάδικα Πίσω Χώρα Μελιγγός Φουρνία "Ελιτζος Σκούρκα (νεκροταφεῖο)	Χώρα Κάστρο καί Λουκάδικα(intra muros) Πίσω Χώρα Μελιγγός — extra muros Φουρνία "Ελιτζος

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

ΚΩΜΕΣ	ΧΩΡΙΑ
Βάτα(ς) - Φλομοχώρι	Βάτα(ς)-Καυκί-Φλομοχώρι Ρωγός Σκισμά 'Ατσιρίχες Κούπη Σέλλα Τουρκομιχάλης Ζούδα Μαύριανος "Αγια Κυριακή Βουνάρια "Αλιας Παραγκρέμνια Πηγαδάκια Σουλιάκι Παγαρίνο

	Σγοῦρνες
	Λούτσα - Κακομάχι
Σκαλτσοτιάνικα	Σκαλτσοτιάνικα (Κοτσίρης,'Αλιτρίβες)
	'Αφούγκια ἤ Παλιόχωρα

Φρούριο

Παλιόκαστρο (Κάστρο ἤ Σταυρί)

'Αρχιτεκτονική. Τέλος, ὁ Κυριακός, θά περιγράφει τό ἀρχαιότροπα σπίτια τους, τά παλαιομανιάτικα, καί τίς στέρνες τους: "'Εξάλλου σ'αὐτά τά μέρη οἱ ἄνθρωποι, ὅπως παρατηρήσαμε μέ πολλούς τρόπους διατηροῦν τό ἀρχαῖο ἔθος, γιατί ὁ καθένας κτίζει τήν ἀγροικία του μέ μεγάλους καί πολυγωνικούς λίθους τοποθετημένους μέ ἀρχαία τέχνη. Καί στέρνες ἐπίσης σκάβουν μέ τό χέρι κατά τρόπο ἐπιμήκη καί τίς προστατεύουν μέ ὑπερμεγέθεις ὀγκόλιθους πού ἔχουν μῆκος ἑπτά πόδια". Τούς βασικούς τύπους παλαιομανιάτικων σπιτιῶν, τίς παραλλαγές καί τίς κατασκευαστικές ἰδιομορφίες τους, καθώς ἐπίσης καί τή σταδιακή ἐξέλιξή τους, στήν παγιωμένη μορφή τοῦ "παραδοσιακοῦ" πυργόσπιτου τοῦ 19ου αἰώνα, εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά παρουσιάσουμε, περισσότερο ἀναλυτικά, ἀπό ἄλλη θέση[26]. Σέ γενικές γραμμές, (Πίν. 2, α καί β): 1.'Ο ἁπλούστερος τύπος παλαιομανιάτικου σπιτιοῦ εἶναι ἕνα ὀρθογώνιο παραλληλεπίπεδο πού ἑδράζεται στό τεχνητά διαμορφωμένο ὁριζόντιο ἔδαφος ἑνός ἀναλήμματος. 'Η μεγάλη διάσταση τοῦ ὀρθογωνίου τῆς κάτοψης ἀντιστοιχεῖ στό πλάτος τοῦ ἀναλήμματος (περ. 7-8 μ.). 'Η μικρή πλευρά εἶναι ἡ "προσανατολισμένη" πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ, πού ἔχει ἕνα μικρό παράθυρο στόν ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου. 'Η εἴσοδος (πλάτος ἀνοίγματος 0,80-1,10 μ.), πού βρίσκεται πάντοτε σέ μία ἀπό τίς μακριές πλευρές, στέφεται μέ μονόλιθο ὑπέρθυρο (πλέχτουρο), πού ἔχει ὕψος περ. 0,60, πάχος 0,90 καί μῆκος 1,70 μ. Τό ἐσωτερικό τοῦ σπιτιοῦ διαιρεῖται, κατά τό ὕψος, σέ δύο στάθμες. Οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μέ τήν τεχνική τῆς ξερολιθιᾶς· ἀποτελοῦνται ἀπό μεγάλους ἀκανόνιστα λαξεμένους ὀγκόλιθους, πού δίνουν τήν ἐντύπωση τοῦ ἀρχαίου "κυκλώπειου" τρόπου τοιχοδομίας, ἐνῶ τό σύνολο τοῦ σπιτιοῦ τήν αἴσθηση πού δημιουργεῖ ἕνα μεγαλιθικό κατασκεύασμα. Τό πάχος τῶν τοίχων, στή βάση ἀρχίζει ἀπό 1,50 μ., ἐνῶ στήν κορυφή μειώνεται στούς 70 πόντους. Σέ συνολικό ὕψος περ. 6 μ., καί μέ πρόσοψη ὕψους περ. 4 μ., τό μέσο πάχος τῶν τοίχων στή στάθμη τῆς ἀνωδομῆς, πού σώζεται σήμερα, κυμαίνεται ἀπό 0,80 - 1 μ. (Πίν. 3, β καί 4,α).

II. Οἱ μεσαιωνικές δεξαμενές νεροῦ καλύπτονται μέ μεγάλες μονόλιθες ἐπιμήκεις δοκούς, τά μακριόνια (συνήθως γεφυρώνουν ἄνοιγμα περίπου 2-2,50 μ.· Πίν. 4,β).

Τήν εἰκόνα τοῦ χώρου συμπληρώνουν οἱ σημειώσεις τοῦ περιηγητή γιά τό ἀρχαῖο τοπίο καί τίς σύγχρονες καλλιέργειες, κυρίως ὅμως ἡ ἀφήγησή του γιά τό ἦθος τῶν ἀνθρώπων: τά λαϊκά ἀγωνίσματα, τά πανηγύρια, τίς προλήψεις καί τή θρησκεία, τή φτώχεια τῆς τροφῆς, τά μοιρολόγια γιά τούς συγχωριανούς πού ἔφυγαν "ἔς τόν ἄδην".

"Ομως θά ξεφεύγαμε ἀπό τό σημερινό θέμα μας νά τά σχολιάσουμε ὅλα αὐτά ἐδῶ.

Δημοσιευμένες 'Εκκλησίες Κολοκυθιᾶς. 1. Παλαιοχριστιανικές (;) α. Ζωοδόχος Πηγή νεκροταφείου Κότρωνα: D. Eliopoulou Rogan, Mani. History and Monuments. 'Αθήνα 1973, 70. Πρβλ. ΠΑΕ 1978, 175 (καί σημ. 2). β."Αι-Νίκος ("Αγ. Νίκων) Κότρωνα-Φλομοχωριοῦ: Chr. Le Roy, Lakonika II. BCH 89 1965) 378, εἰκ. 15-17. Πρβλ. ΠΑΕ ὅ.π.,157-158. Βλ. παρ.III,α. γ."Αγ. Νικόλαος Κότρωνα: Chr. Le Roy, Λακωνικά I. BCH (1961) 228. Πρβλ. ΠΑΕ ὅ.π., 175. 16 V I 1223.

II. Βυζαντινές μέσα σέ παλαιομανιάτικο οἰκισμό. α."Αγ. 'Ασώματοι (ἤ 'Υπαπαντή καί Σωτῆρας) Φλομοχωριοῦ (θέση Πηγάδι τοῦ Βάτα): ΠΑΕ ὅ.π.,144-148 (Ναοί μονόχωροι καμαροσκέπαστοι βυζαντινῶν χρόνων). Τέλος 13ου - ἀρχές 14ου αἰώνα. β."Αγ. Νικόλαος Σκαλτσοτιάνικων (Κακομάχι): ΠΑΕ ὅ.π., 148-151. Τέλος 13ου αἰώνα.

III.'Εκκλησίες παλαιομανιάτικες, ἀχρονολόγητες.α."Αγ.Δημήτριος στό Κάστρο Λουκάδικων: ΠΑΕ ὅ.π., 156-157.

IV. 'Εκκλησίες παλαιομανιάτικες, πού ἐνδέχεται νά ἀνάγονται στή βυζαντινή ἐποχή. α."Αι-Νίκος ("Αγ. Νίκων) Κότρωνα-Φλομοχωριοῦ: Πρβλ.παρ.I, β (ὁ Le Roy πιστεύει πώς τά ἐνσωματωμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται ἀπό μιά παλαιοχριστιανική βασιλική καί ὄχι ἀπό ἕνα ρωμαϊκό κτήριο). β. "Αγ.Δημήτριος Λουκάδικων: ΠΑΕ ὅ.π., 158.

Γενικά γιά τίς παλαιομανιάτικες ἐκκλησίες - συσχετισμός μέ παλαιομανιάτικους οἰκισμούς: ΠΑΕ ὅ.π., 158-159.

Σημειώσεις

1. E. Kirsten, Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes. Colloquium Geographicum, Band 5, Bonn 1956, 27 - 154· ἰδιαίτερα 103 - 106. Βλ. καί V. Ehrenberg, The Greek State, 1969 (2nd ed.) 26-32, 36-38. 2. E. Kirsten. Οἱ περίοικοι τῆς Σπάρτης. Μία γεωγραφική καί ἱστορική μελέτη. Πρακτικά Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τ. Α΄, 'Αθῆναι 1976, 103. 3. "Ο.π.,103. O. Maull, Beiträge zur Morphologie des Peloponnes und des sudlichen Mittelgriechenlands. Στή σειρά: Geographische Abhandlungen, Band X, Heft 3. Berlin 1921, 40-42. 4. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιά τίς ἔρευνες στήν ἱστορική καί μνημειακή τοπογραφία τῆς Λακωνίας, πού πραγματοποίησε ἡ 'Αγγλική 'Αρχαιολογική Σχολή (1905-1909 καί 1960-1961), βλ. στίς πρόσ-

φατες ὑπομνηματισμένες ἐκδόσεις: N. Δ. Παπαχατζῆς, Παυσανίου 'Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά καί Λακωνικά, 'Αθήνα 1976. R. Baladié, Strabon - Géographie, Livre VIII. Paris, "Les Belles Lettres", 1978. 'Επίσης, P. Cartledge, Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 B.D. London 1979. 5. Μέ τόν ἀρχιτέκτονα T. Μόσχο. Τήν οἰκονομική κάλυφη μέρους τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος "'Ιστορική καί μνημειακή τοπογραφία τῆς Λακωνικῆς Μάνης" (ἀρχαῖοι χρόνοι καί βυζαντινή περίοδος) ἀνέλαβε τό "Ιδρυμα "'Αλέξανδρος Σ. 'Ωνάσης" ('Ελληνικό Τμῆμα 'Υποτροφιῶν καί 'Ερευνῶν). 6. Κατάλογος στόν B. Niese, Neue Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Lakedämons. Die lakedämonischen Periöken. GGN 1906, 101, 111, J.A.O. Larsen, Περίοικοι, RE XIX I (1937) 816. 'Η ἐπίσημη χρήση τοῦ ὅρου πόλις στούς περιοίκους: G. Busolt - H. Swoboda, Griechische Staatskunde. II. München 1926, 663. A. Aymard, Les premiers rapports de Rome et de la confédération achaïenne (198-189 avant J.C.). Bordeaux 1938, 252 (13). 'Ισοκράτης XII, 179 = FgrH 596 FI : Τόποι μικροί... τήν δέ δύναμιν ἔχοντας ἐλάττω τῶν δήμων τῶν παρ'ἡμῖν. 7. T. Μόσχος - Λ. Μόσχου, Παλαιομανιάτικα. Οἱ βυζαντινοί ἀγροτικοί οἰκισμοί τῆς Λακωνικῆς Μάνης. AAA XIV (1981) (ὑπό ἐκτύπωση). 8. 'Εκκλησίες: H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani. ABSA XXXIII (1932 - 33) 138-139 (Pritive Chapels) καί Πιν. σ. 162. N.B. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1960, 233-235· 1974, 120, 129· 1975, 184-189. 'Ο ἴδιος, "Αγ. Παντελεήμων Μπουλαριῶν. ΕΕΒΣ ΛΖ'(1969-1970) 437, καί:'Ο ναός τοῦ "Αι-Λέου εἰς τό Μπρίκι τῆς Μάνης. ΔΧΑΕ, περ. Δ', ΣΤ'(1970-72) 153-154. N. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης. 'Αθήνα 1970, 20. Σπίτια: F. Aldenhoven, Itinéraire descriptif de l'Attique et du Pélponnèse. Athènes 1841 et 1854, 343 ("une parfaite ressemblance avec les constructions cyclopéennes")· μεγαλιθικά κτίσματα: X. Καλλιγᾶ, 'Η ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν στή Μάνη. Στή συλλογή ἄρθρων Οἰκισμοί στήν 'Ελλάδα (ἐκδ. O.B. Δουμάνης-P.Oliver). 'Αθήνα 1974, 120-121, εἰ,. 9-14. 9. N.B. Δρανδάκης - E. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - M. Παναγιωτίδη. "Ερευνα στή Μάνη. ΠΑΕ 1978, 135-159. 10.'Ανασκαφικές ἔρευνες N.B. Δρανδάκη: ΠΑΕ 1958, 199-219· 1960, 233-245· 1964, 121-135· 1977, 200-207· 1978, 187-191, 11. Πρβλ. H. Ahrweiler, Les problèmes de la géographie historique byzantine. The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford 1966). London 1967, 465-466. 12."Αλλα παρεμφερῆ παραδείγματα ἀπό τή Λακωνία: Καλύβια τῆς Σοχᾶς (περιοχή Βρυσεῶν;): H.A. Ormerod, Bardounia and Northeastern Maina. ABSA XVI (1909-1910) 64-65. Παλαιόκαστρο Χρυσάφων: Ormerod, ὅ.π., 65. Καλύβια Γεωργιτσιάνικα: A.Bon, La Morée Franque. I, Paris 1969, 512 (6). 'Ακόμα καί ἀπό τήν 'Αρκαδία: Καλπάκι (στή θέση 'Ορχομενοῦ): Bon, ὅ.π. 525 (I). 13. Colochitea,σύμφωνα μέ τόν Κυριακό. Κολοκύθι ἤ - γιά τό σύνολο τῶν οἰκισμῶν - Κολοκύθια (τά). Τό τπνμ. συντηρήθηκε μέχρι τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας, παράλληλα μέ

τό μεταγενέστερο Κότρωνες ἤ -ας. Σήμερα, ὁ τ. Δῆμος Κολοκυνθίου ἤ Τευθρώνης ἀντικαταστάθηκε ἀπό τήν κοινότητα Κότρωνα (ἀπαρτίζεται ἀπό ἑπτά χωριά). 'Ανάμεσα σέ πολλές ἄλλες, μεταγενέστερες τοῦ 15ου αἰώνα, πηγές, συναντᾶμε τό τοπωνύμιο καί στούς καταλόγους τοῦ Stefano Magno (1463: f. 215^{r}, 1467: f. 394^{v} - 395^{rv} = Ch. Hopf, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues. Berlin 1873, 203, 205-206): Φρούριο Cocchochia sive Colochita ἤ Cochichia over Colichitia. 'Υπόμνημα Πετρου Μέδικου (1612): Colochitia (K.N.Σάθας, Τουρκοκρατουμένη 'Ελλάς. 'Αθῆναι 1869, 209). Στό χάρτη τοῦ Battista Agnese (1554): Colochiti, (Πρβλ. P.Topping, The Post-Classical Documents. UMME, 1972, 66). 'Ο κολπίζων ὅρμος τῆς Κολοκυθιᾶς στούς πορτολάνους, πόρτο τά Κολοκύθια: A. Delatte, Les Portulans grecs. I, Liège, 215. Κατ'ἐπέκταση ὁ Λακωνικός: στή γαλλική ἔκδοση τοῦ Coronelli (Description Géographique et Historique de la Morée. Paris 1687, 4, 8, 9, 55) ἀποκαλεῖται Golfo di Colochina (ὅμως στή σ.3: le Golfe Laconique). Πρβλ. W.M. Leake, Peloponnesiaca. London 1846 (1968), ἔνθετος πίνακας. Βλ. The Mediterranean Pilot IV, ^{5}1918, 73· ^{7}1941, 59. Καί ἕνας σύγχρονος πορτολάνος: H.M. Denham, The Aegean. A Sea-Guide to its Coasts and Islands. London 1963, 11-12. Τοπωνυμικά Κότρωνα-Δήμου Τευθρώνης : Λαογραφία E'(1915) 396-398 (Παπαλεκάκος, Μανολάκος). Πρβλ. 'Ελληνικά 5 (1932) 222 ("Αμαντος). 14. Γιά τό ὁδοιπορικό, βλ. E.W. Bodnar, Cyriacus of Ancona and Athens. Bruxelles - Berchem 1960 (Collection Latomus XLIII) 55-64, μέ χάρτη στή σ.56 (Pl.V).'Ιδ. 59-60. 15. R. Sabbadini, Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso transmessa da Leonardo Botta. Miscellanea Ceriani, Raccolta di scritti originali per onorare la memoria di Mr Antonio Maria Ceriani. Milano 1910, 208-220 = Fontes Ambrosiani. II. Classici e Umanisti da Codici Ambrosiani. Firenze 1933, 24-30. 16. P. Wolters, Cyriacus in Mykene und am Tainaron. AM XL (1915) 100-105. Νεώτερη βιβλιογραφία στόν Bodnar, ὅ.π. 17. Μέ τή συνεργασία τοῦ λατινιστή Γιάννη Ταϊφάκου. 18. RE V A (1931) 1146-1147, s.v. (F. Bölte). Τίς παλιότερες καί πρόσφατες ἔρευνες στόν Κότρωνα καί τή Σκοπά, τίς προσωπικές του καθώς καί τῶν ἄλλων, συνοψίζει ὁ C. Le Roy: The Princeton Encyclopaedia of Classical Sites. Princeton, New Jersey 1976, 898, s.v. Βλ. καί N. Πέππα-Δελμούζου, Βωμίσκος τῆς 'Ισσωρίας 'Αρτέμιδος (IG V I, 1219). AAA VI (1973) 482-491. 19. Μοναδική μνεία στόν Aldenhoven, ὅ.π. 348 (un Palaeo-kastro). 'O E. Curtius σημειώνει στό χάρτη τή θέση του, στό κείμενο ὅμως δέν κάνει λόγο (Peloponnesos^{II}. Gotha 1852, Taf. IX). Τήν τοπογραφική καί ἀρχιτεκτονική μελέτη τοῦ φρουρίου τῆς Τευθρώνης πρόκειται νά δημοσιεύσουμε μέ τόν ἀρχιτέκτονα T. Μόσχο. 20. Καί Σκοπιά ἤ Σκοπόπολις. E.g. M.E. Puillon de Boblaye, Recherches géographiques sur les ruines de la Morée. Paris et Strasbourg 1836, 89. Γιά ἕνα ἀνάλογο τοπωνύμιο, τῆς Τήλου ('Επισκοπή-Πισκοπιά) γράφει ὁ Coronelli - Parisotti, Isola di Rodi coll altre ad-

jacenti. Venezia 1688, 262' M.V.). Apud L. Lacroix, Iles de la Grèce. Paris 1881, 195: peut-être d'une tour de vigie placée sur ses hauteurs. Πρβλ. Procopius, De Aed. IV 8, 19, s.v. 'Επισκοπεῖα. 21. Σύντομη ἔκθεση ἀπό τόν 'Α. Σ. Δεληβορριᾶ, ΑΔ 23 (968): Χρονικά, 154-155, Bon, ὅ.π. 508 (on ne peut attribuer aucun élément avec certitude à l'époque franque). 22. 'Ο Δεληβορριᾶς τό χαρακτηρίζει ὡς "ὀστεοφυλάκιο", ἴσως ἀπό τά ἴχνη τοῦ ἐκτεταμένου νεκροταφείου πού ἀνέσκαψε μπροστά ἀπό τό κτήριο (δέν χρονολογεῖτά εὑρήματα). 'Η ἀποτύπωση τοῦ φρουρίου καί τοῦ κτηρίου, καί ἡ περιγραφή τῶν ταφικῶν εὑρημάτων δέν δημοσιεύτηκαν. 23. A. Philippson, Der Peloponnes. I, Berlin 1892, 223. A. Philippson-E. Kirsten, Die griechischen Landschaften. III[2], Frankfurt am Main 1959, 437-438. 24. Γιά τόν κώδικα Eton 141 καί Laurenzianus 28.15 βλ. Sabbadini, Misc. Cer., ὅ.π. 208, σημ. 2 = Font. Ambros., ὅ.π. 24, σημ. 3. 25. 'Ο Sabbadini, πού δέν γνωρίζει τήν τοπογραφία τῆς περιοχῆς, θά ταυτίσει, ἐντελῶς αὐθαίρετα, τήν ἀκρόπολη τῆς Κολοκυθιᾶς - Κάστρο Λουκάδικων μέ τό Φλομοχώρι (Misc. Cer., ὅ.π. 219, σημ. I = Font. Ambros., ὅ.π. 29, σημ. I). Τόν ἀκολουθεῖ ὁ Bodnar, ὅ.π., 60. Σημειώνουμε τή σιωπή τοῦ Κυριακοῦ ὡς πρός τή μικρή φρουριακή ἐγκατάσταση τῆς Σκοπᾶς, γιά τήν ὁποία πιστεύουμε ὅτι δέν εἶναι μεταγενέστερη τοῦ 15ου αἰώνα. 'Αλλά καί σέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις ὁ περιηγητής θά ἀποσιωπήσει τά "ἀσήμαντα" - σύμφωνα μέ τά κριτήρια του - σύγχρονα κτήρια, στήν περίπτωση πού δέν αναγνωρίσει σέ αὐτά κάποια βέβαιη ἀρχαία in situ κατασκευή. 26. Βλ. στή σημ. 7. Πόσο διαφορετικά ἀντιλαμβάνονται αὐτή τήν κατασκευή οἱ ἐκλεκτικοί Δημητριεῖς: "Τό σπίτι τῶν Κακαβουλιωτῶν εἶναι σχεδόν τρύπαις, καί αὐτοί τρόπον τινά Τρωγλοδύται". Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντᾶς, Γεωγραφία νεωτερική περί τῆς 'Ελλάδος. 'Επιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Νέα 'Ελληνική Βιβλιοθήκη - 'Εκδ. 'Ερμῆς. 'Αθήνα 1970, 56. 'Ενδιαφέρουσα πάντως ἡ ἀναφορά τους σέ μία ἀρχιτεκτονική πού συντηρεῖται μέχρι τόν 18ο αἰώνα.

EMIL CONDURACHI

TRADITION ET INNOVATION DANS L'ARCHITECTURE BYZANTINE DU PONT EUXIN

Le problème des habitations byzantines, de dimensions plus ou moins imposantes, présente encore des lacunes assez nombreuses. Celles-ci découlent aussi bien des dégradations normales, vu le temps écoulé depuis le moment de leur desaffectation, que du fait que les sites respectifs ont connu toute une succession d'agglomérations urbaines ultérieures qui devaient engloutir tout simplement les vestiges antiques susceptibles de permettre l'étude tant soit peu plus poussée du mode de vie urbain à l'époque byzantine.

Si l'on excepte certains grands centres, tels, par exemple, Thessalonique et dans une mesure infiniment plus réduite la nouvelle capitale impériale de Constantinople, inaugurée le 11 mai 330, rares sont les villes byzantines permettant l'étude de leur genèse - ces villes dont quelques unes allaient briller pendant plusieurs siècles au cours du premier millénaire de notre ère. A ceci s'ajoute le fait riche de conséquence, dont l'Orient témoigne de nos jours encore, à savoir que les provinces orientales du Bas-Empire sont tombées au VIIe siècle entre les mains des Arabes. Cela explique donc pourquoi les chercheurs modernes qui se penchent sur l'époque byzantine et ses problèmes s'attacnent avec ardeur à recueillir le moindre aspect du processus de la genèse des villes byzantines qui - rari nantes in gurgite vasto - sont parvenus à subsister, aidant à la restitu-

tion même partielle de leur image.

C'est aussi, entre autres, le cas de quelques villes de la côte occidentale du Pont, et en tout premier lieu de: Histria, Tomis et Callatis. Il ne s'agit sans doute pas ni de villes très grandes, ni de villes ayant eu un développement rectiligne. Sises à la périphérie de l'Empire d'Orient, proie facile des invasions venues du nord de la mer Noire, soit en navigant sur ses ondes, soit portées par les eaux du Danube, ces villes-là ont eu énormément à souffrir durant les IIIe - VIIe siècles de n.è. Néanmoins, on dispose de certaines données indiquant la direction de leur développement, à partir du modèle gréco-romain et se tournant vers le modèle byzantin. Je pense, pour ma part, que ces données sont éloquentes pour la signification de la grécité pontique pendant la période de transition vers le moyen âge byzantin. Preuve en sont, avant tout, les recherches poursuivies dans l'antique colonie milésienne d'Histria, dont l'histoire se laisse étudier sur le plan archéologique depuis ses débuts (seconde moitié du VIIe siècle de n.è.) le long de quatorze siècles, jusque vers le milieu du VIIe de n.è. Qui plus est, du fait que cette ville pontique fut tout à fait abandonnée (dans des circonstances fort explicables) à un certain moment de la première moitié du VIIe siècle de n.è., sans qu'elle soit jamais depuis lors superposée par quelque autre agglomération humaine, urbaine ou rurale, les archéologues ont été à même d'explorer avec une précision relative la succession des couches culturelles respectives. Très révélatrices, à notre pont de vue, se sont avérées notamment l'avant-dernière et la dernière de ces couches archéologiques, c'est-à-dire justement celles datées des Ve - VIIe siècles de n.è., coïncidant avec une période d'importantes mutations d'ordre socio-économique et politique, qui caractérisent la phase de transition de l'époque romaine à celle byzantine.

Voici en quelques mots les destinées de cet antique centre du Pont Euxin au cours des trois derniers siècles de son existence - destinées marquées sur le terrain par une série d'éléments typiques, d'ailleurs en étroite relation avec le contexte historique où s'est déroulée la première phase de l'Empire byzantin. Si j'ai choisi Histria comme témoin de ces mutations, c'est justement parce que là elles se laissent mieux saisir et peuvent fournir un modèle à d'autres recherches de la même espèce.

La proximité de la nouvelle capitale de Constantinople, ainsi que les exigences de la sécurité du littoral pontique et des fortifications danubiennes expliquent de leur côté, au moins en partie, le caractère de cette cité dans le contexte byzantin, caractère que l'on retrouvera du reste chez bon nombre des autres villes pontiques contemporaines.

Donc, bien que détruite entièrement en 248 de n.è. par les Goths, l'ancienne colonie milésienne d'Histria, édifiée dans le voisinage du Delta danubien, était néanmoins appelée à connaître encore trois siècles d'existence sous le Bas-Empire. C'est que - grâce à la réfection du limes danubien - la Scythie Mineure allait revivre surtout après l'époque de Dioclétien, connaissant même un nouveau et dernier essor, de sorte que, la ville d'Histria, à l'abri de ses murailles puissantes, allait elle aussi reprendre son ancienne prospérité.

Plus d'un demi-siècle de fouilles archéologiques à Histria ont permis les précisions suivantes au sujet de la dernière phase d'existence de cette cité. Derrière l'enceinte bâtie au début du IVe siècle et reconstruite à plusieurs reprises depuis la fin du IVe jusqu'à la fin du VIe siècle, la ville s'est épanouie de manière à laisser voir comment un centre urbain situé à la périphérie de l'Empire pouvait profiter des circonstances propices

dont celui-ci bénéficiait à l'époque. Les quartiers de la ville mis au jour, tant dans sa zone occidentale que sur le promontoire qui domine le lac de Sinoé, reflètent un programme constructif développé pendant plusieurs siècles d'existence.

La partie la plus importante de ce programme est constituée par les monuments du VIe siècle. Edifices publics et privés, portiques et rues, tout s'agence dans un ensemble parfaitement accordé, dont l'étude s'avère d'autant plus attachante qu'Histria est l'une des rares villes byzantines disposant des meilleures conditions pour son étude topographique et stratigraphique. En effet, fondée par les colons de Milet vers la fin du VIIe siècle avant notre ère, la ville devait subir les ravages des campagnes et incursions menées contre elle à tour de rôle par les Scythes, les Gètes, les Romains et les Goths, mais, vivace, elle allait renaître plusieurs fois de ses cendres, même après de désastre de 248, avant sa fin définitive vers le milieu du VIIe siècle de n.è. Or, grâce aux monuments du VIe siècle mis au jour par les fouilles, nous sommes à même de mieux saisir l'intense vie économique d'une cité pontique à la veille de sa chute définitive et son quartier ouest se révèle le plus éloquent pour l'étude de son programme constructif. Aussi, un examen plus poussé en ce qui la concerne sera-t-il fort intéressant à maints points de vue, compte tenu, en outre, du fait des nombreuses analogies que le développement de cette ville offre avec les autres cités pontiques, car l'espace manque ici pour entrer dans les détails les concernant, bien que les fouilles archéologiques de ce dernier demi-siècle aient contribué à fournir des données plus exactes sur une série de monuments mieux conservés. Toutefois, il convient de tenir compte de ce que les progrès des recherches dans toute la zone pontique posent nombre d'autres problèmes à l'attention des archéologues.

Les-dites recherches n'ont pas été pratiquées parallèlement, ni de la même manière dans toutes les villes de la zone. Si à Histria, la plus ancienne colonie du littoral roumain, les fouilles ont pu être menées aussi bien en profondeur qu'en extension; si à Tropaeum Traiani la situation s'est présentée à peu près de même, puisque l'antique fondation de Trajan, restaurée par Constantin le Grand et Licinius en 316, ne devait plus être habitée depuis le moyen âge, le cas de Tomis et de Callatis, superposées par les villes modernes est tout autre. Ajoutons encore qu'il faut compter aussi avec les décalages chronologiques enregistré par le développement de ces différentes villes. Car, alors qu'Histria, par exemple, s'épanouissait à l'époque archaïque et classique (VIIe – IVe siecles av.n.è.), Callatis, fondée environ un siècle plus tard, commencera seulement à partir du IVe siecle av.n.è. un essor économique dont témoignent aussi bien les monuments et les monnaies, que toute une série de textes épigraphiques du plus haut intérêt. Quant à Tomis, qui à ses débuts n'était qu'un simple emporion plus d'une fois disputé par Histria et par Callatis, quand ces deux villes ensemble ne le disputaient à Byzance, cette ville touchera au point maximum de son épanouissement seulement à l'époque romaine, quand elle deviendra, sous l'Empire, la métropole pontique par excellence. Rien donc d'étonnant qu'on ne puisse étudier de manière synchronique les problèmes propres à chacune de ces villes à l'époque de leur autonomie. Ce n'est qu'à partir de l'époque romaine, quand à l'abri du limes danubien et protégées par leurs puissantes murailles d'enceinte, que les villes en question adoptent un rythme normal de développement, permettant l'étude comparée de certains aspects de l'urbanisme pontique.

L'importance de leur développement planimétrique, social

et économique allait augmenter sous le Bas-Empire. Par suite de l'abandon, en 271, de la Dacie, le limes sera renforcé, entraînant une relative prospérité, du moins à certains moments (sous les règnes de Constantin le Grand, d'Anastase et, notamment,de Justinien), dont la Dobroudja dans son ensemble et les villes pontiques tout spécialement, devaient bénéficier. De nouvelles constructions vont illustrer cette prospérité renaissante, ainsi que tout un réseau urbain né au cours des IVe - VIe siècles de n.è. Les monuments imposants de Tomis - les basiliques chrériennes mises au jour dans l'emplacement de l'ancienne gare de cette ville ou les grands édifices à destination économique, faisant face à l'ancien port de la cité antique, en sont la preuve éloquente. Sans oublier non plus l'édifice à la mosaïque, monument grandiose et d'une grande valeur artistique susceptible de jeter un jour très vif sur la vitalité de cette ville à l'époque du Bas-Empire.

En tant qu'unité urbaines, ces villes pontiques auxquelles ont peut également ajouter celle de Tropaeum Traiani posent une suite de problèmes relatifs à l'organisation de l'espace urbain. Sous ce rapport, c'est encore Histria qui offre les meilleures possibilités d'étude, parce que y sont plus nettement déterminés les derniers horizons de la vie urbaine, remontant aux IVe - VIe siecles de n.è. Dans le même cas, jusqu'à un certain point, se trouve la ville de Tropaeum Traiani, grâce à ses grands bâtiments publics, ses basiliques, ses rues et, en général, ses monuments datés eux aussi des IVe - VIe siecles. Toutefois, pour cette dernière ville, on attend encore une étude méthodique de l'ensemble de son réseau urbain.

Considérée dans ce contexte comme une ville-témoin, Histria offre encore le grand avantage d'avoir bénéficié, à part

les fouilles archéologiques méthodiques, d'une très précieuse exploration aérophotogrammétrique, grâce à laquelle sa topographie urbaine juste à l'époque concernée a permis une série de conclusions du plus haut intérêt. Retenons, parmi les résultats obtenus par ces deux voies, les détails suivants: la dernière période remarquable de l'histoire d'Histria, tant sous le rapport des modifications des cadres topographiques que au point de vuede l'activité édilitaire débute à l'aube du VIe siècle et elle est marquée par des oeuvres d'un caractère particulier remontant aux règnes d'Anastase et de Justinien - oeuvres que l'on retrouve un peu partout dans la région respective. Bien que n'offrant pas toujours la précision requise, la plupart des édifices importants sont attribués à cette période, aussi, est-on en droit d'affirmer que c'est à ces décennies qu'appartient le dernier aspect monumental de la ville. Il s'agit de l'aspect dégagé par les fouilles en général, une fois étudiés et écartés les dépôts plus modestes de l'étape finale du déclin.

Si jusqu'à présent on ne dispose pas de preuves concernant les éventuelles modifications de la trajectoire de l'enceinte, il est hors de doute que celle-ci a fait l'objet de réfections difficiles à saisir comme envergure et difficile à localiser dans les multiples interventions dont son ensemble porte les traces. Toutefois, une réfection du temps d'Anastase est attestée grâce à la découverte dans son aile nord de quelques briques marquées - ce qui indiquerait l'utilisation dans le cas de l'enceinte d'une technique mixte.

Le système routier de la ville à cette époque témoigne de certaines modifications de détail se traduisant dans la disposition moins ordonnée des nouveaux édifices et d'une propension à réduire au minimum les espaces vides. Un autre phénomène

spécifique du temps consiste dans cette manière de délimiter les divers tronçons de rues par des portes localisées de nos jours grâce à ce que représentait jadis leurs seuils. Toutefois, jusqu'à présent cette sorte de seuils n'ont été mis au jour que dans les zones périphériques de la cité (intersection de la 6e rue avec la 12e; intersection de cette dernière rue avec la 7e; deux seuils dans la 8e rue)

Mais l'étape qui nous occupe est surtout richement illustrée par quantité d'édifices et d'ensembles urbains, de diverses destinations sociales et de différentes conceptions, qu'il s'agisse de monuments appartenant intégralement à l'époque ou de structures antérieures conservées à cette époque.

A la lumière des recherches poursuivies en terrain et de ces considérations, quatre types d'édifices se dégagent, dont deux (présentés ci-après aux points 1 et 4) d'une certaine envergure, alors que les deux autres (points 2 et 3), plus modestes, réservés aux habitations ou aux petits ateliers domestiques.

1° - Dignes d'être présentés en tout premier lieu sont les édifices publics de type basilical, quelqu'en soit leur affectation, civile ou cultuelle (chrétienne). Leur type, ordinaire à la période comprise entre le IVe et le VIe siècle de n.è., offre de nombreux exemples relevés dans toutes les villes pontiques. Bâtis selon une technique plus soignée, cette sorte d'édifices abondent à Histria comme à Tomis, à Callatis de même qu'à Odessos. Tous ceux qui ont étudié cette catégorie de monuments ou la phase qu'ils servent à illustrer n'oublient de souligner le fait que nous avons affaire à une longue tradition et à une espèce de canon, commun à la totalité de l'Empire romano-byzantin.

2° - Le deuxième type d'édifices appartient surtout au quartier sud-ouest de la ville qui, pour des raisons que nous allons voir, porte aussi le nom de quartier économique d'Histria. Il s'agit de l'espace délimité par les tronçons de date plus récente de l'enceinte, utilisé pour la construction d'une série d'édifices nécessaires à l'existence de la population histrienne. C'est par là que se situait un important secteur commercial et artisanal, avec ses ateliers pour le travail des métaux et ses boulangeries, avec quantité de grands magasins et de petites boutiques, avec tout ce qu'aux IVe - VIe siècles était susceptible de conférer une vie particulièrement intense à cette partie de la cité, intégrée tardivement dans son ensemble, par l'élargissement vers le sud de son enceinte. Intervenu au début du IVe siècle, cet élargissement de l'enceinte, avec ses réfections du Ve siècle, englobait la zone basse de derrière les thermes romains. Deux ruelles parallèles, que délimite au nord une grande rue dallée, séparent les blocs constituant ce quartier. Bâtis au courant du VIe siècle, ces blocs d'édifices reproduisent le système romain des insulae. Tous ces bâtiments de l'étape finale de la ville servaient soit d'ateliers (on y a localisé un atelier métallurgique et une boulangerie), soit comme boutiques avec de grandes remises pour les grains, déposés dans de hautes jarres (dolia). Juste derrière les thermes romains, les fouilles ont dégagé en partie un quartier d'habitations et d'ateliers particulièrement intéressant sous le rapport économique et social. Les habitations, composées de deux pièces - l'une grande, l'autre plus petite - sont groupées, comme je viens de le dire, suivant la tradition romaine et compte tenu du terrain, de manière à constituer les insulae typiques. Elles hébergeaient une population industrieuse, d'artisans, ainsi qu'il résulte des vestiges recueillis sur place.

3° - Un troisième type de constructions a été précisé dans le quartier oriental de la ville, délimité par de larges artères dallées, dont la direction nord-sud trace un angle droit avec les rues orientées est-ouest. Ces rues, à la différence de la grande avenue carrossable débouchant à la grande porte de la ville, étaient

entièrement affectées aux piétons. Un autre trait caractéristique de ces rues réside dans le fait que tous les édifices leur faisant front présentent une sorte de bordure en terre-plein, destinée à protéger les murs de ces bâtiments et à délimiter, parfois, l'espace réservé aux édifices privés.

Il importe de souligner, par ailleurs, que la rue partant des thermes en direction du lac révèle l'un des aspects les plus frappants de l'activité édilitaire de la cité durant sa dernière étape d'existence historique. En effet, sous la rue même court un grand égout dont le conduit de forme carrée conduisait au-delà des murs les eaux accumulées dans le secteur le plus élevé du promontoire.

Enfin, du côté du lac, cette rue débouchait sur un important quartier d'édifices publics et privés. Ce quartier a été toujours l'un des plus riches et des mieux agencés au point de vue architectonique.

4° - Très bien illustré cette fois encore à Histria, le quatrième type d'édifices est le seul à fournir une idée valable quant à l'évolution de la maison byzantine de l'époque. D'autre part, il comporte quelques éléments inédits, bien que timides, et fort éloquents pour ce chapitre des recherches pontiques. Il s'agit du quartier résidentiel d'Histria, situé dans sa zone nord-est, c'est-à-dire celle englobant jadis le front de mer et se mirant de nos jours dans les eaux bleues du lac de Sinoé. Là, les fouilles archéologiques ont dégagé trois ensembles architectoniques enregistrés sous la rubrique domus (I, II et V). L'étude de ces édifices, en fait de véritables palais pour la période respective, est pleine d'intérêt, car elle souligne d'une part la persistance de quelques traditions profondément implantées (notamment, la persistance du péristyle hellénistique, comme dans le cas du domus I et II), d'autre part, l'apparition d'une véritable cour intérieure avec diverses annexes (dont un petit édifice thermal, ainsi qu'un four domestique), remplaçant l'ancien

péristyle, comme un signe des changements intervenus dans la structure urbaine de la période que l'on peut dater de la seconde moitié du VIe siècle de n.è.

Domus I. Cette demeure témoigne de l'adaptation subie par la tradition hellénistique, car l'édifice respectif se développe autour d'un péristyle central, qui en constitue le noyau. Après coup, plusieurs pièces, dont on ignore encore l'emploi, augmentèrent son aile orientale. Mais ces nouvelles adjonctions devaient altérer les traits traditionnels de ce type d'habitation. Quelques marches dégagées dans l'aile sud du péristyle suggèrent l'existence de deux niveaux, tout en faisant penser à l'évolution des maisons romano-byzantines de Syrie. Ces modifications étaient imposées par le manque d'espace urbain à l'intérieur de l'enceinte du VIe siècle, dont les habitations ne pouvaient plus disposer de la moindre cour ou jardin - de là, les pièces juxtaposées ou superposées d'un étage.

Domus II. Cette fois, nous avons affaire à un édifice monumental (sa façade sur la rue mesurait à elle seule 24 m.), dont certains traits particuliers sont bien faits pour attirer l'attention des spécialistes. Des fragments et des bases de colonnes in situ marquent l'emplacement de son péristyle, rappelant le plan du domus I. Certainement, cet édifice devait lui aussi comporter, au moins en partie, un second niveau. En revanche, deux éléments distinctifs se laissent saisir dans son cas. D'abord, une sorte d'appentis dans son aile du sud-est abritait plusieurs pièces où se trouvaient rangées de nombreuses jarres à provisions. Cet appentis ne troublait en rien la vue des appartements de l'entre-sol, qui ouvraient du côté du lac de Sinoé. L'autre élément inédit réside dans la présence d'une salle vraisemblablement affectée à la célébration du culte chrétien, si l'on juge d'après les fragments d'autel et de cancelli trouvés in situ. Détail fort significatif à retenir: cette salle ne communiquait pas directement avec la rue, mais seulement par le vestibule

de la maison. Il s'agit donc, en fait, d'une chapelle, ce qui fit donner à l'ensemble le nom de "palais épiscopal". On ne saurait affirmer cependant en toute certitude que cette dénomination correspond à la réalité, bien que l'édifice se dresse dans le quartier le plus élégant de la cité et qu'il soit entouré d'autres bâtiments d'aspect imposant, destinés, de toute évidence, à des fonctions sociales. Notons, à ce propos, que les dernières recherches ont abouti à la conclusion que si dans quatorze centres de Dobroudja fonctionnaient des évêchés, à ce qu'il paraît suffragants de l'évêque de Tomis en tant qu'episcopus metropolitanus, le Code de Justinien (1, 3, 35) nous apprend que cette situation a dû cesser à partir du règne de Zénon (474-491). Il s'en suit que des villes telles Histria, Callatis, Tropaeum Traiani, Axiopolis, Troesmis, Capidava, Dinogetia, Ibida, Argamum ont pu remplir cette fonction, malgré leur superficies inégales, pendant un certain temps, mais qu'à partir de la fin du Ve siècle Tomis restera l'unique résidence épiscopale de Scythie Mineure. Même si la chose apparaît exceptionnelle par rapport à la situation constatée dans les autres provinces de l'Empire d'Orient, il n'est pas moins vrai que de cet fait on ne saurait affirmer en toute certitude que chaque palais doté d'une chapelle mis au jour en Dobroudja soit nécessairement un "palais épiscopal".

Domus V. Situé dans une rue mitoyenne, cet édifice représente un grand pas dans le sens des modifications apportées au plan traditionnel de la maison hellénistique. Il y a d'abord sa complexité, qui frappe d'emblée. L'inévitable péristyle est devenu une cour intérieure - spacieuse, dirait-on, si l'on tient compte de l'entassement général des bâtiments histriens de l'époque. Ayant perdu les colonnes typiques du péristyle, cette cour intérieure est entourée de trois parts (ouest, nord, sud) de toute une série de pièces: appartements des maîtres et chambres assignées aux gens de la maison. La maison disposait aussi de ses propres thermes, aménagés à échelle réduite, mais avec le respect intégral de la tradition romaine (preuves en sont le caldarium et la substruction des suspensurae, trouvés in situ). Or, tout cela exprime une nouvelle étape d'évolution des habitations histriennes. A cette étape, les thermes publics étaient depuis longtemps désaffectés ou même détruits, ce qui incitait les locataires des maisons de quelqu'importance d'en faire aménager à leur propre usage.

D'autre part, dans le coin nord de la cour intérieure, les fouilles ont dégagé une plate-forme circulaire, soigneusement pavée de briques: selon toute probabilité, il doit s'agir des ruines d'un four à pain. Le péristyle du domus II a livré de son côté des vestiges similaires, dont la position et le niveau laissent supposer une construction après coup. C'est peut être aussi le cas du four mis au jour dans la cour intérieure du domus V, il s'agirait alors d'un bâtiment édifié plus tard, vers la fin du VIe siècle, quand les circonstances imposèrent la confection du pain à la maison. Mais, quelqu'en soit le moment exact où cette annexe fut ajoutée à la maison, il n'en reste pas moins que nous avons affaire à une adaptation très significative de l'espace réservé à la cour intérieure, sinon à une véritable modification du type des habitations.

Le fait est que ces modifications ne sont qu'en apparence de simples détails, alors qu'en réalité nous sommes confrontés à une véritable mutation qui annonce déjà le moyen âge. Pour en mesurer la portée, il suffit de penser à la disparition du péristyle de tradition hellénistique, qui avait pourtant dominé dans les villes pontiques au moins durant sept siècles. Puis, l'apparition du petit édifice thermal, pour remplacer les thermes de la ville d'Histria abandonnés définitivement depuis environ deux siècles, devait contribuer à son tour au changement du tout au tout de la structure traditionnelle de l'habitation. S'agit-il d'une innovation conçue et appliquée dans le cas unique de cette maison, encore la seule à illustrer ce changement de structure à l'époque dite dans le bassin pontique? Quant à l'origine de cette innovation, je pense pour ma part, qu'elle

est tout simplement l'effet d'un transfert dans le milieu urbain d'une structure propre aux villae rusticae. Cependant, même dans ce cas-là, il s'agirait en réalité d'une véritable mutation. Or, cette mutation fait de la maison respective une unité autonome susceptible de poursuivre sa propre existence dans le contexte d'une ville qui avait perdu depuis longtemps ses fonctions traditionnelles.

De toute façon, la question des édifices publics et privés de basse époque romaine est encore loin de se trouver résolu même en ce qui concerne les provinces de l'Empire mieux partagées sous le rapport de l'état de leurs vestiges antiques ou de leur étendue. Jusqu'à présent, ce n'est que la zone de la Syrie et de la Palestine romaine qui a bénéficié de recherches suivies en ce sens. Or, justement, l'étude des édifices privés de la zone syrienne vient confirmer l'évolution des villes pontiques, telle qu'elle a été constatée dans les deux centres urbains les mieux étudiés jusqu'à présent de ce point de vue, à savoir Histria et Callatis.

Voilà seulement quelques aspects d'un problème de la plus haute importance, digne d'être approfondi à une échelle plus vaste que la zone pontique, autrement dit, à une échelle englobant l'ensemble de l'Empire d'Orient qui, juste à cette période, à la charnière de l'antiquité et du moyen âge, a subi des changements essentiels. Bien qu'elle n'offre pas toujours une organisation systématique de l'espace urbain (car bon nombre des aspects évoqués ci-dessus sont l'effet d'une retraite à l'intérieur de l'enceinte et des progrès de la nécropole urbaine jusque sous les murs de la cité), on ne saurait pourtant oublier qu'à l'heure actuelle l'antique colonie milésienne d'Histria représente une référence particulièrement précieuse pour l'étude de l'urbanisme antique et romano-byzantin en général.

